

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XXX-XXXI

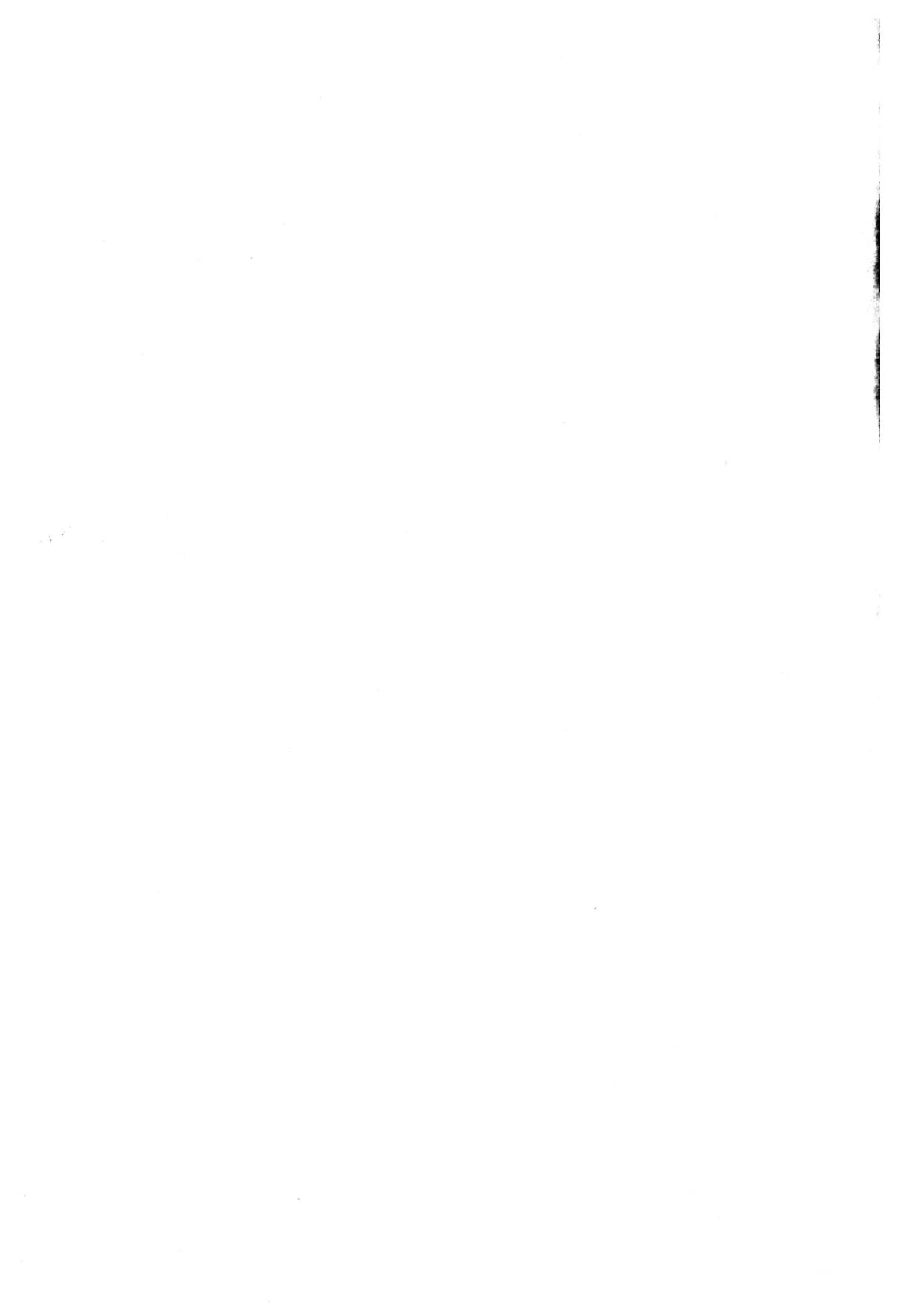

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1991-1992

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXX-XXXI.

Miskolc, 1993

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналиы Музея им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ
és
VIGA GYULA

ISSN 0544-4225

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: a múzeum igazgatója
Borsodi Nyomda Kft., Miskolc – 1993
Felelős vezető: Ducsay György ügyvezető igazgató

ÚJABB ÓSKORI EMLÉKEK A MISKOLCI MÚZEUMBAN

S. KOÓS JUDIT

I.

A 60-as évek közepétől évente jelentek meg a megyénk bronzleleteit bemutató tanulmányok a Herman Ottó Múzeum évkönyveiben Kemenczei Tibor tollából.¹ Ezek a feldolgozások nem csupán a több darabból álló kincsleleteket, hanem a raktárakban porosodó, szórványként számon tartott darabokat is magukban foglalták.

Az utóbbi évtizedekben tapasztalt nagyarányú építkezések, az ezzel járó földmunkák újabb és újabb, értékes leletekkel gazdagították gyűjteményünket, melyek feldolgozása mellett elmaradtak ezek a hagyományt követő ismertetések.²

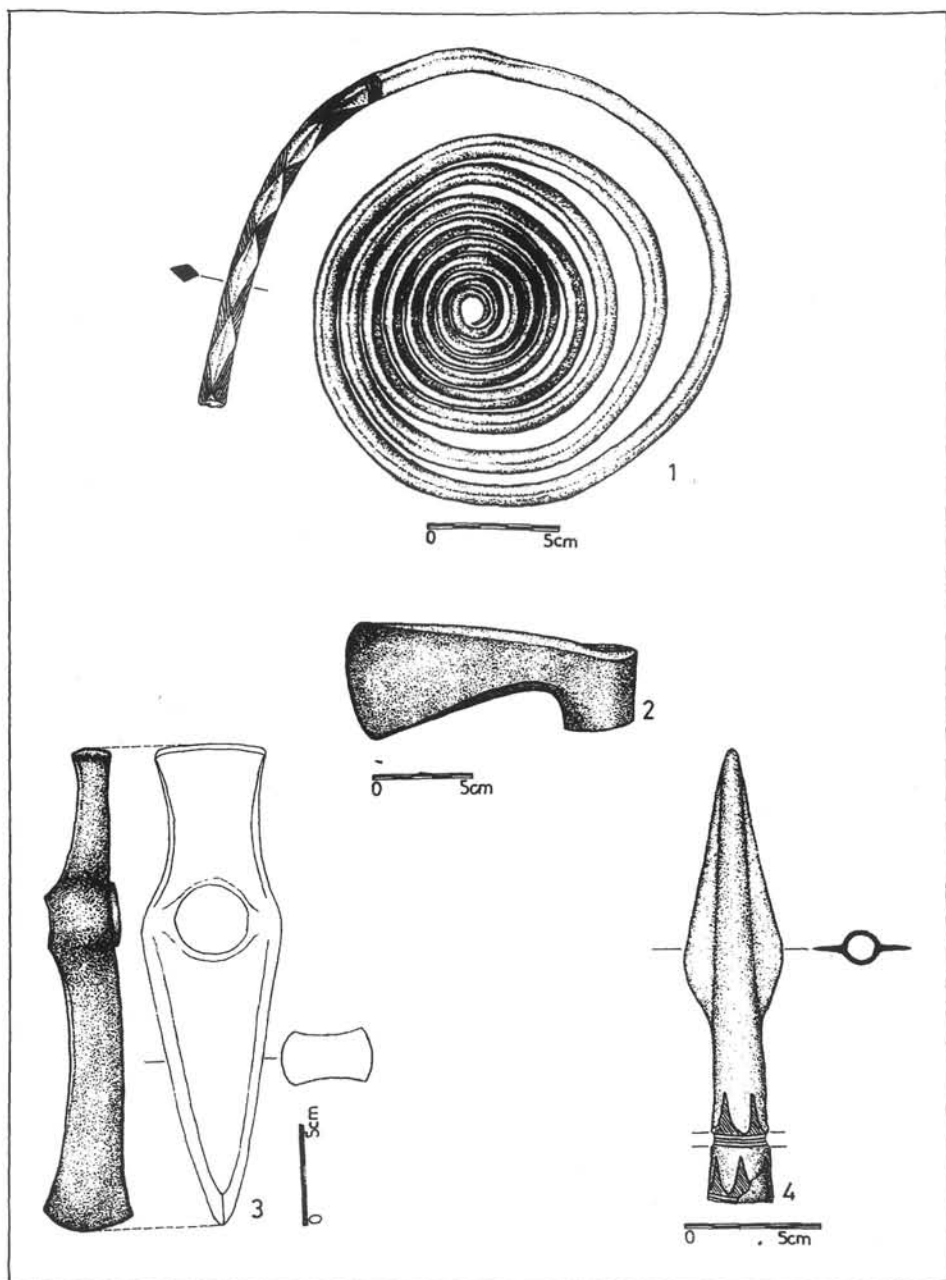
Múzeumaink jelen gazdasági helyzetét ismerve egyre többször „kényszerülünk” majd visszatérni a régen kiásott leletanyagok, vagy a szórványdarabok közléséhez. A szükség végül is erényt szülhet ezáltal, s így minden esély megvan arra, hogy nyomtatásban is láthassuk ezeket az anyagokat. A fent említett szükség indokolja anyagközlésünket, valamint az a tény, hogy az utóbbi évekből néhány érdekes darabról tudunk számot adni. A bemutatásra szánt tárgyak leírása a következő:

1. *Csákány*:³ rézből öntött egyélű, a nyéllyuknál trapéz alakban kiszélesedő forma. Oldalnézetben a tengelye enyhén hajlított. A csákánykar ugyancsak enyhén hajlított és a körívesen futó él előtt kiszélesedik. Foka téglalap alakú, feltehetően az erős igénybevétel miatt eredeti állapotához képest eldeformálódott. A nyéllyukon alul-felül peremgyűrű van. Éléből egy darabka a megtalálás után letörött. *Méretei*: hossza: 23,8 cm, a nyéllyuk átmérője: 3,6 cm, élhossza: 4,3 cm, súlya: 1950 g. *Lelőhelye*: Sajópálfala. Leltári száma: 92.75.1. (1. tábla 3.)

2. *Balta*:⁴ bronzból öntött, ívelt élű balta, kerek átmetszetű nyéllyukkal, a nyél számára rövid nyélcsovel. *Méretei*: hossza: 14,4 cm, élhossza: 5,8 cm, a nyéllyuk átmérője: 2,5 cm, súlya: 770 g. *Lelőhelye*: Emőd-Nagyhalom. Leltári száma: 92.76.1. (1. tábla 2.)

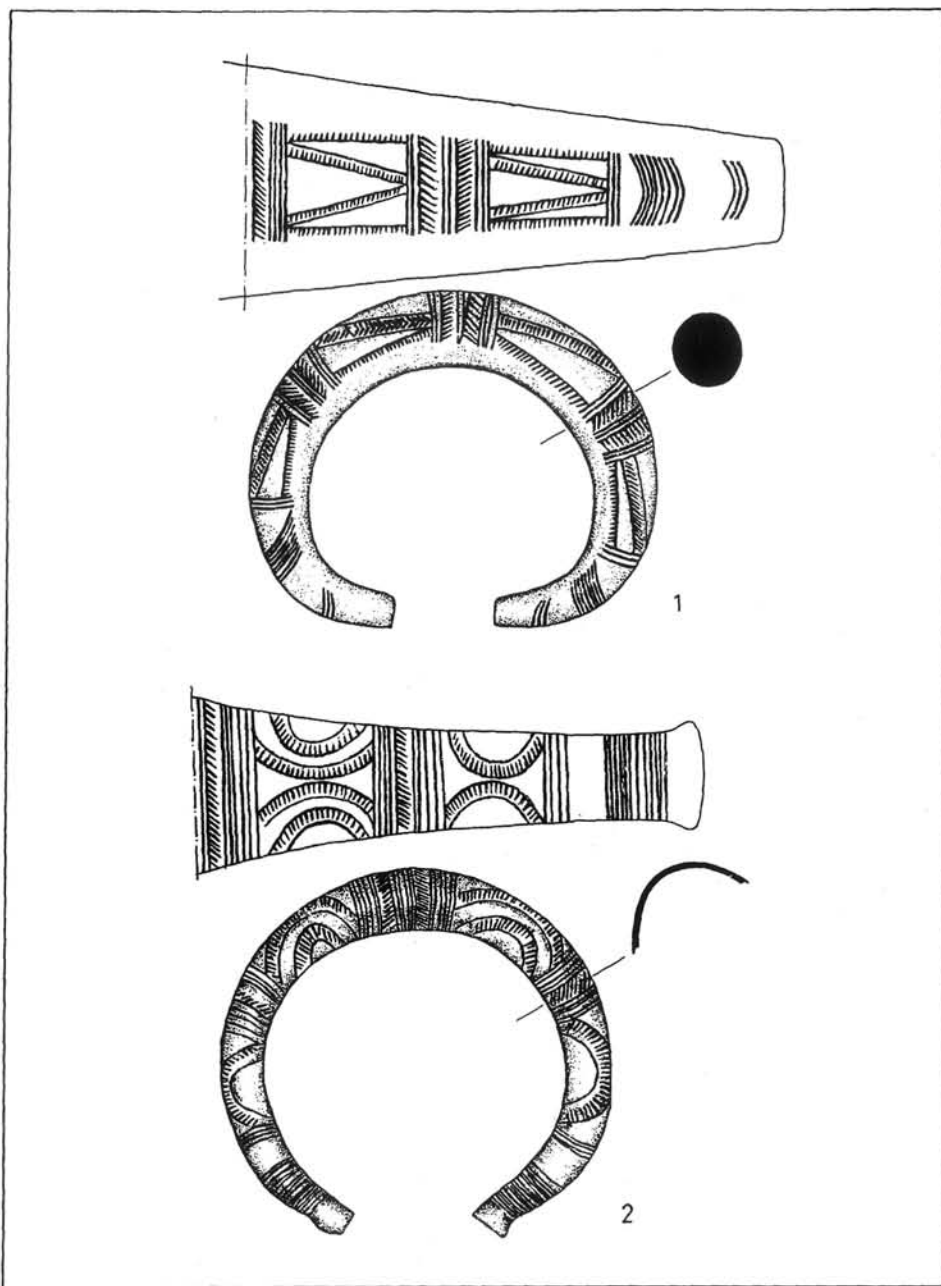
3. *Lándzsa*:⁵ tompaszögben hajlított, ívelt pengéjű, díszített köpűjű lándzsahegy. A díszítést két-két sorban elhelyezkedő, sraffozott háromszögek és vízszintesen futó, párhuzamos vonalköte-

1. *Kemenczei T.*, 1965. 106–175.; *uő.* 1966. 7–11.; *uő.* 1968. 19–46.; *uő.* 1969. 27–68. A felsorolásba a késő bronzkori, valamint a kora vaskori leleteket ismertető cikkeit nem vettük be.
2. Ld. *Hellebrandt M.*, e tárgyban megjelent munkáit: a mád-pátihegyi bronzlelet. *HOMÉ XIX.* 1980. 79–86.; *Neue spätbronzezeitliche Schwertfunde aus Nord-Ungarn. Acta. Arch. Hung.* 1985. 24–31.; A II. sárospataki bronzlelet. *Comm. Arch. Hung.* 1986. 5–14.; *Bronztárgyak Ócsanáros-Várdombról. HOMÉ XXIV.* 1986. 343–346. Valamint előkészületben a kesznyéteni és a mezőnyáradí bronz kincslelet közlése.
3. Nahaj Imre Sajópálfala, Ady Endre u. 19. sz. alatti lakos házának építésekor találta és szolgáltatotta be a múzeumnak. Elmondása szerint a csákány közvetlen környezetében semmi más nem talált.
4. Táboros Sándor mezőcsáti tanár diákjaival gyűjtötte Emőd-Nagyhalom lelőhelyen. A lelőhelyet Kalicz Nándor, mint a hatvani kultúra népének lakóhelyét ismerteti, l. Kalicz 1968. 118. A diákok által behozott anyagban tipikus hatvani töredékek és egy kis bögre volt.
5. Chemez Árpád biatorbágyi lakos ajándékozta a múzeumnak. Elmondása szerint a szülőföldjéről származó darabot évtizedeken át őrizgette.

1. tábla: 1. Kézfejtő tekercs – Megyaszó-Pénzverem-dűlő;
 2. Bronz balta – Emőd-Nagyhalom; 3. Rézcsákány – Sajópálfala;
 4. Bronz lándzsahegy – Sučany (Szucsány)

2. tábla: 1. Tömör bronz karperec – Megyaszó-Topolyka;
2. Üreges bronz karperec – Megyaszó-Topolyka

gek alkotják. A köpűn oldalt két, egymással szemben lévő szegecslyuk, melyek formája lekerekített sarkú négyzög. A köpű egyhelyütt sérült. *Méretei*: hossza: 17 cm, a köpű átmérője: 2,4 cm. *Lelőhelye*: Sučany (Szucsány, Szlovákia, Túrócszentmártoni [Martín] járás). Leltári száma: 92.77.1. (1. tábla 4.)

4. *Kézfejtendő tekeres*:⁶ négyzögletes átmetszetű bronzhuzalból készült, finoman vésett, srafózott háromszögekkel díszített. A vége letörött. A huzal átmérője: 0,9 cm. *Lelőhelye*: Megyaszó-Pénzverem-dűlő. Leltári száma: 76.21.1. (1. tábla 1.)

5. *Karperec*:⁷ tömör bronz karperec, ovális formájú, nyitott, egyenesre levágott végű, kerek átmetszetű, gazdagon díszített. Díszítését párhuzamosan futó, vésett vonalkötegek, a közöttük lévő ferde bekarcolások, V alakú létraminták alkotják. *Méretei*: legnagyobb szélessége: 7,7 cm, súlya: 170 g. *Lelőhelye*: Megyaszó-Topolyka (2. tábla 1.)

6. *Karperec*: üreges bronz karperec, kerek, nyitott, pecsétlőszerűen kiszélesedő végű. Az előbbinél sűrűbben borítják felületét a finoman vésett, párhuzamosan, ívelten és ferdén futó vonalkötegek. *Méretei*: legnagyobb szélessége: 7,7 cm, súlya: 80 g. *Lelőhelye*: Megyaszó-Topolyka (2. tábla 2.)

II.

Az ismertetett leletek közül a legrégebbi a sajópálfalai rézcsákány (1. tábla 3.). E tárgytypus nevezéktani sajátosságairól és az ezzel kapcsolatos problémákról fejt ki véleményét Hajdú Zs. egy 1990-ben megjelent cikkében.⁸ Mivel az ebben foglaltak átgondolása és megvitatása kimeríti egy anyagközlő cikk kereteit, ezért megmaradunk a közismert „rézcsákány” elnevezésnél.

A tárgyalt darab elhelyezése térben és időben – szórványként való előkerülése miatt – tipológiai módszerekkel történhet. A munkát jelentősen megkönnyíti, hogy az elmúlt évtizedekben több monográfia látott napvilágot Délkelet-Európa fémművességének e termékéről.⁹ A magyarországi rézcsákányokat Patay Pál foglalta rendszerbe, munkánk során az általa kidolgozott tipológiát követjük.¹⁰

Ennek ismeretében a sajópálfalai példány a java rézkori székely-nádudvari típus monostorpályi variánsához hasonlítható, ezen belül is a „B.-A.-Z. megyei” csákánnyal hozható párhuzamba (Patay 235.).¹¹ Igaz ugyan, hogy a nyél és a kar befelé kiszélesedő félkörívei miatt oldalnézetben a sajópálfalai eltérő formát mutat, de egyéb jegyeiket tekintve sok azonos vonást fedezhetünk fel: mindkettő alul-felül peremgyűrűs, a nyéllyuk trapéz alakban kiszélesedik, fokok téglalap alakú, hosszuk és súlyuk alig eltérő (24,2 cm–23,8 cm; 1850 g–1950 g).

6. Szabó József, az Északterv munkatársa hozta be a múzeumba. Az erről szóló jelentést l.: *Gábor–Hellebrandt*, 1977.

7. Mindkét karperec a megyaszó-i általános iskola tulajdona, ahonnan feldolgozás céljából megkaphattam azokat. 1966-ban a Pincéktől Alsódobsza felé vezető út bal oldalán fekvő táblából, Topolyka nevű határrészről Hajdú Dezső és Karnizs János traktorosok – elmondásuk szerint – 1-1 szakajtó bronztárgyat vittek haza. Karnizs elosztogatta, míg Hajdú Dezsőtől ellop-ták, ill. néhány darab elkallódott. Hosszas kutatómunka és Hajdú Dezső segítsége ellenére is csak ezt a két tárgyat sikerült fellelni a helytörténeti gyűjteményben. Fentiek, ill. a község régészeti múltjának leírását l. *Hankó Zoltán*: Megyaszó története c. könyvében, mely 1990-ben jelent meg.

8. Hajdú Zs., 1990. 87–88.

9. Vulpe, A. 1970.; Novotná, M. 1970.; Todorova, H. 1981.

10. Patay P., 1985.

11. Patay P., 1985. 51–52. 19. tábla.

Funkciójukat tekintve nagy valószínűséggel szerszám szerepét tölthették be. Mindkét darab nyaka kiszélesedett, „legyűrődött”, élük kopott; ez pedig csak igazán hosszú, mindennapos használat és erős igénybevétel után alakulhatott ilyenné.¹²

Formajegyeik alapján nem elképzelhetetlen, hogy a két rézcsákány azonos műhelyből került ki és késztermékként, kereskedelem útján jutott a felhasználás helyére. Használatuk virágzása a java rézkorra esik, kulturálisan pedig a bodrogkeresztúri kultúra népéhez köthetők.¹³ Mivel a székely-nádudvari típus monostorpályi variánsai között alig van hiteles leletkörülmények között felszínre került darab, ezért a sokkal biztosabb kronológiai szempontokat nyújtó és sok közös vonással rendelkező jászladányi típus datálja biztonsággal az előző típust a bodrogkeresztúri kultúra időszakára.¹⁴ Arra az időszakra, amikor a Kárpát-medence a kárpáti–balkáni fémművességi kör központjává lesz, amelynek hatására egységes tárgytipusok kialakulásának és feltűnésének lehetünk tanúi a Kárpát-medencétől Délkelet-Európáig.¹⁵

Leleteink sorában a következő, bemutatásra szánt darab az a nyélcsovés balta, amely Emőd-Nagyhalom lelőhelyről származik (1. tábla 2.). Az ilyen típusú baltákat keletnek határozta meg a kutatás, s eredetüket Mezopotámiáig vezette vissza, ahol a Kr. e. IV. évezredben, hasonló formában már használatban voltak.¹⁶ Ezt követően feltehetőleg kereskedelem útján jutottak a Kaukázuson át Dél-Oroszországba, majd a Kr. e. II. évezredben a Kárpát-medencébe.¹⁷ Általános használatúvá Magyarország és a Kárpát-medence területén a bronzkor első periódusában válnak, s jóllehet előfordulásuk gyakori, azonban kevés kronológiai támpontot adnak, mert többségük szórvány.¹⁸ Azonban közvetett úton igazolható, hogy ez a balta (B típus) a korai bronzkor jellegzetes tárgytipusa,¹⁹ amely időszakban területünket a hatvani kultúra uralta. Az emödi nyélcsovés balta kísérőleletei, jóllehet szórványként bár, de kétséget kizáróan jellegzetes hatvani töredékek és csésze.²⁰

E bronztárgy pontos párhuzamai fellelhetőek a kömlői leletben,²¹ valamint egy-egy hasonló példány említhető Óbudáról, Érdről²² és Szihalomról.²³ Földbe rejtésüket nagy valószínűséggel a hatvani kultúra népe végezhette, mely történeti szempontból a hajdúsámsoni típusú kincseletek elrejtése előtt, a Mozsolics Amália kronológiai rendszere szerinti B II. időszakában mehetett végbe.²⁴

Bizonytalan a kulturális hovatartozása annak a lándzsacsúcsnak, mely a szlovákiai Sučanyból (Szucsány) ajándékként került a gyűjteménybe (1. t. 4.).

Legfontosabb ismérvei alapján – viszonylag hosszú köpű, ívelten futó, keskeny penge, oldalt két szegecslyuk – a középső bronzkor klasszikus időszakára datálhatjuk. Ekkor jelennek meg ugyanis a díszített köpűjű lándzsák, melyek aztán egészen a kozsideri periódusig nyomon követhetők.

12. *Patay P.*, 1985. 18. Szerző hangsúlyozza, hogy a rézkorban fegyver és eszköz funkciója még nem különíthető el egészen, mindkét feladatnak megfeleltek ezek az eszközök. L. *Patay i. m.* 1985. 20.

13. *Patay P.*, 1975. 5–6.; *Patay P.*, 1985. 8.

14. *Novotná, M.* 1970. 26.; *Vulpe, A.* 1970. 27.; *Patay P.*, 1985. 54–55.

15. *Patay P.*, 1985. 9.; *Kalicz N.*, 1988. 11.

16. *Kőszegi F.*, 1957. 50., 57.

17. *Kőszegi F.*, 1957. 58.

18. *Mozsolics A.*, 1967. 16.

19. *Kőszegi F.*, 1957. 55.; *Mozsolics A.*, 1967. 121.

20. L. 4. jegyzet.

21. *Mozsolics A.*, 1967. 1. t. 5–8.

22. *Kőszegi F.*, 1957. VI. t. 1–2.

23. *Kemenczei T.*, 1966. 7.; *uő.* 1968. 19. XII. t. 13.

24. *Mozsolics A.*, 1967. 121.

A szucsányi lelet kapcsán feltétlenül meg kell említenünk gyűjteményünk másik darabját, melynek Füzesabony-Nagyhalom a lelőhelye,²⁵ s amelyet jellegzetes késő füzesabonyi töredékek határoznak meg.²⁶ Jóllehet díszítésük, méretük eltérő, azonban mindenképpen azonos történeti időben és térben kell keresni helyüket.

Tárgyalt leletünk legközelebbi párhuzamai azok a példányok, melyeket Kovács Tibor a lándzsacsúcsokat csoportosító, értékelő cikkében külön is kiemeli.²⁷ Ezt a sajátos csoportot azok a leletek alkotják („B” típus), amelyek – megőrizve a jellegzetes vonásokat – különösen hosszú köpűvel rendelkeznek: Sárszentlőrinc–Uzd,²⁸ Ócsa,²⁹ Ópálos (Paulis) korábbi kincslelet,³⁰ ismeretlen lelőhelyű darab Magyarországról,³¹ valamint Nitriansky Hrádok.³² Ez utóbbi lándzsahegyre érdemes kicsit jobban odafigyelni, többek között a lelőhely okán. A szucsányi lelet napvilágra kerüléséről semmi információnk nincs, csak feltételezhetjük, hogy valóban abból a földrajzi környezetből származik. Amennyiben ezt elfogadjuk, úgy elgondolkodhatunk azon is, vajon nem lehet-e a két példány egy azonos kultúra fémművességének terméke? Formai jegyeik csaknem azonosak, díszítésük – a körbefutó, párhuzamos vonalkötegek és a sraffozott háromszögek – csekély eltérést mutat.³³ A Nitriansky Hrádok-i lándzsa zárt leletegyüttesből származik, a vele együtt előkerült peremes balta és a Křtenov-i típusú csákányok biztonsággal kelteznek a Reinecke-féle bronzkor A₂–B₁ klasszikus időszakára.³⁴

Leletünkkel kapcsolatban tehát azt állapíthatjuk meg, hogy tipológiai úton besorolható a középső bronzkor klasszikus időszakának egy sajátos lándzsa típuscsoportjába – a rendelkezésünkre álló hiányos adatok miatt a kultúrához kapcsolástól eltekintve.³⁵

Már a kora bronzkor végén feltűnnek a hajdúsámsoni kincsleletekben az ún. kézfejtető tekercesek, melyeknek egy töredékes példánya Megyaszórol került a múzeumba (1. t. 1.). Ezek a kardíszek tipológiailag két fejlődési formára oszthatók: 1. ide tartoznak a masszív, négyzetleteres átmetszetű huzalból készültek, végükön egy kis spirállal; 2. ovális, vagy kerek átmetszetű huzalból formáltak, a spirál közepén nitszeggel vagy gombbal, a végük visszapödrött.³⁶ A huzal sok esetben finoman vésett, sraffozott háromszögekkel és vonalkötegekkel díszített.

25. *Kemenczei T.*, 1968. 19. 1. kép, III. t. 8.

26. *Kemenczei T.*, 1968. 26.

27. *Kovács T.*, 1975. 26–35. Újabb E. Schalk foglalkozott részletesen a lándzsacsúcsok problematikájával, a hernádkaki temető feldolgozása kapcsán. L. Schalk, E. 1992. 143–149. A részletek alapos kielemezése mellett tulajdonképpen a Kovács T. által kialakított csoportosítást, tipológiát követi.

28. *Mozsolics A.*, 1967. 58. t. 8–10.

29. *Kovács T.*, 1975. 4. kép 11.

30. *Mozsolics A.*, 1967. 18. t. 3.

31. *Kovács T.*, 1975. 4. kép 10.

32. *Točík, A.* 1964.; 34. kép 4.; *Kovács T.*, 1975. 4. kép 9.

33. Mindezt annak ellenére jegyezzük meg, hogy tudjuk, ezek a díszítő motívumok kedveltek és széles körben elterjedtek az egész középső bronzkor folyamán.

34. *Točík, A.* 1964. 53–54.; *uő.* 1981. 158.; *Vladár, J.* 1973. 276.

35. A Pozsonyban rendezett 1991-es Régészeti Világkongresszus tiszteletére kiadott reprezentatív kiadványban (Slovensko v dobe bronzovej; szerk. *V. Furmánek, L. Veliacik, J. Vladár*) találunk egy girlandmintával, sraffozott háromszögekkel díszített, babérlevél alakú lándzsahegyet. Lelőhelyként Košice-Barca van megadva (3. ábra 32.). Sajnos semmi közelebbi adatot nem közölnek, de az azonosságok miatt feltétlenül a Nitriansky Hrádok-i és a szucsányi darabbal egykorúnak véljük.

36. *Novotná, M.* 1966. 12.; *Mozsolics A.*, 1967. 74–75.; *Mozsolics A.*, 1973. 62.; *Furmánek, V.* 1977. 275.

Leletünk korhatározását nehezíti az a körülmény, hogy vége letörött. Ugyanis a korai és a késői időszakok leletei közötti (B III. és B IV.) különbségek egyike, hogy végük spirálisban végződik-e, vagy egyszerűen csak visszapödrött, illetve hogy a spirál közepén van-e nitszeg vagy gomb.

Formajegyei alapján – nitszeg hiánya – a korai típusúak közé sorolhatnánk, a sraffozott háromszögekkel díszített huzal viszont már a fiatalabb darabok felé mutat. Töredékes volta miatt természetesen nem szeretnénk azt hinni, hogy e néhány ismérv elegendő a pontos meghatározáshoz, azonban néhány dolgot meg kell jegyeznünk: a kézfejtendő tekercek Észak-Magyarország és Szlovákia keleti felének jellegzetes termékei a középső bronzkor kezdetétől (B IIIa.) a késő bronzkorig (B IV.).³⁷

Kisebb-nagyobb eltérésekkel bár, de végül is egy alaptípus köré csoportosíthatók a különböző variánsok, melyek közül némelyek hangsúlyos szerepet kapnak egy-egy időszakban. Így a megyszói darab a korai és a fiatalabb típusok formajegyeit viselve talán éppen átmenetet képez a nitszeg nélküli, korai leletek és a sraffozással díszített fiatalabbak között – hozzátéve, amit már korábban is hangsúlyoztunk, hogy a letört rész hiánya miatt mondandónk hipotézisként kezelendő.

Lényegesen egyszerűbb annak a két karperecnek a meghatározása, kultúrához kötése, melyek egy kincslelet részeként kerültek napvilágra.³⁸ Az első, egy ovális, nyitott végű, kerek átmetszetű, gazdagon díszített, tömör bronz karperec (2. t. 1.) kedvelt, késő bronzkori ékszer. Az ilyen formájú és díszű darabok különösen az ópályi horizontra jellemzőek, általánosan elterjedtek Észak-Magyarországon és a Felső-Tisza-vidéken. Leggyakoribb előfordulásukkal a Reinecke-bronzkor D periódusában számolhatunk, de sok esetben a korai vaskor kezdetét (HA₂) is megérik.³⁹

Különösen szép darab a következő, egy üreges bronz karperec (2. t. 2.). Vastagabb lemezből kalapált, gazdagon díszített felületű. E típusnak Kemenczei Tibor szentelt különösen nagy figyelmet megállapítva, hogy ezt a fajta ékszert a pilinyi kultúra fémművességének köszönhetjük.⁴⁰ A kultúra népének bronzipara egyike a legjelentősebbeknek a késő bronzkorban a Felvidék területén, s ennek reprezentatív terméke a tárgyalt karperec.

Pontos megfelelőit Bánhorvátiból (Bánfalva),⁴¹ Tibolddarócról,⁴² Mátraverebélyről,⁴³ Kisgyórból⁴⁴ és szlovákiai területekről ismerjük.⁴⁵ Feltűnésük a sírokban és a kincsleletekben az RBC időszakra tehető, de még a HA₁-ben is számolnunk kell jelenlétükkel.

Az itt bemutatott leletek szórványos és bizonytalan előkerülése miatt nem vállalkozhattunk arra, hogy nagyobb lélegzetű elemzéssel öleljünk fel korszakot-kultúrát. Ennek ellenére bízunk abban, hogy egy-egy új információval segítettük az északi régió kulturális képének teljesebbé tételét.

37. Kemenczei T., 1965. 111–112.; *Furmánek, V.* 1977. 277.; *Mozsolics A.*, 1973. 63. megemlíti, hogy vannak arra vonatkozó adatok, miszerint még az aranyosi horizont idején is használták a kézfejtendő tekerceket.

38. L. 7. jegyzet.

39. *Kemenczei T.*, 1965. 128–129.; *Mozsolics A.*, 1967. 79.; *Kemenczei T.*, 1968. 27.; *Mozsolics A.*, 1973. 56.; *Mozsolics A.*, 1985. 64.

40. *Kemenczei T.*, 1965. 115.; *Kemenczei T.*, 1984. 23–24.

41. *Kemenczei T.*, 1968. 21. 3. kép, XI. t. 7.

42. *Kemenczei T.*, 1968. 23. 4. kép, V. t. 2.

43. *Kemenczei T.*, 1984. La1

44. *Kemenczei T.*, 1965. 115. VII. t. 4., 6.

45. *Furmánek, V.* 1977. 272.

IRODALOM

- Ecsedy I.*,
1989 Ismertetés: Patay Pál: Kupferzeitliche Meissel, Beile und Äxte in Ungarn. Prähist. Bronzefunde IX/15. München. Arch. Ért. 116. 133–134.
- Furmánek, V.*
1977 Pilinyer Kultur. Slov. Arch. XXV/2. 251–370.
- Gádor J.–Hellebrandt M.*,
1977 A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1976-ban. HOM Évk. XVI. 77–84.
- Hajdú Zs.*,
1990 Újabb java rézkori „rézcsákányok” a Déri Múzeum régészeti gyűjteményében. DM Évk. 1988. 87–92.
- Hankó Z.*,
1990 Megyaszó története. Megyaszó
- Kalicz N.*,
1968 Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest
1988 Kultúráváltások a korai és középső rézkorban a Kárpát-medencében. Arch. Ért. 114–115. 3–16.
- Kemenczei T.*,
1965 Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. HOM Évk. 1964–65. V. 106–175.
1966 Bronzkori fejszék a miskolci múzeumban. HOM Közleményei 7. 7–11.
1968 Óskori bronztárgyak a miskolci múzeumban. HOM Évk. VII. 19–46.
1969 Újabb bronzleletek Borsod megyéből. HOM Évk. VIII. 27–68.
1984 Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest
- Kovács T.*,
1975 Der Bronzefund von Mende. Fol. Arch. 26. 19–43.
- Kőszegi F.*,
1957 Keleti típusú bronzkori balták a Magyar Nemzeti Múzeumban. Folia Arch., IX. 47–62.
- Mozsolics A.*,
1973 Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Budapest
1985 Bronzefunde aus Ungarn. Budapest
- Novotná, M.*,
1966 Hortfunde vom sog. Koszidertyp aus dem Gebiet der Slowakei. Musaica VI. 9–26.
1970 Die Äxte und Beile in der Slowakei. Prähist. Bronzefunde IX/3. München
- Patay P.*,
1975 Die hochkupferzeitliche Bodrogrkeresztúr-Kultur. Bericht der Röm. – Germ. Kommission 55. 1974. 1–72.
1984 Kupferzeitliche Meissel, Beile und Äxte in Ungarn. Prähist. Bronzefunde IX/15. München
- Schalk, E.*
1992 Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zu Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken. Band 9. Bonn
- Točík, A.*
1964 Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Arch. Slov. Fontes V.
1981 Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Siedlung der Maďarovce-Kultur. Materialia Arch. Slov. Nitra
- Todorova, H.*
1981 Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien. Prähist. Bronzefunde IX. 14. München
- Vladár, J.*
1973 Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. Slov. Arch. XXI/2. 253–357.
- Vulpe, A.*
1975 Die Äxte und Beile in Rumänien I–II. Prähist. Bronzefunde IX/5. München
Slovensko v dobe bronzovej (Die Slowakei in der Bronzezeit; szerk.: V. Furmánek–L. Veliacik–J. Vladár). Bratislava, 1991.

NEUERE PRÄHISTORISCHE GEGENSTÄNDE IM MUSEUM ZU MISKOLC

Seit Mitte der sechziger Jahre erschienen in den Jahrbüchern des Herman Ottó Museums zu Miskolc regelmässig Studien, in denen Tibor Kemencei die Bronzefunde dieses Komitates vorstellte.¹ Dabei wurde nicht nur auf die mehrteiligen Schatzfunde eingegangen, sondern auch auf die Stücke, die im Museumsfundus verstaubten und als Streufunde galten.

Die umfangreichen Bautätigkeiten der vergangenen Jahrzehnte und die damit verbundenen Erdarbeiten erbrachten immer wieder neue, wertvolle Funde, die heute unsere Sammlung bereichern. Neben den Arbeiten zu ihrer Erfassung wurden jedoch die obengenannten Veröffentlichungen vernachlässigt.²

Somit werden auch an dieser Stelle Gegenstände vorgestellt, die in letzter Zeit in unser Museum gelangt sind und wirkliches Interesse verdient haben.

Hierzu zählen: 1. eine aus Kupfer gegossene einschneidige Axt³ (1. Tafel 3.); 2. ein aus Bronze gegossenes Beil mit Loch⁴ (1. T. 2.); 3. eine Lanze mit gebogener Klinge und verzierter Halterung⁵ (1. T. 4.), an der Halterung mit seitlich zwei Nietlöchern; 4. eine verzierte Binde zum Schutz des Handrückens⁶ (1. T. 1.); 5. ein massiv bronzener Armreif⁷ (2. T. 1.) und 6. ein hohler bronzener Armreif (2. T. 2.).

Unter den hier genannten Funden gilt die Kupferaxt aus Sajópálfala als das älteste Stück. Hält man sich an die Typologie von Pál Patay, so dürfen wir die Axt mit der des „Székely-Nádudvar“ Typs aus der Hochkupferzeit vergleichen, und als Parallele darf „die Axt aus dem Komitat Borsod-Abauj-Zemplén“ erwähnt werden.¹⁰⁻¹¹ Die Blütezeit dieses Typs fällt in die Hochkupferzeit, kulturell gesehen ist er mit dem Volk der Bodrogkeresztúr-Kultur in Beziehung zu setzen.¹³

Das Bronzebeil mit Schaftloch ist ein charakteristischer Gegenstandstyp aus der frühen Bronzezeit, der seinem Ursprung zufolge von der Forschung als östlicher Typ bestimmt wurde und als Erbe des Volkes der Hatvan-Kultur angesehen wird.¹⁷⁻²⁰ Laut der Chronologie von A. Mozsolics wurde das Beil während der Epoche B II in die Erde gegeben.²⁴

Die verzierte Lanzespitze mit der langen Tülle stammt aus dem slowakischen Sučany (Szucsány) und ist auf die klassische Epoche der Bronzezeit datierbar. Zu jener Zeit nämlich kamen Lanzen diesen Typs auf, die dann bis zur Koszider-Periode verfolgt werden können. Eine nächste Parallele stammt von dem Fundort Nitriansky Hrádok aus einem geschlossenen Fundensemble. Anhand dieses Fundes können auch die vorliegenden der klassischen Epoche A₂-B₁ der Reinecke-Bronzezeit zugerechnet werden.³²⁻³⁵

Gegen Ende der frühen Bronzezeit tauchten auf, von denen hier auch ein Bruchstück gezeigt wird. Aufgrund der Formenmerkmale – Fehlen der Verzierung – kann dieses Stück als eines betrachtet werden, das die Charakteristika früher und jüngerer Exemplare an sich hat. Da es sich hier nur um ein Fragment handelt, ist es schwer, das Alter zu bestimmen.³⁶ Es ist jedoch gewiss, dass diese Armschmuckstücke typische Produkte Nordungarns und der östlichen Hälfte der Slowakei vom Beginn der mittleren Bronzezeit (B IIIa) bis hin zur späten Bronzezeit (B IV) waren.³⁷

Zu den beliebten Schmuckstücken aus der späten Bronzezeit gehört jener massive Armreifen, der als Teil eines Schatzfundes ans Tageslicht gelangte.³⁸ Derart geformte und verzierte Stücke sind besonders für den Horizont „Ópályi“ charakteristisch. Sie waren allgemein in Nordungarn und am Oberlauf der Theiss verbreitet. Mit ihrem häufigsten Vorkommen darf in der D-Periode der Reinecke-Bronzezeit gerechnet werden, doch in vielen Fällen haben sie auch noch den Beginn der frühen Eisenzeit miterlebt (HA₂).³⁹

Der reichverzierte hohle Bronzereifen gilt als repräsentatives Exemplar der Schmiede-

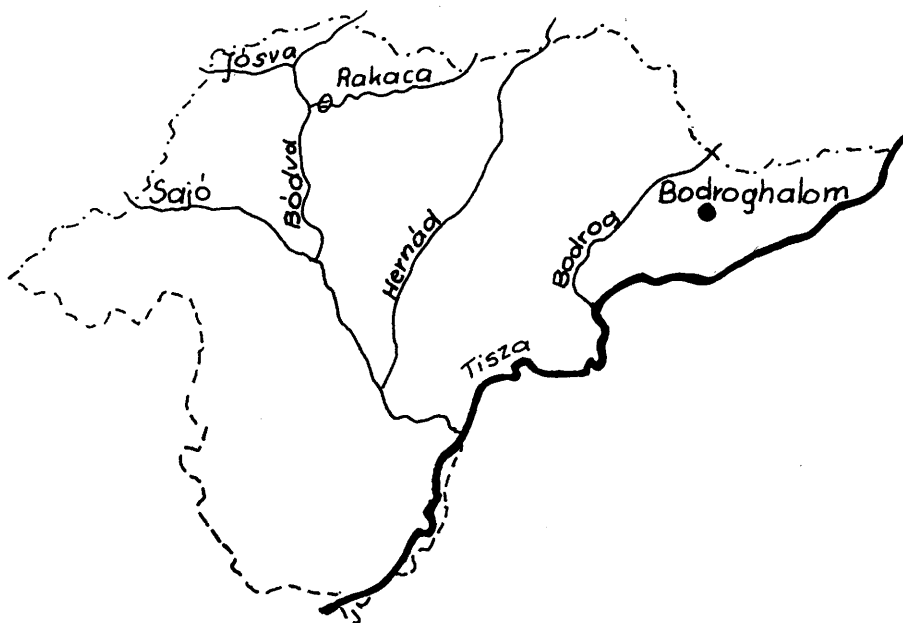
kunst aus der Piliny-Kultur der späten Bronzezeit.⁴⁰ Ihr Vorkommen in Gräbern und Schatzfunden ist auf die RBC-Epoche zu setzen, doch auch noch in Ha₁ ist mit ihrem Vorhandensein zu rechnen.

Da die hier vorgestellten Funde verstreut und unter unsicheren Bedingungen entdeckt wurden, dürfen aus ihnen keine grösseren Schlüsse auf die Epoche und die Kultur gezogen werden. Dennoch hoffen wir, mit dieser oder jener neuen Information dazu beigetragen zu haben, das Kulturbild dieser nördlichen Region etwas zu vervollständigen.

Judit S. Koós

KELTA TEMETŐ FELTÁRÁSA BODROGHALOM-MEDVETANYÁN

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

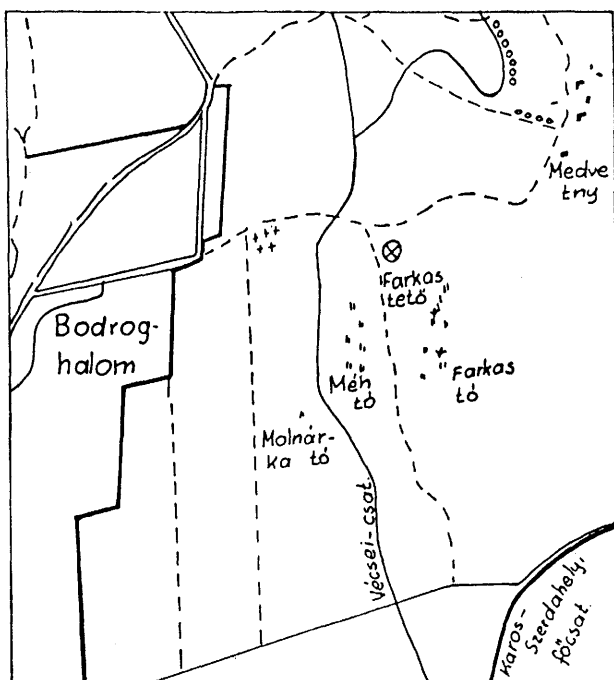

A Herman Ottó Múzeum régészeti leletanyagát a kelta korra vonatkozóan legutóbb *K. Végh Katalin* közölte,¹ a bodroghalmi anyagból *Molnár Vera* által leletmentett anyagot is. A teljesség kedvéért most az egész leletanyaggal foglalkozunk. Az egész leletanyag a Herman Ottó Múzeumban van.

Bodroghalom község 1927 előtt *Luka* volt. A községből (1. kép) a Medvetanyához vezető út mellett, a Farkasdombbal szemben, az út északi oldalán levő szántóföldre szőlőt akartak telepíteni, és rigolították a földet 1965-ben. Hamvasztásos sírok kerültek elő. A leleteket *Egry József* igazgató-tanító jelentette, s a sárospataki múzeum akkori régésze, *Molnár Vera* járt a helyszínen.² A következő tárgyakat mentette meg, melyekből a 2. a)–f), 3. a)–d) összetartozását megállapította. Ltsz. 66.20.1–17.

1. *Végh, K.* 1969. 69–115.

2. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára (továbbiakban MNM A.) XVII. 185/1966.; Herman Ottó Múzeum Adattára (továbbiakban HOM A.) 62–68.

⊗ Ásatási terület

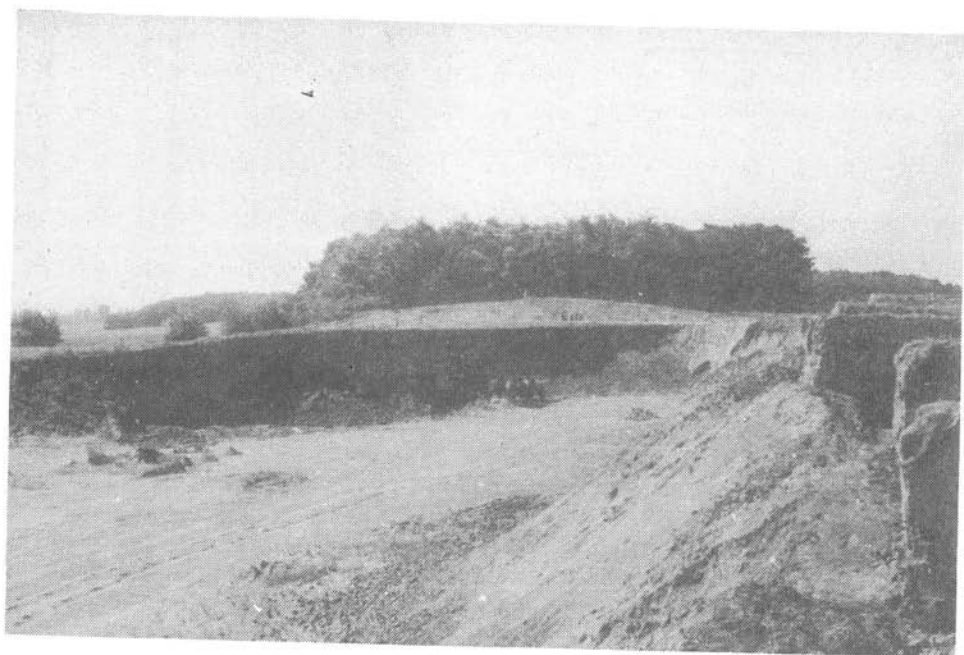
1. kép. Bodroghalom. Helyszíni vázlat

1. a) *Korsó* (9. kép 9.). Sötétszürke. F. átm.: 7,4 cm, Sz. átm.: 7,9 cm, M: 22,2 cm.
1. b) *Tál* (9. kép 8.). Sötétszürke, kézzel formált. F. átm.: 9,4 cm, Sz. átm.: 22 cm, M: 7,4 cm.
2. a) *Urna töredéke* (9. kép 2.). Barna, hasa öblös és innen hiányzik az edény többi része. Sz. átm.: 9,2 cm.
2. b) *Kard* (9. kép 4.). Kétélű vas. Hüvelyének külső részén halhólyag- és indadísztés van (9. kép 5-6.). H: 86,5 cm.
2. c) *Lánczsa* (9. kép 11.). Vas, görbült, hiányos. H: 81 cm.
2. d) *Pajzsfogó* (9. kép 1.). Vas. Szárnyai sarkos és ívelt részek váltakozásából áll, megközelítően háromszög alakot alkot, s a szárnyak felületét három nagy és egy kis kör alakú áttörés díszíti. H: 13 cm.
2. e) *Vaslánc*. Külső felülete beütésekkel díszített.³ H: 55 cm.
2. f) *Karperec*. Bronz, külső felületén ismétlődő plasztikus díszítés látható.⁴ Átm.: 9,5 cm.
3. a) *Kard* (9. kép 3.). Vas. H: 92,5 cm.
3. b) *Pajzsfogó*. Vas, szárnya íveltlen indul, és egy kör alakú lyukasztás látszik rajta, tovább hiányos.⁵ H: 6,1 cm.

3. Végh, K. 1969. XVI. tábla 6.

4. *Ibid.* XV. tábla 2., XVII. tábla 1.

5. *Ibid.* XV. tábla 3.

2. kép. Bodroghalom-Medvetanya.
A háttérben látszik a Farkasdomb, jobbra az ásatás szelvényei

3. c) *Lándzsa* (9. kép 10.). Vas. Levelén egy helyen kör alakú beütés van, mely körívvel négy részre osztott. H: 16 cm.

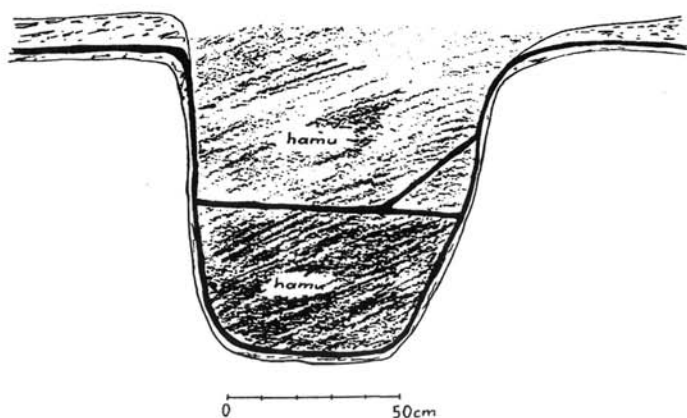
3. d) *Lánc*. Vas, felülete poncolt.⁶ H: 47,3 cm. A többi összegyűjtött tárgy szórványnak minősül:

1. *Urnatöredékek*. Fekete, alsó része gömbölyded.⁷
2. *Táltöredékek*. Sötétszürke, alja homorú.
3. *Táltöredékek*. Barna, pereme kihajlik és tagolt.
4. *Fibula* (9. kép 7.). Vas, kötött lábú, C₁ típus. H: 20,1 cm.
5. *Kasza* (9. kép 12.). Vas. H: 35,6 cm.

1977 szeptemberében Zsoldos János értesítette a Herman Ottó Múzeumot, hogy a Medvetanyánál, a homokbányánál régészeti leletek kerültek elő. Szeptember 20-án kimentünk a helyszínre, mely a Molnár Vera által 1965-ben mentett leletek helyével egy dombon van, de attól délre, az út másik oldalán, a dombtetőn. A homokbányászt géppel végezték, leletösszefüggéseket nem figyeltek meg. Urnákat, tálakat, korsókat, vasövet, karperecet, bronzfibulát, gyűrűt hoztunk a múzeumba. 1978. január 3-án ismét leletmentettünk. Zsoldos János értesítette a múzeumot, hogy a bánya széléből óriási fagyott homoktömeg zúdult le, s ebben megint nagyobb mennyiségű kerámia volt. Ásatást végeztünk 1978-ban (2. kép), feltártuk az 1–7. számú sírokat. 1978. szeptember 25-én kibontottunk egy ovális átmetszetű gödröt a bánya déli végében, átmérője 60×90 cm. Lefelé körbe kormos a fala, égett vörös (3. kép). A gödör aljától fölfelé számolva 45 cm-re vízszintesen egy kormos-vörös csík figyelhető meg. A gödör mélysége 100 cm, hamuval volt tele. Cserép vagy csont egyáltalán nem volt benne, úgyhogy

6. *Ibid.* XVI. tábla 3.

7. *Ibid.* XVII. tábla 3.

3. kép. A hamvasztóhely gödre.
Jelmagyarázat: ▨ vörösés égett, ▩ hamu, ■ korom

korát nem tudtuk meghatározni. Később, az október 2-i leletmentés alkalmával kibontottuk a 8. sírt, október 10-én a 9–11. sírokat tártuk fel, illetve az anyagot behoztuk a múzeumba. November 10-én leletmentettük a 12. sírt. 1979 júliusában ismét ásattunk a lelőhelyen. (Triko Pál helyi lakos – Bodroghalom, Szabadság u. 121. – elbeszélése szerint 1941-ben rigolírozott ezen a területen, s a Farkasdomb keleti oldalában, körülbelül 50 cm mélységben egész edényeket is talált, melyeket a traktor szelt ketté.) A múzeumba behozott leletek a következők; szórvány sírleletek:

Urna (10. kép 9.). Szürkésbarna, alja homorú, középen kissé benyomott. F. átm.: 13 cm, Sz. átm.: 22,4 cm, M: 34,6 cm. Állítólag disznó állkapocs- és hosszúcsont volt benne.

Fazék (11. kép 1.). Sötétszürke, kézzel formált. Nyakán egymással szemben egy-egy patkó alakú plasztikus dísz helyezkedik el, erre merőlegesen egymással szemben kerek gombdísz, lent a has legszélesebb részén négy lapos hosszanti bütyökfogó helyezkedik el. F. átm.: 12,2 cm, Sz. átm.: 21 cm, M: 29,2 cm.

Urna (10. kép 3.). Szürkésbarna. Az edény alsó felén négy bekarcolt vonal látható, az első-második és a harmadik-negyedik között matt a felület. F. átm.: 12 cm, Sz. átm.: 18 cm, M: 31,9 cm.

Tál (10. kép 7.). Szürke, fényezett felületű, kézzel formált, egyik fele magasabb. F. átm.: 11 cm, Sz. átm.: 25 cm, M: 11,8 cm–12,9 cm.

Fazék (10. kép 10.). Szürkésbarna. F. átm.: 11,4 cm, Sz. átm.: 24,2 cm, M: 20,2 cm. Hamvak voltak benne.

Fenőkő, illetve csiszolókö (10. kép 11.). Folyami kavics, kézbe illő vége van, felülete sima. H: 6,3 cm.

Tál (10. kép 1.). Szürke. F. átm.: 6 cm, Sz. átm.: 16,1 cm, M: 6,5 cm.

Tál (10. kép 5.). Sötétszürke. F. átm.: 6,3 cm, Sz. átm.: 17 cm, M: 6,2 cm.

Fazék (10. kép 8.). Világosbarna, néhol szürke. F. átm.: 9 cm, Sz. átm.: 13,2 cm, M: 24,2 cm.

Fazék (10. kép 2.). Eredetileg szürke, de világosdrapp homokréteg kövesedett rá. Hasán több helyen bronzpatina látható. F. átm.: 8,2 cm, Sz. átm.: 17,5 cm, M: 11,8 cm.

Csiszolókő (10. kép 12.). Anyaga homokkő. Egyik fele sima, a másik domború. H: 10,7 cm. Állítólag a 10. kép 2. edényben találták.

Bögre (10. kép 6.). Vörösésbarna. F. átm.: 5 cm, Sz. átm.: 7 cm, M: 8,7 cm.

Tál (12. kép 12.). Fekete. F. átm.: 8,9 cm, Sz. átm.: 30 cm, M: 8,2 cm.

Kés(?) (10. kép 4.). Vas, foka enyhén ível, nyelére fa korrodált. H: 19 cm.

Kés (12. kép 2.). Vas. H: 18 cm.

Övkapocs (12. kép 3.). Vas, lapos. H: 11,4 cm.

Fibulapár (12. kép 10–11.). Bronzból készültek, felsőhúrosak. H: 4,5 cm.

Karperec (12. kép 5.). Öntött vas, felülete plasztikus díszítésű. Átm.: 7,4×7,5 cm.

Gyűrű (12. kép 7.). Bronz, lapos huzalból készült. 1,2 cm híján kétmenetes, végei elkeskenyednek. A huzal külső felülete enyhén domború, s ezen középen borda fut körbe, melyen bevágások láthatók, ez a plasztikus borda gyöngyözött hatást mutat, bár nagyrészt lekopott. Átm.: 1,7 cm.

Gyűrű (12. kép 6.). Kerek átmetszetű bronz huzalból készült, kétmenetes, végei elkeskenyednek. Átm.: 2 cm.

Öv [12. kép 1. a)–c)]. Vas. Átlag 5,6 cm hosszú, csavart tagokból áll, melyek mindkét végükön hurokban végződnek. Ezeket a tagokat párosával egy 2 cm átmérőjű karika fogja össze. A csavart tagok és a karika váltakozásából áll az öv. Hiányos. Két kis csüngő dísz tartozik hozzá. Az öv összefüggő darabjainak H: 52 cm.

Gyöngy (12. kép 8.). Üvegpaszta gyöngy ívelő töredéke. Kék színű. H: 1,2 cm.

Fibula töredékei. Vas. Felsőháros fibula rugórése a hát és a tű indításával, a hát része, ahol a láb ellapított vége átfogja, s egy lapos lemezzel és egy plasztikus gömbbel díszített, valószínű láb töredéke. Lise Bender Jørgensen analízise szerint valószínű kopper az a textilmaradvány, ami rajta van.⁸

Vas tárgy (12. kép 9.). Vas, a karika átm.: 1,5 cm. Valószínű az övhöz tartozik.

Tál (12. kép 13.). Fekete, fényes felületű. Kívül az alján bekarcolt csíkok láthatók. Omphalosos. F. átm.: 8,6 cm, Sz. átm.: 29,3 cm, M: 9,6 cm.

Edény (14. kép 8.). Szürke, belül az omphalos közepén kis dudor van. F. átm.: 5,2 cm, Sz. átm.: 6,7 cm, M: 6,3 cm.

Lemez (14. kép 7.). Lapos vas. Az egyik oldala egyenes, a többi ívelő domború és homorú részekből áll. Egyik végén szeg van. Felületén domború nyújtott, fekvő „S” motívum a díszítés. H: 3,3 cm.

Fazék (11. kép 6.). Világosbarna színű, de nagy felületeken fekete. Kézzel formált. A perem a nyakkal együtt kifelé tart, a perem befelé ferdén levágott. Nyakán egymással szemben patkó alakú dísz látható, erre merőlegesen egymással szemben egy-egy lapos gomb van. A díszek között lejjebb négy széles, lapos vízszintesen álló bütyökfog helyezkedik el. F. átm.: 14 cm, Sz. átm.: 23 cm, M: 34 cm.

Fazék (11. kép 2.). Világosbarna. F. átm.: 9,5 cm, Sz. átm.: 14,3 cm, M: 29 cm.

Korsó (11. kép 5.). Világosbarna, nyaka hosszú, hasa lencse alakú, alja omphalosos, körgyűrűs. F. átm.: 11 cm, Sz. átm.: 11,1 cm, M: 23,5 cm.

Urna (11. kép 3.). Sötétszürke. F. átm.: 10 cm, Sz. átm.: 18,2 cm, M: 34,2 cm.

Urna (11. kép 7.). Barna, vállán két párhuzamos mélyedés között mélyített hullámvonal díszítés van, mely néhol olyan sekély, hogy alig látszik. F. átm.: 12,5 cm, Sz. átm.: 21 cm, M: 35,2 cm.

Edényke (16. kép 9.). Sötétbarna, omphalosos, hiányos. F. átm.: 6,6 cm, Sz. átm.: 10,8 cm, M: 8,4 cm.

Cserép. Világosbarna, törésfelülete sötétszürke, vastag falú, durva edények két darab töredéke. H: 6,4 cm, 8 cm.

Övtag (12. kép 4.). Vas. H: 5,8 cm. Valószínű a 12. kép 1-hez tartozik.

I. sír. Bolygatott, kiszántott. Környékén a szelvényben különböző mélységben kerültek elő a tárgyak. Hamvasztások. Mélysége 61 cm-ig terjed. Mellékletek:

1. *Kardkötő lánc* (13. kép 1.). Mélysége 61 cm. Anyaga vas. Felülete poncolt. H: 11 cm.

2. *Pajzsdudor* [13. kép 2. a)–b)]. Mélysége 45 cm. Vas, erősen korrodált. A szegecs vége visszakalapált, így a fa pajzs 1 cm vastag lehetett. A pajzsdudor görbült, kiegyenesített, H: 29 cm.

3. *Nyárs* (13. kép 5.). Esetleg dárdakoptató. Vas, alul tömör a keskenyedő részen, fent üreges, és két szegecs látható itt. H: 6 cm.

4. *Miniatur edényke* (13. kép 4.). Világosbarna, kézzel formált. Pereme enyhén behúzott, s alatta az oldalfalon bütyöksor látható. F. átm.: 2 cm, Sz. átm.: 3×3,5 cm, M: 3,9 cm.

5. *Fibula* (13. kép 6.). A tanúfalban volt, 44 cm mélységben. Vas, felsőháros, kötöttlábú, C₁ típus. Háta sűrűn rovátkolt. H: 13,2 cm.

6. *Merevítő* (13. kép 3.). Az első szelvényben voltak, 46 cm mélységben. Ívelő vasak, belül üregesek. Körülbelül 0,3 cm vastag tárgyat fogtak át. H: 3,5 cm, 6,6 cm, 8 cm. Valószínű pajzs szegélyveretei.

8. Lise Bender Jørgensen analízise szerint. Copenhagen, 1987. március 30–31.

4. kép. 3. sír

7. *Edénytöredékek* (13. kép 7–10.). Az első szelvényben 46–60 cm mélységben voltak. Fekete, világosbarna és sötétszürke, kézzel formált oldaltöredékek (13. kép 7–9.). Világosbarna vékony falú töredék a 13. kép 10., még egy korongolt kis töredék tartozik ide.

Az 1. sír közelében szórványként került elő 65 cm mélységben egy *koptató* (13. kép 15.), vas. H: 4,6 cm.

2. *sír*. Bolygatott, hamvasztásos, kiszántott, mélysége 33 cm. Mellékletek:

1. *Gyöngy* (13. kép 12.). Agyag. Átm.: 1 cm.

2. *Vaskés töredéke* (13. kép 13.). H: 7,5 cm.

3. *Edény* (13. kép 11.). Szürkésbarna, kézzel formált. Felső szélén az egyik oldala kormosfekete. Legszélesebb részén négy lapos bütyök van. F. átm.: 12 cm, Sz. átm.: 12 cm, M: 19,7 cm. A sír körül szórvány leletanyag volt:

Vasak (13. kép 16.). Az egyik hosszúkás, téglalap átmetszetű, a másik lapos korong. H: 3,4 cm, Átm.: 1,3 cm. Vörös filcdarab van rajta Lise Bender Jørgensen analízise alapján.⁹

Cserép. Világosszürke, korongolt.

Patics. Átm.: 2,6×3,7 cm.

Bronzrög. Átégett töredék. H: 1,5 cm.

Bögre (13. kép 23.). A lelet mélysége 120 cm. Fekete, matt felületű, kézzel formált. F. átm.: 7,2 cm, Sz. átm.: 7 cm, M: 11 cm.

Olvadt üvegpaszta gyöngy. Kék színű. H: 1,5 cm.

Obszidián. Alaktalan rög. Átm.: 2,1×2,2 cm.

Olvadt rög. Igen könnyű, sötétkék.

Vasszeg (14. kép 3.). 7 cm hosszú, kovácsolt.

3. *sír* (4. és 20. kép 2.). Hamvasztásos. 58 cm mélységben került elő a vaskard. Mellette vas dárdashegy is volt, éle a kard koptató vége felé állt. 212 cm hosszan rábontottunk, 120 cm szélesen, a kard mellett pár kalcinált csontot találtunk. Mellékletek:

1. *Kard* [14. kép 1. a)–c)]. Vas, összehajtogatott. Markolatának végén gomb van. Hiányos. H: 87 cm.

2. *Lándzsahegy* [14. kép 2. a)–b)]. Vas, korrodált, görbült. H: 28,8 cm.

9. *Ibid.*

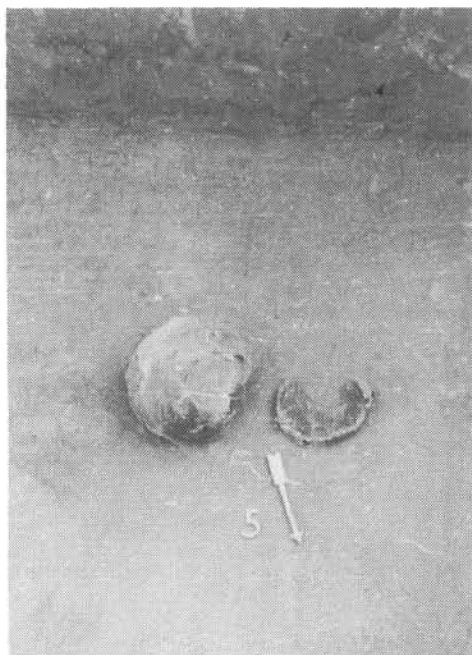
4. sír. Bolygatott, kiszántott. Hamvasztásos, mélysége 69 cm. Az edényben kevés kalcinált csont maradt, s a körülötte levő földben is volt egy kevés. Sírfoltot nem lehetett látni. Mellékletek:

1. *Vas karperec* (14. kép 9.). Öntött. Átm.: 4,2×4,3 cm.

2. *Fibula* (14. kép 10.). Vas, felsőhúros. H: 6,1 cm.

3. *Fazék* (14. kép 11.). Világosbarna, kézzel formált. Legszelebb részén négy, felfelé álló hegyes bütyök van, közöttük ívelő alakban hosszúkás mélyedések díszítik. F. átm.: 11,5 cm, Sz. átm.: 15 cm, M: 16,2 cm.

4. *Edénytöredék*. Kívül világosbarna, törésfelülete és belső fele fekete, kézzel formált. F. átm.: 5,3 cm. A 14. kép 11. edényben volt.

5. kép. 5. sír

5. sír (5. és 20. kép 3.). Bolygatott, hamvasztásos. Mélysége 142 cm. Mellékletek:

1. *Urna* (14. kép 6.). Szürkésbarna. F. átm.: 9,2 cm, Sz. átm.: 14 cm, M: 30,5–32 cm.

2. *Tál* (14. kép 5.). Kívül világosbarna, belül sötétszürke, kézzel formált. Anyaga porlékony. F. átm.: 7,2 cm, Sz. átm.: 18 cm, M: 6,2 cm.

3. *Vastárgy* (14. kép 4.). Kovácsolt, alakja ívelt. H: 4,4 cm.

6. sír (6. és 20. kép 4.). Sírfoltot csak a délnyugati és nyugati szélén lehetett megfigyelni, a sírfolt valószínű H: 170 cm, Sz: 116 cm. Feltehetően bolygatatlan a sír, hamvasztásos. Mélysége 205 cm. Mellékletek:

1. *Urna* [14. kép 12. a)–b)]. Fekete, alján négy mesterséges lyuk látható szabályosan elosztva, s az edény oldalfalán szintén négy lyuk van. Az urna alján gyanta volt. F. átm.: 12 cm, Sz. átm.: 15 cm, M: 38 cm.

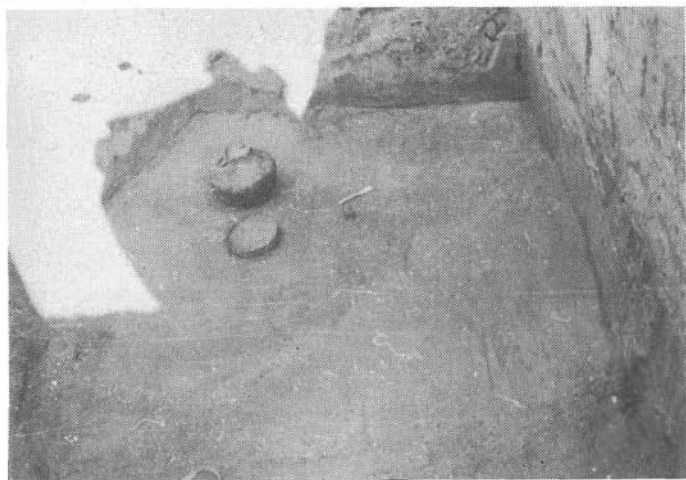
2. *Tál* (14. kép 13.). Fekete, omphalosos. F. átm.: 9,4 cm, Sz. átm.: 25 cm, M: 11,2 cm.

3. *Bronz tárgy* (14. kép 14.). H: 1 cm.

4. *Bronzrögök*. a)–b) Négy darab kis gömb. H: 0,4–0,7 cm. c) Kerek lemez szeggel, átm.: 1,2 cm.

5. *Cserép*. Szürke. H: 1 cm. A bronz rögökkel egy helyen volt.

6. *Fibula*. Vas, felsőhúros, négymenetes, vaskosabb darab. H: 2,8 cm. Hiányos.

6. kép. 6. sír

5–6. sír környékén neolitikus és kelta cserepek, obszidiánok, vasszeg, ívelő vastárgy és fém-salak volt.

7. sír. Kiszántott. Mellékletei:

1. *Háromélű vas nyílhegy* (13. kép 14.). Átm.: 1,8 cm, H: 3,5 cm.

2. *Ívelt vastárgy* (13. kép 22.). Mélysége 25 cm. Valószínű fibula háta. H: 2,8 cm.

3. *Kerek bronzdarabka* (13. kép 21.). Töredék. Átm.: 0,8 cm.

4. *Fibula* (13. kép 19.). Bronz, felsőhúros, rugója hatmenetes. A háton levő kör díszítményben eredetileg betét volt. H: 4,1 cm.

5. *Edénytöredék* (13. kép 18.). Szürke, három sávban, két-két vonal között cakkos, mélyített díszítés látható, méretük egyenetlen. H: 4,8 cm.

6. *Vasszeg* (13. kép 20.). Feje ovális, szára görbe. H: 2,8 cm, restaurálás után 2,1 cm. A leletek környékén elszórtan égett csontmaradványok voltak.

8. sír (20. kép 5.). 1978. október 2-án bontottuk ki leletmentés alkalmával. A bánya nyugati, lejtős szélén volt, 248 cm mélységben. Bolygatott, hamvasztásos. Mellékletek:

1. *Kard* (15. kép 1.). Vas, markolata téglalap átmetszetű, végén kissé ovális alakú korong van. Koptatója hiányzik. Jelenlegi végétől 6,8 cm-re a hüvelyen egymás mellett két gomb helyezkedik el, melyeket körben gyöngyözés díszít. Jelenlegi H: 87 cm.

2. *Kardkötő lánc* (15. kép 2.). Vas, összeégett, hiányos. Jelenlegi H: 37,7 cm.

3. *Vastárgy* (15. kép 3.). H: 6,6 cm.

4. *Dárdahegy*. Vas, csak a levél egy része és a gerinc fele maradt meg. A töredék H: 6 cm.

5. *Fibula* (15. kép 5.). Bronz, felsőhúros, négymenetes. Háta rovátkolt. H: 6,3 cm.

6. *Fazék* (15. kép 4.). Világosbarna. F. átm.: 6,5 cm, Sz. átm.: 14 cm, M: 11,3 cm.

1978. október 10-én bontottuk ki a 9–11. sírokat, illetve ezek anyagát behoztuk a múzeumba.

9. sír. Bolygatott, hamvasztásos. Mélysége 223 cm. Mellékletek:

1. *Urna* (15. kép 7.). Világosbarna, szürke foltokkal, kopott, szemcsés anyagú. F. átm.: 9 cm, Sz. átm.: 13,4 cm, M: 23,7 cm.

2. *Tál* (15. kép 6.). Szürke. F. átm.: 10 cm. Sz. átm.: 26,2 cm, M: 12 cm.

3. *Fibula*. Vas, felsőhúros, nyolcmenetes. Hiányos. Rugó Sz: 2,8 cm.

10. sír. Bolygatott, hamvasztásos. A bánya nyugati szélénél volt. Mélysége 195 cm. Mellékletek:

1. *Pajzsfogó*. Vas, szinte teljesen korrodált. Az egyik (ívelő darab és szárnyindítás szöggel) belső felére 9,4 cm hosszú kerek átmetszetű vas, esetleg fibula tője korrodált.

2. *Vaskés* (15. kép 9.). Ívelt hátú. A kés mindkét feléhez durva szövőesű textil rozsdásodott. Lise Bender Jörgensen analízise alapján az anyag köpper.¹⁰ Jelenlegi H: 11,2 cm.
3. *Dárdahegy*. Vas, apró töredékek maradtak meg belőle.
4. *Kard*. Vas, a homokkal teljesen összerozsdásodott. Az apró töredékek között négy üreges csöves darab is van, valószínű a kardhüvely széléből.
5. *Koptató vagy nyárs*. Vas, hiányos. Átm.: 1,8 cm, H: 3,9 cm.
6. *Fenőkő* (15. kép 8.). Anyaga homokkő. Téglalap átmetszetű, középen kopott. Egyik fele kissé domború, sima felén erős rozsdanyomok látszanak. H: 11,9 cm.
7. *Vaskarika*. Valószínű kardkötőlánc vége. Átm.: 2,6 cm körülbelül.
8. *Fibula töredékei*. Vas, korrodált, hiányos.
9. *Urna* (15. kép 10.). Fekete, hiányos. F. átm.: 14,4 cm valószínűleg. Sz. átm.: 21 cm valószínűleg, M: 35,1 cm körülbelül.
11. *sír*. Bolygatott, hamvasztásos. Mélysége 205 cm. A bánya nyugati szélénél volt. Melléklet:
1. *Tál*. Fekete, szemcsés, porlékony anyagú. Hiányos. F. átm.: 9,2 cm.
- November 10-én leletementskor bontottuk ki a 12. sírt (20. kép 6.). Bolygatatlan, hamvasztásos. A sírfolt lekerekített sarkú trapéz alak. H: 130 cm, Sz: 89–100 cm, mélysége 244 cm. Mellékletek:*
1. *Urna* (15. kép 15.). Vörösbarna, hasánál feltehetően még égetés előtt megnyomódott. F. átm.: 10 cm, Sz. átm.: 14,5 cm, M: 34,8 cm.
2. *Fazék* (15. kép 14.). Színe mattfekete. F. átm.: 8,5 cm, Sz. átm.: 20 cm, M: 13 cm.
3. *Bögre* (16. kép 2–3.). Színe világosbarna szürke foltokkal, kézzel formált. Füle a peremből indul ki, kissé a perem fölé magasodik, és három ágból font. Hasán négy függőleges hosszanti borda van úgy, hogy az edényfalat belülről kinyomták, s így a hasa kissé négyszögletes. F. átm.: 5 cm, Sz. átm.: 7,5 cm, M: 9,6 cm.
4. *Öv* (16. kép 1.). Vas, két függőleges pánttal összefűzött nyolcas alakot vízszintes pánt fog össze, s ezek váltakozásából állhatott az öv. Ugyanitt páros csavart karikával összefogott kis tagok is vannak. Egy nyolcas tag H: 4 cm, egy hosszúkás csavart páros tag H: 5 cm, de mindegyik hiányos.
- 5–6. *Fibulapár* (15. kép 12–13.). Bronz, vitézkötéses fibulák, alsóhúrosak, hatmenetesek. A 15. kép 13-nál a rugótól számított 2–3. nyolcas csavarás között kiáll egy külön drót, mindkét vége felül van, átfűzött (rendeltetése?). H: 3,5 cm, 3,6 cm.
7. *Fibula rugótöredéke* (15. kép 11.). Bronz. Felsőhúros, hatmenetes. Rugó H: 1,2 cm.
13. *sír* (21. kép 1.). Bolygatott, szétszántott, hamvasztásos. Mélysége 66 cm. Mellékletek:
1. *Fibula* (16. kép 6.). Vasdrótból hajlított, kötött lábú, négymenetes, C₁ típusú. H: 14,8 cm.
2. *Bögre* (16. kép 5.). Világosbarna, törésfelülete fekete. Omphalosos, és középen benyomott, körgyűrűs. Hasán félköríves díszítés megy körbe. Füle lekerekített háromszög átmetszetű. F. átm.: 3,1 cm, Sz. átm.: 4,8 cm, M: 8 cm.
3. *Kardkötőlánc* (16. kép 4.). Vas, lapos, ovális alakú láncszemekből áll, felülete poncolt. Korrodált, hiányos. Jelenlegi H: 43,6 cm.
4. *Vasöv*. Ovális, lapos szemekből áll. 224 cm-nél hosszabb volt (19. kép 5.).
5. *Vasfibula*. H: 3,1 cm (19. kép 4.).
6. *Fibula rugótöredékekkel*. Felsőhúros, hatmenetű, vas (19. kép 6.).
14. *sír* (21. kép 2.). Bolygatott, hamvasztásos. Sírfoltot nem lehetett megfigyelni. Mélysége 66 cm. Mellékletek:
1. *Birkanyíró olló* (16. kép 7.). Vas, kissé hiányos. H: 18,7 cm.
2. *Edénytöredékek*. Korongolt és kézzel formált, világosbarna és fekete oldaltöredékek.
15. *sír* (21. kép 3., 7. kép). Bolygatatlan, hamvasztásos. Mélysége 199 cm. A keleti sírszálon a sírfolt 67 cm hosszban kivehető volt az egykori humuszban. Mellékletek:
1. *Tál* (16. kép 11.). Fekete, hasán horpadás érzékelhető, omphalosos, ennek közepén mélyedés van. F. átm.: 11 cm, Sz. átm.: 27,3 cm, M: 9,4 cm.
2. *Kis fazék* (17. kép 3.). Szürke. F. átm.: 4,4 cm, Sz. átm.: 8,2 cm, M: 6,8 cm.
3. *Fazék* (17. kép 2.). Fekete, alján középen körülbelül 2 cm átmérőjű részen kissé benyomott. F. átm.: 9,4 cm, Sz. átm.: 16 cm, M: 15,4 cm.
4. *Urna* [17. kép 1., 1. a)]. Barnásszürke, vállán borda van, s ez alatt az edény legszélesebb részénél körbe négy helyen bepecsételt díszítés látható. Omphalosos. F. átm.: 13 cm, Sz. átm.: 16,6 cm, M: 30 cm.

7. kép. 15. sír

5. *Késtörödéék* (16. kép 10.). Vas, nyele lefelé hajlik, háta domború. Jelenlegi H: 8,8 cm. A hamvak alatt volt.

6. *Vastárgyak*. a) Vaslemez (17. kép 4.). Mindkét vége törött, kerek lap fölött vaspánt van, s ezzel szemben szintén vaspánt látható, ugyanolyan széles, majd fokozatosan keskenyedő lemezben folytatódik. Hiányos. A hátoldalán a pántok nem érnek össze. H: 9 cm. b) Kerek átmetszetű vastárgy. H: 4,5 cm. c) Ívelő üreges merevítő vas. H: 3,3 cm.

7. *Vasak*. Valószínű kardkoptató töredéke, összeégettek. A nagyobbak H: 2,2 cm, 4,5 cm.

8. *Bronztörödéék*. Nagyon vékony, egyik vége elkeskenyedik, hegyes, a másik töredék. H: 1,6 cm. Hamvak között volt.

9. *Vasszeg?* (17. kép 5.) Kovácsolt, üreges. Törödéék H: 1,9 cm.

16. *sír*. Bolygatott, az eke vitte szét. Hamvasztásos, mélysége 60 cm. Mellékletek:

1. *Edény* [17. kép 6., 6. a)]. Világosbarna, kézzel formált durva edény, pereménél az edényfal egyenesen levágott, s kissé behúzott a perem. Az edény legszélesebb részénél három hegyes, lapos bütyök van. F. átm.: 8,2 cm, Sz. átm.: 10,4 cm, M: 7,2 cm.

2. *Fazék* (17. kép 7.). Világosbarna. F. átm.: 9 cm, Sz. átm.: 17 cm, M: 11,6 cm.

17. *sír*. Bolygatott, elszántott, hamvasztásos. Mélysége 58 cm. Mellékletek:

1. *Edények töredékei*. Behúzott peremű edény perem- és faltörödékei. Belül világosbarna, kívül szürke, törésfelülete fekete, kézzel formált. Sz. átm.: 12 cm. Kúpos bütyökfogó is volt itt.

2. *Karperec* (17. kép 9.). Vas, üreges, masszával volt kitöltve. Átm.: 8,4 cm.

3. *Kardkötőlánc* (17. kép 10.). Vas, csavart, mindkét vége hurokban végződik. H: 6,3 cm. Esetleg az övhöz is tartozhatott.

4. *Vasöv* (17. kép 11.). Olyan, mint a 16. kép 1. Hozzá tartozik egy két ágból csavart vas. H: 5 cm, de töredék. Ide tartozik még egy hosszú vastárgy is, melynek egyik végén gomb van, a másik vége lapos és töredék. H: 5 cm. A nyolcas tag H: 3,5 cm.

18. *sír*. A szántás szétvitte, hamvasztásos. Mélysége 41 cm. Mellékletek:

1. *Tál* (17. kép 8.). Világosbarna, omphalosos. F. átm.: 4,8 cm, Sz. átm.: 16 cm, M: 5,7 cm.

2. *Edénytörödéék*. Világosbarna, kézzel formált edény töredékei. Az egyik darabon 2,5 cm hosszú, vízszintes bütyökfogó van. Szórványos leletek még a következők:

Edényke (11. kép 4.). Szürke, omphalosos. F. átm.: 2,4 cm, Sz. átm.: 7,2 cm, M: 9 cm.
Cserepek. Kézzel formált, világosbarna kis töredékek.

Urna (16. kép 8.). Sötétszürke, kézzel formált. Hasa gömbölyű a legszélesebb részénél, lejjebb az edényfal kissé homorú. A hasánál 0,6 cm vastag, durva edény, hiányos. Az egyik töredéken a hason egy bütyök van. F. átm.: 10,2 cm, Sz. átm.: 22,8 cm valószínűleg. M: 24,5 cm.

Vastöredékek. Kerek, egymásba kapcsolódó láncszemek. Öt egész és egy fél töredék. Ide sorolható még egy vas tárgy, melynek mindkét vége törött, az egyik elkeskenyedik és kampós lehetett. H: 2,3 cm.

Vastöredékek. a) lemezes, ívelő lapos töredék. H: 7 cm. b) nyárs két töredéke. H: 6,7 cm, 6,1 cm. Ltsz.: 83.18.1–152. Ásatás utáni szórványok a következők:

Edény (19. kép 3.). Sötétszürke. F. átm.: 8,3 cm, Sz. átm.: 13,4 cm, M: 15,7 cm. Ltsz.: 84.56.1.

Fazék (19. kép 2.). Világosbarna, kézzel formált, szürke foltok vannak a felületén. Kiöntőjénél magasabb az edény. F. átm.: 11 cm, Sz. átm.: 17,5 cm, M: 15–16,5 cm. Ltsz.: 87.4.1.

Tál (19. kép 1.). Szürke, omphalosos. F. átm.: 6,5 cm, Sz. átm.: 25 cm, M: 11 cm. Ltsz.: 87.4.2.

Valószínű egy sír leletei a korongolt, díszített urna, a kézzel formált nagy edény, a füles bögre, a két lándzsa és a kard. Fehér József sátoraljaújhelyi múzeumigazgató juttatta a múzeumba 1986-ban:

Edény (19. kép 7., 18. kép 1–2.). Világosszürke. Hasán páros ívelt pecsételés van négy helyen, szimmetrikusan, lejjebb simított hullámvonal látható. F. átm.: 11,6 cm, Sz. átm.: 21 cm, M: 26,1 cm.

Edény (18. kép 4.). Kézzel formált, szája az oldalfallal együtt kifelé tart, hasán négy lefelé tartó bütyök van. F. átm.: 12 cm, Sz. átm.: 15 cm, M: 29,1 cm.

Bögre [18. kép 3. a)–b)]. Füle kétoldalt peremes, alja omphalosos. F. átm.: 5,1 cm, Sz. átm.: 4,8 cm, M: 9,6 cm.

Lándzsahegy (18. kép 5.). Vas. Jelenlegi H: 39,9 cm.

Lándzsahegy (18. kép 7.). Vas. H: 51,9 cm.

Kard (18. kép 6.). Vas, kétélű, markolatának vége bemetszett. H: 94 cm.

Fenőkő. Hosszúka, közepén kopott, egyik vége vastagabb és itt tört el. H: 15 cm, V: 3,3 cm.

Obszidián. Kilenc darab alaktalan pattinték és szilánk.

A leleteket a bányamester, Fodor Gyula gyűjtötte össze, és hasonló nevű fia, általános iskolai tanár juttatta a múzeumba. Előkerült még egy kézzel formált tál, de széttört. F. átm.: 11,2 cm, Sz. átm.: 25 cm, M: 11,7–12,8 cm. Ltsz.: 87.4.3–10.

8. kép. Rátett díszű edény 1988-ból

1988-ban a Farkasdomb keleti oldalánál fejtették a homokot, s ismét került elő lelet:

Edény (8. kép). Világosbarna, hasán négy lapos bütyökfogó van, ezek között fentebb plasztikus, ívelt borda látható, melynek közepén lapos gomb van. F. átm.: 13,5 cm, Sz. átm.: 20 cm, M: 35,5 cm. Ltsz.: 89.1.1.

A homokbányában a kitermelés géppel történt, így sok sír ment tönkre. Az 1986-os leletekkel együtt biztosan hat fegyveresről beszélhetünk, s a rendelkezésünkre álló adatokból tudjuk (22. kép), hogy a kardos sírokban voltak a lándzsahegyek. Mivel csak a 12. és 15. sír bolygatatlan, annyit állíthatunk biztosan a temetkezési szokásokról, hogy minden sír hamvasztásos. Egyszer sem találtunk a sírokban állatcsontot, csak az egyik szórványurnánál említette a találó, hogy disznó állkapocs és hosszúcsont volt benne. A mellékletek száma 1–9 között váltakozott. A 2. sír volt a legsekélyebben, 33 cm mélyen, a 9. sír volt a legmélyebben, 223 cm-re a felszíntől. A 7. sírt kiszántották, egy méter mélységet nem ért el kilenc sír, egy-két méter közötti mélységben találtunk három sírt, két méter mélység alatt volt öt sír.

Fibulák. A szórvány leletanyaggal együtt 11 darab vasfibula került elő. Hosszú testű vasfibula, lábán egy gombbal volt a 4. sír 2. melléklet, és a 13. sír 1. melléklet; szórványanyagban a 9. kép 7. A 13. kép 6. kétgombos, kettőskúpos, s az egyik gomb gerezdelt, ¹¹ LT C₁ típusok. Különleges formájú a 13. sír 5. vasfibula. *Bronzfibulát* négy darabot találtunk. A 12. kép 10–11. egygombos, finom kidolgozású fibulapár, hasonló került elő például Zimniceán.¹² A 13. kép 19. szórvány, kis finom művű fibula. A 15. kép 12–13. *vitézkötéses fibula*, e típussal Hunyady is foglalkozott,¹³ ő még csak három lelőhelyről ismerte: Jutasról, Velemről és Szalacs-kőről. Azóta előkerült az alábbi helyeken: Mátraszőlősen,¹⁴ Izsépfalun,¹⁵ Nagymányán,¹⁶ Zimniceán,¹⁷ Csomaközön,¹⁸ valamint Jelšovce¹⁹ falvakban, tehát a mai Románia, Cseh- és Szlovákia területén, de Horvátországban is találtak.²⁰ A fibula származásával legutóbb Szabó Miklós foglalkozott.²¹

Karperecek. Három darab vas karperecről tudunk a bodroghalmi temetőből. Szórványdarab a 12. kép 5., analógiáját Nagyhörccsökről²² és Magyarszerdahelyről,²³ valamint Izsépfaluból ismerjük.²⁴ A 4. sír 1. melléklete egy vas karperec, mely kisméretű, díszítése a ferde mélyítés a karperec két oldalán, kívül. *Bronz karperec* az 1965-ös szórványanyagban került elő,²⁵ plasztikus díszítése tükörképszerűen ismétlődik. Párhuzama Nádudvar-Töröklaponyag lelőhelyről ismert.²⁶

Gyűrű két darab volt a szórványanyagban (12. kép 6–7.), majdnem kétmenetes.²⁷

11. Benadik, B. 1960. VII. tábla 9.; Polenz, H. 1971. 59. kép.

12. Alexandrescu, D. A. 1980. 49. kép 4.

13. Hunyady, I. 1944. 32–33.

14. Patay, P. 1972. XXXI. tábla 10.

15. Vízdal, J. 1976. 33. kép 4., 6., 34. kép 2., 47. kép 3., 4.

16. Benadik, B. 1962. 9. kép 6.

17. Alexandrescu, D. A. 1980. 49. kép 3.

18. Crişan, I. H. 1971. a) I. tábla 2.

19. Filip, J. 1956. 30. kép 7.

20. Donji Grad, Osijek. Todorović, J. 1968. XVII. tábla 6.; Todorović, J. 1974. 89. kép Bedelo Brdo. Todorović, J. 1968. 21. kép 25.

21. Szabó, M. 1971. 39–41. analógiákkal.

22. Hunyady, I. 1942. XXX. tábla 6., Hunyady, I. 1944. 99.

23. Horváth, I. 1979. XI. tábla 6. 13. sír 6.

24. Vízdal, J. 1976. 30. kép 4.

25. Végh, K. 1969. XV. tábla 2.

26. *Ibid.* 78.; Mesterházy, K. 1965. 44. 46–49. 30. sír, 28. kép.

27. Hunyady, I. 1944. 102.

Finom, bekarcolt dísz a jutasi gyűrűn is van.²⁸ Gyöngy a 2. sír 1. melléklete, agyag. Hasonló Muhin és Besenyőtelken is került elő.²⁹ Ilyen jellegű gyöngyöt Hetényben is találtak.³⁰

Öv. Négy vasöv került elő, háromféle. A 12. sír 4. melléklete vaspánttal összefogott nyolcas tagokból áll. Töredékes, de itt is voltak csavart páros tagok. Hasonló még a 17. sír 4. melléklete. Nyolcas alakú vasfonatot Szalacsckáról közölt Hunyady,³¹ de itt a nyolcasok középen nincsenek átfogva, rendeltetése is kérdéses. Hasonló viszont Hetényben a 21. sírban volt,³² valamint Izsépfalun is talált³³ az ásató a 12. sírban, valamint a 19-ben volt, ez utóbbiban zárószerezettel együtt. Nagymányán³⁴ a 16. sírban került elő, és Darnyán is találtak az ásatásnál. Filip Morvaországból Vyškov lelőhelyéről³⁵ ismertett igen szép, majdnem teljes zárószerezetes példányt. Hasonló került elő Csomaközön,³⁶ de Apahidán is találtak a 11. sírban.³⁷ A másik fajta öv a szórványanyagban volt (12. kép 1., 4.), hosszú csavart tagok párosával kapcsolódnak egy karikába, s ezek sorozata alkotja az övet. Hasonló a váci 8. sír 4. melléklete. Hasonló övet Subotište lelőhelyéről publikált Todorović, lemezes övkapoccsal.³⁸ Ilyen jellegű a scordiscus anyagban több található.³⁹ Szlovákiában is elterjedt. Filip Dalja lelőhelyéről közölt egyet.⁴⁰ Ugyanolyan technikával készülhetett, mint az üsttartók.⁴¹ Az övről csüngő díszek máshol is hasonlóak.⁴² A harmadik fajta öv a 13. sír 4. melléklete, lapos, ovális szemekből áll. Ilyen jellegű töredék a nógrádverőcei leletek között is található.⁴³ Övkapocs egy került elő szórványként (12. kép 3.), hasonló Muhin, Radosztyánban, Farmoson⁴⁴ került elő, bár ez utóbbi díszesebb, Csomaközön is találtak.⁴⁵ Valószínű övhöz tartozott a 15. sír 6. melléklete (17. kép 4.), is, övkapocs töredéke lehet.

Fegyverek. A temetőből hat kard került elő. Mindegyiknél lehetett egy lándzsa, bár az 1986. szórványkarddal két lándzsát adtak át. Pajzsdudora csak a 10. számú kardos harcosnak volt, ugyanitt nyárs is előkerült. Az 1. sírban kardkötő, pajzsdudor és nyárs volt, kard nem, de a sír bolygatott. A 3. sír 1. melléklete egy kard, mely gombos végű,⁴⁶ koptatója elkeskenyedő „U” alak.⁴⁷ A 8. sír 1. kard markolatának végén kis korong helyezkedik el,⁴⁸ koptatója hiányzik, fentebb két gyöngyözött korong van. Az 1965. évi leletmentéskor két kard került elő. A 9. kép 3. markolatán korong van, Hunyady IV. típusához sorolható.⁴⁹ A 9. kép 4. hasonló kard, de nincs rajta korong,

28. Hunyady, I. 1942. XXXIII. tábla 7.

29. Hellebrandt, M. Corpus II. LXXIX. 15., LIV. 5. a)–b).

30. Dušek, M. 1966. például I. tábla 12–13., IV. tábla 11., XVI. tábla 10., XXI. tábla 10.

31. Hunyady, I. 1944. 26. kép 9.

32. Ratimorská, P. 1975. IV. tábla 8.

33. Vízdal, J. 1976. 28. kép 2., 31. kép 3., 14., 37. kép 11.

34. Benadik, B. 1962. 15. kép 3.

35. Filip, J. 1956. 50. kép H. 5.

36. Németi, J. 1975. 2. kép 1.

37. Kovács, I. 1911. 55. kép.

38. Todorović, J. 1975. 20. kép.

39. Todorović, J. 1974. 19., 57., 120. kép.

40. Filip, J. 1956. 42. kép 4.

41. Ibid. 49. kép 1–3.

42. Ibid. 50. kép 7–8.; Déchelette, J. IV. 1927. 443. kép.

43. Hellebrandt, M. Corpus II. XLVII. tábla 7.

44. Ibid. LXXXII. 5.; LXXXVII. 13., V. 6.

45. Crişan, I. H. 1971/a. XI. tábla 3.

46. Hunyady, I. 1944. 10. kép 8. II. típus.

47. Kissé hasonlít Hunyady I. 1944. 12. kép C. 6. típusához.

48. Hunyady, I. 1944. 10. kép 8. II. típus.

49. Ibid.

és van rajta keresztvas. K. Végh Katalin publikációjában ennek a kardnak a végén még lapos gomb helyezkedett el.⁵⁰ Ehhez a kardhoz még hüvely is tartozik (9. kép 5–6.), mely azonos K. Végh Katalin publikációjában lerajzolttal,⁵¹ valamint a Duval által publikálttal.⁵² Szerepelt az 1974-es kelta kiállításon Székesfehérváron.⁵³ Mintájának elrendezése a kisköszegi kardhüvelyre emlékeztet.⁵⁴

Pajzsdudor. Az 1. sír 2. mellékletének szárnyai kiszélesednek. Hasonló ismert Radostyánból,⁵⁵ Balsárolól⁵⁶ és Mányáról.⁵⁷ Ugyanebben a sírban három vasmerevítő is volt, lehetséges, hogy pajzs erősítésére szolgált. Pajzs rekonstrukcióját Uzsoki András kísérelte meg a ménfőcsanakai leletek alapján.⁵⁸ A 10. sír 1. melléklete töredékben maradt meg. Az 1965-ös leletmentéskor előkerült két pajzsdudor, az egyik (9. kép 1.) szárnya lekerekített háromszög alakú.⁵⁹ A másik hasonló lehetett,⁶⁰ de a pánnon nincs borda. Ilyen típusú a halmajugrai.⁶¹

Kardláncok. Két vas kardkötőlánc van az 1965-ös szórványanyagban,⁶² mindkettő egymásba fűzött és laposra kalapált karikákból áll. A 8. sír 2. és a 13. sír 3. szintén karikákból áll, de nem kalapálták laposra, s az utóbbi poncolt.

Lándzsahegyek. A 3., 8., 10. kardos sírokban voltak, és a szórványanyagban két darab, valamint az 1986-os szórványban. A 3. sír 2. lándzsahegyének levele kiszélesedik, majd lányszerű íveléssel megy a csúcs felé. Ilyen az 1986-os szórvány nagyobb lándzsája. Hasonló az akai darab.⁶³ Filip Morvaországból Kobylnice lelőhelyről közölt megközelítően hasonlót.⁶⁴ A 8. sír 4. és a 10. sír 3. mellékletű dárdzsahegyek azonfelül, hogy vannak, többet nem árulnak el. Az 1965-ös leletmentés kis lándzsahegyén (9. kép 10.) beütés van, bizonyára mesterjegy. A 9. kép 11. hosszú, széles levelű példány. Rövidebb, töredékes az 1986-os szórvány második lándzsahegye, mely a pilinyire emlékeztet.⁶⁵

Nyárs. Az 1. sír 3. és a 10. sír 5., valamint a szórványanyagban (13. kép 15.) volt rövid nyárs. Elképzelhető, hogy a kisebbek lándzsapapucskok voltak, azaz a fanyél végének koptatói, a 10. sírban volt is lándzsa, az 1-ben nem, de ez teljesen bolygatott volt, így a kérdés nem eldöntött. Kés öt darab volt, a 2. sír 2., 10. sír 2., 15. sír 5. és két szórvány (10. kép 4., 12. kép 2.). Gyakori típus a 10. sír 2., hasonló például Hurbanovo-Bohatá (Ógyalla-Bagota) lelőhelyen volt.⁶⁶ Enyhén domború hátú, nyele lefelé görbül a 15. sír 5. mellékletű késnek, és ilyen a 2. sír 2. is. Hasonló késeket a korábbi leletanyagban láthatunk.⁶⁷ A 10. kép 4. kés domború hátú, valószínűleg fanyele volt, ennek maradványa még látható. Formára hasonlít a sarlókhhoz. *Sarló* az 1965-ös

50. Végh, K. 1969. XVII. tábla 4.

51. *Ibid.* XVII. tábla 4–5.

52. Duval, P. M. 1974. 8. kép b); Duval, P. M. 1975. 5. kép C. Lásd még Duval, P. M. 1982. 6. kép.

53. Petres, É. 1974. 82.

54. Hunyady, I. 1944. XVI. tábla 1. A 6/3.

55. Hunyady, I. 1942. XLIX. tábla 1.; Corpus II. XC. tábla 6.

56. Hunyady, I. 1944. 36. kép.

57. Benadik, B. 1978. 24. kép 1.

58. Uzsoki, A. 1970. 97–107.

59. Végh, K. 1969. XV. tábla 1.

60. *Ibid.* XV. tábla 3.

61. Corpus II. LVIII. 10. Ezt a típust Rapin, A. 1987.a. III. típusba sorolta. 78., 126. oldal.

62. Végh, K. 1969. XVI. tábla 3., 6.

63. Hunyady, I. 1942. 15. tábla 2.

64. Filip, J. 1956. 37. kép 1.

65. Hunyady, I. 1944. L. tábla 11.

66. Rejholcová, M. 1977. VI. tábla 6.

67. Például Bujna, J.–Romsauer, P. 1983. II. tábla 2., 5., VI. tábla 11.

leletmentésből (9. kép 12.) származó darab, melynek analógiáját a Lozna-i leletben is megtaláljuk,⁶⁸ Gallishegyen is volt hasonló.⁶⁹ *Birkanyíró olló* egy került elő, a 14. sír 1. melléklete. *Nyílhegy* a 7. sír kiszántott leletei között volt, háromágú vas. Az 5. sír 3. *vastárgy* alakra bogárhátú fibula része lehet, vagy akár például zablatöredék. Hasonló töredéket Tigveniből publikáltak, de az íveltebb.⁷⁰

Kerámia. A temető területéről negyvenhárom korongolt edény, illetve cserép és huszonhárom korongolatlan került elő. Füles bögre a régebbi szórványanyagban két darab került elő, és a 12., 13. sírokban találtunk, s egy darab volt az 1986-os szórványban.

Tálak. Tizenkét ép és három töredéktál közül négy, kézzel formált, ezek közül három behúzott peremű, analógiája a korábbi leletanyagban megtalálható. A 12. kép 13. szórványtál Hunyady 8. formájához áll közel,⁷¹ hasonló Kishomokon került elő,⁷² ugyanide sorolható a 6. sír 2., és két szórványtál. A 12. kép 12. szórványtálnak duzzadt pereme és kis talpa van, a 10. kép 5. is korongolt, hasonlítanak Hunyady 9. típusához.⁷³ Ilyen profilú, de laposabb tál szélesebb peremmel a 15. sír 1., válla azonban élesen török. A 18. sír 1. tál Hunyady 6. formájára emlékeztet.⁷⁴ A szórványanyagban levő (9. kép 8.) tál kézzel formált, emlékeztet egy piskolti darabra,⁷⁵ és a profil éles törésében egyezik egy Ferigile típusú tállal,⁷⁶ de ezen nincsenek bütykök. Hasonló formájú Szaniszló típusablázatában is látható, szintén bütykök nélkül.⁷⁷ A 10. kép 1. és a 14. kép 5. tálja hasonló, az előző korongolt, az utóbbi kézzel formált. Ilyen típusút közölt Zirra a mai Románia területéről.⁷⁸ A 10. kép 7. kézzel formált szórványdarab, a 17. sír 1. behúzott peremű tál a szkíta kori, illetve késő hallstatt kori anyagban fordul elő,⁷⁹ laposabb, vagy mélyebb formában.

Urnák között érdekesség a kelta leletanyagban a kézzel formált, bütykökkel, fogógombokkal és úgynevezett patkódíszekkel ellátott nagyméretű edények. Ilyen például a 11. kép 6. Hasonló Kistokaj 18. sír 2. melléklete.⁸⁰ Analógiákat találtunk szlovák területen Hetényben,⁸¹ Zemplénben,⁸² Romániában Tigveni kőpakolások tumulusaiban, például a 9. sírban az urna felső részén,⁸³ tálon⁸⁴ látható patkós rátett dísz. Círlománesti lelőhelyen talált nagyméretű edény nyakán szintén felfelé álló négy patkó van.⁸⁵ Ceparai lelőhelyen urna nyakán látható patkó.⁸⁶ Zimnicea több sírjában fazekakon, urnán, tálakon megtalálható a patkós motívum.⁸⁷ Ebben a temetőben igen változatos

68. Teodor, S. 1980. 3. kép 4.

69. Hunyady I. 1942. LIV. tábla 1.

70. Vulpe, A.–Popescu, E. 1972. 10. kép 3.

71. Hunyady, I. 1944. 14. kép 8.

72. Hunyady, I. 1944. 8. kép 2.

73. *Ibid.* 14. kép 9.

74. *Ibid.* 14. kép 6.

75. Némethi, J. 1975. VI. tábla 4.

76. Popescu, E.–Vulpe, A. 1982. 4/A. kép 11.

77. Némethi, J. 1982. 3. kép 2.

78. Zirra, V. 1975. VII. tábla 6.

79. Némethi, J. 1982. 20. kép 5.

80. *Corpus II.* LXXIV. 1.

81. Dušek, M. 1966. XXXV. tábla 12.

82. Beňadik, B., 1966. 12. kép.

83. Vulpe, A.–Popescu, E. 1972. 12. kép 1.

84. *Ibid.* 13. kép 7.

85. Babes, M. 1975. 3. kép.

86. Popescu, E.–Vulpe, A. 1982. 4/A. kép 7.

87. Alexandrescu, D. A. 1980. 19. kép 1–2., 4., 21. kép 6., 22. kép 8., 9., 11., 24. kép 5–6., 8., 12.

rátett díszítést alkalmaztak.⁸⁸ Ukrán területen ismert a motívum.⁸⁹ A 11. kép 1. formára hasonlít például egy Bučanyban talált urna,⁹⁰ de Szaniszló⁹¹ típusablázatán is szerepel. Hasonló a 11. kép 6. is, de gömbölyű hasú. A 11. kép 1. és 6. urnákon a patkó fogóbütykökkel váltakozik az edény nyakán. Hasonló fogóbütykök Fintinelén voltak.⁹² Formára ide tartozik még az 1986-os leletegyüttes kézzel készült edénye (18. kép 4.). A 16. kép 8. kézzel formált szórványedény párhuzamát az ukrán anyagban is felfedezhetjük.⁹³ Karaburma egyik urnájához is hasonlít,⁹⁴ Apahidán is van ilyen.⁹⁵ Hasonló jellegű a 14. kép 6., melynek párhuzamát a regölyi urnában,⁹⁶ valamint a scordiscus leletanyagban láthatjuk.⁹⁷ A 10. kép 8. szórvány korongolt urna párhuzamát szintén Karaburmából vehetjük, így hasonló a 11. sírban,⁹⁸ és az 50. sírban⁹⁹ találtakkal. A 9. kép 9. szórványurna párhuzamát Nagymányán láthatjuk,¹⁰⁰ Bajč-Vlkanovon¹⁰¹ és Vác 9. sírjában levő urnánál,¹⁰² ez karcsúbb nyakú. Hasonló került elő Tótmegyeren.¹⁰³ A 9. kép 2. és a 10. kép 3. szórványok és a 15. kép 7. urnák párhuzamát Komját régészeti anyagában megtalálhatjuk.¹⁰⁴ Hasonló a 10. kép 9. szórvány, de nyaka kissé ívelt. A 11. kép 2. párhuzama szintén Mányán található.¹⁰⁵ A 11. kép 3. urnához hasonló Kishomokon¹⁰⁶ és Izsépfalu lelőhelyen¹⁰⁷ találtak. Hasonló zömök, de pereme és nyaka eltérő a 10. sír 9. töredékes urnának. Párhuzamát Bajč-Vlkanovo 13. sírjából ismerjük¹⁰⁸ és Apahida 2. sírjából.¹⁰⁹ Típus szerint ide kívánkozik a 11. kép 7. szórványurna, bár pereme duzzadtabb, erősen kihajlik, s nyakán két mélyedés között simított hullámvonaldísz van. Hasonló Pomáz-Csikóváron,¹¹⁰ Borjádön,¹¹¹ Apahidán¹¹² került elő. Ide sorolható a 17. kép 1. Jellegzetessége, hogy hasán pecsételt díszítés van. Koncentrikus kör és téglalap alakú pecsételést által alkotott ívek sokféle variációs lehetőséget adnak. Hasonló a 19. kép 7. is, de ugyanitt hullámvonal-díszítést is alkalmaztak (18. kép 1–2.) Találtak hasonlókat Szobon,¹¹³ ismeretlen lelőhelyről a Magyar Nemzeti Múzeumban van

88. Tudor, E. 1982. 3. kép 4.

89. Ти́зіля, В. И. 1971. 46. kép 1.

90. Bujna, J.–Romsauer, P. 1983. V. tábla 20., XIV. tábla 8.

91. Németi, J. 1982. 3. kép 1.

92. Crisan, I. H. 1978. 3. kép 11.

93. Ти́зіля, В. И. 1971. 45. kép 6.

94. Todorović, J. 1968. XXXVI. tábla 6.

95. Crisan, I. H. 1971/b. X. tábla 1.

96. Hunyady, I. 1942. XCI. tábla 7.

97. Todorović, J. 1968. XXXII. tábla 2. Rospi Čuprija; XXX. tábla 2. Karaburma.

98. Todorović, J. 1968. 8. kép 5.

99. *Ibid.* 10. kép 2.

100. Filip, J. 1956. XCVII. tábla 12.

101. Benadik, B. 1960. XIV. tábla 11.

102. Hellebrandt, M. *Corpus II.* XXVI. 4.

103. Paulik, J.–Zachar, L. 1975. 22. kép 4.

104. Benadik, B. 1963. 5. kép 5.

105. Benadik, B. 1978. 23. kép 10.

106. Hunyady, I. 1944. 8. kép 5.

107. Vízdal, J. 1976. 26. kép 2.

108. Benadik, B. 1960. V. tábla 20.

109. Kovács, I. 1911. 29. kép 1.

110. Ferenczy Múzeum, Szentendre. Ltsz. 67.106.2.

111. Hunyady, I. 1942. XC. tábla 2.

112. *Ibid.* LXXXIX. tábla 3., 5.; Kovács, I. 1911. 29. kép 4.

113. *Ibid.* LXXXVI. tábla 5.

egy edény,¹¹⁴ került elő Magyarszerdahelyen,¹¹⁵ Egyházasdengelegen, Audoleon típusú éremlelettel.¹¹⁶ Datálása LT C₁. Hasonló a díszítése az izsépfalui temető 3. sírjában talált urnának.¹¹⁷ A 15. kép 15. párhuzama Izsepfalu lelőhelyen került elő, de még jobb párhuzam Hurbanovo-Bohatá (Ógyalla-Bagota) 45. sírjából származó darab.¹¹⁸ Ilyen még a 14. kép 12. a) urna, melyhez még egy apahidai urna hasonló.¹¹⁹ Ennek a bodrogalmi urnának az alja szabályosan lyukasztott, és gyantanyomok láthatók rajta. Analógiáját láthatjuk a váci temető anyagában.¹²⁰ A 11. kép 5. szórványedény széles lencsehasa és nyújtott nyaka emlékeztet Tótmegyer karcú nyakú urnájára.¹²¹ Nyújtott nyakú edény például az apahidai leletanyagban is van.¹²² A 15. kép 7. leginkább Hurbanovo-Abadomb¹²³ (Ógyalla) edényéhez hasonlít, de nyaka szűkebb. Ilyen még egy kéméni kerámia.¹²⁴ Visszatérve az ismertetett pecsételt motívumra, analógiákat láthatunk Vatinából,¹²⁵ Darnyáról,¹²⁶ Zsitvaudvardról,¹²⁷ Bajč-Vlkanovoról¹²⁸ (Bajcs-Farkasdomb), Hurbanovo-Bohatá,¹²⁹ valamint Kolozsvár¹³⁰ (Cluj) lelőhelyekről. Hasonlókat közölt még Schwappach nyugati területekről.¹³¹ Geometrikus stílusba tartozik, mely díszítés a keleti területekre jellemző. A 19. kép 7. urna hasán két mélyített vonal között még hullámvonal díszítést is láthatunk. Ez az edény formára emlékeztet Nebojsa 5. sírjából előkerült fazéokra.¹³² Az urnák tehát mind korongoltak, kivéve a keleti díszítésű, illetve korai formájú darabokat (11. kép 1., 6.; 16. kép 8.)

Fazekak. 14 darab került elő, ezek közül öt kézzel formált: 13. kép 4., 11.; 14. kép 11.; 19. kép 2. Ugyanaz érvényes itt is, mint az urnáknál, tehát a hagyományos formák készültek a hagyományos technikával. A legjellegzetesebb korongolt fazekak a következők:

Szórványok: 10. kép 2., 10.; 19. kép 3.; 16. kép 9. A 15. kép 4., 14.; 17. kép 7. E típusnál jellegzetes a duzzadt perem, a bővülő nyak, a has hirtelen kigömbölyödése. Az arányok változnak, szélesebb és keskenyebb, sekélyebb és mélyebb formák előfordulnak. Hasonló fazekakat a váci anyagban találunk,¹³³ és Apahidán.¹³⁴ Magas, széles fazék a 17. kép 2., melyhez hasonlót a váci 16. sírban találunk.¹³⁵ Analógiája még

114. *Ibid.* LXXXIX. tábla 2.

115. Horváth, I. 1979. X. tábla 5., XII. tábla 12.; Szabó, M. 1983. XIII. tábla 1–2.

116. Biróné Sey, K. 1972. 1. kép; Szabó, M. 1983. XII. tábla 1.

117. Vízdal, J. 1976. 20. kép 1.

118. *Ibid.* 41. kép 5.; Rejholcová, M. 1977. VII. tábla 7.

119. Kovács, I. 1911. 32. kép 1.

120. *Corpus II.* Vác.

121. Paulík, J.–Zachar, L. 1975. 32. kép a).

122. Kovács, I. 1911. 40. kép 1.

123. Hunyady, I. 1942. LXXX. tábla 2.

124. Filip, J. 1956. 60. kép 10.

125. Todorović, J. 1968. XLVIII. tábla 6.

126. Furmanek, J.–Sankot, P. 1985. 10. kép 25–29.

127. Schwappach, F. 1970–71. 10. tábla 1–2., Schwappach, F. 1975. III. tábla 5.

128. Schwappach, F. 1970–71. 9. tábla 1–2., Schwappach, F. 1975. III. tábla 6.

129. Rejholcová, M. 1977. VI. tábla 2.

130. Crișan, I. H. 1973. II. tábla 3.

131. Schwappach, F. 1973. 3. kép 3–4., Schwappach, F. 1974. 10. kép 1.

132. Chropovský, B. 1958. III. tábla 15.

133. Lásd a váci fazekakat.

134. Crișan, I. H. 1971. b. V. tábla 5., VII. tábla 4., IX. tábla 3.

135. *Corpus II.* Váci 16. sír edénye.

Piskoltról ismert,¹³⁶ s a régi anyagban Nagydémről,¹³⁷ és Szántódról.¹³⁸ A 19. kép 2. kiöntös, kézzel készült fazék analógiája Jászberény-Cserőhalom 92. sírjának 1. melléklete, a halott jobb vállához tették.¹³⁹

Az 1. sír 4. melléklete kis, kézzel formált *virágcserep* alakú edényke, melynek párhuzamai a helyi korábbi emlékanyagban találhatóak meg,¹⁴⁰ így például Hetényben (Chotin),¹⁴¹ Zemplénben (Zemplín),¹⁴² északra, délkeletre Romániában Tigveni,¹⁴³ és Zimnicea¹⁴⁴ lelőhelyeken. Ugyancsak virágcserep alakúak a 13. kép 11.; 14. kép 11. és a 17. kép 6. edények. A 14. kép 11. négy bütyke felfelé áll és közöttük ívelten benyomott az agyag. Jellegeben ugyanaz, mint amilyen a scordiscus anyagban is van,¹⁴⁵ de Moldvában is megtalálható,¹⁴⁶ elterjedt típus. A 17. kép 6. oldalfalán kissé szabálytalanul, nem egyforma távolságra három bütyökfogót találunk. Alacsony, behúzott peremű formája alapján egyezik Szaniszló hasonló edénytípusával.¹⁴⁷

Kis fazék. A 17. kép 3. párhuzamát Mányáról (Maňa) ismerjük,¹⁴⁸ a 113. sír kis csuprának fenékkiképzése is egyezik.¹⁴⁹ A 11. kép 4. és a 14. kép 8. korongolt kis edények szinte olyanok, mint a nagy fazékok, formára. Hasonló például egy pécsi kisméretű edény,¹⁵⁰ és egy szirmabesenyői.¹⁵¹

Bögrék. A 10. kép 6. szórvány és a 16. kép 5. azonos formájú, bár ez utóbbi nyújtottabb alakú, s félholdas bepecsételés sorakozik rajta.¹⁵² A váci 36. sír nagy korsóján is megfigyelhetjük ezt a díszítést.¹⁵³ Nem biztos, hogy mészbetéttel töltötték ki, hiszen a váci korsó nyakán a repedésekben is van, inkább a talaj mésztartalma válhatott ki. A 16. kép 2–3. kézzel formált, jellegzetes csavart füle van. Hasonló csavart fülű edényt ismerünk például Mezőkövesdről,¹⁵⁴ Gáváról¹⁵⁵ és Maroskarna lelőhelyről,¹⁵⁶ ez utóbbi kézzel formált. Piskolton is került elő ilyen.¹⁵⁷ Csavart az egyik füle a kakasdi kétfülű edénykének,¹⁵⁸ a másik füle teljes emberalakot ábrázol. A bodroghalmi edényke hasát négy helyen belülről kinyomták, így négy hosszanti borda látható a külső felületén. Ferde bordák vannak egy rozvágyi kis füles bögrén.¹⁵⁹ A megelőző szkíta korban készültek láthatunk hasonlót.¹⁶⁰ A scordiscus anyagban is van bordadíszes

136. Némethi, J. 1975. 5. tábla 8.

137. Hunyady, I. 1942. XII. tábla 2.

138. *Ibid.* XV. tábla 9.

139. Kaposvári, Gy. 1969. 10. kép 3.

140. Hunyady, I. 1944. 55.

141. Dušek, M. 1966. XXVII. tábla 1.

142. Benadik, B. 1966. 10. kép.

143. Popescu, E.–Vulpe, A. 1972. 9. kép 3.

144. Alexandrescu, D. A. 1980. 57. kép 15.

145. Jovanović, B. 1975. 13. kép.

146. Brudiu, M.–Păltănea, P. 1972. 231. 3. kép 1.

147. Némethi, J. 1982. 3. kép E 3.

148. Benadik, B. 1978. 23. kép 11.

149. Benadik, B. 1978. 22. kép 13.

150. Hunyady, I. 1942. LXVII. tábla 11.

151. Végh, K. 1969. XXIV. tábla 1.

152. Hunyady, I. 1944. 53.

153. Corpus II. Váci 36. sír korsója. Hellebrandt, M. 1989. 15., 16. kép., Petres, É. 1974. 41. kép.

154. Végh, K. 1969. XXI. tábla 5.

155. Hunyady, I. 1944. 53–54., Hunyady I. 1942. LXXIII. tábla 11.

156. Aldea, I. A. 1976. 1. kép 4., 2. kép 4. Kézzel formált.

157. Zirra, V. 1978. 7. kép 9.

158. Szabó, M. 1972. 386. A II. századra datálta i. e.

159. Hunyady, I. 1942. V. tábla 14.

160. HOM Régészeti Adattára 1836–86. Ltsz. 90.19.14.

edény, egy kantharos.¹⁶¹ Szórványos füles *korsó* a 13. kép 23., korongolatlan. Hasonló a fül kiképzése a kistokaji 27. sír korsójának.¹⁶² Emlékeztet Szaniszló formatáblázatán egy hiányos kis korsóra.¹⁶³ Nyújtottabb forma, de ilyen jellegű ismert Telekről,¹⁶⁴ melyet a szerző a II–I. századra datál. A 13. kép 18. a 7. sír kiszántott leleteivel volt együtt. Érdekessége a három sorban látható díszítés, mely az agyaggyöngyökön levő cakkozásra emlékeztet.

A szórvány leletanyagban két *kőtárgyat* találtunk: a 10. kép 11. és 12. Ez utóbbi állítólag a 10. kép 2. edényben volt. Azért érdemel figyelmet, mert a váci 27. sír 9. mellékletű kavics is a 27. sír 14. számú edényben volt. Bónis Éva szintén felfigyelt három darab fenőkőre,¹⁶⁵ melyek együtt kerültek elő az 1946. évi 6. számú nagy gödörben csont simítókkal és fazekas hulladékokkal. Elképzelhető, hogy fazekas munkaeszközként használta őket.

A temető minden sírja hamvasztásos. Egy *hamvasztóhelynek* felfogható égett-hamus ovális gödröt kibontottunk, a bánya déli végében került elő. Mérete fent (3. kép) 60×90 cm, mélysége 100 cm. 55 cm mélyen vízszintesen egy kormos-vörös csíkot figyelhetünk meg, itt a gödör 80 cm széles volt, legalján 40 cm széles. A gödör metszete körbeégett, s még a jelenlegi járószint is vörös, kormos, égett volt a talaj a gödör mellett, ezt 60 cm-ig tudtuk követni mindkét oldalt. Cserép vagy csont nem volt benne, a gödröt kitöltő hamuban sem. Hamvasztóhelyet Banner Benedek talált Békéscsaba-Fényesen,¹⁶⁶ de ez csaknem hét méter hosszan húzódó 10–12 cm vastagságú hamuréteg volt. Apahidán Kovács István figyelt meg kifli alakú „kőpadokat”,¹⁶⁷ melyek macskafej nagyságú kavicsokból voltak kialakítva, kötőanyag nélkül helyezték a kavicsokat egymás mellé, a sírok közötti területen voltak. Hosszúságuk 240–280 cm, szélességük 90–120 cm, a)–f) jelzéssel látta el őket az ásató. Figyelemre méltó a c) jelzésű, mely stratigráfiát ad éppúgy, mint a magyarszerdahelyi temetőnél láthatjuk.¹⁶⁸ Apahidán a) jelűnél égett embercsontot talált Kovács István. Magyarszerdahelyen a „B” hamvasztóhely a temetőn kívül volt, 110×130 cm méretű. Az „A” hamvasztóhely 150×180 cm átmérőjű, ovális alakú volt, 4–5 cm vastag vörös égett réteg volt az 50–60 cm mély gödör alján. Ugyancsak vöröses égett és hamus foltokat figyelt meg Kószei Frigyes Penc-Kerekdombnál.¹⁶⁹

A temető a kerámialeletek és a fibulák alapján az LTC₁-be¹⁷⁰ sorolható. Kétségtelen, hogy jelentős a helyi őslakosság hatása, például a 2., 4., 5. sír esetében, ezekben nem volt fegyver. Az eddigi leletek alapján nem tettek a sírba orsógombot és nincs fésűs-grafitos edény, de még a formája sem. Temetkezési szokásból annyit még meg lehetett figyelni, hogy ép edénybe itt is tettek cserépet, így például a 4. sír 4. cserép a 4. sír 3. számú fazékban volt. Hasonlót Vácott is láthattunk.¹⁷¹

161. Todorović, J. 1974. 21. kép.

162. Corpus II. LXXVI. tábla 8.

163. Németi, J. 1982. 3. kép D 2.

164. Moga, V. 1982. 1. kép 3., 2. kép 3.

165. Bónis, É. 1969. 199., 89. kép 10–12.

166. Banner, B. 1933. 8–9.

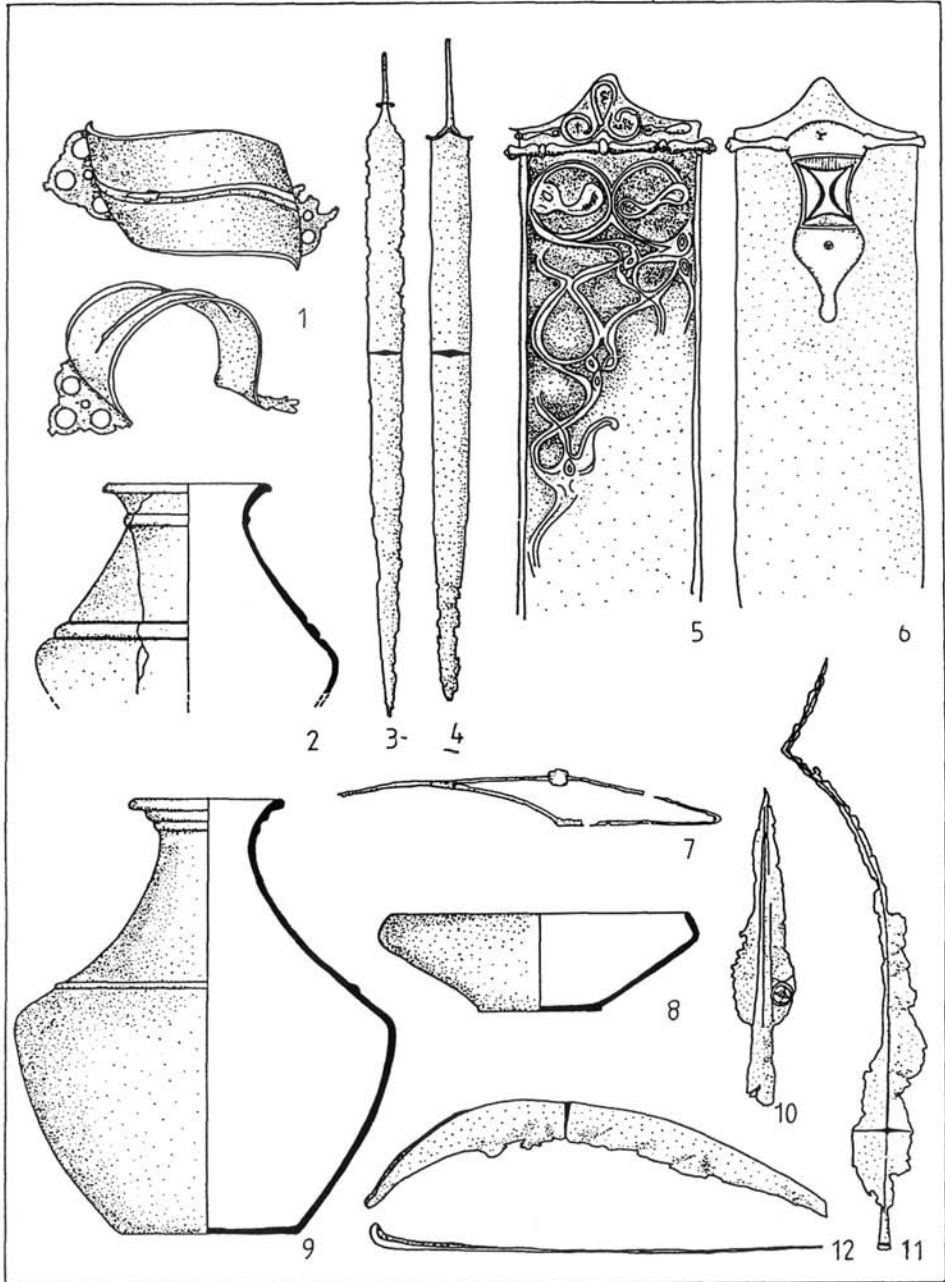
167. Kovács, I. 1911. 22–25.

168. Horváth, L. 1979. 43–44., 49.

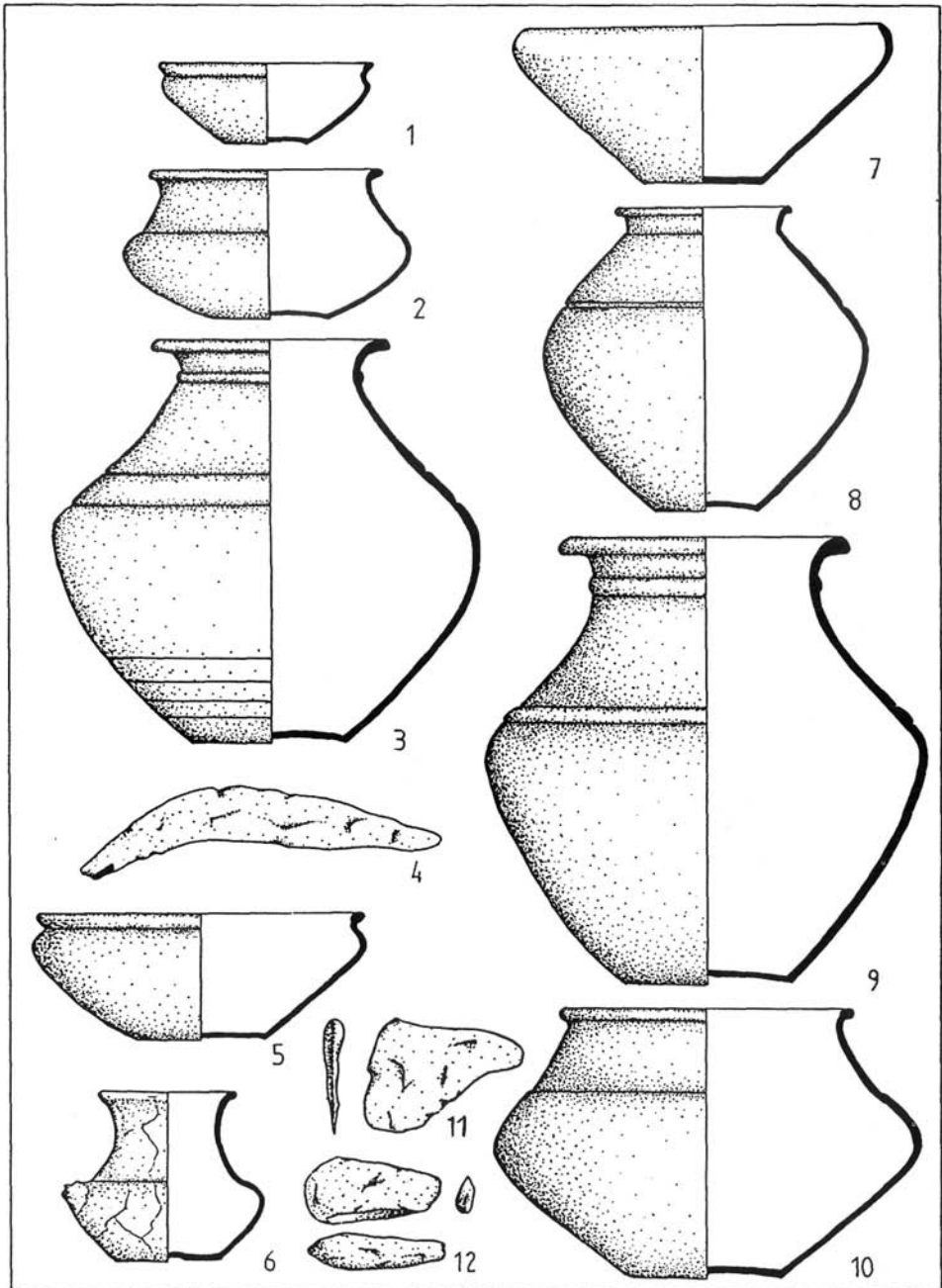
169. MNM A. XXI. 511/962, valamint XIX. 545/961.

170. Waldhauser, J. 1987. 35.

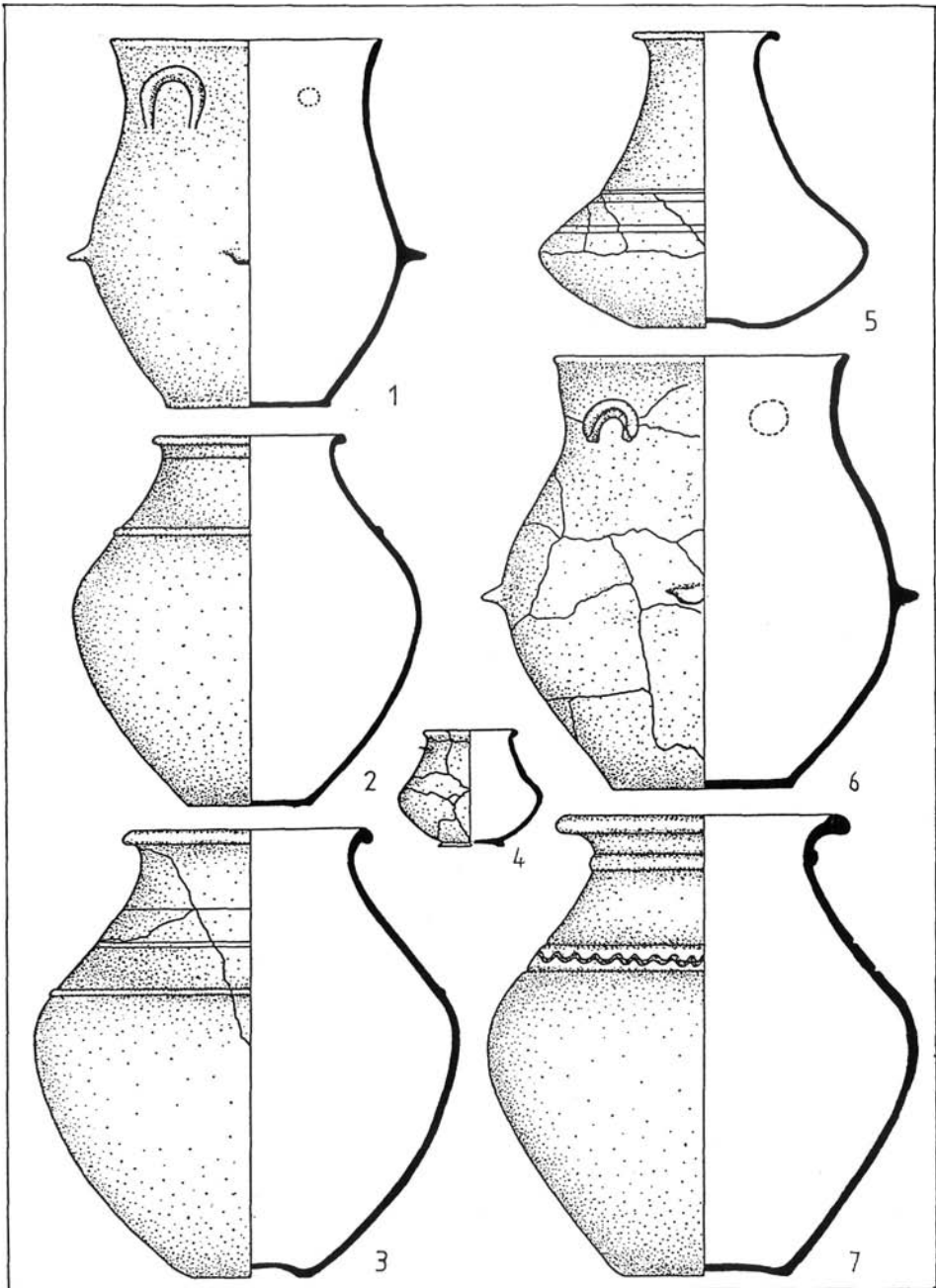
171. Bolygatatlan sírban voltak cseréptöredékek. Corpus II. Hellebrandt, M. Kézirat nyomdában, 202.

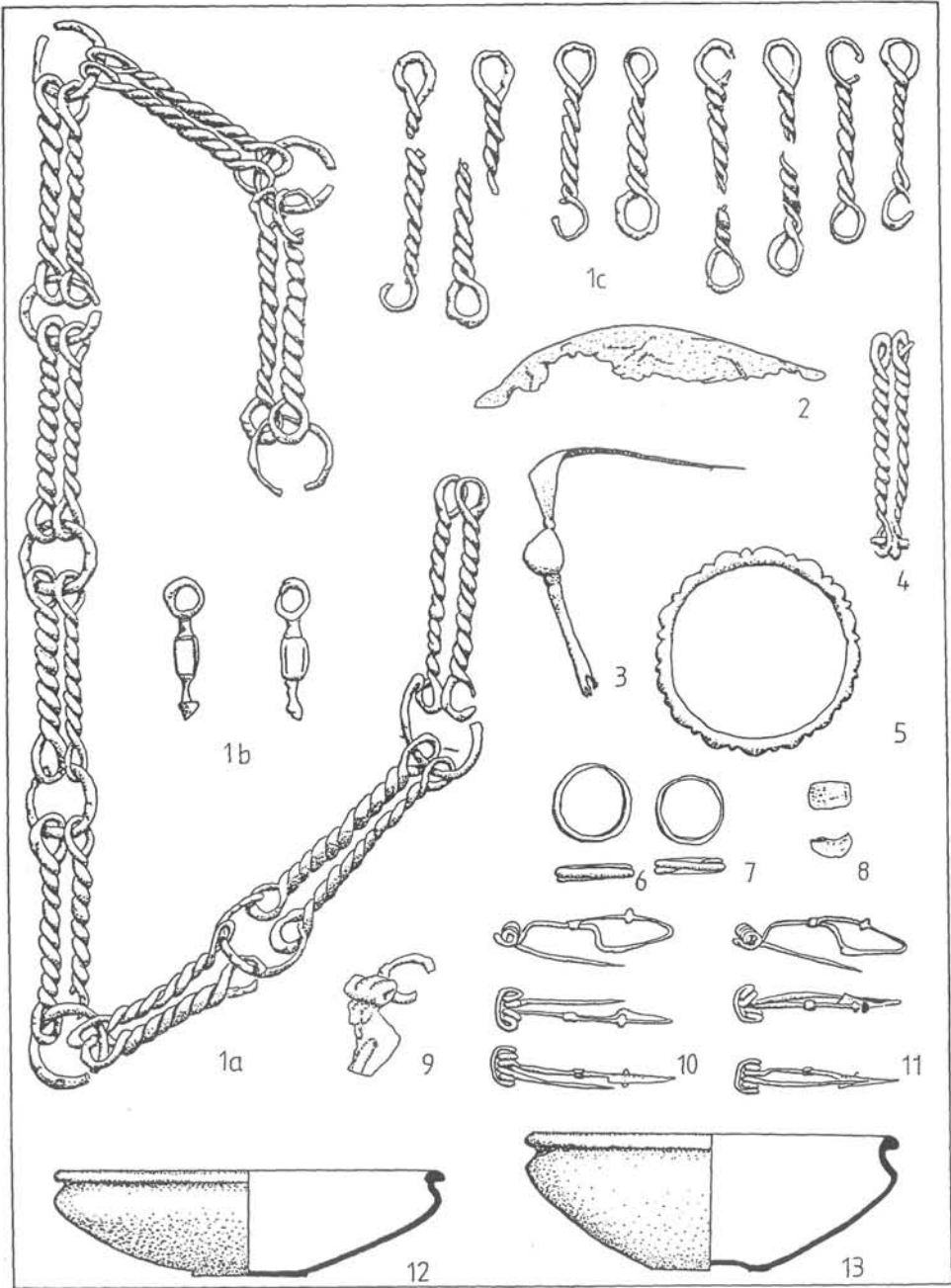
9. kép. Szórvány az 1965. évi leletmentésből

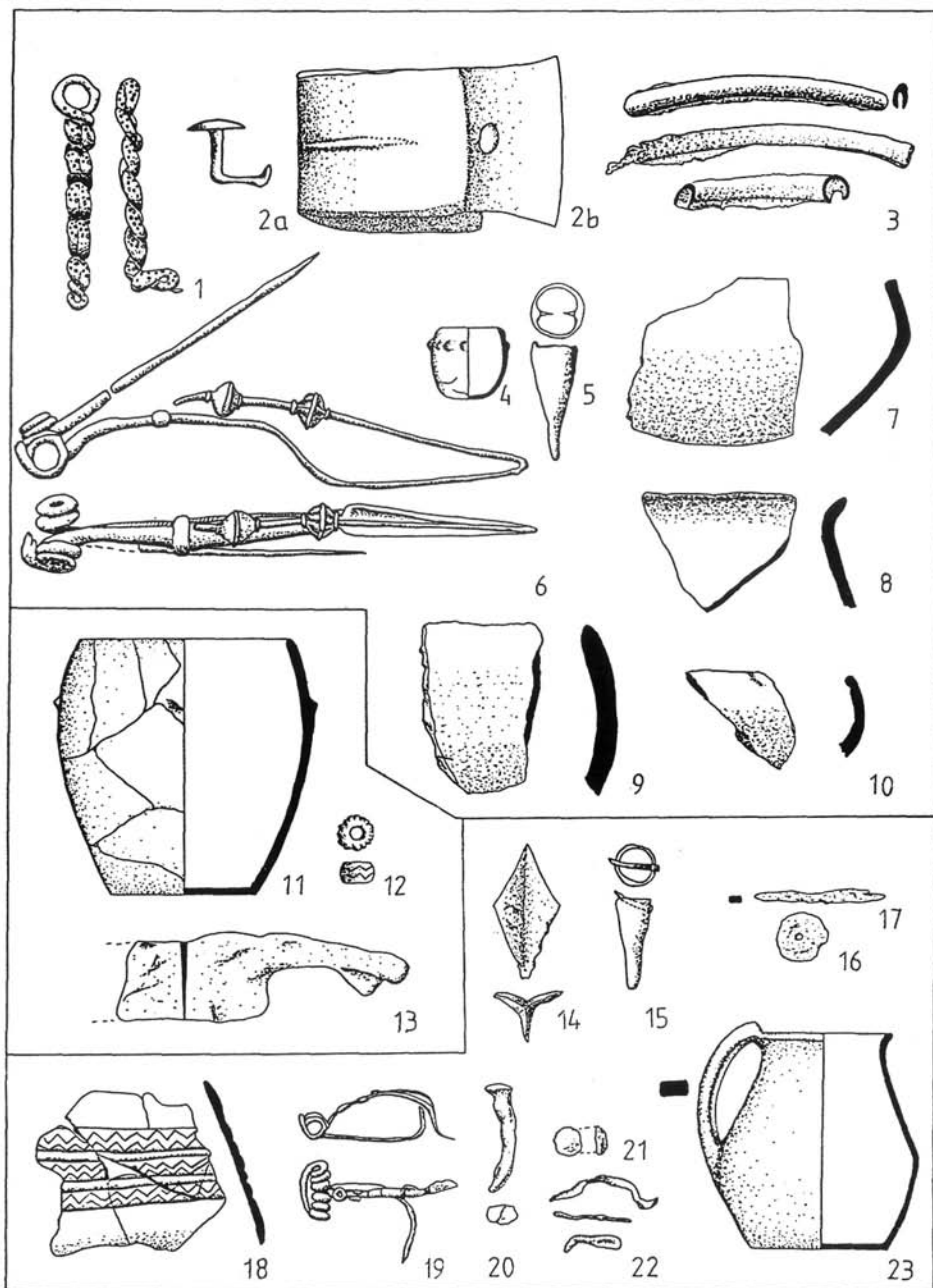
10. kép. Szórvány

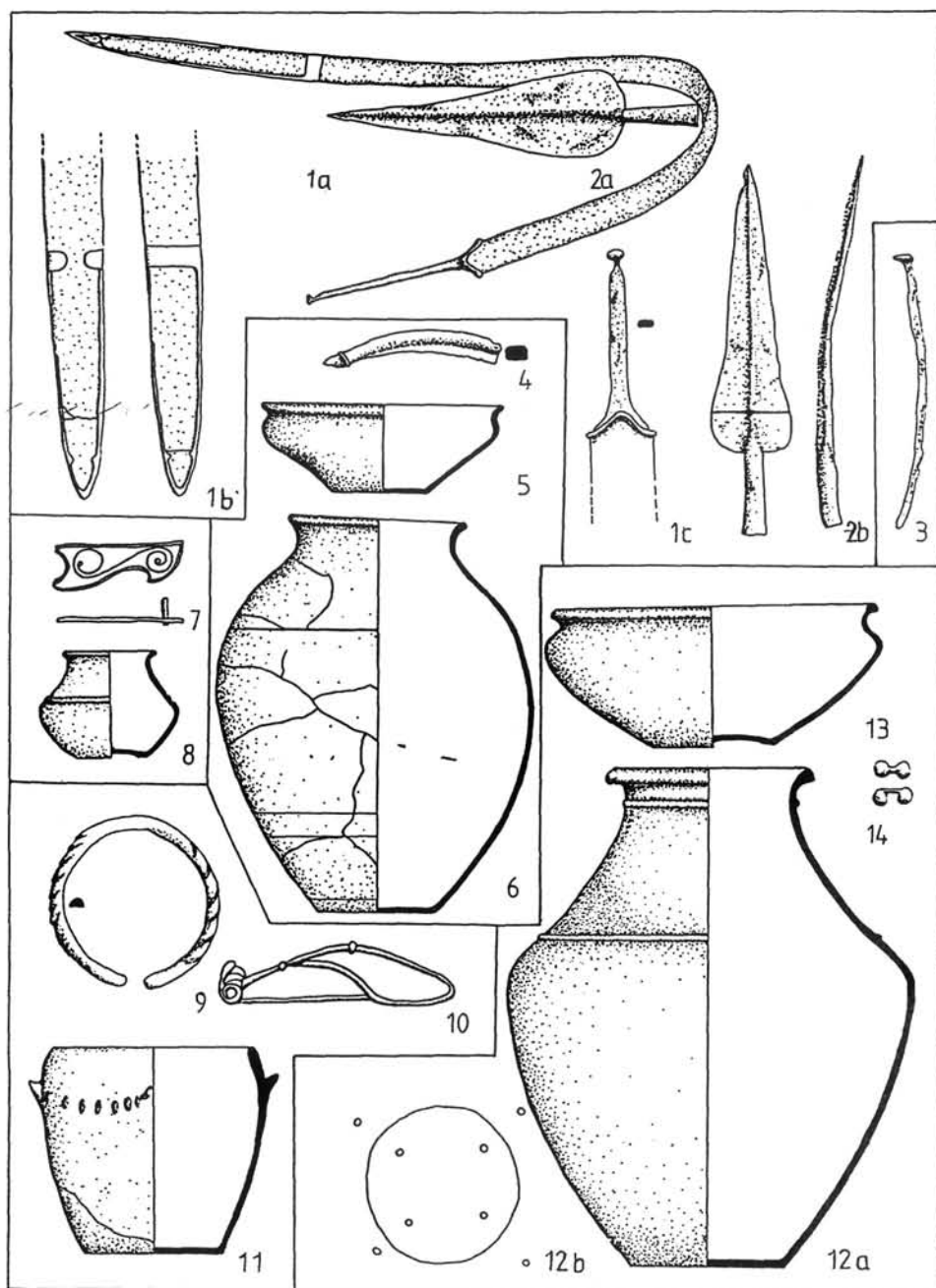
11. kép. Szórvány

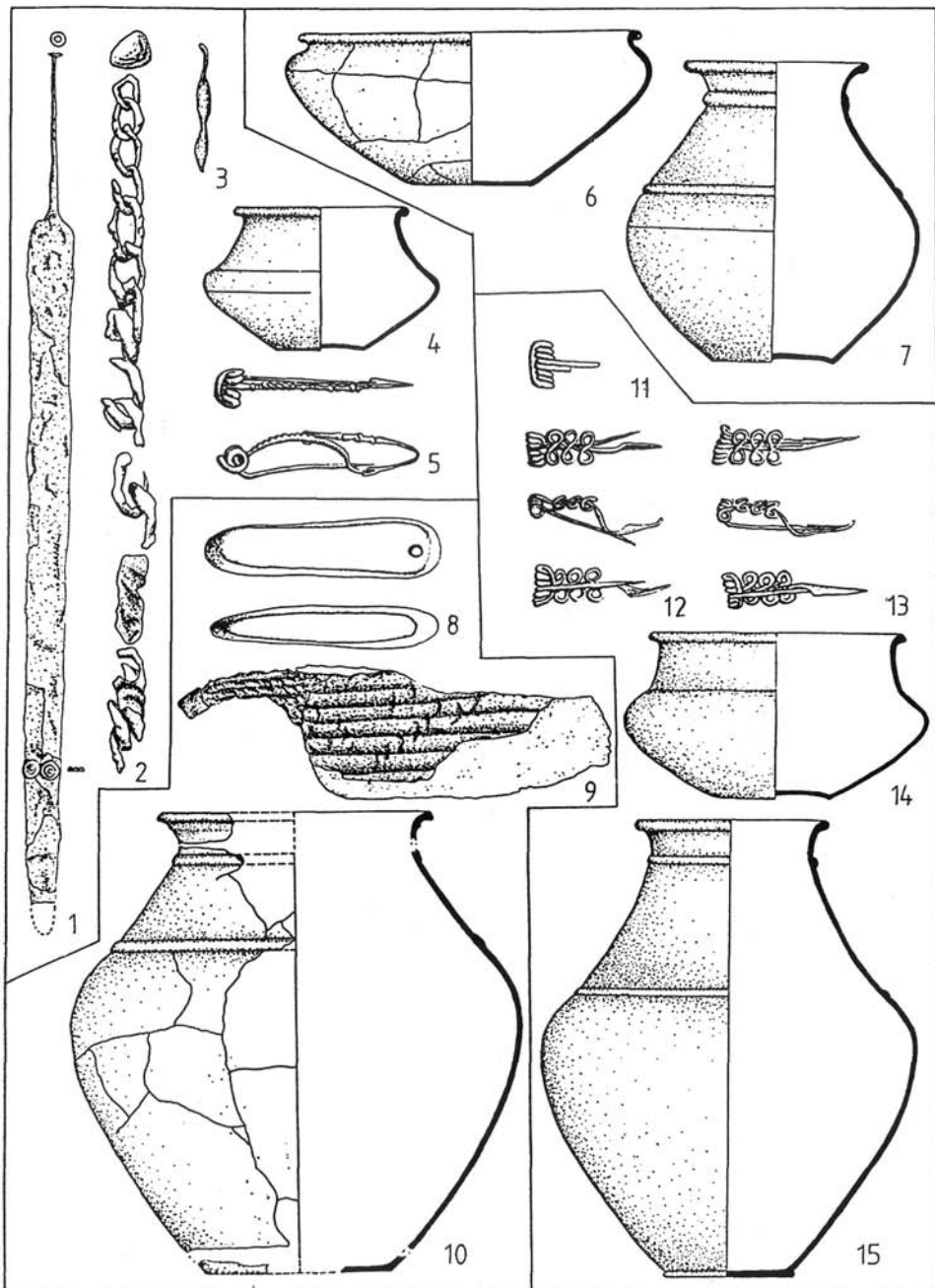
12. kép. Szórvány

13. kép. 1-10. 1. sír. 1-7., 11-13. 2. sír 1-3., 14. 18-22. 7. sír 1. 2-6.,
 15-17. 23. Szórvány

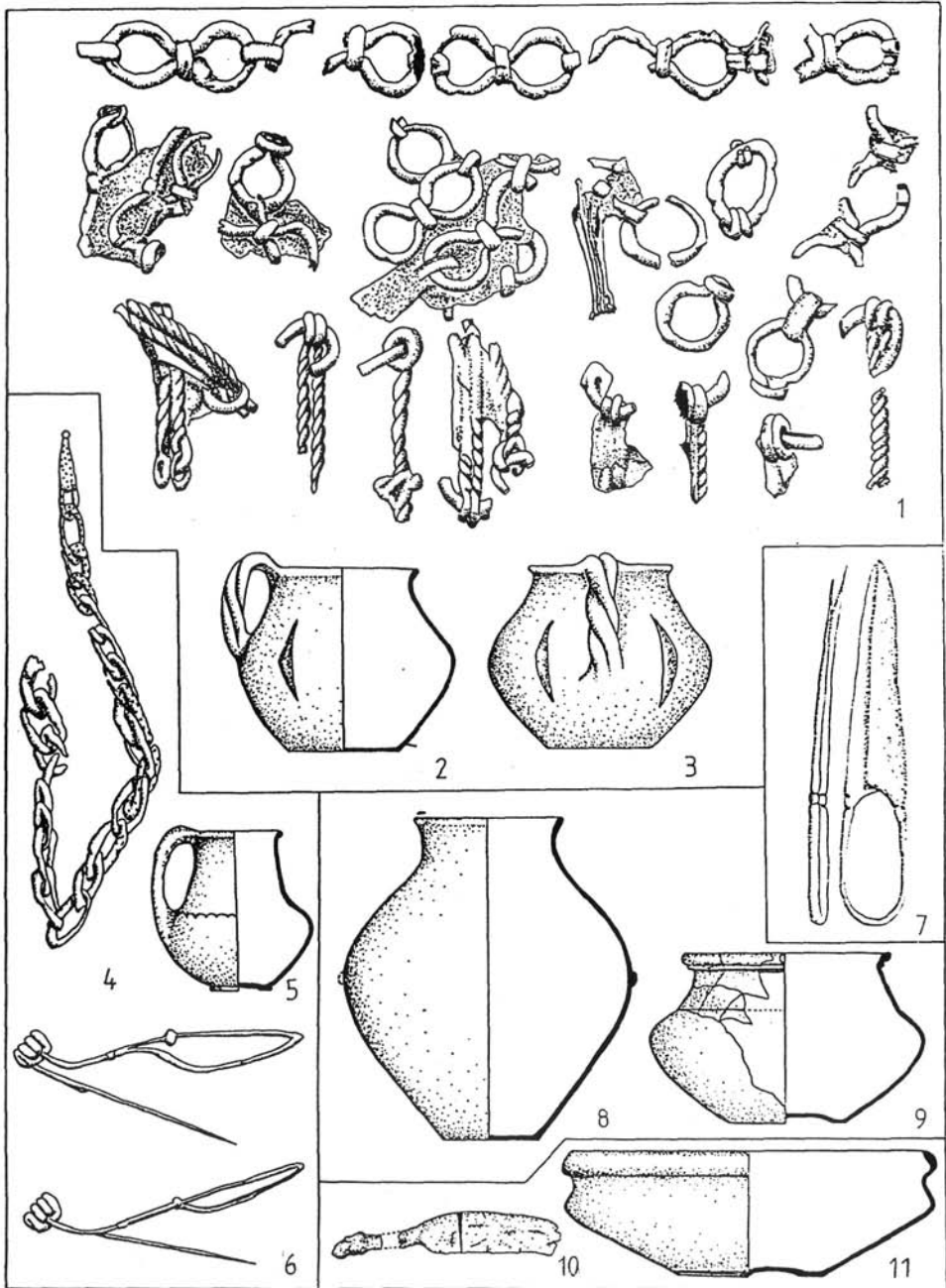

14. kép. 1-2. 3. sír 1-2., 3. Szórvány, 4-6. 5. sír 1-3., 7-8. Szórvány, 9-11. 4. sír 1-3.,
12-14. 6. sír 1-3.

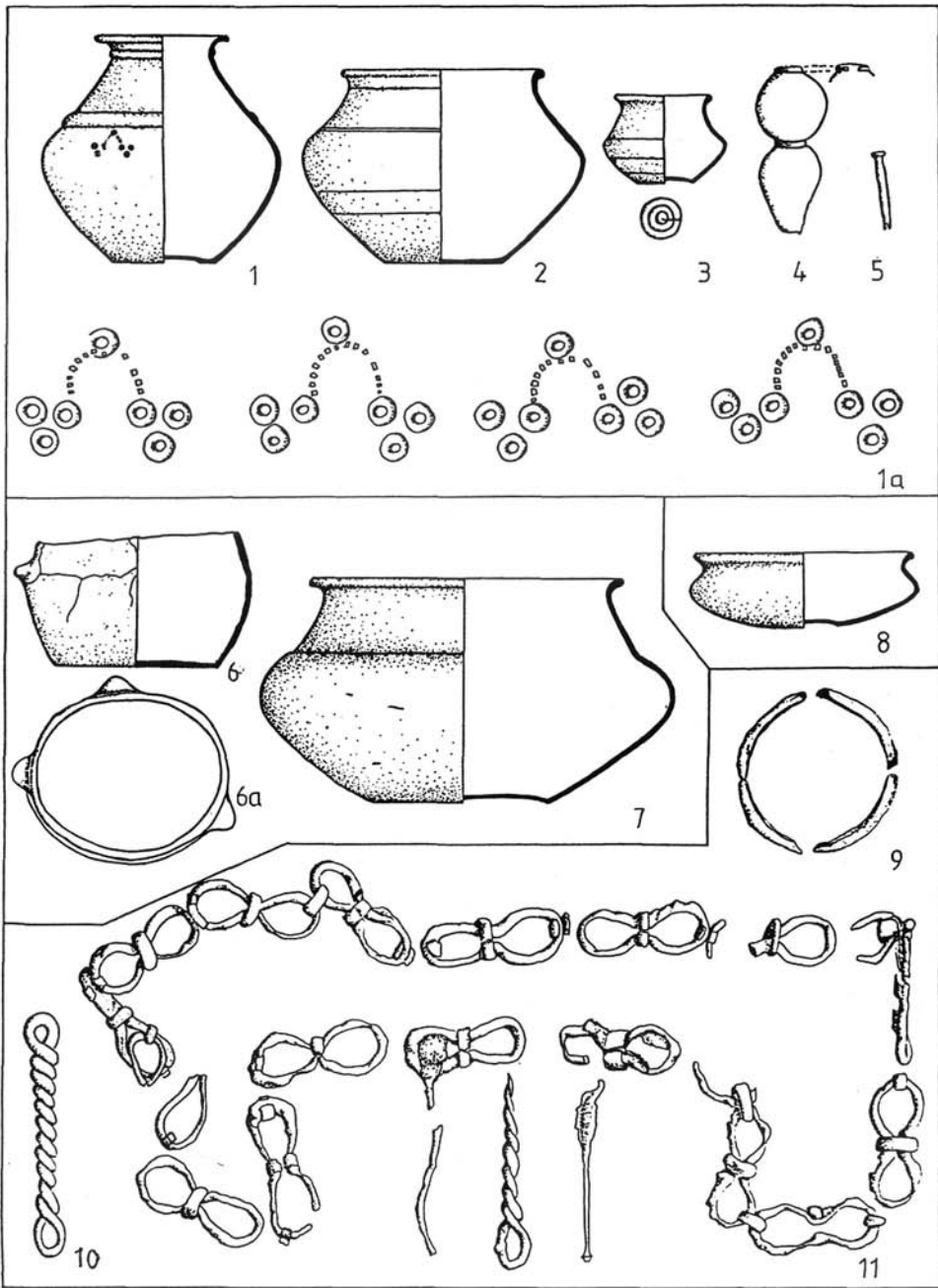

15. kép. 1-5. 8. sír 1-3., 5-6., 6-7. 9. sír 1-2., 8-10. 10. sír 6. 2. 10.,
11-15. 12. sír 1-2. 5-6. 11.

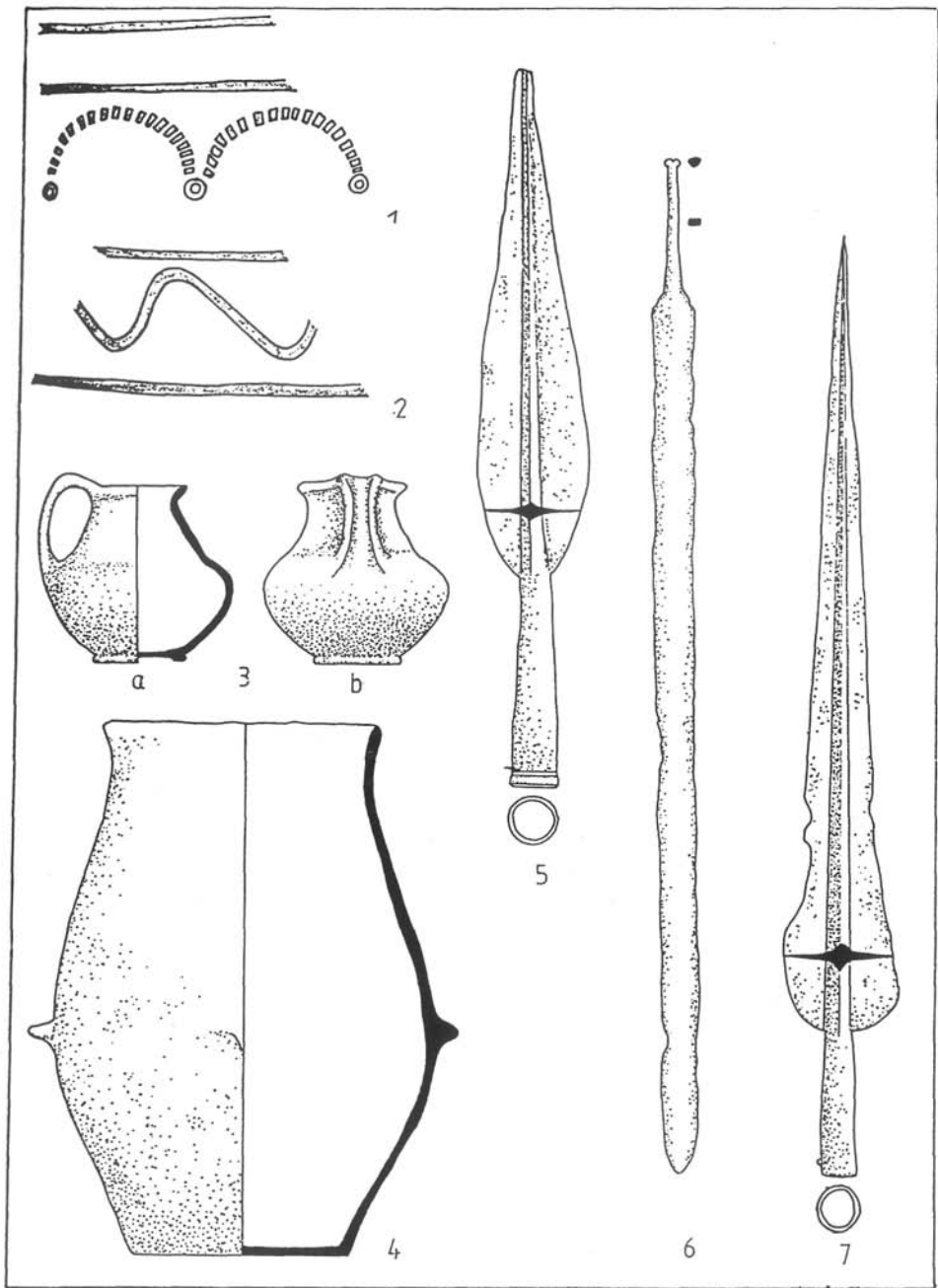

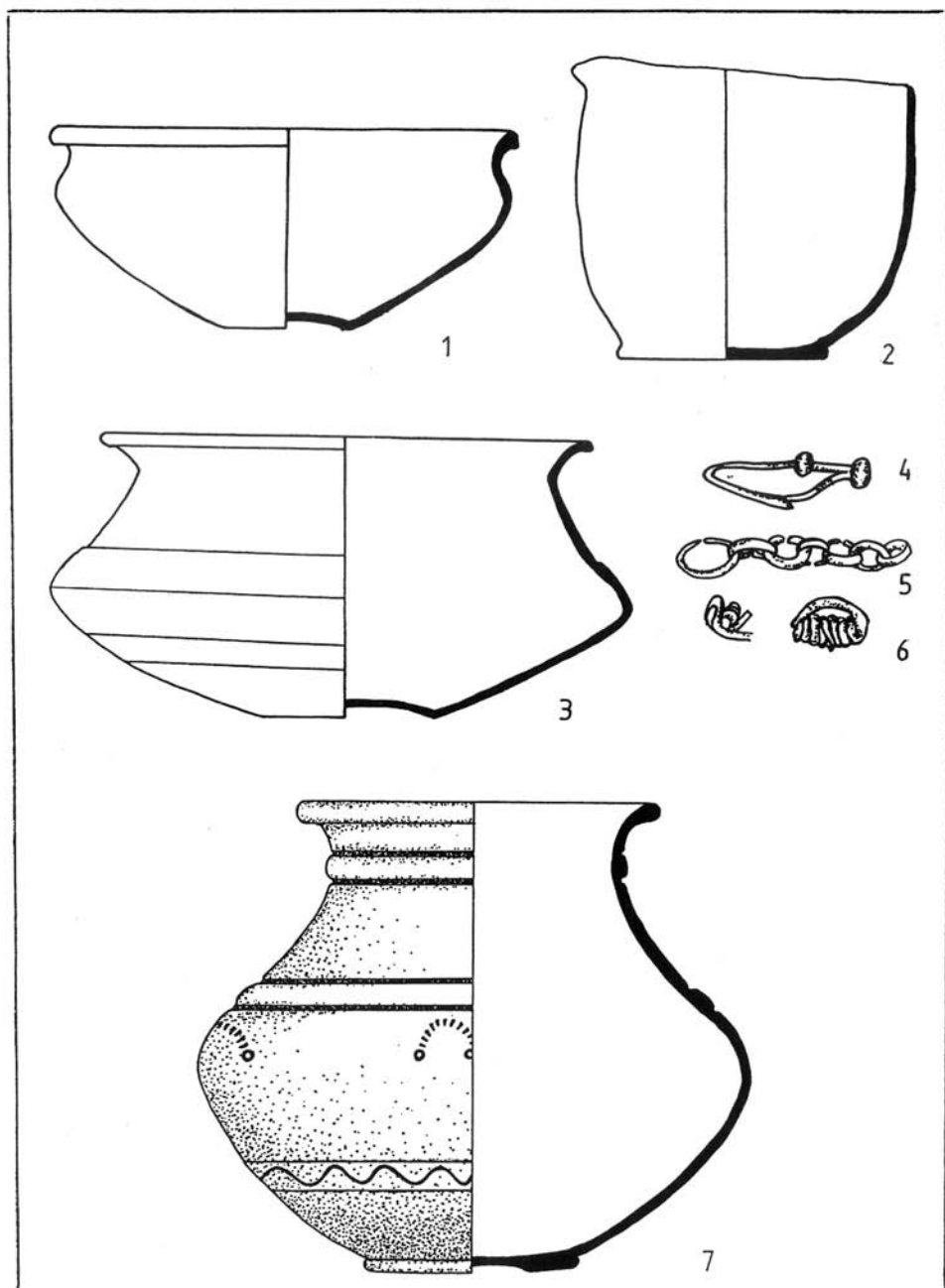
16. kép. 1-3. 12. sír 3-4., 4-6. 13. sír 1-3., 7. 14. sír 1., 8-9. Szórvány, 10-11. 15. sír 1. 5.

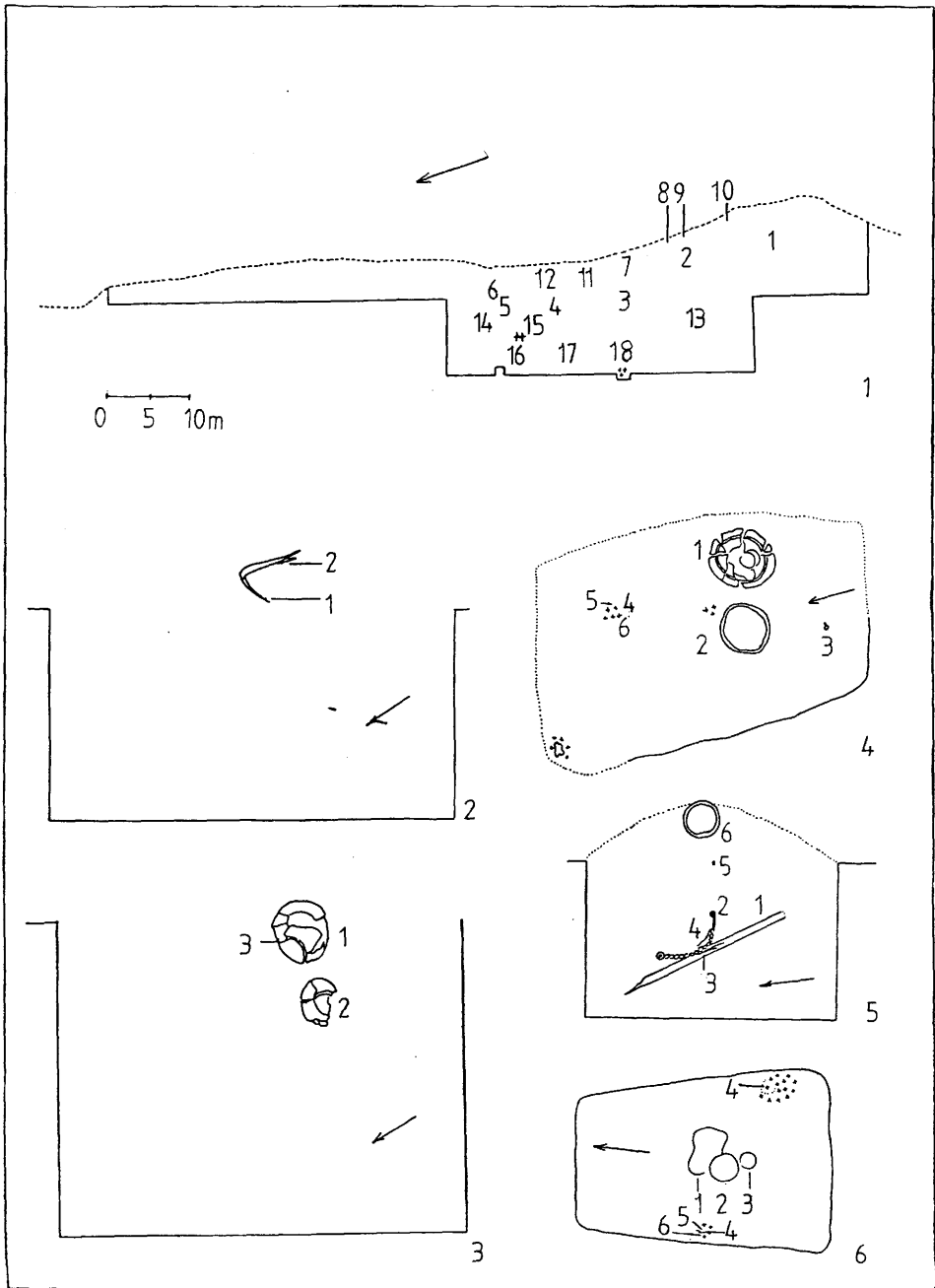
17. kép. 1-5. 15. sír 2-4. 6. a) 9., 6-7. 16. sír 1-2., 8. 18. sír 1., 9-11. 17. sír 2-4.

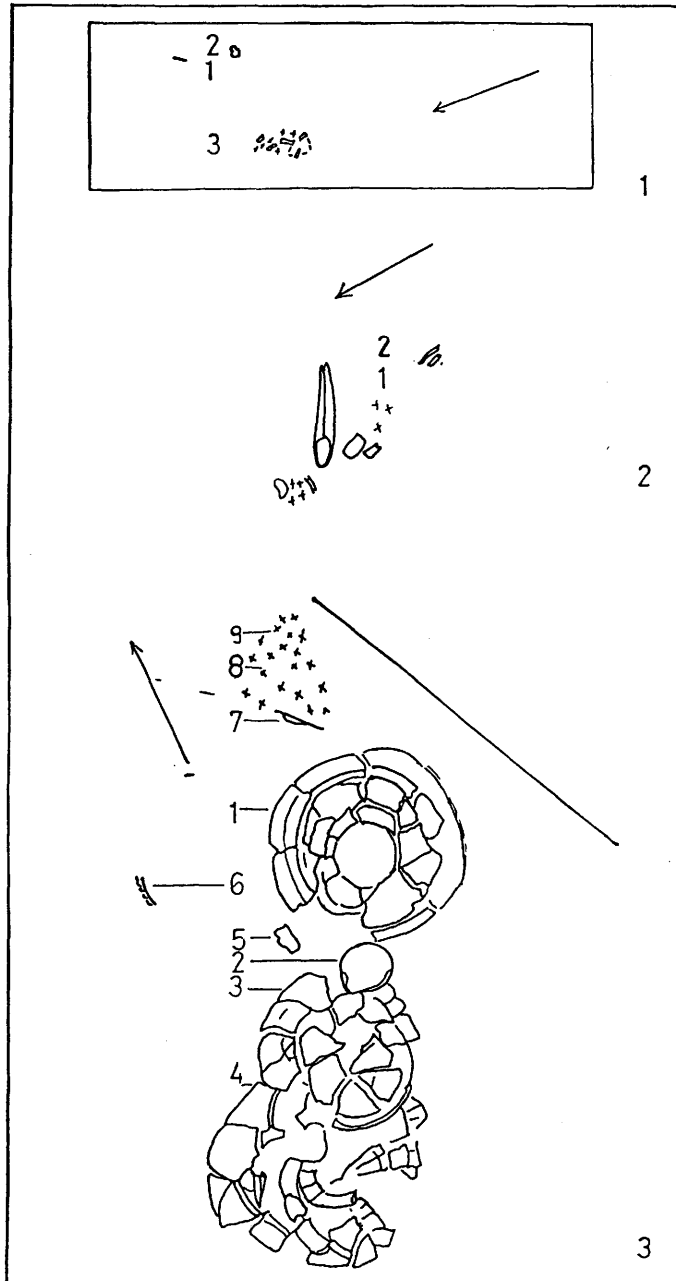
18. kép. 1986-os leletmentés anyaga

19. kép. 1-3. Ásatás utáni szörványok, 4. 13. sír 5., 5. 13. sír 4.,
6. 13. sír 6., 7. 1986-os sír urnája

20. kép. 1. Összesítő térkép, 2. 3. sír, 4. 6. sír, 5. 8. sír, 6. 12. sír

21. kép. 1. 13. sőr, 2. 14. sőr, 3. 15. sőr

Összesítő táblázat. Jelmagyarázat: bolygatott ○ bolygatatlan 12. 15.

Összesítő táblázat a leletekről

	①	②	③	④	⑤	⑥	⑦	⑧	⑨	⑩	⑪	12.	⑬	⑭	15.	⑯	⑰	⑱	Szörvény 1986. 1965- 1979		
Kard			1					1		1									1	2	
Darda vagy lándzsa hegy			1					1		1									2	2	
Fenőkő vagy csiszolókö										1										2	
Kardkötő lánc								1					1							2	
Kardkötő kisebb tagja	1																1				
Vas karperec				1													1			1	
Bronz karperec																				1	
Gyűrű																				2	
Vas öv												1	1				1			1	
Övkapocs																				1	
Gyöngy		1																		3	
Vas fibula	1			1		1	1		1	1			3							2	
Bronz fibula							1	1	1			3								2	
Pajzsudvar	1									1										2	
Birkanyíró olló														1							
Nyárs	1									1										2	
Kés		1								1					1					2	
Pajzs merevítők	3																				
Kasza																				1	
Nyílhegy							1														
Korongolt edény	1				1	2	1	1	2	1	1	2		1	4	1		1	1	23	
Korongatlan edény	2	1		2	1									1		1	1	1	1	12	
Füles bőgre												1	1							1	2
Sírmélység	0-64 cm-19	33 cm	58 cm	69 cm	112 cm	205 cm	kiszán- lott	248 cm	223 cm	195 cm	205 cm	244 cm	66 cm	66 cm	199 cm	60 cm	58 cm	41 cm			

IRODALOM

Aldea, I. A.

1976 Vase celtice descoperite la Blandiana (jud. Alba). *Apulum* XIV/1976. 415–421.

Alexandrescu, D. A.

1980 La nécropole gète de Zimnicea. *Dacia* XXIV/1980. 93–126.

Babes, M.

1975 Problèmes de la chronologie de la culture gète-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomănești. *Dacia* XIX/1975. 125–139.

Banner, B.

1933 A békéscsaba-fényesi sírmező. *Dolg.* VIII/1932. A Békéscsabai Múzeumi Bizottság Kiadványai II/1933. 1–29.

Benadik, B.

1960 Keltské pohrebisko v Bajči-Vlkanove. *SA* VIII/1960. 393–451.

1962 Chronologické vzťahy keltských pohrebisk na Slovensku. *SA* 1962/2. 342–396.

1963 Zur Frage von chronologischen Beziehungen der Keltischen Gräberfelder in der Slowakei. K otázke chronologických vzťahov keltských pohrebisk na Slovensku. *SA* XI/1963. 339–390.

1966 Die Besiedlung von Zemplin an der Wende der Zeitrechnung. VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Tchécoslovaquie. 1966. Nitra

1978 Keltisches Gräberfeld in Maňa. *SA* XXVI/1978. 383–422.

Тідзіля, В. И.

1971 Культурни закарпаття на рудежі нашої ери. *Кніб.*

Bíróné lásd Sey, K. 1972.

Bónis, É.

1969 Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest, A. H.

Bruđiu, M.–Păltănea, P.

1972 La forteresse gète-dacique de Brăhășești (dép. de Galați). *AMold* VII/1972. 225–239.

Bujna, J.–Romsauer, P.

1983 Späthallstatt- und frühlaténezeitliches Gräberfeld in Bučany. *SA* XXXI/1983. 277–324.

Crișan, I. H.

1971a. În legătură cu datarea necropolei celtice de Ciumești. *Marmatia*. II/1971. 55–92.

1971b. Necropola celtică de la Apahida. *AMN* VIII/1971. 37–70.

1973 Descoperiri celtice de la Cluj, Peșelca și Șeica Mița. *AMN* X/1973. 39–64.

1978 Die Anfänge der Latenezeit bei den Geto-Dakern. *Dacia* XXII/1978. 143–155.

Chropovský, B.

1958 Laténske pohrebisko v Nebojsi, okr. Galanta. *SA* 1958/1. 120–130.

Déchelette, J.

1927 Manuel d'Archéologie préhistorique celtique et galloromaine. Paris, 1927. IV.

Dušek, M.

1966 Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin. *Archaeologica Slovaca Fontes*. VI/1966.

Duval, P. M.

1974 Lé décor du vase celtique de Káloz-Nagyhőrcsök. *ActaArchHung* XXVI. 105–112.

1975 La décoration des fourreaux d'épée laténiens en Europe du Centre-Est et en Europe Occidentale. *AlbaRegia* XIV. 9–13.

1982 Comment analyser reproduire et expliquer les formes d'art celtique. École Pratique des Hautes Études IVe section, Sciences historiques et philologiques. III. 13. Paris Genève. 4–23.

Filip, J.

1956 Keltové ve střední Evropě. Praha. *Monumenta Archaeologica*, V.

Furmanek, J.–Sankot, P.

1985 Nové laténské nálezy na strednim Slovensku. *Slovenská Archeologia* XXXIII. 273–310.

Hellebrandt M.

Corpus of Celtic Finds in Hungary. II. Kiadóban, előkészületben.

1989 Der keltische Kantharos in Csobaj und sein historischer Hintergrund. *ActaArchHung* 41. 33–51.

- Hunyady I.*
1942–1944 Kelták a Kárpát-medencében. DissPann II. 18. 1942. táblakötet, 1944. szövegkötet.
- Horváth I.–Kelemen M.–Torma I.*
1979 Magyarország régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás.
- Horváth L.*
1979 A magyarszerdahelyi kelta és római temető. Zalai Gyűjtemény 14.
- Jovanović, B.*
1975 The Scordisci and their art. *A Regia* 1975. 167–176.
- Kaposvári Gy.*
1969 A jászberény-cserőhalmi kelta temető. *ArchÉrt.* 96/1969. 178–198.
- Kovács I.*
1911 Az apahidai őskori telep és La-Tène temető. *Dolgozatok, Kolozsvár.* II/1911. 1–56.
- Mesterházy K.*
1965 A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962–1965 (Leletkataszter) DMÉ XLVIII. 19–59.
- Moga, V.*
1982 Mormite dacice de incineratie de la Teleac (jud. Alba). *Apulum* XX. 89–91.
- Németi J.*
1975 Contributions concernant le facies Laténien du Nordouest de la Roumanie. *A Regia* 1975. 187–197.
1982 Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislau. *Dacia* XXVI. 115–144.
- Páltánea, P.* lásd Brudiu, M. 1972.
- Patay P.*
1972 Celtic finds in the mountainous region of northern Hungary. *ActaArchHung* 24. 354–388.
- Paulík, J.–Zachar, L.*
1975 Kulturový objekt a hroby z doby laténskej v Polárikove. *SA* XXIII. 283–332.
- Petres É.*
1974 A keleti kelta művészet. Székesfehérvár, 1974. Katalógus. Szerkesztő Petres Éva.
- Popescu, E.*
1972 Lásd Vulpe, A.
- Popescu, E.–Vulpe, A.*
1982 Nouvelles découvertes du type Ferigile. *Dacia* XXVI. 77–114.
- Rapin, A.*
1987 Boucliers et Lances.
- Ratimorská, P.*
1974 Das keltische Gräberfeld in Chotin (Südwestslowakei). In: *The Celts in Central Europe.* Székesfehérvár 1974. 85–96.
- Rejholcová, M.*
1977 Dalsie keltské pohrebisko v Hurbanovo-Bohatej. *SA* XXV. 47–67.
- Romsauer, P.*
Lásd Bujna, J. 1983.
- Sankot, P.*
Lásd Furmanek, J. 1985.
- Schwappach, F.*
1970–71 Stempelverzierte Laténe-Keramik aus dem Ringwall von Stična. *AV* XXI–XXII.
1973 Frühkeltisches Ornament zwischen Marne, Rhein und Moldau. *BJ* 173, 1973. 53–111.
1974 Ostkeltisches und Westkeltisches Ornament auf einem älter-laténezeitlichen Gürtelhaaken von Mühlacker, Kreis Vaihingen. *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, Bd. 1. 337–372.
1975 Zur Chronologie der östlichen Frühlaténe-Keramik. *A Regia* XIV. 109–136.
- Sey, K. Bíróné*
1972 Két kelta éremlelet a Magyar Nemzeti Múzeumban, *FA* 29–42.
- Szabó M.*
1971 Kelta fibula Déloson. *AAnt* XVIII. 37–45.

- 1972 Celtic Art and History in the Carpathian Basin. ActaArchHung 24/1972. 385–393.
 1983 Audoleon und die Anfänge der ostkeltischen Münzprägung. ARegia 20/1983. 43–56.
- Teodor, S.*
 1980 Das Werkzeugedpot von Lozna (Kr. Botoşani). Dacia XXIV. 133–150.
- Todorović, J.*
 1968 Kelti u jugoistočnoj Evropi. Dissertationes VII. Beograd.
 1974 Skordisci (Istorija i kultura). Novi Sad – Beograd.
 1975 Die Ethnogenese der Skordisker. ARegia XIV. 215–223.
- Tudor, E.*
 1982 Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien. Dacia XXVI. 59–75.
- Uzsoki A.*
 1970 A ménfőcsanaki kelta pajzs rekonstrukciós kísérlete. ArchÉrt. 97/1970. 97–107.
- Végh K.*
 1969 Kelta leletek a miskolci múzeumban. HOMÉ VIII. 70–114.
- Vízdal, J.*
 1976 Záchranný výskum keltského pohrebiska v Ižkoviach. SA XXIV. 151–190.
- Vulpe, A.–Popescu, E.*
 1972 Contribution à la connaissance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpatique Vâlce-Argeş. Dacia XVI. 75–111.
- Vulpe, A.*
 Lásd Popescu, E. 1982.
- Zachar, L.*
 Lásd Paulik, J. 1975.
- Zirra, V.*
 1975 Influence des Gèto-daces et de leurs-voisins sur l'habitat. Celtique de Transylvanie. ARegia XIV. 47–64.
 1978 The decorated Celtic pottery of Transylvania. Dacia 125–141.
- Waldhauser, J.*
 1987 Keltische Gräberfelder in Böhmen. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 27–179.

DIE AUFDECKUNG VON KELTISCHEN FRIEDHÖFEN IN BODROGHALOM-MEDVETANYA

Entlang der Strasse, die aus der Gemeinde (Bild 1) nach Medvetanya führt, wollte man gegenüber von Farkasdomb auf dem Acker an der Nordseite der Strasse einen Weingarten anlegen und dazu wurde der Boden im Jahre 1965 reguliert.¹ Vera Molnár war hier vor Ort.² Das Fundmaterial befindet sich jetzt im Herman-Ottó-Museum. Bei Sandabbauarbeiten kamen im Jahre 1977 keltische Funde zum Vorschein. Im Verlauf der Jahre 1978/79 wurden hier 18 Gräber aufgedeckt. In diesem Ausgrabungsgelände stiess man dann zwischen 1986 und 1988 über mehrere hundert Meter auf Grabstellen. Der Sandabbau erfolgte maschinell, sodass viele Gräber zerstört wurden. Anhand der zur Verfügung stehenden Angaben (Bild 22) darf hier von sechs Bewaffneten gesprochen werden, und in den Schwertgräbern befanden sich die Lanzen spitzen. Da nur die Gräber 12 und 15 unberührt geblieben waren, dürfen die Bestattungen allesamt als Einäscherungen angesehen werden. So fanden wir in keinem der Gräber Tiergebein, allein bei einer verstreut gefundenen Urne war die Rede von einem Schweineunterkiefer und einem Längsknochen. Die Anzahl der Beigaben schwankte zwischen 1 bis 9. Das 2. Grab war am flachsten, in einer Tiefe von 33 cm, das 9. hingegen am tiefsten, 223 cm unter der Erdoberfläche, und fünf Gräber waren in einer Tiefe unter 2 m.

Zusammen mit den Streufunden kamen elf *eiserne Fibeln* zum Vorschein, die einen oder zwei Knöpfe hatten und zum Typ LTC₁ gehören. Von besonderer Form sind die

bronzenen Fibeln aus Grab 13.5. Sieben Stücke sind bekannt. Auf Bild 12. 10–11 ist ihre Analogie von dem Fundort Zimnicea bekannt.¹² Bild 15. 12–13 zeigt eine Fibel mit Vitézbindung. Mit diesem Typ hat sich auch Hunyady beschäftigt,¹³ drei sind bekannt. Seither stiess man auch an mehreren Orten darauf,^{14–20} mit ihrem Ursprung beschäftigte sich Miklós Szabó.²¹

Wir wissen von drei eisernen *Armreifen*. Bronzene Armreifen kommen auch in den Streufunden vor,²⁵ ihre plastischen Verzierungen wiederholen sich spiegelbildartig. Eine Parallele ist aus Nádudvar-Töröklaponyag bekannt.²⁶

In dem Streumaterial gab es zwei *Ringe* (Bild 12. 6–7).²⁷ Eine fein eingeritzte Verzierung ist auch auf dem Ring von Jutas.²⁸ Eine *Perle* ist die 1. Beigabe vom Grab 2. Ähnliche Funde kamen auch in Muhi und Besenyótelek zum Vorschein.²⁹ Diese Art wurde auch in Hetény gefunden.³⁰

Vier eiserne *Gürtel* in drei unterschiedlichen Arten wurden gefunden. Der von Grab 12.4. besteht aus Achten, die mit einem Eisenreif zusammengefasst sind. Ähnlich ist auch die Beigabe 4 von Grab 17. Analogien hierzu sind uns von Szalacska,³¹ Hetény³² und Izsépfalu bekannt, ebenso wie von Nagymánya,³⁴ Darnya und aus Mähren,³⁵ doch auch in Csomaköz³⁶ und Apahida wurden solche gefunden.³⁷ Die *andere Gürtelart* kam in dem Streumaterial vor (Bild 12. 1.4.) Dem ähnelt auch die 4. Beigabe aus dem Grab 4 von Vác, und auch von dem Fundort Subotiste wissen wir, dass dort einer mit einer platten Gürtelschnalle war.³⁸ Im Scordiscus-Material gab es mehrere solche, doch auch in der Slowakei waren sie verbreitet.⁴⁰ Die *dritte Gürtelart* ist die 4. Beigabe aus Grab 13. Überreste dieser Art sind auch unter den Funden von Nógrádverőce zu finden.⁴³ Eine *Gürtelschnalle* kam als Streufund zum Vorschein (Bild 12.3.) und ähnliche Funde gab es auch in Muhi, Radostyán, Farnos⁴⁴ und auch in Csomaköz.⁴⁵

Waffen Auf dem Friedhof kamen sechs Schwerter zum Vorschein. Bei jedem mag sich eine Lanze befunden haben, obschon mit dem Schwert, das 1968 als Streufund entdeckt wurde, zwei Lanzen übergeben wurden. Eine *Schildbosse* hatte nur der schwertragende Kämpfer Nr. 10. hier stiess man auch auf einen Spieß. Die 1. Beigabe von Grab 3 war ein *Schwert*, das ein knopfförmiges Ende hatte,⁴⁶ die Schutzborte zeigte eine sich verjüngende U-Form.⁴⁷ Am Griffende des 1. Schwertes von Grab 8 war eine kleine Scheibe angebracht,⁴⁸ die Schutzborte fehlte. Bei den Bergungen 1965 kamen zwei Schwerter zum Vorschein, die auf Bild 9. 4–6 zusammen mit der Scheide gezeigt werden. Darüber erschienen schon Publikationen.^{50–52} Die Anordnung des Musters lässt an die Schwertscheide von Kiskőszeg erinnern.⁵³ Auch die 2. Beigabe von Grab 1 war eine *Schildbosse*; ähnliche sind von Radostyán,⁵⁴ Balsa⁵⁵ und Mánya⁵⁶ bekannt. Bei der Bergung 1965 stiess man ebenfalls auf eine Schildbosse (Bild 9.1), deren Flügel ein abgerundetes Dreieck war.⁵⁸ Ein anderes, zur gleichen Zeit entdecktes Stück kann ähnlich gewesen sein,⁶⁰ doch am Riemen waren keine Rippen. Dies ist ein Typ wie in Halmajugra.⁶¹

Zwei *Schwerterketten* sind von den Streufunden 1965 bekannt,⁶² von denen die eine punziert ist. Eine *Lanzenspitze* war in dem Schwertergrab 3.8.10., und auch unter den Streufunden gab es zwei. Eine Analogie zu Grab 3.2. ist das Stück von Aka⁶³ und das vom Fundort Kobylnice bekannte Exemplar.⁶⁴ An der kleinen Lanzenspitze auf Bild 9.10. befindet sich eine Gravur, wahrscheinlich ein Meistersiegel. *Spiesse* gab es in den Streufunden, in Grab 1.3. und in Grab 10.5., wobei von dem kleineren angenommen werden darf, dass der Holzstiel Schutzborten, sogenannte Pantoffeln, besass. *Messer* gab es fünf Stück, häufig kam der Typ wie in Grab 10.2. vor, ähnliche gab es an dem Fundort Hurbanovo-Bohatá (Ogyalla-Bagota).⁶⁶ Auf Bild 9.12. ist eine Sichel, deren Analogie auch in dem Fund von Lozna anzutreffen ist,⁶⁸ ebenso wie in Gallishegy.⁶⁹

Keramiken. Auf dem Friedhofsgelände stiess man auf 43 getöpferte und 23 unge-

töpferte Keramiken. Die hauptsächlichsten Formen waren Näpfe mit Henkel, Schüsseln, Urnen, Töpfe und Krüge. Unter den *Urnen* sind in dem keltischen Fundmaterial jene weitausladenden Gefässe interessant, die von Hand geformt wurden und mit Buckeln, Henkelknöpfen und sogenannten Hufeisenverzierungen versehen worden waren. Wie beispielsweise auf Bild 11.6. Ähnlich ist auch die 2. Beigabe aus dem Grab 18 von Kistokaj.⁸⁰ Analogien sind auf slowakischem Gebiet in Hetény,⁸¹ in Zemplén⁸² und in Rumänien in den Steinhaufragern von Tigveni anzutreffen, zum Beispiel in Grab 9 am oberen Urnenrand⁸³ und an einer Schale⁸⁴ ist der Hufeisenschmuck zu sehen. Auch am Hals eines grossen Gefässes, das am Fundort Cirlomanesti entdeckt wurde, sind aufrechtstehenden Hufeisen zu sehen.⁸⁵ Am Hals der Urne von Cepar ist auch ein Hufeisen sichtbar.⁸⁶ In mehreren Gräbern von Zimnicea sind an Töpfen, Urnen und Schalen die Hufeisenmotive anzutreffen.^{87–88} Diese Art der Verzierung ist auch aus dem Gebiet der Ukraine bekannt.⁸⁹ Zum Beispiel sieht der Form 1 von Bild 11 eine Urne aus Bucany ähnlich,⁹⁰ doch auch auf den Typentabellen von Szaniszló sind sie anzutreffen.⁹¹ Das Charakteristikum der Urne 1 von Bild 17 besteht darin, dass auf ihrem Bauch eine aufgestempelte Verzierung sitzt. Die in konzentrischen Kreisen und durch rechteckig angeordnete Stempel gebildeten Bogen den Variationen freien Raum. Ähnlich ist auch Bild 19.7., wobei hier auch Wellenlinien als Verzierung angebracht worden sind (Bild 18. 1–2). In Szob,¹¹³ Magyarszerdahely,¹¹⁴ Egyházasdengeleg wurden ähnliche mit Münzfunden vom Typ Audoleon¹¹⁶ gefunden. Sie sind datiert auf LT C₁. Die Analogie zu der Urne 12a von Bild 14 ist ein Exemplar aus Apahida.¹¹⁹ Der Boden dieser Urne aus Bodroghalom ist regelmässig durchlöchert, und Harzspuren sind daran zu sehen. Eine Analogie gibt es im Material des Friedhofes von Vác.¹²⁰

Parallelen zu dem kleinen, von Hand geformten *Blumentöpfchen* in Grab 1.4. sind in dem dortigen früheren Fundmaterial anzutreffen¹⁴⁰ so beispielsweise in Hetény (Chotin),¹⁴¹ Zemplén (Zemplin)¹⁴² nordwärts und südostwärts in Rumänien an den Fundorten Tigveni¹⁴³ und Zimnicea.¹⁴⁴

Die Stücke 2–3 von Bild 16 sind von Hand geformt. Ähnliche *Gefässe mit gedrehtem Henkel* sind uns beispielsweise aus Mezökövesd,¹⁵⁴ Gáva¹⁵⁵ und Maroskarna¹⁵⁶ sowie Piskolt¹⁵⁷ bekannt. Auch das kleine Gefäss aus Kakasd mit den beidseitigen Henkel hat einen gedrehten Henkel.¹⁵⁸ Der Bauch des kleinen Gefässes aus Bodroghalom wurde an vier Stellen von innen herausgedrückt, sodass an der äusseren Oberfläche vier Längsrippen zu sehen sind. Schräg verlaufende Rippen sind an dem kleinen Henkelnapf aus Rozvány.¹⁵⁹ An denen, die in der vorhergehenden Zeit der Skyten angefertigt wurden, ist ähnliches zu sehen.¹⁶⁰ So findet man in dem Scordiscus-Material ebenfalls einen Kantharos mit Rippenverzierung.¹⁶¹ In allen Gräbern des Friedhofes waren Einäscherungen bestattet. Wahrscheinlich war die auf Bild 3 sichtbare Grube der Platz für Einäscherungen. Diese Grube befindet sich am Süden des Sandabbaus; sie misst 60×90 cm. Solche Einäscherungsplätze wurden auch in Békéscsaba-Fényes,¹⁶⁶ Apahida,¹⁶⁷ Magyarszerdahely¹⁶⁸ und bei Penc-Kerekdomb¹⁶⁹ gefunden. Dieser Friedhof darf anhand der Keramikfunde und der Fibeln zu LT C₁¹⁷⁰ gezählt werden. Es steht ausser Zweifel, dass die örtliche Einwohnerschaft hier eine starke Einwirkung hatte; wie zum Beispiel das Grab 2.4.5. dies zeigt, hier waren keine Waffen. Wie die bisherigen Funde zeigten, hat man in die Gräber keine Spindelknöpfe und keine Kamm-Graphit-Gefässe gelegt. Bei den Bestattungsbräuchen liess sich noch beobachten, dass es auch hier Sitte war, in ein heiles Gefäss Scherben zu legen. So befand sich beispielsweise der 4. Scherben von Grab 4 im 3. Topf von Grab 4. Ähnliches hatten wir auch in Vác gesehen.¹⁷¹

Magdolna B. Hellebrandt

A KISTOKAJI HONFOGLALÁS KORI TEMETŐ

K. VÉGH KATALIN

1970-ben a Miskolctól délkeletre fekvő Kistokajon (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), a Gerenda határrészen levő kiemelkedésen nyitott homokbányában, a felszín legyalulása során honfoglalás kori sírok kerültek elő (1. kép). Már 1950-ben is találtak itt, szintén homokkitermeléskor, két honfoglalás kori temetkezést, majd 1959-ben újabb négy sír került elő.¹ Ezek a temetkezések valószínűleg a domb déli végén lehettek.

Az 1970. évi leletmentés során 44 sírt tártunk fel (2. kép).² Mivel a homokbányászás 1972-ben folytatódott, további leletmentésre volt szükség, amelyet Gádor Judit végzett el.³ Ekkor 29 sír került feltárássra (3. kép).⁴ Mindkét alkalommal őskori cserepek és császárkori település maradványai is előkerültek.⁵

Összesen tehát 73 sír került feltárássra, amelyeknek kb. egyharmada a földgyalulás következtében bolygatott volt, sok temetkezés pedig elpusztult. A két feltárt temető-rész egymáshoz való viszonyát, egymástól való távolságát pontosan nem tudjuk, mivel az 1972. évi homokkitermelés kezdetén a korábbi leletmentés mérési pontjait megsemmisítették. Ezért a két temető-rész térképét külön közöljük (2–3. kép). Mivel a bányászással a domb déli vége felé haladtak, az 1972-ben feltárt temetkezések az 1970. éveiktől délre lehettek.

Az alábbiakban ismertetjük, majd értékeljük az előkerült sírokat és leleteket.⁶

1. *Megay G.*, 1960a. 239., 1960b. 81.; *Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.*, 1962. 48.; *K. Végh K.*, 1970. 82.
2. *Kemenczei T.–K. Végh K.*, 1971. 513.; *K. Végh K.*, 1971a. 277., 1971b. 58–59.
3. *Gádor J.–Hellebrandt M.*, 1973. 600–601.; *Gádor J.*, 1973a. 270., 1973b. 73.
4. Gádor Judit a leletmentés anyagát közlésre átengedte, amelyet ezúton is megköszönök.
5. *K. Végh K.*, 1975. 72., 113. IX. t.
6. A leletanyag a miskolci Herman Ottó Múzeumban van. Az antropológiai anyag feldolgozására egyelőre nincs lehetőség. A régészeti anyag közléséhez készült rajzok Kuczogi Zsuzsanna munkája, amelyet itt is megköszönök.

A sírok leírása

1. sír. Nő. Ny–K, 255°. Mélység: nem megállapítható.⁷ Sír h: 208 cm, sz: 88 cm. Váz h: 160 cm. Bolygatott, a kéz- és lábfejsontok hiányoznak (4. kép 1.). Melléklet: a jobb alkar alatt, a medencén vaskés. Egyenes, egyélű, h: 9 cm (4. kép 1.1.).⁸ Ltsz.: 71.20.1.

2. sír. Nő(?). Ny–K, 250°. Bolygatás miatt a sírgödör csak a K-i végén volt pontosan megfigyelhető, itt a sz: 62 cm. Váz h: 163 cm. Koponya összetört. Lábai jobbra hajlítva. A bal alkarcsontok bolygatás következtében hiányoznak (4. kép 2.). Melléklet nincs.⁹

3. sír. Férfi. Ny–K. Sír h: 195 cm, sz: 68 cm. Váz h: 153 cm. A lábfejsontok egy része az alsó lábszárak között volt (4. kép 3.). Melléklet nincs.

4. sír. Nő. Ny–K, 255°. Sír h: 175 cm, sz: 60 és 80 cm. Koponya összetört. A lábsontokat a földgyalu elvitte (5. kép 4.). Mellékletek: 1. A koponya bal oldalánál függő. Ezüst. Szögletes metszetű karikán granulált díszítés és négyágú, tüskés csüngő. Hiányos. H: 3,4 cm (5. kép 4.1.). 2. A koponya jobb oldalánál függő. Ezüst. Karikája körmetszetű, granulált díszítéssel, szőlőfürt alakú csüngővel. H: kb. 3,3 cm (5. kép 4.2.). 3. A nyakon körben gyöngyök: kb. 250 db apró, kerek és hengeres, fehér, kék, zöld paszta és üveg, 2 db nagyobb, sötétkék paszta (5. kép 4.3.). 4. A gyöngysor közepén 3 db kauri kagyló (5. kép 4.4.). 5. A gyöngysor közepén, vízszintes helyzetben bronz spirális, benne egy gyöngyszem. H: 1,2 cm (5. kép 4.5.). 6. A jobb alkaron 2 db karperec: a) Ezüstlemez, pödrott végekkel, koncentrikus kördíszítéssel. Hiányos. Lemez sz: 1,1 cm (5. kép 4.6a.). b) Bronzlemez, kiszélesedő, lekerekített végekkel. Á: 5,8 cm, lemez sz: 0,8 cm (5. kép 4.6b.). 7. A bal combcsont helyén gyűrű. Bronzlemez, keskenyedő, egymásra hajló végekkel. Kör alakú fején kis dudorok, amelyeket körben és kereszt alakban párhuzamos rovátkolás köt össze. Á: 2 cm, fej á: 2,4 cm (5. kép 4.7.). 8. A bal felkar mellett kis karika töredéke. Bronz. Körmetszetű huzalból. Á: 0,1 cm (5. kép 4.8.).

A koponya tisztítása során, később, a koponyából kerültek elő: az 1. sz.-hoz hasonló függő, h: kb. 5 cm (5. kép 4.9a.); a 2. sz.-hoz hasonló 3 db függő (5. kép 4.9b.); a 3. sz.-hoz hasonló, kb. 200 db kis gyöngy (5. kép 4.10.). Ltsz.: 71.20.1–10.

5. sír. Nő. Ny–K. Sír h: 215 cm, sz: 100 és 80 cm. Váz h: 160 cm (6. kép 5. és 25. kép 2.). Bolygatás következtében mozdult el helyéről a jobb oldali bordák egy része és került koponyacsont a jobb könyök tájékára. Mellékletek: 1. A koponya alatt láncsal összekapcsolt 2 db gömbsorcsüngős függő. Ezüst. A csüngő dróton 4-4 db üreges gömb volt, á: 0,9 cm. A függő h: kb. 8 cm, a lánc h: kb. 38 cm. A láncra 4 db, 1,2 cm átmérőjű karika is van, visszahajlított kis ezüstlemezrel. Az utóbbiakon textillenymomat volt megfigyelhető (6. kép 5.1.). 2. A koponya alatt, a lánc közelében 4 db sziv alakú ezüstlemez, töredékekben. H: 2,9 cm (6. kép 5.2.). E lemezek és a koponya alatt farostmaradványokat (vékony falemez?) figyeltünk meg. 3. A nyakon körben gyöngyök: a) a feltárás során 6 db kék és 18 db fehér paszta került elő (6. kép 5.3a.); b) később, a koponya tisztításakor még előkerült 1 db kettős, fehér és 10 db kis lapos fehér paszta, 4 db zöld üvegyöngy (6. kép 5.3b.). 4. A gerincen, a nyaktól a medencéig 65 db gyöngy. Közülük 10 db kettős, ill. hármas tagolású sötétkék és fehér, a többi zöld, fehér és barna üveg, paszta (6. kép 5.4.). 5. Összesen 8 db ezüst, rombusz alakú dísz: 1 db a mellkason, a gerinc jobb oldalán, 5 db a derék és a bal csukló fölött, 2 db töredékei a medencén. A veretek széle rovátkolt, sarkain kis lyukkal. H: 2,1 cm (6. kép 5.5.). 6. Összesen 8 db ezüst préselt korong: 4 db a mellkason, 3 db a derékon közepén, az utóbbi helyen még 1 db volt nyomokban. A korongokon gyöngykeretben életfamotívum, a széleken felvarrásra szolgáló lyukak nyomával. Á: 2,9 cm (6. kép 5.6.). 7. A bal felkar és a bordák között, továbbá a keresztcsont alatt 1-1 db bronz füles gomb. Üregesek, két félből állnak. H: 1,7 cm

7. A talaj legyalulása miatt a sírok mélységét a legtöbb esetben nem lehetett megállapítani. A sírgödör alakja a rajzokon látható, ezért leírását mellőzzük. Mivel kevés kivétellel valamennyi váz hátán, nyújtott helyzetben feküdt, a vázak leírását is elhagyjuk, s csak az eltérő, illetőleg a sír rajzáról nem egyértelműen leolvasható jelenségeket írjuk le. Rövidítések: á = átmérő, fá = fenékatmérő, szá = szájtátmérő, h = hosszúság, ltsz. = leltári szám, m = magasság, sz = szélesség, v = vastagság.

8. Az első szám a sírszámot jelöli, a második a tárgy száma.

9. A „melléklet nincs” megjegyzés a bolygatott sírok esetében természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy eredetileg voltak tárgyak a sírban.

(6. kép 5.7.). 8. A jobb könyökön, a koponyacsont alatt karperec. Ezüstlemez, végei pödrotték. Szélein kétsoros rovátkolás, köztük kétsorosan rovátkolt zegzug díszítés és poncolt apró körök. Á: 6,7 cm, lemez sz: 1,1 cm (6. kép 5.8.). 9. A bal kézfejen, a gyűrűsujjon gyűrű. Öntött, ezüst. Feje dudorokkal és enyhén bekarcolt vonalakkal díszített. Á: 2 cm, a pánt sz: 0,4 cm, a fej sz: 1,2 cm (6. kép 5.9.). Ltsz.: 71.20.11–19.

6. sír. Felnőtt. A földgyalu erősen megbolygatta. A vázból másodlagos helyen lábszárcsont, karcson, medence- és bordadarab maradt meg. Melléklet nincs.

7. sír. Felnőtt. A földmunka során elpusztították, a vázból néhány csigolya, borda- és lábszárcsonttöredék maradt meg. Melléklet nincs.

8. sír. Felnőtt. Ny–K, 260°. Földgyalu által bolygatott, de eredeti helyén volt a koponya, a csigolyák, a jobb felkar, a bal alkar és a medence. Melléklet nincs.

9. sír. Felnőtt. A földmunka során elpusztult. A vázból megmaradt a medence, néhány csigolya, bordatöredék, alkarcsont. Melléklet nincs.

10. sír. Felnőtt. Ny–K. Bolygatott. Eredeti helyén voltak az alkar- és lábszárcsontok, valamint a medence. Melléklet nincs.

11. sír. Férfi. Ny–K, 250°. Sír h: 185 cm, sz: 40 és 85 cm. Váz h: 140 cm. A jobb alkar a felkarra visszahajlítva. A lábfejszontok hiányoznak (7. kép 11.). Melléklet nincs.

12. sír. Gyermek. Ny–K. Elpusztult, a vázból az összetört koponya, bordák, felkarcsontok maradtak meg. Melléklet: a bordák között vaskés. Egyenes, egylélű. H: 9,3 cm (7. kép 12.). Ltsz.: 71.20.20.

13. sír. Gyermek. Elpusztult, a vázból csak a koponya, felkarcsont és néhány borda maradt meg. Melléklet nincs.

14. sír. Férfi. Ny–K, 260°. A sírgödörnek csak a Ny-i fele volt megállapítható. A medencénél a gödör sz: 70 cm. Bolygatott, a jobb felkar- és a bal karcsonatok hiányoznak. Váz h: 145 cm (7. kép 14.). Melléklet nincs.

15. sír. Gyermek. Ny–K, 255°. A váz alsó része és a jobb kar elbolygatva. A bal kar a test mellett kinyújtva. Melléklet nincs.

16. sír. Gyermek. A földmunka során elpusztult, a vázból csak néhány koponyatöredék, borda- és lábszárcsont maradt meg. Melléklet nincs.

17. sír. Nő. Ny–K, 255°. Sír h: 190 cm, sz: 70 és 80 cm. A váz felső része bolygatott (8. kép 17.). Mellékletek: 1. A koponya helyén 15 db gyöngy (1 db szemes, a többi apró fehér és kék paszta) és 3 db kauri kagyló (8. kép 17.1.). 2. A jobb könyökön karperec. Ezüstlemez, végei pödrotték. Függőleges és egymást keresztező rovátkolás, valamint poncolt körök díszítik. Á: 6,2 cm, lemez sz: 1,2 cm (8. kép 17.2.). Textilmaradvány volt rajta. 3. Az előző tárgy mellett egy másik karperec. Kerek metszetű bronzhuzalból, hegyesedő végekkel. Á: 6,1 cm, v: 0,3 cm (8. kép 17.3.). 4. A bal alkaron karperec. Két bronzhuzalból sodort, hurkos-kampós végekkel. Á: 7 cm, v: 0,4 cm (8. kép 17.4.). Ltsz.: 71.20.21–25.

18. sír. Nő. Ny–K, 255°. Bolygatott, a sírgödör alakja csak a K-i részén volt megállapítható. Sz: 60 cm. Jobb lábát és a bal combcsontot a földgyalu elvitte (9. kép 18.). Mellékletek: 1. A koponya alatt, a jobb fül táján és az állkapocs fölött 2-2 db függő. Ezüst. Csüngője szőlőfürtutátnat. A függők h: 2,4, 2,6, 2,6, 2,8 cm (9. kép 18.1.). 2. Az állkapcspon levő függők alatt hajkarika, körmetszetű, vékony bronzhuzalból. Nyitott. Á: 1,9 cm, v: 0,1 cm (9. kép 18.2.). 3. A koponya alatt levő függők mellett hajkarika, körmetszetű ezüsthuzalból. Nyitott. Á: 2,3 cm, v: 0,2 cm (9. kép 18.3.). 4. A jobb kézen gyűrű, körmetszetű ezüsthuzalból. Zárt. Á: 2,5 cm, v: 0,2 cm (9. kép 18.4.). 5. A bal kézen gyűrű. Öntött bronz, kiszélesedő fején vésett madár. Á: 2,2 cm, lemez sz: 0,4 cm, a fej sz: 1,3 cm (9. kép 18.5.). Ltsz.: 71.20.26–30.

19. sír. Férfi. Ny–K, 245°. Sír h: 180 cm, sz: 80 cm. Váz h: 160 cm (10. kép 19.). Melléklet nincs.

20. sír. Gyermek. A földmunka során elpusztult. A sírgödör átmérője kb. 30×40 cm. A vázból mindössze egy kis koponyatöredék és néhány hosszúcsont maradt meg. Melléklet nincs.

21. sír. Gyermek. Ny–K. A földgyalu elbolygatta. A vázból – eredeti helyén – megmaradtak a csigolyák, a bordák, a behajlított karok és a jobb lábszárcsontok. Melléklet nincs.

22. sír. Nő. Ny–K, 255°. Sír h: 200 cm. Váz h: 155 cm (10. kép 22.). Melléklet nincs.

23. sír. Férfi. Ny–K, 275°. A hiányzó jobb alkarját és lábszárcsontjait a mellette levő 22. sír kiásásakor bolygathatták el (10. kép 23.). Melléklet nincs.

24. sír. Nő. Ny–K, 255°. A sírgödör K-i szélét nem lehetett megállapítani. Ny-on a sz: 55 cm, a lábfejnél 90 cm. A váz h: 144 cm. A jobb combcsontot valószínűleg állat mozdította el (11. kép

24.). Mellékletek: 1. 8 db préselt ezüstkorong: 2 db a koponyán, 2 db a koponya alatt, 2 db a bal oldali mellkason, 1 db a bal felső kar és a gödör széle között és 1 db a mellkas jobb oldalán. Gyöngykeretbe foglalt rozetta díszíti. Á: 2,1 cm. Hiányosak (11. kép 24.1.). 2. A mellkas jobb oldalán, egymás mellett, 2 db négyszögletes, préselt dísz, virágmotívummal. Sz: kb. 2,1 cm (11. kép 24.2.). 3. A jobb fül táján gömbsorcüngős függő. Ezüst. A csüngő dróton 4 db üreges gömb volt, közöttük spirálisan rátekeresztelt huzal. Hiányos (11. kép 24.3.). 4. A jobb felkar és a bordák között, valamint a bal kulcsont és a koponya között 1-1 db áttört bronzkorong, ló és életfa ábrázolással. Á: 5 cm, v: 0,8 cm (11. kép 24.4a-b.). A korongok alatt bőrnymok voltak. 5. Az állkapocs alatt 52 db gyöngy: 5 db színes szemes gyöngy, 6 db zöld üveg, a többi apró, fehér és zöldes paszta (11. kép 24.5.). 6. A jobb felkar külső és belső oldalánál, valamint a bordákon, az áttört korong körül 26 db gyöngy: 1 db kopott szemes gyöngy, a többi fehér paszta és kék üveg (11. kép 24.6.). 7. 7 db öntött bronz füles gomb: 2 db a mellkas felső részén, a gerinc két oldalánál, 4 db a derék táján (a gerinc két oldalánál 2-2 db) és 1 db a gerinc és a medence között. Üregesek, két félből állnak. H: 1,5 és 1,8 cm (11. kép 24.7.). 8. 5 db kauri kagyló: 1 db a koponya bal oldalánál, 1 db az állkapocs alatt, 3 db a derék táján, a gombok között. Felfűzésre szolgáló lyuk van rajtuk (11. kép 24.8.). 9. A jobb csuklón karperec. Két bronzhuzalból sodort, hurkos-kampós végekkel. Á: 7,4 cm, v: 0,3 cm (11. kép 24.9.). 10. A bal kézfejen karperec. Egyik darabja a bal lábfejnél került elő. Az előbbihez hasonló. Á: 6,8 cm, v: 0,3 cm (11. kép 24.10.). Ltsz.: 71.20.31-40.

25. *sír.* Férfi. Ny-K, 265°. A sírgödör Ny-i széle nem volt megállapítható. Sz: 80 és 50 cm. Váz h: 170 cm. A jobb kézfej a gerincnél 10 cm-rel magasabban volt (12. kép 25.). Melléklet nincs.

26. *sír.* Nő. Ny-K, 255°. Sír h: 190 cm, sz: 70 és 63 cm. Váz h: 150 cm. Az É-i oldalon bolygatott, ennek következtében hiányoznak a bal kéz csontjai és kerülhetett egy koponyatető-darab a medence alá (12. kép 26.). Mellékletek: 1. A koponya alatt kis karika. (A koponya mindkét fül táján zöld volt, de csak ez az egy függő került elő.) Körmetszetű ezüsthuzalból. Nyitott. Á: 2,2 cm, v: 0,1 cm (12. kép 26.1.). 2. 4 db tömör füles gomb: 1 db a gerinc és a bal kulcsont között, 1 db a szegycsont bal oldalánál, 2 db a derék táján, a gerinc jobb oldalánál. Ezüst, feje lencse alakú, gerezdel. H: 1,2 cm (12. kép 26.2.). 3. A mellkason, a gerincen 2 db színes szemes gyöngy. Á: 1,6 cm (12. kép 26.3a-b.). 4. A sírgödör DNy-i sarkában gyűrű. Ezüst, öntött, feje bekarcolt vonalakkal díszített. Á: 2,2 cm, a pánt sz: 0,4 cm, a fej sz: 1 cm (12. kép 26.4.). Ltsz.: 71.20.41-44.

27. *sír.* Férfi. Ny-K, 265°. Sír h: 210 cm, sz: 85 és 75 cm. Váz h: 165 cm. A mellkas táján bolygatott (13. kép 27.). Mellékletek: 1. A két fül táján 1-1 db karika. Ezüst, körmetszetű huzalból, nyitottak. Á: 2 cm, v: 0,1 és 0,15 cm (13. kép 27.1a-b.). 2. A jobb felkaron, tuskével a bordák felé, nyílcsúcs. Vas. H: 7 cm (13. kép 27.2.). 3. A bal combcsonton vaskés, hegyével a váz felé. Egyenes, egyélű. H: 6,5 cm (13. kép 27.3.). Ltsz.: 71.20.45-47.

28. *sír.* Felnőtt. Ny-K, 255°. Nagy része a földmunka során elpusztult. A sírgödör téglalap alakú lehetett. Sír h: kb. 170 cm, sz: 50 cm. A vázból eredeti helyén volt a koponya egy része, a gerincecsigolyák, a felkarcsontok és a bordák. A koponya maradványa a bal fül táján zöldes színű. Melléklet nincs.

29. *sír.* Férfi. Ny-K, 250°. Sír h: 240 cm, sz: 85 cm. Váz h: 175 cm (13. kép 29.). Melléklet: a bal alkaron csíholóvas. H: 7,2 cm (13. kép 29.1.). Ltsz.: 71.20.48.

30. *sír.* Férfi. Ny-K, 245°. A sírgödör végei nem voltak megállapíthatók. Sz: 42 cm. Váz h: kb. 140 cm (14. kép 30.). Melléklet: a jobb kézen gyűrű. Ezüst, öntött, kör alakú fejfel. Á: 2,1, fej á: 1,6 cm (14. kép 30.1.). Ltsz.: 71.20.49.

31. *sír.* Gyermekek. Ny-K, 255°. A sírgödör alakja csak a K-i végén volt megfigyelhető. Sz: 50 cm. A váz hanyatt fekvő, a lábak balra, derékszögben felhúzva, zsugorított helyzetben. A csontok egy része valószínűleg elporladt (14. kép 31.). Melléklet nincs.

32. *sír.* Nő. Ny-K, 265°. Sír h: 175 cm, sz: 45 cm. Váz h: 145 cm (14. kép 32.). Melléklet nincs.

33. *sír.* Gyermekek. Ny-K, 250°. Sír h: 65 cm, sz: 30 és 20 cm. A csontok egy része elporladt (14. kép 33.). Melléklet nincs.

34. *sír.* Nő. Ny-K, 250°. Sír h: 230 cm, sz: 64 és 91 cm. Váz h: 155 cm (15. kép 34.). Mellékletek: 1. A koponya jobb és bal oldalánál 1-1 db gömbsorcüngős függő. Ezüst. A csüngő huzalon 4 db üreges gömb volt, közöttük spirálisan tekercselt huzal. Hiányosak. A csüngő tag h: 6 cm (15. kép 34.1a-b.). 2. A nyak jobb oldalánál 1 db rombusz alakú dísz. Préselt, ezüst, rovátkolt, sarkain lyukakkal. Hiányos (15. kép 34.2.). 3. 17 db préselt korong: 6 db elől a nyakon, 11 db a mellkason és a medencén. Ezüst. Körtörös árkolás és gyöngykeret díszíti. Szétporladtak, csak néhány töredéket lehetett megmenteni. Á: kb. 2,6 cm (15. kép 34.3.). 4. A nyakon elől

10 db kauri kagyló és 24 db gyöngy: 11 db színes szemes gyöngy, 2 db gerezdelt, zöld üveg és 11 db lapos, henger alakú, zöld üveg (15. kép 34.4.). 5. A jobb alkaron karperec. Két bronzhuzalból sodort, hurkos-kampós végű. Több darabban, á: kb. 6 cm, v: 0,2 cm (15. kép 34.5.). 6. Bal alkaron karperec. Ezüstlemez, pödrott végekkel, rovátkolt, párhuzamos zezzug vonal díszíti. Á: 6,5 cm, a lemez sz: 1 cm (15. kép 34.6.). Ltsz.: 71.20.50–56.

35. *sír.* Felnőtt. Ny–K, 230°. A földgyalu megbolygatta. A vázból eredeti helyén volt a csigolyák és a bordák egy része, a medence, a többi csont másodlagos helyen. Melléklet nincs.

36. *sír.* Gyermekek. Ny–K, 265°. Sír h: 60 cm, sz: 42 cm (16. kép 36.). Melléklet nincs.

37. *sír.* Nő. Ny–K, 265°. Sír h: 205 cm, sz: 50 és 40 cm. Váz h: 165 cm (16. kép 37.). Mellékletek: 1. A koponya jobb oldalánál kis karika. Körmetsetű ezüsthuzalból, zárt. Á: 1,3 cm, v: 0,15 cm (16. kép 37.1.). 2. A koponya bal oldalánál karika. Szögletes metszetű ezüsthuzalból, nyitott. Á: 2,3 cm, v: 0,1 cm (16. kép 37.2.). 3. A jobb kézen gyűrű. Körmetsetű ezüst(?)huzalból, egymásra hajló végekkel. Á: 1,9 cm, v: 0,1 cm (16. kép 37.3.). 4. A bal oldali medence alatt agyag orsókarika. Szürke. Á: 3,2 cm, m: 1,6 cm (16. kép 37.4.). 5. A lábfejekon edényalj, felső részét a földgyalu elvitte. Barnásszürke. Alján kis kereszt alakú fenékbélyeg. Fá: 10,5 cm (16. kép 37.5.). Ltsz.: 71.20.57–61.

38. *sír.* Felnőtt. Ny–K, 260°. A földgyalu megbolygatta. A sírgödör h: kb. 150 cm, sz: 50 cm. Téglalap alakú lehetett, lekerekített sarkokkal. Eredeti helyén kevés lábszárcsont volt, a váz többi része elbolygatva. Melléklet nincs.

39. *sír.* Felnőtt. Ny–K, 280°. A földgyalu megbolygatta. A sírgödör h: kb. 150 cm, sz: 70 és 40 cm. Téglalap alakú, Ny-i vége felé szélesedik. A vázból másodlagos helyen a következők maradtak meg: koponyadarab, karcsontrészek, bordadarabok, medencerész, lábszárcsontok. Melléklet nincs.

40. *sír.* Nő. Ny–K. A földmunkával megbolygatták. A sírgödör téglalap alakú lehetett. A csontok között a következő tárgyak voltak: 1. 1 db színes szemes gyöngy (17. kép 40.1.). 2. Orsókarika. Szürke, lapított kettős csonkakúp alakú. Á: 2 cm, m: 1 cm (17. kép 40.2.). Ltsz.: 71.20.62–63.

41. *sír.* Férfi. Ny–K, 250°. Sír h: 179 cm, sz: 65 cm. Váz h: 157 cm (17. kép 41.). Melléklet nincs.

42. *sír.* Felnőtt. Ny–K. A földmunka során elpusztult. A sírgödörnek csak a K-i vége volt megállapítható, itt a sz: 50 cm. A vázból csak az alsó lábszárcsontok maradtak meg. Melléklet nincs.

43. *sír.* Nő. Ny–K, 260°. Sír h: 190 cm, sz: 80 és 55 cm. Váz h: 160 cm (17. kép 43.). A koponya összetört, hiányos. Melléklet: a jobb alkar és a gerinc között vaskés, hegyével a keresztcsont felé. Teljesen elporladt (17. kép 43.1.).

44. *sír.* Férfi. Ny–K, 260°. Sír h: 160 cm, sz: 68 és 50 cm. Bolygatott, a koponyát a földgyalu elvitte (17. kép 44.). Melléklet: a derék táján, a gerincen vaskés töredékei (17. kép 44.1.).

45. *sír.* Nő. Ny–K, 15°. A földgyalu megbolygatta. A sírgödör alakja nem volt megállapítható, a váz felső része elpusztult (18. kép 45.). Mellékletek: 1. Gyöngyök: a medence jobb oldalánál 3 db színes szemes gyöngy (18. kép 45.1a–c.), a bal combcsont külső oldalánál 1 db fekete paszta (18. kép 45.2.). 2. A keresztcsonton préselt ezüst korong. Gyöngykeretben életfabrázolás díszíti, szélén 4 kis lyuk volt. Á: 2,7 cm (18. kép 45.3.). 3. A bal oldali medencerészen és a bal combcsonton 1-1 db préselt ezüstkorong. Gyöngykeretben nyolc szírmű virág díszíti. Á: kb. 2,2 cm (18. kép 45.4.). 4. A bal combcsonton, az előbbi korong mellett 1 db rombusz alakú dísz. Ezüst, préselt, szélén rovátkolt, sarkain lyukakkal. H: 2 cm (18. kép 45.5.). 5. Bal alkarján karperec. Bronzlemez, pödrott végekkel, poncolt koncentrikus körökkel. Á: 6,1 cm, a lemez sz: 1,1 cm (18. kép 45.6.). 6. A sírból másodlagos helyen előkerült még egy karperec. Két bronzhuzalból sodrott, spirális végekkel. Á: 7 cm (18. kép 45.7.). 7. Nem eredeti helyén került elő egy füles gomb. Öntött bronz, gomba alakú feje gerezdelt. H: 1,3 cm (18. kép 45.8.). 8. Szórványként kezelendő egy karikatörredék (hajkarika?), ovális metszetű bronzhuzalból. V: 0,2 cm (18. kép 45.9.). 9. Ugyancsak szórványlelet egy vaskés, h: 8,3 cm (18. kép 45.10.). 10. Kőpengedarab, retusált (obszidián?). H: 1,8 cm (18. kép 45.11.). Ltsz.: 73.26.1–13.

10. A 45. sírtól az irányítás mérése technikailag eltért az előzőktől. Az átszámítás helyett az eredetileg feljegyzett adatot közöljük. A temetőterképeken kitűnik a két temetőrész sírjainak azonos irányítása.

46. *sír.* Férfi. Ny–K, 28°. A sírgödör alakja nem volt megállapítható. Váz h: 170 cm (19. kép 46.). Melléklet nincs.

47. *sír.* Gyermekek. Ny–K, 27,5°. A földgyalu megbolygatta, a vázból csak a gerinc egy része, a bordák és a jobb felkarcsont feküdt eredeti helyén. Melléklet nincs.

48. *sír.* Férfi. Ny–K, 30°. A sírgödör alakja nem volt megállapítható. Bolygatott, koponyája hiányzik (19. kép 48.). Melléklet nincs.

49. *sír.* Felnőtt. Mélység: 60 cm. A földgyalu megbolygatta, a váz részei másodlagos helyen feküdtek. Melléklet nincs.

50. *sír.* Felnőtt. Mélység: 60 cm. A földmunka során teljesen megbolygatott váz. Melléklet nincs.

51. *sír.* Férfi. A földgyalu erősen megbolygatta. Valószínűleg a váz lábainál, jobb oldalon feküdt egy lókoponya, alatta a ló lábai. Mellettük talált – a leletmentést megelőzően – egy helybéli lakos 2 db kengyelt és néhány vastárgytöredéket. A kengyelpár körte alakú, kiszélesedő talpalóval. M: 15,1 cm, sz: 12,8 cm, talp sz: 3,2 cm (19. kép 51.1–2.). Ltsz.: 73.26.25–26.

52. *sír.* Felnőtt. Ny–K, 42°. Mélység: 60 cm. Bolygatott, a koponya az 51. sírhoz tartozó lócsontok mellett került elő. A koponya mellett kar- és medencecsontok voltak. A váz többi része eredeti helyén feküdt. Melléklet nincs.

53. *sír.* Gyermekek (fiatal leány). Ny–K, 38°. Váz h: 110 cm. A sírgödör nem volt megállapítható. Enyhén jobb oldalára fektették. A földgyalu néhány csontot elbolygatott (19. kép 53.). Mellékletek: 1. Nyakában átfúrt, arab feliratú érem: Iszmáil ibn Ahmed (892–907) ezüst dirheme.¹¹ Á: 2,5 cm (19. kép 53.1a–b.). 2. Az érem körül, a vállak táján gyöngyök. 14 db, nagyrészt elporladtak. Épen megmaradt egy gerezdelt, rózsaszín és egy barna, hengeres paszta, továbbá egy színes szemes gyöngy (19. kép 53.2a–c.). 3. A bal alkar mellett elporladt vastárgy (19. kép 53.3.). 4. A jobb alkaron zöld elszíneződés, valószínűleg karperec nyoma, de a karperec nem került elő. 5–6. A bal combsont mellett és távolabb 1-1 db edénytöredék: egyenes, sárgás oldalrész, szürke, körömbenyomásos cserép (19. kép 53.6.). 7. A sír földjéből származik 1 db füles gomb. Bronz, tömör, feje rovátkolt. H: 1,5 cm (19. kép 53.7.). Ltsz.: 73.26.30–36.

54. *sír.* Nő. Ny–K, 46,5°. Mélység: 55 cm. Váz h: 156 cm. A sírgödör alakja nem volt megállapítható (20. kép 54.). Melléklet: a medence bal oldalánál jellegtelen cserépdarab (20. kép 54.1.).

55. *sír.* Gyermekek. Mélység: 43 cm. A földmunka során elpusztult, a vázból csak néhány csont maradt meg, másodlagos helyen. Mellékletként egy hajkarika került elő. Elveszett.

56. *sír.* Gyermekek. Ny–K, 48°. Mélység: 58 cm. A földgyalu megbolygatta, a váz a medencétől lefelé hiányzik (20. kép 56.). Mellékletek: 1. A nyakon 2 db gyöngy: az egyik színes szemes gyöngy, a másik fehér paszta (20. kép 56.1a–b.). 2. A gyöngyök alatt állati fogamulett, átfúrva. H: 4,2 cm (20. kép 56.2.). 3. A váz bal oldalánál és a sír végében 1-1 db edénytöredék volt (20. kép 56.3.). Elvesztek. Ltsz.: 73.26.37–39.

57. *sír.* Férfi. Ny–K, 49°. Mélység: 54 cm. Váz h: 180 cm. A sírgödör alakja nem volt megállapítható (20. kép 57.). Melléklet nincs.

58. *sír.* Nő. Ny–K, 44°. Mélység: 56 cm. Váz h: 150 cm. A bal alsó lábszár csontjai megbolygatva (20. kép 58.). Melléklet: a jobb könyökön karperec. Bronzlemez, pödrott végekkel, rovátkolt zezzug vonal díszíti. Kopott. Á: 5,9 cm, a lemez sz: 1,1 cm (20. kép 58.1.). Ltsz.: 73.26.40.

59. *sír.* Gyermekek. Ny–K, 52,5°. Mélység: 20 cm. A földgyalu teljesen szétbolygatta. A bal oldali lapocka és a bordák voltak csak eredeti helyükön. A váz nagy része hiányzik. Mellékletek: 1. A csontok között karika töredéke. Vas, körmetszetű. Á: 3,3 cm (21. kép 59.1.). 2. A váztól kb. 80 cm-re É-ra edény. Szürkésbarna, bekarcolt fésűs hullámvonal díszíti. M: 12,5 cm, fá: 6 cm, szá: 10,5 cm (21. kép 59.2.). 3. Az edény mellett 1 db színes szemes gyöngy (21. kép 59.3.). Ltsz.: 73.26.41–43.

60. *sír.* Férfi. Ny–K, 52°. Mélység: 45 cm. Váz h: 150 cm. A sírgödör alakja nem volt megállapítható. A derék táján bolygatott (21. kép 60.). Melléklet: a jobb oldali medence fölött jellegtelen cserépdarab volt (21. kép 60.1.). Elveszett.

61. *sír.* Felnőtt. A földmunka során elpusztult, néhány csont (borda, csigolya, kar) jelezte a sír helyét. Melléklet nincs.

11. Kovács, L. 1989. 41.

62. *sír.* Férfi. Ny-K, 44-44,5°. Mélység: 60-70 cm. Váz h: 175 cm. A sírgödör alakja nem volt megállapítható (21. kép 62. és 25. kép 3.). Melléklet: a jobb lába mellett, a térdnél kb. 10 cm-rel mélyebben vas nyílhegy, körülötte néhány apró csont. H: 6,5 cm (21. kép 62.1.). Ltsz.: 73.26.44.

63. *sír.* Felnőtt. Ny-K, 46°. A földmunka során elpusztult. A vázból eredeti helyén csak az alsó lábszárcsontok voltak. Melléklet: a csontok közelében egyélű vaskés töredéke, edény fenékrésze és egy égetett agyagtömb került elő. Ltsz.: vaskés töredéke: 73.26.45.

64. *sír.* Felnőtt. Ny-K, 42,5°. A földgyalu elpusztította, a vázból csak a lábszárcsontok maradtak meg. Melléklet nincs.

65. *sír.* Gyermekek. Ny-K, 44°. Mélység: 50 cm. A földgyalu megbolygatta, a vázból csak a felkarcsontok, a jobb oldali bordák, a csigolyák egy része volt eredeti helyén. Melléklet: a váz bal oldalánál 2 db szürke, jellegtelen edénytöredék. Ltsz.: 73.26.46.

66. *sír.* Gyermekek. Ny-K, 43°. Mélység: 50 cm. A sírgödör alakja nem megállapítható. A váz bal oldala enyhén bolygatott (21. kép 66.). Melléklet: a koponya alatt 1 db hajkarika. Körmetszetű ezüsthuzalból, nyitott. Á: 2,1 cm, v: 0,1 cm (21. kép 66.1.). Ltsz.: 73.26.47.

67. *sír.* Férfi. Ny-K, 39°. Mélység: 45 cm. A sírgödör alakja nem volt megállapítható. A földgyalu megbolygatta, koponyája hiányzik (21. kép 67.). Mellékletek: 1. A jobb felkar és a bordák között 1 db lándzsacsúcs. Vas, köpűs, pengéje babérlevél alakú. H: 13,7 cm (21. kép 67.1.). 2. A lándzsacsúcs alatt 1 db vas nyílcsúcs. H: 9,9 cm (21. kép 67.2.). 3. A jobb könyökön 1 db vas nyílcsúcs. Levél alakú. H: 7,1 cm (21. kép 67.3.). Valamennyi tárgy hegyével a koponya irányában feküdt. Ltsz.: 73.26.48-50.

68. *sír.* Férfi. Ny-K, 40°. Váz h: 170 cm. A sírgödör alakja nem volt megállapítható (22. kép 68. és 25. kép 4.). Mellékletek: 1. A koponyától kb. 10 cm-re vas nyílcsúcs. Levél alakú. H: 8,6 cm (22. kép 68.1.). 2. A koponya mellett, tuskéjével a földbe szúrva, vas nyílcsúcs. Levél alakú. H: 6,2 cm (22. kép 68.2.). 3. A bal vállon és a medencén 1-1 db csonteszköz (ár vagy bogozó). Csiszoltak, hegyük letört. H: 12,4 és 11,2 cm (22. kép 68.3a-b.). 4. A bal combcsonton karperec. Bronzlemez, pödrott végekkel. Á: 6,9 cm, lemez sz: 0,9 cm (22. kép 68.4.). Ltsz.: 73.26.51-53. és 73.28.1-2. (csonteszközök).

69. *sír.* Felnőtt. Ny-K, 42°. A földmunka során elpusztult, a vázból csak az egyik alsó lábszár csontjai maradtak meg. Melléklet: a csontoktól kb. 30 cm-re egy erősen korrodált vastárgy került elő. Négyszögletes metszetű, pálcá alakú. H: 9,8 cm. Ltsz.: 73.26.55.

70. *sír.* Felnőtt. Ny-K. A földgyalu elpusztította, a vázból egy koponyatöredék és egy láb-szárcsont maradt meg. Melléklet nincs.

71. *sír.* Felnőtt. Elpusztult, a víz maradványai másodlagos helyen feküdtek. A földből őskori és Árpád-kori cserepek, pattintott kő- és csiszolt csonteszközök kerültek elő.

72. *sír.* Nő(?). Ny-K, 46°. Mélység: 86 cm. A földgyalu megbolygatta. A sírgödör alakja nem volt meghatározható. A váz hiányos (22. kép 72.). Melléklet nincs.

73. *sír.* Nő(?). Ny-K, 26,5°. Mélység: 56 cm. A sír Ny-i vége bolygatott, a váz felső része hiányos (22. kép 73.). Melléklet nincs.

Az 1972. évi leletmentés során a legyalult földből több leletet gyűjtöttek össze, amelyek az elpusztított sírokból származnak: 1. 2 db színes szemes gyöngy (23. kép 1-2.). Ltsz.: 73.26.20-21. 2. 6 db hajkarika, körmetszetű bronzhuzalból. Á: 2,2, 2, 2,1, 1,7, 2 cm (23. kép 3-8.). Ltsz.: 73.26.14., 73.26.22., 73.26.66. 3. Bronz füles gomb. Tömör, lencse alakú feje rovátkolt. H: 1 cm (23. kép 9.). Ltsz.: 73.26.23. 4. Gömbsorcüngös függő akasztó része. Ezüsthuzal. H: 2,7cm (23. kép 10.). Ltsz.: 73.26.24. 5. Karperec. Ezüstlemez, végein két szegeccsel felerősített rozetta, amelyet középen sötétkék paszta díszít. Á: 6,3 cm, lemez sz: 1 cm (23. kép 11.). Ltsz.: 73.26.16. 6. Karperec. Ényhén profilált bronzlemez, egymásra hajló, kiszélesedő végekkel. Á: 3,9 cm, lemez sz: 0,8 cm (23. kép 12.). Ltsz.: 73.26.18. 7. Karperec. Bronzlemez, pödrott végekkel. Két sorban koncentrikus körök díszítik. Hiányos. Lemez sz: 0,9 cm (23. kép 13.). Ltsz.: 73.26.56. 8. Bogozó. Agancs, szélesebbik végén lyuk. H: 13,7 cm (23. kép 14.). Ltsz.: 73.26.69. 9. Csonteszköz (ár vagy bogozó). Hegyesre csiszolt. H: 12,5 cm (23. kép 15.). Ltsz.: 73.26.70. 10. Vaskarika töredéke (23. kép 16.). Ltsz.: 73.26.62. 11. Vaskarika. Lószerszámhoz tartozhatott (23. kép 17.). Ltsz.: 73.26.72. 12. Hevedercsat. Vas. H: 4,8 cm (23. kép 18.). Ltsz.: 73.26.60. 13. Szablya. Markolatán szegecslyuk, keresztvasa csónak alakú, pengéje egyélű, enyhén ívelt. A markolatnál a hüvely ezüst(?) veretének nyoma látható. H: 49,7 cm (24. kép 1.). Ltsz.: 74.17.1. 14. Zabláreszek (24. kép 2-4.). Ltsz.: 73.26.58-59. és 73.26.71. 15. Kengyel. Vas, fele hiányzik. Körte alakú. M: 12,8 cm (24. kép 7.). Ltsz.: 73.26.57. 16. Tegevasalások (24. kép 5-6.). Ltsz.: 73.26.61. és 73.26.19. 17. Edény. Sötétszürke, vállán bekarcolt spirális és hullámvonal. Fenekén a kézi korong farostlenyomata és

elmosódott, kereszt alakú fenékbélyeg. M: 8,5 cm, szá: 8,9 cm, fá: 6,5 cm (24. kép 8.). Ltsz.: 73.26.15. 18. Edény. Barnászörös. Bekarcolt fésűs egyenes és hullámvonalalköteg díszíti. Fenekén farostlenyomat látható. M: 14,4 cm, szá: 10,8 cm, fá: 8,8 cm (24. kép 9.). Ltsz.: 73.26.17. 19. Edény. Fehér. Spirálisan körbefutó, bekarcolt vonal díszíti. M: 15 cm, szá: 11,3 cm, fá: 8 cm (24. kép 10.). Ltsz.: 73.26.54.¹²

Értékelés

A temető értékelését megnehezíti, a következtetéseket bizonytalanná teszi, hogy a talaj gyalulása során sok – elsősorban magasabban fekvő – sírt elpusztítottak. A térképeken mutatkozó fehér foltok ezért nem azt jelzik, hogy ott eredetileg nem volt sír. A megmaradt temetkezések közül sokat megbolygatott a földgyalu, amelynek következtében fontos jelenségek megfigyelése vált lehetetlenné és a mellékletek száma bizonytalanná. Mindezt figyelembe kell venni az előkerült sírok értékelésénél.

Temetkezési szokások

A sírok Ny–K irányúak, illetőleg ettől néhány fokkal eltértek. A vázak fejjel Ny-on feküdtek, ellentétes irányítású az előkerültek között nem volt.

A sírok mélységét az 1970. évi leletmentésnél a talaj legyalulása miatt nem lehetett megállapítani. Az 1972-ben előkerültek mélysége 40–60 cm között volt.

A sírgödörök alakja: a) téglalap alakú: 2. és 3. sír; b) téglalap alakú, lekerekített sarkokkal: 1., 19., 26., 29., 32. és 41. sír; c) a b-vel megegyező, de Ny-i végén keskenyebb („csónak alakú”): 4., 11., 17., 24. és 34. sír, a K-i végén keskenyebb: 5., 27., 33., 43. és 44. sír; d) S alakú: 25. sír; e) lekerekített négyzet alakú: 36. sír. Téglalap alakú lehetett a bolygatott 18., 30., 31. és 73. sír is. Egy kettős sír került elő: 22–23. sír. Ezek nem egyidejűek, valószínűleg a 23. sír a korábbi.

A vázak helyzete: a vázak kinyújtva, hanyatt fekvé kerültek elő. Kivételt képez a 31. sír, amelyben a fiatal korú eltemetett lábai balra fordítva, zsugorított helyzetben voltak. Eltérő helyzetben feküdtek a lábak a 44. sírban is: a bokánál egymáson keresztbe tették, feltehetőleg összekötötték. Mindkét esetben a halott visszajárásától való félelemre gondolhatunk. Tettamanti Sarolta megfigyelése szerint a zsugorítás, összekötözés, hasra fektetés a köznépi temetőikben figyelhető meg, míg a csonkítások a vezető- és középréteg temetőiben.¹³ Szabó János Győző szerint a rendellenes temetkezések szokása a X. sz.-ban felerősödött, s minden jel arra mutat, hogy a magyarság ezeket a temetkezési formákat Keletről magával hozta.¹⁴ A 31. sír melléklet nélküli, így ez a temetkezés is alátámasztja azt a megállapítást, hogy a zsugorított, melléklet nélküli halottak alávetett helyzetű emberek, talán rabszolgák lehettek.¹⁵ Csonkításra, kéz-, illetve lábfej levágására biztos adatunk nincs, bár több sírban hiányzott valamelyik végtag, ez azonban a talajgyalulás következménye is lehet.

A karok helyzete változatos képet mutat: a) mindkét kar a test mellett kinyújtva: 4., 24., 26., 27., 29., 34., 67. és 73. sír; b) a bal kar a test mellett kinyújtva, a jobb alkar a derék tájára behajlítva: 19. sír, ill. a medencére téve: 41. és 68. sír; c) a jobb kar a test mellett kinyújtva, a bal alkar a medencére behajlítva: 22. sír; d) mindkét alkar a

12. Az 1972. évi leletmentés során előkerült még néhány meghatározhatatlan kis vastárgy- és kerámiatöredék. A homokbánya melletti szántóföldön több Árpád-kori cserepet (köztük cserépbogrács-töredéket) is összegyűjtöttek.

13. Tettamanti S., 1975. 101., 111.

14. Szabó J. Gy., 1976. 35–65.

15. Bálint Cs., 1976. 143.

medencére téve: 18., 25., 32., 43., 48. és 58. sír; e) a bal alkar a medencére, a jobb kar a derék tájára behajlítva: 30., 44., 54. és 62. sír; f) a jobb alkar a medencén, a bal a derék táján: 3., 5., 17., 46. sír; g) mindkét alkar a derékra hajlítva: 36. sír; h) a bal alkar a derékra, a jobb a mellkasra téve: 37. és 57. sír; i) a bal alkar a mellkason, a jobb alkar a felkarra visszahajlítva: 11. sír; j) mindkét kar a mellkasra hajlítva: 60. sír.

A karok különböző helyzete és a vázak neme között nem találunk összefüggést. Tettamanti Sarolta szerint viszont ez feltételezhető a karok helyzete és a vallás között.¹⁶ Szabó János Győző az alkarok medencére, mellre való behajlításának szokását a keleti keresztény hittel hozza kapcsolatba.¹⁷ Ugyancsak nem lehetett megállapítani szabályosságot az alkarok helyzetéből életkor, illetőleg nem szerint más honfoglalás kori temetőkben sem.¹⁸

A 2. és a 30. sír halottját – a váz helyzetéből ítélve – minden bizonnyal gyékénybe vagy lepelbe csavarva temették el. Ezt a szokást több honfoglalás kori temetőben megfigyelték.¹⁹

Az 5. sírban a koponya alatt farostokat, vékony falemez nyomait figyeltük meg. Néhány esetben máshol is megállapították, hogy a fej és helyenként a derék alá keskeny deszkát helyeztek.²⁰

Fejviselethez tartozó leletek

a) Egyszerű, nyitott karikák

Ezüst- és bronzhuzalból készültek, a koponya két oldalánál kerültek elő: a 18. sz. női sírban 4 db (9. kép 18.2–3.), a 26. sz. sírban 1 db (12. kép 26.1.) és a másik nyoma látszott a koponyán, a 27. sz. férfisírban 2 db (13. kép 27.1a–b.), a 37. sz. női sírban 2 db, az egyik zárt (16. kép 37. 1–2.), a 66. sz. gyermeksírban 1 db (21. kép 66.1.). A szórványanyagban is vannak hasonlóak (23. kép 3–8.).

Mint ismeretes, ez az ékszertípus a leggyakoribb ékszer a X. sz.-ban, nemtől, életkortól függetlenül hordták, minden társadalmi rétegben.

b) Szőlőfürtös függők

Szőlőfürtös, granulált ezüsfüggők a 4. sírból származnak: 2 db a karikáján egy pár gyöngykoszorúval (5. kép 4.2, 9b.), 2 db a karikáján két pár gyöngykoszorúval (5. kép 4.9b.) és 2 db hosszú csüngő dísszel (5. kép 4.1., 9a.). Szőlőfürtös függők kerültek még elő a 18. sírban, szintén a koponya két oldalánál, párosával, az egyszerű karikák mellett. Ezek azonban a granulált függők utáizatai (9. kép 18.1.).

Ez a függőtípus általában a köznépi temetők anyagában jelentkezik, nagy területen, a XI. sz. elejéig.²¹

c) Gömbsorcsüngős függők

Ilyen ékszer származik az 5. (6. kép 5.1.), a 24. (11. kép 24.3.) és a 34. (15. kép 34.1a–b.) sírből, a szórványanyagban pedig egy függő akasztó karikáját (23. kép 10.) találjuk. Mindegyik függő azonos típust képvisel: ezüsthuzalból hajlított, kis hurokkal ellátott ovális karika, csüngő dísszel. A szintén ezüst csüngő dísz vékony drótszálla

16. Tettamanti S., 1975. 114. 70. j., 96–97.

17. Szabó J. Gy., 1976. 75–99.; Szabó J. Gy., 1983. 83–99.

18. Pl. Bakay K., 1978. 132.

19. Tettamanti S., 1975. 111.

20. Bálint Cs., 1976. 143.

21. Szőke B., 1962. 28–30., 44–49.

felhúzott, két préselt félgömbből álló gömbök alkotják, amelyeket a drótszálla feltekercselve húz el egymástól. Női fejviselethez tartoztak.

Mint ismeretes, a gömbsorcsüngős függők a honfoglalás kori magyar emléktárgyak jellegzetes keleti örökségként számon tartott tárgyai. Származásukkal, típusaikkal többen foglalkoztak, összegyűjtésüket és értékelésüket Révész László végezte el.²² Megállapítása szerint ez az ékszertípus a honfoglalókra jellemző tárgytípusokkal azonos területen fordul elő leginkább, így a Felső-Tisza-vidéken, a szlovákiai Kisalföldön, a Maros-Körös-Tisza vidékén stb.²³ Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Kenézlőről és Karosról ismerjük. A préselt gömbös típus a gömbsorcsüngős függők leggyakoribb formája, 38 lelőhelyről ismert a Kárpát-medencében.²⁴ Egyik ritkább változata a Kistokajon is előkerült, hurkos karikás függő. Révész László megfigyelése szerint a préselt változat is elsősorban a középréteg sírjaiból származik (megyénk területén: Kenézlő-Fazekaszög, Karos-Eperjesszög). Kisebb számban került elő köznépi temetőben, ahol azonban mindig a kiemelkedően gazdag sírok mellékletei voltak. Ezt a gömbsorcsüngős fülbevalótípust – a Dunántúl K-i és D-i részén kívül – a Kárpát-medencében a 895–900-as évektől a XI. sz. első harmadáig használhatták.²⁵

A gömbsorcsüngős függők párhuzamait Keleten, a steppei népek emléktárgyaiban találjuk meg. A kutatás a szaltovói típusú tárgyak közé sorolja.²⁶ Hasonló függőket találunk a Magna Hungaria területén, a Volga-Káma-vidéken előkerült temetőben (Bolsije Tarhani, Bolsije Tigani, Tankejevka stb.).²⁷

d) Láncos függő

Az 5. sír gömbsorcsüngős függőit a koponya alatt ezüstlánc kötötte össze, amelyet 4 db szív alakú, préselt ezüstlemez díszített (6. kép 5.1.). E díszítményekből 3 db a láncról kissé távolabb feküdt, elképzelhető, hogy a sírba helyezéskor szakadtak le a láncról.

A szív alakú, ezüst lemezcsüngőkkel díszített lánc a honfoglalás kori emléktárgyak ritkábban előforduló leletei közé tartozik. A kistokajhoz hasonlóan gömbsorcsüngős függőbe akasztva került elő a Várpalota, Semmelweis u. 55. sz. alatti 1. sírban, azzal a különbséggel, hogy e fejéket Perémi Ágota szerint elől, a függővel a sapkához rögzítve, kettős láncként hordta tulajdonosa.²⁸ A szív alakú csüngőkkel ellátott láncos fejék lelőhelyeit Perémi Ágota gyűjtötte össze: Kunszentmárton, Mezőzombor-Bálványdomb 4. sír, Hetény 300. sír, Szeged-Algyő 105. sír, Győr-Téglavető dűlő, Oroszlámos, Solt, Gödöllő, Nagyrév, Sóshartyán-Hosszútető 30. sír.²⁹ A sort a következőkkel egészíthetjük ki: Bodrogszerdahely 7. sír (23 cm hosszú ezüstlánc),³⁰ Gyula-Téglagyár 12. és 31. sír (lánc),³¹ Hetény 53. sír (a koponya táján 2 db fülbevaló és 2 db szív alakú lemezcsüngő),³² Letkés-Téglásvető II. 76. sír (2 db gömbsorcsüngős függő, a bal lapocka alatt szív alakú lemezcsüngő és még egy ugyanilyen másodlagos helyzetben),³³

22. Révész L., 1988. 141–159.; Perémi Á., 1986. 115–116.

23. Révész L., 1988. 141–142.

24. Révész L., 1988. 144.

25. Révész L., 1988. 148–149. 155.

26. Fodor I., 1973. 34.; Bálint Cs., 1976. 123.; Révész L., 1988. 154.

27. Révész L., 1988. 154–155. 66–70. j.; Bokij, N. M.–Pletnyova, Sz. A., 1989. 95.

28. Perémi Á., 1986. 122., 129., V. t., 128. 15. kép.

29. Perémi Á., 1986. 127.

30. Erdélyi I., 1961–62. 27.

31. Bakay K., 1978. 176. LXI. t. 4., 177. LXII. t. 5.

32. Točík, A. 1968. 27., 84. XVIII. t. 14–15.

33. Bakay K., 1978. 117.

Sárbogárd-Tringer-tanya 24. sír (lánc az állkapocs alatt, függő, 2 db varkocskorong, gyöngyök, kauri stb.),³⁴ Tiszaeszlár-Dióskert 7. sír (láncsal összekötött 2 db gömbsorc-süngős függő),³⁵ Tiszaeszlár, Vörösmarty u. 3. sír (a koponya alatt lánc és 2 db levél alakú csüngő),³⁶ Szob-Kiserdő 37. sír (lánc),³⁷ Lvov közelében (rangos női sírban 7 db szív alakú lemez, gyöngyök, kagylók stb.).³⁸

Az anyag számbavételekor – Révész Lászlóhoz csatlakozva³⁹ – megállapíthatjuk, hogy a láncos díszítmények többsége a gömbsorc-süngős függőket tartalmazó sírokban kerül elő. A felsorolt lelőhelyek közül a Tiszaeszlár, Vörösmarty utcában előkerült lelet utal a lemezdiszes lánc hátul való viselésére, a kistokajihoz hasonlóan. A várpalotai díszítmény elöl ékesítette a fejet, a sóshartyáni, sárbogárdi és a mezőzombori feltehetőleg a nyakat. Bakay Kornél a letkési lelettel kapcsolatban úgy véli, hogy a szív alakú lemezeket – a Magna Hungaria területén levő, a VIII. sz. második felétől a IX. sz. első feléig keltezett Bolsije-Tigani-i temetőben megfigyelt jelenséghez hasonlóan – láncra fűzve vagy gyöngyök között nyakékként viselték, míg a függőket összekötő lánc az áll alatt húzódott.⁴⁰ A honfoglalás kori láncos függők és lemezdiszes láncok Volga-Káma-vidéki kapcsolatait Révész László is megerősíti,⁴¹ Perémi Ágota pedig a Bolsije-Tigani-i temető viseleti rekonstrukciói⁴² alapján állítja helyre a várpalotai lemezes-láncos fejdísz.⁴³ A Bolsije-Tigani-i és a felsorolt magyarországi leletek közötti kapcsolatot E. A. Halikova is megállapította.⁴⁴

A lemezdiszes, láncos függő tehát a honfoglaló magyarok ősi, a Volga-Káma-vidéki hazából származó viseletének emléke. Az eddigi leletanyag, megfigyelések alapján hordhattak lemezdiszes láncot nyakban, vagy függőkkel rögzített láncot az áll alatt. A kistokaji 5. sír lemezes-láncos lelete e dísz viselésének másik – úgy tűnik ritkábban alkalmazott – módját bizonyítja, amikor hátul a haját díszítette. A láncot a függőkbe akasztották, amelyeket pedig kétoldalt a sapka szegélyező pántjához rögzíthettek. E viselet korábbi analógiájaként a késő avar kori láncos függőket említhetjük, amelyeket szintén hátul viseltek. Csak néhány példát sorolunk fel: az abonyi temető 97. sírjában a két függőt összekötő, 20 cm hosszú lánc „hátral, a csontváz nyaka mögött vonult”, a 101. sírban szintén a váz nyaka alatt húzódott a két függős, 36 cm hosszú lánc;⁴⁵ a pilismaróti 3. sír két függőjét „a tarkó mögött átvezető bronzlánc” kapcsolta össze;⁴⁶ a szentes-kajáni 226. és 385. sz. temetkezésben a két függőt összekapcsoló lánc a koponya alatt volt.⁴⁷ Megyénkben Tardon került elő avar láncos függő, de nem hiteles feltárás során, így pontos helyét nem ismerjük.⁴⁸ A felsorolt példák a láncos függő viselésének már a honfoglalást megelőzően, az avar területen általánosan elterjedt divatját jelzik. E szokás későbbi korban való továbbélését (vagy újra felbukkanását?)

34. Éry, K. K. 1977. 128., XXX. t.

35. Dienes I., 1986. 113.

36. Csallány, D. 1970. 268. A levél alakú csüngők eredetileg lószerszámhoz tartoztak, szügyelőveretek, itt másodlagosan a fejdíszhez alkalmazták: Fodor I., 1980. 189. 6. j.

37. Bakay K., 1978. 162.

38. Dabrowska, E. 1979. 346. 3. kép.

39. Révész L., 1988. 145.

40. Bakay K., 1978. 157., 162.

41. Révész L., 1988. 145–146.

42. Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H. 1981. 19. 7. kép, 29. 20. kép stb.

43. Perémi Á., 1986. 128. 15. kép.

44. Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H. 1988. 64.

45. Éber L., 1902. 254.

46. László Gy., 1941. 187–188.

47. Korek J., 1943. 28., 44.

48. K. Végh K., 1968. 60., XIV. t. 3.

mutatja a XII–XIII. sz.-i észti fejviselet: a fejet takaró kendőt kétoldalt a homloknál egy-egy túszerű dísz rögzíti, amelyeket hátul egy rövidebb és egy hosszabb, vékony lánc köt össze.⁴⁹

Kralovánszky Alán az S végű hajkarikákhoz hasonlóan a késő avar és a honfoglalás kori láncos függőknek is hajleszorító szerepet tulajdonít, feltételezve így a lánc hátul való viselését. A hajkarikákba fűzött textil- vagy bőrszalag, illetőleg a függőkbe akasztott lánc a haj mellre való átkerülését gátolta meg, mivel a haj így viselőjét zavarta volna a mindennapi tevékenységében.⁵⁰ Ezt a gondolatot fűzte tovább Szőke Béla M. és Vándor László, a több pár hajkarika használatára, korban és területen széles elterjedtségére utalva.⁵¹ Perémi Ágota szerint a láncos függőknek csak díszítő szerepük volt és valószínűleg kivételes alkalmakkor viselték, mivel a munkában zavarta volna tulajdonosát.⁵² Ez a megállapítás az általa felsorolt esetekre vonatkozik, amikor a láncos ékítményt elől hordták. Azonban hátul való viselésének is inkább díszítő, semmint hajleszorító szerepet tulajdonítunk, mivel a láncok hosszabbak, így esésük lazább volt annál, hogy a haját fogni, leszorítani tudták volna.

e) Áttört korongok

Áttört, öntött korongpár a 24. sírból származik. Az egyik a koponya bal oldalánál, félig alatta, a másik a jobb felkar és a bordák között került elő (11. kép 24.4a–b.). Az eddigi kutatások alapján tudjuk, hogy e korongok – a lemezes korongokhoz hasonlóan – bőrszalagra erősítve a varkocsot díszítették. A korongok mellett a hajfonatokat gyakran gyöngyfűzéssel is ékesítették.⁵³ A kistokaji sírban a korongok alatt megfigyelt bőrnyomok szintén e fémdíszek bőrszíjra erősítését bizonyítják. A korongok körül előkerült gyöngyök és kauri kagylók (11. kép 24.5–6., 8.) itt is felfűzve a varkocsokról lóghattak le. A koponya bal oldalánál levő gyöngyök egy része azonban a nyakat is díszíthette.

A két korongot – egyezésük okán – ugyanabból a mintából önthették. Életfa előtt álló lovat ábrázolnak. Fodor István szerint az életfát a ló hátából kinövő palmetta, a hasa alatt induló kétágú „gyökér” érzékelteti.⁵⁴ A kistokaji leletek az eddig ismert darabok közül az egrivel,⁵⁵ a nyírcsádival,⁵⁶ és a dunamocsi (Moča, Csehszlovákia)⁵⁷ mutatnak rokonságot. A korongok ilyen ábrázolásának óvó-védő szerepe lehetett őseink samanisztikus hitvilágában.⁵⁸ E tárgyak eredete a Kaukázus térségéhez, a szaltovói kultúrához köthető a kutatás szerint.⁵⁹ Fodor István megállapítja, hogy innen terjedhe-

49. *Laul, Sz. K.* 1986. 198. 74. kép.

50. *Kralovánszky A.*, 1957. 178.

51. *Szőke B. M.–Vándor L.*, 1987. 58.

52. *Perémi Á.*, 1986. 130.

53. *Fodor I.*, 1973. 34–35.; *Fodor I.*, 1976. 283–284.; *Fodor I.*, 1982. 310–319.; *Dienes I.*, 1972. 63., 65.; *Dienes I.*, 1975. 101–102.; *Dienes I.*, 1986. 103. 44. kép; *Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H.* 1981. 19. 7–8. kép, 29. 20. kép, 37. 30/a. kép stb.

54. *Fodor I.*, 1980. 196–197.; *Bálint Csanád* a ló hátából kinövő palmettában emberábrázolást vél: 1970. 37.; *Fodor István* a fa előtt álló ló ábrázolását a szasszanida művészetből eredezteti: 1973. 35.

55. *Bartalos Gy.*, 1899. 358. IV. kép 1.; *Hampel J.*, 1900. 574. 4. kép stb.

56. *Mesterházy K.*, 1965. 49.; *Fodor I.*, 1975. 64. 74. kép.

57. *Dušek, M.* 1963. 710. 263. kép 20–21.; A kistokaji és a dunamocsi korongok hasonlóságára *Fodor István* is felfigyelt: 1980. 197., 197. 5. kép 1.

58. *Dienes I.*, 1972. 54., 65.; *Dienes I.*, 1975. 94., 100.; *Fodor I.*, 1980. 212–213.

59. *Fettich N.*, *Dienes I.*, *Bálint Cs.* korábbi megállapításait összefoglalta és a korongok származásának kérdését tüzetes vizsgálat alá vette: *Fodor I.*, 1980. 192., 210–215. Ld. még: *Bálint, Cs.* 1991. 148.

tett el egészen a minuszinszki-medencéig. A varkocsok korongokkal való díszítése azonban megfigyelhető a Káma-vidéken már az i. e. III–II. sz.-i temetőkből is, így lehetséges, hogy a magyarságnak ez a szokása finnugor előzményekre nyúlik vissza. Honfoglalás kori korongjaink típusai azonban a VIII–IX. sz.-ban, a Don-vidéken, Levédiában alakultak ki.⁶⁰

A nyak ékszerei

a) Gyöngyök

Gyöngy több sírban, de kivétel nélkül női és gyermektemetkezésben került elő. A nyak táján levő gyöngyök tartozhattak nyakláncokhoz, de díszíthették az ingnyakat vagy a hajfonatot is. A következő temetkezésekben került elő a nyak táján gyöngy: 4. sír (5. kép 4.3., 10.), 5. sír (6. kép 5.3a–b.), 17. sír (8. kép 17.1.), a 24. sír koponyájánál levő gyöngyök egy része a nyakat díszíthette (11. kép 24.5.), 34. sír (15. kép 34.4.), 53. sz. gyermeksír (19. kép 53.2a–c.), 56. sz. gyermeksír (20. kép 56.1a–b.). Ide sorolhatjuk még a 26. sírt, ahol a mellén talált 2 db szemes gyöngy is valószínűleg nyakláncokhoz (vagy varkocshoz) tartozott (12. kép 26.3a–b.). Ugyancsak a nyak díszítését szolgálhatták a megbolygatott 40. (17. kép 40.1.), a 45. sír (18. kép 45.1a–c., 2.) és az 59. sz. gyermeksír (21. kép 59.3.) gyöngyei is.

A gyöngyök nagy része kis kerek vagy lapított hengeres, néha tagolt illetőleg gerezdelt, paszta és üveg. Fehér, zöld, kék és barna színűek. Néhány többszínű szemes gyöngy is előkerült: 17. (8. kép 17.1.), 24. (11. kép 24.5.), 26. (12. kép 24.3a–b.), 34. (15. kép 34.4.), 40. (17. kép 40.1.), 45. sír (18. kép 45.1a–c.), az 53. (19. kép 53.2c.), 56. (20. kép 56.1a.) és az 59. sz. (21. kép 59.3.) gyermeksírok. A szórványletelek között is van 2 db szemes gyöngy (23. kép 1–2.).

A felsorolt gyöngyök a X–XI. sz.-ban általánosan elterjedt típusok.

b) Kauri

Kauri a következő temetkezésekben volt: 4. (5. kép 4.4.), 17. (8. kép 17.1.), 24. (11. kép 24.8.), 34. (15. kép 34.4.). Mindenütt a gyöngyök között találtuk, nyilvánvalóan nyakláncra fűzve viselték, kivéve a 24. sírt, ahol a varkocs díszítéséhez tartozhattak.

Ismeretes, hogy a kaurit a X–XI. sz.-ban mindegyik népréteg alkalmazta díszítésként.⁶¹

c) Fogamulett

Az 56. sírban a nyakon, átfúrt állati szemfog is előkerült (20. kép 56.2.). A gyöngyök között a nyakláncra volt.

A X–XI. sz.-i temetőkből gyakran kerülnek elő átfúrt állati szemfogak, agyarak, csontdarabok.⁶² Leginkább a köznépi temetőkből, a gyermek- és női sírokban találják. Védő, óvó erőt tulajdonítanak nekik, az ongon-kultusz emlékei.⁶³ Ezek az amulettek gyakoriak a szaltovói és a volgai bolgár temetkezésekben is.⁶⁴

60. Fodor I., 1980. 210., 212., 215.; Dienes I., 1972. 63.

61. Szőke B., 1962. 58.

62. Pl.: Csongrád-Vendelhalom 39. sír (Párducz M.–Tary L., 1939. 194., 193. III. t. 53.), Oroszlámos (Hampel J., 1900. 675. LXXVIII. t. b. 10.), Majs 456. sír (Kiss A., 1983. 345. 37. t.), Letkés-Tégláégető I. 68. sír (Bakay K., 1978. 149.).

63. Dienes I., 1972. 52–53.; Dienes I., 1975. 141.

64. Dienes I., 1970. 19.; Fodor I., 1975. 196.

d) Érem

Egy temetkezésben fordult elő: az 53. sz. gyermeksírban, gyöngyös nyakláncra fűzve (19. kép 53.1.). Az érem Ismáil ibn Ahmed emír által 906/907-ben vert ezüst dirhem.⁶⁵

Kovács László megállapítása szerint egy-egy érem nyakba akasztásának szokása már a X. sz. első felében kialakult, s a század utolsó negyedére kizárólagossá vált. Ez a szokás a XII. sz. elejéig figyelhető meg. A dirhemek kereskedelem útján kerültek a Kárpát-medencébe, de utánpótlásuk a X. sz. második felére megszűnt.⁶⁶ Kereskedelem révén idekerülésüket bizonyítja a kutatás szerint az, hogy főként Észak-Északkelet-Magyarországon találhatók.⁶⁷

A kéz és kar ékszerei

a) Gyűrű

Mindössze 7 db gyűrű került elő. Közülük 1 db lemezgyűrű, széles, rovátkolt díszű fejjel (4. sír, 5. kép 4.7.), 1 db nyitott huzal (37. sír, 16. kép 37.3.), 1 db zárt huzal (18. sír, 9. kép 18.4.), öntött, díszítetlen (30. sír, 14. kép 30.1.), öntött, dudoros díszű (5. sír, 6. kép 5.9.), öntött, rovátkolt (26. sír, 12. kép 26.4.), öntött, fején vésett madár (18. sír, 9. kép 18.5.).

Valamennyi darab a honfoglalás kori magyar köznépi temetők jellegzetes gyűrű fajtái közé tartozik, s a X. sz. első két harmadában használták.⁶⁸ A madárábrázolást keresztény (bizánci) hatással magyarázzák.⁶⁹ A gyűrűk egy kivételével (30. sír, 14. kép 30.1.) női sírokban kerültek elő. A 18. sírban 2 db volt: a bal kézen a huzalgyűrű, a jobbon az öntött, madárdíszes (9. kép 18.4-5.). A 37. sz. temetkezésben a jobb kézen, a többi sírban a bal kézen találtuk.

b) Karperecek

A sírokból 17 db karperec származik. Legegyszerűbb a 17. sírban előkerült hegyesedő végű, körmetszetű huzal karperec (8. kép 17.3.). Ez a fajta ékszer általánosan elterjedt volt, s még a XI. sz.-ban is kimutatható.⁷⁰ A sodrott karpereceket két huzalból készítették, közülük 4 db hurkos-kampós végű (17. sír, 8. kép 17.4.; 24. sír, 11. kép 24.9-10.; 34. sír, 15. kép 34.5.), 1 db pedig mindkét végén spirális (45. sír, 18. kép 45.7.). Ezek köznépi ékszerek, a honfoglalástól a X-XI. sz. fordulójáig, de főleg a X. sz. második felében használták. A X. sz. első felében gyakoribb a spirális végű típus.⁷¹

A karperecek közül 11 db lemezből készült. Legegyszerűbb a pontosabb lelőhely nélkül előkerült nyitott, kiszélesedő darab (23. kép 12.). Ez a fajta karperec a gazdagabb középréteg emlékanyagában fordul elő, ritkán a köznépi temetőkben, ahol csak a X. sz. második felétől válik gyakoribbá.⁷² Még egy kiszélesedő végű pántszalag karperec van (4. sír, 5. kép 4.6b.), de ezt inkább a halotti ruhához kivágott ezüstszalagnak tekinthetjük. A szórványanyagban van egy rozettás díszű, ezüst lemezkarperec

65. Kovács L., 1988. 164-165. közötti táblázat 30. sz. alatt; Kovács L., 1989. 41., VIII. t. 197.

66. Kovács L., 1988. 167-168.

67. Gedai I., 1972. 190-191.; Bálint Cs., 1968. 68-70.; Bálint Cs., 1982. 3-32.; Révész L., 1989. 35., 37.

68. Szőke B., 1962. 64.

69. Bálint Cs., 1976. 132.; Kürti B., 1983. 270.

70. Szőke B., 1962. 66.

71. Szőke B., 1962. 67., 95.; Szabó J. Gy., 1976. 66.; Bálint Cs., 1976. 131.

72. Szőke B., 1962. 71.; Bálint Cs., 1976. 132.

(23. kép 11.). Ez a fajta ékszer ritkábban és a középréteg női sírjaiban fordul elő.⁷³ Hasonló karperecet ismerünk Oroszlámosról,⁷⁴ Veresvárról (Červenik, Csehszlovákia),⁷⁵ rovátkolt díszítéssel Nagykátáról,⁷⁶ még díszesebb rozettával Hevesről,⁷⁷ Mezőzomborról,⁷⁸ egyszerű kivitelben Madarásról.⁷⁹ A többi lemezkarperccel pödrött végű: 1 db díszítetlen (68. sír, 22. kép 68.4.), 3 db koncentrikus körökkel (4. sír, 5. kép 4.6a.; 45. sír, 18. kép 45.6.; szórvány, 23. kép 13.); 2 db rovátkált zezzug vonalakkal (34. sír, 15. kép 6.; 58. sír, 20. kép 58.1.); 1 db zezzug vonalakkal és poncolt körökkel (5. sír, 6. kép 5.8.); 1 db egymást keresztező és függőleges hullámrovátkolással, valamint poncolt körökkel (17. sír, 8. kép 17.2.) díszített. A pödrött végűek leggyakrabban a köznépi temetőben fordulnak elő. A díszítetlenek a korábbiak, viseletük a X. sz. első két harmadára tehető.⁸⁰

A karperecek többsége női sírban került elő, mindössze 1 db volt férfitemetkezésben (68. sír). Kb. egyforma arányban viselték a jobb és a bal karon. Egy sírban volt 2 db karperccel (24. sír), a többiben 1 db.

A ruházathoz tartozó tárgyak

a) Gyöngyök

Fentebb, a nyak ékszereinek tárgyalásánál, a gyöngyökkel kapcsolatban már említettük, hogy több sírban voltak a nyak táján gyöngyök, amelyek az ing nyakát is díszíthették. Az 5. sírban a gerincen, a nyaktól a medencéig, több sorban kerültek elő gyöngyök, összesen 65 db (6. kép 5.4.), amelyek nyilvánvalóan az ing nyílását szegélyezték. A nyakon talált gyöngyök az ing nyakkivágására lehettek felvarrva.

Az ing gyönggyel való díszítésének szokását több honfoglalás és Árpád-kori temetkezésben megfigyelték.⁸¹ Az obi-ugorok és más finnugor népek viseletében még ma is megtaláljuk az ing nyakán, kivágásán a hímzés mellett a gyöngydíszítést és a zárast szolgáló füles gombokat.⁸² A magyar népviseletben is ismerjük a gyönggyel kivarrt ingnyakat.⁸³

b) Rombusz alakú díszek

Rombusz alakú dísz mindössze három sírban fordult elő. Az 5. sírban 8 db volt: 1 db a mellkason, a gerinc jobb oldalán, 5 db a bal csukló fölött, 2 db töredékekben a medencén (6. kép 5.5.). A 34. sírban a nyak jobb oldalánál volt 1 db (15. kép 34.2.), a 45. sírban szintén 1 db, a bal combcsonton (18. kép 45.5.). Mintájuk hasonló, s mindegyiket a sarkoknál levő lyukak segítségével erősítették fel.

Ezek a leletek általában az ing nyakát díszítették, ritkábban a záródását, vagy más ruhadarabot.⁸⁴ Megemlítjük, hogy a honfoglalás kori emlékmennyel sok hasonlóságot

73. *Bálint Cs.*, 1976. 132.

74. *Tömörkény I.*, 1904. 266., 268. D. ábra 1–2.; *Hampel J.*, 1907. 21. tábla D. 1–2.

75. *Točík, A.* 1968. 18., 75. IX. t. 1.

76. *Hampel J.*, 1892. 379. VIII. kép; *Hampel J.*, 1897. II. 108.

77. *Pataki V.*, 1939. 201. I. t. 17.

78. *Megay G.*, 1963. 41.

79. *Kőhegyi, M.* 1980. 219. 15. kép 4–5.

80. *Szőke B.*, 1962. 72.; *Dienes I.*, 1964. 37.

81. Pl.: *Bezdéd 2.*, 12., 13., 15. sír (*Jósa A.*, 1896. 390., 403–405., 407.), *Koroncó (László Gy.)*, 1943. 24., 26. 20. kép), *Pusztaszentlászló 126. sír (Szőke B. M.–Vándor L.*, 1987. 66.).

82. *Kodolányi J.*, 1967. 377–380.; *Kodolányi J.*, 1975. 192., 194.

83. *László Gy.*, 1943. 24–25.

84. *Révész L.*, 1989. 32.

mutató tankejevukai temető 130. sírjában a kistokajiakhoz igen hasonló rombusz alakú díszeket a homlokán körben, vízszintesen elhelyezve találták, nyilvánvalóan a felviseléshez tartoztak.⁸⁵ Kistokajon a 34. sírban előkerült darab az ing nyakát díszíthette, az 5. sírban levő díszeket az ing fölött viselt kabát aljára, záródására varrhatták.

A rombusz alakú ruhadíszek főleg a középréteghez tartozó sírokban fordulnak elő, ritkábban a köznépi temetőkből. Fő elterjedési területük a Felső- és Közép-Tisza-vidék, a Duna–Tisza köze.⁸⁶

c) Préselt ruhadíszek

A többi, másfajta préselt, ezüst ruhadísz egy kivételével ugyanazokban a sírokban fordult elő, mint amelyekben a rombusz alakú darabok voltak: az 5., 34., 45., továbbá a 24. sírban. Mintájuk ötféle: korongban életfa motívum (5. sír, 6. kép 5.6. és 45. sír, 18. kép 45.3.),⁸⁷ sokszirmú virágot utánzó rozetta (24. sír, 11. kép 24.1.), nyolcszirmú virágot utánzó rozetta (45. sír, 18. kép 45.4.), körkörös árkokkal díszített (34. sír, 15. kép 34.3.); négyszögletes lemezen négyszirmú virág (24. sír, 11. kép 24.2.). Az utóbbi motívumok a préselt ruhadíszeken általánosan ismertek, míg az életfa ábrázolása ritkábban fordul elő. A kistokaji életfás koronggal szinte teljesen megegyező ábrázolást látunk a Tiszaeszlár-Bashalom II. sz. temető pántkarperecén.⁸⁸

A 24. sírban előkerült préselt korongok közül 2 db a koponyán, 2 db a koponya alatt volt (11. kép). Ezek nyilvánvalóan a fejviseléshez tartoztak, sapka szegélyét díszíthették.⁸⁹ A többi préselt dísz a ruházatot ékesítette. Az 5. sírban a jobb és a bal mellkason 2-2 db, a deréktájon, a bal csukló fölött (a rombusz alakú díszek mellett) 3 db egész és 1 db töredékes korong volt (6. kép). Valószínűleg az ing fölött viselt rövid kabát záródását díszítették velük, mindkét oldalon 4-4 db koronggal. Fent gomb zárta össze. A korongok és a gomb helyzete arra utal, hogy kigombolt kabátban temethették el viselőjét.⁹⁰ A 24. sírban talált préselt díszek (11. kép) szintén egy kis kabáthoz tartozhattak, és a gombok egy része (talán a törzs bal oldalán levő 4 db) bizonyára ennek a zárására szolgált. A 34. sírban előkerült korongok (15. kép) is egy csipőig érő kabát záródását és nyakkivágását ékesítették. A 45. sz. temetkezés korongjainak helyzetéből (18. kép) nem következtethetünk a viseletre, mivel a sírt megbolygatták.

A honfoglalás kori emlékenyanyag préselt, korong és négyszögletes alakú díszeknek többsége a megfigyelések szerint a ruházathoz, mégpedig a felső, kabátszerű ruhához tartozott. A díszek helyzete több esetben hosszabb, térdig érő,⁹¹ míg máskor rövidebb kabátra utal,⁹² amely középen nyitott és díszített lehetett.⁹³ A korongos szegélyű kabátra a kelet-turkesztáni festményeken találunk példákat,⁹⁴ de az ing fölött hordott, gyöngyökkel, fémlemezekkel díszített kabát megtalálható az obi-ugor és más rokon népeknél is.⁹⁵

85. Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P. 1977. 180. VI. t. 130.

86. Bálint Cs., 1976. 127.; Bálint Cs., 1991. 135. XLIV. t. 4.; Szőke B., 1962. 76.

87. Gedai István e préselt korongokat tévesen mellkorongként említi: 1986. 40.

88. Dienes I., 1986. 93. 30. kép.

89. László Gy., 1944. 164. 21. kép; Dienes I., 1965. 147., 149. 9. ábra; Perémi Á., 1986. 122., 125., 127., 128. 15. ábra; Szabó K., 1955. 123–125.

90. A gombolások és kötések oldására, a megfordítás stb. temetkezési szokásokra László Gyula hívta fel a figyelmet: 1943. 25., 58. és 1944. 468–472. Ld. még: Tettamanti S., 1975. 110.

91. László Gy., 1944. 153. 17. kép; Dienes I., 1965. 146. 6. ábra, 147–148., 149. 9. ábra.

92. Bálint Cs., 1971. 67–72.; Perémi Á., 1986. 115–116.; Kovács L., 1986. 216–218.

93. Szabó János Győző szerint a fémdíszeket egy nyakba vetett, stólaszerű kendőre erősíthették fel: 1963. 115–116.

94. Le Coq. A. 1925. 39., 41–42., 45., 64.

95. Kodolányi J., 1967. 382–383.; Kodolányi J., 1975. 195.

A préselt ruhadíszeket az egész X. sz. folyamán, s még a XI. sz. elején is alkalmazták, s a közép- és a köznép viseletéhez tartoztak.⁹⁶ Kistokajon a leggazdagabb sírokból kerültek elő. A préselt korongok elterjedése kb. fedi a rombusz alakú díszek előfordulását.⁹⁷

d) Gombok

A leletek között a honfoglalás korból ismert mindegyik gombfajta előfordul: az 5. (6. kép 5.7.) és a 24. (11. kép 24.7.) sírból származnak a két félből álló üreges, füles bronzgombok, a 26. (12. kép 26.2.), 45. (18. kép 45.8.) és 53. (19. kép 53.7.) sírból, továbbá a szórványanyagból (23. kép 9.) a tömör, gerezdelt, gomba fejű füles gombok. Valamennyi női sírhoz tartozott. Az 5. sz. temetkezésben 2 db gomb volt, az egyik a bal felkarcsont és a bordák között, a másik a keresztcsont alatt (6. kép). Az előbbi gomb a kabát zárására szolgálhatott, az utóbbi talán az övön volt, amelyet kioldottak, így kerülhetett a gomb a váz alá. A 24. sírban 7 db került elő, 2 db a mellkason, a gerinc két oldalánál, 4 db a derék táján (2-2 db a gerinc két oldalánál), 1 db a gerinc és a bal medence között (11. kép). A gombok száma és helye arra utal, hogy két ruhadarabhoz tartozhattak: a jobb oldalon levő 3 db az ing, a bal oldalon levő 4 db a kabát zárására szolgált. A 26. sírban 2 db tömör gomb volt a bal kulcsont és a gerinc között, és 2 db a derék táján, a gerinc jobb oldalán (12. kép). E gombok egy ruhadarabon, ingen vagy kabáton lehettek. Viselet szempontjából nem tudjuk értékelni a 45. (18. kép 45.8.), az 53. (19. kép 53.7.) sírből és a szórványanyagból (23. kép 9.) származó gombokat.

Az eddigi megfigyelések szerint a honfoglalás kori sírok többségében egy-két gomb fordul elő, több csak ritkán. Mindegyik népréteg emlékéanyagában megtaláljuk az egész X. sz. folyamán és a XI. sz. elején.⁹⁸

Munkaeszközök

a) Vaskés

Több sírban került elő: az 1. (4. kép 1.1.) és a 43. sírban (17. kép 43.1.) jobb oldalon a medencén, illetőleg a deréktájon, a 27. sírban a bal combcsonton (13. kép 27.3.), a 44. sz. temetkezésben (17. kép 44.1.) az alsó gerincsgolyákon. Előkerülési helyük jelzi, hogy a derékon, övre akasztva hordták. Tartozott még kés három bolygatott sírhoz: 12. (7. kép 12.), 45. (18. kép 45.10.) és 63. sír.

A kés melléklettel ellátott sírok között egyaránt volt női és férfi, míg a 12. sz. temetkezés gyermeke volt.

b) Csiholóvas

Csak a 29. sz. férfisírban (13. kép 29.1.) került elő. A bal alkaron volt, nyilvánvalóan övre függesztett tarsolyban lehetett. Kovakő nem volt mellette. A 45. sír földjéből származik egy pattintott obszidián kőpengedarab (18. kép 45.11.), de e sírhoz tartozás a bolygatottság miatt bizonytalan.

c) Orsókarika

Orsókarikát két női sírban találtunk. A 37. sz. temetkezésben a bal oldali medence alatt volt (16. kép 37.4.), az övre lehetett felfüggesztve. A másik orsókarika a megbolygatott 40. sírből származik (17. kép 40.2.).

96. *Bálint Cs.*, 1976. 129.

97. *Bálint Cs.*, 1991. 139., 135. XLIV. t. 5.

98. *Szőke B.*, 1962. 79.; *Bálint Cs.*, 1976. 127.

Az orsókarika vagy orsógomb igen ritka a honfoglalás kori emléanyagban.⁹⁹ Jelenléte talán avar hatással magyarázható.

d) Csonteszközök

Négy db csonteszköz került elő. Kettő db ár vagy bogozó a 68. sírban volt, az egyik a bal vállon, a másik a medencén (22. kép 68.3a–b.). Hasonló található még a szórványanyagban is (23. kép 15.). A negyedik csonteszköz, egy agancs bogozó szintén szórványlelet (23. kép 14.).

A honfoglalás kori temetkezésekben ritkán fordulnak elő munkaeszközök, sírba helyezésüknek a kutatás bajelhárító szerepet tulajdonít.¹⁰⁰ Újabbán Karoson került elő egy agancs bogozó.¹⁰¹ Vaskéssel együtt hasonló csonteszközt találtak a honfoglalás kori anyaggal sok rokon vonást mutató tankejevkaik temető 346. sírjában, a váz bal kezénél, s 2 db átlukasztott bogozót a 825. sz. temetkezésben, a medence táján.¹⁰² Mint ismeretes, az avar sírokban gyakori lelet a csont és agancs ár, illetőleg bogozó,¹⁰³ amelyek az övön függő pásztorkésztséghez tartoztak.¹⁰⁴ Kocsáron egy XI. sz.-i sírban, „a halott bal kezénél, a csípő táján volt egy csontból faragott bogozószerszám és vaskés”, a pásztorkésztség tárgyai.¹⁰⁵ A kistokaji árhoz, bogozóhoz hasonló leletek ismeretesek az Árpád-kori és későbbi településekről is,¹⁰⁶ de a néprajzi anyag pásztorkésztségeiben ugyancsak megtaláljuk.¹⁰⁷

A kistokaji 68. sír csonteszközei nem viselési helyüknek megfelelően kerültek elő, hanem a készségből kivéve, az egyik a bal vállon volt. Bajelhárító szerepe lehetett. Érdekes, hogy a sírban nyílhegyek is voltak, amelyek harcosra utalnak.

Kerámia

Edénytöredékek a következő sírokból származnak: 37. (16. kép 37.5.), 53. (19. kép 53.5–6.), 54. (20. kép 54.1.), 56. (20. kép 56.3.), 63. és 65. sír. Egy fazék származik az 59. sz. temetkezésből (21. kép 59.2.) és még három edény az elpusztított sírokból (24. kép 8–10.). Az edényeket bekarcolt fésűs, egyenes és hullámvonalköteg (21. kép 59.2., 24. kép 8–9.), bekarcolt egyenes vonal (24. kép 10.) és körömbenyomás (19. kép 53.6.) díszíti. A 16. kép 37.5. sz. aljrészen és a 24. kép 8. sz. fazék alján vagy egy kis kereszt alakú fenékbélyeg.

A kistokaji temetőből származó kerámia megegyezik más honfoglalás kori sírok anyagával. Az ismert típusok a kutatás szerint hasonlóak a Közép- és Délkelet-Európában általánosan elterjedt kerámiához.¹⁰⁸ A sötétebb színű, fésűs fazekak (21. kép 59.2., 24. kép 8–9.) a késő népvándorlás kori kerámiához állnak közelebb, míg a fehér színű,

99. Szabó J. Gy., 1964–65. 66.

100. Tettamanti S., 1975. 110.; Bálint Cs., 1975. 58.; Bálint Cs., 1976. 134.

101. Révész L., 1989. 35.

102. Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P. 1977. 187., 199.

103. Néhány példa: Korek J., 1942. 156–157., XII. t. 1–3.; Korek J., 1943. 69., 367. és 438. sír; László Gy., 1942. 17. 2. kép, Homokmégy-Halom 102. sír; K. Végh K., 1968. 57., Sály-Víz-oldal 9. sír; Garam, É. 1979. 10. 2. kép, 11. 6. t., 10. sír, 14. 4. kép, 10. t., 37. sír.

104. László Gy., 1942. 20., 17. 2. kép.

105. Szabó K., 1938. 35., 30. 69–72. kép 80.

106. Pl.: Méri I., 1954. XXXIII. t.; Parádi N., 1958. 131.; Kovalovszki J., 1975. 213. 10. kép 10–16.

107. Györffy I.–Viski K., é. n. 308. 1092. ábra.

108. Fodor I., 1975. 247.; Bálint Cs., 1976. 141.

spirálisan bekarcolt, egyenes vonallal díszített edény (24. kép 10.) a kora Árpád-korhoz.¹⁰⁹

Az edénymelléklet adása – a Dunántúl kivételével – az egész Kárpát-medencében kimutatható, és Kiss Attila szerint a magyar etnikumhoz köthető, a kereszténység elterjedésével szűnt meg.¹¹⁰ Sok esetben a sírba az összetört edény egy-két darabját tették, s ez a temetési rítussal magyarázható.¹¹¹ A bolygatottság miatt azonban a kistokaji edénytöredékekkel kapcsolatban nem vonhatunk le ilyen következtetést, hiszen lehet, hogy eredetileg egész edényeket helyeztek a sírba. Ugyancsak ezért nem vizsgálhatjuk az edények elhelyezésének kérdését sem. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy kerámia női (37. és 54. sír) és főleg gyermeksírokban (53., 56., 59., 65. sír) került elő. Ez megfelel a X–XI. sz.-i temetőkkel kapcsolatos megfigyelésnek, amely szerint a kerámia főleg női és gyermeksírokban fordul elő, jóval ritkábban férfisírban.¹¹²

Fegyverek

a) Nyílcsúcs

Négy sírban összesen 6 db nyílcsúcs került elő: a 27. sírban a jobb felső karon (13. kép 27.2.), a 62. sírban a jobb lábnál (21. kép 62.1.), a 67. sírban a jobb felkar és a bordák között, a lándzsa alatt (21. kép 67.2.) és a könyökön (21. kép 67.3.), a 68. sírban a koponya mellett (22. kép 68.1–2.). A honfoglalás kori temetkezések többségében a nyílcsúcsok a felsőtest különböző részei mellett kerülnek elő,¹¹³ miként ezt a kistokajiak esetében megfigyeltük. A 68. sírban az egyik nyílcsúcs az orrcsontnál feküdt, tüskéjével a földbe szúrva. E jelenség mögött bajelhárító szándékot feltételezhetünk.

A nyílcsúcsok levél alakúak, tehát a leggyakrabban előforduló típusok közé tartoznak. A nyílcsúcsok számának a kutatás rangjelző szerepet tulajdonít, illetőleg a hitvilággal hozza kapcsolatba.¹¹⁴ A kistokaji temető sírjaiba mindegyik nyilat tegez nélkül helyezték. Az elpusztított temetkezésekből származó leletek között azonban találunk tegezre utaló vastárgyakat: merevítő oldalpálcát (24. kép 6.) és valószínűleg a tegez fedeléhez tartozó pánttöredéket (24. kép 5.). Lehetséges, hogy ezek két különböző tegezhez tartoztak.¹¹⁵

b) Szablya

Az elpusztított sírokból került elő 1 db szablya (24. kép 1.). A jellegzetes honfoglalás kori típusba tartozik. A szablyák eltemetése magas katonai ranghoz kapcsolódott, ezért a kistokaji szablya viselője valószínűleg a közösség vezetője lehetett, de mindenképpen a legrangosabbak közé tartozott.¹¹⁶

A szablyás sírok legsűrűbben a Felső-Tisza-vidékén és a Dél-Alföldön fordulnak elő.¹¹⁷

109. Höllrigl L., 1930. 158. Ehhez szolgáltat újabb adatokat a karosi temetőben előkerült kerámia: Révész L., 1988. 35., 36. 13. kép.

110. Kiss, A. 1969. 175–182.; Kiss, A. 1973. 333.

111. Tettamanti S., 1975. 108.; Bakay K., 1978. 181–182.

112. Tettamanti S., 1975. 104., 107.

113. Bálint Cs., 1976. 140.

114. László Gy., 1944. 132.; Dienes I., 1975. 96.; Révész L., 1985. 38.

115. A honfoglalás kori tegez szerkezetét legutóbb Révész László vette vizsgálat alá: 1985. 35–53.

116. Fodor I., 1975. 250.; Kürti B., 1983. 260.; Bálint Cs., 1976. 137.

117. Bálint Cs., 1976. 137.; A szablya előfordulására 1. Kiss, A. 1985. 246–248. 4. sz. térkép. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében előkerült szablyák száma azóta a karosi ásatás révén tovább gyarapodott: Révész L., 1989. 43.

c) Lándzsa

A leletek között 1 db lándzsa van, amely a 67. sírból került elő, a jobb felkarcsont és a bordák között, egy nyílcsúcsra fektetve (21. kép 67.1.). Pengéje babérlevél alakú. Kovács László megállapítása szerint ez a típus elterjedt Európában, és a Kárpát-medencében az avar–szláv temetőekben is előfordul.¹¹⁸

A lándzsa ritkán előkerülő fegyverfajta a X–XI. sz.-i emlékanyagban, 20 db-nál alig ismerünk többet, s ebből mindössze kb. fél tucat származik hitelesen feltárt sírből.¹¹⁹ Ennek oka a temetkezések lándzsával történő megjelölése, emlékjel állítása.¹²⁰ Az eddig előkerült lándzsás sírok mellékletekben szegények, s a köznéphez sorolhatók.¹²¹ Ezt a megállapítást a kistokaji harcos sírjára is vonatkoztathatjuk, mivel a lándzsán kívül mindössze 2 db nyilat temettek el vele. Megjegyezzük azonban, hogy a sír két végét elbolygatták, hiányzott a koponya és a lábfejcsontok.

d) Lovas temetkezés emlékei

Az 51. sír volt lovas temetkezés. Mivel a földgyaluval megbolygatták, csak annyit lehetett megállapítani, hogy a férfiváz lábai táján, jobb oldalon feküdt a lókoponya, alatta a lólábak. Ezek mellől került elő 2 db *kengyel* (19. kép 51.1–2.) és néhány meghatározhatatlan kis vastöredék. A kengyelek egyformák és az általánosan elterjedt, körte alakú típusba tartoznak. Ugyanígy, de kisebb kengyel van még az elpusztított sírokból származó leletek között (24. kép 7.).

Szintén a szórványként kezelendő anyagban van 3 db *zablatöredék* (24. kép 2–4.), amelyek oldalpálcás zablához tartoztak.

Lószerszámhoz tartozott még egy *hevedercsat* (23. kép 18.) és valószínűleg 2 db vaskarika is (23. kép 16–17.).

A fenti, sírokhoz nem köthető leletek további lovas temetkezésre utalnak.

Összefoglalás

A kistokaji honfoglalás kori temetőnek összesen 73 sírját sikerült feltárni, részben csak megfigyelni. A feltárt temetőrészekben is több sírt elpusztítottak, így nem ismerjük az itt fekvő temetkezések pontos számát. A leletmentési körülmények miatt a temető kiterjedését sem lehetett megállapítani. Úgy véljük, hogy a temető sírszáma kb. a feltárt sírok kétszerese lehetett. Az előkerült sírok helyzete alapján soros temetkezésre gondolhatunk. A jelzett hiányosságból következik, hogy részletes temetőelemzést nem végezhetünk. Néhány megállapítást azonban tehetünk, amelyeket az alábbiakban foglalunk össze.

A 73 sírból 18 férfi-, 15 női és 16 gyermeksírről volt, 24 váz nemét pedig a bolygatottság miatt nem lehetett pontosan megállapítani. A leletanyag alapján az elhunytak a honfoglalók köznépi rétegéhez tartoztak, mégpedig ennek a gazdagabb, a Szőke Béla által meghatározott első csoportjába,¹²² amelyet Mesterházy Károly a köznép középrétegének nevez.¹²³ Feltűnő, hogy a feltárt sírok között a leggazdagabbak a női sírok (4., 5., 24., 26., 34., 37. és 45. sz. temetkezés) voltak. Több honfoglalás kori temetőben

118. Kovács L., 1977. 67.

119. Kovács L., 1970. 99.; Kovács L., 1977. 61–67., 224. 60. t., térkép.

120. Ezt a kérdést a korábbi vélemények összefoglalásával együtt részletesen tárgyalta Kovács László: 1970. 100–105.

121. Kovács L., 1970. 106.

122. Szőke B., 1962. 28–30.

123. Mesterházy K., 1980. 41–42.

megfigyelték a női sírok mellékletekben való kiemelkedését, amely a nő helyének, szerepének jelentőségét bizonyítja. Ezt az ősi anyakultusz maradványának tartják, az anya vezető szerepe megőrzésével magyarázzák.¹²⁴

A gazdagabb női sírok egy kivételével az 1970-ben feltárt temetőrészen kerültek elő, ahol a férfisírok többsége, s valamennyi gyermeksír melléklet nélküli volt, igaz, jó részüket megbolygatták. Az 1972-ben feltárt temetkezések között egy gazdag női volt, viszont a férfisírok többségében kevés számban ugyan, de került elő melléklet, s a gyermeksírok is rendelkeztek leletekkel.

A temető, illetőleg feltárt részeinek korát a honfoglalástól a X. sz. 60-as, 70-es éveit fordulójáig határozhatjuk meg. Használatának végét jelzi, hogy az emlékanyagban nincs S végű hajkarika, amely a X. sz. utolsó harmadában jelentkezik, sem más olyan tárgy, amely a későbbi időszakra utalna. Ez a keltezés megegyezik Szőke Bélának a köznépi temetők első csoportjára vonatkozó kronológiájával.¹²⁵

A tárgyalt temető bizonyítja a honfoglaló magyarok megtelepedését a mai Kistokaj környékén. Ezen a vidéken az Árpád-korból két települést ismerünk. Az egyik Tokaj (a mai Kistokaj), amely a Miskolc-nembeliek birtoka, és 1256-ban említik először.¹²⁶ A tőle és a lelőhelytől is délnyugatra fekvő Mályi (ma is Mályi) ugyancsak a Miskolc-nembeliek birtoka volt, első említése 1234-ből való.¹²⁷ Valószínűleg az írásos adatnál mindkét falu jóval korábban létesült. Mályitól keletre, a lelőhelytől délre feküdt a XIV. sz. elején említett, később elpusztult Déta falu.¹²⁸ A feltárt honfoglalás kori temető Kistokajhoz fekszik legközelebb, s az eltemetettekben talán az ott élő Árpád-kori lakosság őseit vélhetjük.¹²⁹

124. Mesterházy K., 1967. 152–153.

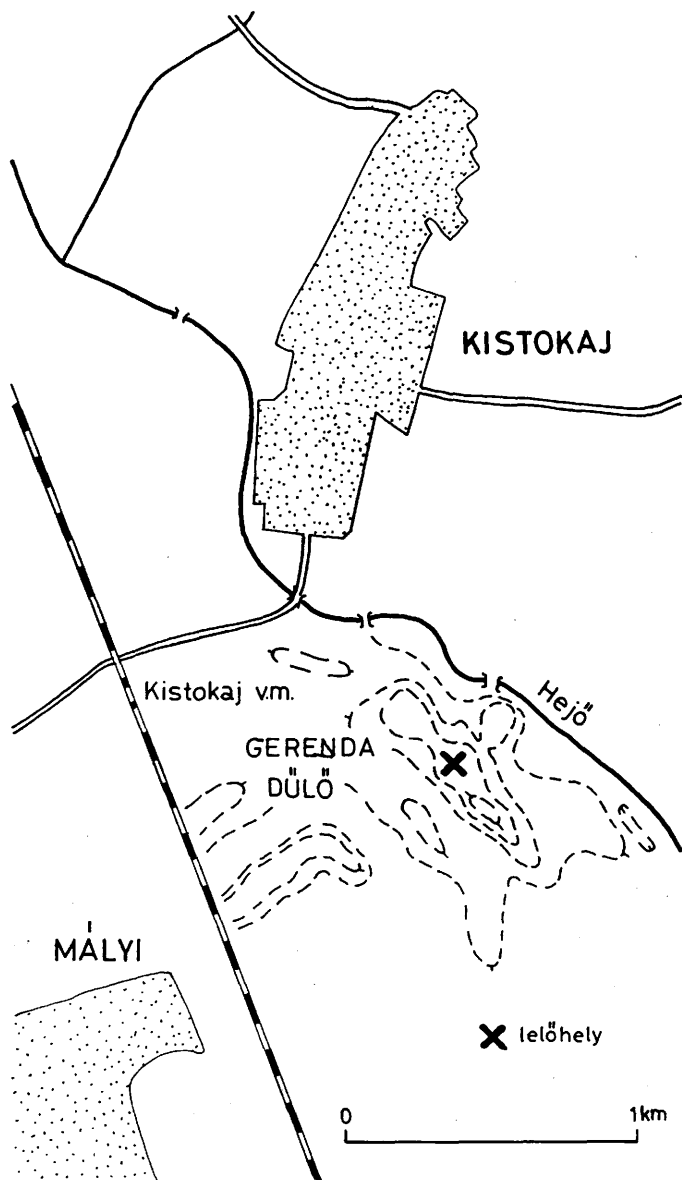
125. Szőke B., 1962. 34.

126. Györffy Gy., 1987. 813.

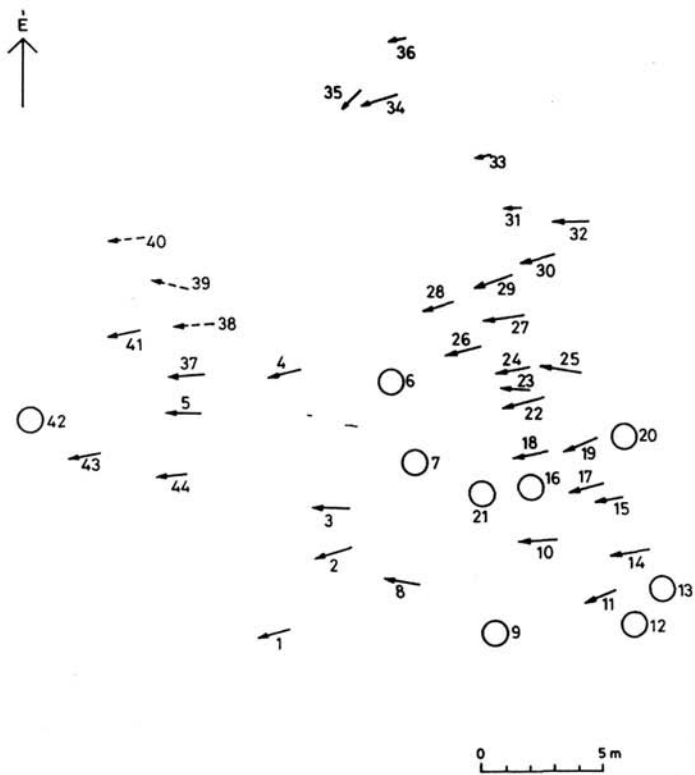
127. Györffy Gy., 1987. 786–787.

128. Györffy Gy., 1987. 770.

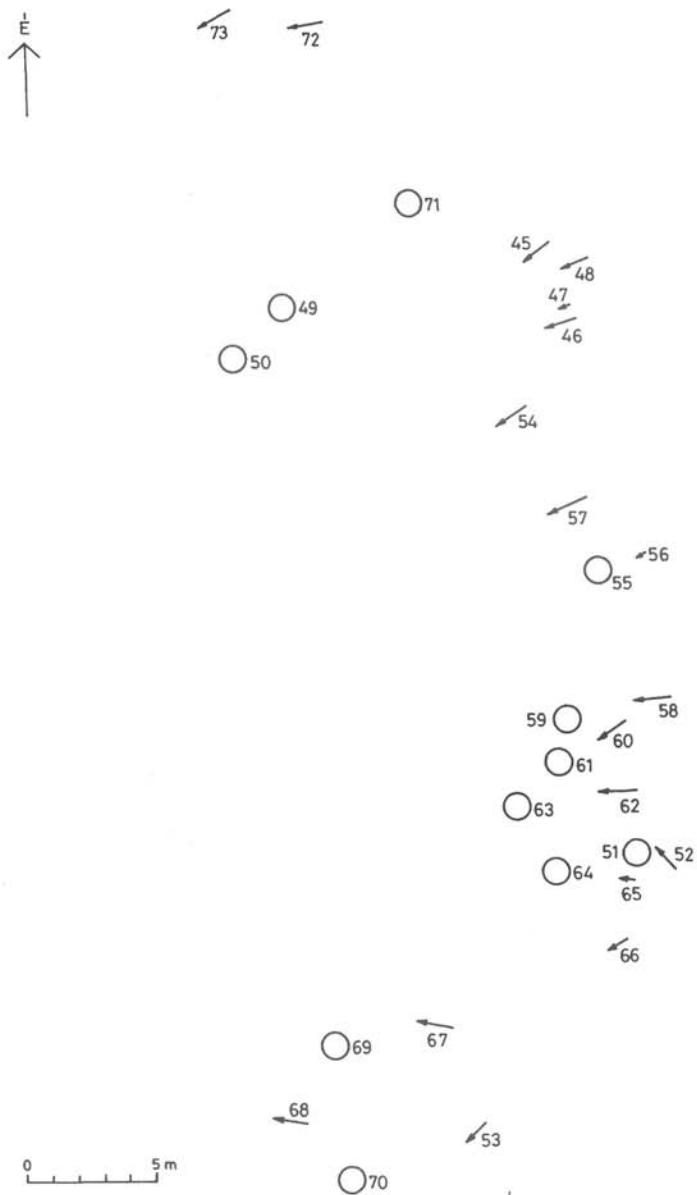
129. A kézirat lezárva: 1991. okt. 31-én.

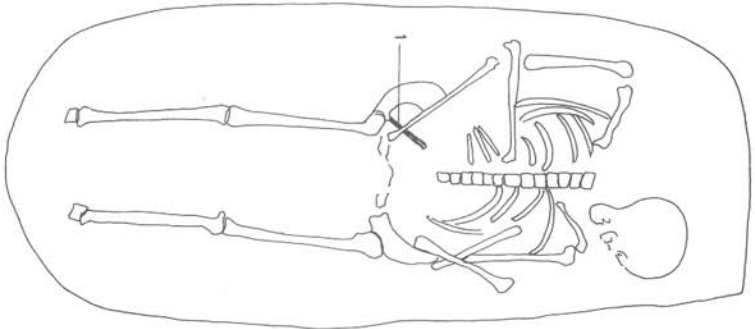
1. kép. A lövőhely helyszínrajza

2. kép. Az 1970-ben feltárt temetőrész térképe.
 O = teljesen bolygatott, ill. elpusztult sír

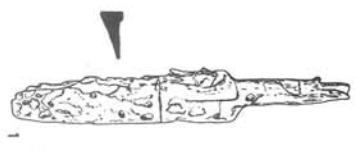

3. kép. Az 1972-ben feltárt temetőrész térképe. O = teljesen bolygatott, ill. elpusztult sír

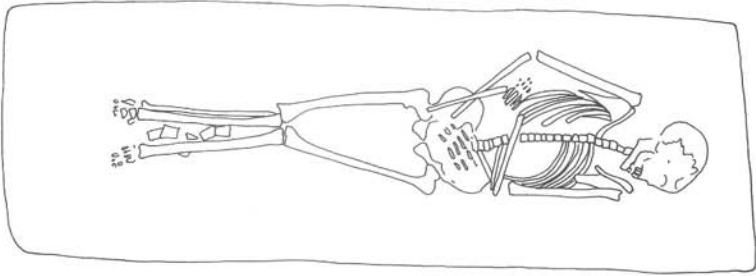
1

0 50 cm

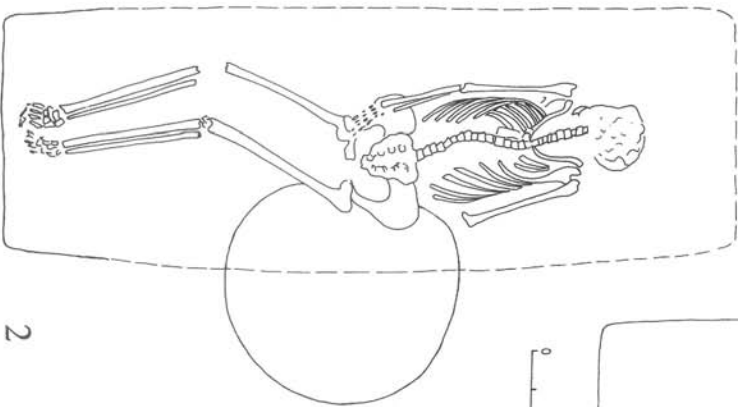
1

0 3 cm

3

0 50 cm

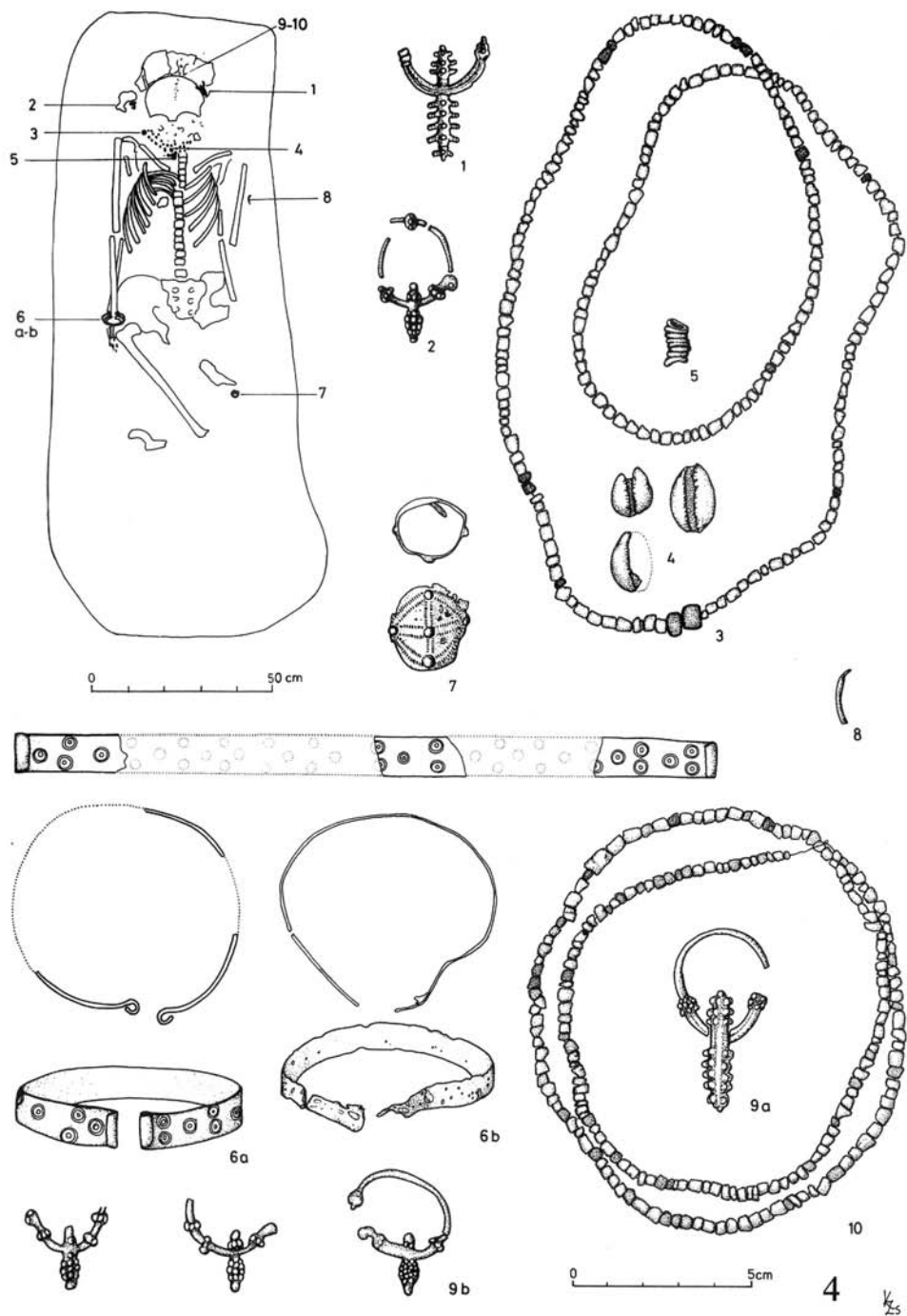

2

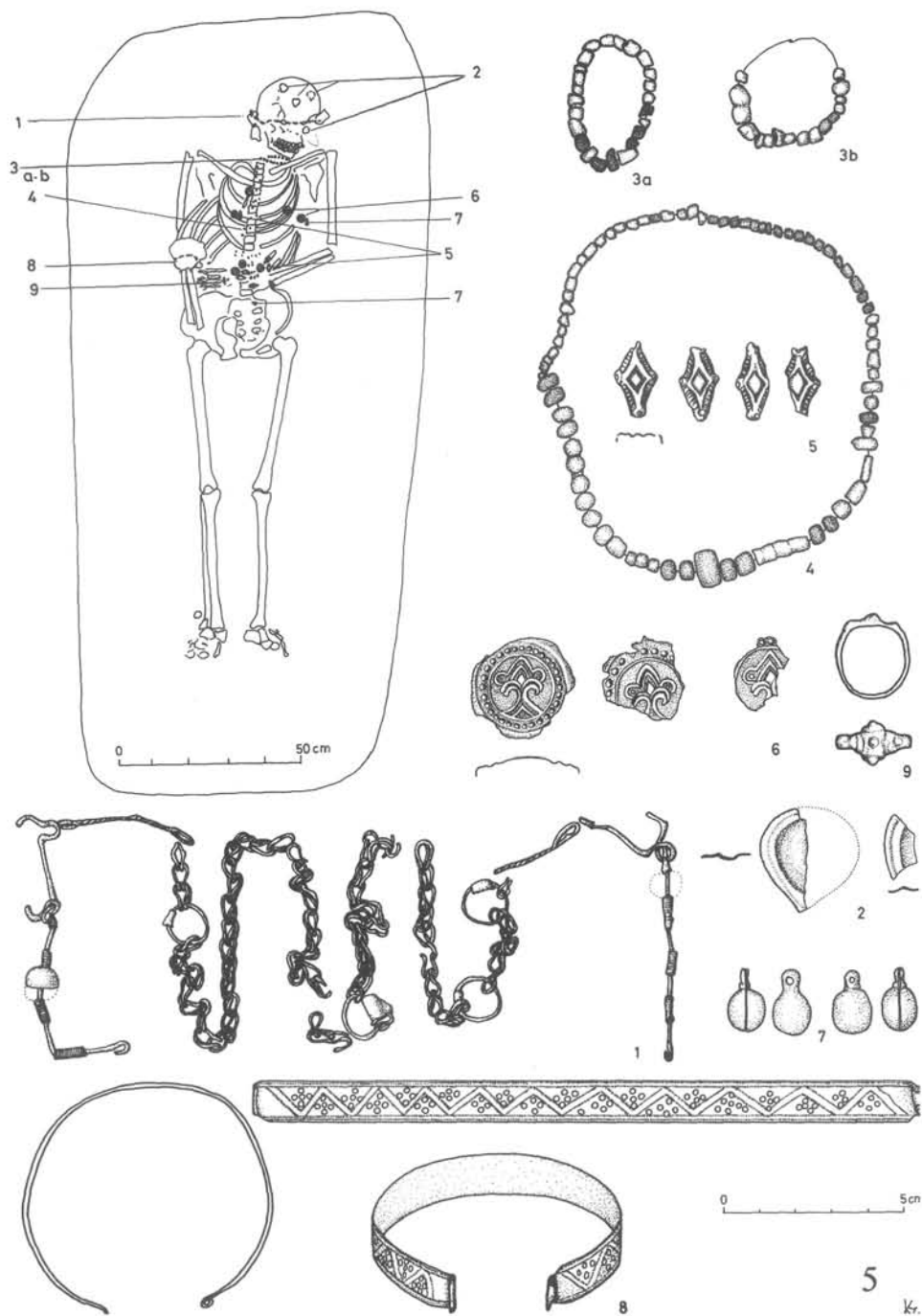
0 50 cm

4. kép. Kistokaj-homokbánya I-3. sír

K₄

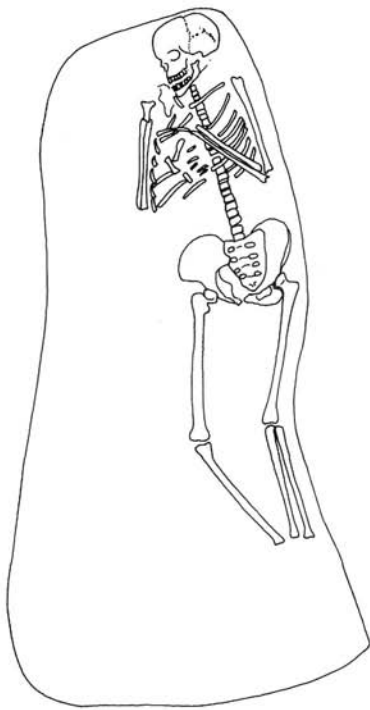

5. kép. Kistokaj-homokbánya 4. sír

6. kép. Kistokaj-homokbánya 5. sír

5
kr.

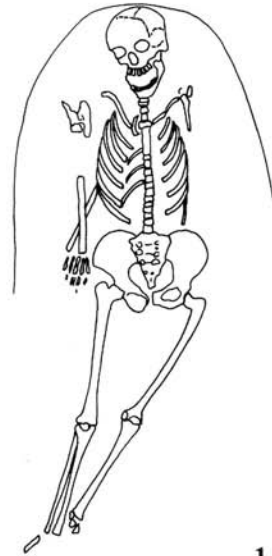
0 50 cm

11

0 5 cm

12

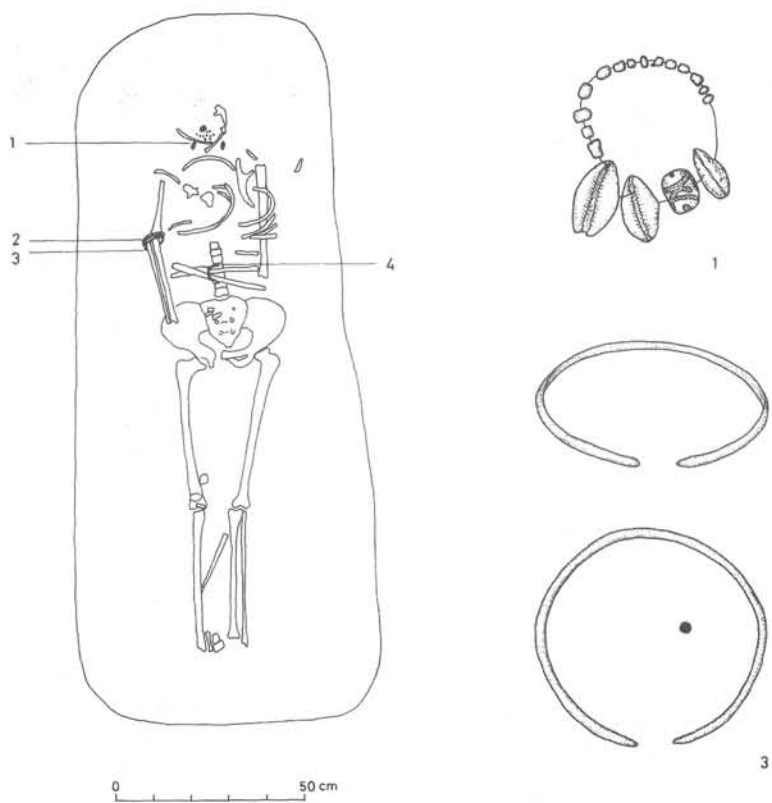

0 50 cm

14

7. kép. Kistokaj-homokbánya 11–12. és 14. sír

2

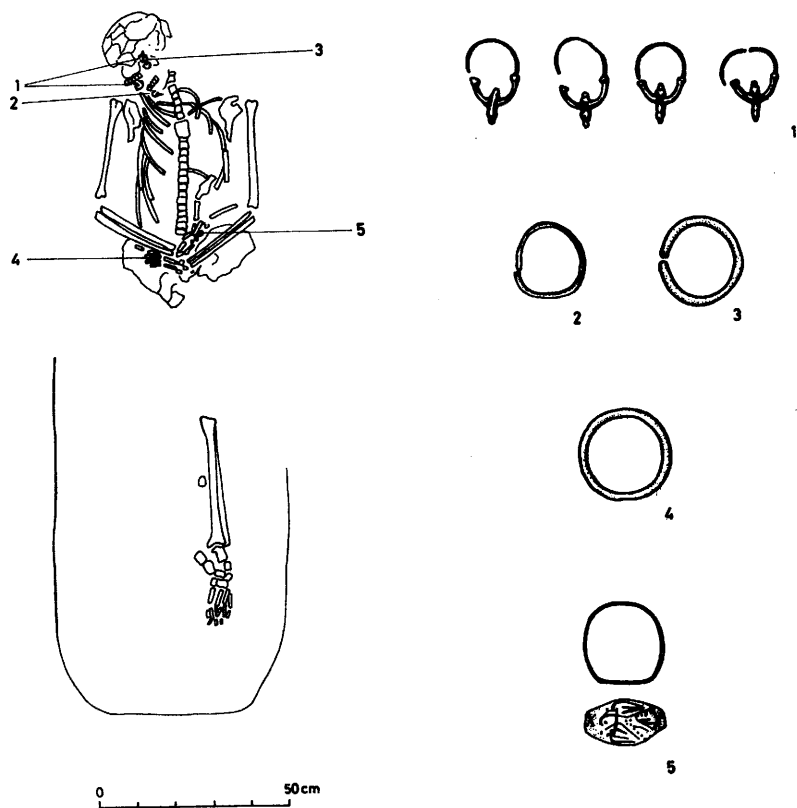
4

0 5cm

17

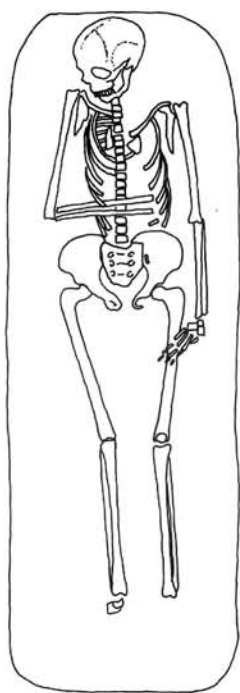
8. kép. Kistokaj-homokbánya 17. sír

0 5 cm

18

9. kép. Kistokaj-homokbánya 18. sír

19

22

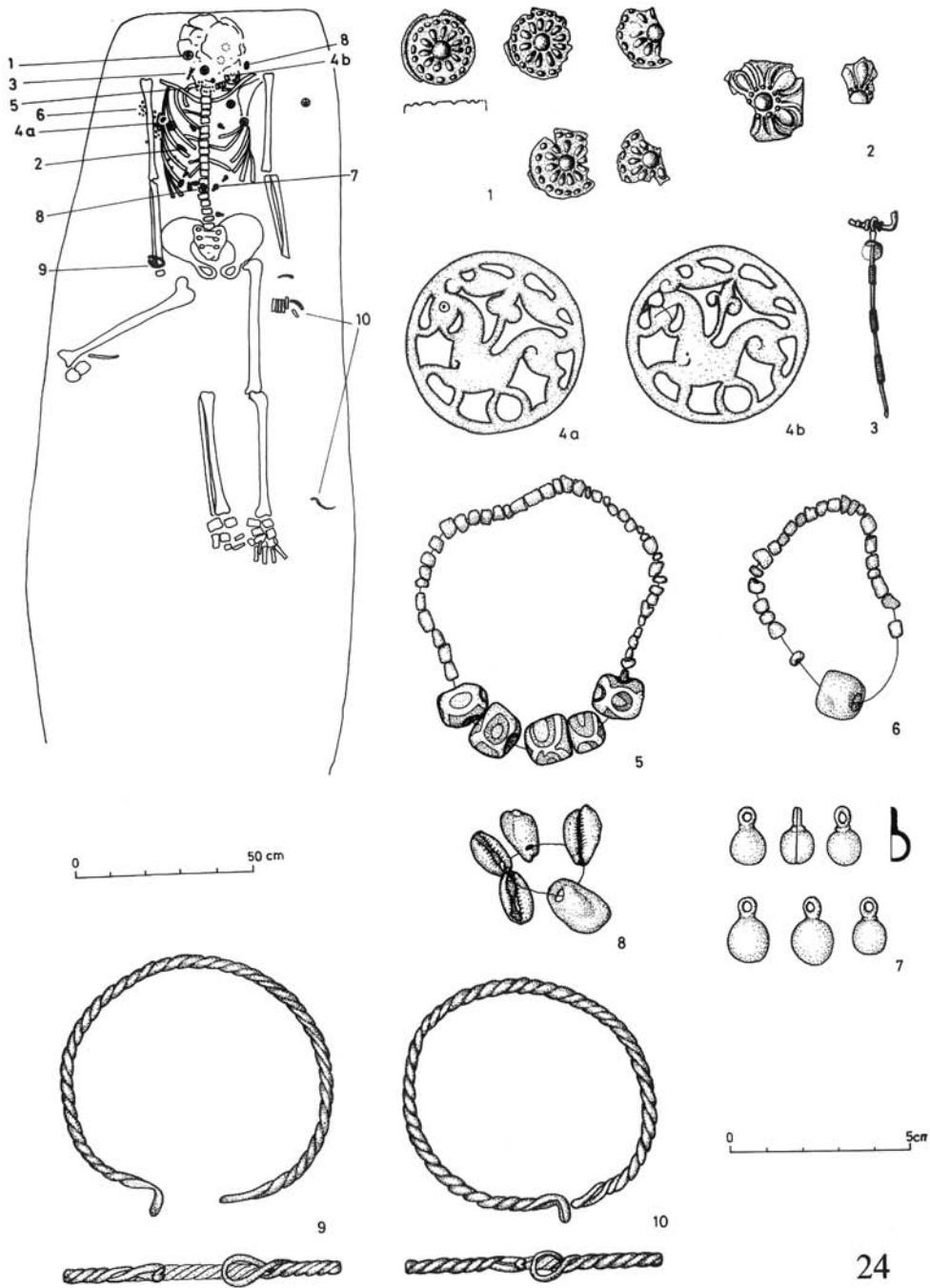
23

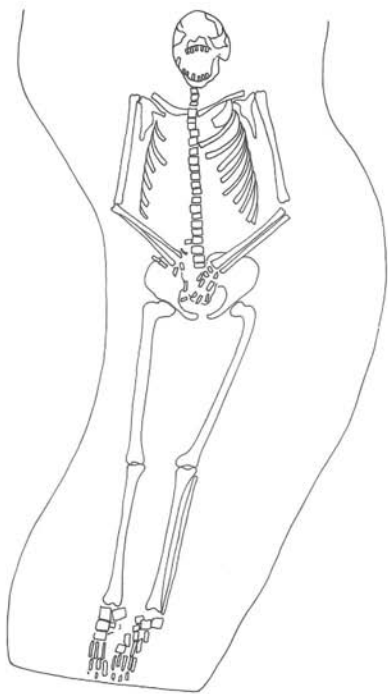
0 50 cm

0 50 cm

10. kép. Kistokaj-homokbánya 19. és 22–23. sír

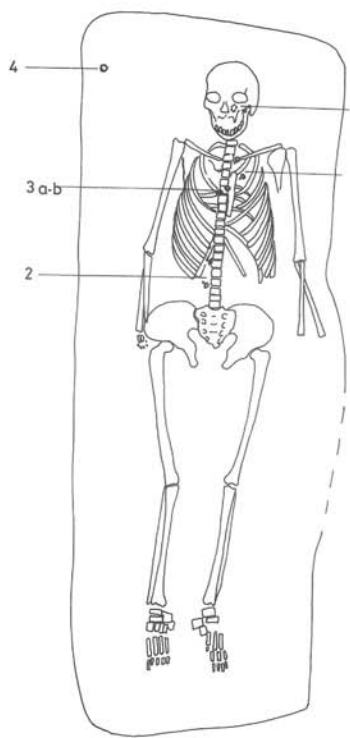

11. kép. Kistokaj-homokbánya 24. sír

0 50 cm

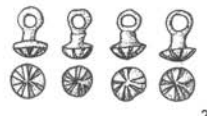
25

0 50 cm

1

2

3a

3b

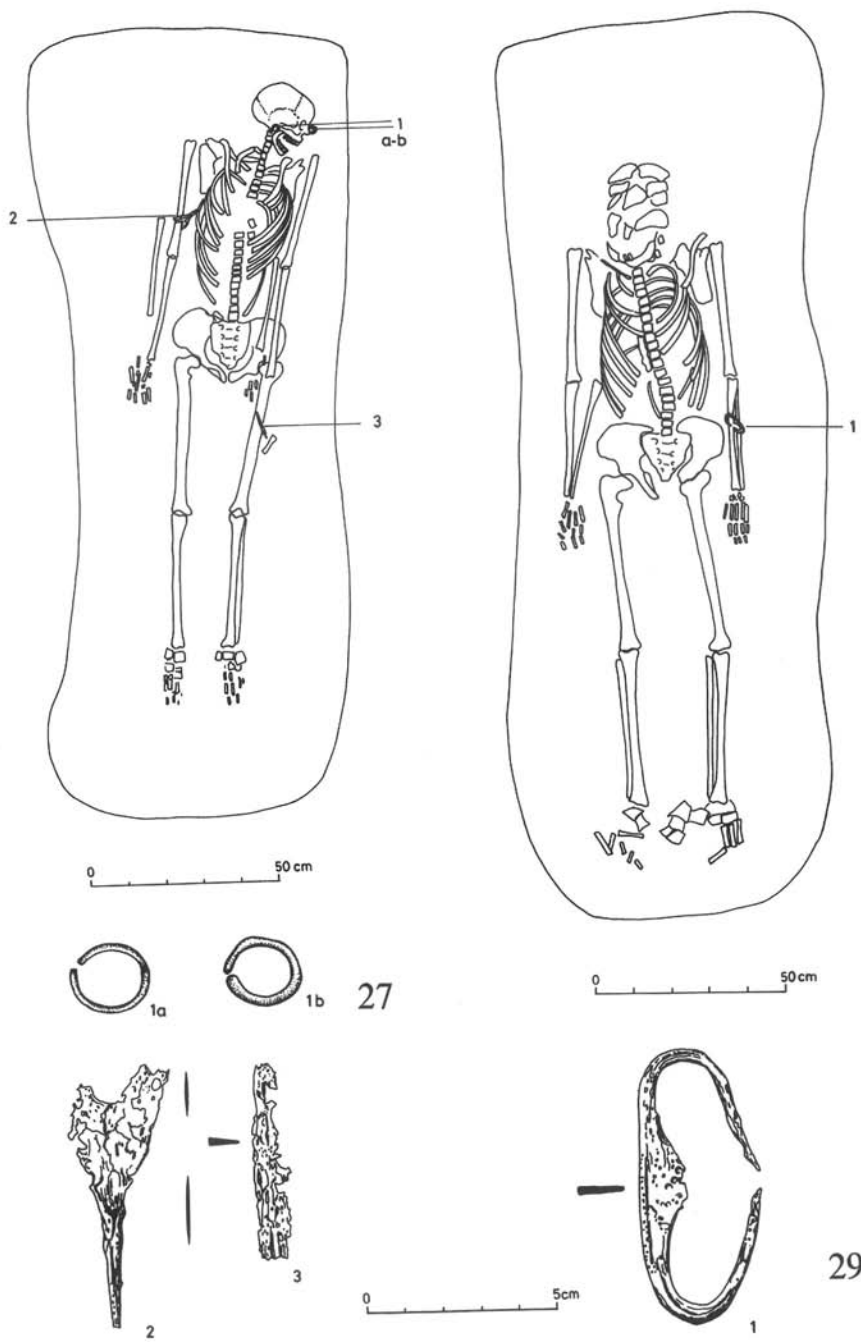

4

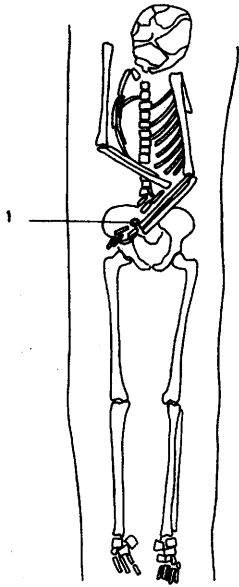
0 5 cm

26

12. kép. Kistokaj-homokbánya 25–26. sír

13. kép. Kistokaj-homokbánya 27. és 29. sír

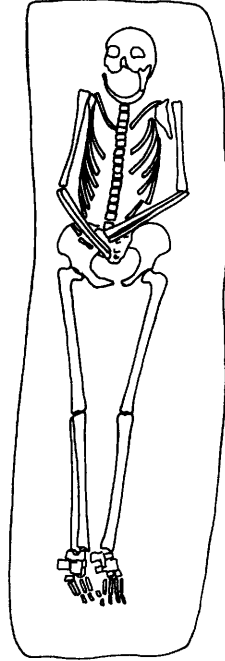
0 50 cm

30

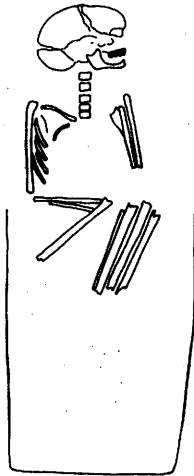
1

0 3 cm

0 50 cm

32

0 50 cm

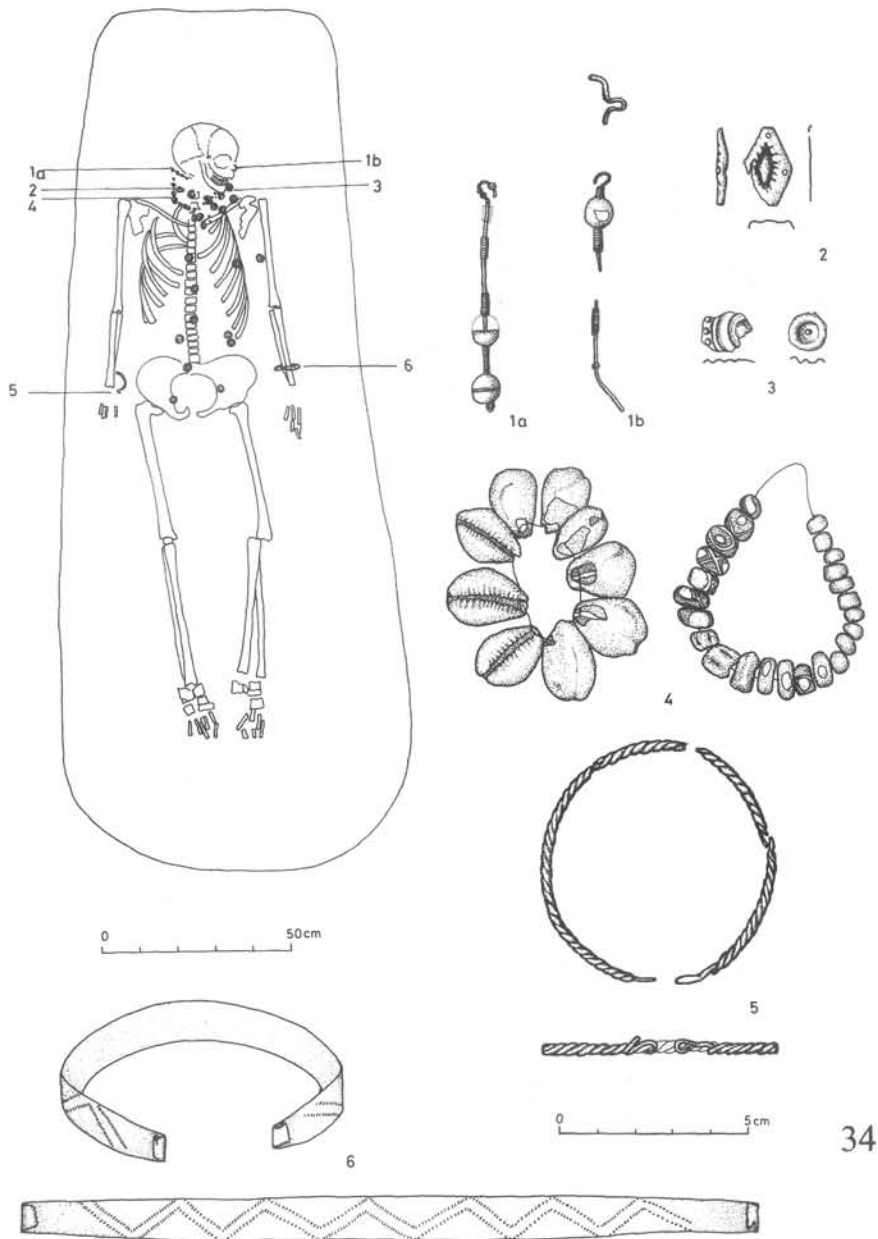
31

0 50 cm

33

14. kép. Kistokaj-homokbánya 30–33. sír

15. kép. Kistokaj-homokbánya 34. sír

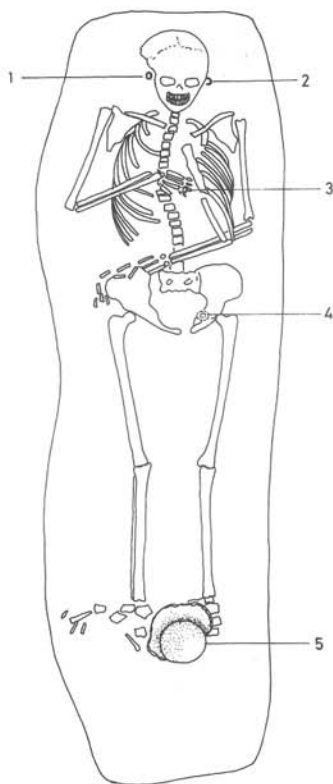
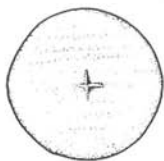

36

5

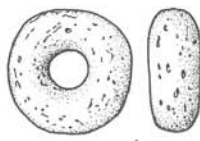
1

2

3

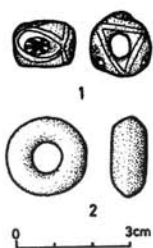

4

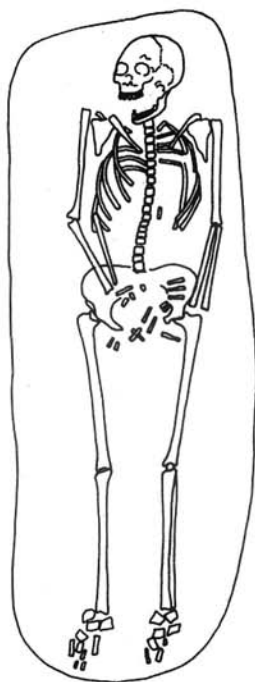

37

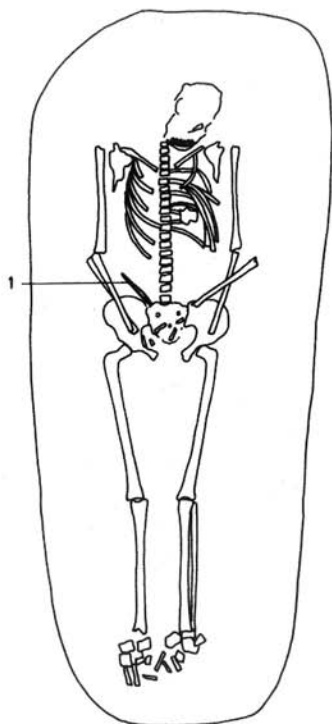
16. kép. Kistokaj-homokbánya 36–37. sír

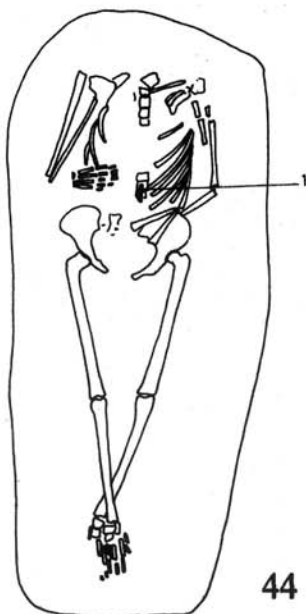
40

41

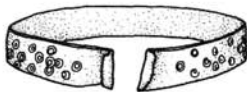
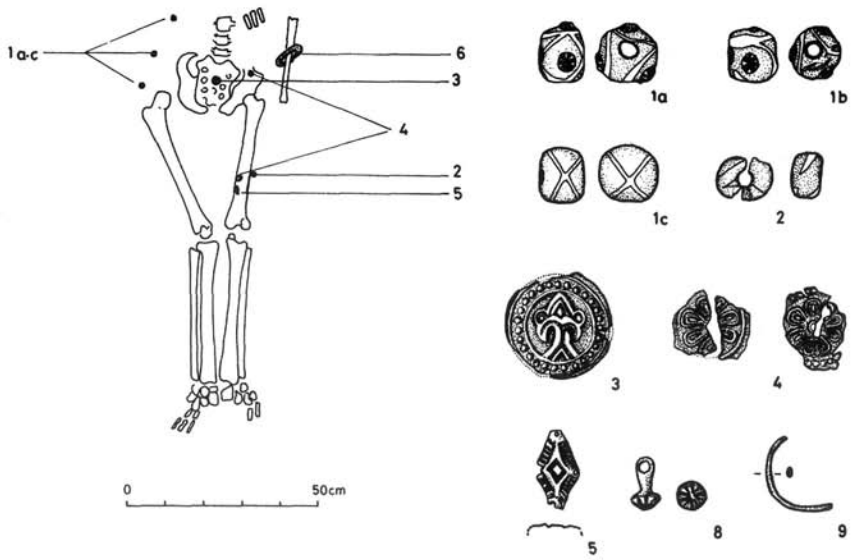

43

44

17. kép. Kistokaj-homokbánya 40–41. és 43–44. sír

6

7

10

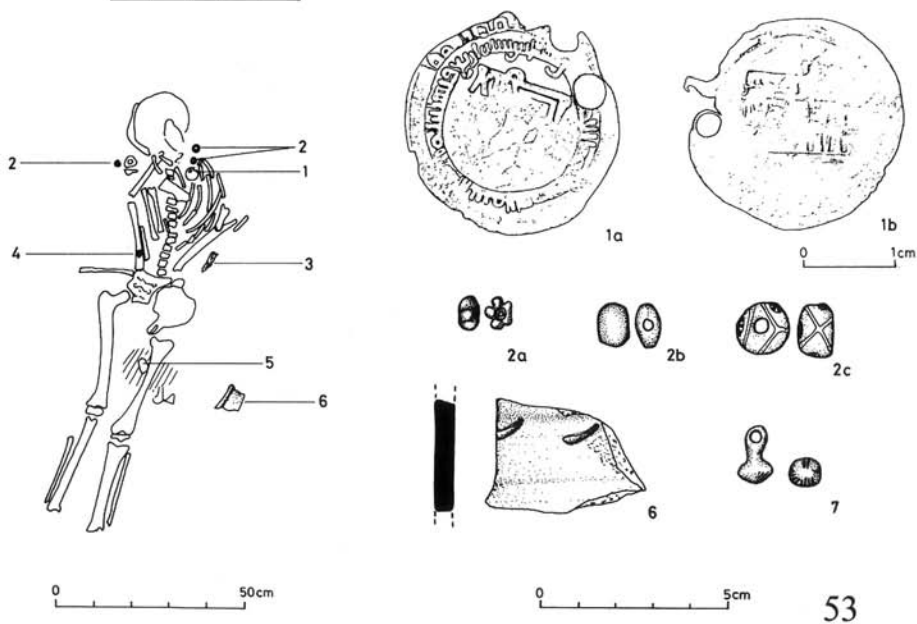
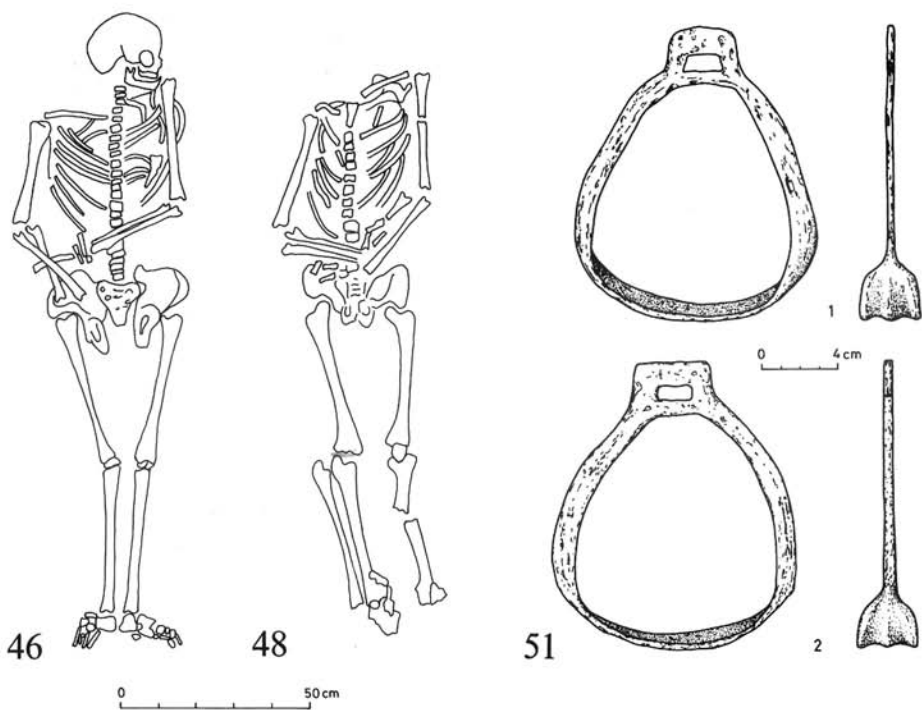

11

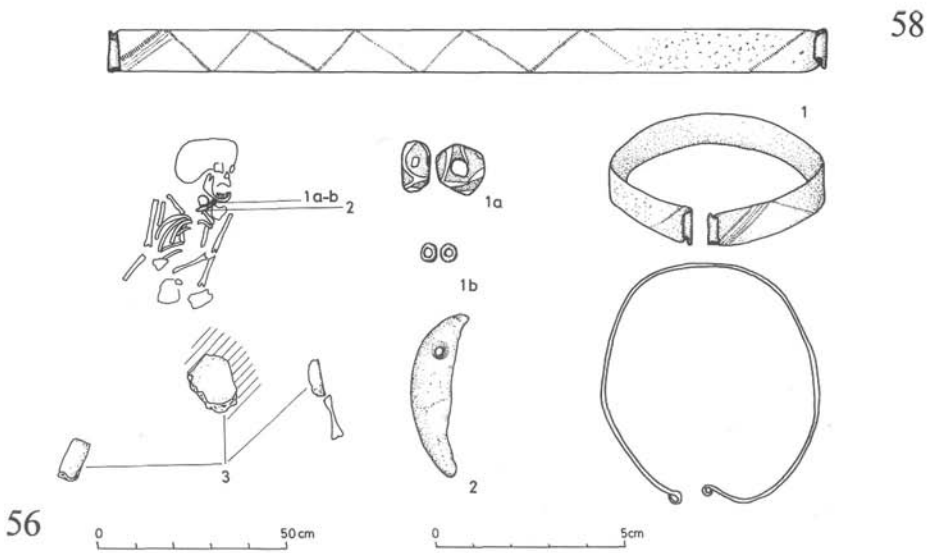
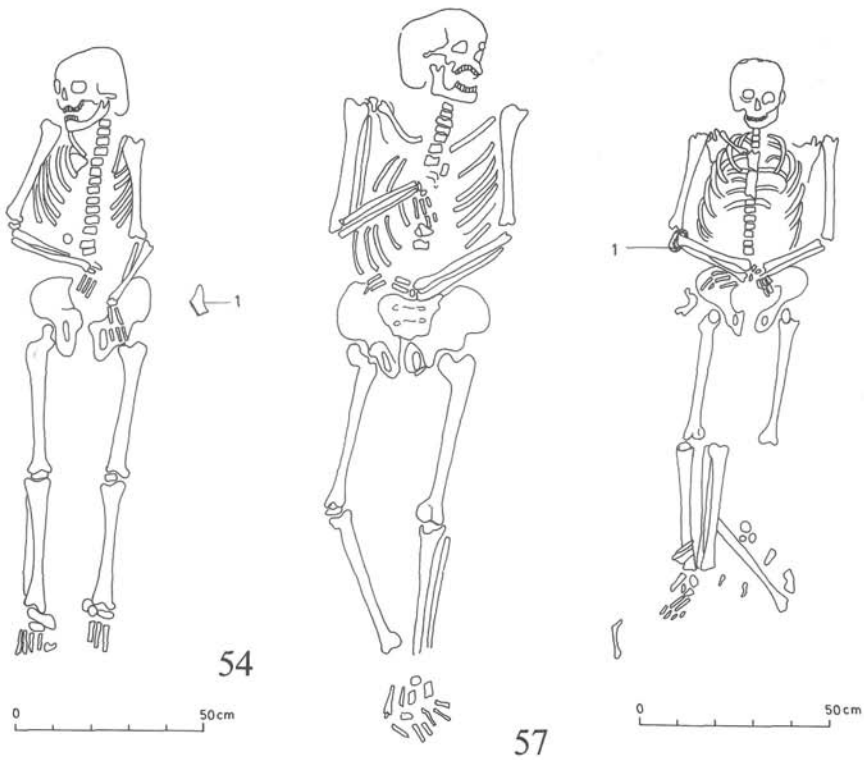

45

18. kép. Kistokaj-homokbánya 45. sír

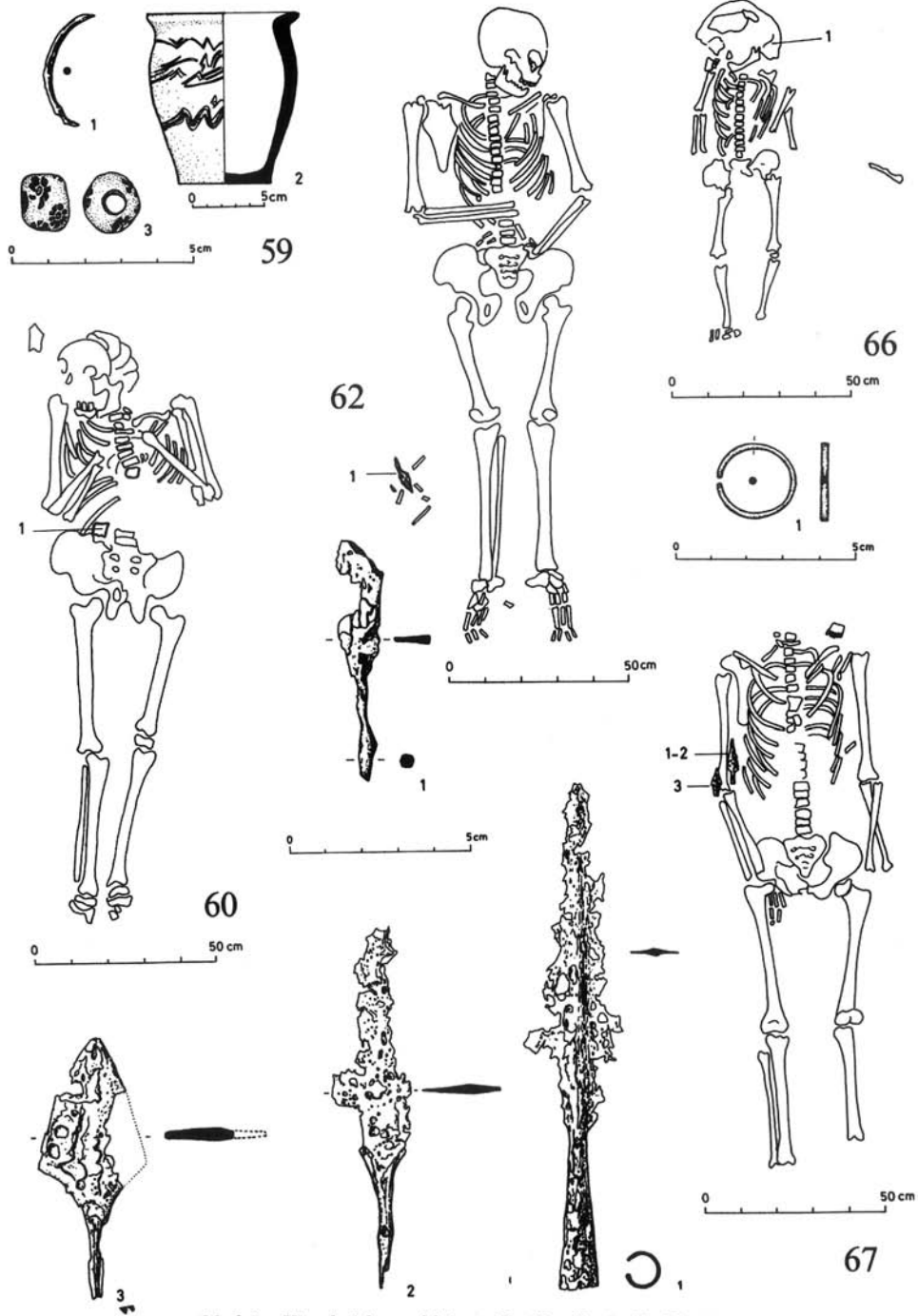

19. kép. Kistokaj-homokbánya 46., 48., 51. és 53. sír

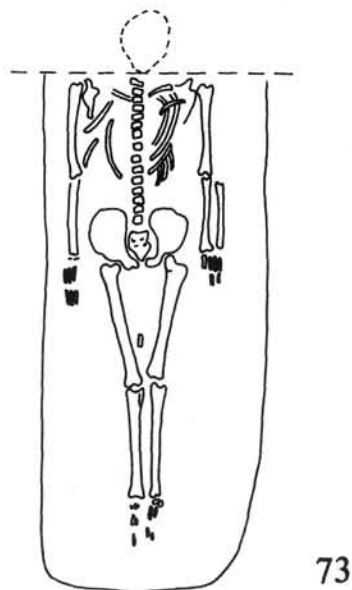
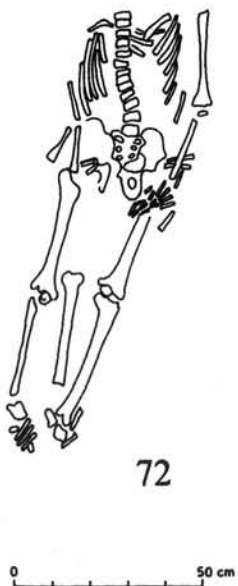
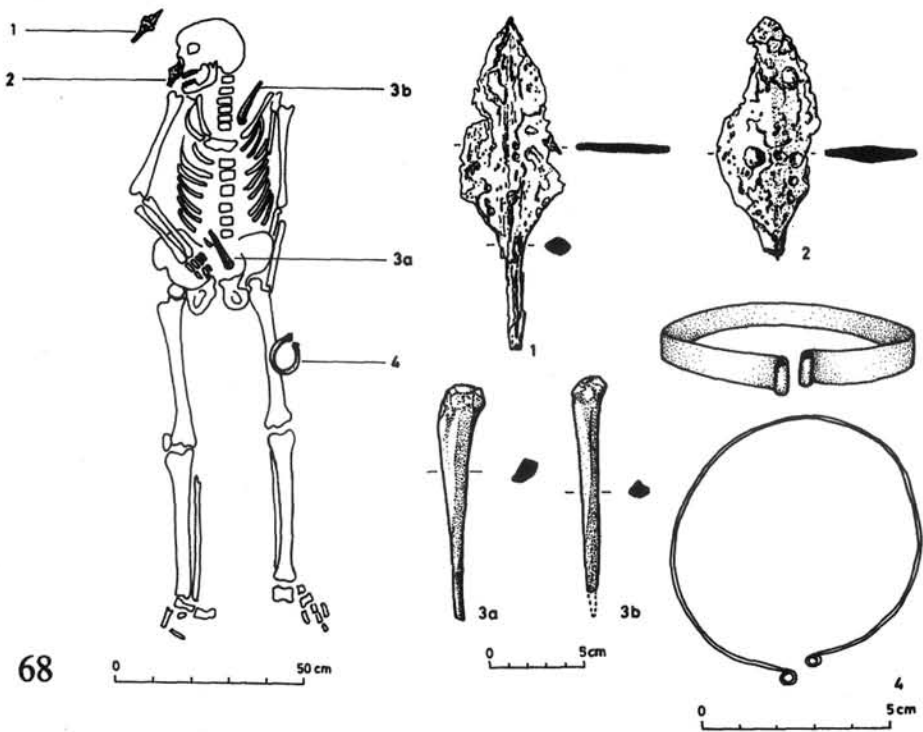

20. kép. Kistokaj-homokbánya 54. és 56-58. sír

4

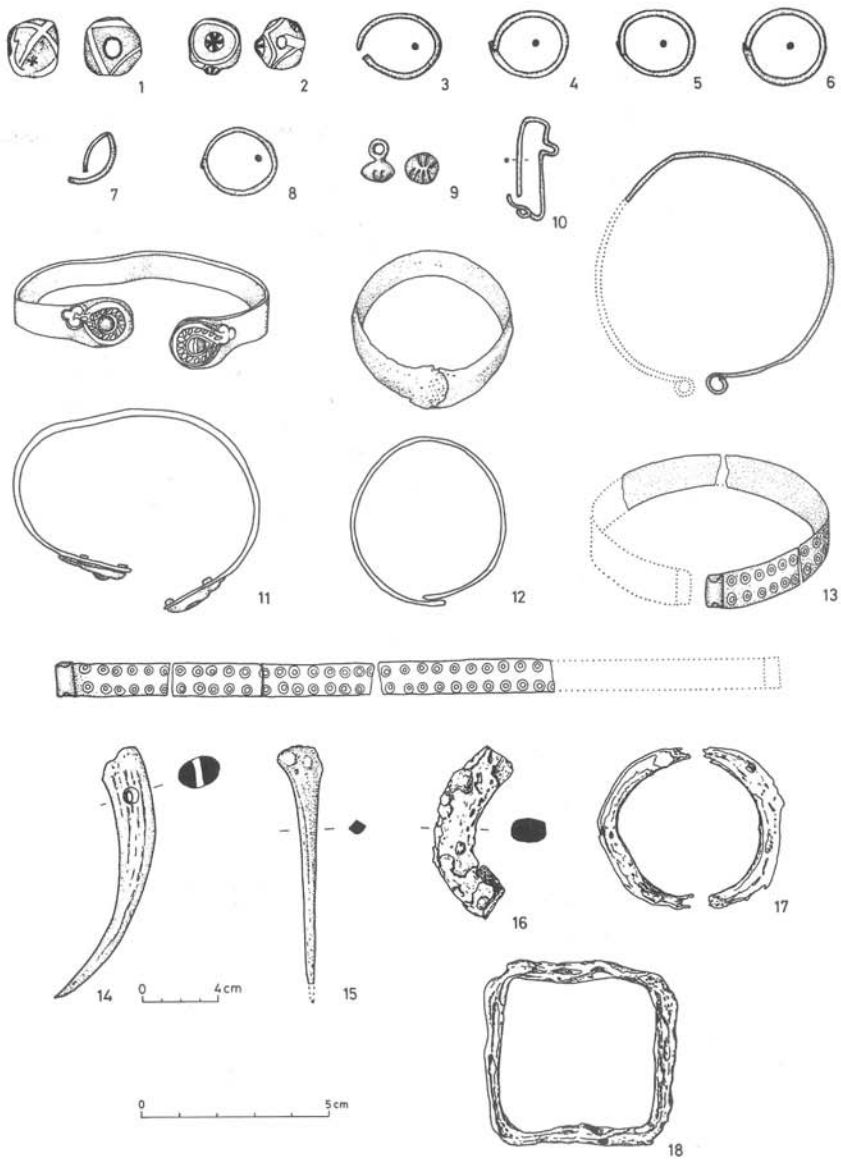

21. kép. Kistokaj-homokbánya 59–60., 62. és 66–67. sír

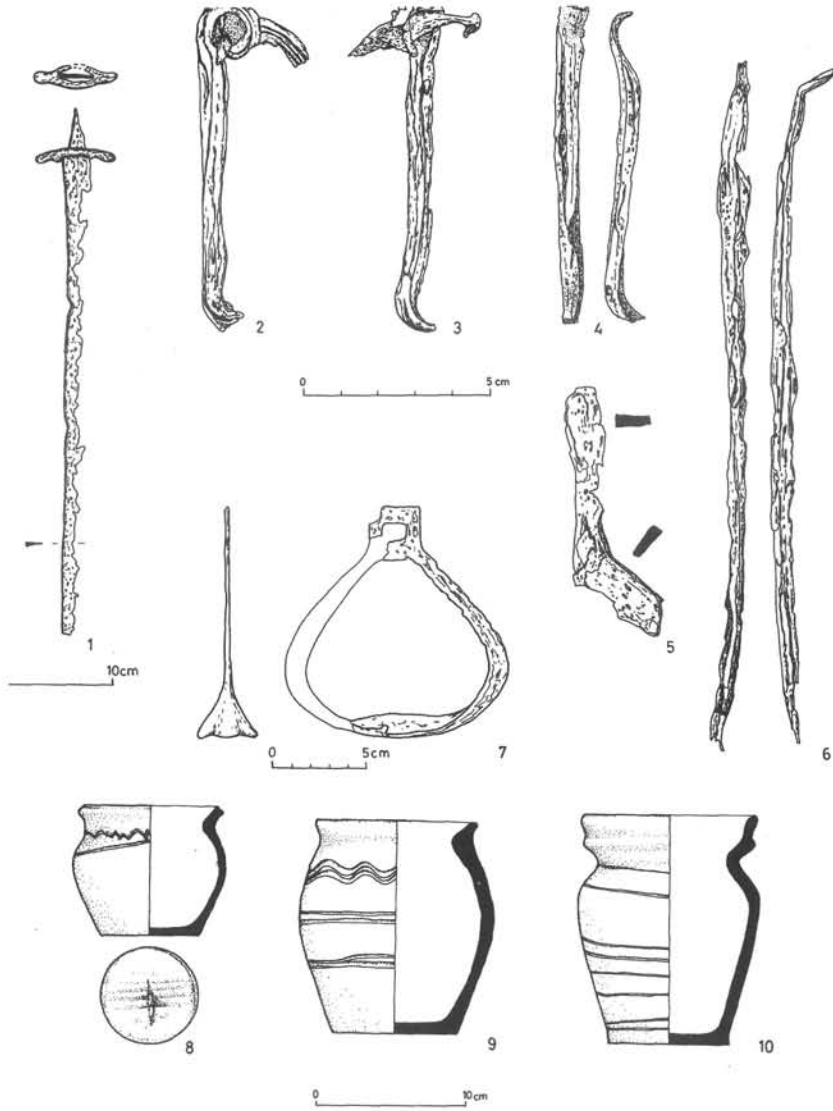
22. kép. Kistokaj-homokbánya 68. és 72–73. sír

K₅

23. kép. Kistokaj-homokbánya, szórványleletek

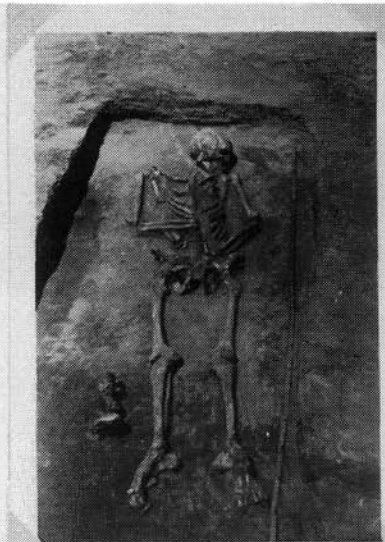

24. kép. Kistokaj-homokbánya, szórványleletek

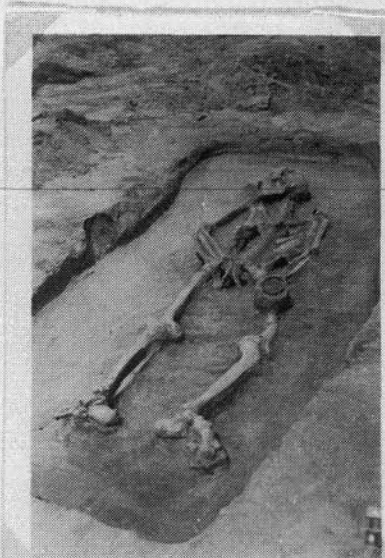
1

3

2

4

25. kép. Kistokaj-homokbánya, 1 – az 1970. évi leletmentés részlete; 2–5. sír; 3–62. sír; 4–68. sír

IRODALOM

- Bakay K.*,
1978 Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. *StComit* 6 (1978)
- Bartalos Gy.*,
1899 Honfoglalás kori s egyéb régiségleletek Egerben és vidéken. *ArchÉrt* 19 (1899) 353–360.
- Bálint Cs.*,
1968 Honfoglalás kori sírok Szeged-Óthalmon. *MFME* 1968. 47–89.
1970 A ló a pogány magyar hitvilágban. *MFME* 1970. 31–43.
1971 X. századi temető a szabadkígyósi-páligeti táblában. *BMMK* 1 (1971) 49–86.
1975 A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. *ArchÉrt* 102 (1975) 52–63.
1976 A honfoglalás kor. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. *JATE-jegyzet*. I. Szerk.: Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Budapest, 121–164.
1982 Az európai dirhemforgalom néhány kérdése. *Századok* 116 (1982) 3–32.
1991 Súdungarn im 10. Jahrhundert. *StudArch* 11. Budapest
- Bokij, N. M.–Pletnyova, Sz. A.*
1989 Nomád harcos család 10. századi sírja az Ingul folyó völgyében. *ArchÉrt* 116 (1989) 86–98.
- Chalikova, E.–Chalikov, A. H.*
1981 Altungarn an der Kama und im Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani.) *RégFüz* II. 21. Budapest
- Csallány D.*,
1970 Weiblicher Haarflechteschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 22 (1970) 261–299.
- Dabrowska, E.*
1979 Eléments hongrois dans les trouvailles archéologiques au nord des Carpathes. *Acta ArchHung* 31 (1979) 341–356.
- Dienes I.*,
1964 A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. *ArchÉrt* 91 (1964) 18–40.
1965 A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története és néprajza. I. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza, 136–174.
1970 A honfoglalás kora. *Magyar Művészettörténet* 1. Budapest
1972 A honfoglaló magyarok. *Hereditas*. Budapest
1975 A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: *Uráli népek*. Szerk.: Hajdú P. Budapest, 77–108.
1986 Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei. II. Felső-Tisza-vidék a X. században. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I.* Szerk.: Entz G. Magyarország Műemléki Topográfiaja X. Budapest, 92–114.
- Dušek, M.*
1963 Ein Skelettgräberfeld aus dem 10. und 11. Jh. in Dolný Peter bei Komárno. *AR* 15 (1963) 701–715.
- Erdélyi I.*,
1961–62 A bodrogszerdahelyi honfoglalás kori temető. *JAMÉ* 4–5 (1961–62) 27–30., 221–228.
- Éber L.*,
1902 Abonyi sírleletek a régi középkorból. *ArchÉrt* 22 (1902) 241–263.
- Éry K.*,
1977 Reconstruction of the tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. *Alba Regia* 8–9 (1968) 93–147.
- Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.*,
1962 A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. *Rég. Tan.* II.
- Fodor I.*,
1973 Honfoglalás kori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár. *ArchÉrt* 100 (1973) 32–41.
1975 Verecke híres útján... Budapest
1976 Megjegyzések a zempléni sír értékeléséhez. *ArchÉrt* 103 (1976) 282–285.

- 1980 Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és tiszasülyi korong. *FolArch* 31 (1980) 189–219.
- 1982 Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien. Budapest
Garam É.,
 1979 Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. *FontArchHung*. Budapest
- Gádor J.*,
 1973a. Kistokaj. *ArchÉrt* 100 (1973) 270.
 1973b. Kistokaj. *RégFüz* I. 26 (1973) 73.
- Gádor J.–Hellebrandt M.*,
 1973 A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései. *HOMÉ* 12 (1973) 599–607.
- Gedai I.*,
 1972 A magyar numizmatika keleti vonatkozásai. *MNTÉ* 189–193.
 1986 A magyar pénzverés kezdete. Budapest
- Györffy Gy.*,
 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest
- Györffy I.–Viski K.*,
 é. n. A magyarság tárgyi néprajza. In: A magyarság néprajza II.
- Hampel J.*,
 1892 A N. Múzeumi Régiségtár gyarapodása. *ArchÉrt* 12 (1892) 372–380.
 1897 A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. I–II. Budapest
 1900 A honfoglalási kor hazai emlékei. In: *Pauler Gy.–Szilágyi S.*, A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest, 509–826.
 1907 Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest
- Höllrigl J.*,
 1930. Az Árpád-kori keramikánk. *ArchÉrt* 44 (1930) 142–169.
- Jósa A.*,
 1896 A bezdédi honfoglalás kori temető. *ArchÉrt* 16 (1896) 385–412.
- Kemeneczei T.–K. Végh K.*,
 1971 Leletmentések és ásatások 1969–70-ben. *HOMÉ* 10 (1971) 507–515.
- Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P.*
 1977 Le cimetière de Tankeevka. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines á l'Est*. *StudArch* VI. Red.: Erdélyi, I. Budapest, 21–221.
- Kiss A.*,
 1969 Über die mit Keramik verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbecken des 10–11. Jahrhunderts. *MFMÉ* 1969. 175–182.
 1973 Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. *ActaArchHung* 25 (1973) 327–340.
 1983 Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest
 1985 Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. Wien
- Kodolányi J.*,
 1967 Az obi-ugor női ruházat. *Ethnographia* 78 (1967) 385–405.
 1975 A finnugor népek népművészete. In: *Uráli népek*. Szerk.: Hajdú P. Budapest, 189–209.
- Korek J.*,
 1942 A Száraz-ér dülői avar lovas sír. *Dolg* 18 (1942) 156–159.
 1943 A szentes-kajáni avar temető. *Dolg* 19 (1943) 1–129.
- Kovalovszki J.*,
 1975 Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról, 1962–1974. *ArchÉrt* 102 (1975) 204–223.
- Kovács L.*,
 1970 A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsás temetkezésük. *Alba Regia* 11 (1970) 81–108.
 1977 Über die ungarischen Lanzen aus dem 10–11. Jahrhundert. *MittArchInst* 7 (1977) 61–73.
 1986 Viselet, fegyverek. In: *Kristó Gy.*, Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 216–256.
 1988 A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről. *HOMÉ* 25–26 (1988) 161–175.
 1989 Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. *FontArchHung*. Budapest
- Kőhegyi M.*,
 1980 Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Madaras. *ActaArchHung* 32 (1980) 206–239.

- Kralovánszky A.*,
1957 Adatok az ún. S végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. ArchÉrt 84 (1957) 175–186.
- Kürti B.*,
1983 Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás. In: Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gy. Szeged, 221–271.
- Laul, Sz. K.*
1986 Odezsda esztoncev I–XVII vv. In: Drevnjaja odezsda narodov vosztočnoj Evropi. Materiali k isztoriko-etnograficeszkomu atlaszu. Szerk.: Rabinovics, M. G. Moszkva, 190–207.
- László Gy.*,
1941 Adatok az avarság néprajzához, II. ArchÉrt 1941. 175–204.
1942 Adatok az avarság néprajzához, IV. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest. 16–24.
1943 A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. ArchHung 27. Budapest
1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest
- Le Coq, A.*
1925 Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens. Berlin
- Megay G.*,
1960a. Kistokaj. ArchÉrt 87 (1960) 239.
1960b. Kistokaj. RégFüz I. 13 (1960) 81.
1963 A mezőzombor–bálványdombi honfoglalás kori magyar temető. HOMÉ 3 (1963) 37–53.
- Mesterházy K.*,
1965 A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962–1965. DMÉ 1965. 19–59.
1967 Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez. DMÉ 1967. 131–178.
1980 Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest
- Méri I.*,
1954 Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásátások eredményéről, II. ArchÉrt 81 (1954) 138–154.
- Parádi N.*,
1958 Beszámoló a pécsi Tettyén 1957-ben végzett ásatásról. JPMÉ 1958. 129–134.
- Pataki V.*,
1939 A hevesi honfoglalás kori női sírlelet. FolArch 1–2 (1939) 200–208.
- Párducz M.–Tary L.*,
1939 A csongrád-vendelhalmi honfoglalás kori lelet. FolArch 1–2 (1939) 189–199.
- Perémi Á.*,
1986 Honfoglalás kori leletek Veszprém megyében. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 18 (1986) 115–133.
- Révész L.*,
1985 Adatok a honfoglalás kori tegez szerkezetéhez. AASzeg, Suppl. V. 35–53.
1988 Gömborscsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. HOMÉ 25–26 (1988) 141–159.
1989 Előzetes jelentés a karosi honfoglalás kori temető ásatásáról. ArchÉrt 116 (1989) 22–51.
- Szabó J. Gy.*,
1963 A honfoglalás kori lemezes korongok viselete. EMÉ 1 (1963) 95–117.
1964–65 Das Weiterleben des Spätawarentums auf dem Alföld im X. Jahrhundert. MFMÉ 1964–65. 61–71.
1976 Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. III. EMÉ 14 (1976) 17–89.
1983 A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben. JPMÉ 28 (1983) 83–99.
- Szabó K.*,
1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest
1955 Honfoglalás kori párták. FolArch 7 (1955) 123–125.
- Szőke B.*,
1962 A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I.
- Szőke B. M.–Vándor L.*,
1987 Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. FontArchHung. Budapest

Tettamanti S.,

1975 Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *StComit* 3 (1975) 79–123.

Točik, A.

1968 Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Archaeologica Slovaca – Catalogi* III. Bratislava

Tömörkény I.,

1904 Oroszlámosi leletekről és ásatás a körös-éri iskolánál. *ArchÉrt* 24 (1904) 263–271.

K. Végh K.,

1968 Avar kori leletek a miskolci múzeumban. *HOMÉ* 7 (1968) 47–90.

1970 Honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. *HOMÉ* 9 (1970) 79–107.

1971a. Kistokaj. *ArchÉrt* 98 (1971) 277.

1971b. Kistokaj. *RégFüz* I. 24 (1971) 58–59.

1971c. Honfoglalás és kora Árpád-kori régészeti emlékek megyénkben. *Borsodi Szemle* 16 (1971–3) 60–65.

1975 Régészeti adatok Észak-Magyarország i. sz. I–IV. századi történetéhez. *HOMÉ* 13–14. (1975) 65–129.

BESTATTUNGSORT AUS DER ZEIT DER LANDNAHME IS KISTOKAJ

Im Jahre 1970 stieß man in der Nähe der Ortschaft Kistokaj (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) im Gelände einer offenen Sandgrube bei Oberflächenabschürfungen auf Gräber aus der Landnahmezeit. Schon vorher, und zwar 1950 und 1959, hatte man hier vier Bestattungen entdeckt.¹ Bei den Fundbergungen im Jahre 1970 und 1972 konnten insgesamt 73 Gräber aufgedeckt werden.^{2–3} Ebenso konnten hier Scherben aus dem Altertum und Überbleibsel einer Siedlung aus der Kaiserzeit geborgen werden.⁵ Durch die Erdabschürfungen wurde rund ein Drittel der 73 Gräber aufgewühlt und teilweise sogar zerstört. Hierdurch ist die Analyse und Bewertung dieses Bestattungsortes natürlich erschwert.

Die Gräber waren in West-Ost-Richtung angeordnet, wobei die Skelette mit dem Kopf den Westen lagen. Von der Form her glichen die Gruben zumeist einem Rechteck bzw. einem Boot. Die Skelette lagen ausgestreckt auf dem Rücken mit Ausnahme dessen in Grab Nr. 31. Hier waren die Beine eines jung Verstorbenen nach links gedreht und angewinkelt. In Grab Nr. 44 hatte man die Beine des Verstorbenen an den Knöcheln über Kreuz gelegt. Wahrscheinlich hatte man sie seinerzeit zusammengebunden, damit der Tote nicht zurückkommen kann. Die Arme lagen in verschiedenen Stellungen, doch ist dies weder mit dem Geschlecht noch mit dem Alter des Verstorbenen in Zusammenhang zu bringen. Die Toten aus den Gräbern Nr. 2 und 30 waren in eine Art Matte oder Tuch gewickelt bestattet.

Unter den beigegebenen Gegenständen ist hier der Kettenanhänger mit den vier herzförmigen Silberplättchen (Bild 6, 5.1.) hervorzuheben. Der Anhänger lag unter dem Schädel, demzufolge hat er einst als Haarschmuck gedient. Als zeitgemässe Analogie zu dieser Tracht sind der Kettenanhänger aus dem Spätavarischen^{45–48} sowie als ein späteres Beispiel ein estnischer Kopfschmuck aus dem 17./18. Jahrhundert bekannt.⁴⁹ In Grab 24 wurden zwei durchbrochene Scheiben gesichert (Bild 11, 24.4a–b.). An einem Lederband befestigt, mögen sie als Schmuck in der Haarflechte gedient haben, womöglich zusammen mit den Perlen und kaurischen Muscheln, die in der Nähe gefunden wurden. Auf den Scheiben ist ein Pferd vor dem Lebensbaum stehend abge-

bildet. Beide Haarschmuckstücke müssen die Landnehmer aus östlichen Gebieten mitgebracht haben.^{40-42, 44, 58-60}

Hier wurde nur eine einzige Münze gefunden: ein unter Ismail ibn Ahmed Emir im Jahre 906/907 geprägter Dirham.⁶⁵ Er war an der Perlenkette eines Kindes befestigt, das in Grab Nr. 53 bestattet war. (Bild 19, 53.1.). Unter den anderen Funden sind ausserdem die drei knöchernen Stich- oder Knüpfwerkzeuge (Bild 22, 68.3a-b., Bild 23, 15.) und das eine hörnerne Knüpfwerkzeug (Bild 23, 14.) erwähnenswert. Es ist recht selten, dass man diese Werkzeuge, die eigentlich zum Hirtentum gehören, an Bestattungsorten aus der Landnahmezeit antrifft. Wahrscheinlich sollten sie als unheilabwehrend fungieren, als man sie den Toten beilegte.¹⁰⁰ Keramiken wurden in den Frauengräbern (Nr. 37 und 54.), die den Bestattungsorten aus dem 9-10. Jahrhundert ähneln, sowie vor allem aus Kindergräbern (Grab Nr. 53., 56., 59. und 65.) geborgen.¹¹² Zu den Waffen zählen die blattförmigen Pfeilspitzen (Bild 13, 27.2., Bild 21, 62.1., Bild 21, 67.2-3. und Bild 22, 68.1-2.), die zum Köcher gehörenden Eisenbandteile (Bild 24, 5-6.), der Säbel (Bild 24, 1.) und die Lanze (Bild 21, 67.1.). Das Grab Nr. 51 war ebenfalls aufgewühlt. Hier hatte man einen Reiter bestattet. Hier konnten zwei Steigbügel (Bild 19, 51.1-2.), die verstreut vorkommenden Bruchstücke von Zaumzeug (Bild 24, 2-4.), eine Riemenschnalle (Bild 23, 18.), die alle zum Pferdezaumzeug gehörten, freigelegt werden.

Aller Wahrscheinlichkeit nach hatte der Bestattungsort doppelt so viel Grabstellen, wie jetzt aufgedeckt werden konnten. Von den 73 Gräbern waren 18 Männer-, 15 Frauen- und 16 Kindergräber. Bei 24 Skeletten liess sich das Geschlecht nicht mehr feststellen, da sie recht zerstört waren. Aufgrund des Fundmaterials lässt sich sagen, dass die Verstorbenen zur Mittelschicht unter den Landnehmern gehört haben müssen. Auffallend ist, dass unter den Gräbern die der Frauen die reichsten waren (Grab Nr. 4., 5., 24., 26., 34., 37. und 45.). Diese Erscheinung ist ähnlich wie bei anderen Bestattungsorten auch hier ein Beweis dafür, welche bedeutende Rolle und Platz die Frau einnahm.

Das Alter des Bestattungsortes bzw. der aufgedeckten Teile wurde von uns von der Landnahme an bis zur Wende der sechziger-siebziger Jahre im 10. Jahrhundert festgelegt. Als Zeichen dafür, dass dieser Bestattungsort nicht mehr genutzt wurde, darf gerechnet werden, dass hier keine Haarreifen, die in S-Form enden und im letzten Drittel des 10. Jahrhunderts auftauchen, aufgefunden wurden, ebenso wie die Gegenstände, die auf eine spätere Zeit hinweisen könnten. Dieser Bestattungsort ist ein Beleg dafür, dass sich die landnehmenden Ungarn in der Umgebung von Kistokaj aufgehalten haben.

Katalin K. Végh

HONFOGLALÁS KORI NYEREGMARADVÁNYOK KAROSRÓL

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

A nyergek a honfoglaló magyarság hagyatékának talán legkevésbé ismert darabjai közé tartoznak. Sírba tételükre az esetek döntő többségében csupán a kengyelpár és a hevedercsat utal, ritkábban az ezüst vagy bronz lukvédő veretek, és csak kivételes alkalmakkor a kápák ezüst- vagy csontdíszítményei. Mégis, már a csekély, összefüggéseikben olykor nehezen értelmezhető töredékek is több kutató figyelmét felkeltették. Az első, minden részletre kiterjedő, s egyes megállapításaival máig ható vizsgálatot és rekonstrukciós kísérletet *László Gyulának* köszönhetjük, aki főként a koroncó-bábotai és a soltszentimrei leletekre támaszkodott, összevetve eredményeit az utolsó tiszafüredi nyergesmester munkáival.¹ Ezt követően egy szerencsés körülmények között fennmaradt, ezüstlemezekkel borított kápájú nyereg helyreállítását *Dienes István* végezte el, eredményeit azonban mindeddig csak egy rekonstrukciós rajzon ismertette.² Az 1970-es években két csontlemezzel díszített nyereg előkerülése adott újabb lendületet a kutatásnak: a gádorosai lelet rekonstrukciója *Bálint Csanád*,³ az izsák-balázspusztaié *H. Tóth Elvira*⁴ érdeme. Legutóbb *Mesterházy Károly* kísérletezett az ezüstveretes ártándi nyereg egyes részleteinek a helyreállításával⁵ (1–4. kép). Az említett dolgozatok sem tudtak azonban – használható részadatok híján – minden részletkérdésre kielégítő választ adni, ill. felmerült annak a lehetősége, hogy a honfoglaló magyarok is többfajta nyeret használtak. A hiányzó adatokat kutatóink az eurázsiai sztyeppék szerencsés talajviszonyok között, jobb állapotban fennmaradt leleteinek vizsgálatával igyekeztek pótolni.⁶

A karosi I. temetőből semmilyen nyeregmaradvány nem maradt ránk, a II. és a III. temetőben viszont összesen 12 sírból került elő annak valamilyen fém- vagy faalkatrésze. Leggyakoribbak a különböző formájú lukvédő veretek. A II/13. sírban egy négyzet alakú aranyozott bronzlemezből készült, közepén kör alakban áttört veretet találtunk, melynek két áttelless sarkát egy-egy bronzszeg ütötte át (5. kép 4.). A II/40. sírban a lókoponya mögött feküdt egy öntött ezüst, négyágú díszítmény, melynek csúcsát ezüstszegek rögzítették. Mivel áttörés nem volt rajta, nyeregkápadíszként határozhatjuk meg (5. kép 5.). Hasonló lehetett a szerepe, mint a szakonyi nyereg külső kápájának közepén elhelyezett öntött, négyzet alakú veretnek.⁷ Lukvédő veretek a

1. *László Gy.*, 1943.

2. *Dienes I.*, 1972. 25.

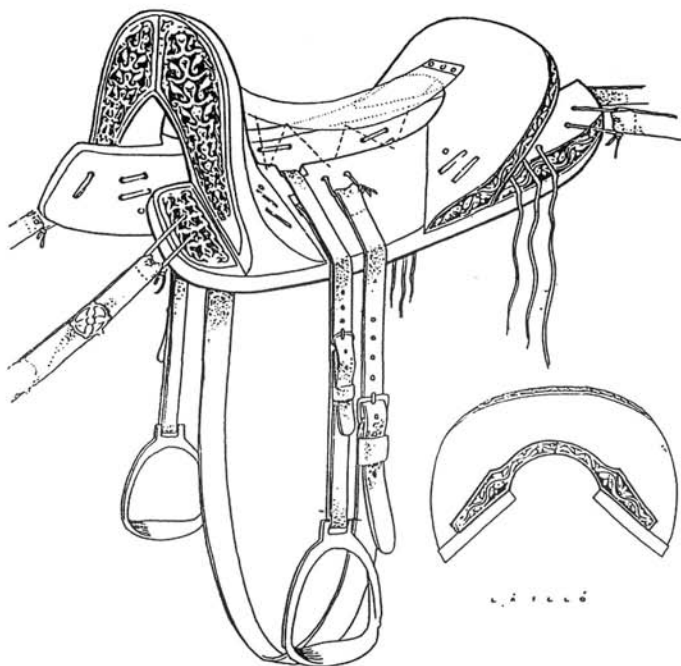
3. *Bálint Cs.*, 1974. 17–44.; *Bálint Cs.*, 1991. 44–50.

4. *H. Tóth E.*, 1976. 141–184.

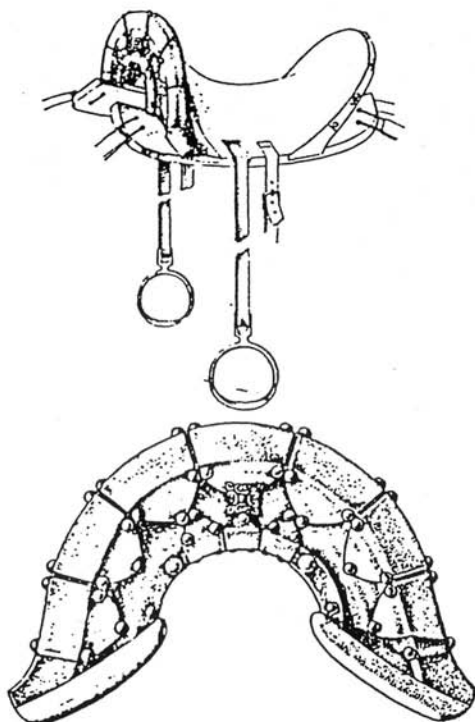
5. *Mesterházy K.*, 1980. 295–308.; *Mesterházy K.*, 1983. 51–67.

6. *László Gy.*, 1943. 14., 61–87.; *U. Kőhalmi K.*, 1968. 347–358.; *U. Kőhalmi K.*, 1972. 63–68., 86–93., 118–124., 141–145.; *Bálint Cs.*, 1979. 1–49., további részletes szakirodalommal.

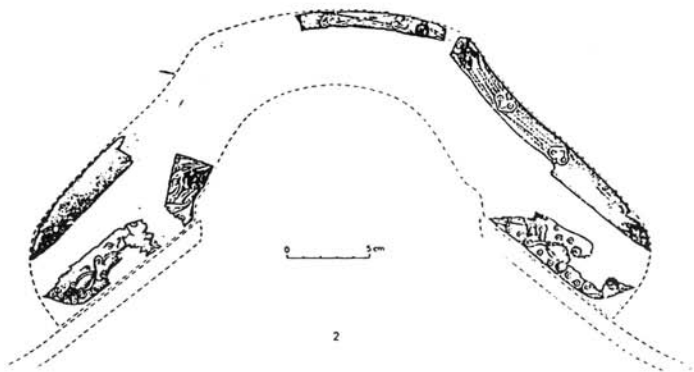
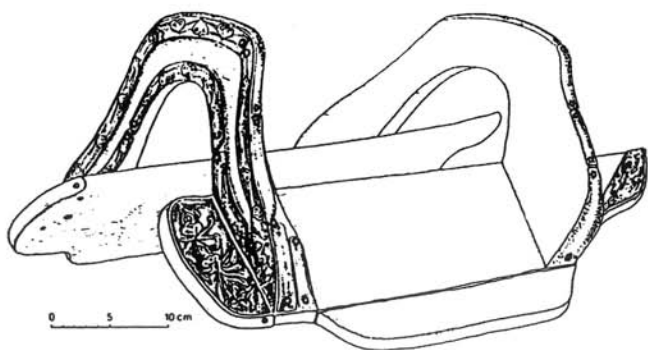
7. *Dienes I.*, 1972. 25., 8. kép.

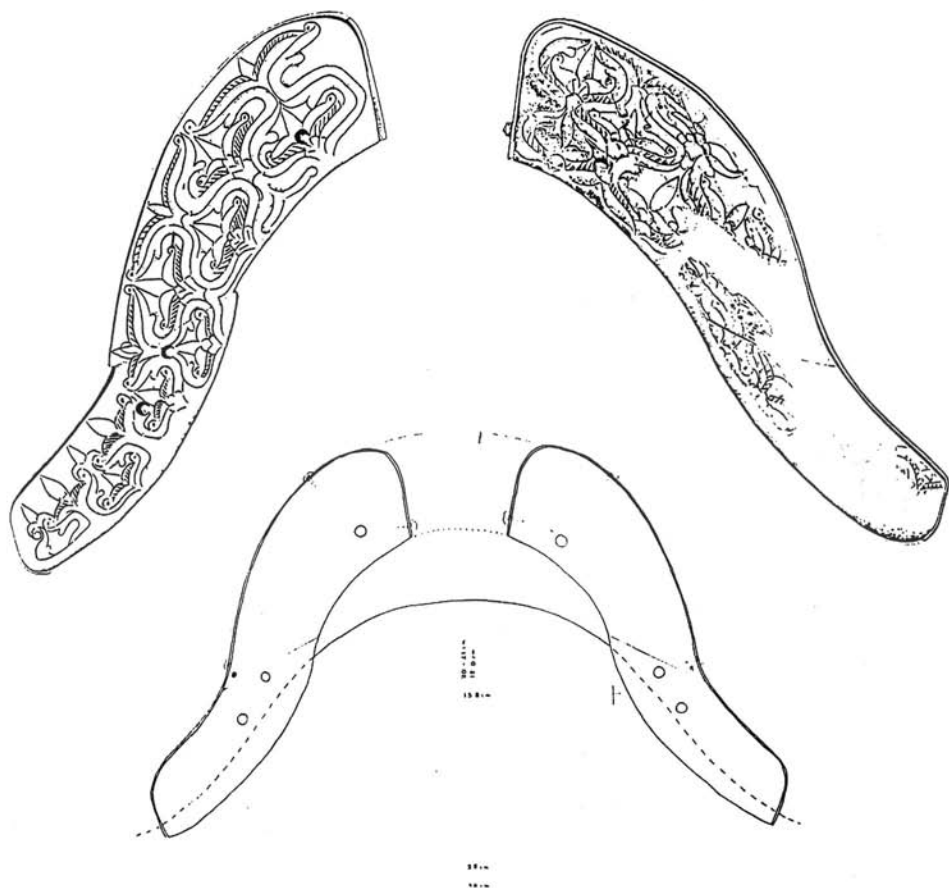
1. kép. A soltszentimrei nyereg (László Gy. nyomán)

2. kép. A szakonyi nyereg (Dienes I. nyomán)

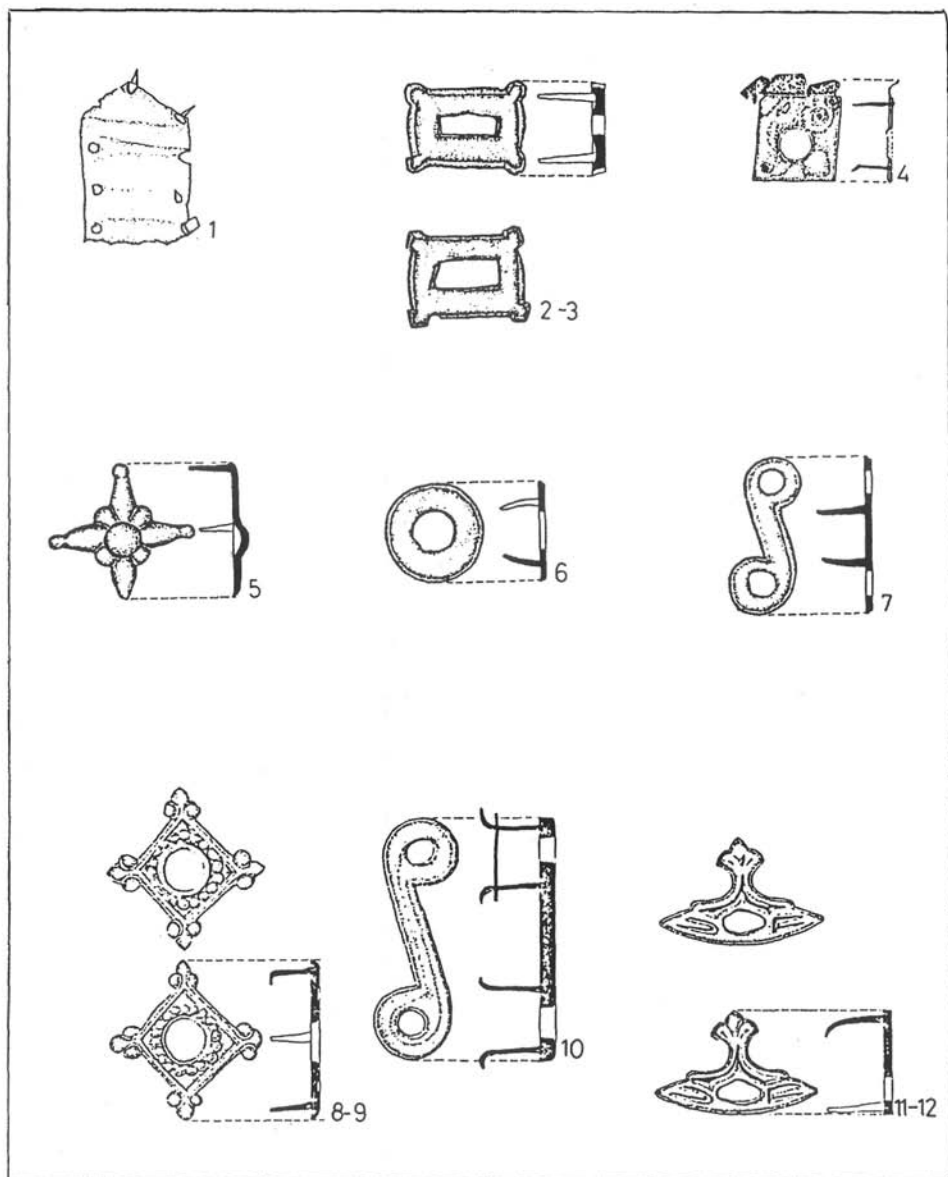

3. kép. A gádorosi nyereg (Bálint Cs. nyomán)

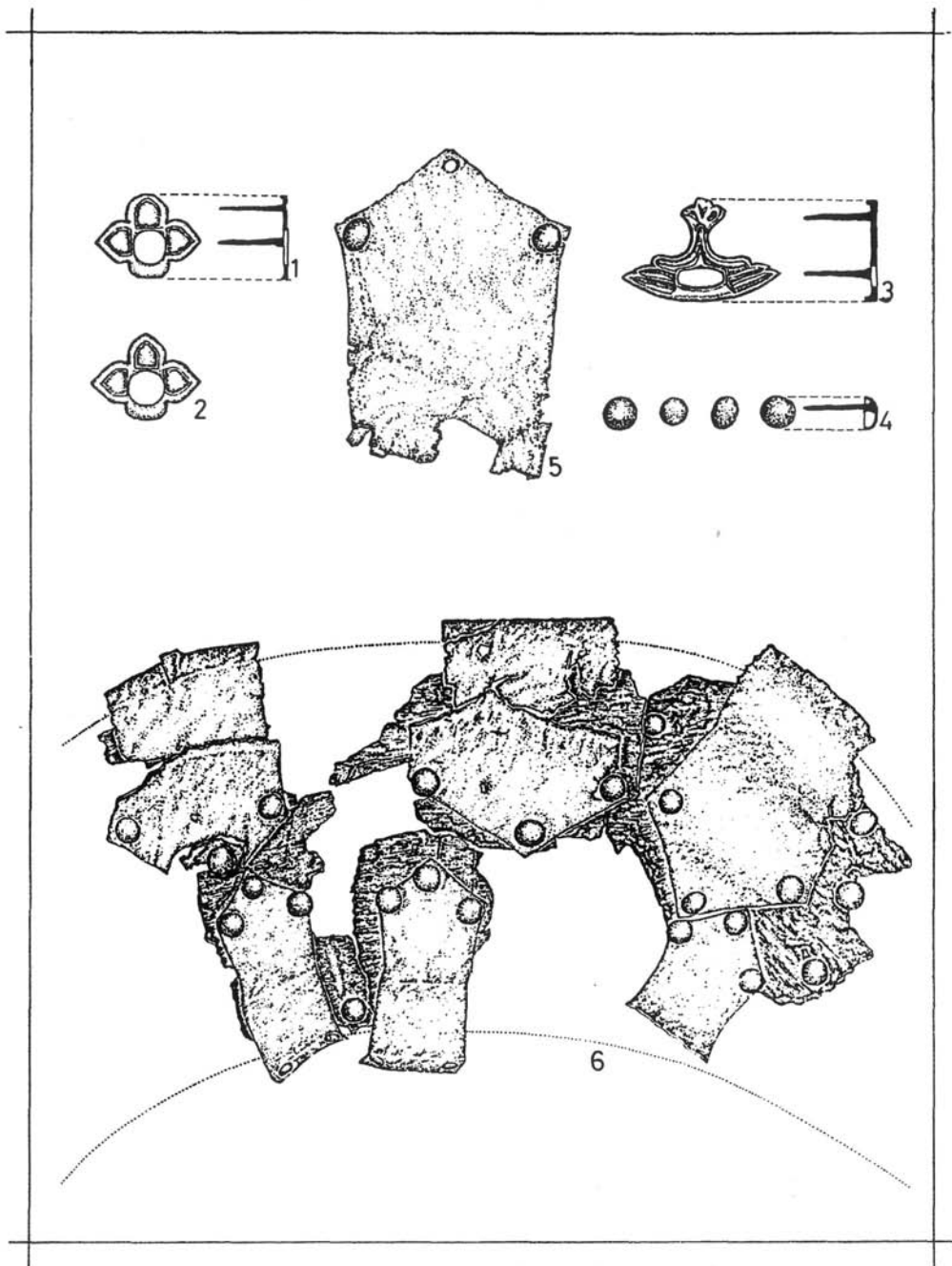
4. kép. Az izsák-balázspusztai nyereg (H. Tóth E. nyomán)

II/49. és az 52. sírban is voltak, ott viszont ezüstlemezzel borított kápákkal együtt találtuk azokat, s így az alábbiakban részletesebben foglalkozunk velük. A III. temető 6. sírjában két öntött bronz, téglalap alakú, középen téglalap alakban áttört veretet leltünk, sarkaikban 4-4 szeggel. A lábvégeknél feküdtek, egymástól 26 cm-re (5. kép 2-3.). A III/9. sírban nyugvó nő nyergére egy kerek, középen kör alakban áttört, öntött bronz lukvédőt szereltek, melyet három szeg rögzített (5. kép 6.). A III/11. sírban e veretek három különböző típusát találtuk, összesen 5 db-ot: a két háromágú, középen ovális alakban áttört, egyik csúcsán hármás levélcsoportban végződő öntött bronzveret (hátdoldalukon 3-3 szeggel, melyek közül a középső végét visszahajlították) egymástól 25 cm-re feküdt. A két négyzet alakú, sarkain hármás levélcsoportban végződő, középen kör alakban áttört öntött bronzveret hátdoldalán 4-4 szeg látható (az épen maradtak végeit visszahajlították). Az egyetlen S alakú, négy szeggel rögzített bronzveretet a lókoponya orra előtt találtuk (5. kép 8-12.). Végezetül egy, az utóbbihoz hasonló, de ezüstből készített veret került elő a III/13. sírból (5. kép 7.)

5. kép. Nyeregveretek a karosi temetőkből.

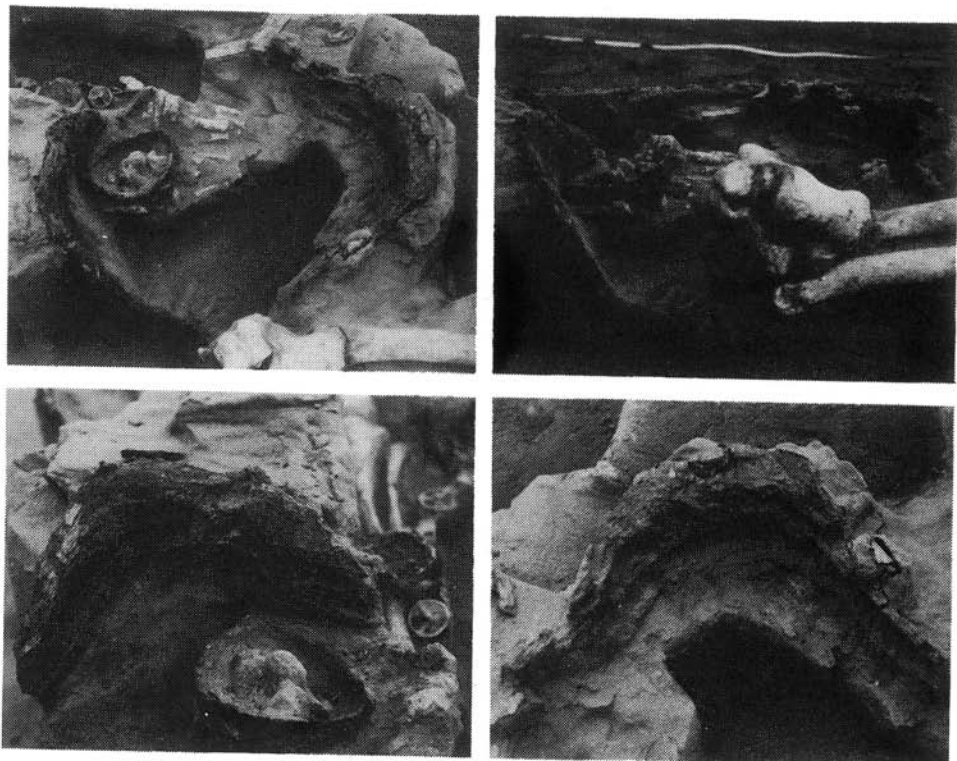
1 – III/9. sír; 2–3 – III/6. sír; 4 – III/13. sír; 5 – III/40. sír; 6 – III/9. sír; 7 – III/13. sír; 8–12 – III/11. sír

6. kép. Nyeregtörődék és lukvédő veretek a III/49. sírból

A II/52. SÍR NYEREGMARADVÁNYAI

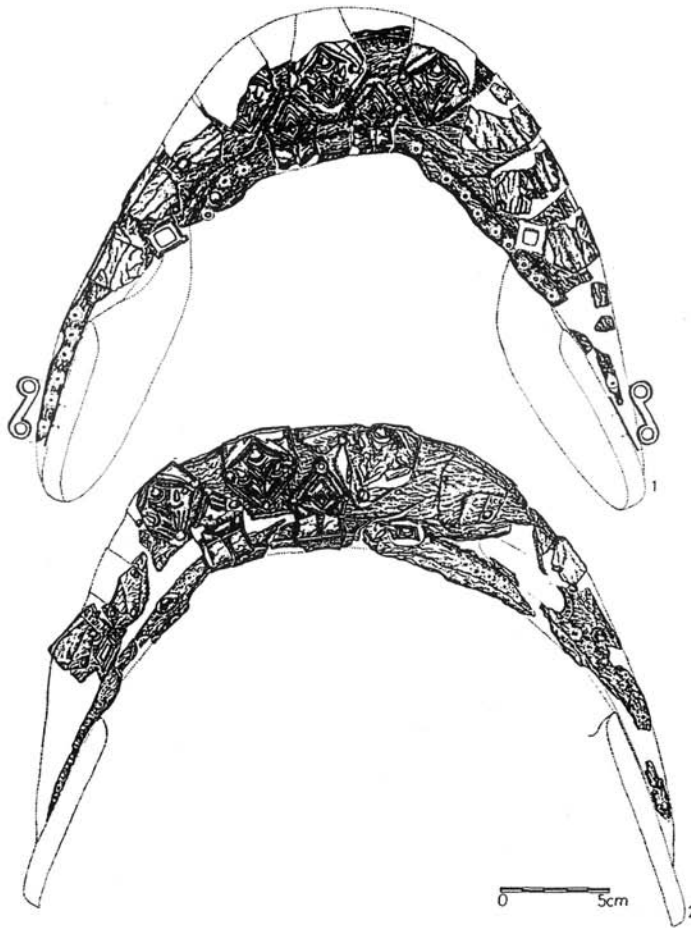
Jelentősen gyarapítja a honfoglalás kori nyergekkel kapcsolatos adataink sorát az a kivételesen szerencsés lelet, amely a II/52. sírból látott napvilágot. A nyereg elülső és hátsó kápája feltehetőleg a rájuk szegelt ezüstlemezeknek köszönhetően, szinte teljes épségben és eredeti helyzetében megmaradt (7. kép 1–4.).

7. kép. A II/52. sírban talált nyereg feltárás közben

Az elülső kápa végeinek egymástól mért távolsága 24,8 cm, magassága 23 cm, dőlésszöge 75° (8. kép 1.). Végei elvékonyodnak, de aligha lehettek eredetileg is ilyen formájúak. Mind az ún. tiszafüredi nyergek, mind az eurázsiai sztyeppéken fennmaradt más leletek azt bizonyítják, hogy a kápák kiszélesedő, megvastagított végekkel támaszkodnak a nyeregszárnyakhoz.⁸ Esetünkben az elvékonyodás oka az lehet, hogy csak a kápvég elülső oldalát díszítették fémmel, így a többi része elenyészett. Mind a felső, mind az alsó ívét egy kiugró, 0,8 cm széles perem képezi. A felső perem ferdén levágott felülete a kápa elülső oldala felé lejt, s középtájon, egy 8,7 cm-es szakaszon csak nyomokban maradt meg. Az alsó ív egyenesen levágott kiugró peremének felülete a nyereg képzeletbeli hossz tengelyére merőleges, s pontosan megadja a kápa dőlésszö-

8. Zmeiskaya stanitza: Kuznetsov, V. A., 1961. 62–129.; Khovd Sum: U. Kőhalmi K., 1968. 347–358.

8. kép. 1 – a III/52. sír elülső nyeregkápája; 2 – a III/52. sír hátsó nyeregkápája

gét, amely megfelelt a sírban mért, fent említett 75° -nak. Az alsó ív közepénél épségben megmaradt az abból induló 8,6 cm-es belső ív. Az elülső nyeregkapa felülete enyhén homorú volt, s a díszítményként rászögelt ötszög alakú ezüstlemezek e homorú felületet és a peremek alakját követték. E díszítőlemezek többsége (9 db) a felső ívből indult, s csúcsukkal lefelé helyezkedtek el. Sarkaiknál félgömb fejű ezüstszegekkel rögzítették valamennyit a fához. A középső hármat – melyek természetsszerűleg a legszélesebbek voltak – préselt palmettadísszel ékesítették. E három díszes lemez közé ékelődött be az a két, hasonlóképpen préselt palmettákat mintázó ezüstlemez, melyek a kapa alsó, belső ívéből indultak. Ezekon kívül a nyereg ezen részére több lemezt nem szereltek. A kapa alsó ívébe viszont, egészen a végéig, félgömb fejű ezüstszegeket vertek. A szegfejek többnyire már kihullottak, de a fában ülő száraik jól láthatóak, egymástól 0,8 cm-re helyezkednek el. Az alsó ív jobb oldalán, a belső ívtől 3,2 cm-re egy négyzet alakú, öntött bronz lyukvédő található, bal oldali párját nem találtuk, s annak elhelyezésére semmilyen nyom nem utal.

A hátsó nyeregkápa végei az elülsőktől 22,7 cm-re helyezkedtek el (8. kép 2.). A két kápa felső peremének középpontja közt mért távolság 45,4 cm volt. A hátsó kápa teljes szélessége 32,5 cm. Felső ívének pereme – az előzőhöz hasonlóan – ferdén levágott, de nem ugrik ki olyan határozottan a kápa síkjából, mint az alsó ív. Az utóbbi ív középső részén itt is határozottan megfigyelhető egy 8,6 cm hosszú külön belső ív (ennek mérete tehát tökéletesen megegyezik az elülső kápan mért adattal!). Ennek szegélyét is egyenesre gyalulták, s merőleges volt a nyereg hossz tengelyére. A két szegély közt a hátsó nyeregkápa felülete jóval homorúbb volt az elülsőnél. Oldalsó szárainál a feltárás során megfigyelhettük, hogy a végződésüktől mért 10,8 cm-nyire egy 5 cm hosszú 1,8 cm vastag ovális lukkal áttörték azokat. Sajnos a famaradványok restaurálása során csak a bal oldalinak a külső szegélyét sikerült megőrizni. A kápa felső ívétől az előzőekben már megismert módon 7 db ötszög alakú ezüstlemez nyúlik csúcsával lefelé, közülük a három középső préselt díszű. A szegnyomokból ítélve azonban kétségtelen, hogy mindkét végén még legalább egy-egy ezüstlemeznek lennie kellett. A felső, díszített lemezek közé a kápa alsó, belső ívéről indulva itt is két préselt palmattás lemez ékelődik. A belső ív két végpontjánál egy-egy ezüstszeg látható, melynek félgömb alakú feje egy kör alakú ezüstlemez közepén helyezkedik el. A kápa alsó, legyalult szegélyét végig félgömb fejű ezüstszegek ékesítik. A belső ív végpontjaitól 4,8–4,8 cm-nyire egy-egy öntött bronz, négyzet alakú lukvédő veretet helyeztek el. A jobb oldali alatti famaradvány még megőrizte egy kerek, 0,45 cm átmérőjű luk maradványát, mely egy szíj átfűzésére szolgált. A nyeregszárnyakból semmi nem maradt fenn, kivéve az azok elülső részeire illesztett S alakú lukvédőket. Ezek azonban elmozdultak eredeti helyükről, így sem a nyeregszárak méreteiről, sem a szügyelő pontos bekötési helyéről nem adnak tájékoztatást.

A továbbiakban, mielőtt rátérnénk a nyereg helyreállítására, áttekintjük az eddigi, más leleteken alapuló rekonstrukciós kísérletek eredményeit, különös tekintettel arra, hogy az azokból leszűrt következtetések mennyiben alkalmazhatók a karosi nyeregmaradványok esetében.

A legbiztosabb eredményeket napjainkig az elülső nyeregkápa alakjának, méreteinek meghatározásában érte el a kutatás, s ezek közül elsőként azokat vizsgáljuk, melyeket ezüstlemezekkel díszítettek. Az ezüstveretes nyergek zöme a századforduló táján került elő, így sajnos sem dokumentáció, sem részletes leírás nem készült róluk.⁹ A mindedig legépebb szakonyi lelet dokumentációját, pontos méreteit az ásató még nem publikálta, így csupán az arról készült rekonstrukciós rajz áll rendelkezésünkre.¹⁰ Néhány, a karosi nyereggel való hasonló részlet azonban az alapján is szembetűnő. Elsőként azt említhetjük, hogy a szakonyi nyeregkápa felső ívét is kiugró perem alkotja, melyet ferdén legyalultak oly módon, hogy a kápa elülső oldala felé lejtjen (2. kép). Kérdéses, hogy e perem valóban olyan széles volt-e, mint ahogy a rajzon látható. Az alsó ív – melyből a jelek szerint hiányzik a finomabb, külön kis középső hajlat – szegélye szintén kiemelkedik, s függőlegesre vágott. E szegélyt a karosihoz hasonló

9. Gyömöre: *Börzsönyi A.*, 1912. 214–219.; Bodrogvécs: *Dókus Gy.*, 1900. 42.; Mezőtúr: *Supka G.*, 1909. 2–64.; Csorna-Sülyhegy: *Hampel J.*, 1900. 611.; Mohács: *Kiss A.*, 1983. 428.; Oroszáza-Pusztai Ignácné tanyája: *Dienes I.*, 1965. 165.; Kunágota: *Móra F.*, 1926. 46–54.; Szeged-Óthalom: *Varázséji G.*, 1880. 323–326.; Üllő: *László Gy.*, 1943. 16., 14. kép; Nagyteremia: MNM. népv. kori napló 1/1938. 7.; Koroncó-Bábota: *László Gy.*, 1943. 13–14. Meg kell itt említenünk, hogy a karosi ásatások során Ilka László helyi lakos, átadván egy kengyelt, melyet az 1960-as években szántott ki a II. temetőt rejtő dombon, megemlítette, hogy azzal együtt egy fanyerget is kifordított az eke. Elbeszélése a fenti adatok tükrében teljességgel hihetőnek tűnik.

10. *Dienes I.*, 1972. 25.

módon ezüstszegek ékesítették, közepén viszont (a karosi kettővel szemben) itt három ezüstlemez látható. A többi itt is a felső ívre támaszkodik, összesen 7 db. A kápa közepén látható öntött, négyzet alakú dísz a karosi II/52. sírnál hiányzik, megvan viszont a párja a II/40. sír leletei között (5. kép 5.). A nyeregkápának a két szegély által közrefogott felületét ez esetben is homorú formájúra faragták. Vitatható, hogy mennyire tekinthetjük hitelesnek a kápvégek kialakítását, illetve a hozzájuk csatlakozó nyeregcsarak dőlésszögét. Adatok híján egyelőre csak feltételezhetjük, hogy a szerzőt rekonstrukciója ezen részletének megalkotásánál erősen befolyásolták László Gyulának a soltszentimrei nyereggel kapcsolatos feltételezései. Ezek azonban mint az alábbiakban látni fogjuk, nem minden részletükben tekinthetők vitathatatlanak.

A szakonyinál jóval szerényebb töredékei maradtak meg Ártánd-Nagyfarkasdombon, a 6. sírban feltárt nyeregnek. A maradványok helyének megfigyelése és rögzítése, valamint az elő- és a hátsó kápa helyreállítására történt kísérlet azonban számos részadattal gazdagította a kutatást.¹¹ Az elülső kápa felső ívére szegezett 7 db ezüstlemezről csak a három középső maradt eredeti helyzetében, elhelyezésük azonban oly módon történetelt, mint a karosi és a szakonyi nyeregen. A töredékekből az sem derül ki egyértelműen, hogy a kápa felső szegélye domború, lekerekített élű, vagy szögletes volt-e? Az alsó szegélyre két kisebb, ötszög alakú ezüstlemez illesztettek, melyeknek a sírban egymástól mért távolsága 16 cm(!) volt. A két lemez közt hét szeg helyezkedett el, egy sorban. E tényből az ásató – noha maga is hangsúlyozza, hogy sem a lemezek, sem a szegek nincsenek eredeti helyzetükben – a két lemez hajdani távolságát legalább 10–11 cm-re becsüli, s azt a következtetést vonja le: az ártándi nyereg elülső kápája szélesebb volt a szakonyinál, nem volt félkörös ívű.¹² Úgy vélem azonban, hogy a leletek jórésztének másodlagos fekvése, valamint a szakonyi, karosi előkápák ismeretének fényében e feltételezés nem áll szilárd alapokon.¹³ Semmilyen perdöntő adat nem indokolja, hogy az ártándi nyereg díszítményeit ne a két fent említett párhuzam alapján rekonstruáljuk. A részletekbe menő hasonlóságot még a kápa alsó ívét díszítő ezüstszegek is erősítik. Végezetül megemlíthetjük, hogy az ártándi nyereg elülső kápájának felülete is – a domború peremek között – enyhén homorú volt.

A szakonyi és az ártándi leletekkel sajnos le is zárható azon, ezüstlemezekkel díszített nyereg sor, melyek részletes vizsgálatra alkalmasak. Ha az előkápák további részleteit szeretnénk megismerni, figyelmünket a csontlemezekkel ékesített nyereg felé kell fordítanunk. Ezek sorában első helyre kívánczik a soltszentimrei lelet, melynek feldolgozásával László Gyula alapjaiban meghatározta a későbbi vizsgálatok módszereit¹⁴ (1. kép).

László Gyula a két szélesebb, palmettamintás csontlapot illesztette az elülső káparra, melynek végeihez ferde síkban csatlakoztak a nyeregdeszkák végeit borító csontlemezek. Ily módon egy 29–30 cm széles, 18–20 cm magas kápat kapott, melyhez 10,5–10,8 cm széles nyeregdeszkák illeszkedtek. Rekonstrukciójának egyes részletei azonban, úgy vélem, módosításra szorulnak.

Már a soltszentimrei nyereg helyreállítását szemléltető rekonstrukciós rajzon is feltűnő, hogy az előkápa nem adja vissza azt a képet, melyet a két csontlap szoros egymás mellé illesztésénél kapunk.¹⁵ A rajzon a kápa felső szegélye ugyanis erősen

11. Mesterházy K., 1980. 295–303.; *Ua.* 1983. 51–67.

12. Mesterházy K., 1980. 302–304.; *Ua.* 1983. 62–63.

13. Óvatosan kell bánnunk a párhuzamként idézett isimbaji nyereggel is, hiszen nem ismerjük a díszítő lemezek sírban való pontos elhelyezkedését: *Mažitov*, N. A. 1981. 89–91.

14. László Gy., 1943. 32–44.

15. László Gy., 1943. 23. kép, ill. VII. t.

ívelt, az egymáshoz szorított csontlapok viszont egy szinte egyenes szélű, két végén lekerekített tetejű nyeregkápát kívánnának. Ez önmagában még nem jelentene sokat, hiszen ilyen megformálású darabokat ismerünk az eurázsiai sztyeppékről.¹⁶ Az viszont már feltűnő, hogy a kápa alsó ívének helyét egy hegyesszög foglalja el. E megoldás két okból valószínűtlen: egyrészt, mert ehhez hasonló megoldással másutt nem találkozunk, másrészt pedig azért, mert a hátsó kápan elhelyezett csontlemezek teljes bizonyossággal rámutatnak, hogy ott viszont megvolt ez a finom belső ív. Márpedig az elképzelhetetlen, hogy ennek elülső párja hiányzott volna.

A megoldást az izsák-balázspusztai nyereg eredeti helyzetükben maradt csontborításai adják.¹⁷ Ezek pontos megfigyelése során kiderült, hogy az előkápa széles csontlemezeit középen egy 5,5–6 cm-es távolság választotta el egymástól, s ez pontosan megfelelt a hátsó kápa alsó, belső íve szélességének is. A feldolgozást elvégző H. Tóth Elvira úgy véli, hogy a soltszentimrei és az izsáki leletek két különböző típusú nyereg utalnak (az utóbbit szélesebb változatnak tartja). Magam nem tartom azonban kizártnak, hogy a soltszentimrei kápadíszeket is az izsákihoz hasonló rendszerben szerelték fel. Ezáltal ugyanis visszaállítható az elülső kápa alsó, belső íve, a felső szegély határozottabb ívelése, s egyben e nyeret is a szélesebb típusúak közé sorolhatjuk.

A fentiekén kívül azonban még más érvek is szólnak e megoldás mellett. A soltszentimrei nyeregszárnyvégek elülső csontborításai csak a rekonstrukciós rajzon illeszkednek arányosan a kápákhoz, a valóságban azonban nem. Márpedig ha ezek alsó végét a kápvégekhez helyezük, akkor kitűnik, hogy eredetileg jóval magasabbra nyúltak, mint ahogy a szemléltető ábra azt elénk tárja. (Vagy azt kellene gondolnunk, hogy a kápa alsó negyedét díszítetlenül hagyták, ez esetben azonban az egész kompozíció aránytalanná, esetlenné válik.) Nemcsak magasabbra nyúltak azonban a nyeregdeszkák, hanem jóval meredekebbek is lehettek, mint a helyreállítás alapját szolgáló tiszafüredi nyergeken. E tényre már *Gavrilova, A. A.* is felhívta a figyelmet a kudyрге-i lelet kapcsán.¹⁸ Munkálkodásai nyomán világossá vált, hogy az előkápákat ékesítő csontlemezeken látható lukak nem azok felerősítését szolgálták (ezek szinte pontosan ugyanott helyezkednek el a soltszentimrei, kudyрге-i és az izsáki lemezeken egyaránt!), hanem a kápa és a nyeregdeszka egymáshoz szíjazására alkalmazták. Elgondolását megerősíti, hogy a valóban felerősítésre használt lukakat a további csontlátéteken mindenütt vasszögekkel ütötték át, valamint, hogy a kápák felső íveinél ilyeneket sehol nem találunk. Magyarátzul szolgálnak ugyanakkor arra is, hogy a karosi elülső és hátsó kápan miért helyeztek el bronz lukvédőket: nyilván itt sem a far-, ill. szügyhám befűzésére alkalmazták, hanem az említett rögzítősíjakat vezették keresztül rajtuk.

Csak méreteiben hasonló, arányaiban, díszítésmódjában eltér az eddigiektől az a nyereg, melyet Bálint Csanád a gádorosi 3. sírban lelt csonttöredékek alapján aprólékos munkával rekonstruált.¹⁹ Ez esetben csak a kápa végződéseit, valamint előlapjának két szélét ékesítették faragott csontlemezekkel, felső ívére pedig díszítetlen csontlapokat illesztettek (3. kép). Kutatásai nyomán első ízben kaptunk adatokat a kápvégek oldalsó megvastagítására. Az előkápák végződesei ugyanakkor előlnézetből nem szélesek és lekerekítettek, mint a fenti csontos nyergeknél, hanem fokozatosan elkeskenyednek. Ehhez hasonló megoldást feltételezhetünk a karosi nyereg esetében is. Azt már az izsáki nyeregmaradványok is valószínűsítették, hogy a csontos nyergek esetében aligha szá-

16. Khovd Sum: *U. Köhalmi K.*, 1968. 347–358.; Zmeiskaya Stanitzta: *Kuznetsov, V. A.* 1961. 62–129.; Podlounjii: *Fedorov-Davidov, G. A.* 1966. 17.

17. *H. Tóth E.*, 1976. 141–184.

18. *Gavrilova, A. A.* 1965. 24., 84–87.

19. *Bálint Cs.*, 1974. 17–44.

molhatunk a karosinál, s más ezüstveretekkel ékesített példányoknál a kápa felső ívén követhető ferdére levágott, kiugró szegéllyel, hiszen ott kizárják annak meglétét az előlap csontdíszzeihez szervesen illeszkedő, s rájuk merőlegesen elhelyezett sima csontlemezek. Amennyiben ugyanis ezek nem pontosan 90°-ban csatlakoznak, az összeillesztés megkívánta volna, hogy széleiket ferdén levágják.²⁰ Erre további bizonyítékot szolgáltatnak a gádorosi leletek is, kiegészítve az eddigieket egy újabb adattal: eszerint a kápa alsó ívének sem lehetett kiugró pereme, hiszen a kápvégektől induló, s kettéágazó csontborítás sima, tagolatlan felületet kíván. Úgy tűnik tehát, a csontos nyergek előkápája teljesen sík felületű volt, s belül sem lehetett homorú, akkor ugyanis nem lehetett volna felragasztani a széles csontdíszeket.

Kevésbé tartható egyértelműen bizonyítottnak, hogy a gádorosi nyereg elülső kápája hátra, a hátsó kápa irányába dőlt volna. A hátast felhúzott térdekkel, kissé előregörnyedő testtartással megülő lovasnak ugyanis egy ilyen állású kápa minden lépésnél a gyomrába vágott volna.

A hátsó kápáról nyert adataink ellenőrzésére a korábban lelt ezüstveretes nyergek esetében alig van lehetőség. A szakonyi leletről semmiféle adatunk nincs, így csekély támpontot mindössze az ártándi töredékek adnak. Annak alakja sem rajzolható meg azonban teljes bizonyossággal, mindössze annyi állapítható meg, hogy felső ívéből öt ezüstlemez nyúlt lefelé, s a kápa pereme lekerekített, domború volt, alatta pedig egy vájatot képeztek ki.²¹ Elképzelhető, hogy az egyik kis lemeztöredék²² az alsó, belső ívre támaszkodott, melyet ezüstszegekkel is díszítettek.

Mesterházy a hátsó nyeregszárakra helyezi a két kerek, áttört középső ezüstlemez. Noha ez sem elképzelhetetlen, magam valószínűbbnek tartom, hogy valójában – csakúgy, mint Karoson – a hátsó kápa alsó, belső ívének rombusz alakúan kiszélesedő peremén voltak.²³

A hátsó nyeregkápák kialakítására több analógiát nyújtanak a csontdíszes nyergek. A soltszentimrei és az izsáki lelet kápájának felső és alsó peremét egyaránt csontlemezek ékesítik. Ezek bármelyikét szinte pontosan ráilleszthetnénk a karosi nyeregmaradványra. Az egyezés oly méretű, hogy az alsó ívén elhelyezett lécek rombusz alakú kiszélesedésének pontosan megfelelő formát mutat a karosi hátsó kápa alsó, belső ívének a végződése is. Tanulságosak a méretbeli összetevések is: László Gyula szerint a soltszentimrei hátsó kápa legnagyobb szélessége 32–33 cm, az alsó ív szélessége 11,5–12 cm (véleményem szerint azonban ennél kisebb lehetett), s 30–32°-os szögben hajlott a nyeregdeszkához. Az izsáki nyereg hátsó kápáját H. Tóth Elvira 36 cm szélesnek, 12 cm magasnak véli, az alsó belső ív szélessége pedig 5,5 cm. Hajlásszöget nem említ, csupán annyit, hogy a nyeregdeszkához hosszan, hegyes szögben csatlakozhatott²⁴ (4. kép). Ha ezekkel összevetjük a karosi adatokat (a kápa teljes szélessége 32,5 cm, magassága 13,5 cm, dőlésszöge 33,5°, az alsó belső ív szélessége 8,6 cm), megállapíthatjuk:

Megformálásukban és méreteikben egyaránt jóval közelebb állnak egymáshoz, mint az elülső nyeregkápák. Ezt az egyöntetűséget csupán a gádorosi nyereg javasolt

20. Hasonló megoldással pl. a nyíltartó tegezek széles fedélborító csontlapjai, s az azok belső ívéhez csatlakozó keskeny lemezek esetében találkozhatunk: *Révész L.*, 1985. 42–44.

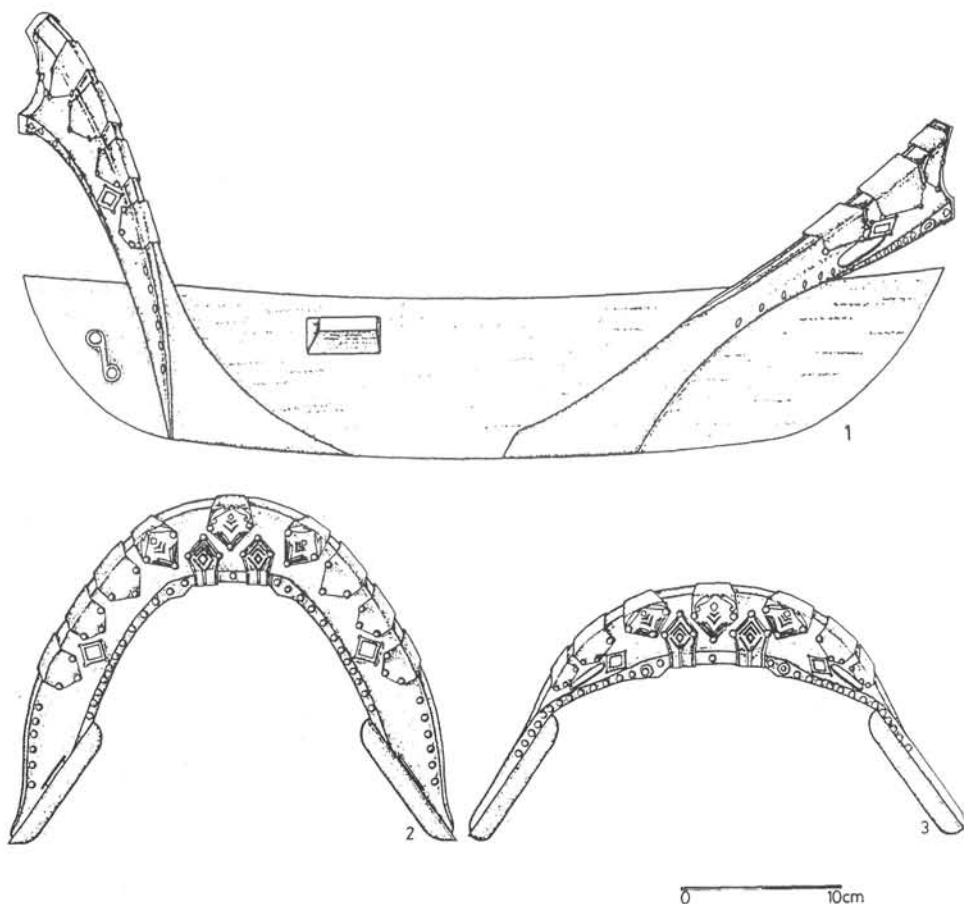
21. *Mesterházy K.*, 1983. 63–65.; Ua. 1980. 304–305.

22. *Mesterházy K.*, 1980. Abb. 4.8.

23. *Mesterházy K.*, 1983. 65–66. A hátsó kápa vereteiről készült helyszíni vázlat sem zárja ki e lehetőséget, ugyanis az egyik kerek lemez a kápa alsó ívét díszítő szegsor végénél látható: i. m. 2. kép.

24. *László Gy.*, 1943. 36.; *H. Tóth E.*, 1976. 163–168.; 180–183.

25. *Bálint Cs.*, 1974. 34–37.; *Bálint Cs.*, 1989. 211., 59. j.

9. kép. A III/52. sírban talált nyereg rekonstrukciója. 2 – előképa; 3 – hátsó képa

helyreállítása bontaná meg. Bálint Csanád a hátsó képa felső szegélyére (s nem a perem végére) helyezte a hosszúkás, egyik végén elkeskenyedő csontlemezeket. Ezáltal egy igen meredek, 55–60°-os dőlésszögű kápát kapott, s ennek mintájára módosította a soltszentimrei rekonstrukciót is. Az újabb leletek fényében azonban korábbi elképzelését feladta, s így nem szükséges külön kitérnünk gondolatmenetének revideálására.²⁵

Megoldatlan kérdések azonban továbbra is szép számban maradtak. Nem leltem magyarázatot arra, hogy mi volt a szerepe a karosi hátsó kápa végek alsó harmadába vágott 5×1,8 cm-es ovális résznek. A népvándorlás kori nyeregmaradványokon még csak hasonlót sem láthatunk.²⁶ Legfeljebb arra gondolhatunk, hogy a kápát ezáltal különösen széles szíjjakkal rögzítették a nyeregdeszkákhoz. Végeredményben azt sem tudjuk pontosan, hogy a kápák alsó ívének közepén kialakított kis belső ívek milyen

26. Legújabbán a barabai sztyeppén, *Bolsie Luki* lelőhely 1. kurgánjának 3. sírjából került elő egy fanyereg elülső kápatöredéke, melyen a karoshihoz hasonló, kb. 4,0×1,4 cm-es nagyméretű luk látható: *Derev'janko, E. J.* 1988. 70–71., 31. kép.

célt szolgáltak. Lehet, hogy valóban ezekhez erősítették a farbórt,²⁷ ennek azonban nincs maradandó nyoma. A jó megtartású karosi nyereg sima felületén semmi sem utal rögzítő szegek elhelyezésére.

Mindezek alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk a karosi II/52. sírban feltárt nyeret (9. kép 1–3.): elülső kápája kb. 23 cm magas lehetett, a kápvégek sírban mért távolságát (24,8 cm) legfeljebb néhány cm-rel növelhetjük meg, tehát a legnagyobb szélessége 26–28 cm lehetett. Végződési oldalt jelentősen megvastagodva ülhetek a nyeregdeszkákra, előlnézetben viszont feltehetőleg fokozatosan elkeskenyedtek, s olyan formájúak lehettek, mint a gádorosi nyeregé. Felső íve nyújtott félkörív alakú volt, szegélyét kiugró és ferdén legyalult perem képezte. Alsó íve hasonló formájú lehetett, középen egy 8,6–9 cm-es külön belső ívvel. Alsó szegélyét is kiugró perem alkotta, melynek síkja merőleges volt a nyereg hossz tengelyére, s e perem a belső ív végeinél nyújtott hatszög alakra szélesedett. A két perem között, a kápa enyhén homorú előlapjára szegelték az ezüstlemezeket, a felülről induló kilenc díszítmény közé alulról, a belső ívre támaszkodva további kettő ékelődött. Az alsó peremet a kápvégeig félgömbfejű ezüstszegek ékesítették. A kápat bőrszíjakkal erősíthették a nyeregdeszkákhoz, s ezeket – legalábbis a jobb oldalon – négyzet alakú bronz lukvédőn vezették át. A kápa kissé előre dőlt, a sírban mért 75°-os dőlésszöget nagyjából reálisnak tarthatjuk.

A nyeregszárnyakról semmit sem tudunk, azt kivéve, hogy a szügyelő végeit mindkét oldalon egy-egy S alakú bronz lukvédőn vezették át. Csak az analógiák alapján valószínűsíthetjük, hogy szélességük 10–11 cm lehetett.²⁸ Annyit azonban megállapíthatunk a kápa íve alapján, hogy a nyeregdeszkák meredek, 50–55°-os szögben állhattak.

Az elülső és a hátsó kápa peremének középpontja közt a sírban 45,5 cm-es távolságot mértünk. Úgy vélem, ezt az adatot, néhány centis eltéréssel, elfogadhatjuk a nyereg hosszának. A két kápa végei a sírban 22,7 cm-re helyezkedtek el egymástól. Az előbbi adattal összevetve, már ebből is megállapíthatjuk, hogy a hátsó kápvégek hosszán, hegyes szögben ültek a nyeregdeszkákra. Reálisnak fogadhatjuk el tehát a hátsó kápa sírban mért dőlésszögét (33,5°) és magasságát (13,5 cm). Ennek végei 32,5 cm-re voltak egymástól. E méretet is legfeljebb 3–4 cm-rel növelhetjük, ha beleszámítjuk a díszítmény nélküli kápvégek kismértékű elenyészését. A nyereg tehát hátrafelé szélesedett. A hátsó kápa végei enyhén kifelé ívelődtek. Alakja tehát két, egymással szembeállított, nyújtott S alakhoz hasonlított. Felső ívét szintén ferdére, az alsót függőlegesre gyalult kiugró perem szegélyezi, köztük a kápa felülete erősen homorú volt. Az alsó ív közepén itt is megvolt a 8,6–9 cm-es belső ív, melynek végeinél a perem szintén nyújtott hatszög alakban kiszélesedett. Ide egy-egy kerek ezüstlemez szögelt, s az alsó perembe végig félgömbfejű ezüstszegeket vertek. A díszítő lemezek közül 7 a felső szegélyről nyúlt lefelé, kettő az alsó belső peremre támaszkodva ékelődött közéjük. A kápat a nyeregdeszkákhoz rögzítő szíjakat a kápa felső harmadának két szélén elhelyezett négyzet alakú bronz lukvédőkön fűzték át. Talán a kápa rögzítésében lehetett szerepe a két ovális, 5 × 1,8 cm-es nyílásnak.

A karosi II/52. sírban feltárt nyereg jelentőségét főként abban látjuk, hogy a honfoglalás kori leletek között elsőként sikerült pontos adatokat nyernünk méreteiről, a kápák dőlésszögéről, egymáshoz viszonyított távolságairól. Összefüggéseiben először figyelhettünk meg ezüstlemezekkel díszített hátsó kápat, s a jó állapotban megmaradt farészek kialakítását összevethetjük a csontos nyergek szerkezeti elemeivel. Hasonlóképpen nagy a jelentősége azon ténynek, hogy az elsők között kaphattunk képet arról:

27. H. Tóth E., 1976. 181.

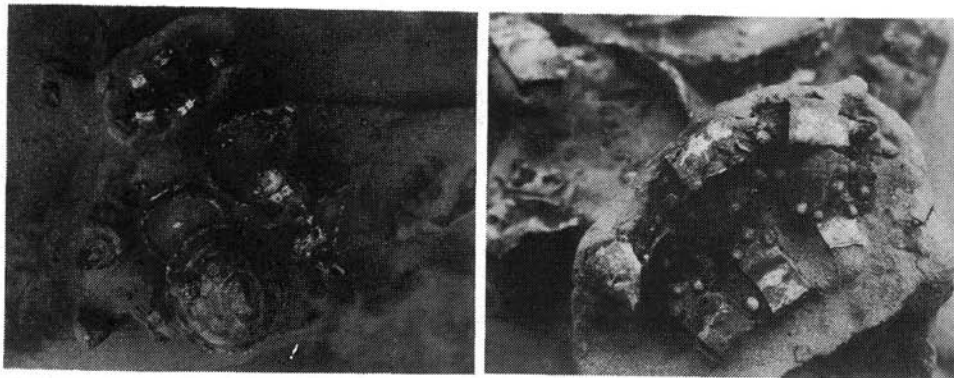
28. Az analógiák felsorolása: *Bálint Cs.*, 1974. 37–38.

milyen volt egy felnőtt férfi nyerge. Az eddigi leletekkel történő összevetés azért is tanulságos, mert azok jó része (Ártánd, Szakony, Soltszentimre, Gádoros) nők, vagy fiatal fiú sírjából látott napvilágot. Noha több utalás is történt a különböző nyeregtípusok egymás mellett élésére, ill. a férfi- és a női nyergek közti nagy különbségekre, az általunk vizsgált honfoglalás kori leletek ezt nem mindenben támasztják alá.²⁹ A nyereg méretezése nagyon közel áll egymáshoz, de valamennyi közül a karosi első kápa a legkeskenyebb. Ebből arra következtethetünk, hogy a hosszabb távú és időtartamú lovagláshoz szokott férfiak meredekebb oldaldeszkájú nyergüket a ló nyakához közelebb rakták. Így lovaglás közben sikerült lecsökkenteni a folytonos rázkódást és láb munkát, s csak a ló 1/2 ütemű, kisebb mozgását érezték.³⁰ Ezzel szemben a szélesebb női nyergeket (Soltszentimre, Szakony, de Gádoros is), melyek alacsonyabb állásúak voltak, a ló hátára helyezték.

Mint fent láttuk, a hátsó kápák szerkezete valamennyi nyereg esetében nagyon közel áll egymáshoz. Az elülső kápák felülete viszont csak az ezüstveretes nyergeknél volt erősen tagolt, a csontlapokkal borítottak esetében teljesen sima lehetett.

A II/49. SÍR NYEREGMARADVÁNYAI

További karosi leletek arra világítanak rá, hogy bizonyos különbségek a férfi- és a női nyergek között voltak, noha korántsem olyan mértékben, mint azt néhány kutató feltételezte. Adataim azt mutatják, hogy a női nyergek kápaínak arányai kissé eltértek a harcosok által használtakétól.

10. kép. 1-2 – Lószerszámveretek és nyeregtöredék a II/49. sírban

A II/49. sírban, rozettás lószerszámveretek mellett találtunk rá egy ezüstlemezekkel díszített női nyereg hátsó kápa részletére (10. kép 1-2.). A 14 cm hosszú töredék a hátsó kápa középső harmadát alkotta. Felső ívén három széles, alsó ívén ugyancsak három keskenyebb ötszög alakú ezüstlemez helyeztek el, melyek csúcsait félgömbfejű ezüstszegekkel rögzítették. Hasonló szögek a lemezek között is voltak. Sajnos, a nyeregrészlet korántsem maradt fenn olyan kitűnő állapotban, mint a fentiekben részletesen tárgyalt társa, így csak bizonyos részadatok összevetésére nyílik lehetőségünk (6. kép).

29. Bálint Cs., 1974. 34-38.; Gavrilova, A. A. 1965. 84-87.

30. Bálint Cs., 1974. 41.

Még a famaradványok deformálódása ellenére is megállapíthatjuk, hogy a hátsó kápa felülete erősen homorú volt. Erre utalnak egyébként az ezüstlemezek határozott ívei is. A kápa felső ívére szegelt lemezek jóval szélesebbek voltak, mint a férfinyergék díszítményei. (A II/49. sír középső lemezének legnagyobb szélessége: 4,1 cm, a II/52. sír hasonló lemeze: 3,1 cm.) Jóval szélesebb volt a kápa ferdén legyalult felső (1,5 cm) és függőlegesen álló alsó (1,35 cm) pereme is (a II/52. sírnál mindkettő 0,9 cm). Mindezek után már nem meglepő, hogy a két kápa felületének a középtengely mentén mért szélessége is eltér egymástól: II/49.: kb. 7,2 cm, II/52: 5,6 cm. Annak alapján, hogy a kápa alsó ívére három lemezt erősítettek (szemben a férfinyereg két lemezével), annak alsó, belső íve is szélesebb lehetett az utóbbiánál. Az előkápáról sajnos úgyszólván semmi adatunk nincs. Mindössze egyetlen, nagyméretű ezüstlemez ékesítette, másodlagos fekvése nyomán azonban – 12 cm-re feküdt a hátsó kápától – nem tudjuk megállapítani a nyereg hosszát. Méretei azonban (h: 5,6 cm, legnagyobb sz: 4,1 cm) arra utalnak, hogy szintén egy széles felületű előkápa felső ívére szerelték. A II/52. sír elülső kápájának legnagyobb szélessége közepén 5,7 cm volt, ha a lemezt arra illesztették, peremtől peremig ért volna. Tekintettel arra, hogy az eddigi ezüstveretes nyergék vizsgálatából az a következtetés vonható le, hogy a felső ívről indított lemezek a kápa felületének kb. 2/3-áig nyúltak, a II/49. sír nyergének elülső kápája közepén legalább 7 cm széles lehetett. Alakja, ívelődése azt mutatja, hogy az előkápának is széles, ferdére gyalt felső pereme lehetett, felülete pedig enyhén homorú volt.

Végezetül megemlítjük, hogy a tárgyalt nyereghez három ezüst lukvédő tartozott, ezeket azonban másodlagos helyzetben leltük (6. kép 1–3.). Egyikük háromágú, középső csúcsa levélcsokorban végződik, alul ovális alakban áttört. A másik kettő négyágú, karéjos, közepén kör alakban áttört veret. Mindháromat 3-3 ezüstszeeggel rögzítették. Analógiájukat mindeddig nem ismerem a honfoglalás kori leletanyagból, előkerültek viszont a karosi temetők további sírjaiból. A karéjos vereteket felfedezhetjük a II/52. sír nyiltartó, valamint íjtartó tegezének díszítményei között is, csak ott szegeccsel rögzítették azokat. Hasonlókat helyeztek el a III/11. sírban talált íjtartó tegez felső harmadán is. A háromágú veret párpai a III/11. sír nyergét ékesítették. E tárgyak, ha nem is azonos öntőmintából, de mindenképpen egy műhelyből kerülhettek ki, erre utalnak apró részletekig menő hasonlóságaik. A háromágú lukvédők távolabbi, jóval mivesebb párhuzamának tekinthetjük a szakonyi életfás veretet, melyet ásatója a női lószerszám központi szügyelőveretének határozott meg.³¹

Ezüstveretes női nyereg csekély maradványait figyelhettük meg a II/45. sírban is. A nyereg azonban a lókoponya alatt feküdt, így annak súlya teljesen széttroncsolta. Mindössze annyi állapítható meg róluk, hogy olyan kápához tartoztak, melynek – az előzőhöz hasonlóan – rendkívül széles, 1,5 cm-es pereme volt. Az épségben maradt két lemez valamelyik kápa felső ívéhez tartozhatott. A nyereg díszítményei között ezüstsegek is voltak.

A fentiekben túl még két férfisírban találtunk nyeregére utaló fémdíszeket. A II/9. sírban, a koponya mellett egyetlen, aranyozott bronz ötszög alakú lemez feküdt (5. kép 1.), a II/16. sír harcósának nyergét pedig 8 db ezüstszeeggel verték ki.

Az ezüstveretes nyergék, ha nem is túl nagy számban, de az egész X. századi magyar településterületen használatosak voltak. Ilyen finom művű eszközt nyilván csak a legtehetősebbek engedhettek meg maguknak, közülük is főként az asszony nép kedvelte. Legtöbbjüket rozettás lószerszámveretek kíséretében találjuk, vagy olyan teme-

31. Dienes I., 1972. 16. kép.

tőkben, ahol rozettás lószerszámos sírok is előkerültek.³² Ezeket a későbbiekben még részletesen tárgyaljuk, itt csak annyit jegyeznék meg: tipikus kísérőleleteik közé bizvást besorolhatjuk az ezüstveretes nyergeket is. Márcsak azért is megtehetjük ezt, mert a kéttágú csüngőkkel díszített ruházatot viselő nők sírjai közül mindössze egyről tudjuk bizonyosan, hogy ezüstös nyereg is volt mellette.³³

A jelek szerint ilyen díszes nyeret a legrangosabb férfiak is ritkán használtak. A vezéri, valamint a tarsolylemezes sírokban – a karosi II/52. kivételével – nem találjuk nyomukat, de még a veretes övvel elhantoltak mellől is csak néhány esetben kerültek elő.³⁴

Az ezüstveretes nyereg használata a magyarságnál minden bizonnyal még a honfoglalás előtti évszázadokra nyúlik vissza. Azokon a területeken ugyanis, melyeket őseink vándorlásaik során érintettek, megtalálhatjuk e nyereg párhuzamait. A Dél-Ural nyugati oldalán feltárt IX–X. századi temetőkben (Bekesevo, Lagerevo, Isimbaj) jól ismertek a lemezekkel ékesített nyergek.³⁵ Sajnálatos módon ezek szerkezetéről alig tudunk valamit, pontos részadatok híján. Legújabbán az Ingul folyó mentén, magyarnak tartott női sírban is felbukkant egy ezüstlemezes nyereg.³⁶ A jelek szerint azonban a díszítésmód ezen változata sem a szaltovói kultúra területén, sem az ázsiai sztyeppéken nem terjedt el.

IRODALOM

Bálint Cs.,

1974 A gádorosi honfoglalás kori nyereg. *ArchÉrt.* 101.

1979 Les selles hongroises du Xe siècle et leurs rapports orientaux. (Permanent International Altaistic Conference, Ankara 1973) Türk Kültürümü Araştırma Enstitüsü 51/II/A7 (Ankara)

1989 Die Archäologie der Steppe (Wien–Köln).

1991 Südungarn im 10. Jahrhundert. Bp.

Bokij, N. M.–Pletnyova, Sz. A.

1989 Nomád harcos család 10. századi sírja az Ingul folyó völgyében. *ArchÉrt.* 116.

Börzsönyi A.,

1912 Gyömörei sírlelet a honfoglalási korból. *ArchÉrt.* 32.

Derev'janko, E. I.

1988 Baraba v tjurkszkoe vremja. Novoszibirszk

Dienes I.,

1959 A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? *ArchÉrt.* 86.

1965 A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története. Szerk. Nagy Gy. Orosháza

1972 A honfoglaló magyarok. Bp.

32. Gyömöre: *Börzsönyi A.*, 1912. 214–219.; Csorna-Sülyhegy: *Hampel J.*, 1900. 611.; Szeged-Négyhalom-dűlő: *Rég. Tan.* 2. 960. sz.; Koroncó-Bábot: *László Gy.*, 1943. 7–32.; Ártánd: *Mesterházy K.*, 1980. 295–303.; Szakony: *Dienes I.*, 1972. 25.; Fácánkert-Kajmádpuszt: *Wosinsky M.*, 1896. 1036–1038.; Tengelic: *Rég. Tan.* 2. 1096. sz.; Nagyvázsöny-Nózsér: *Éri I.–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.*, 1969. 138.; Zalkod: *Jósa A.*, 1914. 178.; Tiszánána-Cseh-tanya: *Dienes I.*, 1959. 210.; továbbá Karos-Eperjesszőg II. temető 45. és 49. sírja.

33. Mezőtúr: *Supka G.*, 1909. 264.

34. Gödöllő-Öreghegy: *Supka G.*, 1911. 180–182.; Kunágota 2. sír: *Móra F.*, 1926. 123–135.; Mohács-Téglagyár 5. sír: *Kiss A.*, 1983. 240–241.; nem volt veretes öv az üllői sírban: *László Gy.*, 1943. 16–17. 14. kép. Nem lehetetlen azonban, hogy a geszterédi sírban talált, körte alakú ezüstlemez a nyereg elülső kápáját díszítette: *Kiss L.*, 1938. I. t. 86.

35. *Mazítov, N. A.* 1981. 61., 74., 90.

36. *Bokij, N. M.–Pletnyeva, Sz. A.* 1989. 86–98.

- Dókus Gy.*,
1900 Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. ArchÉrt 20.
- Éri I.–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.*,
1969 Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Bp.
- Fedorov–Davidov, G. A.*
1966 Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordinskih khanov. Moszkva
- Gavrilova, A. A.*
1965 Mogilnik Kudyrge kak istočnik po istorii altajskih plemen. Leningrád
- Hampel J.*,
1900 A honfoglalás kor hazai emlékei. In: *Pauler Gy.–Szilágyi S.*, A magyar honfoglalás kútffői. Bp.
- H. Tóth E.*,
1976 The Equestrian Grave of Izsák-Balázspusztá from the Period of the magyar Conquest. Cumania 4
- Jósa A.*,
1914 Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. ArchÉrt 34.
- Kiss A.*,
1983 Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és Árpád-kori temetőinek leletanyaga I. Bp.
- Kiss L.*,
1938 A geszterédi honfoglalás kori sírlelet. ArchHung 24. Bp.
- Kuznetsov, V. A.*,
1961 Zmejskij katakombnyj mogilnik. Materiali po Arkh. i drevniei ist. Sev. Osetii I. Ordzso-nikidze
- László Gy.*,
1943 A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. ArchHung 27. Bp.
- Mažitov, N. A.*
1981 Južnyj Ural v VII–XII. vv. Moszkva
- Mesterházy K.*,
1980 Ein landnahmezeitlicher Sattel aus Ártánd. Acta ArchHung 32.
1983 Honfoglalás kori nyereg Ártándról. BMÉ 3.
- Móra F.*,
1926 Lovas sírok Kunágótán. Dolg. 2.
- Révész L.*,
1985 Adatok a honfoglalás kori tegez szerkezetéhez. Acta Ant.et Arch. Suppl. 5.
- Supka G.*,
1909 Honfoglalás kori leletről Mezőtúron. ArchÉrt 29.
1911 Honfoglalás kori leletről Gödöllőn. ArchÉrt 31.
- U. Kóhalmi K.*,
1968 Two Saddle Finds from Western Mongolia. Acta ArchHung 20.
1972 A sztyeppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp.
- Varázséji G.*,
1880 A szeged-öthalmi őstelep és temető. ArchÉrt 14.
- Wosinsky M.*,
1896 Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig II. Bp.

ÜBERRESTE VON SÄTTELN AUS DER ZEIT DER LANDNAHME, GEFUNDEN IN KAROS

Zu dem am wenigsten bekannten Nachlass der landnehmenden Ungarn gehören die Sättel. Zum grössten Teil sind sie spurlos verschwunden, nur einige hin und wieder aufgefundene Verzierungsstücke aus Silber oder Knochen weisen auf ihr einstiges Vorhandensein hin. Die vorliegende Arbeit ist ein Überblick über die Versuche, Rekonstruktionen anhand dieser zu erstellen. Hier ist es mir gelungen, mit Hilfe einiger zum Glück erhalten gebliebener Funde frühere Angaben zu korrigieren bzw. zu ergänzen. Dieser Fund stammt aus dem Grab eines hochgestellten Führers, gesichtet in Karos (Komitat Borsod-Abauj-Zemplén).

Der Sattel aus dem Grab Nr. II/52. in Karos liess sich wie folgt rekonstruieren: Der Vorderzwiesel mag 23 cm hoch gewesen sein, die im Grab gemessene Entfernung der Zwieselenden (24,8 cm) darf höchstens um einige Zentimeter breiter gerechnet werden, sodass die grösste Breite 26–28 cm gewesen sein mag. Seine Enden haben sich seitwärts stärker werdend in die Sattelflügel gefügt, von vorn gesehen wurden sie jedoch zunehmend schlanker. Der obere Bogen mag einem gestreckten Halbkreis geglichen haben, dessen Rand hervorragte und schräg abgehobelt war. Der untere Bogen mag ähnlich ausgesehen haben, in der Mitte mit einem 8,8–9 cm breiten gesonderten inneren Bogen. Auch der untere Rand stand hervor, und zwar in senkrechter Ebene zur Längsachse des Sattels. Dieser Rand verbreiterte sich an den Enden des Bogens zu einer Art gestrecktem Sechseck. Zwischen diese beiden Ränder auf das leicht konvexe Vorderblatt des Zwiesels waren zur Verzierung Silberplatten aufgenagelt, und zwar von oben her angefangen zwischen die neun Beschläge von unten her, und auf den inneren Bogen gestützt weitere zwei. Den unteren Rand zierten bis hin zum Zwieselende silberne Nägel mit einem halbrunden Kopf. Wahrscheinlich hat man den Zwiesel mit Lederhalftern an den Satteltrettern befestigt und diese dann über einen viereckigen bronzenen Lochschutz geleitet. Der Zwiesel war ein wenig nach vorn geneigt, im Grab konnten wir einen Neigungswinkel von 75° messen, was wir für real hielten.

Von den Sattelflügeln ist nichts zurückgeblieben, abgesehen von je einem bronzenen, S-förmigen Lochschutzbeschlag zu beiden Seiten, über welche die Brustriemen gezogen wurden. Aufgrund des Bogens am Zwiesel lässt sich jedoch feststellen, dass die Satteltretter in einem steilen Winkel von 50–55° zueinander gestanden haben müssen.

Zwischen dem Mittelpunkt am Rand des vorderen und des hinteren Zwiesels konnten wir im Grab eine Entfernung von 45,5 cm messen. Diese Angabe dürften wir mit einer Toleranz von einigen Zentimetern als Länge des Sattels akzeptieren. Die Enden der beiden Zwiesel waren im Grab 22,7 cm voneinander entfernt. Vergleicht man diese mit den anderen vorherigen Angaben, so kann man zu dem Schluss kommen, dass sich die hinteren Zwieselenden der Länge nach und in einem spitzen Winkel an die Satteltretter anpassten. Somit dürfen wir den im Grab gemessenen Neigungswinkel des hinteren Zwiesel (33,5°) und seine Höhe (13,5 cm) als real ansehen. Seine Enden waren 32,5 cm voneinander entfernt. Diese Entfernung kann ursprünglich etwa 3–4 cm grösser gewesen sein, wenn man einen geringen Verfall der unverzierten Zwieselenden mit einkalkuliert. Demzufolge hat sich der Sattel nach hinten verbreitert. Die Enden des hinteren Zwiesel waren leicht nach aussen gebogen. Seine Gestalt ähnelte zwei sich gegenüberstehenden gestreckten S-Formen. Sein oberer Bogen war durch einen hervorragenden schräg gehobelten Rand, und der untere Bogen durch ebenso einen, jedoch senkrecht gehobelten Rand verziert. Zwischen diesen war die Oberfläche des Zwiesels stark konvex. In der Mitte des unteren Bogens gab es auch hier einen 8,6–9 cm tiefen inneren Bogen, an dessen Enden sich der Rand ebenfalls zu einem

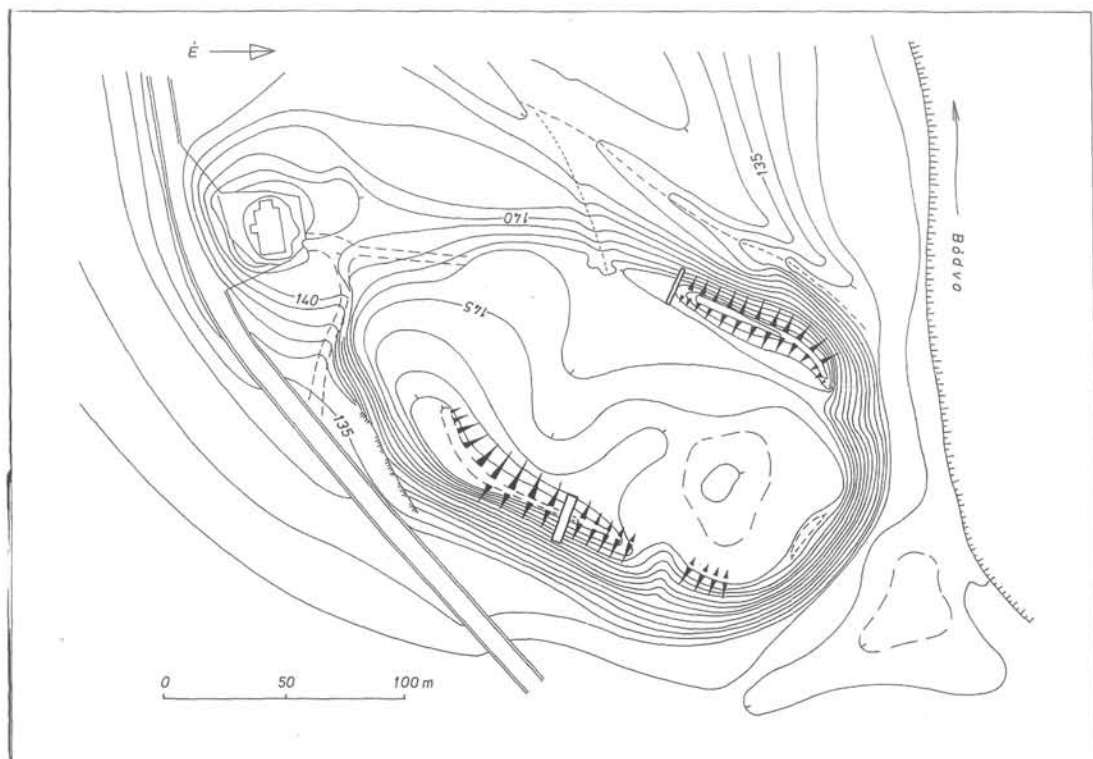
gestreckten Sechseck verbreiterte. Hier hatte man je eine silberne runde Platte aufgenietet und in den unteren Rand Silbernägel mit Halbrundkopf geschlagen. Von den Zierplatten reichten sieben von dem oberen Rand nach unten, und zwei sind auf den inneren Rand gestützt dazwischengekeilt. Der Zwiesel wurde durch Riemen an den Sattelbrettern befestigt. Diese Riemen wiederum zog man durch die viereckigen bronzenen Lochschützer, die sich an den beiden Rändern im oberen Drittel des Zwiesels befanden.

Im weiteren konnten wir anhand eines Sattelüberrestes, der ebenfalls in Karos in Grab Nr. II/49 gefunden wurde, feststellen, dass die Sättel, die von den ungarischen Frauen im 10. Jahrhundert benutzt wurden, breiter gewesen sein müssen als die, auf denen Männer ritten. Letztere wurden recht weit vorn in Halsnähe befestigt, während die ersteren etwas weiter hinten auf dem Pferderücken befestigt wurden.

László Révész

A BORSODI FÖLDVÁR SÁNCA

NOVÁKI GYULA

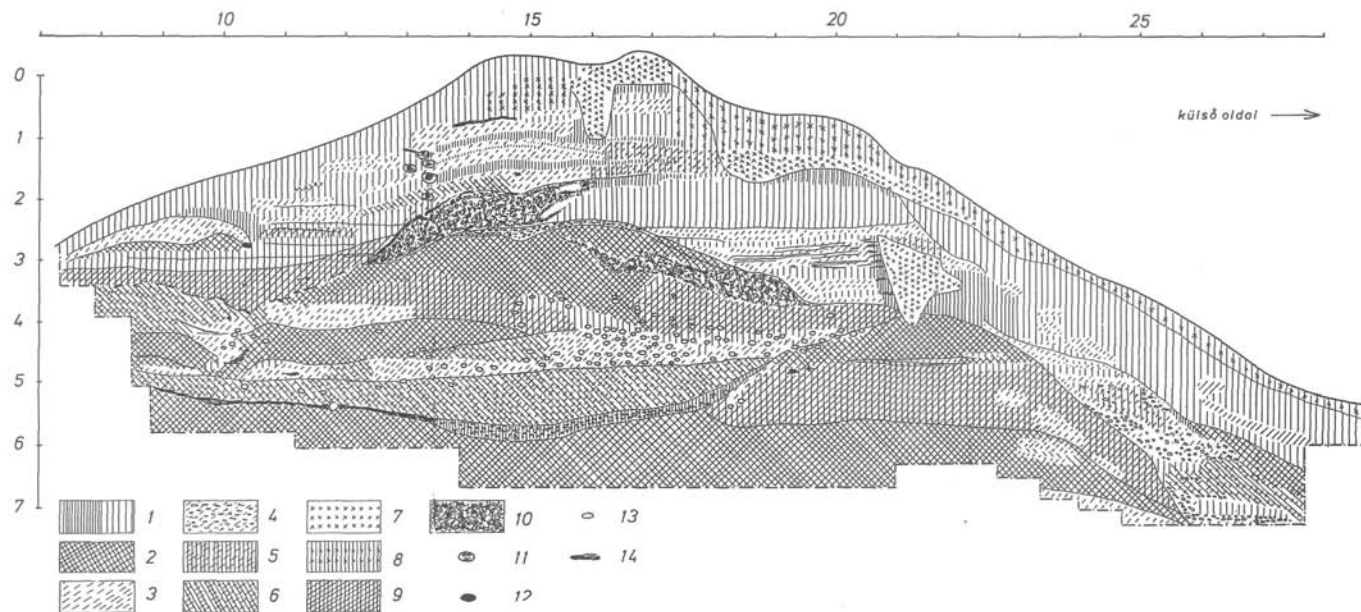

1. kép. Edelény – Borsod vára. A két sáncátvágás helyszínrajza

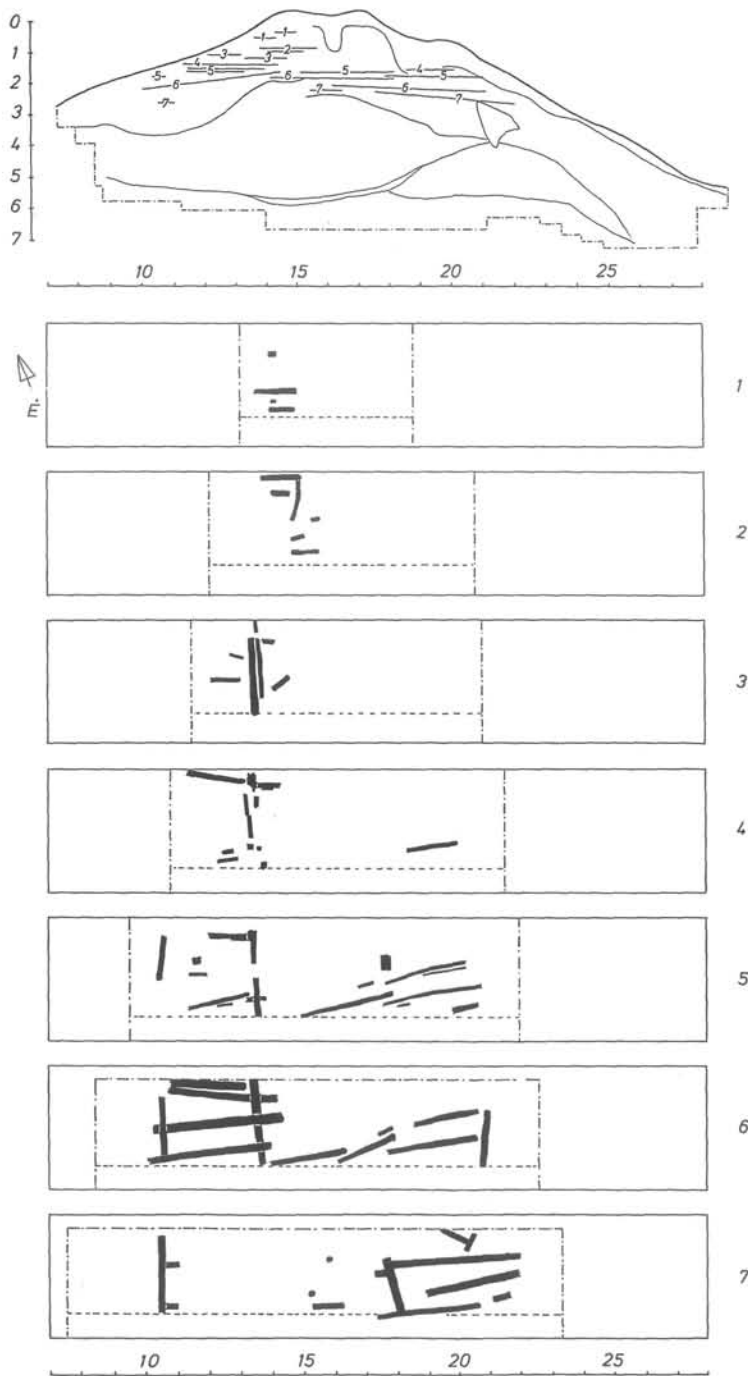
1926-ban Leszih Andor végzett kutatást a borsodi földvárban. Összesen 15 helyen folyt feltárás, de ezekről, a leíráson kívül, nem maradt fenn dokumentáció, ezért pontos helyüket nem ismerjük.¹

Egy helyen a sáncot is átvágta, 4 méter mélységig jutott le. Megfigyeléseiről részletes leírást adott, rajz hiányában azonban ezt csak nagy vonalakban tudjuk követni. A sánc tetejétől számítva 0,5 méterre már gerendamaradványok kerültek elő, amelyek lefelé a 14. sorig követett. A gerendák korhadtak, néha szenesedettek voltak.

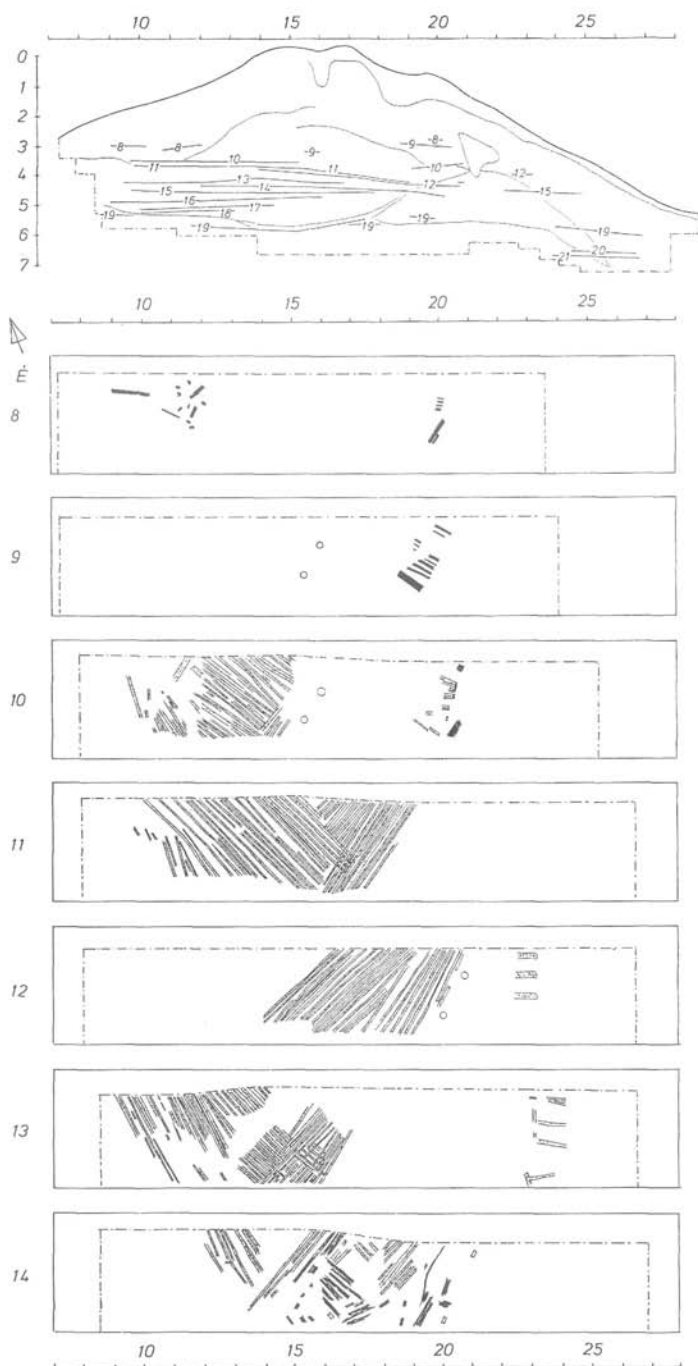
1. Leszih A.: A miskolci múzeum ásatai Borsodon. I. A borsodi földvár. Történelmi és régészeti közlemények Miskolc város és Borsodvármegye múltjából. 2. (1927) 85–87.

2. kép. A keleti sánc keresztmetszete. 1 = sötét, illetve világosszürke föld. 2 = barna föld. 3 = világossárga föld. 4 = világossárga föld, kis kövekkel. 5 = sárgásszürke föld. 6 = sárgásbarna föld. 7 = vörösre égett agyagos törmelék. 8 = kormos barna és vörösre égett föld keverve. 9 = szürkésbarna föld. 10 = sötétszürke, iszapszerű föld. 11 = gerendalyuk, barna fakorhadékkal. 12 = gerendalyuk, faszénnel. 13 = kis gerendalyuk. 14 = faszén.

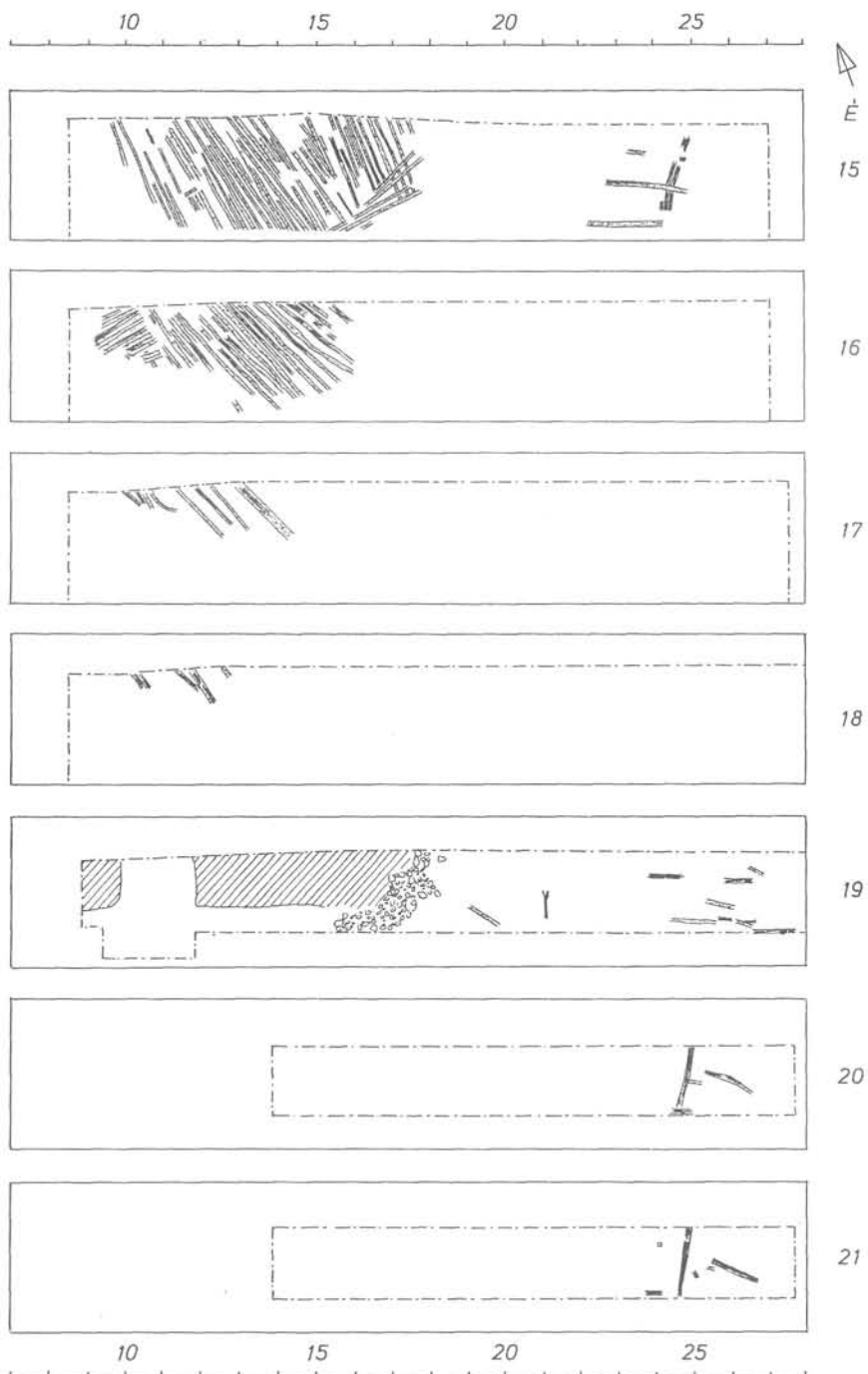

3. kép. A keleti sánc 2. periódusának gerendaszintjei (1-7.)

4. kép. A keleti sánc 1. periódusának felső gerendaszintjei (8–14.)

5. kép. A keleti sánc I. periódusának alsó gerendaszintjei (15-21.)

Vastagságuk 10–22 cm között váltakozott, a sánciránnyal párhuzamosan, illetve arra derékszögben feküdtek. Az egyirányú gerendák nem érintkeztek közvetlenül egymással, közöttük föld volt. Gyenge égésnyomokról is tesz említést. Leírásához egy sematikus rajzot is mellékel, amely a szerkezet lényegét jól tükrözi.

Az alább ismertetett ásatások alapján megállapítható, hogy Leszih a sánc felső, rekeszes szerkezetét tárta fel. Úgy tűnik, az alsó, rácsszerkezetű rétegeket nem érte el. Egy másik helyen a sánc mellett ásatott két kutatóárkot, ezekben is előkerültek korhadt, illetve elszenesedett gerendák, amelyek a „földhányást erősítették”.

1987-ben L. Wolf Mária vezetésével, többéves programmal, új ásatási sorozat indult meg a várban. Felkérésére a sánc átvágásával kapcsolódtam be a munkába. 1988–1989-ben a keleti, viszonylag épen fennmaradt, 1990-ben pedig a nyugati, erősen bolygatott sánc vizsgálatára került sor (1. kép). Az alábbiakban ismertetem ezek eredményeit. Az ásatásnál használt jelzéseket, méterbeosztásokat, mélységi adatokat minden változtatás nélkül megtartottam, hogy elkerüljem az esetleges zavart az ásatási dokumentációval és leletanyaggal való összevetésnél.

A keleti sánc átvágása (2–5. kép)

A szelvény hossza 21, szélessége 4 m volt, mellyel derékszögben vágtuk át a sáncot. A sáncetetőtől számított legnagyobb elért mélység 7 m volt. Az oldalfalakat, hogy az esetleges leomlást megelőzzük, nem teljesen függőlegesen faragtuk, így a szelvény szélessége alul 2 méterre szűkült. A már több helyen bevált, legutóbb Abaújváron (1974–1975) és Tiszaalpáron (1977) alkalmazott ásatási módszerrel kezdtük itt is a munkát. Először 1 m széles árokkal tájékozódunk a várható rétegekben, majd ennek alapján terveztük a 3 m széles szelvény bontását. Ez a módszer azonban itt nem vált be, mert már a nyitó árokban annyira változó volt a föld, hogy nem tudtunk megmaradni az egyes rétegeknél. Irányadóink végül is a gerendamaradványok lettek, a nagyjából egy szinten lévőket igyekeztünk egyszerre feltárni. Eredetileg valamennyi gerenda vízszintesen feködhetett, a rétegek utólagos süllyedése miatt azonban, különösen lejjebb, gyakran erősen ferde helyzetben kerültek elő. Nem lehattünk tekintettel a földrétegek különbözőségére, mert ugyanaz a gerenda állandóan változó minőségű földben volt követhető, amelyekre a fák anyaga különbözőképpen is reagált. A sötétszürke, barnásszürke rétegekben barnára korhadtak és néha megőrizték eredeti alakjukat és méretüket is. A sárga, homokos, vagy kavicsos talajban vékony fehér, vagy világosszürke por alakjában voltak megfigyelhetők, itt barna korhadék csak ritkán, kis foltokban került elő. A vörösré égett rétegekben is csak vékony por (hamu) alakjában követhettük a gerendákat, de itt előfordultak elszenesedett darabok is. Eltekintve a barnára korhadt, illetve elszenesedett részletektől, a föld nyomása összelapította valamennyit, ezért általában csak néhány milliméter vastagságban maradtak fenn. Ez igen megnehezítette a bontásukat, a legóvatosabb söprés mellett is hamar eltűntek, ilyenkor szerencsés esetben a lenyomatok voltak a nyomra vezetők. Csak teljesen száraz talajban voltak feltárhatóak, eső után meg kellett várni, amíg teljesen kiszáradnak.

A következőkben a feltárás menetét veszem sorra, felülről lefelé. A mélységi adatokat az ásatásnál alkalmazott szintezési 0 vonalhoz viszonyítom, amely a sáncetető itteni legmagasabb pontja alá 34 cm-re esett.

A sáncetető felső része 100–120 cm vastagságban újkori bolygatásokat mutatott. A 14. métertől kifelé a töltés égett, vörös, morzsalékos volt. Több, erősen elalakosodott rög is előkerült, némelyik nagy sima felületet is mutatott, több esetben falenyomattal. 30–50 cm mélyen már előkerült néhány gerendarészlet, a sánciránnyal párhuzamosan vagy arra merőlegesen. Ettől kezdve lefelé, ahogyan a szelvény hossza fokozatosan nőtt, egyre sűrűbben és egyre nagyobb területeken kerültek elő, majd kialakult maga

a szerkezet is (1–7. szint). Ez két rekeszből állt, egyik a sánc külső, a másik a belső oldalán futott végig, közöttük 4 m széles üres, illetve feltöltött rész volt. A rekeszok két-két szélét a sánciránnyal párhuzamos gerendák alkották, egymástól 3 m-re, melyeket erre derékszögben, a sáncirányra merőlegesen fekvő gerendák kötöttek össze, egymástól 60–70 cm-re. Utóbbiak mindkét vége 30–80 cm-re túlnyúlt a hosszanti irányúakon. Ezek a méretek azonban csak átlagméretek, mert 20–30 cm-es eltérések is voltak. Ez következhetett részben a nem pontos munkából, de figyelembe kell venni a fák görbületét és a töltés süllyedését is. Különösen utóbbi lehetett jelentős, mert az összetartozó, hosszanti irányú gerendák közül a külső néha 50–60 cm-rel is alacsonyabb szinten került elő.

A gerendákat máglyarakásszerűen rakták össze. Az azonos irányúak nem érintkeztek egymással, közöttük 10–25 cm-es földréteg volt. Csapolásnak nem találtuk nyomát. Egyetlen helyen (6. szint, a 13–14. méter között, 163 cm mélyen) volt egy barnára korhadt jó fenntartású gerendán egy szögletes bevágás, de az esetlegesen odaillesztett gerendának nem volt nyoma. Csapolásra ennél a szerkezetnél nem is volt szükség.

A külső és belső rekesz közötti „üres” részen csak három keresztirányú gerendának találtuk a maradványait, egymás alatt 20, illetve 42 cm-re (5., 6. szint). Ezek köthették össze a két rekeszt. Ugyancsak ebben a középső részben, a rekesz szerkezet alján, két függőleges cölöplyuk is előkerült (7. szint). Az egyik a 16. méter vonalában bontakozott ki, 181 és 346 cm mélység között, tehát 165 cm hosszan volt követhető. A másik ettől 1 m-re, 240 és 344 cm mélység között, vagyis 104 cm hosszan volt megfigyelhető. A 18. m vonalában volt egy harmadik is, ezt 181 cm mélyen lefelé mindössze 25 cm-t követhettük (6. szint). E kerek cölöpök átmérője 12–25 cm között váltakozott, a lyukak oldalfalán falenyomat is látszott. E cölöpök azonban nem tartoztak a rekeszes szerkezethez, hanem a lejjebb kibontakozó, egészen más jellegű rácszerkezetből maradtak fenn.

A rekeszes szerkezet a belső oldalon 300, a külső oldalon átlag 250–260 cm mélységig volt folyamatosan megfigyelhető.

A leírt gerendák mindeddig a sánc irányához igazodva, azzal párhuzamosan (hosszanti irányban), vagy erre merőlegesen (kereszt irányban) feküdtek. Ezután azonban teljesen más szerkezet következett. A 10,5–12 m között, átlag 300 cm mélyen, látszólag összevissza heverő gerendadarabok voltak elszenesedve, de irányuk 25–40 fokos eltérést mutatott a felettük lévőkhöz képest (8. szint). Még szembevetőbb volt a 18,5–21 m között, 280 cm-től lefelé előkerült famaradványok iránya, melyek 15–30 fokos eltérést mutattak (8–9. szint). Ezek a fák az eddigieknél sokkal keskenyebbek voltak, szélességük 6–12 cm között váltakozott. Ennél vastagabb (16–22 cm) csak egy-egy akadt közöttük. A sánc külső széle felé eső végük vörös, égett, morzsalékos rétegbe ért bele, ezen a részen 10–14 cm hosszan elszenesedtek. A sánc belseje felé eső, nagyobbik részük viszont sárga földben folytatódott, ahol már csak alig észrevehető por alakjában követhettük nyomukat. A sáncnak e külső szélén alig 1–1,5 m hosszúak voltak ezek a vékony fák.

Beljebb sötétszürke, iszapra emlékeztető réteg alatt a 15. méter vonalában találtunk ismét gerendákat, 350 cm mélyen, amelyek a sánc belső széléig terjedtek (10. szint). Ezeknek is a fentiektől átlag 45 fokkal eltérő irányuk volt. A továbbiakban lefelé egymás után tártuk fel e rácszerkezetű gerendaszinteket a 9. és 21. méter között (11–18. szint). A fák sűrű rács alakzatban, szorosan egymás mellett, de gyakran 4–10 cm-es közöket hagyva feküdtek. Ezek is jóval vékonyabbak voltak a fentebbieknél, vastagságuk alig 4–8 cm volt, ennél vastagabb alig akadt közöttük. A talajadottságok miatt csak fehér, vagy világosszürke por alakjában maradtak fenn. A fák erősen ellapított lenyomata azonban többnyire jól kivehető volt. Ennek ellenére nem mindig sikerült

felismerni a gerendamaradványokat, ezért meggyőződésem, hogy a felmérteken felül több is volt és így a rajzon „üresen” maradt helyeken is lehettek.

Az égtájakhoz viszonyítva, erősen leegyszerűsítve, két fő irányban feküdtek a gerendák és ennek alapján nagyjából két részre is oszthatók. Az egyik csoport, a kelet–nyugat irányúak, elsősorban a sánc külső szélé felé, a másik csoport, az észak–dél irányúak pedig a sánc belső szélé felé estek. Nagyjából így helyezkedtek el, de néhol egymást keresztezve össze is keveredtek. A válaszvonal általában a 15–16. m vonala körül, vagyis a sánc közepén húzható meg.

Az egyes gerendaszintek többnyire sűrűn egymás alatt következtek, csak egy-két esetben figyelhettünk meg közöttük 10–20 cm-es földréteget. Mivel a bontásuk rendkívül időigényes volt és ahogy lefelé haladtunk, mindig ugyanaz a kép tárult elénk, ezért 20–30 cm-ként tártunk fel aprólékosan egy-egy gerendaszintet. Néhol azonban alig 10 cm-es különbséggel vettük sorra a következőt.

Az egy szinthez tartozó gerendák nem feküdtek vízszintesen. Valamennyi erősen lejtett észak irányában, a nagy metszettel felé, annyira, hogy az átlag 3 m szélesen feltárt gerendaszintek két szélé között többnyire 50–65 cm szintkülönbség volt.

A 9. és 10. szintben két cölöplyuk bontakozott ki, amelyek már a 7. szinten mutatkoztak, de ilyen mélyre nyúltak le. Két függőlegesen álló, kerek keresztmetszetű cölöp nyoma a rácsszerkezetben is előkerült a 12. szintben. A 20. és 21. m vonalában 418, illetve 423 cm mélyen jelentkeztek, egymástól 185 cm-re. Ezeket azonban csak 5–10 cm mélyen követhettük lefelé. Ugyanebben a vonalban, közvetlenül mellettük, de lejjebb, 424, illetve 460 cm mélyen újabb két cölöplyuk került elő, de egymástól nagyobb távolságra, 2,2 m-re. Utóbbiak keresztmetszete szabályos téglalap volt, aljuk is egyenes, méretük egyformán 23×12 cm. Ezeket 25, illetve 40 cm mélyen bonthattuk ki, mindkettőben laza barna fakorhadék is volt (14. szint). E négy cölöp mintegy lezárja a sűrű rácsszerkezet külső szélét, ugyanabban a ferde irányban, mint az a gerendák fekvéséből már fentebb kialakult.

A sűrű rácsszerkezet külső szélé egyre inkább beljebb húzódott. 450 cm mélyen még a 18. méter vonaláig terjedt (15. szint), 475 cm mélyen a 16. méterig (16. szint), 500 cm mélyen a 14,5 méterig (17. szint), majd a legalsó fák, átlag 530 cm mélyen, már csak a 13. méterig (18. szint). Egyúttal a kiterjedése is egyre csökkent, a legalsó fák már csak a szelvény északi szélén, közvetlenül a nagy metszettel alatt voltak megfigyelhetők.

A sánc alsó, átlag 270 cm alatti részében tehát a 20. és 21. méter vonala között jól kialakult a sűrű rácsszerkezet külső szélé. Ettől teljesen elkülönülnek azok a gerendák, amelyek a sánc külső lejtőjében, a rácsszerkezetnél 1–1,5 méterrel kijebb kezdődnek és egyre lejjebb fokozatosan távolodnak is. E gerendák mérete, iránya és szerkezete megegyezik a sánc felső részében megismert rekeszes szerkezettel. A 22,5–23 m vonalában, 393 cm mélyen került elő az első három keresztirányú gerenda, egymástól 40–45 cm-re, mindössze 75 cm hosszúak voltak (12. szint). Innen lefelé egyre kijebb tolódva és egyre nagyobb hosszban, még további öt szintben sikerült hasonló gerendákat megállapítani (13., 15., 19., 20., 21. szint). A sánciránnyal párhuzamos, hosszanti gerendák is fokozatosan kijebb kerültek, a 23., 24., majd alul a 25. m vonalába. Legalul elszeneledtek, a legalsó gerenda alatt 1 m széles sávban égett, faszenes, kormos föld zárta le a sort.

A 24. m vonalában egy alig 5×5 cm-es, négyzet keresztmetszetű cölöplyuk bontakozott ki 638 cm mélyen. Faragott kis cölöp lehetett, a fa lenyomatai is látszottak, de csak alig 20 cm mélyen tudtuk követni (21. szint).

A sáncnak e külső részében több esetben találtunk kisebb, megfeketedett fadarabot, de ezeket a nedves, agyagos földben nem sikerült megfigyelni. Fekvésük rendszertelen volt, valószínűleg lehullott ágak, rőzsefal darabjai voltak.

A sűrű rácsszerkezet külső széle fokozatos visszahúzódásának, valamint a külső lejtő gerendái egyre kijebb kerülésének magyarázatát a 18–24. m közötti földtöltés adja meg (2. kép). Mindkettőt ehhez igazodva, arra mintegy rátámasztva alakították ki a sáncépítők.

Az eddig leírt valamennyi megfigyelés a sánccal függött össze. Legalul, átlag 570 cm mélyen elértük a sáncépítést megelőző járószintet. Ez nagyjából egyenletesnek és vízszintesnek mondható, a sánc külső oldala felé igen gyenge lejtéssel. A 24. m vonalában fordul meredek lejtőbe, jelezvén a domb eredeti, természetes peremét.

A sánc belső oldalán, közvetlenül a rácsszerkezet legalsó gerendái alatt, egy korábbi település nyomai kerültek elő (19. szint). A 9–10 m vonala között alig több mint 1 m²-nyi területen tapasztástöredékekből álló, kb. 5 cm vastag kormos, faszenes réteg alakult ki, további folytatása feltáratlan maradt. A durva anyagú tapasztások egy része vörösesbarnára égett, több közülük sima felületet mutatott. A 10–11,5 m között semmit sem találtunk, majd ismét faszenes, kormos, letaposott, de alig 1-2 cm vastag réteg következett, amely a 17,5 m vonaláig tartott. Itt tapasztástöredék alig volt. Ez a réteg a szelvény északi szélén 1,5 m szélességben húzódott egyenes vonalban, többi része itt is a nagy metszetal alatt maradt. Alatta kis kövekből álló, 20–30 cm vastag réteg következett, hasonló volt a déli széle mellett is. A 16–18. m vonala között 30–40 cm vastagságban kőhalmaz zárta le ezt a letaposott réteget. Mindkét tapasztásos, illetve faszenes felület erősen lejtett észak irányába, akárcsak a felette kibontott gerendaszintek is.

Leletanyag szinte valamennyi rétegben előfordult, ami arra vall, hogy a sánc építéséhez korábbi teleprétegeket hordtak fel. A várdomb relatív magassága alapján ezek csakis a sánccal behatárolt belső területről származhatnak.

A keleti sánc periódusai

A két szerkezet különbözősége és a rétegződések két építési periódust mutatnak, ezeket időrendben, alulról felfelé foglalom össze.

1. építési periódus (18–8. szint, 8. kép).* A domb természetes, eredeti pereme vízszintes, egyenletes volt. A sáncépítést megelőző település itt csak vékony réteget jelentett az egykori felszínen.

A sáncépítés a domb peremén emelt egyszerű földtöltéssel kezdődött a 18–26 m között, magassága 1,75, alapszélessége kb. 6–6,5 m volt. Tetejére két cölöpsort vertek le, szorosan egymás mellé, melyekből 2-2 darab esett a feltárt területbe. A belsők keresztmetszete kerek volt, tehát a fák természetes alakjukban maradtak, míg a két külső szabályos téglalap alakú keresztmetszete faragott cölöpökre utal (12., 14. szint). E kettős cölöpsor előtti vörösesbarna, agyagos rétegben hullott ágak, gallyak lenyomatjai feltehetően a cölöpsor közötti sövényfal lehullott maradványai.

A sövényvel befont cölöpsor belső aljához, vele párhuzamosan, sűrűn egymás mellé és egymásra fektetett gerendák csatlakoztak. Beljebb, a telep belső területe felé, ezekre és a külső cölöpsorra derékszögben fekvő, hasonló sűrű gerendaszerkezet következett. A gerendák általában szorosan egymás mellett feküdtek, de több helyen 4–10 cm-re voltak egymástól. E két, különböző irányú, de mindenben megegyező és egymásba érő rácsos gerendaszerkezet átlag 2 m vastagságban maradt fenn. Az egyes gerendaszintek közvetlenül csatlakoztak egymás alatt, csak néha figyelhattunk meg 10–20 cm-es földréteget közöttük.

A külső oldal cölöpsorának felső részéhez ugyanilyen szerkezet csatlakozott. De amíg alul vele párhuzamosan gerendák voltak, felül rá merőleges irányúak feküdtek

*A rekonstrukciók rajzi kivitelezését Liptovszky Gábornak köszönöm.

szorosan egymás mellett. Utóbbiak azonban már sokkal rövidebbek voltak, hosszuk 150–250 cm között volt és arra a földtöltésre támaszkodtak, amelyet középen az egész gerendaszerkezetre, teljes szélességében felhalmaztak. A teljes sányszerkezet kb. 12 m szélességben és kb. 3,6 m magasságban maradt ránk.

A középső földhalom közepén a külső oldallal azonos irányú cölöpsor húzódott (7., 9., 10. szint). A külső és belső cölöpsor közötti távolság 4,5 m volt, a közöttük feltöltött rész jelentette a tulajdonképpeni sánc-várfalat.

A sánc 1. periódusának tehát az alapját sikerült megfigyelni, amire a külső és belső cölöpsor, valamint a sűrű rácsszerkezet utal, de a felépítmény teljesen elpusztult, arra az ásatás nem szolgáltatott adatokat.

Az 1. periódus sányszerkezete az öt követő 2. periódus szerkezetének irányától 25–30 fokkal tér el. Ennek magyarázatával ma még adósok vagyunk. Nem kizárt, hogy az 1. periódus sánca befelé fordulva a mainál kisebb területet zárt magába. De az is lehetséges, hogy csak a domb oldalának egyik besuvadását követte, amelyet azonban 2. periódusban már feltöltöttek, kiegyenlítettek. Ilyen besuvadást ma is látni a domb északi és keleti szélén. Erre a belső terület ásatásának eredményeitől várjuk a feleletet.

2. *építési periódus* (21–19., 15., 7–1. szint, 9. kép). Az 1. periódus sáncának maradványaira közvetlenül épült rá a 2. periódus sáncának szerkezete és kiterjedésében is nagyrészt ahhoz alkalmazkodott. Középen magasodott ki az 1. periódus sáncának maradványa, ennek két oldalán, a sánc külső és belső oldalán alakítottak ki egy-egy vízszintes síkot és ezekre építették a két sor rekeszes szerkezetet. Ezek az alsó rácsszerkezeténél vastagabb gerendákból álltak, vastagságuk átlag 20 cm volt, de néha elérte a 30 cm-t. A szerkezet különösen a belső oldalon bontakozott ki jól, ahol a talajadottságok következtében a fák barnára korhadva többnyire megtartották eredeti alakjukat. A külső oldalon vékony, nehezen követhető por alakjában, így hiányosabban kerültek elő, de a szerkezet jellegében és méretében pontosan megegyezett a belső oldalával. Leírásukat a belső, jobb fenntartású maradványok alapján a következőkben foglalom össze:

A sánciránnyal párhuzamos (hosszanti) irányban futott végig egy-egy gerendafal, a gerendák középvonalát alapul véve egymástól 3,7 m-re. E két falat rájuk merőlegesen fekvő gerendákból álló rövid rekeszek falai kötötték össze, egymástól átlag 80 cm-re, de ettől eltérő méretek is voltak. Ez akár pontatlan munkával, akár utólagos elmozdulással is magyarázható. A keresztirányú gerendák mindkét végükkel 30–80 cm-rel általában túlnyúltak a hosszanti irányúaknál.

Mindkét irányú gerendafalra jellemző, hogy az egymás alatt, azonos irányban fekvő gerendák nem feküdtek közvetlenül egymáson, csak a keresztbe rárakottal érintkeztek. Csapolásnak nem találtuk nyomát, de erre itt, ennél a máglyarakásszerű szerkezetnél nem is volt szükség. A gerendákat a felettük lévő súly, és a közéjük szórt, döngölt föld tartotta. Lehetséges, hogy a külső oldalakon valamilyen erősítést alkalmaztak, talán hánckötelet, de cölöpnek, vagy szegnek nyoma sem volt.

A sánc belső oldalán a szerkezetnek hét, egymás alatti szintjét sikerült feltárnunk. Természetesen a sánctetőhöz közel esőknek csak kis részét, de az alsó négyenél az egész szerkezetet megismerhettük. A legalsó gerendák, mindkét oldalon, kb. 300 cm mélységben kerültek elő.

E két rekeszes szerkezet egymástól 4 m-re húzódott végig a sánc hosszában. Közöttük csak három keresztirányú gerenda került elő, egymás alatt 20–40 cm-re, egyébként csak egyszerű földtöltés vékony rétegei mutatkoztak.

A külső, függőleges gerendafal alatt, a sánc meredek lejtőjében is kerültek elő vízszintesen, eredeti helyükön fekvő gerendák (12., 13., 15., 19–21. szint). A fentiekkel azonos rekeszes szerkezet volt itt is, hosszanti és keresztirányú gerendákkal, de rövidebb méretekkel. Teljes kazetta itt nem alakult ki, nyilván a lepusztulás következtében.

Hat különböző szinten figyeltük meg ezek maradványait, lépcsőzetesen egyre kijjebb tolódva. Belső végük az 1. periódus alsó földtöltésére támaszkodott, külső végük lepusztult. Elhelyezkedésükből arra következtethetünk, hogy a felettük magasodó, súlyos rekeszes sáncszerkezet megcsúszását akadályozták.

A 2. periódus maradványai kb. 300 cm vastagságban maradtak fenn, teljes szélessége 10,5 m volt. Eredeti magasságára itt is csak becsléseink lehetnek. A külső, függőleges fal 5–6 m magas lehetett, tetején bizonyára mellvéd futott végig. A sáncszerkezet belső oldala feltehetően alacsonyabb volt.

A nyugati sánc átvágása (6–7. kép)

A keleti sánc alján kibontakozott 1. periódus rácsszerkezete élesen eltért a felette épült 2. periódus szerkezetétől. Ellenőriznünk kellett, vajon mutatkozik-e ez a váltás a sánc többi részében is. Erre a nyugati oldal sánca mutatkozott a legalkalmasabbnak. Itt ugyanis a sáncmaradvány déli vége, a korábbi lehordás következtében, szakadékosan végződött, mintegy kínálva a lehetőséget, hogy viszonylag kis földmunkával teljes sáncmetszetet kapjunk, ugyanakkor az alsó rétegeket még érintetlenül feltárhassuk. Az eredmények azonban a vártnál sokkal gazdagabbnak bizonyultak a felső rétegekben is.

A sánc rétegeinek változatossága és a gerendák állaga azonos volt a keleti sáncban tapasztaltakkal. A bontásnál itt is a nagyjából egy szintet képező gerendák voltak az irányadók.

Az ásátás menetét ezúttal is felülről lefelé veszem sorra. A szintezési pont a sánc itteni legmagasabb pontján, a 6. métert jelölő karó teteje képezte, ami a mai felszín felett 10 cm-rel volt. A közölt mélységeket innen számítottuk.

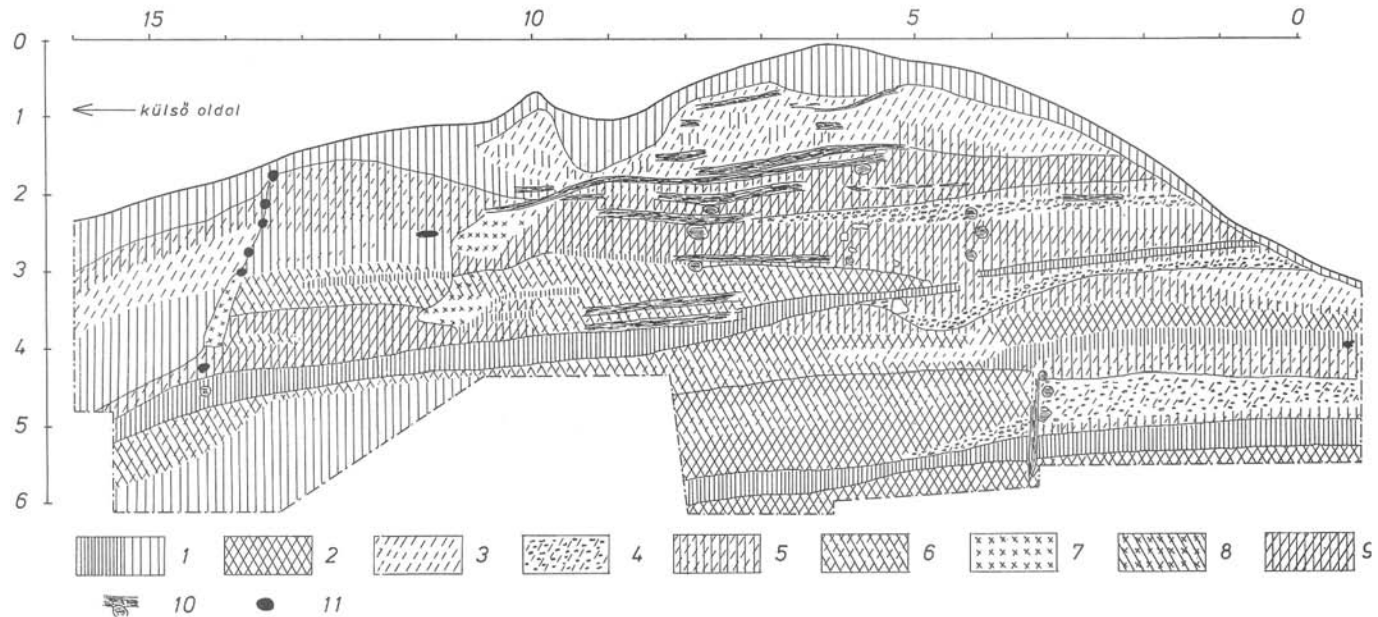
Az omladozó sáncmetszetet 260 cm mélységig faragtuk le függőlegesre, ekkor értük el az előtte még érintetlen rétegeket. A metszetben sok barnára korhadt, 10–15 cm vastag, vízszintesen fekvő gerenda mutatkozott a sánciránnyal párhuzamosan, illetve arra merőlegesen. Az ezután következő rétegekben már az összetartozó gerendákat követve, nagyjából vízszintes síkokban haladtunk lefelé. A szelvény mérete 17×2 m volt. Az északi nagy metszetszfalban jól követhettük a rétegeket, a déli oldalon azonban erősen lepusztult és sok újkori bolygatás zavarta meg. Utóbbi oldalon a szelvény területére is sok újkori bolygatás, szemétdömrő és egy kőfalas pince hátsó fala terjedt át.

Minthogy a felső rész már korábban elpusztult, a vízszintes bontással 259–272 cm mélység között sikerült az első gerendákat megfigyelni. Ettől lefelé egyre több került elő és hamarosan ugyanolyan rekeszes szerkezet alakult ki, mint a keleti sánc 2. periódusában. A metszet felső 260 cm-ében lévő gerendák elhelyezkedése pontosan megfelelt a lejjebb kibontakozó szerkezetnek.

A keleti sáncsal ellentétben, itt négy rekesz sor épült szorosan egymás mellé, az érintkező vonalakban közös hosszanti (a sánciránnyal megegyező) irányú gerendafalakkal. A rekeszek mérete ingadozott. A hosszanti gerendafalak közötti távolság 280–340 cm között, a keresztirányúak között pedig fent 80–90, alul 100–110 cm volt.

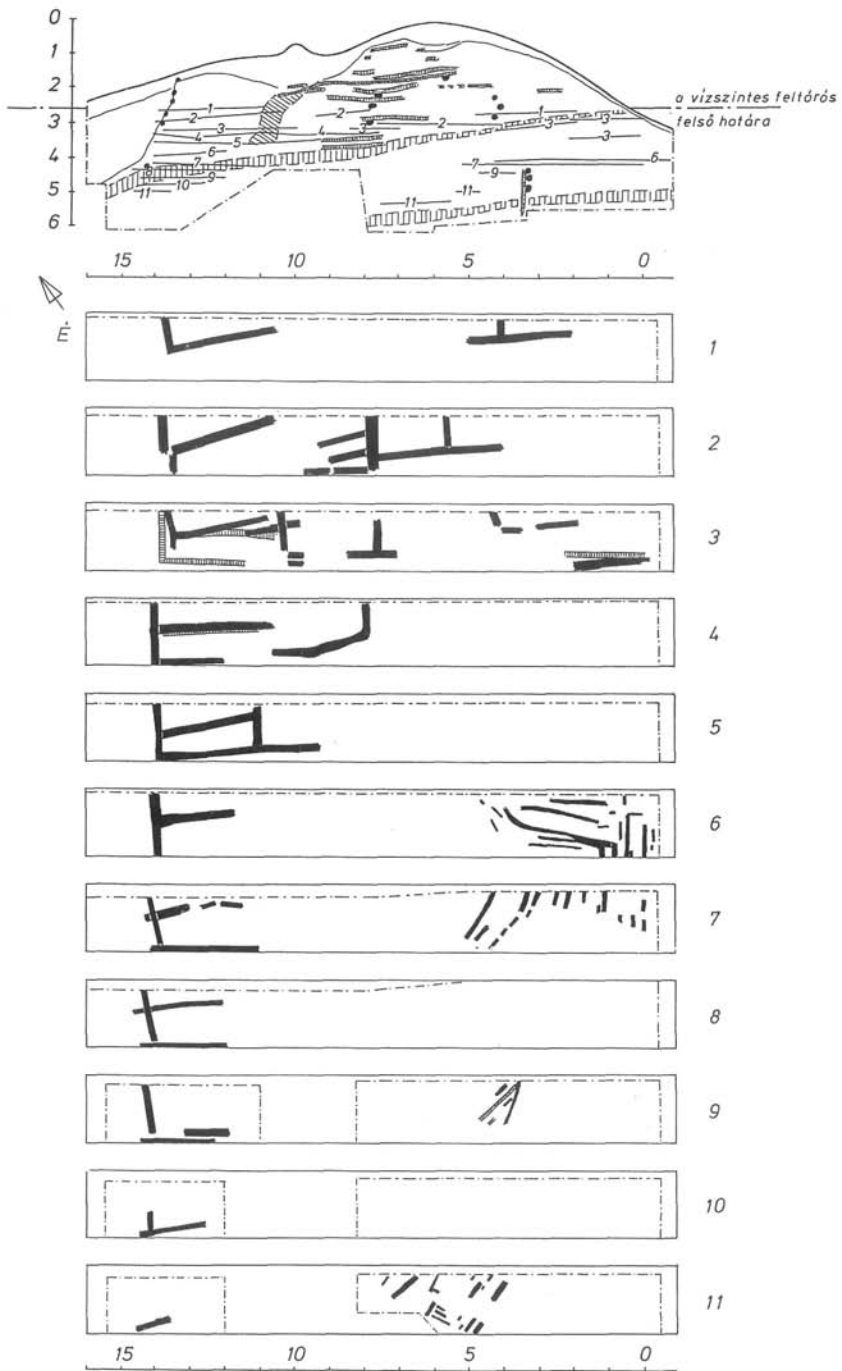
Az azonos irányú és egymás alatt fekvő gerendák, akár csak a keleti sáncban, itt sem érintkeztek egymással, közöttük föld volt. Az egész szerkezet máglyarakásszerűen épült, ácsolásnak, csapolásnak nem került elő nyoma, függőleges cölöpök sem voltak. A fák vastagsága 18–20 cm körüli.

A gerendanyomok körül gyakran volt vörösré égett föld. Ezek főleg két helyen voltak megfigyelhetők. A 10–11,3 m közötti részen sok égett, kormos, vörös, morzsálékos föld volt, a metszet szerinte 220–375 cm mélység között. Ez nagyobb pusztulást jelent, a középső rekesz szélé omlott itt le. A másik hely, ahol égésnyomokat találtunk, a külső rekesz volt, melyben 310 cm mélység alatt általában valamennyi ge-

6. kép. A nyugati sánc keresztmetszete. 1 = sötét, illetve világosszürke föld. 2 = barna föld. 3 = világossárga föld. 4 = világossárga föld, kis kövekkel. 5 = sárgászürke föld. 6 = sárgásbarna föld. 7 = vörösre égett agyagtörmelék. 8 = barnára, vörösre égett föld, keverve. 9 = szürkésbarna föld. 10 = gerenda, barnára korhadva. 11 = gerenda, szenesedve

7. kép. A nyugati sánc 1. és 2. periódusának gerendaszintjei

renda mindkét széléhez 5–10 cm széles, vörösre égett föld csatlakozott. Maguk a gerendák többnyire szürkésfehér por alakjában voltak követhetők, de néha elszenesedtek. Több esetben tapasztaltuk, hogy ugyanaz a gerenda a szerkezet külső szélén elszenesedett, körülötte vörösre égett föld volt, de a folytatása befelé már barnára korhadt és ott égett föld sem volt. A rekeszek közötti föld, a gerendáktól 5–10 cm-re már nem mutatott égésnyomot. A külső oldal legalsó gerendája végig barnára korhadt, az égés tehát nem hatolt le odáig.

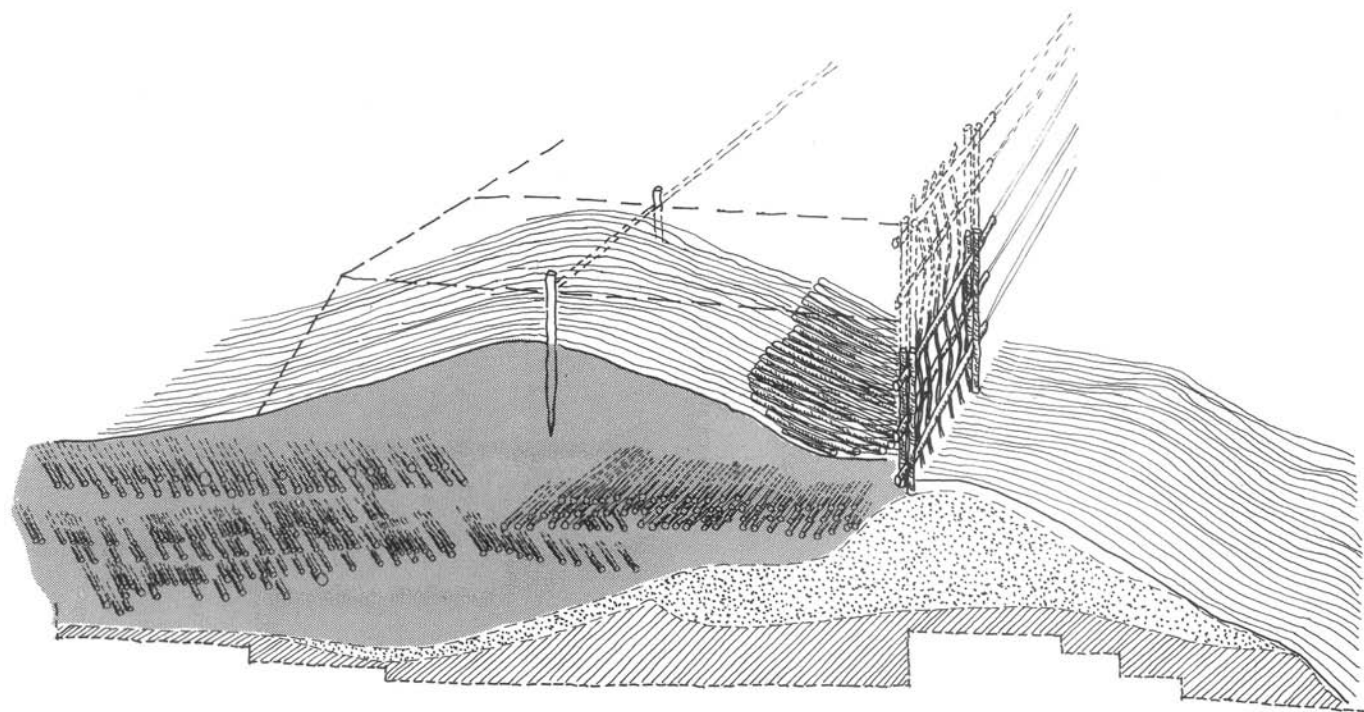
A gerendákat a szelvényben, vízszintes bontással, 12 szinten tudtuk elkülöníteni. Ehhez hozzá kell venni a sánc felső 260 cm-ében lévőket, melyeket csak a metszetalban tudtuk megfigyelni, ebben további 7 szintet különböztethetünk meg. Összesen tehát 19 gerendaszint maradt fenn. Ezek közül az alsó hatot azonban csak a sánc külső oldalán találtuk. Az égés szerkezet egyre kijjebb került.

Itt kell megemlíteni a szelvény déli oldalán húzódó metszetet. Mivel eleve leomlott, illetve lehordott sánc végében végeztük az ásatást, ez a metszet már rongált, hiányos volt. A sánctető felső, kb. 250 cm-es része itt már hiányzott, ami pedig alul megmaradt, újkori bolygatások miatt régészetileg nagyrészt értékelhetetlen volt. Egyedül a 8–14 m közötti szakasz volt érintetlen az alsó rétegekben. Itt ugyanazt tapasztaltuk, mint a keleti sáncban, vagyis az épen maradt, nagy északi metszettel szemben, alig 2 m-re, teljesen más rétegződéseket találtunk. A leglényegesebb különbséget a 10–14,40 m közötti részen mutatkozó égett réteg jelentette, amelynek megmaradt legnagyobb vastagsága 250 cm volt. Eredeti vastagságát nem állapíthattuk meg, mert a felső része már hiányzott. Teljes egészében vörösre égett, kemény, illetve morzsalékos földből állt. Középtájon négy faszenes, illetve fehér hamus csík egy-egy égett gerenda összenyomódott maradványát jelezte, legalul egy vastag, elszenesedett gerenda bontakozott ki. Ezek megfelelőit a szelvényben vízszintes síkban feltártuk. Itt tehát erős tűznek és a gerendák elégésének a nyomait leltük, szemben a szelvényben és a nagy északi metszetalban tapasztaltakkal, ahol a gerendáknak csak egy részét és azoknak is csak 5–10 cm-es körzetét érte tűz. Ez is a sánc sokrétűségére mutat, jelezvén, hogy ugyanabban a sáncban minden átvágás új és új jelenségeket eredményezhet.

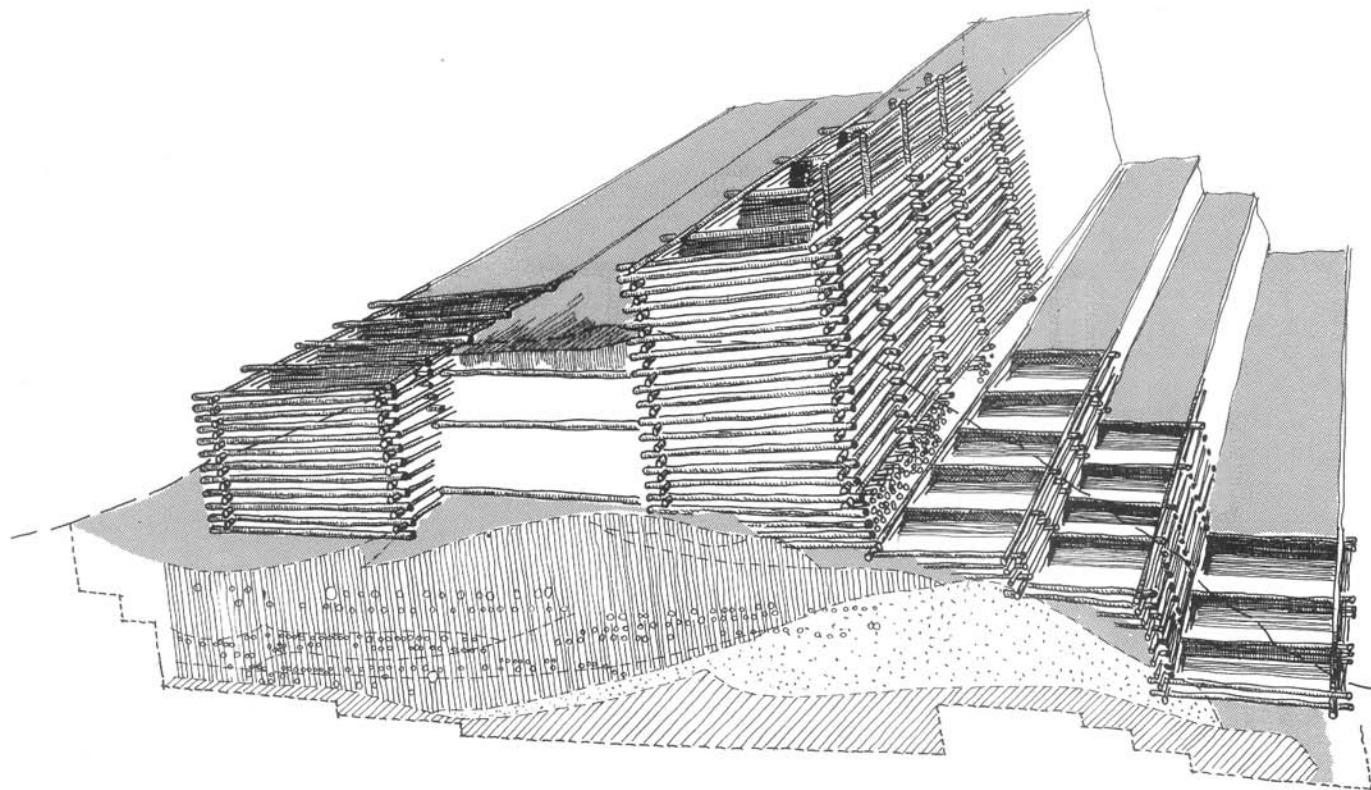
A gerendák lent 20–40 cm vastag, egységes, sötétszürke rétegnél értek véget, amely a sánc teljes szélességében, kifelé lejtve, töretlenül húzódott végig. Ez jelenti a rekeszes szerkezet építése előtti járósíntet. E réteg alatt teljesen más kép tárult elénk. Itt azonban sajnos teljes munkát nem tudtunk végezni. Ugyanis a felső, rekeszes szerkezet korhadt gerendái az északi nagy metszetalat igen omladozóvá tették. Az omlásveszély miatt a 8–12 m közötti részt 440 cm mélység alatt már nem tártuk fel. A szelvény külső vége, a 12–16 m között, nem mutatott értékelhető rétegződést.

A sánc belső oldalán kerültek elő olyan famaradványok, mint amilyenek az előző két évben átvágott keleti sánc 1. periódusában, az alsó, sűrű rácsszerkezetben voltak. Az említett vastag, szürke réteg alatt 70–150 cm-re, felülről számítva 370–450 cm mélység között figyeltük meg az első maradványokat (6–7. szint, 0,0–5 m között). A fenti, rekeszes szerkezethez képest sokkal sűrűbben, de 10–40 cm-es közöket hagyva különböző irányú, egymásra derékszögben fekvő gerendák bontakoztak ki fehér por alakjában. Lejjebb ez a szerkezet csak a sánc közepe alatt volt megfigyelhető (9., 11. szint, 3,5–7,5 m között), és itt kevés égett föld is volt. Akárcsak a keleti sáncban, itt is nehéz volt követni a maradványokat, a legóvatosabb söprés mellett is hamar eltűntek. Ezért itt is fel kell tételezni, hogy a rajzban rögzítetteknél több is volt, különösen a meg-megszakadó nyomok alapján kell ezt figyelembe venni.

Utóbbi gerendákat összesen négy szintre bontva tudtuk megfigyelni (6., 7., 9., 11. szint), többnyire kemény, apróköves, agyagos kevert földben. Felül még nagyjából azonos irányúak a felette feltárt rekeszes szerkezet gerendáival, de lefelé fokozatosan elfordulnak és legalul már 35–40 fokos szögben eltértek. Cölöplyukat a feltárt szelvény-

8. kép. A keleti sánc 1. periódusának elvi rekonstrukciója

9. kép. A keleti sánc 2. periódusának rekonstrukciója

ben nem találtunk. Azonban a metsztfalban a 3,4. m vonalában, 430 cm mélyen kezdődően egy 150 cm hosszú, alul hegyesre faragott cölöp lenyomata alakult ki, amelyhez felül a belső oldalon három hosszanti irányú gerenda helye simult, fehér por alakú famaradványokkal. Ezek közül az alsó lyuk négyzet keresztmetszetű, tehát faragott gerenda lenyomata volt. Ennek a függőleges cölöpnek és a három, hozzá csatlakozó vízszintes gerendának semmilyen folytatását, vagy megfelelőjét nem találtuk a szelvényben.

A legelső gerendamaradványokat 496–544 cm mélység között találtuk. Közvetlen alattuk ugyanolyan sötétszürke, 15–35 cm vastag réteg következett, mint a felső, rekeszes szerkezet alatt, ugyanazzal a gyenge kifelé lejtéssel, a metszetben látható cölöptől befelé átlag 500, kifelé 560 cm mélyen. Ez jelentette a sánc legkorábbi periódusa előtti, eredeti járósíntet. Itt nem volt nyoma településnek, alatta már az érintetlen barna föld következett.

Külön kell említeni még a szelvény délkeleti sarkában, 0–2,2 m között előkerült három, barnára korhadt, 15–25 cm vastag gerendát (3. szint). Szorosan egymás alatt voltak, csak a legelső feküdt kissé oldalt. A legfelső teteje 289, a legalsóé 343 cm mélyen volt. A földvár belső területe felé eső végük töredékes volt, itt ugyanis a sánc belső lejtőjével együtt ezek a gerendák is lepusztultak. Másik végüket újkori szemétdödör vágta le. Nem illeszthetőek be egyik sáncszerkezetbe sem. Valószínű, hogy a sánc belső oldalához hozzáépített boronaház maradványa, esetleges további részei déli irányban feltáratlanok maradtak.

Leletanyag sokkal kevesebb került elő, mint a keleti sáncban.

A nyugati sánc periódusai

A nagy metsztfal rétegződései és a szelvényben feltárt gerendamaradványok alapján itt is két építési periódust tudunk megkülönböztetni, de a másodikat további két részre oszthatjuk fel. Ezek időrendben, alulról felfelé a következők:

1. *építési periódus* (11., 9., 7–6. szint). A 0–8 m között, átlag 500–560 cm mélyen, kissé kifelé lejtve húzódik a sáncépítés előtti eredeti járósínt, településnyomok nélkül. A 8–16 m között nem értük el ezt a szintet, itt már nyilván meredekebbé vált, a domb eredeti pereme tehát a mainál sokkal beljebb volt, valahol a 10. m körül. Erre épült a sánc 1. periódusa.

A feltárt maradványok alapvetően ugyanazt a képet mutatták, mint a keleti sánc 1. periódusa, de itt annál sokkal kevesebb gerendamaradványt sikerült feltárni. Ezek iránya is eltért a felette lévő 2. periódus gerendáitól. A 3,4 m vonalában előkerült cölöp a rácsszerkezet belső részéhez tartozik, mert mögötte és előtte egyaránt voltak gerendák.

Sáncrekonstrukcióra itt nincs lehetőség a kevés maradvány és a nem teljes feltárás miatt, de mindenképpen a keleti sánc 1. periódusához hasonló szerkezetre következtethetünk.

Az 1. építési periódus maradványai összesen 170–220 cm vastag rétegződést jelentettek. Felül 20–40 cm vastag, sötétszürke réteg zárja le. Erre épült a sánc teljes szélességében egységes rekeszes szerkezet, amely alapvetően azonos a keleti sánc 2. periódusának szerkezetével. A 10–11,3 m közötti, mélyen lenyúló égett pusztlási réteg azonban ezt két részre osztja, ami egyúttal időbeli különbséget is jelent.

2/a *építési periódus* (1–4. szint, 10. kép). A rekeszes szerkezet külső, függőleges síkú, vízszintesen fekvő gerendákból álló fala a 10–11 m között volt. Ez azonban, a metsztfal tanúsága szerint, leégett, elpusztult. Alátámasztja ezt az is, hogy a szelvényben különben jól követhető szerkezetnek itt hiányoznak a hosszanti gerendái, amelyekből csak 315 cm mélyen került elő egy példány, elszenesedve. Ez a pusztulás azonban

csak az akkori külső oldalt érintette 50–70 cm szélességben. A beljebb eső gerendákat nem érte tűz, a helyükön maradtak és ott korhadtak, vagy porladtak el. Így a sányszerkezet világosan élénk tárult.

Négy rekeszes szerkezet futott végig a sáncon, szorosan egymás mellett, belül közös hosszanti irányú gerendafalakkal. A hosszanti gerendák a 10–11 m között, a 7–8 m között, az 5,8 m-nél és végül a 4,3 m körüli vonalban bontakoztak ki. A negyedik szerkezetnek a telep felé eső belső szélén a gerendafal a sánc oldalával együtt teljesen elpusztult, leomlott. Az egyes rekeszsorok szélessége nem egységes, de mérésüket a rossz állapotban való fennmaradásuk is nehezíti. A külső sor kb. 260–280 cm széles volt, a két középső 220, illetve 340 cm-t mutatott. A sánc belső szélén lévővel kapcsolatban, mivel az egyik fala elpusztult, csak becsléseink lehetnek, szélessége 250 cm-ig maradt fenn, ennél valószínűleg nem is volt sokkal több.

A hosszanti irányú gerendafalakat a sánccirányra merőlegesen rövid gerendafalak kötötték össze. Ezek igen hiányosan kerültek elő.

Az azonos irányú, egymás alatti gerendák itt sem érintkeztek egymással, közöttük föld volt. Az egész szerkezet máglyarakásszerűen készült, a gerendákat derékszögben, váltakozó irányban, csapolás nélkül rakták egymásra.

A 2/a periódusból a szelvényben négy gerendaszintet tártunk fel. Ehhez hozzá kell még számítani a felső részben már korábban elpusztult, de a metszetsfalban világosan megállapítható további gerendaszinteket. Összesen 11 szintet tártunk fel a sánccmaradványban, kb. 300 cm vastag rétegződésen belül. A négy rekeszsor megmaradt együttes szélessége közel 9 m, amihez a sánc belső szélének lepusztulása miatt még kb. 0,5–1 métert hozzászámolhatunk.

2/b építési periódus (1–11. szint, 10. kép). A 2/a periódus külső fala a 10–11 m között leégett és ledőlt, ennek kijavítását jelenti a 2/b periódus. A sánccszerkezet ugyanaz maradt. A ledőlt részt azonban nem újtották fel, hanem 3 méterrel kijebb emeltek egy gerendafalat a sáncciránnyal párhuzamosan. Az erre merőleges, keresztirányú gerendák minden szintben előkerültek, egymástól átlag 80 cm-re feküdtek, néha valamivel messzebb. A felső részen csak a külső oldalt jelentő falig értek, de az alsó négy szintben 20–40 cm-re kinyúltak. Úgy tűnik, hogy belső végüket egyszerűen rátámasztották a 2/a periódus leomlott külső szélére.

Ez a toldás a külső oldalon nem volt függőleges, hanem kb. 70 fokos szögben, rendkívül meredek falat képeztek ki, amivel nyilván a megelőző sánc leomlott oldalát kívánták biztonságosabban megtámasztani.

Ebből a toldásból 11 szintet sikerült a szelvényben feltárni. Ehhez hozzászámíthatjuk a felső részből a metszetsfalban megállapítható további hármat, így összesen 14 gerendaszintet találtunk. Ha feltételezzük, hogy a sánc belső széle nem változott e javítás során, akkor a kijavított sánc teljes alapszélessége kb. 13 m volt.

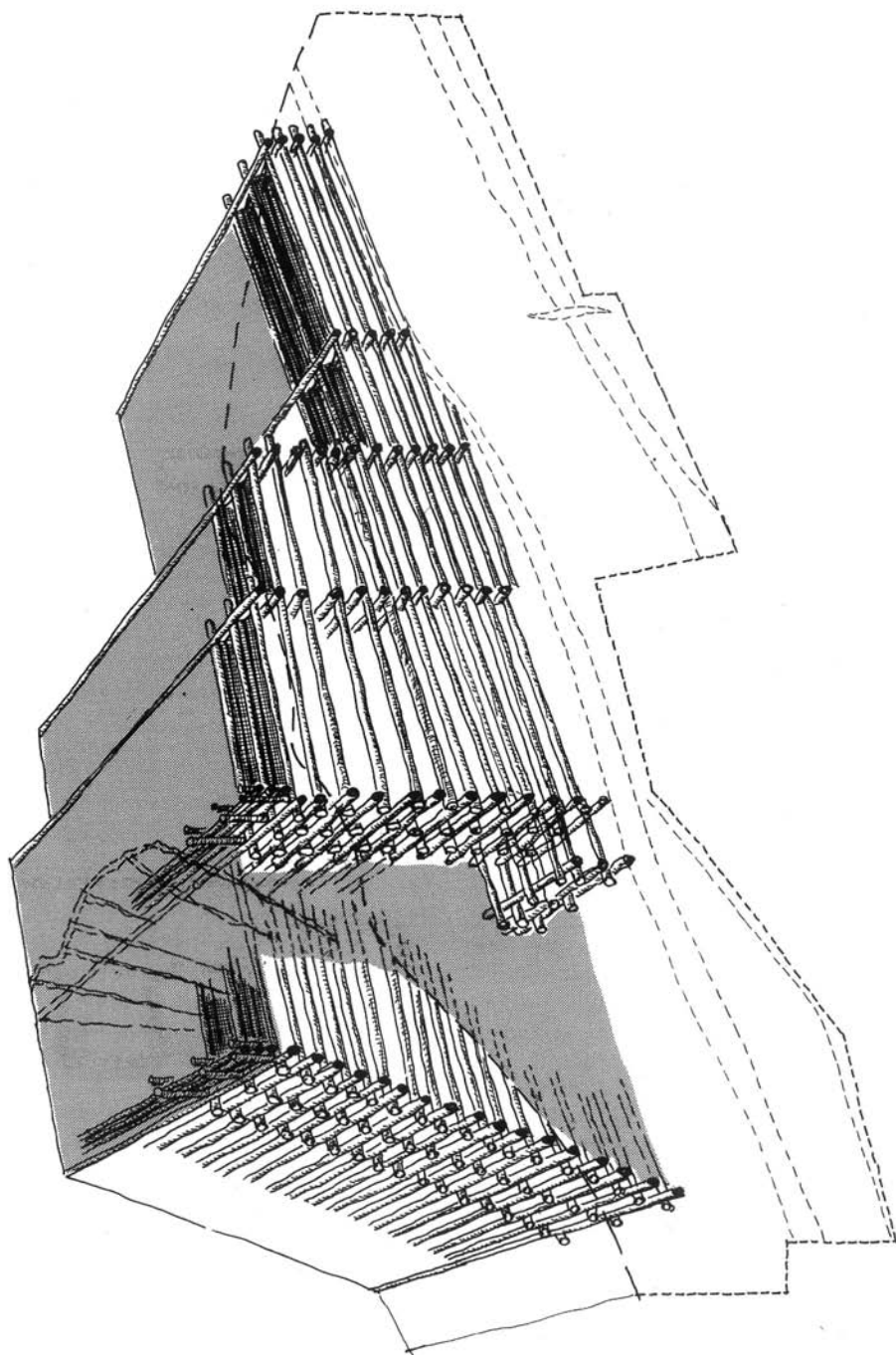
A felépítményből egyik periódusból sem maradtak nyomok. A sánc eredetileg 2-3 méterrel lehetett magasabb. Belső oldala valószínűleg alacsonyabb, talán lépcsőzetes volt, tetején pedig gerendából, vagy sövényfalból mellvéd futhatott végig.

A sánc építésének a kora

A sánc és a telep szoros összefüggésben volt, időrendjük meghatározása csakis együttesen lehetséges. A sánccal körülvett egykori telep régészeti ásatása azonban még nem fejeződött be, ezért a végkövetkeztetésekre ma még nincs lehetőség.

A sánccban és a belső telepen előkerült leletek kiértékelésével L. Wolf Mária foglalkozni, előzetes megállapításokat azonban már közzé tett. A keleti sánccban viszonylag sok lelet került elő, ezek alapján a következőket írja.

A sánccnak őskori előzménye nincs. Építéséhez a megelőző, X. század eleji nyílt

10. kép. A nyugati sánc 2/a és 2/b periódusának rekonstrukciója

telep maradványait tartalmazó rétegeket használták fel. A sánc mindkét periódusában egyaránt csak X. századi leletek kerültek elő. Ezeket ma még nem lehet időrendi sorba elhelyezni, erre feltehetően a belső telep leleteivel való összevetés során lesz majd lehetőség. L. Wolf Mária a leletek előzetes átnézése és a történeti adatok alapján úgy látja, hogy a sánc első és második periódusa egyaránt a X. században épült, utóbbi javítása esetleg átnyúlik a XI. század elejére.²

A sánc 2. periódusának rekeszes szerkezete jellemző a többi X–XI. századi magyar várra is. Ilyen a közelben Abaújvár, Sály-Örsúr vára, távolabb Szabolcs, Sopron, Moson, Zalaszentiván–Kisfaludihegy. Az ugyancsak a X. századba tartozó 1. periódus sűrű rácsszerkezete viszont szokatlan e korai magyar váraknál, azonos sáncszerkezetet még nem ismerünk az ország területéről. Egyedül Pata (ma Gyöngyöspata) X. századba datált várának sáncában került elő sűrűn egymás mellé fektetett gerendákból álló rácsszerkezet, de ez sem jelent teljesen azonos analógiát. A még folyamatban lévő borsodi ásatás további eredményeitől várjuk a felvetett probléma megoldását.

DIE ERDBURGSCHANZE VON BORSOD

Im Jahre 1926 erfolgten die ersten Ausgrabungen in der Erdburg. Damals wurde die Schanze bis zu 4 m Tiefe aufgedeckt, doch an die unteren Schichten gelangte man nicht mehr. Unter der Leitung von Mária L. Wolf wurden 1987 erneute Ausgrabungen auf dem Gelände der Burg unternommen. Diese sind auch jetzt noch im Gange. Im Zusammenhang mit diesen hat der Verfasser 1988–90 den Durchschnitt der Schanze geleitet; dies erfolgte an zwei Stellen, und zwar in der östlichen und in der westlichen Schanze.

Bei dieser Schanze handelte es sich um eine Holzkonstruktion. Die Balken waren je nach der Bodenbeschaffenheit braun verrottet oder in Form eines feinenweisslich grauen Staubes bzw. seltener verkohlt erhalten geblieben. An vielen Stellen liessen sich nur noch die Abdrücke verfolgen. Abgesehen von geringen Abweichungen wiesen beide Schanzen im wesentlichen die gleiche Konstruktion auf, und in beiden entfalteten sich zwei Bauperioden.

Der Durchschnitt der östlichen Schanze.

1. Bauperiode. (18–8 Niveau, Abb. 8.) Unter der Schanze befanden sich die Spuren einer nicht viel früheren Siedlung. Man hatte den Schanzenbau mit einfachen Erdaufschüttungen begonnen. Darauf hatte man zwei Pfahlreihen mit geflochtenem Zaum dicht nebeneinander eingeschlagen. 4,5 m davon entfernt an der Innenseite verlief noch eine Pfahlreihe und zwischen diesen beiden befand sich eine dichte Rostkonstruktion, die aus Balken bestand, welche in verschiedenen Richtungen, eng nebeneinander lagen. Diese Konstruktion blieb in 2 m Stärke erhalten.

2. Bauperiode (21–19., 15., 7–1. Niveau, Abb. 9.)

Diese wurde unmittelbar auf der ersten Periode errichtet, jedoch in einer völlig anderen Konstruktion, und zwar mit einer sog. Zellenkonstruktion aus stärkeren Balken als bei der ersten Periode. Am äusseren und inneren Rand der Schanze zog sich je eine Zellenreihe entlang, in einem Abstand von 4 m zueinander. Dazwischen lag eine leere Erdaufschüttung mit nur wenigen Balken. Diese waren scheiterhaufenähnlich aufgestellt, das heisst, dass sie einander nie in der gleichen Richtung berührten. Nichts weist auf Verzäpfungen hin. An der Aussenseite der Schanze war ein Erdrutsch durch

2. Wolf M.: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990). A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 30–32. (1987–1989). 393–431, 437–442.

eine stufenartige ähnliche Konstruktion verhindert. Die Überreste aus der 2. Periode sind in etwa 3 m Stärke erhalten geblieben. Ihre Gesamtbreite beträgt 10,50 m. Über den oberen Teil liegen uns keine Angaben vor (Brustwehr).

Der Durchschnitt der westlichen Schanze.

1. Bauperiode (11., 9., 7., 6. Niveau) Hier stiess man nicht auf Spuren einer früheren Siedlung. Die Schanzenkonstruktion ähnelt der der 1. Bauperiode bei der östlichen Schanze. Nur konnte man hier weitaus weniger Balkenüberreste entdecken. Da der Forschungsgraben einzustürzen drohte, gelang es nicht, die gesamte Konstruktion freizulegen. Somit kam es auch nicht zu einer Rekonstruktion.

2. Bauperiode (11–1. Niveau, Abb. 10.) Der vorhergehende Schanzenüberrest war von einer 20–40 cm starken grauen Schicht bedeckt, auf der sich dann die Schanze aus der 2. Bauperiode erhob. Von ihrer Konstruktion her ähnelte sie im Grunde genommen der 2. Bauperiode der Ostschanze, doch abweichend davon zogen sich hier auf der gesamten Schanze vier Zellenkonstruktionen entlang, die unterschiedliche Ausmasse hatten, dicht nebeneinander gebaut waren und im Innern eine gemeinsame Balkenwand in Längsrichtung besaßen. Die äussere senkrechte Balkenwand war durch Feuer zerstört worden, und ein Teil des Deiches war abgerutscht. Um dies auszubessern, hatte man seinerzeit in einem Abstand von 3 m von der ursprünglichen äusseren (abgerutschten) Balkenwand nach aussen hin eine neue Balkenwand errichtet. Die sich dieser anschliessenden inneren, quergelegten Balken hatte man einfach auf den abgerutschten Teil aufgestützt und dazwischen mit Erdreich aufgefüllt. So wurde die neue äussere Balkenwand nicht senkrecht, sondern schräg, in einem Neigungswinkel von 70° errichtet, um aller Wahrscheinlichkeit nach, den abgehten Teil zu stützen.

Die Zeit des Schanzenbaues

Zwischen der Schanze und dem Innengelände besteht eine enge Verbindung, sodass der Zeitablauf nur zusammen bestimmt werden kann. Die Ausgrabungen zur Aufdeckung des Innengeländes sind aber noch nicht beendet. Mária L. Wolf beschäftigt sich mit den Funden aus der Schanze; ihre vorerstigen Feststellungen sind:

Die Schanze hat keine altertümliche Vorgeschichte. Im 10. Jahrhundert befand sich auf diesem Hügel eine Anlage, aus deren Schichten nicht viel später die Schanze errichtet wurde. Aus diesem Grunde kamen im Erdreich zwischen den Balken in beiden Perioden viele Scherben aus dem 10. Jahrhundert vor. Eine eingehendere Aufarbeitung macht sich erst nach Beendigung der Ausgrabungsarbeiten und einem Vergleich mit den reichen Funden des Innengeländes möglich. In beiden Bauperioden wurde die Schanze während des 10. Jahrhunderts erstellt, wobei sich die zweite auch bis ins 11. Jahrhundert erstreckt haben mag.

Nováki Gyula

A SZIKSZÓI REFORMÁTUS EGYHÁZ ÚRASZTALI EDÉNYEI

T. NÉMETH ANNAMÁRIA–NÉMETH GÁBOR

Az Abaúj megyei Szikszó a reformáció századai során a mezővárosi kálvinizmus egyik jelentős központjának számított. A Rákóczi Zsigmond és Homonnai István 1588-as török feletti szikszói győzelmét megéneklő Tardi György – maga is kálvinista prédikátor lehetett – némi patosszal így jellemezte:

*„Kedves város Szikszó vala fölföldön,
Mint szép virág fénlík vala az völgyön*

...

*Mört őbenne sok ifjak támadtanak,
Kik istennek apostoli voltanak,
Az juhoknak jó vezéri voltanak,
Az nagy úrnak hűséggel szolgáltanak.”¹*

A reformáció – előbb annak lutheri irányzata – az 1540-es évektől kezdett terjedni a környékbeli mezővárosokban, amelynek kezdeti szakaszában főúri mecénásként és a vármegye főispánjaként Perényi Péter, majd fiai játszottak vezető szerepet. Szikszó a reformáció idején végig részben Perényi-birtok volt.² A reformáció első nagy korszakának majd minden jeles képviselője hosszabb-rövidebb időt töltött prédikátorként vagy skólamesterként a mezőváros egyházában. 1530-as kassai tanítóskodása után megfordult itt Batizi András.³ A hányatott sorsú Dévai Bíró Mátyás 1541-ben Serédi Gáspár pártfogoltjaként tanított a szikszói skólában. Az egri püspök üldözte el 1541 végén.⁴ Ez a vidék volt a színtere az énekeskönyvet, kátét, zsoltárfordítást és krónikát is szerző Benczédi Székely Istvánnak, aki kétszer is megfordult Szikszón. 1529-ben még mint ferences rendi szerzetes tanult Krakkóban, ezután pedig Perényi Péter birtokain, Szikszón és Liszkán tanított. Kátéját mint szikszói skólamester az itteni gyermekeknek írta. Az eredetiben sajnos nem ismert mű 1538, 1544 és 1546-ban három kiadást ért meg. 1548-ban újra Szikszón találjuk, a település prédikátoraként jelentette meg zsoltároskönyvét. 1563-ban már mint a helvét irányzat híve, a bibliafordító Károli Gáspár

1. Balassi Bálint és a 16. század költői. Szerk., vál. Varjas Béla Budapest, 1979. II. 743–744.
2. Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, é. n. (1921.) 77. s. köv., Horváth János: A reformáció jegyében. Budapest, 1957. 35. s. köv.
3. Horváth J. i. m. 40., Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor Budapest, 1977. 58. (a továbbiakban Zoványi: Lex.)
4. Zoványi: Lex. 148., Zoványi J. i. m. 115–116., Horváth J. i. m. 160. s. köv.

lelkész-társa volt Göncön.⁵ Helyi forrás 1546-ban Hellopoeus Szikszai Bálintot említi a szikszói prédikatori tisztségben, aki később szintén megjárta a wittenbergi egyetemet (1562–1567). Hazatérve Egerben lett rektor, ahol lelkésszé is választották, majd 1573-ban Debrecenben Melius helyét vette át. Katekizmusai, az úrvacsoráról írt traktátusa és Zrínyi Miklóst, a szigetvári hőst dicsőítő éneke mellett más egyházi témájú műveket is szerzett. Valószínűleg az ő fia volt az a Szikszai Hellopoeus János, aki tanult Wittenbergben (1594) és Bethlen Gábor első felesége, Károlyi Zsuzsanna halálára gyászbeszédet írt.⁶ 1556-ban a Göncre távozott Bencédi Székely István utódaként Mohi Ferencet említik, aki korábban Erdőd vidékén reformátorkodott, a krakkói és a wittenbergi egyetem hallgatója volt (1537–, 1542–). Ezután hosszú ideig szikszón működött, mint a vidék egyik leghíresebb papja. Károlyi Gáspárral egy időben járt a wittenbergi egyetemre Hevesi Literatus Mihály (†1591–92), aki hazatérve miskolci és szikszói lelkészként tevékenykedett, 1568 óta a borsodi egyházmege seniorja volt.⁷

A kálvini reformáció az 1560-as években vált uralkodóvá az abaúji és zempléni területeken. Az 1561 és 1562-es tarcali zsinat és az 1566-ban Károlyi Gáspár seniorságával megtartott gönci gyűlés jelzik határozott megerősödését.⁸ A szikszói eklézsia később papírra vetett feljegyzései szerint az utóbbi évben Túri Pál volt az itteni prédikátor. Őt talán a korábban Tolnán működő, Wittenberget megjárta, 1558-ban sárospataki rektor Thúri Farkas Pállal azonosíthatjuk.⁹ 1568-ban a Tiszáninnyi és Tiszántúli reformátusok Szikszón tartottak zsinatot, amelyen többek között Mélius Juhász Péter is részt vett. Ez alkalommal döntöttek az úrvacsoránál ostya helyett a kenyér alkalmazása mellett. A szentháromságtagadó Egri Lukács ellen az evangélikusok támogatását is igénybe vették. A zsinatot Schwendli Lázár felső-magyarországi főkapitány betiltotta.¹⁰ A szikszói skóla a korszakban a sárospataki kollégium partikulája volt, a pataki iskola Báthori Zsófia-féle elűzetése idején pártolt át a debreceni kollégiumhoz.¹¹ A tanulóyaikat itt elkezdő jelesebb személyek közül elsősorban Szikszai Fabricius Balázst kell megemlíteni, aki a pataki iskola felvirágoztatásában szerzett kimagasló érdemeket.

5. Zoványi J. i. m. 113., 230., Zoványi: Lex. 586., Horváth J. i. m. 48. s köv., Károlyi Gy. Hugó: Abaúj megye XVI. századbeli műveltség-történelméből. Kassa, 1875. 15.

Bencédi Székely István említett kátéja eredetiben megvolt a szikszói református egyház levéltárában, ahonnan Sinai Miklós debreceni professzor Bod Péter számára tanulmányozás céljából kérte el. Sinai halála (1808) után Budai Ézsaiáshoz folyamodott az egyházközség, majd 1824-ben fiát, Sinai Sándort szólította fel a könyv visszaküldésére, de az elveszett. (A kátéről csak Bod Péter adatai alapján tudunk.): Varga József: A szikszói ev. egyház története. Szikszó, 1891. június 3., 13., 51. Kézirat a szikszói ref. egyház irattárában.

6. A szikszói ref. egyház irattára. A ref. egyház protokolluma, XVIII. század közepe – 1825. (1564-ig visszamenően tartalmaz adatokat és bemásolt iratokat) (a továbbiakban Szikszó, protokollum) 2., Zoványi: Lex. 601–602., Horváth J. i. m. 302.

7. Zoványi: Lex. 411., Zoványi J. i. m. 230., Károlyi Gáspár a gönci prédikátor. Válogatta, sajtó alá rend. stb. Szabó András Budapest, 1984. 156. s köv., 223.

8. Zoványi J. i. m. 404. s köv.

9. Szikszó, protokollum 3., Vö.: Zoványi: Lex. 636. stb.

10. Szikszó, protokollum 3., Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1882. 613., 624., 625.

11. A sárospataki Református kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk.: A Tiszáninnyi Református Egyházkerület elnöksége. Budapest, 1981. 30. és passim, Ladányi Erzsébet: A Comenius kori sárospataki „schola” végzett diákjai a Hegyalja mindennapi életében. Pedagógiai Szemle 21/1971/ 326–355. Vö.: Gulyás József: A sárospataki református főiskola diákjai. 1622–1671. I–VI. Egyháztörténet 1943–1944–1945. passim. A szikszói skólára számos adat: Szikszó, protokollum és az egyházközségnek a Tiszáninnyi Református Egyházkerület Sárospataki Levéltárába került levéltári anyagában.

Kiterjedt irodalmi munkásságához köthető az első latin–magyar szójegyzék összeállítása is. Károlyi Gáspár és Mohi Ferenc mellett aláírója volt a szikszói zsinat ügyében Schwendli Lázárhoz írt levélnek. (Egri Lukács ellen 1568-ban vitairatot is megjelentetett.)¹² Ugyancsak a helyi református egyház feljegyzései őrizték meg Lonchaeus Szikszai Pál emlékét, aki állítólag Zrínyi Miklós prédikátoraként 1557-ben a Mura vize környékén lévő településeket reformálta.¹³ Az 1608-ban Szepsiben elhunyt Siderius Szikszai János a környékbeli egyházakban tevékenykedett (Kassa, Tarcal, Szepsi). Kisdéd gyermekeknek való katekizmusa 1597-től a XVIII. század végéig több tucat kiadást ért meg s sokhelyt hivatalos tankönyvnek számított.¹⁴ E századból említhetjük még a Hegyalja több településén is működő Somosi Petkó Jánost, aki 1647 után Szikszón viselte a rektori tisztséget, innen külföldi tanulmányútra ment, ahonnan visszatérve 1656 elején újra Szikszón találjuk, irodalmi munkássága szintén követhető. A puritánus irányzat híve volt Tolnai Szabó Mihály, aki 1673–1674-ben itt volt lelkész, nézetei miatt kellett elmenekülnie a vidékről. Több prédikációs könyv szerzője, a kor két jeles prédikátorára, Tofeus Mihályra és Nagyari Józsefekre is hatást gyakorolt. A puritánizmus követője volt Szikszai Benedek, egy időben pataki senior.¹⁵

A virágzó mezővárosi egyházköztség jövedelmei a hegyaljai mezővárosbeliekéhez hasonlóan főként a szőlőművelésből és a bortermelésből származtak. A Péntek György prédikátor 1596. február 11-i vizitációja alkalmával összeírt javadalmak alapján az egyházi személyek és az eklézsia, skóla ellátását elsősorban a szőlők és kocsmáltatás fedezte.¹⁶ A XVII. században már két lelkésze (főprédikátor és káplán), saját egyházi elöljárósága volt, amely a protestáns mezővárosok egyházi és világi önkormányzataira oly jellemző módon meglehetősen szorosan összefonódott és a nagyszámú helyi kisenesség kezében összpontosult. 1694-ben új egyházi jegyzőkönyvet, protokollumot nyitottak, amelynek első jelentősebb bejegyzése az 1695. október 6-i „szikszai három státuszbeliek, úgymint praedikatori, nemesi és polgári rendből valók” közös gyűlésén hozott statútumokat tartalmazza.¹⁷ Ezekben döntöttek „az ecclesiában levő gondviselőknél”, úgymint főkurátor, vicekurátor, két egyházi, választásáról, feladatairól, esküszövegéről és a mellettük működő egházi önkormányzat – konzisztórium – szervezetről. Majd az újonnan megválasztott egyházfiak, mint gondviselők számára lajstromba vették a „szent eszközöket”, azaz az úrvacsora és a keresztelés szertartásánál használt edényeket és textíliákat. A 35 tételből álló inventárium a mezővárosi református egyházi készletek kivételesen gazdag felsorolását adja. Tíz ötvöstárgyat, 7 ónedényt említ, amelyek nagy része napjainkban is fellelhető, illetve a következő század folyamán újakkal bővült. Végül a textíliák azóta sajnos már nyomtalanul elenyészett szép sorozata (17 db) következik. Nincsen már meg a „fekete márványkőből való” nyolcszögletű őrasztala sem. (Lásd Függelék 1. sz.)

12. Zoványi: Lex. 411., 601., Horváth J. i. m. 328., 347., A sárospataki református kollégium i. m. 18. s köv., Károlyi Gy. H. i. m. 15., Szikszó, protokollum 2. Károlyi Gáspár a gönci prédikátor i. m. 147–155.

13. Szikszói, protokollum 2., Ennek alapján idézi: Károlyi Gy. H. i. m. 15.

14. Szikszó, protokollum 2., Károlyi Gy. H. i. m. 15., Zoványi: Lex. 542–543., Horváth J. i. m. 326.

15. Szikszó, protokollum 17., Zoványi: Lex. 550., Nagy Géza: Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből. (A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai. Szerk.: Benda Kálmán) Budapest, 1985. 62., 205., 209.

16. Szikszó, protokollum 6–10. A szikszói adatokat közli: Bíró Antal: Szikszó 1800-ig. Kivonatok a reform. egyház jegyzőkönyvéből. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1870. 434–457.

17. Sárospatak, Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára. A szikszói ref. egyház levéltára. Egyházi protokollum, 1694–1819. 1–6.

Az inventárium a környékbeli mezővárosi adatokkal egybevetve is kifejezetten gazdagnak és figyelemre méltónak tetszik. Jóval szerényebb készletekkel rendelkezett pl. a tolcsvai eklézsia, ahol 1683-ban a következőket jegyezték fel: „Egy ezüst aranyos kupa, ezüst aranyas tányér, egy óntányér, két fedeles öreg ónkannák, két aranyos kendők, egy régi viselt kisebb kendő, egy öreg abrosz, környül csipke rajta, egy közönséges abrosz, rojtos, régi.”¹⁸ A kisebb települések készletei általában még csekélyebbek voltak. A Rákóczi-birtokokhoz tartozó Felsővadász egyházában 1686-ban egy ezüst poharat, egy abroszt, egy-egy óntányért és ónkannát, egy selyemkendőt, Selyeben 1668-ban két ónkannát, egy ezüst poharat, egy ón és egy fatányért, egy abroszt, egy kendőt jegyeztek fel.¹⁹

A szikszói eklézsia évkönyvszerűen vezetett jegyzőkönyvében és az egyéb iratok között a későbbi évtizedekből is számos bejegyzés olvasható az egyháznak tett adományokról, így pl. 1724-ben: „Anno 1724. Abraham István ecclesia procurator. Registráltattak az úr asztalához való eszközök, melyek is ilyen számmal találtattak: keszkenő tizennégy, abrosz kettő és egy tarka nyomtatott, ónkanna öt, aranyas ezüst pohár hat, ezüst pohár egy, egy kacsá orrú ezüst aranyas keresztelő edény, két aranyas ezüst tányér és egy ezüst kalán.”²⁰ E feljegyzésekben további, napjainkra már elkallódott vagy megsemmisült tárgyra találhatók utalások, megismerhetők adományozásuk körülményei. Kibontakozik az a vagyonos mezővárosi kisnemesi – armalista réteg, amely nemcsak irányította a mezőváros egyházi és világi önkormányzatát – főbírók, szenátorok, kurátorok prédikátorok, gazdagabb nemesi özvegyek találhatóak közöttük – hanem lehetőségei szerint pártfogója, mecénása is volt szeretett eklézsiajának. Feltűnnek a helyi céhek is.

A református egyház nem támasztott különösebb formai és tartalmi követelményeket az úrvacsora és a keresztelés szertartásaihoz használt szakrális edényeivel szemben. 1562-ben a debreceni hitvallás így emlékezik meg róluk: „Az írás ivóeszközről vagy pohárról emlékezik. Tehát mindennemű edényeket, akár üveg, akár fa vagy arany, ezüst és cserép legyen vagy rézből vagy bármiféle ércből készültek, elfogadjuk, csak a visszaélés, fényezés, babona és botrány legyenek eltávoztatva. A pápista kelyheket, tányérokat elvetjük a babonás visszaélés miatt.”²¹ A mindennapok gyakorlatában még az utolsó kitétel sem valósult meg maradéktalanul. A reformációnak a korábbi egyházszervezetre való kontinuuus ráépülése miatt nemcsak a templomok, hanem számos kehely is protestáns használatba ment át. Mint a későbbiekben látni fogjuk, Szikszón is hosszú ideig őriztek egy gótikus misekelyhet.

A vagyonosabb mezővárosi polgár, kisnemes testamentumában szinte kötelezően tett az egyház számára és kegyes célokra szóló adományokat, általában pénzüsszeget, olykor ingatlanokat (ház, szőlő, pince stb.) és ingóságokat. Az úrasztalára alkalomszerűen is gyakran ajándékoztak ötvöstárgyakat, ónedényeket és textíliákat. A fennmaradt egyházi ingóságok tehát tükrözik a mezővárosi, falusi környezet tárgyi kultúráját. Ez magyarázza az egyházi készletek között található számos talpas pohár létét, amelyek a korszak egyik világi használatban legkedveltebb tárgytipusát képviselik, vagy azt a tényt, hogy az úrvacsorai bortartó edények szintén a világi kannaformákat követik, jóllehet az eklézsiaiba került tárgyak java részét nyilvánvalóan az úrasztalára vásárolták, rendelték meg, vagy pedig maguk készítették az úrasztali kendők és terítők eseté-

18. Uo.: Sárospatak város levéltára, Protokollum Oppidorum Sáros Nagy Patak et Tolcsva, 1669–1678. 84.

19. Takács Béla: Adalékok a magyar református egyház ingó műemlékeinek történetéhez. Kézirat. Az Iparművészeti Múzeum adattára. KLT. 379/80., 200.

20. Szikszó, protokollum 53.

21. Kiss. Á. i. m. 152.

ben. Azonban teaurálás céljából is kerülhettek ötvöstárgyak egyházi tulajdonba. Ezeket később továbbadták, vagy újabb ötvöstárgy készítéséhez is felhasználhatták. Az utóbbi magyarázza az 1695-ös szikszói leltárban felbukkanó két ezüstgyűrű és reneszánsz ezüstkánál létét is (8. tétel). A kánál napjainkban is fellelhető, ezt az úrvacsoránál a későbbiekben használta is az egyházközség.

A használat és rongálódás következtében az egyházi edények javításra szorulhattak, a becsesebb darabokat pedig gyakran még utólag is díszítették. Mint latin nyelvű feliratából kiderült, így történt a szikszóiak által nagy becsben tartott, 1635-ben készült, de csak pár évre rá, újabb adományok révén megaranyozott keresztelőkancsóval is. Hasonló adatokra más eklézsiákban is sűrűn bukkanhatunk.²²

A sérülékenyebb ónedények még könnyebben rongálódtak. Általában számon tartották, pl. feliratokban emlékeztek meg róla, ha az ónedény egy régebbi anyagának felhasználásával, újraöntésével készült.²³

Az évszázadok során gyarapodó és a tűzvészek, háborús pusztítások következtében enyésző szikszói úrasztali edények jelentős része a hányattatások ellenére fennmaradt és többségüket ma is az egyházközség őrzi és használja. A művészettörténeti szempontból legjelentősebb darab, az 1635-ben készült keresztelőkancsó-vásárlás révén a Magyar Nemzeti Múzeumba, egy 1691-ből származó ónkanna pedig letétként a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek sárospataki múzeumába került. A kivételesen gazdag egyházközségi anyag már a múlt században felkeltette a szakemberek figyelmét. Az 1870-es években elsőként Myskovszky Viktor figyelt fel a gazdag és iparművészet-történeti szempontból is figyelemre méltó együttesre.²⁴ Az egyházközség elismert kiállítóként szerepelt a millenniumi ünnepeken, az úrasztali edényekről megemlékezik a vármegye monográfiája és Genthon István művészeti topográfiái is.²⁵ Az alábbiakban a fennmaradt írott források időrendje alapján tekintjük át az ötvös- és óntárgyakat, illetve a ma már meg nem lévő tárgyakra vonatkozó adatokat.

A szikszói református egyházközségnek jelenleg nyolc ötvösmívű úrasztali edénye van. A klenódiумok száma az évszázadok folyamán nagy változásokat mutat. 1616-ban a jegyzőkönyvben a következő bejegyzés található: „Ekkor készítettett az úr asztalához való, sűrűen lyukacsosan vert és arannyal virágosan megfuttatott ezüst cápa pohár, mellyel élünk ma is az úr vacsorája alkalmatosságával, melynek alsó részin való kerületire mind az praedikátor, mind a bíró neve darabonként ki vagon metszve ily formán: Joa: Keczk. Pas. Gr. Lit. Jud. 1616.”²⁶ A jegyzőkönyv előző oldalán lévő bejegyzésből

22. Pl. Takács Béla: Ötvösművek a Debreceni Református Kollégium Múzeumában (Évezredek, évszázadok kincsei IV.) Budapest, 1988. 19., Ezüst gyűrűket és pecsétnyomót említenek pl. a gyöngyösi reformátusoknál is: Gyöngyös, református egyház levéltára, protokollum 45. (1703)

23. Németh Gábor: Felső-Magyarország ónművészete a XVI–XVII. században. Egyházi használatban levő ónedények különös tekintettel a kassai kannagyártó céhre. Művészettörténeti Értesítő 30/1981/172. (A továbbiakban: Németh: Ónművészet)

24. Myskovszky Viktor: Az 1875-dik év nyarán tett régészeti utazásom eredménye. Archaeológiai Közlemények 10/1876/72–73.

25. A Millenniumi Kiállításon való színvonalas részvételért kapott, I. Ferenc József aláírásával kelt elismerő oklevél ma is az egyházközség birtokában van. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai I. Szerk.: Sziklay János–Borovszky Samu Budapest, 1896. 355., Kép: 354., Kováts J. István: Magyar református templomok. Budapest, 1942. II. 494., Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1961. II. 277–278. Az egyes tárgyakról szóló részletes művészettörténeti szakirodalmat a tárgyak leírásánál közöljük.

26. Szikszó, protokollum 11.

kitűnik, hogy az 1616. február hónapban tartott vizitáción Kecskeméti János prédikátoron kívül többekkel együtt részt vett „Gregorius Literatus de Thornia iudex primarius” is.

A fenti leírás teljesen ráillik az egyik ma is meglévő talpas pohárra (*I. kép*). Az ezüst 5/6:2/6 arányú²⁷ kónuszos pohár palástja trébelt és vésett díszű. A szájperem alatt, a talpgyűrű két oldalán és a talpperem szélén vésett levélindás és arabeszkos díszítés látható. A közöttük lévő mezőket teljesen beborítja egy poncolt ún. cápás felület, amelyen a pohár kupáján három nagy verejtékcsonomó és három gyémántmetszéses ruta mustra helyezkedik el. A talpgyűrű alatti részen három verejtékcsepp és három káróminta váltakozik.

A talpperem alsó felén körbefutó vésett felirat a következő: „(D*P) IVD:GR:LIT:PAS:IOA:KEZCK:1616*²⁸”. Ugyancsak a talpszegélyen látható egy beütött pesti vagy bécsi, 1872–1922 között érvényes agárfejes hitelesítőjegye és egy ismeretlen, háromlevelű lóherét ábrázoló ötvösjegye. A pohár vésett díszű részein galvánaranyozás található. Ez a megfigyelés, továbbá az a tény, hogy a poháron és az 1616-os jegyzőkönyvben szereplő felirat csak tartalmilag azonos, de sorrendjében nem, felveti a kérdést: mi történt a pohárral? Az 1695-ös összeírás 4. tétele: „Vagyon egy aranyas, borsózatós és ökörhúgyos, gyertyatartó talpú forma icés cápa pohár” valószínűleg még erre a pohárra vonatkozik. Varga József lelkész 1891-es leltárában azonban nem szerepel, mivel csak a 6. pont alatt felsorolt „Egy ezüst, talpa felé aranyozott abronccsal körített pohár” felel meg egy talpas pohárnak, ám a tudós lelkész nem említi, hogy felirat lenne rajta. Nyilvánvalóan egy másik darabról van szó. Az egyház történetéről szóló kéziratában említi ugyan az 1616-os adatot, de megjegyzi, hogy a pohár elveszett.²⁸ Hogy valójában mi történt nem tudjuk, de a millenniumi kiállításon a szikszói klenódiumok között ismét szerepel egy, a fent leírtaknak megfelelő pohár.²⁹ Maga a típus, az ún. „verejtékes talpas pohár” a XVII. század első felének kedvelt edénytípusa volt, s különösen a protestáns egyházak használták az úrvacsora kiszolgáltatásánál. Eddig legteljesebb publikálásukat Bobrovsky Ida és Takács Béla végezte el, gyűjteményes kiállításon 1934-ben szerepeltek. Nyilván ilyen talpas poharokról van szó abban az 1614-ben a szikszói bírák által Kassa városához írt levélben is, amelyben igazolták, hogy egy a Szikszó által felvett kölcsönből – mint írták – a város szükségére 24 forintért „poharakat vettünk volt.”³⁰

Az egyházi jegyzőkönyv 1622-re vonatkozó bejegyzése: „Debreczeni Boldizsár szikszai prédikátor, az csináltatott az úrasztalához egy aranyas, virágosan kivert ezüst tányért, melyre mind maga, mind felesége, mind leánya neve fel vagyon metszve ily formán: Baltha: Debre. past. Szikszaien., uxor ejusd. Susanna Szánthai, eorumq. filia

27. Teljes mag.: 24,5 cm, talp mag.: 7 cm, kupa mag.: 17,5 cm, talp átm.: 10,2 cm, száj átm.: 11,2 cm. Képet közli: *B. Bobrovsky Ida: A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen) Budapest, 1980. 131. kép.*

28. *Varga J. i. m. 51.*

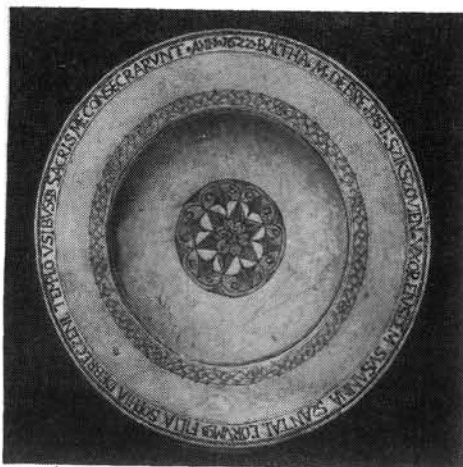
29. Az 1896. évi Országos Ezeréves Kiállítás eredménye. Szerk. Matlekovics Sándor. Budapest, 1898. V. 641., Képe: Abauj-Torna vármegye i. m. 354. Meggyőződésünk, hogy a jelenlegi pohár egy réginek nem túl sikerült másolata. Bizonyos technikai megoldások: fémm nyomott pohárfenék, a vésett díszítés értelmetlensége és a felirat betűi alapján vontuk le ezt a következtetést.

30. *Bobrovsky I. i. m. passim, Takács B.: Ötvösművek i. m. passim.* A magyarországi református egyházak műkincseinek kiállítása az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeumban, kézirat. Az Iparművészeti Múzeum Adattára. Az idézett szikszói adat: Kosiče, Archiv Mesta Kosič, Kassa város levéltára, Missilisek 5587/10., Szikszó, 1614. Október 8.

1. kép. Aranyozott ezüst talpaspohár, 1616?

2. kép. Részben aranyozott ezüst kenyérosztó tányér, 1622.

Sophia Debreczeni, templo usibusq. me consecrarunt Anno 1622.³¹ Az 1695-ös inventárium 9. tétele alatt a következőképp szerepel: „Vagyon egy úrvacsorához tartozó, Debreczeni Boldisár conferálta aranyas ezüst tányér”. Az 1891-es leltárban a 10. sor-szám alatt található, mint „kisdéd ezüst tányér”. A darabot említi az Abaúj-Torna vármegye történetét feldolgozó publikáció.³² A ma is meglévő (2. kép) patena formájú ezüst tányér keskeny peremének szélén feliratos sáv fut körül. A sodrott drótot mintázó véséssel keretelt egy cm széles mezőben félantikva nagybetűkkel véselt felirat van: „BALTHA. M. DEBRE. PAST. SZIKSZOVIEN. VXOR EIVSDEM SUSANNA SZANTAI, EORVMQ. FILIA SOPHIA DEBRECZENI, TEMPLO VSIBVSQ. SACRIS ME CONSECRARVNT. ANNO 1622.” A perem köldök felőli szélén gondosan véselt négy átkötéssel és négy kis virággal tagolt babérkoszorú helyezkedik el. Stílusában teljesen elüt és kivitelében is gyarlóbb a tányér köldökében lévő véselt rozetta. A koncentrikus váltakozó félkörökből és csillagokból álló motívum, valamint a hátoldalon lévő hatosztású korong véleményünk szerint a XIX. században került a tárgyra. A vésések mélyedéseiben aranyozás nyomai láthatóak. Készítőre utaló mesterjegy és hitelesítő céhjegye nincs a tárgyon. A köldökben lévő véséstől eltekintve a darab tökéletesen beilleszthető a hasonló korú paténák, illetve kenyérosztó tányérok sorába.

31. Szikszó, protokollum 11. Mivel az itt közölt ötvöstárgyak feliratai a hibás olvasatok és a rövidítések következtében a legváltozatosabb hibákkal jelentek meg a különböző közleményekben, közöljük helyes olvasatát is: „Baltaharus Debreczeni pastor Szaikszaiensi, uxor eiusdem Sausanna Szánthai, eorumque filia Sophia Debreczeni, templo usibusque me consecrarunt. Anno 1622.” A tárgy atm.: 17 cm, peremszélesség: 3,2 és 3,5 cm között váltakozik.

32. Abaúj-Torna vármegye i. m. 355.

3–4. kép. Részben aranyozott ezüst keresztelőkancsó, 1635. (Miskolci Bálint, Debrecen?)

Az 1635-re utaló bejegyzés a magyar emléktanyagban páratlan darabra vonatkozik: „Vámosi Nagy Lőrinc özvegye, Tóth Borbála és Gesztelyi Nagy János özvegye Király Anna ajándékoztak az ecclesia számára egy kacsa forma orrú nagy ezüst pohárt, melyet megaranyoztatott Muszka János és felesége Koppán Mária, körül ez az írás vagyon: Egregii Laurentii Nagy de Vámos relicta Barbara Tóth et egregii Joannis Nagy de Gesztely Relicta Anna Király, eorumq. haeredes, usibus sacris in Ecclesia Szikszaiens. me consecrarunt. Pastore Ecclesiae Casp. Gelei Anno 1635. Auro ornavit Joannes Muszka et consors Maria Kappan 1639.”³³ Ezt 1695-ben így írták le: „Vagyon egy kacsa orrú, álla alatt emberfő, széles lábú aranyas, ibrik forma, sötös keresztelőkancsó ezüst pohár.” Az 1891-es leltár az 1. sorszám alatt említi, feliratában olvasati hibával. A különleges kanna a továbbiakban szerepel a vármegyei monográfiában és a millenáris katalógusban is.³⁴ Az itt történt bemutatkozás felkeltette a múzeumok figyelmét is és amikor a templom tetejének javítását kellett elvégezni, 1911-ben Grünberger Ignác közvetítésével 4000 koronáért megvásárolta az Iparművészeti Múzeum. 1936-ban került át a Nemzeti Múzeumba³⁵ (3–4. kép). Részben aranyozott ezüst, trébelt és vésett, tagolt kerek talpon álló tojásdad alakú testtel, tagolt nyakkal, csőrös kiöntővel, kérdőjel alakú füffel.

33. Szikszó, protokollum 14.

34. Abaúj-Torna vármegye i. m. képe: 354, leírása 355. Az 1896. évi Országos i. m. 641. A szöveg feloldva: „Egregii Laurentii Nagi de Vámosiensis relicta Barbara Tot et egregii Johannis Nagi de Geszteliensis relicta Anna Királ earumque haeredes usibus sacris in ecclesia Szikszoviensis me consecrarunt, pastor ecclesiae Casparus Gelei. Anno 1635. Auro ornavit Joannes Muszka et consors Maria Kappan 1639.”

35. Magyar Nemzeti Múzeum ötvösgyűjteménye, Ltsz.: 60.80. c. Mag.: 30,7 cm, talp átm.: 10,7 cm, száj átm.: 3,8 cm. Kováts J. István szerint az egyház 1907-ben „három régi és használatban már nem lévő kelyhet adott el a Magyar Szépművészeti Múzeumnak”. *Kováts J. I. i. m. II. 494.*

Tagolt talpának két kidomborodó sávján trébelt tojássor és lándzsalevéldísz. A gyűrűvel tagolt nodus két oldalán öntött, plasztikus virágdísz. A test alsó részén lándzsalevélsor, a nyak alatt trébelt tojássor. A test felső részén hullámvonallal díszített vésett vonaldísz alatt két sorban vésett felirat: „EGREGII: LAURENTII: NAGI:DE VAMOS:RELICTA:BARBARA TOT:ET: EGREGII JOANIS:NAGI:DE GESZTILI:RELICTA:ANNA: / KIRAL EARQ:HAEREDES:VSIBVS:SACRIS:IN:ECCLA:SZIKSZOVIENS ME CONSECRARVNT PAST ECCLAE:CASP GELEI” alatta mondatszalagon „ANNO 1635.” A kiöntő alatti oldalon babérkoszorúban hat sorban „AURO / ORNAVIT / JOAN: 16–39 / MUSZKA: / ET CON. MAR KAPPAN”. Csőrös kiöntőjének szélén gyöngysor, alatta maszkos dísz, fülén herma és maszk díszítés. Talpán MB beütött mesterjegy.³⁶ Újabban Bobrovsky Ida az előkerült források alapján Miskolci Bálint debreceni ötvös személyéhez köti.³⁷ Formailag a fennmaradt magyar emlékanyagban egyedülálló kanna, leginkább németalföldi előképekre vezethető vissza. Az intenzív kapcsolat, ami a magyarországi protestáns egyházak és a németalföldiek között fennállott, elégséges magyarázatot ad arra, hogy egy jelentős mezőváros gyülekezete ilyen kannával rendelkezzen. Mint a forrásadatokból is kitetszik a kannát a keresztelési szertartásoknál használták. (Érdekes, hogy az igényes kivitel és az egyértelmű egyházi funkció ellenére nem készült hozzá keresztelő tál. Ugyanakkor erős rokonságot mutat az 1618-ban I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna által a sárospataki református egyház számára készíttetett nagyméretű ezüst keresztelő tállal.) A donációs feliratban szereplő két özvegy a szikszói eredetű Nagy családhoz kötődik, amely népes köznemesi familiaként a környékre is elszármazott, mint a kannán is olvashatjuk, (Sajó)vámoson és Gesztelyben is éltek.

1679-ből való a következő feljegyzés, amely szerint „Ubrisi Pálné, azelőtt Jászi Jánosné Szabó Kata hagyott úr asztalához egy aranyos ezüst pohárt, egy icésnyit, azonkívül templomra két hordó bort”.³⁸ Az 1695-ös leltárban két icés méretű pohár is szerepel. A 2. sorszámú „egy budai icés, aranyas cápa pohár” és az 5. „egy icés, az talpa felé aranyas abroncsú ezüst pohár”. Talán ez utóbbival azonosítható, mivel mint eddig is láttuk, igen jó, a lényegyet megragadó leírásokat adtak s ha cápázott lett volna a felület, valószínűleg megemlítték volna. Ilyen megfontolások alapján azonosíthatjuk Varga József leltárának 2. tételével. („Egy úrvacsorai pohár ezüstműből, kívül és belül aranyozott.”) Ez a darab a meglévők közül eggyel sem azonos és nem szerepelt a századvégi kiállításon illetve publikációkban sem. Valószínűleg egy egyszerű ezüst pohár volt és nem tartották lényegesnek.

1685-ben Bacsoni Andrásné, Nyíró Anna testamentumában nemcsak zálogolt pincét és három hordó bor árát hagyta az ekléziára, hanem, mint a végrendelet 2. tételként olvashatjuk: „egy ezüst pohár, kívül belől aranyas és szegeletes, azt hagyom az úr asztalára, a szikszáira”.³⁹ A tárgy ma már szintén nem található meg.

Egy másik 1685-ös bejegyzés az alábbiakról tudósít: „Ez idő tájban Szemere Sigmond feleségével, Török Katával Isten dicsőségéhez való buzgóságából csináltattak az úr asztalához egy arannyal egészen megfuttatott ezüst tányért, melynek kerületire mind maga, mind felesége neve fel vagyon metszve ily formán: G. D. Sigismundus Szemere et consors Catharina Török hoc opus fieri curarunt”.⁴⁰ Ez a darab természetesen szerepel 1695-ben a 10. sorszámon, ugyancsak megtalálható 1891-ben is (9. tétel). Jelenleg

36. A jegy rajza azonos: *Kőszeghy Elemér*: Magyarországi ötvösjegyek. Budapest, 1936. Nr. 547.

Michael Beri debreceni ötvös jegyének rajzával, de Kőszeghy a kannát nem említi.

37. *Bobrovsky I.* 74., 147. Képe: 75–76. kép.

38. Szikszó, protokollum 24.

39. Uo. 24–25.

40. Uo. 26., Abaúj-Torna vármegye i. m. 355. Képe: 354.

5. kép. Aranyozott ezüst kenyérsztó tányér,
XVII. század

6. kép. Aranyozott ezüst talpas pohár,
XVII. század (Szegei Gáspár, Debrecen)

is az egyházközség tulajdonában van a részben tűzaranyozott, széles peremű, kerek kenyérsztó tányér, a perem szélén körbefutó vésett antikva felirattal: „HOC:OPVS:FIERI:CVRARVNT:G:D:SIGISMVNDVS:SZEMERE:ET:CONSORS:CATHALINA:TEŐRŐK”.⁴¹ Ajándékozója szintén ismert mezővárosi nemesi família sarja, mint annak státusára a g(enerosus) d(ominus) rövidítés is utal (5. kép).

A két szikszói kenyérsztó tányér közös vonása, hogy csak az ajándékozókra vonatkozó feliratot tartalmazzák, a megszokott bibliai idézet, vagy zsoltárszöveg hiányzik róluk. A fennmaradt példány formailag inkább a katolikus misefelszereléshez tartozó paténákhoz áll közel.

1708-ban „Dobi Nagy Kata asszony, Török János házastársa, Istenhez való szeretetibül a szikszai szent ecclesiának hagyott egy trébellett ezüst pohárt, mely kockásan meg vagyon aranyozva”.⁴² Minden bizonynal szerepel az 1891-es leltárban is, csak éppen nem azonosítható, mivel a leltárt felvevő Varga József lelkész négy darabot is kehelyként említ, s ez nyilvánvalóan időnként pohárra vonatkozik. A meglévő tárgyak között szerepel egy talpas pohár (6. kép), amely ezüsből készült, a díszítmények aranyozottak. A perem és a talpgyűrű körül vésett pikkelydísz, a perem alatt vésett

41. Átm.: 21,2 cm

42. Szikszó, protokollum 45.

arabeszk. A kupa paláston 3×2 és 3×1 poncolt gyémántmetszéses ruta díszítmény, a talpon 3 elfordított hasonló dísz. A pohár fenekén ZG monogramos mesterjegy van.⁴³

Ehhez hasonló, de más formájú pajzsban lévő jegyet Bobrovsky Ida Szegedi Gáspár debreceni ötvös jegyének határozott meg. Ennek alapján a szikszói talpas poharat is az ő művének tartja.⁴⁴ A mester 1645-ben halt meg, tehát, ha elfogadjuk szerzőségét, akkor a darabot 1645 előttre kell datálnunk. Mivel a poháron nincsen ajándékozási felirat, nyilvánvalóan világi használatból került a gyülekezet tulajdonába. Mint fentebb láttuk, 1685-ben a kenyérosztó tányér egyik ajándékozója Török Katalin, aki minden bizonnyal rokonságban volt a poharat hagyományozó Török Jánosnéval. Ha tehát a pohár 1645 előtt készült, akkor több, mint fél évszázadon át volt a Török vagy még más család birtokában.

Az 1695-ös összeírás 8. tétele egy „ezüst kalán és két ezüst gyűrő”. A kanálról megemlékeznek az idézett 1724-es jegyzőkönyvi bejegyzésben is, ugyancsak szerepel az 1891-es leltár 11. pontjaként, mint „pohártisztító ezüst kanál”. Azt, hogy a pohártisztító kifejezés milyen funkciót takar, nem tudjuk. Tény, hogy a jelenleg meglévő tárgyak között egy erősen rongált merítőjű reneszánsz kanál van (7. kép). Ezüst, pajzs alakú öblös préselt fejéhez a hátoldalon végigfutó bordával vékony csavart nyél csatlakozik, amelynek végén két félből összeforrasztott üreges gömb van a forrasztást takaró gyűrűvel. A merítő belső felén utólagosan bekarcolt „ECL” felirat látható, nyilvánvalóan az „ecclesiáé”, „ecclesia tulajdona” megjelölésre való utalásként.⁴⁵ Ez az a reneszánsz kanáltípus, amely a XVI. század végétől csaknem minden városi mezővárosi polgár hagyatékában is megtalálható.⁴⁶

Az 1695-ös inventárium 6. darabja „egy meszelyes, lógó talpú ezüst pohár”, amely a későbbi leltárakkal nem azonosítható, azonban a meglévő tárgyak között található egy talpas pohár, amelynek alsó talpszegélye pótoltt (8. kép). A részben tűzaranyozott ezüstpohár⁴⁷ szájpereme körül és a talpgyűrű két oldalán vésett arabeszk díszítés van. Alján egy beütött mesterjegy található, amelyet ez ideig nem sikerült meghatározni.

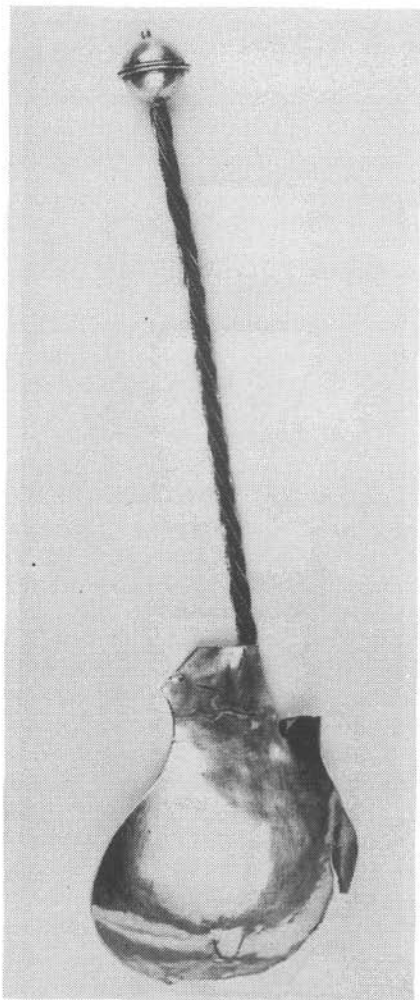
43. Mag.: 18 cm, száj átm.: 9,1 cm, talp átm.: 7,8 cm.

44. Bobrovsky I. i. m. 134., 147. az ötvösre vonatkozó adatokat közli, e szerint 1621 és 1645 között található Debrecenben. A szerző jelen poharat is az ő művének tartja.

45. Hossz.: 19,3 cm.

46. S. Lovag Zsuzsa–T. Németh Annamária: A tolnai XVI. századi kincslelet. Folia Archaeologica 25/1975/240–242.

47. Mag.: 20,7 cm, száj átm.: 10,5 cm, talp átm.: 9,7 cm.

7. kép. Reneszánsz ezüstkanál, XVII. század

8. kép. Aranyozott ezüst talpas pohár, XVII. század

Bobrovszky Ida a Kecskeméten működő, kitűnő tehetségű ötvösmester, Tar Illés munkájának tartja, azonban az ő mesterjegye lényegesen eltér a mi poharunkon lévőétől és kvalitása is sokkal jobbak, mint amit – az egyébként igényes – szikszói darab nyújt.⁴⁸ Véleményünk szerint ez a mesterjegy még feloldatlan.

Az 1695-ös leltár 1. tétele „egy aranyas pohár, kinek a közepin betűs, hat bogláros karika vagyon”, az egyházközség legrégebbi darabjának tekinthető. A leírás alapján nehéz lenne rekonstruálni. Azonban az Abaúj-Torna vármegye monográfia szikszói klenódiumokat közlő fotóján⁴⁹ a többi között egy késő gótikus, karélyos, áttört talpszegegyű, küllős noduszú – mint a leírásból is azonosítható – a nodusz rombusz alakú díszsein betűkkel díszített, katolikus liturgiában használt kehely képe látható. Valószí-

48. *Bobrovszky I.* i. m. 33–34., 147. Képe: 31. kép.

49. Képe: Abaúj-Torna vármegye i. m. 354.

núleg erre vonatkozik az 1891-es leltár 4. leírása: „egy díszes arany kehely felirat nélkül”. Hogy mi lett a darab sorsa, nem tudjuk. Századunkban már nem említik. Azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy még egy, a reformáció előtti időkből származó kehely is hosszú ideig az úrasztali edények közé tartozott. Mint értékes középkori emléket az egyházközség értékesíthette is a gyakran esedékes – és a szikszói templom tekintélyes méreteiből adódóan nagy megterheléssel járó – felújítási és tatarozási munkák fedezésére, hiszen így került el Szikszóról az 1635-ös keresztelő kanna is. Sőt annak lehetősége sem zárható ki, hogy valamikor egy másik egyháznak adományozták, hiszen az egyházközség életében erre is van példa. Amikor 1810-ben Tállya leégett, Szikszó adott „egy talpas, aranyozott ezüst poharat, melynek srófon jár a talpa”, írja Varga József az egyház történetét feldolgozó, már többször idézett kéziratában.⁵⁰ Nagyon reméljük, hogy egyszer még felleljük ezt a szép késő gótikus kelyhet is.

A továbbiakban még két meglévő, ám a korábbi leltárakban nem azonosítható ötvöstárgyat ismertetünk. A legkisebb méretű, alacsony talppal ellátott pohár eredetileg a XVI. század második felében elterjedt ún. tölcseres pohár volt.⁵¹ A kónuszos kupa a felső harmadától hirtelen erősen kihajlik és a szájerem alatt vésett kettős vonalssorral határolt sávban háromjű leveles indadíz fut körül. Ez a díszítés nagyon jellegzetes.⁵² A pohár fenekénél, (amely a teljes magasság 1/7 részénél van) erősen kidomborodó talpgyűrű rejtje el az alacsony, erősen íves későbbi talprész illesztésének nyomait. Ezen ötvöstárgy esetében tehát egy, az évszázadok folyamán használt, átalakított és az egyházi használat által megőrzött ezüstpohárról van szó (9. kép).

Az utolsó ötvöstárgy egy tálca,⁵³ amelyet ma is használnak. Ezüst, hullámos szélű téglalap forma. Keskeny, öntött, rózsaszegélyű peremmel. A tál öblében vésett kurzív betűs felirat: „Isten dicsőségére ajándékozta Dely László”. A perem stílus mellett pesti Diana-fejes hitelesítőjegy és kivehetetlen mesterjegy van beütve. Stílus az 1870-es évekre utal, azonban ezt a keskeny, rózsás peremet még az 1930-as években is alkalmazták. Kora csak a mesterjegy vagy az ajándékozó személyén keresztül lenne meghatározható. A Delyek a XX. században töltöttek be Szikszón világi egyházigazgatási funkciókat.

Az 1695-ben számba vett hét ónedény közül hármát ma is őriz az egyházközség. A 11-ként említett, csizmadia céh konferálta „öreg”, azaz nagyméretű ónkanna a legtekintélyesebb művészi kivitelezését tekintve is.⁵⁴ (10. kép) felfelé enyhén keskenyedő testű kanna talpánál és szájereménél gyűrűszerűen kiszélesedik, hozzá S alakú fül kapcsolódik, fedele egy nagyobb és egy kisebb, egymásra helyezett korongelemből áll. Egykori fedélgombjának ma már csak alsó, gyűrűszerű eleme van meg. A fedélhez levélszerű elemekből összeállított öntött billentő kapcsolódik. Az edény három, kissé lapított gömb lábön nyugszik. Felületét vésett övsorokkal három mezőre osztották, amelyeket az ónművességben alkalmazott jellegzetes díszítő technikával, ún. flecheléssel és sima vonalú véséssel virágindákkal és virágcsokrokkal töltöttek ki. A virágdeko-

50. Varga J. i. m. 44.

51. Mag.: 14,8 cm, száj átm.: 10,2 cm, talp átm.: 8,1 cm.

52. Bővebb feldolgozását lásd: S. Lovag Zs.–T. Németh A. i. m. 236–238.

53. Hossz.: 31,5 cm, szél.: 20,5 cm.

54. Mag.: 44,5 cm. A felületén jelentkező korrodáció, ún. ónpestis nyomai miatt, megfelelő állagmegóvás céljából letétként a Tiszáninnyi Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Sárospataki Múzeumában elhelyezve. Lásd még: a szikszói meglévő ónkannákra: Weiner Mihályné: Ónedények Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A Miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve 8/1969/247–263., Uő.: Ónművesség. A magyar gyűjtemények legszébb óntárgyai. Budapest, 1971. 12., 13., 14. kép, Németh G.: Ónművesség 176–177. 3., 5., 6. kép.

9. kép. Ezüst tölcséres pohár,
XVI–XVII. század

10. kép. A szikszói csizmadiacéh által
adományozott ónkanna, 1691.

rációban teljes gazdagságában bontakozik ki a magyarországi késő reneszánsz motívumkincs: ötszirmú virágok, tulipánok, rózsák, gránátalmavirágok és körponccal beültött szőlőfürtök. A felső mező közepén levélkoszorúval övezve vésett felirat: „SIKS. REFORMATA / ECC: H. O. KANNA ISTVAN / DIEAK: PAP. IST: N: E: HAZI / BAN: EpItEtEK”. Az alatta lévő mezőben babérkoszorúval övezve: „CIZ: CE: VEtTE / 1691.” Az évszám két-két száma közé csizmadiaszám, ún. bicskia került. A céh 1666-os pecsényműjének lenyomatán szintén ebben az elrendezésben került a dátum számai közé az ismert csizmadiaszám, de itt a mesterség más kellékei is megjelennek (musta, csizma) szintén indák közé foglalva.⁵⁵ A feliratban szereplő két név – István diák, tehát iskolázott személy és Pap István – az adományozás évében az eklézsia egyházfiai voltak. Pap István valószínűleg azonos azzal a Körtvélyesi (Kertvélyesi) Pap Istvánnal, aki Szikszón bírói tisztséget viselt és akinek fia és unokája – mindketten művelt és iskolázott kismesek – a XVIII. században hosszú ideig álltak a mezőváros élén.⁵⁶

55. *Bodó Sándor*: Borsodi, abaúji és zempléni céhpecsétek. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 9/1970/195. A kannát az előző jegyzetekben szereplő hivatkozásokon kívül említi még: *Takács Béla*: Céhemlékek falusi és városi református templomokban. *Theológiai Szemle* 1976. 77–81. (Itt szerepel a szikszói szabók által ajándékozott ónkanna is.)

56. Szikszó, protokollum 29., 36., 37. Lásd még: *Németh Gábor*: Szikszó mezőváros autonómiája a 17–18. században. *Történelmi Szemle* 25/1982/537–549., Uő.: Körtvélyesi István szikszói bíró és fia XVIII. századi naplója. Borsodi Levéltári Évkönyv 5/1982/747–794.

11. kép. Szarka János által adományozott ónkanna, 1691. (Kassai mester)

12. kép. Ónkanna, 1691. (Kassai mester)

A nagyméretű és gondosan díszített ónkannán nem található mesterjegy, de stílusa és a többi fennmaradt szikszói ónkannához való kötődése révén mindenképpen felvidéki, kassai vagy eperjesi mester művének tekinthető.

Az 1695-ben 12. tételként említett „szárnyas” lábú (valószínűleg szárnyas angyalfejekon álló) ónkanna és a Liptai Miklósné „conferálta” karcsú testű keresztelőkanna (13. tétel) ma már nincsenek meg. A sorrend szerint következő két kanna viszont ma is a helyén található. A Szarka János „kiváltotta” (14.) és a kisebb méretű, de vele megegyező formájú, egyiccés „széles talpúként” jellemzett (15. tétel) ónkannák a felsőmagyarországi, főleg kassai ónművesek jellegzetes korabeli kannatípusát képviselik. Mindkettő egyenes palástú, hengeres testű, ívesen kidudorodó talpú. Jellegzetes a palást aljától valamivel feljebb körbefutó domború gyűrű és a mindkettőn azonos formájú, kissé barokkos, stilizált levélszerű elemekből kialakított billentő és az ugyancsak domborműves toboz alakú fedélgomb.⁵⁷ A két kanna esetében nemcsak egy jellegzetes kassai típusról, hanem ugyanannak a – mesterjegyében pajzsra helyezett szőlőfürtöt használó – kassai kannagyártó mesternek két művéről van szó.⁵⁸ A városjegy és a mesterjegy mindkét kannának a fülén található. Palástjukat szintén késő reneszánsz virágindák borítják. A feliratok is azonos módon, egymás felé helyezett, egy kisebb

57. Szarka János kannájának mag.: 34 cm, a kisebb kanna talpa horpadozott, fedélgombja letört, billentője meghajlott, mag.: 24 cm. (Restaurálva.)

58. *Németh: Ónművesség 176–179.*, 184. Hasonló szőlőfürtös mesterjegyet közöl M W monogrammal (Witko Mihály) a XVII. század második feléből Kassáról: *Eva Toranová: Cinarstvo na Slovensku. Bratislava, 1980.* 163.

lapított és egy nagyobb, szalaggal összekötött koszorúba kerültek. Szarka János kannáján: „SIKS:REFORM: / ECC: H. O. KANNA”, „SZARKA IA. / ANO WA: / 1691.” A név mellé egy csőrében indát tartó madár – nyilvánvalóan az ajándékozó címerállata, azaz szarka került. A kisnemesi Szarka család a népes szikszói armalista családok egyike. Szerepük a XVII. század elejétől egészen a XIX. századig folyamatosan végigkövethető a mezőváros életében. A kannát ajándékozó Szarka János az 1690-es évektől 1715-ig a magistrátus tagja, 1695–1696 és 1698–1699-ben főkurátor, 1701-ben pedig főbíró volt⁵⁹ (11. kép).

A kisebb kanna felirata: „SIKS: REF: / ECC: W: O: K. Lök. NA”, „1.6 / 9.1.”. A rövidített szöveg itt is valószínűleg az adományozó nevét takarja, amit egyéb forrásadatok hiányában nem tudunk meghatározni (12. kép).

A Szaniszló Pál – szintén mezővárosi kisnemes – által „conferált” ónkannát a leltárban említett sascímer alapján azonosíthatjuk. Ez szintén egy, a felvidéki – főként lócsei – kannagyártók által kedvelt típust képvisel, amely a XVII–XVIII. század fordulóján terjedt el. A tiszáninneri egyházkerület egyházaiba, sőt még távolabbi vidékek eklézsiáiba is került belőlük. Jellemzőjük az edényformán túl a megegyező díszítés: kiterjesztett szárnyú kétfejű sas, amelynek teste stilizált szív alakot formál, ebbe gyakran felirat vagy évszám is kerül. A sasfejek fölött középen korona.⁶⁰ Nyilvánvalóan a Habsburg császári sasnak a korszakban a legkülönbébb formában megjelenő egyik ábrázolásáról (pl. bútorokon, vereteken, gyertyatartókon stb.) van szó.

Szaniszló Pál ónkannája⁶¹ felfelé keskenyedő, kúpos testű. Kiszélesedő talppere-me, S alakú füle, korong- és gombelemekből álló fedélgombja, domborművesen öntött, stilizált levélelemekből kialakított barokk billentője van. A kiterjesztett szárnyú, karmait meresztő sasmadár fölött leveles korona, alatta kétoldalt egy-egy kis négyszirmú virágtő, alatta és felette körbefutó flechelt övsorok, kétoldalán ugyancsak flechelt körívseletek és kacsok díszítik. Mesterjegye nincs (13. kép).

Az ónedények között 1695-ben utolsóként szereplő (17. tétel) óntányér ma már nincsen meg. Kenyérosztáshoz vagy keresztelőkészlet részeként használhatták.

Az inventárium felvétele után egy évvel, 1696-ban készült a szabó céh ónkannája, amely formáját tekintve hasonlíthat a leltárban említett szintén szárnyas angyalfejes lábú céhkannához. Talán annak mintául vételével rendelték meg a helyi szabómesterek. A felfelé ívesen keskenyedő testű⁶², jó minőségű, szép fényű ónból készült kannát talpánál, szájrpereménél és testének közepén domború övsor tagolja. Három domborművesen öntött, gömbben végződő, szárnyas angyalfej alakú lábön áll. S alakú füle a középső gyűrűsorhoz kapcsolódik. Visszahajló alsó vége domborműves körömsorban végződik. A fedél billentője letörött, fedélgombja öt darab, felfelé egyre kisebb korongelemből áll. A másik fennmaradt céhkannához hasonlóan gazdag díszítésű. A felső mező közepén ovális flechelt keretében a csizmadia kannáival megegyező felirat olvasható: „SIKS: REFORMATTa / ECC: HO. KANNA: ISTVAN / DIAK: PAP: IST: N: E / HAZBAN: EpIttEtEK.” Az alsóban szintén babérkoszorúban: „SZABO CE: WALTOTA KI / ANO / .16. / 9.6.” Az évszám mellett itt is megjelennek a céhjelvények: nyitott olló és szárai közé helyezett tű, mellettük a mesterség beszélő címereként ágaskodó kecske vésete. A feliratmezők, mint szimmetriatengely két olda-

59. Lásd: 56. jegyzet

60. A típusra lásd: *Németh: Önművesség 181., E. Toranová i. m. Katalógus 12., 14., Alexandru Sășianu: Ezüst- és önművesség a XVI–XIX. században. A Nagyvárad Református Egyházmegye kegyzserei. Nagyvárad, 1986. 73.*

61. Mag.: 26 cm. Az edény sérült felületét több horpadás borítja. (Restaurálva.)

62. Mag.: 38 cm, az edény sérült, felületén horpadások és utólagos forrasztás. (Restaurálva.)

13. kép. Kétféjű sassal díszített ónkanna, XVII. század vége

14. kép. A szikszói szabó céh által adományozott ónkanna, 1696. (Jonas Osterlamb, Eperjes)

lára egy-egy dúsan megformált virágtő került. Az edény fülén beütött városjegy Eperjesé. Mellette I. O. monogramos isten bárányát ábrázoló mesterjegy, amely Jonas (Johannes?) Osterlamb kannagyártóé. A tehetséges és műveit egyéni fantáziával dekoráló mestertől számos ónedény maradt fenn a XVII. század utolsó harmadából⁶³ (14. kép).

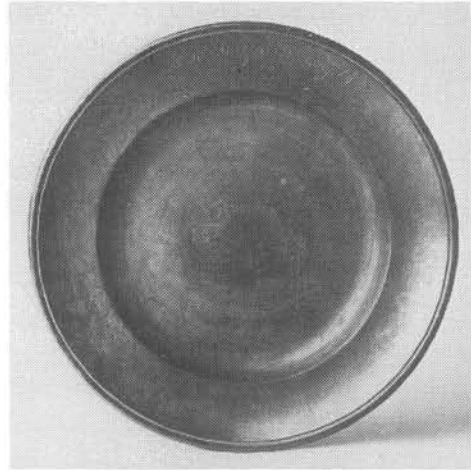
A szikszói ónkannák feliratának elhelyezése, megfogalmazása és az alkalmazott rövidítések módja, helyesírása következetesen alkalmazott gyakorlatra és megrendelői öntudatra utalnak, ami úgy látszik, attól függetlenül érvényesült, hogy a tárgyat éppen eperjesi vagy kassai mesternél rendelte meg a szikszói céh illetve kisnemes. Erre utalnak a díszítő elemek elrendezésében is fellelhető azonos vonások. (A kétféjű sassal díszített ónkannát nyilvánvalóan már készen vásárolta meg Szaniszló Pál saját használatára vagy közvetlenül az egyháznak szánt adomány céljából.)

A XVIII. században néhány új óntárgy került az eklézsia tulajdonába. Egyházi bejegyzés szerint Hodosi Sámuel szikszói prédikátor 1734-ben több textilra mellett a keresztelő kanna alá egy óntálat ajándékozott. 1762-ben a már említett Körtvélyesi család egyik tagja, „Kertvélyesi József az úr asztalához ajándékozott egy új ajakas ón kannát. Székely József azon szent végre adott hasonló ón kannát.”⁶⁴ A múlt század végén még mindkettő megvolt (17. tétel). Ma egy ilyen ajakas vagy csőrös kiöntőjű ónkanna van az egyházközség tulajdonában.⁶⁵ Mivel felirata nincs, nem határozható

63. Németh: Ónedények 181., 184., E. Toranová i. m. 166.

64. Szikszó, protokollum 127., 331.

65. Mag.: 30 cm, a kanna erősen rongált, talplemeze horpadozott, a fedél csuklója szétört, billentője hiányzik. (Restaurálva.)

16. kép. Ón keresztelő tál, 1853.
(Trillhas György, Miskolc)

15. kép. Ónkanna, XVIII. század

meg, hogy a fenti két adományozó közül melyiktől származik. Tipikus XVIII. századi forma, amely háztartási használatban nagyon elterjedt volt. Felfelé enyhén keskenyedő testét két domború övsor tagolja, párnaszerűen kiszélesedő talpon nyugszik. S alakú füle, íves elemekből kialakított kiöntője és korong elemekből álló, ma már sérült fedélgombja van. Mesterjegye nem látható rajta (15. kép).

1853-ban egy egyszerű ón keresztelőkészlettel bővült a klenódiumok sorozata. Az 1891-es jegyzék alapján tudjuk, hogy a ma is meglévő keresztelőtálhoz⁶⁶ eredetileg keresztelőkanna is tartozott. A nagyméretű, egyszerű kiképzésű óntál öblének belső peremén kurzív betűkkel „Szent Kereszt ségi edény. 1853.” Kívül a fenekén „A' Szikszai Reform. Egyház tulajdona” felirat olvasható. Az utóbbi alatt háromszor beütve Trillhas György miskolci ónműves jegye (16. kép). Mivel a kanna és a tál eredetileg egy készlet részeként készült, a keresztelőkanna is az ő műve volt. Trillhas 1800-ban bukkant fel Miskolcon, ekkor még mint rézgombcsináló. Az 1840-es évektől több egyházi és világi használatra szánt edénye maradt fenn környékbeli helységekből.⁶⁷ Itt érdemes megjegyezni, hogy a korábban Kassához és a felvidéki szabad királyi városokhoz valamint Debrecenhez fűződő szorosabb kapcsolatok helyébe ekkor egyre inkább, a század folyamán gyors fejlődésnek induló miskolci kézművesiparhoz kötődnek a szikszóiak. Az 1852-ben leégett templom – egyébként figyelemre méltó – historizáló asztalos és vas, valamint lakatos munkáit miskolci műhelyektől, illetve a diósgyőri vasgyártótól rendelték meg.⁶⁸

66. Átm.: 30,5 cm

67. *Weiner Mihályné*: Miskolci ónöntők és jegyeik. Művészettörténeti Értesítő 18/1969/183., 185., Uő.: Zinngiessermarken in Ungarn. 16–19. Jahrhundert. Budapest, 1978. 63.

68. Erre vonatkozóan adatok a szikszói református egyház irattárában és *Varga J.* i. m.-ben.

Az 1891-ben szereplő, 1866-ban készült két „bortartó veresréz edény” ma már szintén nincs meg, de ugyanígy elpusztult a XVII–XIX. századi úrasztali terítők és textíliák egykor nagyon gazdag sorozata is. A rájuk vonatkozó forrásadatokat, mint iparművészeti adalékokat feltétlenül érdemes számba venni. Az első adat 1612-ből maradt fenn. Ekkor „Az úr asztalához készítettett egy arannyal s'selyemmel elegyesen varrott keszkenő, melyre virágos betűkkel ez nagyon írva: Az én testem bizony étel, az én vérem bizony ital.”⁶⁹

1695-ben 17 textiltárgyat írtak össze. Köztük recehímzéses, fémszállal ékesített selyem- és patyolatkendőket, különböző értékű szőnyegeket és török kendőket, melyek a hódoltság kora után váltak kedvelté a református egyházakban.⁷⁰

1709-ben Csillom István, maga is vagyonos mezővárosi, 1712- és 1716-ban főbíró az úrasztalhoz „egy skarlát szőnyeget” conferált. 1711-ben Gyüre Judit, Takács Halász Mihály felesége adományozott egy „tisztá arany fonallal varrott négyszegű patyolat keszkenőt, melynek közepin a Sz. Eccelsia neve ki vagon betűkkel varrva”. 1723-ban Szoboszlai Erzsébet, a néhai Lórántházi Ferenc prédikátor özvegye ajándékozott „egy szép arany és ezüst fonallal varrott lengyel patyolat keszkenőt, melynek közepire neve is fel vagon írva”. Ugyanebben az évben még egy „arannyal környülszótt drága négyszegű fejér patyolat kendőt” kapott az egyház. Hodosi Sámuel lelkész jóvoltából 1734-ben nemcsak a már említett óntál került a templomba, hanem a „prédikáló székre” egy szőnyeg és egy „új abrosz” az úr asztalára. 1756-ban Debreceni István és felesége Tzövek Anna olyan „keszkenőt” ajándékozott, amelynek „kerületin kötés vagon”, a közepén pedig kettőjük neve. Ugyanekkor nemzeti Kovács János „egy szép bojtos szőnyeget” hagyományozott.⁷¹ Az ajándékba kapott textíliák többsége nyilvánvalóan az úrihímzések közé tartozott.

A XIX. századi adatokat 1800-ban Teleki István leányának muszlinkendője nyitja, amelynek szélein „arany karikácskák”, körben pedig fehér hímzett virágok voltak. 1832-ben Kunsch Gábor leánya (a Kunschok többször viselték a kurátori tisztséget) saját maga által hímzett világoskék selyem kendőt, 1878-ban Kunsch Lajosné a keresztelő edényre egy „kettős selymekendőt”, 1889-ben Kunsch Ida „kettős selyem úrasztali kendőt, melynek felirata: Én vagyok az életnek ama kenyere”, 1890-ben Fehér Antal Józsefné ezüst csipkés úrasztali kendőt ajándékozott.⁷²

Legkönnyebben a textíliák sérültek. Szikszó tudós lelkésze, az 1891-es leltárt összeállító Varga József az 1695-ös inventáriummal kapcsolatban megjegyezte, hogy az abban említett textíliák nagy része már az ő korában sem volt meg. Szintén tőle tudjuk, hogy szikszói hitsorsosaik a tállyai tűzvész után ötvöstárgyat és textíliát is ajándékoztak a bajba jutott eklézsiának. 1812-ben pedig a vilyi templom leégése után „egy patyolat fejér kendőt, az négy szélén nyolc virággal és arany cérnával, boglárokkal kivarrra és egy hitvány bíbor sárga színű, kék selyem és fejér cérnával környülvarrt kendőt” küldtek az elpusztultak pótlására.⁷³

69. Szikszó, protokollum 10.

70. Vessd össze: *Takács Béla*: Református templomaink úrasztali terítői. Budapest, 1983., *Palotay Gertrúd*: A miskolci református egyház régi hímzései. Történetírás 1/1937/ 1–7., *Bobrovsky I.* i. m. passim, stb.

71. Szikszó, protokollum 46., 47., 52., 127., 302–303.

72. *Varga J.* i. m. 49–51.

73. Uo. 44.

Ez úton mondunk köszönetet Benkő György esperes úrnak azért, hogy lehetővé tette számunkra az anyag tanulmányozását és segítette kutatómunkánkat.

Függelék

- I. *A szikszói református egyház úrasztali felszerelésének összeírása 1695-ből* (Sárospatak, Tiszán-inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára. A szikszói református egyház levéltára. Protokollum, 1694–1819. 7–8.; Szikszó, református egyház irattára, Protokollum, XVIII. század közepe 1825. 33–35. (Az 1695-ből fennmaradt leltár XVIII. századi másolata.)

Bona ecclesiastica neo substitutis aedilibus resignata Anno nunc currente 1695. die 6. Octobris.

Utensilia Sacra

- [1.] Vagyon egy aranyas pohár, kinek a közepin betűs, hat bogláros karika vagyon.
- [2.] Vagyon egy budai icés, aranyas cápa pohár.
- [3.] Vagyon egy egészben aranyas egybenjáró pohárok közül való egyes, fenekén keskeny, felül szélesebb, sima párkányú meszelyes cápa pohár.
- [4.] Vagyon egy aranyas, borsózatós és ökörhúgyos gyertyatartó talpú forma icés cápa pohár.
- [5.] Vagyon egy icés, az talpa felé aranyas abroncsú ezüst pohár.
- [6.] Vagyon egy meszelyes, lógó talpú ezüst pohár.
- [7.] Vagyon egy kacsa orrú, álla alatt emberfő, széles lábú aranyas, ibrik forma, sotós keresztelőd ezüst pohár.
- [8.] Vagyon egy ezüst kalán és két ezüst gyűrő.
- [9.] Vagyon egy úrvacsorához tartozó, Debreczei Boldisár conferálta, aranyas ezüst tányér.
- [10.] Vagyon ugyan más, egy Török Kata conferálta szent asztalhoz tartozó, felül egészen aranyas ezüst tányér.
- [11.] Vagyon egy, becsületes csizmadia céh conferálta, három gombon álló öreg ónkanna.
- [12.] Ugyan más becsületes céh kiváltotta, három szárnyas fennálló ónkanna.
- [13.] Vagyon ugyan egy Liptai Miklósné conferálta keresztelőd karcsú ónkanna.
- [14.] Vagyon ugyan egy Szarka János úr kiváltotta, széles talpú ónkanna.
- [15.] Vagyon ismét egy icés, kerek, széles talpú ónkanna.
- [16.] Vagyon egy Szaniszló Páltul conferált ónkanna, sas címer az oldalán.
- [17.] Ugyan egy sima óntányér.
- [18.] Vagyon egy krakkai, rojtos végű úr asztalához való abrosz.
- [19.] Vagyon egy csipkés környékű, közepin és a négy szögön tarkás recéjű gyolcs abrosz.
- [20.] Vagyon egy publikános, szent asztalhoz való gyolcs, aranyas kendő.
- [21.] Vagyon egy aranyas és feje selymes patyolat kendő.
- [22.] Vagyon egy karmasin szín selyemmel és arannyal varrott csalán patyolat kendő.
- [23.] Vagyon egy négyszögű kendő, körül török varrással varrott.
- [24.] Vagyon egy különb-különbféle selyemmel varrott aranyas kendő.
- [25.] Vagyon egy közepin betűkkel varrott aranyas patyolat kendő.
- [26.] Vagyon egy barackvirág szín, selyemmel borsózott patyolat kendő.
- [27.] Vagyon egy feje selyemmel karátoson varrott gyolcs kendő.
- [28.] Vagyon egy török arannyal varrott bulya vászon keskeny kendőcske.
- [29.] Vagyon egy, két végén török varrással almáson megvarrott keskeny kendő.
- [30.] Vagyon egy veres skarlát szőnyeg.
- [31.] Ismét más skarlát tarka szőnyeg.
- [32.] Ugyan egy kopott szélű, sűrű tarkájú közönséges szőnyeg.
- [33.] Ismét egy tarka szőr szőnyeg.
- [34.] Vagyon egy nagy kék velencei és ugyan más tarka velencei szőnyeg.
- [35.] Vagyon egy fekete márványkőből való nyolcszögű asztal.

- II. *A szikszói református egyház úrasztali felszerelésének összeírása 1891-ből* (Szikszó, református egyház irattára, Varga József lelkész: A szikszói ev. ref. egyház története, Szikszó, 1891. június 3. [kézirat] 44–46.)

Clenodiumaink jelenleg a következők:

1. Egy kacsá orrú ezüst keresztelő kanna ezen körülírással: „Egregii Laurentii Bagi de Vámos relicta Barbara Tót et Egregii Johannis Bagi de Gestii relicta Anna Király earumq. Heres usibus sacris in Eccla Szikszoviensi me consecrarunt Past. Ecclae Gasparo Gellei ao. 1631. Auro ornavit Johannes Muszka et cons. Mária Koppan 1639.”
2. Egy úrvacsorai pohár ezüsből, kívül és belül aranyozott.
3. Egy ezüst kehely felírás nélkül.
4. Egy díszes arany kehely felirat nélkül.
5. Egy arannyal ékített ezüst kehely felirat nélkül.
6. Egy ezüst, talpa felé aranyozott abronccsal körített pohár.
7. Egy más, arannyal ékített ezüst kehely felirat nélkül.
8. Egy aranyozott ezüst tányér felirat nélkül.
9. Ismét hasonló tányér következő felirattal: „Hoc opus fieri curarunt G. D. Sigismundus Szemere et consors Catharina Teörök.”
10. Egy kisdud ezüst tányér körirattal: „Baltha M. Past. Szikszoviensis uxor eiusdem Susanna Szántai eorumq. filia Sophia Debreceni Templo usibusq. sacris me consecrarunt. Ao. 1622.”
11. Egy pohártisztító ezüst kanál.
12. Egy ólom kancsó 1691-ből következő felirattal: „Siks. Reform. Ecc. H. O. Kanna, Szarka Ján. vál. ki.” Szarkát ábrázoló címer van rajta.
13. Egy ólom, három szárnyas lábán álló kanna ilyen felirattal: „Sziksz. Reformata Ecc. H. O. Kanna István Diák Pap István N. E. házban építették. Szabó czéh váltotta ki. Ao. 1691.”
14. Egy ónkanna, három gombon áll, ezzel a felírással: „Sziksz. Reformata Ecc. H. O. Kanna István Diák Pap István N. E. házban építették. Csizmadia czéh váltotta ki.”
15. Egy ólom kanna, felirata: „Sziksz. Refor. Ecc. U. O. K. Ao. 1691.”
16. Egy keresztelő ólom kanna alá helyezendő tállal. A ref. egyház készítette 1853-ban.
17. Két ónkancsó felirat nélkül.
18. Két bortartó veresréz edény 1866-ból.
19. Egy arany, ezüst virágokkal áttört vastag selyem kendő, ezüst csipkével szegélyezve.
20. Egy arannyal hímzett kék selyem abrosz rojttal. Felirata: „A szikszói ns. szt. Ecclae számára készítette Kunsch Johanna Kassán pünköszt havában 1832.”
21. Egy fehér moár kettős selyemkendő arany rojttal és színes selyem hímzéssel. Felirata: „Én vagyok az életnek ama kenyere. 1889.” Kunsch Ida adománya.
22. Egy arany virágos selyem abrosz arany csipkével, felirat nélkül.
23. Egy fátyol kendő arany hímzéssel.
24. Egy gyapot kendő ezüst rojttal kivarrrva. Szélein következő felirat olvasható: „Ajándékozta özv. Antal Józsefné 1890. ápr. 4. az Úrasztalára.”
25. Egy piros selyem kendő selyem rojttal, hímzéssel, közepén B. J. monogram. Özv. Kunsch Lajosné, szül.: Bártfai Júlianna ajándéka.
26. Egy avult vászon abrosz horgolt betéttel és csipke szegéllyel.
27. Egy fátyol kendő csipke szegéllyel, közepén e felirattal: „Debreczeni István és Czövek Annak 1703.”
28. Egy foltos vászon kendő, négy sarkán arany virág hímzéssel.
29. Egy foltos vászon kendő, körül színes hímzéssel.
30. Egy egyszerű avult kendő 1822-ből.
31. Egy foltos vászon kendő színezett arany hímzéssel.

Az úrvacsorai készletek a consistoriális teremben egyládában tartanak. A láda készült 1835. jún. 25-én. Készítette Isten dicsőségére az egyesült lakatos és szíjgyártó cég.”

(A tárgyakat a csizmadiacéh ónkannájának kivételével restaurálta Szabó László [Magyar Nemzeti Múzeum]. A fotókat a 10. fotó kivételével készítette Dabasi András [Magyar Nemzeti Múzeum])

ABENDMAHLSGEFÄSSE AUS DER REFORMIERTEN KIRCHE ZU SZIKSZÓ

Szikszo, gelegen im Komitat Abauj, und einst ein blühender Marktflecken, galt in der ungarischen Reformation und innerhalb dieser im Calvinismus als eine bekannte Siedlung. Im Laufe der vierziger Jahre des 16. Jahrhunderts begann sich die Reformation, das heisst, anfangs deren lutheranische Richtung, in den Gebieten von Abauj und Zemplen auszubreiten. Fast alle namhaften Vertreter der Reformation suchten auch Szikszo auf (Andras Batizi, Matyas Devai Biró, Istvan Benczedi Székely). Die dortige Schule war ein Partikel des Kollegiums zu Sarospatok und später des zu Debrecen. (Hier nahm beispielsweise auch Balazs Fabricius Szikszi seine Studien auf.)

Laut einer Inventarliste der Kirchgemeinde aus dem Jahre 1695 gab es hier ausserordentliche reiche Abendmahlsgefässe und Textilien: so werden in der Liste zehn kunstschmiedene Gegenstände und sieben Zinngefässe erwähnt, von denen die meisten auch heute noch existieren. Ausserdem sind in dem vergangenen Jahrhundert noch neue hinzugekommen. Es gab hier auch viele Textilien von denen jedoch die meisten nicht mehr vorhanden sind. Wahrscheinlich waren sie mit der damals so beliebten Uri-Stickerei verziert. Aufgrund dieses Inventars und der uns erhalten gebliebenen Gegenstände zeigt sich, dass diese Gemeinde weitaus reicher war als eine durchschnittliche Marktfleckengemeinde im 17. Jahrhundert, denn sie verfügte über Abendmahlsgegenstände, die auch von kunstgewerblich-historischem Standpunkt aus als beachtenswert anzusehen sind. Den kulturhistorischen Wert der erhaltenebliebenen Gegenstände hebt ausserdem noch die Tatsache, dass anhand ihrer Inschriften und der von ihnen einst aufgenommenen schriftlichen Angaben genau zu verfolgen ist, wie ihre Geschichte aussieht und aus welchen Bevölkerungsschichten sie gespendet wurden. Zu letzteren zählten vor allem Prediger aus Szikszo, wohlhabendere Mitglieder des Kleinadels (Haupttrichter aus dem Marktflecken und Kuratoren) sowie die ansässigen Zünfte (Schuhmacher, Schneider). Auch kunsthistorisch gesehen vertreten hier einige Exemplare hervorragende Werte. Mehrere Gegenstände wurden 1896 auf der Millenniumsausstellung gezeigt.

Als die bedeutendste gilt jene vergoldete Silberkanne, die zu Beginn in das Kunstgewerbemuseum und dann später in das Nationalmuseum gelangte. Diese von ihrer Gestalt her im ungarischen Material einzigartige Kanne hat wahrscheinlich ihre Vorbilder im Niederländischen, was sich wiederum anhand der kirchlichen Beziehungen erklären lässt. (Bild 2-3) Aufgrund der Meistermarke wurde die Kanne von Ida Bobrovsky mit dem Debrecener Goldschmied Balint Miskolci in Zusammenhang gebracht. Laut ihrer Inschrift handelt es sich hier um eine Stiftung von Angehörigen des Kleinadels aus der Umgebung an die Kirchengemeinde im Jahre 1635. Vergoldet wurde sie dann 1639.

Zu den beliebten Gefässtypen jener Zeit gehörte auch der sogenannte Fussbecher, von dem in der Kirchengemeinde drei Exemplare aufbewahrt werden. Das auch in den Quellen genannte, früheste Becher stammt aus dem Jahre 1616 und ist ein Schweissbecher mit einer sog. Haioberfläche. Aufgrund der neueren, ebenfalls in den Glasfuss eingeschlagenen Eichzeichen und der Ausführung ist anzunehmen, dass das auch heute noch vorhandene Becher (Bild 1) eine jüngere Kopie jenes Bechers ist.

Anhand der Quellen kann auch jenen Fussbecher datiert werden, das mit Diamantengravur verziert ist und der Kirchengemeinde im Jahre 1708 zum Geschenk gemacht wurde. Am Becherboden lassen sich die Meistermarke Z G erkennen. Vielleicht handelt es sich hier um ein Werk des im Jahre 1645 verstorbenen Meister Gáspár Szegedi aus Debrecen (Bild 6). Ebenso anspruchsvoll in der Ausführung ist auch das arabeskenverzierte Fussbecher aus dem 17. Jahrhundert, das man seinerzeit zu den Arbeiten des

Kecskeméter Goldschmiedes Illés Tar gezählt hat, dessen Meistermarke sich jedoch stark von dem des Kecskeméter Goldschmiedes unterscheidet (Bild 8).

Unter den Goldschmiedegegenständen befinden sich auch zwei Brotteller aus dem 17. Jahrhundert, die sich beide den seinerzeit typischen Formen anpassen. Laut Widmungsinnschrift gelangte der eine 1622 als Geschenk des Szikszóer Predigers Boldizsár Debreceni und dessen Familie in den Besitz der Kirchgemeinde (Bild 2), während der andere das Geschenk eines Angehörigen des dortigen Kleinandels war (Bild 5).

Das vierte ist ein Silberbecher, ein im 16. Jahrhundert verbreitetes sog. Trichterbecher, verziert mit Ranken (Bild 9). Erst später wurde es mit einem Stiel versehen.

In der Kirchgemeinde wird auch ein Renaissancelöffel aufbewahrt (Bild 7). Von mehreren, heute nicht mehr vorhandenen Goldschmiedegegenständen ist ausserdem noch die Rede in den Protokollen. Als das bedeutsamste unter diesen Stücken darf wohl jener Messkelch angesehen werden, der wahrscheinlich noch zu dem Messgeschirr gehörte, welches in der Kirche von Szikszó noch vor der Reformation vorhanden war. Dieser Kelch stammt aus der Spätgotik und hat einen buchtigen Fuss sowie einen mit Streben versehenen Nodus.

Die Reihe der Zinngefässe wird von einer voluminösen Zinnkanne mit Blumenornamenten eröffnet. Diese Kanne stammt aus der Spätrenaissance und wurde der Kirche im Jahre 1691 von der Szikszóer Schuhmacherzunft als Geschenk übergeben (Bild 10). 1696 liess dann die Schneiderzunft eine ebenfalls sehr wertvolle Zinnkanne anfertigen, auf der – ähnlich wie bei der anderen – eine Inschrift von der Schenkung berichtet und ausserdem auch noch die Zunftzeichen eingraviert sind (Bild 14). Dies ist eine Arbeit des Zinngiessermeisters Jonas Osterlamb aus Eperjes.

Im Besitz der Kirche befinden sich darüber hinaus zwei Kannen, die als typische Vertreter für die Kannen von Meistern aus Kassa (Kaschau) angesehen werden dürfen und 1691 von eben jenem Meister angefertigt worden waren. Die eine Kanne ist ein Geschenk eines späteren Haupttrichtes aus dem Kleinadel (Bild 11–12).

Ein weiteres Geschenk eines ortsansässigen Vertreters des Kleinadels ist eine Zinnkanne vom Ende des 17. Jahrhunderts. Sie trägt als Schmuck den Doppeladler und kann als typischer Vertreter für die Kannen aus jener Epoche angesehen werden. Kannen dieser Art wurden vor allem in Lőcse (Leutschau) hergestellt (Bild 13).

Unter den Zinngefässen befindet sich dann schliesslich eine Kanne ohne Inschrift, die typisch für das 18. Jahrhundert ist (Bild 15); ausserdem auch ein schlichter Tafteller, eine Arbeit des Miskolcer Zinngiessers György Trillhas aus dem Jahre 1853, zu welchem seinerzeit auch noch ein Taftkelch gehörte.

Annamária T. Németh–Németh Gábor

ADALÉKOK A SZEPEs MEGYEI VÁSÁROK ÉS A VÁSÁROZÓ SZEPEs MEGYEI ÚRBÉRES LAKOSSÁG 18. SZÁZAD VÉGI TÖRTÉNETÉHEZ

TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN

Szepes megyének és lakosságának különös történelmi sors jutott osztályrészül. Középkori fényét színes- és nemesfém bányászata, kézműipara, kül- és belkereskedelmi szerepköre, e tevékenységekre épülő sűrű városhálózata „ragyogtatta” fel, de ezt a különösséget királyaink már a 14–15. század fordulóján színezték azzal, hogy a megye kebelében lévő városokból 13-at elzalogosítottak *Lengyelországnak* mígnem *Mária Terézia* – az önálló *Lengyelország* megszűnésekor – 1772-ben visszaváltotta e városokat,¹ de már fényüket, középkori ragyogásukat nem adhatta vissza. 1772-től fokozatos hanyatlás, legalábbis stagnálás tanúi lehetünk e térségben. Az önálló *Lengyelország* megszűnte, a lengyel nemesség fogyasztói igényének összezsugorodása fokozatosan csökkentette *Szepes* megyének és városainak jelentőségét. A 18. század végén azonban ez a folyamat nem tűnik annyira szembe, hogy a kortársakkal is láttatná a megye hanyatlásának vészjeleit. Sőt, *Gömör* megyét követve, élen jár *Szepes* megye lakossága még jó félszázadig a vaskitermelésben, rézbányászatban, ezen ércek feldolgozásában, s talán e megyében a legélénkebb továbbra is a kereskedelem. *Fényes Elek* még az 1840-es években is úgy látta, hogy *Szepes* megye „mind vidékének ígésző szépségére, mind lakosainak szorgalmára, mind becses kincseire nézve... a legjelesb megyénk közé méltán” számítható.² A megye lakosainak vásározó szorgalmát, a kereskedelmet pedig nem győzte csodálni. „A megye természeti fekvése s különféle termékekbeni gazdagsága és a lakosok szorgalma – írta – mind a külső, mind a belső kereskedést virágzóvá teszi, s valóban kereskedést itt nemcsak városiak, hanem falusiak is egyaránt űznek. Fő kereskedési cikkek, melyeket idegeneknek adhatnak el, ezek: durva és fejrített gyolcs, fonal, len, pálinka, sör, hizott marha, réz, vas és más ércek, fa, zsendely, deszka, faeszközök, borsó, vaj, juhtúró, sajt, borovicska, méhser, szekérkenőcs, kőedény, papíros, orvosi füvek, újlublyói savanyú víz, hal stb. Veszen pedig: búzát, rozst a rosnói, mecenzéfi piacokról; szarvasmarhát Galíciából, Sáros vármegyéből; sertést Abaúj, Borsod, Gömör vármegyéből, juhot Erdélyből, Máramarosból; bort Zemplén, Borsod, Abaúj vármegyékből. Országutai általában véve még sok javítást várnak ugyan, de a jobbak közül valók. Harmincadhivatalok vannak Késmárkon és Ófalun”.³ Amint *Fényes Elek* is állította, maguk a szepes megyei parasztok, úrbéres szolgáltatók is vallották, hogy megélhetésük egyik elengedhetetlen feltétele az állandó

1. *Divéky Adorján*: A Lengyelországnak elzalogosított XVI szepesi város visszacsatolása 1770-ben. Bp., 1929.
2. *Fényes Elek*: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben I–IV. Pest, 1836–1840; *Fényes Elek*: Magyarország leírása I–II. Pest, 1847; *Lásd még: Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, I–II. Pest, 1851.
3. *Fényes*, 1847. 271.

áruccsere. Részben ez, részben a természeti feltételek is okozták, hogy Szepes megyében olyan sok volt a vásározó hely. A két szabad királyi városban, a 16 szepesi városban tartottak heti vagy országos vásárokat. A megyén belüli „sokadalmak” mellett rendszeresen látogatták a szepesiek más vármegyék vásározó helységeit is, 10–15 mérföldre, olykor még messzebbre is elszekerezve áruikkal, portékájukkal. Az 1770-es évek előtt rendszeresen „átjártak” *Lengyelországba* is. Bár ez a szokásuk *Lengyelország* felosztása után „kopóban” volt, de nem szűnt meg. Maguk az úrbéres lakosok vallottak erről.

E vázlat keretei között nincs lehetőségünk arra, hogy Szepes megye kereskedelmét egészében feltárjuk. Ez nem is áll szándékunkban. Csupán azt vizsgáljuk – a *Mária Terézia* korabeli úrbérrendezés forrásanyagát, főleg a paraszti vallomásokat, a kilenc kérdőpontra adott válaszokat elemezve⁴ –, hogy az úrbéres lakosság miként kapcsolódott be a termékcserre-forgalomba, életmódjában hely és szerep illetve meg a „kupeckedést”, vásározást. Hol, merre vásároztak a lakosok.⁵

Az első, amit e vizsgálódás eredményeként megállapíthatunk, hogy Szepes megyének nem alakult ki olyan vásározási centruma, ahová a falvak többségéből eljártak volna adni-venni a lakosok. Ennek a természeti viszonyok, a hegyvidékes táj is oka volt. A másik okát éppen a fölöttébb sok vásározó helyben kell keresnünk.

A *Mária Terézia*-féle úrbérrendezés forrásanyaga 154 településről maradt meg Szepes megyében. E 154 település lakói mintegy 28–30 helyet említenek, ahol rendszeresen vásároznak, vagy olyan céllal – például sószállítás – megfordulnak, mely összekapcsolható a kereskedelemmel, adásvétellel.

Mivel a vásározó helyek sokasága és a természeti viszonyok egyformán gátolták, hogy egyetlen fontos vásározó centrum kialakuljon, egy-egy megyei belső vásározó helyet viszonylag kevés faluból kerestek meg, bár a vásározó helyek rangsora így is érzékelhető. A legfrekvenciáltabb hely *Késmárk*. E szabad királyi város sokadalma 56 település lakói látogatták több-kevesebb rendszerességgel. *Késmárkot* követte népszerűségben *Szepesváralja*, ahová 45 településről jártak a lakosok saját vallomásuk szerint adni-venni. A harmadik hellyel *Igló* dicsekedhet. Vásárait 36 faluban tartották számon *Lőcsének* meg kellett elégednie a negyedik hellyel, s harminc településsel. Mindjárt a

4. A *Mária Terézia*-féle úrbérrendezés anyagának Szepes megyére vonatkozó adatait a *Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltára* őrzi. Az anyag mikrofilmen kutatható. Szepes megye 19 ruszin falvának úrbérrendezési anyagát kiadta: *Údvari István*: A *Mária Terézia*-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai (Szepességi ruszin falvak népelete *Mária Terézia* korában – Slovenské dokumenty urbárskej regulácie *Mária Terézie*. Život ľudu v rusínskych obciach na Spiši v dobe panovania *Márie Terézie*) Vasvári Pál Társaság Füzetei 4. Nyíregyháza, 1991. 27–202. Vö. még. 313–326.
5. Eddig a paraszti lakosság vásározási szokásait megvizsgáltuk *Zemplén, Torna, Bereg, Esztergom, Gömör, Abaúj és Szabolcs, Nógrád* megyékben. Lásd: *Takács-Udvari*: Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVI. 1989. Szerk.: *Szabadfalvi József-Viga Gyula*. 359–381.; *Uők*: Adalékok Torna vármegye vásárai és a vásározó Torna megyeiek 18. századi történetéhez. Uo. 26. Miskolc, 1989. 54–60.; *Uők*: Adalékok Bereg vármegye vásárai és a beregi vásározók 18. század végi történetéhez. In: Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének hatvanadik évfordulójára. Szerk.: Cservényák László, Nyíregyháza, 1989. 88–111.; *Uők*: Vásározási szokások Esztergom vármegyében 1768-ban. *Honismeret* XVIII. (1990). 4. sz. 22–26. *Uők*: Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyei lakosság vásározási szokásaihoz. Herman Ottó Múzeum évkönyve, XXVIII. (1991); *Uők*: Adalékok Gömör megye lakóinak vásározási szokásaihoz és a gömöri vásárok 18. század végi történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVIII. (1991); *Uők*: Nógrád megye XVIII. század végi vásárai és a Nógrád megyei adózók vásározási szokásai. *Honismeret* 1991. 6. sz. 64–74. Lásd még: *Takács Péter*: Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és a vásározó szabolcsiak történetéhez. *Folia Historica et Ethnographica* II. Nyírbátor, 1988. 105–121.

nyomában *Szepesszombat*, ahol 29 település lakói adtak-vettek a megyéből. Teljes sorrend felállítása helyett nézzük azonban a konkrét vásárokat, s a vásározási célból szekerező úrbéreseket.

Említettük már, hogy bár nincs egyetlenül kiugró piaci központja a megyének, de a legtöbb településről *Késmárk* vásárait és hetipiacaait látogatták a falvak úrbéres lakosai. *Késmárk* város maga is földesura két és fél falunak. A középkortól fontos központja a *Lengyelországgal* folytatott bor- és színesfém, a vászón és posztókereskedelemnek. Bórgyára – mely tönkre ment ugyan –, sörgyára, még inkább kézműveseinek termékei messzi földről vonzották a lakosokat, s mivel a város élelem-behozatalra szorult, kupecsek, haszonra élelmiszert vásároló parasztok, nemesek *Borsodból*, *Abaujból*, *Gömörből*, *Zemplénből* rendszeresen „feljártak” ide, s az eladott termék árából kézmű- és háziipari cikket vásároltak, amit haszonnal értékesíthettek az alföldi falvak lakói között.

E *Poprád* mellett települt várost télen-nyáron járható út kötötte össze a *Poprád* völgyében húzódva *Podolinon* és *Gniezdán* keresztül *Ó-Lublóval*. A *Poprád* folyó egyébként is növelte jelentőségét *Késmárknak*, mert a *Dunajecbe* torkollva, abból a *Visztulába* jutva, a lengyelországi kereskedelemben is bekapcsolódhattak a város lakói. Híresek voltak országos vásárai is, de hetivásárai az egész *Szepességben* a legnevezetesebbek még a 18. században.⁶

Öt település lakói – *Hanusfalva*, *Rókus*, *Sztraska*, *Oszturnya*, *Gibel* – csak *Késmárkon* vásároztak *Szepes* megyéből. E falvak lakói egyöntetűen vallják, hogy a piacozás mellett *Késmárkon* és annak határában mind „szekeres, mint kézi munkát” rendszeresen vállalhatnak, ezért adásvétel és megélhetésük okán nem kell más városokat felkeresni.

Harmincnyolc azon településeknek a száma, amelyek lakói két vagy több vásározóhelyet is felkeresnek, de *első helyen mindig Késmárkot* választják, mert „gabonájukat” itt haszonnal eladhatják, és „pénzkeresetük mindazonáltal általában *Késmárkból* vagyton”. Sőt némelyek, mint *Trips* lakói is, „mindenféle gabonának... *Késmárkról* történő szállításából a lengyel oldalra, ahol aztán ezt haszonnal” eladhatják, – pénzelhethetnek. „Gyalog és marhával pénzt kereshetnek” *Késmárkon Kisszalók* úrbérései. *Richwald* lakói „kerti veteményeiket” adják el a városban, s a földesúr engedélyével égetett szenet hordják oda a mestereknek. *Relyova* lakói a késmárki piacon adott és vett termékek haszna mellett „a közeli Lengyelországba... mindenféle terméket is fuvarozhatnak, de különösen bort”. *Mengusfalva* úrbérései „földesúri engedéllyel fát adnak el” *Késmárkon*. Ezt tehetik *Hradisko* és *Landok* úrbérései is. *Jurgó* és *Alsólaps* úrbérései marháikat és a fonalat értékesítik *Késmárkon*, míg *Káposztafalva* lakói „más vármegegyékből, úgymint *Gömörből* és *Abaujból* gabonát és más termékeket hoznak fel haszonra” a késmárki sokadalmakba. Sorolhatnák még a lehetőségeket, de ezúttal elégedjünk meg azon települések felsorolásával, melyeknek lakói több vásárt látogatnak ugyan, de *első helyen mindig Késmárkot* említik: *Busóc*, *Forberg*, *Fridman*, *Gerlachfalva*, *Holomnic*, *Hoselec*, *Jezerszko*, *Jurgó*, *Szentgyörgy*, *Kacvink*, *Kakaslomnic*, *Káposztásfalva*, *Keresztfalva*, *Alsólaps*, *Landok*, *Óleszna*, *Újleszna*, *Letánfalva*, *Lucsivna*, *Hundermark*, *Lipnik*, *Maldur*, *Mátyásfalva*, *Mengusfalva*, *Müllenbach*, *Primóc*, *Relyova*, *Richwald*, *Schawnik*, *Stola*, *Kisszalók*, *Toporc*, *Tótfalu*, *Trips*, *Wiborna*, *Vidernik*, *Zsákóc*, *Zsdiar*.

6. *Bácskai Vera-Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984. (A továbbiakban: *Bácskai-Nagy*, 1984) 63., 72. stb.; *Fényes*, 1847. 272.; *Fényes*, 1851. i. h.

Második helyen látogatják a késmárki vásárokat: *Batizfalva, Farkasfalva, Gánóc, Hradiskó, Hunszendorf, Alsórusbach, Svábóc.*

Harmadik helyen keresik fel a késmárki sokadalmakat az alábbi települések úrbéresei: *Krig, Kislomnic, Felsőrusbach.*

Negyedik helyen említik: *Csütörtökhely, Arnutfalva és Tamásfalva* lakói.

A második legnépszerűbb vásározó hely Szepes megye úrbéresei körében Szepesváralja. 46 település lakói említik meg név szerint a 18. század utolsó harmadában, mint olyan helyet, ahol pénzt keresni, adni-venni egyformán lehet. A 46 településből 10 község lakói csak itt vásároztak: *Beharóc, Harakóc, Kattján, Korotnok, Lucska, Mindszent, Orcovány, Polyanóc, Pongrácfalva, Felsőszalók.*

Első helyen emlegették a szepesváraljai sokadalmakat az alábbi Szepes megyei települések lakói: *Almás, Baldóc, Brutóc, Buglyóc, Kolbach, Ólesznó, Pavlyan, Petróc, Grancs, Felsőrépás, Vitkóc, Alsórépás, Olsavica, Podracs.*

Második helyen: *Haraszt, Hrisóc, Kolcsva, Körtvélyes, Velbach, Vlosza, Zaharóc, Zavada, Zlegra, Toriszka.*

Harmadik helyen keresték fel a szepesváraljai vásárokat az alábbi településekről: *Dubrava, Folykmar, Gánóc, Görgő, Jamnik, Kalyova, Nemessan, Olsavka, Richno, Szlatvina és Vojkóc.*

E német nevén *Kirchdorft*nak nevezett „kicsiny, de csinos város” *Lőcséhez* feküdt közel. Ökrös szekérrel sem volt több a távolság kétórányi járásnál. Országosan is híres volt lenkereskedése. Külön is említést érdemel rézbányászata.⁷ A 13 szepesi város egyike volt. Az idejáró vásározó úrbéresek összhangóan vallják, hogy „kézi és fogatos munkával”, „gané- vagy trágyahordással”, „mindenféle termékek fuvarozásával” is pénzt kereshetnek Szepesváralján.

A harmadik fontos piacozó hely Szepes vármegyében *Igló* vagy *Neudorf* városa volt, amelyik a 16 szepesi városból ugyancsak beletartozott abba a 13 városba, melyet hajdanán elzalogosítottak uralkodóink, s *Mária Terézia* váltotta vissza. *Fényes Elek* szerint a 16 szepesi városok között „fő és legnagyobb”. A Hernád bal partján feküdt. Sóháza, kőbányája, fehérceperp gyára, mész- és tégláégetője, papiros, liszt, fűrészes és kalló-malmi önmagukban jelentőssé és forgalmassá tették volna. Jelentőségét azonban a 18. század folyamán inkább vas- és rézérctelepei, vas- és rézércfeldolgozása adták. Központja volt a város a szepesi gyolcsfeldolgozásnak és forgalmazásnak, a lentermelésnek és a méhtenyésztésnek is. Útjai is jól járhatóak voltak, s a 18. században még nem szakítottak lakói a lengyelországi kereskedelemmel sem.⁸

Iglón módjuk volt a falvak lakóinak a vásározás mellett egyéb módon is pénzt keresni. *Vilkóc* lakói „e városban igavonó marhával és gyalog pénzt kereshettek”, *Smizsan* úrbéresei „hutákban, favágó helyeken dolgozhattak” és „gabonát fuvarozhattak”. *Dénesfalva* úrbéresei „szántással, fuvarozással” kereshettek *Iglón* pénzt, „éppen ezért – ahogy vallották – csak lovat tartanak”. A *csütörtökhelyiek* a „gabonát és más szükséges felüli dolgokat” adták el az említett város piacain. *Letánfalva* úrbéresei *Borsodból* és *Zemplénből* bort szállítottak *Iglóra, Iglóról* pedig *Debrecenbe* mindenféle árut.

E kavalkád közepette az még csak érthető is, hogy 1772-ben mindössze négy település lakói vallották egyetlen piacozó helyül *Iglót: Dénesfalva, Domanfalva, Mátéfalva* és *Teplicske*, az azonban már elgondolkoztató, hogy mindösszesen csak 36 községben emlegették vásárait. *Első helyen* az alábbi 11 faluban: *Csépánfalva, Haraszt, Hari-*

7. *Fényes*, 1847. 274.; *Fényes*, 1851. i. h.; *Bácskai-Nagy*, 1984. 81., 146., 149. stb.

8. *Bácskai-Nagy*, 1984. 109., 145–146. stb.; *Fényes*, 1847. 273.; *Fényes*, 1851. i. h.

kóc, Illésfalva, Körtvélyes, Leszkovján, Markusfalva, Nemessan, Odorin, Smizsan és Poracs.

Második helyen az alábbi falvakból keresték fel az iglói vásárokat: *Arnutfalva, Baldóc, Csütörtökfalva, Dravec, Görgő, Hincóc, Jamnik, Kuriman, Lengvard, Letanfalva, Ólesznó, Richno, Tamásfalva, Vilkóc, Vitkóc.*

Harmadik helyen: *Almás, Buglyóc, Káposztásfalva, Zavada, Zavadka,* és végül *negyedik helyen Farkasfalva* lakói látogatták az iglói vásárokat.

Lőcse városa nemcsak a történelemből, *Mikszáth* és *Jókai* jóvoltából a szépirodalomból is ismert. Német nevén *Leutschen*, latinul *Lencsovia*. Hatezernél alig több lakosa ellenére „fővárosa a szép Szepes vármegyének”. Kiváltságai révén szabad királyi város volt. Igazgatási centruma is a vármegyének. Ezért elképzelhető, hogy az úrbérrendezés kori vallomásokban emlegetettnél sokkal több szepesi helységből jártak ide vásározni, legalábbis a nemesek és az őket törvényt napokra, megyegyűlésekre fuvarozó úrbéresek. A 18. században kézművesek, kereskedők és földművesek egyként lakták a várost, de jelentősek voltak rézkohói is.⁹ Az 1772-es úrbérrendezéskor mindössze egy település – *Roskó* – lakói vallották, hogy ők csak és kizárólagosan *Lőcsén* vásároznak.

Első helyen az alábbi településeken említették a *lőcsei sokadalmakat*: *Csütörtök-hely, Dolyankovcsan, Dravec, Dvorec, Görgő, Arnutfalva, Hradiskóc, Jamnik, Kolcsva, Kuriman, Lengvard, Tamásfalva, Vilkóc, Vlosza, Zavada, Toriszka.*

Második helyen említették a lőcsei vásárokat: *Almás, Brutóc, Buglyóc, Harikóc, Illésfalva, Nemessan, Pavlyan, Felsőrépás, Smizsan, Alsórépás, Olsavica, Podracs.*

Harmadik helyen már csak egy településen említették a lőcsei vásárokat: *Farkasfalván.*

Szepesszombat volt sorrendben a következő vásározó hely az úrbéresek vallomásában. Huszonkilenc település lakói emlegették, hogy több-kevesebb rendszerességgel itt szoktak adni-venni. *Szepesszombat* egyike volt a 16 szepesi bányavárosnak, s azon 13 város közé tartozott, melyeket *Mária Teréziának* kellett visszaváltani. A *Poprád* bal partján fekvő település kevés számú lakosa inkább heti piacairól és négy országos vásáráról volt híres, semmint nagyságáról és népességének sokaságáról. Híres volt sör- és pálinkafőzése, gyolcskészítményei.¹⁰ Mesterei, kézművesei és a városba bejáró környékbeli háziiparosok azonban mindent kínáltak eladásra, amire egy korabeli paraszti háztartásnak szüksége volt. Ezt bizonyítja az is, hogy hat *Szepes megyei* település kizárólagos vásározó helyként említette az úrbérrendezéskor: *Hrabonica, Kravjan, Kubach, Alsósunyova, Teplíce és Vikartóc.*

Első helyen látogatták a *szepesszombati* vásárokat az alábbi településekről: *Batizfalva, Farkasfalva, Gánóc, Sábóc.*

Második helyen emlegették: *Gerlachfalva, Hoselec, Kakaslomnic, Káposztafalva, Lucsivna, Mátyásfalva, Mengusfalva, Müllenbach, Primóc, Schavnik, Stola, Kisszalók, Vidernik, Zsákóc.*

Harmadik helyen szóltak e vásárokról: *Csütörtök-hely, Arnutfalva, Lengvard, Letánfalva* és *Tamásfalva* lakói.

Poprád mellett feküdt *Podolin* városa is, a 16 szepesi bányavárosok egyikeként. Királyi szabadalma azonban várával és kőfalaival együtt romlásnak indult, s bár *Fényes Elek* még „csinoska városnak” nevezte, de kevés mestere és termékeny határa, sőt a *Poprád*on átívelő hídja sem vonzott már 21 település lakóinál többet sokadalmaiba.¹¹ Ezekből a falvakból is inkább csak második vagy harmadik helyen látogatták piacait,

9. *Bácskai-Nagy*, 1984. 63., 109–111., 133. stb.; *Fényes*, 1847. 273.; *Fényes*, 1851. i. h.

10. *Bácskai-Nagy*, 1984. 81., 150. stb.; *Fényes*, 1847. 274.; *Fényes*, 1851. i. h.

11. *Bácskai-Nagy*, 1984. 63., 77., 81.; *Fényes*, 1847. 274.; *Fényes*, 1851. i. h.

semmint első helyen. Olyan település nem akadt a környékén, de egész *Szepesben* sem, melynek lakói beérték volna a podolini vásárokkal. *Első helyen* is csak négy település lakói említették: *Krig, Kislomnic, Alsórusbach, Felsőrusbach*.

Második helyen 10 községben említették: *Forbasz, Jezerszko, Szentgyörgy, Lackova, Relyova, Richwald, Toporc, Tótfalu, Jarembina, Kamjenka*.

Harmadik helyen: Busóc, Haligóc, Keresztfalva, Landok, Maldur, Hundermark.

Negyedik helyen sehol nem hozták szóba, s *ötödik helyen* is mindössze *Lipnik* lakói említették meg. *Podolin* a 18. század utolsó harmadára elveszítette jelentőségét, s egy kisebb, kevésbé forgalmas alföldi mezőváros szintjére süllyedt, bár kőházai, lakóinak öntudata még fenntartották a szabadalmazott város „látszatát”.

Hetedik a vásározó helyek *Szepes* megyei rangsorában *Lubló*. A város múltja és 1772-es jelene sem elhanyagolható. A *Poprád* jobb partján fekszik, sóházzal, fürdővel is rendelkezett. Kézművesei a lakosság számához viszonyítva jelentős számúak. Különösen kiemelkedett a bőr- és gyolcskereskedése, méhser-főzése és forgalmazása. Nem elhanyagolható ekkor még az ércfeldolgozás sem a város határában és a közeli hegyekben.¹² Vásárai azonban nem vonzottak nagy tömegeket. Annyiban voltak jelentősek, hogy a korabeli háztartásban szükséges minden dolgot be lehetett *Lublón* szerezni, s mindent el is lehetett adni. Ezt bizonyítja az is, hogy 8 község lakói kizárólag a *lubló*i vásárokat látogatták: *Gronostof, Hobgard, Kacsé, Újlubló, Felsőkrompach, Jakubjan, Litmanova, Szulin*.

Első helye öt – *Haligóc, Lackova, Jarembina, Kamjenka, Forbasz* – településről, *második helyen* mindösszesen négy faluból – *Holomnic, Kislomnic, Felsőrusbach, Lipnik* – látogatták a *lubló*i sokadalmakat.

A *szepesi* piacozó helyek, vásártartó bányavárosok sorában ott találjuk a 18. század utolsó harmadában *Szepesolaszi, Szepesbéla, Krompach* és *Ófalu* közösségeit is. Jelentőségük az eddig tárgyalt városoknál is kisebb. Tucatnyi településen tartják megemlékezésre méltónak ezeknek a vásározó helyeknek a létét.

Szepesolasziba első helyen Olsavka, Velbac, Zlegra lakói vásároznak; *második helyen Dubrava, Kalyova, Kolenóc, Petróc, Garancs, Sztatvina* és *Vojkóc*; *harmadik helyen Körtyvélyes, Ólesznó és Zaharóc* lakói.

Szepesbélát már csak *második, harmadik és negyedik helyen* emlegetik a vásárba járók. *Második helyen: Busóc, Keresztfalva, Krig, Landok, Maldur, Wiborna, Zsdiar* és *Hundermark* lakói. *Harmadik helyen Richwald, Toporc* és *Tótfalu* vásározói. *Negyedik helyen Lipnik* úrbéresei.

Krompach helyzete annyiból jobb, hogy van egy falu – *Kluknó* – ahonnan csak ide járnak adni-venni az emberek. *Első helyen* látogatják *Krompach* sokadalmait *Dubrava, Hrisóc, Kalyova, Kolenóc, Richnó, Sztatvina, Vojkóc, Alsó- és Felsőszlovenka* úrbéresei. *Második helyen Olsavka* lakói.

Ófalut mindösszesen 10 településen említették meg, mint vásározó helyet. Csak itt, *Ófaluban* vásároztak *Haghy* lakói, *első helyen* keresték meg *Lechnicz* úrbéresei, *második helyen Jurgó* vásározói, *harmadik helyen Fridman, Jezerszko, Relyova* és *Trips* népei, *negyedik helyen Haligóc* és *Landok* úrbéresei, míg *hatodik helyen Lipnik* lakói.

A *Szepes* megyei belső vásározó helyek között tartotta nyilván a jobbágyi emlékezet a 18. század utolsó harmadában még az alábbi *piac- és vásártartó* helyeket: *Gölnic, Szepesszentgyörgy, Gnézda, Poprád, Hunsdorf, Szepesremete* és *Svedlér*.

Gölnicre 7 településről látogattak el olykor-olykor az emberek adni-venni. Egyedül itt vásároztak *Prakendorf* úrbéresei, *első helyen* említették *Folykmar, Jekelfalva, Margitfalva, Remete, Zaharóc* lakói és *második helyen Helmanóc* szolgáló népei. A városka

12. *Bácskai-Nagy*, 1984. 63., 72., 77. stb.; *Fényes*, 1847. 274.; *Fényes*, 1851. i. h.

ötezer meghaladó lakossága sem tudott olyan vonzóközteret teremteni, amelyik jelentőssé tette volna *Gölnic* kereskedelmi szerepkörét, pedig iparosokban sem szűkölködött ez a bányaváros.¹³

Szepesszentgyörgy piacaira, vásáraitra 4 településről jártak, de csak *második helyen* – *Forberg, Óleszna, Újleszna* – és *harmadik helyen* – *Hunsdorf* – emlegetve sokadalmait.

Gnězda városát összesen három községben tartották számon, mint piacozó helyet. *Második helyen* említették *Haligócon*, *harmadikként Holomnicon*, *negyedikként Lipniken*.

Egy-egy községből fordították szekerük rúdját a piacozók *Poprád* (első helyen *Hincóc*), *Szepesremete* (első helyen *Helmanóc*), *Svedlér* (második helyen *Zavadka*), *Hunsdorf* (harmadik helyen *Kakaslomnic*) vásárai felé.

A 18 szepesi vásározó hely természetesen nem volt elegendő *Szepes megye* lakóinak áru-, pontosabban termékcserre-forgalmához. A régió, a lakóhely természeti sajátosságai rákényszerítették e felvidéki megye úrbéreseit és polgárait, hogy hétköznapi szükségleteik kielégítése okán is gyakorta „kiszekerezzenek” a megyéből. A szepesi lakosok körében a legkedveltebbek az *abaúji vásárok* voltak. Szívesen mentek *Mecenzéfre*, de megfordultak *Kassán*, időnként *Jászón* és *Szepsiben* is.

Mecenzéfre második helyen *Márkusfalva*, *Alsószlovenka*, *Felsőszlovenka*, *Koissó* és *Porács* lakói jártak. *Harmadik helyen* emlegették a *mecenzéfi vásárokat* *Jekelfalva* és *Vidernik* úrbéresei, míg *negyedik helyen* *Fridman* és *Zavadka* lakói. Az említett településekről többnyire gyolcsot, sajtot, fafaragványokat, égetett meszet, erdei terméket hoztak eladni a lakosok, s *Mecenzéfen* vásárolták meg a búzát, rozsot, egyéb gabonaműt.

Ha nem is annyira, de kedvelt hely volt a szepesi vásározók körében *Kassa* városa is. *Koisso* lakói első helyen, *Folykmár* úrbéresei a második helyen, míg *Jekelfalva* és *Margitfalva* vallomástevői a harmadik helyen emlegették a kassai sokadalmakat. Bizonyára más szepesi településről is „lejártak” *Kassára*, csak ők nem dicsekedtek vele.

Jászót két településen hozták szóba – *Vidernik* és *Koisso*, de mindkettőn csak mellékesen, negyedik helyen említve a látogatni szokott vásárok között.

Hasonlóan emlegették *Szepsit* is. *Kosissó* lakói a harmadik, *Vidernik* úrbéresei az ötödik helyen szóltak róla, mint eladni-venni alkalmas piacról.

A felvidéki megyék közül *Gömör* csábította még nagy ritkán a szepesi föld népét. *Rozsnyóra* jártak (negyedik helyen említve) *Gánóc* és *Trips* lakói. Meg-megfordultak itt *Vidernik* úrbéresei is, de ők már csak a hatodik helyen említették a rozsnyói sokadalmakat.

Sáros megyéből *Eperjes* piacát tartották számon *Almás* és *Kolbach* lakói. *Almás* az első, *Kolbach* a második helyen említve, de mindkét településen hangsúlyozták, hogy ide vásznaikat hozzák értékesíteni.

Szepes megye egyike volt azon felvidéki vármegyéknek, ahonnan a lakosok a korai középkor óta több-kevesebb rendszerességgel „átjártak” *Lengyelországba* kereskedni, fuvarozni, pénzt keresni. Tették mindezt a megélhetés okán. Ez a buzgalom *Lengyelország* felosztása után alábbhagyott, de még 1772-ben, amikor *Szepes megyében* elkezdődött az úrbérrendezés, a tilalom és a fogyasztói piac összeszűkülése nem éreztették annyira hatásukat. Ekkor még számos faluból megindultak a szekerek, hogy árut szállítsanak kereskedőknek, vagy a maguk hasznára. Leginkább gabonát, bort, vásznat szállítottak többnyire fuvarban, de nem ritkán a maguk kockázatára is.

13. Az ezt követően vizsgált vásározó helyek vonzáskörzete alig terjed ki pár községre. Leginkább a bentlakos bányászok és kézművesek ellátását szolgálja a piac, és a piacozókat is inkább a megszokás „hozza” ezen településekre, mintsem a remélt haszon.

Vásárolni is rendszeresen jártak a Szepes megyeiek Lengyelországba, mindenekelőtt Nowy-Targba. Három község lakói – Újbéla, Krompach, Durstin – egyedüli piacozó helynek vallották a nowy-targi sokadalmakat. Első helyen sehol nem említették e vásárokat, annál többen második helyen: Fridman, Kacvink, Alsólaps, Lehnic, Trips lakói. Harmadik helyen pedig Mátyásfalva úrbéresei.

Nowy-Targ mellett Zavadka helység lakói első helyen Wagendrisl városkában adtak-vettek piaci „holmikat”.

Nemcsak észak felé, és nemcsak a szomszédos vármegyékbe jártak Szepes megye úrbéresei készítményeikkel, és szükséges dolgaik beszerzése okán. Három faluban is – Leszkovján, Letánfalva, Odorin – számon tartották a debreceni vásárokat. Leszkovjánból egyébként Kecskemétre is „lejártak” a lófogattal rendelkezők, faárut, faragványokat, égetett meszet, faszenet, fémárut hordván mind Debrecenbe, mind Kecskemétre, innen pedig búzát, gyümölcsöt fuvarozván „fölfelé”.

Az utak, vásárolási szokások, piacozási kényszerek tehát így „kanyarogtak” össze-vissza 28 megnevezett vásároló hely körül. Érdemes ezt a „kavargást” táblázatszerűen is áttekinteni.

A Szepes megyei falvak lakóinak vásárolási szokásai 1772-ben

Vásároló hely	Csak itt	I. helyen	II. helyen	III. helyen	IV. helyen	V. helyen	VI. helyen
Késmárk	5	38	7	3	3	–	–
Szepesváralja	10	14	10	11	–	–	–
Igló	4	11	15	5	1	–	–
Lócse	1	16	12	1	–	–	–
Szepesszombat	6	4	14	5	–	–	–
Podolin	0	4	10	6	0	1	–
Lubló	8	5	4	–	–	–	–
Szepesolaszi	0	3	7	3	–	–	–
Szepesbéla	0	0	8	3	1	–	–
Krompach	1	9	1	–	–	–	–
Ófalu	1	1	1	4	2	–	1
Gölnic	1	5	1	–	–	–	–
Szepesszentgyörgy	0	0	3	1	–	–	–
Gnézda	0	0	1	1	1	–	–
Poprád	0	1	–	–	–	–	–
Hunzdorf	0	0	–	1	–	–	–
Szepesremete	0	1	–	–	–	–	–
Svedlér	0	–	1	–	–	–	–
Wagendrisl	–	1	–	–	–	–	–
Mecenzéf	0	–	5	2	2	–	–
Kassa	0	1	3	–	–	–	–
Jászó	0	–	–	–	2	–	–
Szepsi	0	–	–	1	–	1	–
Rozsnyó	0	–	–	–	2	–	1
Eperjes	0	–	1	–	1	–	–
Debrecen	0	–	–	–	–	–	3
Kecskemét	0	–	–	–	–	–	2
Nowy-Targ	3	–	5	1	–	–	–

A táblázatunk természetesen csak annyiban teljes, hogy azokat a falvakat foglalja magába, amelyek konkrétan vallottak vásároló helyet. Voltak azonban települések,

melyeknek lakói azt mondták a kérdező biztosoknak, hogy közelben-távolban sincs alkalmas piacozó helyük. Máshol megválaszolatlanul hagyták a kérdést, vagy elintézték azzal, hogy nincs eladni való fölöslegük, avagy az utak járhatatlanságára hivatkoztak. *Nedec* lakói – káraikról szólva – mondták: „Nincs olyan város, ahol gyalog vagy fogattal pénzt kereshetünk”, s ahol adni-venni lehetne. *Nagy-* és *Kisfrankova* lakói együtt vallották, hogy a „közelben város nincs”. *Lesznic* úrbéresei is vigasztalhatatlannak voltak, mert – amint mondták – „Nincs város közel, amely hasznukra lenne” *Kolacs*kó lakói pedig némán hallgattak, mikor vásározási szokásaikról kérdezték őket. Ezt tették *Krempak-Pilhov* és *Paris-Hnilcsik* lakói is.

Viszonylag szűkszavúak voltak a vásártartó helyek lakói is, amikor piacozási lehetőségeikről faggatták őket. *Szepesremete* úrbéresei csak annyit mondtak: „Termékeiket helyben is eladhatják.” *Ófalu* lakói alig-alig mondtak többet: „Évente négy vásár van a faluban privilégium szerint – mondták – Szűz Mária napján van egy ötödik vásár is. E vásárok alatt sört, pálinkát mérhetnek 3 nap szabadon”. *Krompach* lakói annyit árultak el, hogy „minden hét szombatján hetivásárok tartatnak helyben, ahol mindent eladhatnak és megvehetnek. Nagy vásár pedig évente kétszer van itt helyben”.

Annak ellenére, hogy *Szepes megye* településeinek lakói bőven válogathattak a piacozó, vásározó helyekben; s annak ellenére, hogy megélhetésük okán is rákényszerültek a kereskedelemre, s *Lengyelországtól Kecskemétig* és *Debrecenig* „bejárták” a vásározó, piacozó helyeket, viszonylag szűkszavúan vallottak csak ilyen jellegű haszonvételeikről. Sokkal részletesebben beszéltek bányászati és háziipari tevékenységükről, erdőlési szokásaikról.¹⁴

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER MÄRKTE SOWIE DER MARKTTREIBENDEN ZINSLEUTE IM KOMITAT SZEPEŠ GEGEN ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Seine Blütezeit durfte das Komitat Szepes während des Mittelalters erleben. Später kam es dann durch die Teilung Polens und die damit einhergehende Verarmung des polnischen Adels zu einem Verfall, denn nunmehr waren die Produkte aus dem Ungarland, wie Buntmetalle, Wein, Weizen usw. nicht mehr gefragt.

Zu der Zeit, als dieser Verfall seinen Anfang nahm, löste Maria Theresia die im 15. Jahrhundert verpfändeten 13 Szepeser Städte von Polen wieder ein (1772). Die Einwohner des Komitats Szepes, die bisher einen regen Handel zwischen den beiden Ländern betrieben hatten, sahen sich nunher in ihr eigenes Komitat bzw. zwischen die benachbarten Komitate „eingeklemmt”.

Die landschaftsgeographischen sowie die Strassenverhältnisse erlaubten es nicht, dass im gesamten Komitat ein einziges Marktzentrum in bestimmender Weise den Handelsablauf beherrscht hätte. Aus diesem Grunde suchten die Zinsleute von Szepes – ihren eigenen Aussagen zufolge – in mehr oder weniger regelmässigen Abständen an die 28 Märkte auf. Davon befanden sich 17 im Komitat Szepes: *Késmárk*, *Szepesváralja*, *Igló*, *Lőcse*, *Szepesszombat*, *Podolin*, *Lubló*, *Szepesolaszi*, *Szepesbéla*, *Krompach*, *Ófalu*, *Gölnic*, *Szepesszentgyörgy*, *Gnézda*, *Poprád*, *Hunsdorf* und *Szepesremete*.

14. *Takács Péter-Udvari István*: Adalékok a Szepes megyei manufaktúrák és az úrbéres szolgáltatók viszonyához a 18. század utolsó harmadában (kézirat).

Ausser auf die hier genannten „inneren Märkte“ zogen die Leibeigenen und Instleute von Szepes auch auf die Märkte in den Komitaten *Abauj*, *Gömör*, *Sáros*, wie aber auch in die *Grosse Ungarische Tiefebene*, nach *Debrecen* und *Kecskemét*. Es kam sogar vor, dass sie auch den *polnischen* Marktflecken *Nowy-Targ* aufsuchten.

Hier verkauften die Leibeigenen und Instleute von Szepes Produkte aus dem Wald, Heilkräuter, Metallwaren, gelöschten Kalk, Holzkohle, Leinen und andere Produkte aus dem Heimhandwerk, während sie Weizen und andere Lebensmittel für sich selbst dort erwarben. Einige trieben ihren Handel mit Gewinn, andere brachten Wein bis nach Polen.

Zusammenfassend darf gesagt werden, dass die Zinsleute aus dem Komitat Szepes im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts durch die landschaftliche und regionale Arbeitsteilung, dazu gezwungen war, Handel zu treiben, denn nur so war ihr täglich Brot gewahrt, und keiner von ihnen tat es, um sich zu bereichern.

Péter Takács–István Udvari

VÁROSI HALANDÓSÁG MAGYARORSZÁGON A 18–20. SZÁZADBAN

FARAGÓ TAMÁS

Jelen írás tulajdonképpen munkahipótezisnek készült.¹ Alapvető célunk a hagyományos magyarországi városi társadalmak halandósági viszonyaival kapcsolatos problémák leltározása és a jelenleg rendelkezésre álló adatok összegzése annak érdekében, hogy kijelölhessük azokat az irányokat, amerre a részletkutatásoknak, esettanulmányoknak véleményünk szerint érdemes elindulniuk. Időben az első világháborúig jövünk el, bár kitekintésül és a fejlődési trendek illusztrálására időközönként használjuk az 1940-es évekig terjedő halandósági adatokat is. Vizsgálati alanyainkat a magyarországi közép- és nagyvárosok képezik, az 5000 főnél kisebb népességű és mezővárosi rangú illetve típusú településekkel csak érintőlegesen foglalkoztunk. A vizsgálati kör kijelölése talán pongyolának tűnik, de munkánk jelen szakaszában célunk inkább a leltár és a problémafelvetés volt, mint minúciózus definíciók és teljességre törekvő városi adatkataszterek összeállítása.

Célszerűnek véljük, ha bevezetőül a kora újkori európai város halandóságának képét vázoljuk fel, mintegy keretet képezve a magyarországi adatok elemzéséhez.

A hagyományos európai városok halandósági viszonyai a 16–19. században

Bár az iparosítás előtti korszakban a népességtörténeti vizsgálatok során ugyanazon kérdések merülnek fel a városokban, mint vidéken, s nagyjából ugyanazok a népesedési folyamatok játszódnak le mindkét helyen, a városoknak mégis speciális népességtörténetük van (*Bairoch 1988*). Eltérnek utóbbiak ugyanis a vidék népességi viszonyaitól a halandóság és a migráció mértékének, szerkezetének, fontosságának tekintetében és más a bennük lejátszódó fő népesedési folyamatok időbeli lefolyása, a népesedés „menetrendje” is. Míg a kora középkorban vagy a jelenben talán kisebb a városi és vidéki népesedés szerkezete és folyamatai közötti különbség, addig az újkorban – különösen az ipari forradalom kezdetétől a huszadik század első évtizedéig terjedő időszakban – a városok népességtörténete a vidékétől határozottan eltérő jegyeket visel magán.

Közhely ma már a népesség- és várostörténeti irodalomban az a tétel, hogy a kora újkori nyugat-európai városok a népesség „temetői” (‘urban graveyards’). A 17–18. században e városok természetes szaporodása többnyire negatív, rendszerint többen halnak meg bennük évente, mint ahány újszülöttet keresztelnek a templomokban. Az iparosítás előtti korszak városa a kutatók szinte egyöntetű megállapítása szerint a környező falvak emberanyagából tartja fenn magát, még inkább azok terhére növekszik

1. A Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület 1992. június 11–12-i kékeddi várostörténeti konferenciáján elhangzott előadás kibővített változata.

(*Corfield 1982.*; *Patten 1978.*; *de Vries 1985.*; *Uninsky – Tamason 1981.*). Időközönként előfordul, hogy egy-egy nagyobb város ily módon részben elnépteleníti környékét – „elfogyasztja” azok népességét –, sőt egy nagyobb régió vagy esetenként akár az egész ország népességnövekedését visszafogja (*Wrigley 1973.*; *de Vries 1985.*).

A hagyományos város magas halandóságának számos oka van. A zsúfoltság és a részben ebből eredő rendkívül rossz higiéniai viszonyok, amelyek betegségeket terjesztő baktériumok táptalaját alkotják, a fertőzött ivóvíz, az éhínségeknek történő kiszolgáltatottság (a város rendszerint képtelen a saját ellátásához szükséges élelem előállítására saját határán), s nem utolsósorban az urbánus településekre jellemző nagy forgalom, az emberek állandó jöves-menése, mely együttjár mindenféle fertőzés és betegség behurcolásával illetve rendkívül gyors elterjedésével mind-mind növeli a városok halandóságát (*Bourdelaís 1988.*; *Wrigley 1973.*). Az élet rövidege, a továbbélés alacsony esélyei legszembetűnőbben egyrészt az óriási méretű csecsemőhalandóságban, másrészt a szegény rétegek általában igen rossz halandósági viszonyaiban mutatkoznak meg. Vannak persze bizonyos kivételek is. A kisebb városokban többnyire kedvezőbb a halandóság szintje és magasabb a termékenység, ily módon sokkal gyakoribb a pozitív népesedési mérleg (*Corfield 1982.*; *Hohenberg – Lees 1985.*). A nagyobb, gazdagabb, forgalmasabb városok esetében ugyanakkor a rendszeres piaci felhozatal miatt többnyire jobbak az élelmezési lehetőségek és intenzívebb a járványok elleni küzdelem is. E településeknek egyrészt módjukban áll „finanszírozni” népességük védelmét, másrészt, miután rendszerint egyúttal ezek az elit székhelyei, utóbbiak saját jól felfogott érdekében igyekeznek környezetük életkörülményein és egészségügyi helyzetén javítani.

A nyugat-európai városok ipari forradalom előtti népesedési viszonyainak a fentiekben röviden rekapitulált – és a rövidegéből következően némileg elnagyolt – képén Allan Sharlin próbált változtatni 1978-ban, amikor felülvizsgálat alá vette a fenti, lassacskán sztereotípiává vált tételeket. Megállapította, hogy a kora újkori városról, mint „népességtetőről” szóló leírások egyrészt az egyszerű nyers népmozgalmi mutatókon alapulnak, melyeket a szerzők a fenti települések egészségtelenségéről, valamint a járványok városokbeli pusztításáról kialakított – és kellően nem mindig alátámasztott – vélekedésekkel egészítenek ki. Mindezek azonban bizonyító erejüket tekintve nem túl erős támaszok és véleménye szerint nem elégségesek ahhoz, hogy valós képet rajzolhassunk a hagyományos városok tényleges népesedési viszonyairól (*Sharlin 1978.*). Tény, hogy konkrét higiéniatörténeti kutatás nem sok van, az újabb járványtörténeti elemzések egy része pedig mind a pestis, mind a kolera vonatkozásában azt állítja, hogy önmagában egy település városolta nem jelenti azt, hogy ott egyértelműen magasabb járványhalandósággal kell számolnunk (*Benedictow 1987.*; *Bourdelaís 1988.*).

Sharlin hipotézise szerint a 16–18. századi városok lakossága demográfiai szempontból tulajdonképpen két populációra: az állandó lakosságra valamint az ideiglenesen ott tartózkodókra (permanent residents and temporary migrants) osztható, melyeket más-más demográfiai mutatókkal lehet jellemezni. Az állandó népesség enyhe népeségszaporulattal rendelkezik, viszont az ideiglenesen bevándoroltak többsége egyedülálló és a születési statisztikát alig gyarapítja – legfeljebb a törvénytelen születéseket. Sokuknak részben alacsony státusuk, részben rossz vagyoni helyzetük miatt, részben az állandó lakosság rendszabályokkal körülbástyázott társadalmi zártsága következtében nem áll módjában családot alapítani. Mindebből következik, hogy előbb-utóbb (a viszonylag rossz halandósági viszonyok közepette gyakran rövid idő múlva) csak az elhalálzási statisztikát fogják növelni. Vagyis Sharlin véleménye szerint az egész érvelést meg kell fordítani. Nem azért volt nagy a bevándorlás a városokba, mert magas bennük a halandóság, hanem azért magas a városi halandóság, mert sok bennük az

állandó népességnél sokkal rosszabb továbbélési valószínűségekkel rendelkező ideiglenes bevándorló (Sharlin 1978.).

Némileg más oldalról közelítve a kérdést van der Woude (1982) szintén megkérdőjelezi a „városi temető” modell általános érvényét az iparosítás előtti időszakra vonatkozóan. Megállapítása szerint a negatív népességszaporulat előfordulása rendszertelen, magyarázata elsősorban a kiegyenlítetlen nemi arányra vezethető vissza. A stagnáló illetve csökkenő természetes szaporulatú városokban rendszerint nőtöbblet mutatható ki, ami utóbbiak rosszabb házasodási lehetőségeit és végső fokon alacsonyabb termékenységet, kisebb természetes szaporulatot eredményez.

A 18. század végétől – a 19. század elejétől lassú változások történnek a városok népesedésében. Először csökken a felnőttek és a gyermekek, majd a 19. század közepe után a csecsemők halandósága is. A városok és a vidék közötti halandósági különbségek azonban csak az első világháború után egyenlítődték ki, számottevő részük ekkor lett képes önmaga reprodukciójára (Bairoch 1988.; Davis 1973.). Sharlin szerint valószínűleg itt is közrejátszottak a vándormozgalmak mégpedig oly módon, hogy természetük megváltozott. Növekedett a nők vándorlása valamint a vándorlók – elsősorban az iparoslegények, napszamosok – házasodási lehetősége. Utóbbi arra vezethető vissza, hogy egyrészt csökkent a társadalom zártsága a házasodást tiltó céhek, városi hatóságok megszűnésével illetve átalakulásával másrészt a gyorsuló gazdasági fejlődés, a bővülő munkalehetőségek elősegítették az önálló, független családok és háztartások alapítását (Sharlin 1978). Érvelése beleillik abba a megközelítésbe, melyet Neil Tranter ad a halandóság 19. századi csökkenésével kapcsolatban: tudniillik, hogy nem célszerű azt egyetlen fő okkal – pl. a mikroorganizmusok virulenciájának csökkenésével, vagy a táplálkozási viszonyok megjavulásával – magyarázni. Az Európa-szerte egymáshoz gyakorta igen hasonló időpontban és ütemben lejátszódó halandóságszűkülési folyamatok (közkeletű néven a „demográfiai átmenet”) mögött egyaránt megtalálható a táplálkozás, a higiéniai viszonyok és általában a lakás- és életkörülmények javulása, a közegészségügy, valamint az orvostudomány fejlődése, továbbá a népességösszetétel és a népesedési folyamatok módosulásai éppúgy mint bizonyos társadalmi jelenségek – pl. a nők iskolázottságának növekedése vagy akár a vándormozgalmak jellemzőinek megváltozása (Tranter 1985.).

Érdeemes végezetül néhány konkrét adatot felidézni. A nagyobb európai városok nyers halálzási arányszáma a 18. század folyamán rendszerint 30–40 ezrelék körül mozgott, míg a születéseké többnyire ennél valamivel alacsonyabb volt, ami az esetek többségében negatív népszaporulatot eredményezett. Ez a helyzet lényegében a 19. század közepe körül változott meg, s a századforduló környékére már a legtöbb helyen 10 ezrelék körüli természetes népszaporulattal találkozunk (1. tábla). Külön nézve a halandóság egyik legfontosabb tényezőjét, a csecsemőhalandóságot a 18. század végén még 250–300 ezrelék körüli értékeket látunk, de ezek már a 19. század közepén csökkenésnek indulnak és az első világháború előtt általában mindössze 100 ezrelék körüliek (2. tábla). A 19. század elejére lényegesen javul a továbbélési rend is, az élveszületetteknek már több, mint fele megéri a felnőtt kort (3. tábla). Jól végigkísérhetők a fenti folyamatok Bécs város természetes népmozgalmának alakulásán is (4. tábla). Utóbbinál egyébként figyelemre méltó a halandósági adatok 18. század végi – 19. század eleji mélypontja, mely egybeesik a bécsi manufaktúraipar kibontakozásával (Ehmer 1980.), jelezve azt, hogy a korai iparosítás egyes esetekben lényegesen ronthatott a lakosság életkörülményein és továbbélési valószínűségein. (Megjegyzendő: Bécs fenti adatai nem mindenben általánosíthatóak – John Patten (1978) például a 17. századi Angliában a textilipari városok esetében éppenséggel jobb halandósági viszonyokat talált.)

Természetes szaporodás néhány nagyobb európai városban

1. táblázat

	Amsterdam	Berlin	London	Párizs	Stockholm
	évi átlagos szaporodás (ezrelék)				
1721–1780	– 4,8 a)	– 2,4 c)	–	–	–11,3
1781–1810	– 8,3 b)	–	–	–	–14,0
1816–1837	0,8	4,7	–	–	–
1838–1860	–	7,5	–	–	– 8,7 e)
1861–1880	7,5	9,4 d)	–	1,6 f)g)	3,8
1881–1890	–	11,8 f)	13,4 f)	2,6 f)	12,3 f)
1891–1900	11,2	10,6 f)	11,5 f)	2,5 f)	8,1 f)
1901–1910	–	8,7 f)	11,9 f)	1,5 f)	9,0 f)

a) 1700–1795

b) 1796–1815

c) 1711–1817

d) 1856–1880

e) 1811–1860

f) 10 év összes adata százalékban. (Közel áll az évi átlagos természetes szaporodás ezrelékes nagyságához)

g) 1871–1880

Források: *de Vries* 1984. 235–238,

Thirring Gusztáv 1925. 98.

Csecsemőhalandóság a nyugat-európai városokban

2. táblázat

	Amsterdam	Genf	Grenoble ezrelék	Svédország a)	Finnország b)
17. század	–	296 c)	–	–	–
1740–1781	–	248	259	–	–
1790–1814	–	–	219	–	290
1811–1820	251	–	–	243	–
1831–1840	228	–	–	229	–
1851–1860	228	–	–	219	–
1871–1880	214	–	–	193	–
1891–1900	155	–	–	130	–
1911–1920	107	–	–	101	–

a) teljes városi népesség

b) 8 város

c) 1580–1739

Források: *Bairoch* 1988., 230.

Flinn 1981. 132–137.

*Továbbélési rend néhány nyugat-európai nagyvárosban
a 18–19. században (1000 évesületésre számítva)*

3. táblázat

Éves korban	Amsterdam 18. század vége	Genf			Belgium a) 1827–1829	
		1625–1649	1745–1769	1800–1820	férfi	nő
0	1000	1000	1000	1000	1000	1000
1	708	729	808	865	743	793
5	505	534	679	778	574	630
10	459	468	619	746	538	592
15	436	447	595	717 b)	524	573
20	527 b)	429	571	700	504	550

a) teljes népesség

b) adathiba vagy a bevándorlók adatait nem választották külön

Források: *Lee* 1979. 278.
de Vries 1984. 359.
Perrenoud 1978. 221.

Bécs város népmozgalma és csecsemőhalandósága a 18–20. században

4. táblázat

Év	Nyers		Természetes szaporulat ezrelék	Csecsemő-halandóság a)
	születési arányszám a)	halandósági arányszám a)		
1721–30	–	–	–	449 (1730)
1731–40	–	–	–	363 (1740)
1741–50	–	–	–	237 (1750)
1751–60	29,2 b)	31,2	– 2,0	625 (1760)
1761–70	32,2	36,3	– 4,1	711 (1770)
1771–80	38,2	52,6	–14,4	550 (1780)
1781–90	47,0	58,5	–11,5	496 (1790)
1791–1800	49,4	77,1	–27,7	621 (1800)
1801–10	49,8	68,6	–18,8	–
1811–20	49,1	52,7	– 3,6	–
1821–30	46,2	42,1	4,1	386 (1829)
1831–40	46,4	48,2	– 1,8	285 (1840)
1841–50	47,4	42,3	5,1	–
1851–60	45,5	41,1	4,4	300 (1856)
1861–70	43,3	35,4	7,9	236 (1870) c)
1871–80	40,7	32,8	7,9	188 (1880)
1881–90	35,2	26,6	8,6	199 (1890)
1891–1900	32,6	22,2	10,4	192 (1900)
1901–10	26,9	18,4	8,5	166 (1910)

Év	Nyers születési halandósági arányszám a)		Természetes szaporulat ezrelék	Csecsemő- halandóság a)
1911–20	15,2	19,5	– 4,3	154 (1920)
1921–30	12,8	14,0	– 1,2	45 (1930)
1931–35	7,8	13,2	– 5,4	64 (1935)

a) az 1820-as évek előtti adatok időközönként szélsőségesnek tűnnek, nem zárhatók ki regisztrációs-számítási problémák (vö. Ehmer 1980. 53.)

b) 1754–1760

c) 1864-ben 259 ezrelék

Forrás: Ehmer 1980. 49–55.

Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században

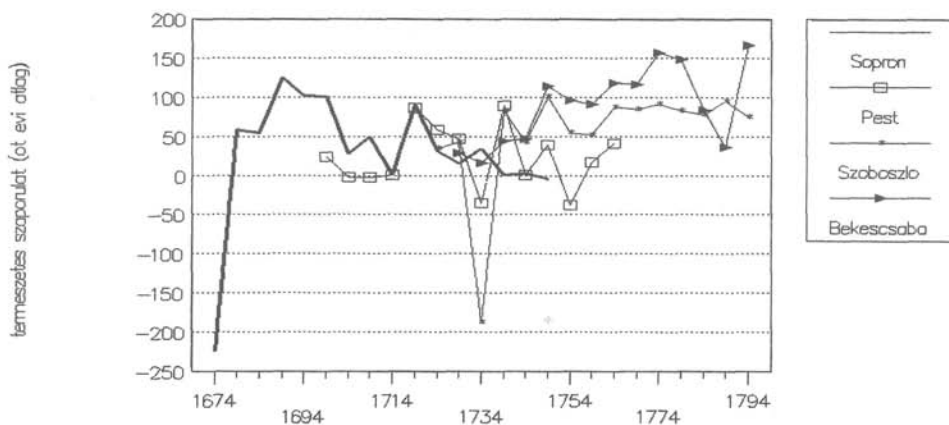
Ha szembesítjük a magyarországi közép- és nagyvárosokra vonatkozó 18–19. századi halandósági adatokat az előbbiekből felvázolt képpel, akkor azt látjuk, hogy a kettő között elég komoly eltérés tapasztalható. Annak ellenére, hogy Magyarországon a halandósági katasztrófák korszaka sokkal tovább tartott és rendszerint súlyosabb következményekkel járt mint a nyugat-európai országokban² azt állapíthatjuk meg, hogy városaink túlnyomó többsége rendszeresen pozitív népesedési mérleggel rendelkezett a szóban forgó időszak folyamán. Megnézve azt a néhány rendelkezésünkre álló hosszabb városi népmozgalmi adatsort, amelyik a pestisjárványok időszakába is elér (5. tábla illetve 1–2. ábrák) megállapítható, hogy a népmozgalom egyenlege az elemzett évek átlagosan 80 százalékában pozitív volt. Hasonló eredményeket – vagyis természetes népszaporulatot – mutatnak a Népeségtudományi Kutató Intézet 1821–1830. közötti időszakra vonatkozó mintavételes vizsgálatai (*Hablicsek 1991.*) és Fay András 1837–1846. évek átlagára vonatkozó számításai (*Fáy 1854.*) is, melyek lényegesen nagyobb adattömeget mozgattak meg (6. és 8. táblák). Bár a városok természetes szaporulata – különösen a nagyobb és fejlettebb kiváltságos városokban – alacsonyabb, mint a falvakban, mérlege azonban így is pozitív. A hagyományos magyar városi társadalmakra összességében tehát semmiképpen nem tekinthető érvényesnek a „városi temetők”-ről alkotott európai kép az általunk adatokkal vizsgálható időszakban.

Adataink alapján azonban nem gondolhatunk arra sem, hogy a fenti jellemzők mögött a magyarországi halandósági viszonyok korai javulása áll. Éppen ellenkezőleg. A városi halandóság értékei – a nyers halálozási arányszám (7. tábla), a csecsemő- és gyermekhalálozások aránya (8–9. táblák), a továbbélési rend és a születéskor várható átlagos élettartam (10. tábla) – egyaránt olyan rossz értékeket mutatnak a 19. század közepén, mint amilyeneket Nyugat-Európában a 17–18. század környékén – vagy már akkor sem – tapasztalhatunk (*Corfield 1982.; Flinn 1981.; Lee 1979.*). A születéskor várható átlagos élettartam a magyar városokban sem a férfiak sem a nők esetében nem

2. Míg a pestis Nyugat-Európa legtöbb államában a 17. században jelentkezett utoljára, addig utolsó, több százezer embert, elpusztító látogatása Magyarországon 1737–1742 között történt. Az 1831–1873 közötti kolerajárványok ugyan nagyjából azonos menetrend szerint vonultak végig hazánkon és a nyugat-európai országokon, nálunk azonban lényegesen több halálesetet okoztak (ld. a fentiekre nézve *Dávid 1973.* és *Máday 1983.*)

Városok természetes szaporulata I.

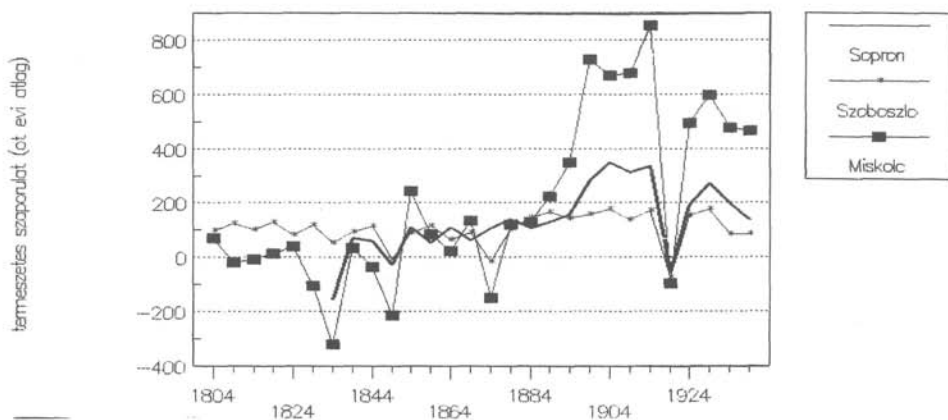
(1675–1799)

1. ábra

Városok természetes szaporulata II.

(1800–1939)

2. ábra

Évkör	Természetes		A krízisévek aránya (%)
	növekedés	csökkenés	
Békéscsaba a)			
A 1728–1741	12	2	14,3
B 1742–1829	74	14	15,9 b)
C 1830–1873	35	9	20,5
Hajdúszoboszló a)			
A 1724–1741	15	3	16,7
B 1742–1829	82	6	5,7
C 1830–1873	35	9	20,5
Miskolc c)			
B 1781–1829 d)	30	19	38,8
C 1830–1873	25	19	43,2
Sopron e)			
A 1676–1742	51	16	23,9
B 1743–1829	10	6	37,5 b)
C 1830–1873	34	10	22,7
Nagyszében e)			
A 1651–1700	22	7	24,1 b)

A pestises időszak

B pestis- és kolerajárvány-mentes évek

C kolerajárványok időszaka

a) „paraszt város”

b) az adatok nem folyamatosak

c) gyorsan fejlődő város

d) 1827-ig csak reformátusok adatai

e) „régí város”

Források: *Dávid* 1975,

Házi 1966,

Herbert 1901,

Klinger 1969, 1972–1984,

Marjalaki 1930.

éri el a harminc évet az 1820-as években, illetőleg az újszülöttek 50–60 százaléka még 10 éves korának elérése előtt meghal. Hogy ennek ellenére van természetes szaporulat e településeken az annak köszönhető, hogy termékenységi mutatóik még a halandóságénál is magasabbak. A magyarországi nagyvárosok teljes termékenységi arányszáma a 19. század első feléből származó adatok alapján meghaladja a falvakét (6. tábla) és semmi jelét nem mutatja a születéskorlátozásnak (*Hablicsek* 1991.).

Bár mind a termékenység, mind a halandóság a 19. század második felében csökkenésnek indul, a két népmozgalmi jelenség viszonya kevésbé módosul. Ha mégis változik, akkor egyenlege inkább a természetes népességszaporulat növekedésének irányába tolódik el. Mindennek eredménye úgy mutatkozik meg, hogy a városi népesség összességében közel 90 százalékos 1869–1910 közötti növekedése körülbelül fele részben a természetes szaporulat eredménye, és csak a másik fele írható a falusiak

6. táblázat

	születési	Nyers halálzási arányszám	Természetes szaporulat (ezrelék)	Teljes termékenységi arányszám b)
Férfiak				
Privilegizált városok c)	52,2	45,0	7,2	–
Mezővárosok d)	47,5	37,7	9,8	–
Falvak e)	48,3	37,5	10,7	–
Nők				
Privilegizált városok c)	50,7	41,3	9,4	7,1
Mezővárosok d)	46,9	36,6	10,3	6,6
Falvak e)	46,7	37,0	9,7	6,5

a) Az egyházi anyakönyvekből vett mintavételes vizsgálat – területileg azonban csak a mai Magyarország Nyugat-Dunántúl nélküli középső részét reprezentálja

b) egy 15–49 éves nőre eső átlagos születésszám

c) Pest szabad királyi város és néhány püspöki székhely (Eger, Kalocsa, Veszprém) adatai

d) 2000 lakos feletti települések

e) 2000 lakos alatti települések

Forrás: *Hablicsek* 1991. 73., 76.

A halandóság területi alakulása településtípusok szerint (1777–1938)

7. táblázat

	Budapest a)	Városok b)	Megyék c)	Összesen történeti Magyarország	trianoni
	Nyers halandósági arányszám (ezrelék)				
1777	–	–	37,8 d)	–	–
1830–9	41,0	–	–	–	40,1
1840–9	40,9	–	–	–	42,7
1850–9	30,2	–	–	–	38,1
1860–9	31,3	–	–	–	36,0
1870–9	35,1	40,0 e)	36,0 e)	37,0 e)	40,2
1880–9	27,7	–	–	–	32,9
1890–9	22,2	–	–	–	29,1
1900–9	19,1	–	–	–	24,9

	Budapest	Városok	Megyék	Összesen	
	a)	b)	c)	történeti	trianoni
	Nyers halandósági arányszám (ezrelék)				
1910–9	20,4	23,6 f)	23,7 f)	23,4 f)	22,5
1920–9	16,8	20,4 g)	21,4 g)	–	18,9
1930–9	13,0	18,4 h)	16,5 h)	–	14,9
1938	14,2	15,6	14,1	–	14,2

a) Nagy-Budapest

b) 25 törvényhatósági jogú város

c) falvak és mezővárosok (1910-ig történeti terület)

d) szűkebb értelemben vett Magyarország Erdély és a Temesi Bánság nélkül

e) 1876–80 átlaga (a kolerajárványos évek nélkül)

f) 1910

g) 1921

h) 1931

Források: *Acsádi–Klinger* 1965., 52.,

Benda–Faragó 1980., s. p.,

Klinger 1980.,

Láng–Jekelfalussy 1884., 386–7.

városba vándorlásának számlájára (*Kenéz 1905.*; *Thirring Gusztáv 1912.*; *Thirring Lajos 1963.*).

Ha közelebbről, egyenként megnézzük az egyes városok természetes szaporulatát és halandósági mutatóit, akkor azonban jelentős eltéréseket találunk közöttük. Népmozgalmi mutatóik alapján a magyarországi városok korántsem alkotnak egységet, hanem a 18–19. század folyamán nagyjából három népesedési modellbe sorolhatók be: egy „nagyvárosi”, egy „kisvárosi” és egy „parasztvárosi” modellbe.

Nagyvárosi halandósági modell (Budapest)

Budapest három város (Pest és Buda szabad királyi városok és Óbuda kamarai mezőváros) fokozatos összeépüléséből alakult egységes várossá a 19. század folyamán. Népeségnövekedése különösen a 19. század közepétől rendkívül gyors, messze meghaladja a korabeli európai átlagot – lakossága 1850. és 1915. között 180 ezerről közel 1 millió főre, tehát több, mint ötszörösére növekszik. Városrészei közül elsősorban Pest a dinamikus – ennek 18. századi halandósági adatai viszont hasonlítanak ahhoz a modellhez, amelyet a kutatás a 16–18. századi nyugat-európai városról rajzolt. Egészen a 19. század közepéig magas Pesten a halandóság. Az 1700 és 1850 közötti vizsgálható évek kb. 40 százalékában negatív a népszaporulat mérlege s a pozitív években is gyakran elég alacsony a születési többlet (*Fallenbüchl 1958.*; *Moess 1970.*; *Pallós 1950.*; *Turányi 1963.*). Rendkívül magas a csecsemő- és gyermekhalandóság (*Moess 1970.* vö. 8. tábla), és a gyorsan növekvő városban nagy tömegek még az 1880–1890-es években is igen rossz lakáskörülmények között élnek (*Kőrösi 1893.*). Ugyancsak rosszak Pesten a higiéniai viszonyok, s a népesség jelentős része tisztítatlan Duna-vizet iszik a 19. század 60–70-es évéig (*Máday 1973.*). Egyszóval a magyar főváros szinte teljesen reprodukálja a hagyományos „városi temető” szimptómiáit. Tény ugyanakkor, hogy igen nagymértékű Budapestre a bevándorlás már a 19. század első felében is (*Bácskai 1979.*), az

1869–1910 közötti népességnövekedésnek pedig több, mint kétharmada a bevándorlási többlet számlájára írható. (Kenéz 1905. és Thirring Lajos 1963. alapján számítva). Egybevág a fenti adattal az, hogy a születési helyre vonatkozó statisztikák szerint a századfordulón Budapest lakosságának közel kétharmada nem helyben született (Thirring Gusztáv 1925.).

A nyers halálozási arányszámok azonban azt sugallják, hogy már az 1840-es évektől kezdve változik a főváros népmozgalmi helyzete. Budapest halandósága kezdetben lassabban, majd fokozatosan gyorsuló ütemben csökkenni kezd. Először a többi város halandósági mutatóit előzi meg, majd a 19. század második felében a nagytömegű vidéki népesség által meghatározott országos halandósági mutatónál produkál messze alacsonyabb értékeket (7. tábla). Mindebben a halandóság változásának időrendje a legérdekesebb. A közegészségügy igazi fejlődése, a 18. századi kezdetek ellenére csak az 1880-as évek utánra datálható (Engländerné 1930.; Gortvay 1953.; Máday 1973.). A lakásviszonyok javulása hasonlóképpen csak a 19. század végén kezdődik meg (Farragó 1992.). E változásokat tehát a halandóság 1840-es években meginduló csökkenése majd két generációnyi időtartammal megelőzi. Ráadásul a halandóságcsökkenési folyamat a bevándorlás növekedésével párhuzamosan megy végbe – utóbbi csúcsidezőzaka ugyanis az 1850–1900 közötti időszakra esik. Ugyancsak magas – 25–30 százalék körüli – végig az egész időszakon keresztül az átlagnál rosszabb csecsemőhalandósági arányszámmal rendelkező törvénytelen születésűek aránya (Madzsar 1916.; Laky 1930.). Mivel a termékenység tényleges csökkenése csak az 1870-es években indul meg, a születések és halálozások trendjének eltérése következtében a századfordulón rövid időre (1900. és 1910. között) a budapesti természetes szaporulat mérete megközelíti a bevándorlás nagyságát. Lényegében tehát a 19. század második felében Budapest a demográfiai átmenet jegeit mutatja, továbbra is belesimulva az európai nagyvárosok népesedési mintái közé. A halandóság csökkenésének 19. század közepén történő megindulása szintén ezzel vág egybe. Az egyelőre megoldatlan fő kérdés viszont az, hogy ez az együttmozgás mivel magyarázható? Ugyanis a város egyéb mutatói (higiéniai és lakásviszonyok, egészségügyi ellátás, csecsemőhalandóság) a 19. század végéig a kezdődő javulások ellenére messze elmaradtak az említett európai nagyvárosokétól.

Kisvárosi halandóság avagy a „régí városok”

Magyarország úgynevezett „régí városai” többségükben elsősorban a Dunántúlon (az Ausztria melletti nyugati határszélen), a Felvidéken és Dél-Erdélyben (Szászföld) található. Általában középkori eredetűek, őslakosságuk jelentős része német bevándorló, akik társadalmi, város szervezeti és építészeti értelemben egyaránt sok tekintetben követték a származási helyükről hozott régí közép-európai városi mintákat. Méretüket tekintve e városok nem túl nagyok, a 19. század közepén Pozsony kivételével – mely 1848-ig Magyarország fővárosa – népességük általában 10–20 ezer fő között mozog (Thirring Gusztáv 1912). Hézagos adatokból arra következtethetünk, hogy sem a 18., sem a 19. század folyamán nem követik a halandóság alakulásának nyugat-európai, budapesti mintáját. Halandósági mutatóik – különösen a felvidéki városok esetében – kedvezőbbek ugyanis a többi városénál (8. és 11. táblák). Igaz, hogy ugyanakkor termékenységük is viszonylag alacsony, így a jobb halandósági viszonyok ellenére természetes népszaporulatuk mérsékelt marad végig az egész időszak folyamán. Tekintettel arra, hogy a „régí városok” felé irányuló bevándorlás üteme is mérsékelt marad, népességük összességében csak kb. 50 százalékkal nő 1869 és 1910 között (ennek fele része a bevándorlás, fele része a természetes szaporulat következménye). E város csoport halandósági mintájának egyik sajátossága a kiugróan rossz halandósági mutatókkal

Csecsemő- és gyermekhalandóság Magyarországon a 19. század első felében

8. táblázat

	Csecsemő- halandóság ezrelék	Gyermekhalandóság			Megfigyelt település
		0 éves az összes halálozás százalékában	1–10	összesen	
Városok					
Budapest a)	320	36,9	24,0	60,9	1
Alföldi parasztvárosok a)	230	32,1	28,3	60,4	21
Dunántúl a)	236	30,9	25,8	56,7	10
Felvidék I. a)	220	24,3	24,1	48,4	17
Felvidék II. b)	–	25,6	26,0	51,6	3
Egyéb városok a) c)	252	27,8	26,7	54,5	8
Falvak					
Alföld a)	247	33,9	24,6	58,5	17
Dunántúl a)	229	31,2	26,0	57,2	13
Felvidék I. a)	171	22,1	24,7	46,8	6
Felvidék II. d)	173	25,6	16,4	42,2	35

- a) Fáy András adatai (1837–1846 átlaga) után számítva. Az adatgyűjtésben a református felekezetű és magyar etnikumú települések némileg túlreprezentáltak
- b) B. Lukács Ágnes adatai (1822–1828 átlaga)
- c) területileg-társadalmilag a fenti csoportokba be nem sorolható települések: Vác, Eger, Miskolc, Tarcal, Tiszújlak, Szalonta, Dunaszerdahely, Somorja
- d) a kishonti szeniorátus evangélikus szlovák falvainak adatai (1803)

Forrás: Fáy 1854. után számolva,
Fejes 1812.

Csecsemőhalandóság Magyarország városaiban a 18–20. században

9. táblázat

	18. század vége	0 évesek az összes halott százalékában			várostípus
		1837–46	1882–93	1901–10	
Budapest	39,1 a)	36,9	27,5	21,5	A, C b)
Nagyvárosok					
Debrecen	c)	30,7	42,8	31,2	B
Pozsony	24,8 d)	–	29,4	24,0	A
Sopron	31,8 e)	31,4	25,6	25,3	A
Szeged	36,5 f)	30,2	32,6	31,3	B

Kisvárosok					
Békéscsaba	–	–	28,9	30,0	B
Kőszeg	–	31,8	–	22,2	A
Miskolc	–	23,1	30,5	25,2	C
Nagykőrös	–	30,9	36,5	33,7	B
Szombathely	–	–	–	36,4	C
Vác	–	34,3	–	28,2	A
Magyarországi városok összesen	–	32,3	33,0 g)	31,3 h)	

A régi polgárvárosok

B alacsony népsűrűségű parasztvárosok számottevő külterületi (tanyai) lakossággal

C gyorsan növekvő újonnan felemelkedett városok

a) Pest-Józsefváros, 1777–1788 átlaga. A csecsemőhalandóság nagysága 401 ezrelék

b) összetett város. Buda a régi polgárváros, Pest a gyorsan növekvő új város típusát képviseli középkori gyökerei ellenére

c) a csecsemőhalandóság nagysága 297 ezrelék (1750–54)

d) 1779

e) 1788

f) 1790, a csecsemőhalandóság nagysága 368 ezrelék

g) 1891

h) 1909

Forrás: Fáy 1854,

Korabinsky 1780. s. p.

Kováts 1985. 160.

Kőrösi–Thirring 1894. 53–58.

Népmozgalom 1901–1910.,

Thirring Gusztáv 1939. 162–164.

Turányi 1963. 351.

Továbbélési rend Magyarországon (1821–1830)

10. táblázat

	0	1	1000 élveszületésre számítva			születéskor várható átlagos élettartam (év)
			5	10	15	
éves korban						
Férfi						
Privilegizált városok a)	1000	686	499	449	432	23,9
Mezővárosok b)	1000	760	568	511	487	29,2
Falvak c)	1000	767	585	520	497	29,4

Nők						
Privilegizált városok a)	1000	726	532	481	463	26,7
Mezővárosok b)	1000	785	590	531	510	29,9
Falvak c)	1000	795	605	539	514	28,9

a) Pest szabad királyi város és néhány püspöki székhely adatai

b) 2000 lakos feletti települések

c) 2000 lakos alatti települések

Forrás: *Hablicsek* 1991. 89., 93.

Városi halandóság Magyarországon a 19. század végén (1882–1893)

11. táblázat

	„Régi városok”	„Parasztvárosok”	Budapest	Összes város
	nyers népmozgalmi arányszámok (ezrelék)			
Születés	34,5	40,7	35,7	37,8
Halálozás	32,8	33,1	31,0	32,7
Természetes szaporulat	1,7	7,6	4,7	5,1
korcsoport	A halálozás korösszetétele (százalék)			
0	28,3	33,1	27,5	29,6
1–4	14,0	18,5	17,1	16,5
5–19	8,6	10,4	7,2	8,7
Összesen 0–19	50,9	62,0	51,8	54,8
	Csecsemőhalandóság (1000 élveszületésre számítva)			
Törvényes	244	254	226	243
Törvénytelen	367	309	269	293
Összesen	265	260	239	253
A törvénytelen születések aránya (százalék)	17,1	9,5	30,0	17,2

Forrás: *Kőrösi-Thirring* 1894. 56–60., 71–76.

rendelkező törvénytelen születések³ viszonylag számottevő aránya (11. tábla – *Kőrösi-Thirring Gusztáv 1893.*).

Összességében megállapíthatjuk, hogy e város csoport tagjai nem nevezhetők „népességetemelőknél” a 18–19. század folyamán. Sopron és Nagyszében adatai (5. tábla és 1. ábra) jól mutatják, hogy a természetes szaporulat mértéke bár nem mindig túl magas, de még a járványos időszakokban is többnyire pozitív.

Végeredményben az alacsony természetes szaporulat és a viszonylag mérsékelt bevándorlás következtében a „régai városok” tényleges népességnövekedése kisebb Budapestnél, ami azzal a következménnyel jár, hogy össznépességük száma nagyságrenddel lemarad a fővárosé mögött. Míg a 19. század közepén a három városból összeforró Budapest kb. két-háromszor akkora, mint egy-egy nagyobb „régai város”, addig az első világháború előtt ez a különbség már tízszeresére emelkedik. Kérdés, hogy a természetes népességcsökkenés elkerülése e város csoport esetében minek köszönhető? Bár a nyugat-európai városokhoz képest a magyarországi „régai városok” többségükben kicsinynek számítanak, lehetne emiatt kedvezőbb a halandóságuk. A konkrét adatok alapján azonban halandósági mutatóik inkább közepesnek illetve magasnak mondhatók. Ismereteink jelenlegi szintjén csak arra gondolhatunk, hogy bár termékenységük magyarországi viszonylatban nem nevezhető magasnak, a hagyományos európai városi modellhez képest számottevő méretű volt, legalábbis elegendő ahhoz, hogy szerény természetes szaporulatot produkáljon.

A „parasztvárosi” halandósági modell (az alföldi városok)

Sajátos szint képviselnek Magyarországon – és valószínű, hogy az európai városrendszerben is – az Alföldön és a Délvidéken található úgynevezett „parasztvárosok”. Budapest után többnyire belőlük áll a nagyság szerint rendezett magyarországi városállomány élvonalja. A 19. század közepén általában 20–60 ezer fő körüli lakossággal rendelkeznek, az első világháború előtt pedig néhányuk már 100 000 fő nagyságúra nő. Különlegességük két tényezőben mutatkozik meg. Lakosságuk számottevő része földműveléssel és állattartással foglalkozik s e települések rendszerint igen nagy határral rendelkeznek. 50–100 ezer fő körüli lakosságuk a századfordulón Budapestnél négy-öt-szörte nagyobb, 800–1000 km²-es területen él. Ez részben szó szerint értendő, ugyanis e városok népességének csak nagyjából 50–60 százaléka lakik a tulajdonképpeni városiasnak számító, sűrűbben beépített belterületen. A többiek a városmagot övező, a határban elszórt tanyákon élnek és dolgoznak falusias körülmények közepette, bár papíron városi lakosnak számítanak.

A „parasztvárosok” halandósága – annak ellenére, hogy az élelmiszerral való önellátás szempontjából rendkívül kedvező helyzetben vannak – lényegesen magasabb, mint a „régai városoké”. Elsősorban a parasztvárosok adataira vezethető vissza az a tény, hogy Magyarország városi halandóságának mutatói a 19. század folyamán általánosságban rosszabbak a falvakénál (8. és 11. táblák). Hogy ennek ellenére mégsem Budapest illetve a „városi temető” népmozgalmi mintáját követik, az termékenységükből következik. A „parasztvárosok” nyers születési arányszáma ugyanis alig marad el a falvaké mögött, tehát messze megelőzi a többi magyarországi várostípust. Ebbe

3. Az országosan e településcsoportban legmagasabb csecsemőhalálozás kb. negyed része a törvénytelenül születettek körében következik be. Különben csecsemőhalandóságuk nem lenne olyan kiugróan rossz. A fenti adatok egyébként arra engednek következtetni, hogy a helyi társadalom normarendszere és a törvénytelen születés ténye e településeken ütközhetett egymással a legkeményebben.

beletartozik az a jellemző, hogy a törvénytelen születések aránya a „parasztvárosokban” 10 százalék alatti, tehát lényegében megegyezik a falvakéval. Fentiek következtében a viszonylag magas halandóság ellenére a „parasztvárosok” szaporulata a falvakéhoz áll közel, arányát tekintve többszöröse a „régí városokénak” (11. tábla). Azt is megállapíthatjuk, hogy ahogy e várostípus életmódjában, települési viszonyaiban nem szakadt el teljesen a falutól, úgy halandósági-termékenységi mintái szintén annak közelében maradtak. Halandósági mutatóik valószínűleg azért magasabbak némileg a vidékénél, mert a „parasztvárosokban” a nagyobb áru- és személyforgalomból, a helyi és idegen lakosok egymással történő gyakori érintkezése során megnövekedett fertőzésveszélyből adódó hátrányok nyilvánvalóan kedvezőtlenebbül befolyásolták a népmozgalm alakulását.

A halandóság 19–20. századi változásának fő jellemvonásai és összefüggései Magyarországon

Mielőtt következtetéseinket megpróbálnánk levonni, nézzük meg, hogyan alakult összességében Magyarországon a halandóság a 18–19. század folyamán. Adataink szerint a 18. század végén 38 ezrelék körüli Magyarország nyers halandósági arányszáma. A kolerajárványok időszakában, az 1830-as évektől kezdve 40 ezrelék fölé nő, majd a 19. század közepétől az első világháborúig fokozatosan csaknem felére esik vissza. Ez alól a trend alól csak az 1870-es évek – az utolsó nagy kolerajárvány időszaka – jelent időleges kivételt (6. tábla). Szórványos városi adatok alapján arra következtethetünk, hogy a csecsemőhalandóság mértéke a 18. század végén 250–300 ezrelék körül lehetett (8. tábla) s a halálozások kerekén fele valamely fertőző betegség következménye volt.

Nem utolsósorban a járványok pusztítása és a fertőző betegségekben elhaláloztak magas aránya vezethetett oda, hogy a közegészségügyi szervezet kiépülése már a 18. század végén megkezdődik. Létrejönnek a tisztiorvosi hivatalok, elrendelik a halottkémlést, a bábák, gyógyszerterek rendszeres ellenőrzését, 1813-tól kötelezővé teszik a himlőoltást s a 18–19. század fordulóján a nagyobb helységekből megkezdődik a kórházak létrehozása (*Gortvay 1953.; Magyary-Kossa 1940.*). A közegészségügyi szervezet kiépülése elsősorban a „régí városokban” kezdődik el, ezek többségében a 18. század végén már számos orvos dolgozik és megtaláljuk a legfontosabb egészségvédelmi intézményeket (12. tábla). Ezzel szemben az alföldi területeken és a peremvidékek városaiiban ez a fejlődés csak a 19. század első felében – a 19. század közepén indul meg. Valószínű, hogy a „régí városok” némileg jobb 19. századi halandósági mutatói kapcsolatban állanak a közegészségügy fejlődésének itteni sokkal hosszabb múltjával. Összességében azonban a közegészségügyi szervezet kiépülésének hatása a halandóságban elég későn, az 1870-es évek után kezd megmutatkozni. (A kolerajárványok pusztítását például csak az 1880-as években tudják igazán korlátok közé szorítani.)

A 19. század második felében megindul a halandóság csökkenése, de kutatásaink jelenlegi szintjén csak találgathatjuk ennek okát, illetve okait. Tudunk arról, hogy a táplálkozás összetételében történtek bizonyos változások (*B. Sergó 1964.*), számos fertőzésveszélyt megszüntettek a nagyszabású lecsapolási és folyamszabályozási munkák (*Zawadowski 1891.*), a városok vonatkozásában azonban feltételezésünk szerint elsősorban a városi infrastruktúra és a közegészségügyi szervezet 19. század utolsó harmadában nagy ütemben történő kiépülése játszhatott közre a halandósági mutatók értékének csökkentésében. Fentiek kapcsán nemcsak preventív beavatkozásra – a fertőző betegek nyilvántartási kötelezettségére és a betegek elkülönítésére, a védőoltásokra, valamint az egészségügyi intézmények (kórházak, gyógyszerterek) hatékonyabb működtetésére gondolunk, hanem a népesség mentalitásának lassú változására is. Utóbbi az orvos szolgáltatásainak fokozatos elismerésében, értékelésében és igénybe-

	Népesség (1785)	Kórházak	Gyógyszer- tárak száma	Orvosok	Seborvosok	Nyers halálzási arányszám (ezrelék)
Buda	23 919	4	14	20 felett	10 felett	
Pest	20 704 a)	3				45–48 b)
Debrecen	30 064	–	2	(1?)	10 felett	36–39 b)
Szeged	20 947	2	1	(1?)	10–12	36
Sopron	12 176 c)	1	3	1	6	37
Miskolc	8 500 b) d)	1	2	3	2	35
Vác	9 586	1	–	1	1	37
Békéscsaba	9 680	–	–	–	1	41
Pozsony	26 463	4	6	min. 4	több e)	38

a) 1802-ben népességét már 30–32 ezer főre becsülik

b) becslés

c) 1788

d) csak a város lakosságának többségét jelentő reformátusok száma

e) 1582-től már seborvos céh létezik

Források: *Duka Zólyomi* 1977.,
Englendárné 1930.,
Gortvay 1953.,
Kováts 1981.,
Kováts 1985.,
Kováts 1991.,
Magyary-Kossa IV. kötet, 1940.,
Marjalaki 1930.,
Schwartner 1808. I. kötet,
Vámossy 1901.,
Vass 1983.

vételében mutatkozott meg. Terjedelmes bizonyítás helyett legyen szabad erre vonatkozóan egyetlen adatot felhozunk: a statisztikai kimutatások szerint a századfordulón már gyakorlatilag minden városi beteg halála előtt orvosi kezelésben részesült, míg a falvakban ez az arány épp, hogy eléri az 50 százalékot, az elmaradottabb területeken – Erdélyben és Horvátországban – pedig csak 20–30 százalék körüli (*Magyar Statisztikai Évkönyv 1909.*). Úgy véljük, valahol itt lehet a nyitja annak, hogy a 19. század végén még rosszabb halandóságú magyarországi városok az első világháború után maguk mögé utasítják a vidéket a továbbélési valószínűség tekintetében.

Bár Magyarország népesedése egyre pontosabban és időben egyre jobban meg-egyezően követi a Nyugat-Európában is látható népesedési folyamatokat – mint említettük, ez az úgynevezett „demográfiai átmenet” időszaka –, a halandóság és a termékenység kiinduló értékei viszonylag magasak, amit a gyors változások sem tudnak teljesen áthidalni. A századfordulón a magyarországi halandóság mértéke még inkább az európai mezőny vége felé helyezkedik el. Az első világháború előtt a nyers halandósági arányszám 24 ezrelék, a fertőző betegségekben elhalálozottak aránya 30 százalék körüli, a csecsemőhalandóság pedig 200 ezrelék közelében van (*Magyar Statisztikai Évkönyv 1908–1912.*). Budapest kivételével a századfordulón a városok halandósága is az

országos átlagértékek felé közelít. A főváros (és néhány „rég város”, pl. Sopron) halandósági mutatói viszont az országos átlagnál lényegesen kedvezőbben alakulnak.

Összességében azonban a 18–19. századi városi halandóság nem befolyásolta jelentős mértékben a magyarországi halandóság általános trendjének alakulását. Egyrészt, mint láttuk a városok és a vidék halandósága között Magyarországon kisebb az eltérés, mint Nyugat-Európában, másrészt a városi lakosság aránya a 19. század közepén kevesebb, mint 15 százalék és az első világháború előtt sem több az ország össznépeességének ötödrészénél (*Thirring Lajos 1963.*).

Összefoglaló

Magyarország városainak 18–19. századi halandósági mintái különböző hatások keveredését mutatják. Városaink többsége méretét, építészeti megoldásait, lakásviszonyait, népsűrűségét, életmódját tekintve inkább félúton áll a nyugat-európai közép- és nagyvárosok és a magyarországi falvak között s ez a felemás helyzet halandósági mutatóikban is megmutatkozik. Utóbbiak a 20. századig rendszerint rosszabbak, mint a falusi adatok, ugyanakkor a természetes szaporulatot nem emésztik teljesen fel, így nem eredményezik a „városi temető” modell kialakulását.

Ha egyenként nézzük a felvázolt halandósági modelleket, akkor azt mondhatjuk, hogy a „rég városokban” a negatív természetes szaporulat irányába mutató tradicionális nyugat-európai városi halandósági minta nem tudott kialakulni, halandóságuk többnyire nem emelkedett olyan mértékig, hogy feleméssze a természetes szaporulatot. A másik típus tagjai, a „parasztvárosok” ezzel szemben tulajdonképpen a falusi népmozgalmi modellből egyenesen a modern városi demográfiai viszonyokba mennek át az általunk vizsgált periódusban, mintegy „kihagyják” a hagyományos európai városra jellemző demográfiai szakaszt. Valójában igazában egyedül Budapest az, amelynek népességtörténete lényegében direkt módon követni látszik a nyugat-európai városi halandóság változásának ívét. Vannak jelek ugyanakkor arra nézve, hogy egyes gyorsan fejlődő városok (pl. Szombathely, Miskolc) halandósága romlik a 19. század folyamán. Elképzelhető, hogy utóbbiak szintén Budapest, illetve a hagyományos városi halandósági modellek irányába indulnak el, ennek tisztázásához azonban még további kutatások szükségesek.

Végigtekintve az összegyűjtött adatokon úgy érzem, hogy korántsem lehetünk elégedettek. Megállapításaink gyakran hipotetikusak, idősoraink rendszerint töredeszettek s különösen az 1820-as évek előtti időszakra nézve mindössze nem konzisztens szövegvázlatokkal rendelkezünk a városi halandóságra vonatkozóan. Ezen túlmenően adataink minőségét illetően a felhasználható esettanulmányok számát és tartalmát sem érezzük kielégítőnek. Érvelésünkben elegendő számú és megfelelő mélységű elemzés hiányában túl gyakran kellett támaszkodnunk a nyers népmozgalmi arányszámokra, holott ezek bizonyító ereje meglehetősen korlátozott.

Pedig a magyarországi városi halandóság témája nem érdektelen. Érdekes az, hogy bár modelljei nagyrészt eltérőek a Nyugat-Európában megfigyeltektől, a halandóság változásának 19. századi menetrendje ennek ellenére nagyjából megegyezik. Mindenképpen érdemes lenne a bevándorlók, illetve letelepedettek halandósági különbségére vonatkozó sharlini kérdésfelvetést is tesztelni. Utóbbi szerző hipotézise ugyanis önmagában is érdekes, ugyanakkor tudjuk azt, hogy az iparosítás előtti időszakban Magyarország népessége falun és városon egyaránt más házasodási és háztartás- illetve család-alapítási mintákat követett, mint Nyugat-Európa (*Andorka-Faragó 1985.*). Elképzelhető tehát, hogy a sharlini hipotézis nálunk nem lesz használható. Foglalkoznunk kellene a nemek arányának változásával és ennek házasodásra-termékenységre gyakorolt hatásával (van der Woude hipotézis). Fentieken túlmenően meg kellene vizsgálnunk a

közegészségügy fejlődése, illetőleg a járványok és a városi halandóság összefüggéseit is, amelyek a nemzetközi szakirodalomban sem lezárt, hanem továbbra is vitatott kérdések.

Mindehhez szükséges lenne a városi halandóság 18. századi adatainak szisztematikusabb és komolyabb gyűjtésére, valamint a 19. század első felének adatait feldolgozó elemzések korrekciójára.⁴ Az elemzések során pedig törekedni kell a csecsemő- és gyermekhalandóság változásainak, valamint az egyes társadalmi rétegek (településtípusok) régiók halandósági különbségeinek az eddigiéknél módszeresebb feltárására és általában a finomabb elemzési technikák alkalmazására. (Erre jó példákat mutatnak *Hablicsek László 1991 vizsgálatai.*) Az újabb magyarországi várostörténeti monográfiák népességi fejezetei (*Kováts 1982., 1985., 1991.*) általában nyers népmozgalmi arányszámokat dolgoznak fel, melyekhez időközönként az egyszerű halandósági szerkezet illetőleg az egykorú, meglehetősen labilis terminusok használatára kényszerülő halálóki elemzés társul. Mindez azonban messze nem elegendő ahhoz, hogy a magyarországi városi halandóságról az eddigiéknél sokkal biztosabb, tartalmilag és területileg egyaránt megalapozottabb képet nyerhessünk. Pedig – reméljük, ezt sikerült bizonyítanunk – e témában sokkal több rejlik annál, minthogy egy-egy összefoglaló várostörténet mellékfejezeteként szerénykedjék.

IRODALOM

Acsádi György–Klinger András

1965. Magyarország népesedése a két világháború között. Bp.: 329. p.

Andorka Rudolf–Faragó Tamás

1984. „Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata.” In: *Agrártörténeti Szemle* (26) 402–437.

B. Sergő Erzsébet

1964. „Rákospalota népi táplálkozása.” In: *Néprajzi Közlemények* (9) 190–256.

Bácskai Vera

1979. „Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830).” In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* (21) 49–104.

Bairoch, Paul

1988. (1985) *Cities and economic development from the dawn of history to the present.* London: Mansell. 574 p.

Benda Gyula–Faragó Tamás

1980. *Population et agriculture en Hongrie (1740–1830) Croissances, systèmes familiaux, régressions, surpopulation.* Kézirat.

Benedictow, O. J.

1987. „Morbidity in Historical Plague Epidemics. In: *Population Studies*” (41) 401–431.

Bourdelaís, Patrice

1988. „Városi járvány-e a kolera?” Tények és példák. In: *Világtörténet* 72–79.

4. Fáy András (1854) adatgyűjtésének újraszámolása kapcsán (8. tábla) kiderült, hogy nemcsak Erdély és a Délvidék adatai hiányoznak belőle, hanem – miközben a reformátusok és a magyar etnikumú települések túlréprezentáltak –, a nem magyar kisvárosok adatait szintén elég hiányosan tartalmazza. A B. Lukács Ágnes által tervezett és végrehajtott reprezentatív mintavétel (*Hablicsek 1991*) területileg igen korlátozottan használható és ebből következően lényegében nem veszi kellőképpen figyelembe a „régí városok” halandósági adatait.

- Corfield, P. J.
1984. *The impact of English towns, 1700–1800*. Oxford-New York: Oxford University Press. 206 p. (Opus)
- Dávid Zoltán
1973. „Az 1738–40. évi pestisjárvány Magyarországon.” In: *Orvostörténeti Közlemények* (69–70) 75–130.
1975. „Hajdúszoboszló népesedéstörténete.” In: *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló: pp. 187–254.
- Davis, Kingsley
1973. „Cities and mortality.” In: *International population conference, Liège 1973*. Liège: Vol. 12. pp. 259–281.
- Deprez, Paul
1979. „The Low Countries.” In: Lee, W. R. (ed.) *European demography and economic growth*. London: Croom Helm. pp. 236–283.
- deVries, Jan
1984. *European urbanization, 1500–1800*. London: Methuen. 398 p.
- Duka Zólyomi Norbert
1977. „Pozsonyi himlőjárványok és himlőhalálozások a 18. század végén (1786–1800).” In: *Történeti statisztikai tanulmányok 3*. Budapest: KSH Könyvtár. pp. 325–348.
- Ehmer, Josef
1980. „Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien.” Wien: Verlag für Geschichte und Politik. 279 p.
- Engländerné Brüll Klára
1930. *Orvosok és kórházak Pest-Budán a legrégebb időktől a városok egyesítéséig*. Budapest: Novák. 135 p.
- Fallenbüchl Zoltán
1958. „Adatok Pest város XVIII. századi népességének fejlődéséhez.” In: *Történeti Statisztikai Közlemények* (2) 65–72.
- Fáy András
1854. *Adatok Magyarország bővebb ismertetéséhez*. Pesten: Beimel–Kozma ny. 88 p.
- Fejes, Joannes
1812. *De populatione in genere, et in Hungaria in specie*. Pestini: Trattner. 159 p.
- Flinn, Michael W.
1981. *The European Demographic System, 1500–1820*. Baltimore, Md.: The Johns Hopkins University Press. 260 p.
- Gortvay György
1953. *Az újabbskori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. 1. kötet 322 p. Bp.
- Hablicsek László
1991. „Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre.” In: *Történeti Statisztikai Füzetek* (9) 43–97.
- Házi Jenő
1966. A legrégebb felekezeti anyakönyvek statisztikai táblázatai. In: *Soproni Szemle* (20) 225–235.
- Herbert, H.
1901. „Die Gesundheitspflege in Hermannstadt im siebzehnten Jahrhundert.” In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 34–45., 77–86.
- Hohenberg, Paul M.–Lynn H. Lees
1985. *The Making of Urban Europe, 1000 – 1950*. Cambridge, Mass. – London : Harvard University Press. 398 p. (Harvard Studies in Urban History)

Horváth Róbert

1982. „A gyermekhalandóság specifikus társadalmi vonatkozásai a történeti demográfiai kor-
szakban Magyarországon.” In: *Demográfia* (25) 225–251.

Kenéz Béla

1905. *A városok fejlődése és jelentősége*. Budapest: Politzer. 132 p.

Klinger András

1980. „A megyék termékenységi arányai az utolsó 150 évben.” In: *Statisztikai Szemle* (58)
74–85.

Klinger András (Összeáll.)

1969. *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1901–1968*. Budapest: KSH. 529 p.

Klinger András (Összeáll.)

1972–1984. *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900*. Budapest: KSH. 8 kötet.

Korabinsky, Johann Mathias

1780. *Beschreibung d. kgl. ungarische Haupt-Stadt Pressburg*. Pressburg: Selbstverl. 138 p.

Kőrösi József

1893. „A budapesti túlzásfolt lakások 1893. évi összeírásának eredményei.” In: *Fővárosi
Statisztikai Havifüzetek* (238) 74–107.

Kőrösi József–Thirring Gusztáv

1894. *Die Natalitäts- und Mortalitäts-verhältnisse ungarischer Städte in den Jahren 1878–1893*.
Bp. – Berlin: Grill – Puttkammer und Mühlbrecht. 76 p. (Beilage zum Jahrgang 1894.
des Bulletin Hebdomadaire de Statistique Internationale)

Kováts Zoltán

1982. „A népesedési viszonyok.” In: *Rácz István* (szerk.): *Debrecen története, 1693–1849*.
15–69. (Debrecen története, 2. Debrecen)

1985. „Népesedési viszonyok.” In: *Farkas József* (szerk.): *Szeged története 2. 1686–1849*.
Szeged: Somogyi Könyvtár. 107–170.

1991. „Népesedési viszonyok 1729–1849.” In: Jankovich B. Dénes–Erdmann Gyula (szerk.)
Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba: Békéscsaba város. pp. 15–
69.

Laky Dezső

1930. *A törvénytelen gyermekek Budapesten*. Bp: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivata-
la. 308 p. (Statisztikai Közlemények, 62/4.)

Láng Lajos–Jekelfalussy József

1884. *Magyarország népességi statisztikája*. Bp.: Athenaeum. 491 p. (Magyarország Statiszti-
kája, 1.)

Lee, W. R. (ed.)

1979. *European demography and economic growth*. London: Croom Helm.

Máday Lajos

1983. *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban
(1872–1873)*. Bp.: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 75 p. (A Népeségtudomá-
nyi Kutató Intézet jelentései, 9.)

1973. „A lakosság egészségi állapota Budapesten, 1873–1882.” In: *Statisztikai Szemle* (51)
742–752, 880–895.

Madzsar József

1916. „A meddő Budapest.” In: *Városi Szemle* (9) 391–468.

Magyar Statisztikai évkönyv

1908–1912.

Magyar-Kossa Gyula

1929–1940. *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. Bp. Eg-
genberger – Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. 4 kötet (Magyar Orvosi Könyvkiadó
Társulat Könyvtára, 121–122., 128., 168.)

Marjalaki Kiss Lajos

1930. *Régi népszámlálások Miskolcon*. Miskolc: 15 p.

Moess Alfréd

1970. „Pest város népesedési viszonyai 1835-ben.” In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968*. 231–250.

Népmozgalom

1901–1910. (1913.) *A magyar szentkorona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 727 p. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 46.)

Pallós Jenő

1950. *Budapest 1848/49-ben*. Bp. 189 p.

Patten, John

1978. *English towns, 1500–1700*. Dawson: Archon Books. 348 p. (Studies in historical geography)

Perrenoud, A.

1978. „La mortalité a Genève de 1625 A 1825.” In: *Annales de demographie historique*. „La mortalité du passé.” p. 209–233.

Schwartner, Martin

1809–1811. *Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch*. 2. kiad. Ofen: Druck Univ. Bd. 1–2.

Sharlin, Allan

1978. „Natural decrease in early modern cities: a reconsideration.” In: *Past and Present* (79) 126–138.

Thirring Gusztáv (szerk.)

1925. *Budapest félévszázados fejlődése, 1873–1923*. Bp.: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. 270., 200 p. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 53.)

Thirring Gusztáv (szerk.)

1912. *A magyar városok statisztikai évkönyve I*. Bp.: Házinyomda 686 p.

1939. *Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány*. Sopron: Sopron sz. kir. város. 356 p.

Thirring Lajos

1963. „Magyarország népessége 1869–1949 között.” In: Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. 221–388. Bp.

Tranter, N. L.

1985. *Population and society, 1750–1940.: Contrasts in population growth*. London–New York: Longman. 230 p.

Turányi Kornél

1963. „A Józsefváros kialakulása.” In: *Tanulmányok Budapest múltjából 15*. 329–362. (Budapest várostörténeti monográfiái, 24.) Budapest.

Uninsky, Philip B.–Charles A. Tamason

1981. „French cities in the 18th and 19th centuries.” In: *Trends in History* (2) 19–38.

Vámosy István

1901. *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Pozsony: Stampfel. 307 p.

Vass Előd

1983. „Vác a késői feudalizmus idején és a reformkorban.” In: *Sápi Vilmos–Ikvai Nándor* (szerk.): *Vác története I*. Szentendre: pp. 121–182. (Studia Comitatus, 13.)

Vries, Jan de

1985. „The population and economy of the preindustrial Netherlands.” In: *Journal of Interdisciplinary History* (15) 661–682.

Woude, van der A. M.

1982. Population developments in the Northern Netherlands (1500–1800) and the validity of the „urban graveyard” effect. In: *Annales de démographie historique* p. 55–75.

Wrigley, E. A.

1973. (1969.) *Népesedés és történelem*. Budapest: Kossuth. 238 p.

Zawadowski Alfréd

1891. *Magyarország vízeinek statisztikája I-II*. Budapest: Athenaeum. (Hivatalos Statisztikai Közlemények, 16–17.)

URBAN MORTALITY IN HUNGARY DURING THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES

The mortality patterns of the Hungarian cities are under the influence of different factors. The majority of them are on halfway between the West European cities and the Hungarian villages according to their size, architectural structure, housing conditions and population density and this situation has a strong impact also on the demographic indices and behavior. The general urban mortality level is much worse than the rural one during the preindustrial times through to the twentieth century however it is not high enough to counterbalance the fertility. It comes from the above that there is no basis for the emergence of the „urban graveyard” model in early modern Hungary. Moreover there is not possible to analyze the urban mortality with one simple model. In the course of the investigation the author describes three city types and three mortality models. The „old city” model did not follow the traditional European „urban graveyard” pattern. The mortality level of these cities never became high enough to smash the natural increase before the starting of the demographic transition period. The „peasant cities” were in different situation – at the beginning they followed the traditional rural mortality patterns, later they turned directly to the modern urban one stepping over the stage of the traditional urban mortality. Budapest is the only one which seems to reproduce the trend of the traditional European urban mortality development and remind us on the „urban graveyard” model. But the history of the Budapest mortality is still not worked out completely. It would be necessary to make a detailed analysis about the early mortality decline of the capital and it could be also worthwhile to compare the mortality patterns of the permanent residents and the temporary migrants i. e. to test the Sharlin hypothesis as well as to investigate the question of the sex balance and its influence on marriage and fertility (the van der Woude hypothesis) in the cities of preindustrial Hungary.

Tamás Faragó

CIGÁNYOK MISKOLCON A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN

TÓTH PÉTER

A megyei és városi iratokban, ha szórványszerűen is, de eléggé korán találkozunk miskolci cigányokra vonatkozó adatokkal. Az eddig ismert első adat 1689-ből való: ekkor egy Vajda Erzsébet nevű nő fölött hozott ítéletet a város tanácsa, azért, mert „az maga nyelve vallásából kitetszik egy Czigány Marczi nevű cigánnyal egy ágyban való hálása”.¹ Olykor a város vezetősége a szolgáltatásaikat is igénybe vette: így például 1704-ben Czigány Palkó kapott pénzt patkószögek veréséért, valamint más cigányok is, akik a városháza ajtajaira csináltak sarokvasakat.² Nyilván számuk gyarapodásának tudható be, hogy rövidesen már a szabályozásuk is napirendre került mind a vármegye, mind pedig a város előtt. 1724-ben kifejezetten a miskolci cigányokra – akik tudniillik a házak között építik fel a kalyibáikat, s mivel azokban tüzet is szoktak rakni, állandó veszedelmet jelentenek a szomszédaiknak – vonatkozóan rendeli el egy megyei statútum, hogy ezután csak a városon kívül szabad letelepedniük;³ ezt a statútumot egy kicsivel később, de már a Helytartótanács által kiadott rendelkezésre hivatkozva meg is erősítették.⁴ A városi tanács által hozott határozatokban 1740-ben tűnnek fel először, mint foglalkozási csoport: ekkor egy statútum a lakatos mesteremberek kérelmére úgy rendelkezik, hogy a cigányok csak a sátraikban gyakorolhatják ezentúl a mesterségüket és a piacon nem patkolhatnak csizmát.⁵ Ez a diszkrimináció nyilvánvalóan nem az etnikai csoportnak szól, hanem a céh érdekeit védi. Egy másik, 1746-ban hozott városi statútum⁶ a tüzesetek megakadályozása céljából azt rendelte el, amit a fentebb idézett vármegyei statútumok: vagyis, hogy a cigányok csak a városon kívül lakhatnak, s ha télire be akarnak költözni a városba, akkor a földesurak építsenek a számukra rendes házakat. – E néhány szórványadatból tehát pusztán annyi szűrhető le valamelyes biztonsággal, hogy a 18. század közepéig a miskolci cigányok sátrakban és kalyibákban laktak a házak között, kitelepítésükről többször is gondoskodni kellett, továbbá, hogy a ko-

1. Szendrei János: Miskolcz város története és egyetemes helyirata. III. kötet. Oklevéltár Miskolcz város történetéhez 1225–1843. Miskolcz, 1890. 544 p.
2. Vg. Sz. 1704. 123. és 126. – A levéltári források rövidítésére itt és a továbbiakban a következő módszert alkalmaztuk: BJK. = Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Jegyzőkönyvek (IV. 502/a.); Act. Pol. = Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Acta Politica (IV. 501/b.); M. I. = Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Mandata et Intimata (IV. 501/f.); MJk. = Miskolc mezőváros tanácsának iratai: Jegyzőkönyvek (IV. 1501/a.); Sp. = Miskolc mezőváros tanácsának iratai: Tárgysorozatokba rendezett iratok (IV. 1501/b.); Vg. Sz. = Miskolc mezőváros tanácsának iratai: Városgazdai számadások (IV. 1501/f.).
3. BJK. 20. kötet, 125.
4. BJK. 20. kötet, 490.
5. MJk. 2. kötet, 770.
6. MJk. 3. kötet, 283.

vácmesterséget gyakorolták, mégpedig olyan mértékben (vagy olyan olcsón), hogy az már bizonyos céhek érdekeit is veszélyeztette.

Egy korábbi tanulmányunkban⁷ megkíséreltük bizonyítani, hogy a 18. század második negyedében vált a cigányok Magyarországra való beszivárgása annyira tömegessé, hogy megszületett a központi rendezést igénylő „cigánykérdés”. A kormányzat nagyon komolyan vette ezt a feladatot és legelső sorban úgy próbálta meg teljesíteni, hogy a cigányok életmódbeli szegregációjának a megszüntetését tűzte ki célul. Mivel a központi rendelkezések végrehajtása a törvényhatóságok kötelessége lett, ezért ebben az időszakban hirtelen megszorodik a vármegyei és a városi levéltárakban a cigányokkal kapcsolatos iratanyag, amely így a korábbiaknál jóval nagyobb lehetőséget kínál életük, életmódjuk és – mint látni fogjuk – egyfajta beilleszkedésük vizsgálatára és megismerésére. Különösen fontos ebből a szempontból egy új irattípus: az összeírás megjelenése. A vármegyei és a városi conscriptiók ugyanis, jóllehet más-más célból készültek, viszonylagos folyamatosságukkal mégis alkalmat kínálnak arra, hogy segítségével megkíséreljük rekonstruálni egy-egy cigányközösségnek, sőt, -családnak is az életét abban a csaknem két évtizedes időszakban, amely a meglepedés és beilleszkedés szempontjából sorsdöntőnek látszik. A rekonstrukció több ok miatt is – például a vezetéknevek rögzületlensége, az életkorok becslésének a bizonytalansága stb. – övátosságot igényel ugyan, de más források megerősíthetik a valószínűségét.

E bevezetés után lássuk tehát, mit tudunk az 1757 és 1776 közötti időszakban Miskolcon élt cigányokról.⁸

* * *

A Bagosi család 1759-ben költözött Miskolcra: az ebben az esztendőben kelt összeírás szerint Bagosi András és két felnőtt zenész fia összesen 6 forint vármegyei adót fizetett. Ez volt az egyetlen cigánycsalád, amelyik a város belsejében, a Piac utcán telepedett meg, mégpedig az Aszalay-féle funduson, ahol 1765-ben rajtuk kívül még 15 zsellércsalád lakott, köztük több kézműves is (csizmadia, köteles, kesztyűgyártó, fazekas, asztalos). Bagosi András 1760-ban meghalt. Fiai közül a legidősebb, Sándor ettől kezdve önállóan szerepel az összeírásokban: 1768-ban 35 évesnek mondja magát, felesége, Ivók Mária pedig ekkor 30 éves. Az ez alkalommal összeírt három gyermekük közül kettő még 1776-ban is élt, illetve időközben még kettő született; ezeket magyar módon nevelték. Bagosi Sándor zenészként kereste kenyerét, az egész család alkalmazott módon ruházkodott és rendes házban lakott. A törvénnyel csak egyszer: 1763-ban került összeütközésbe, akkor is csupán azért, mert az egyik miskolci ember hitvestársát szidalmazta és egy kovácsot is káromolt.⁹ – A középső testvért, Bagosi András 1760-ban még az anyjával egy háztartásban élőként írták össze, majd anyja valószínű halála után (ezután tudniillik nem szerepel az összeírásokban) ő is családot alapított. 1768-ban 29 éves, felesége, Váradi Éva pedig 24. Két fiuk 3 és 1, egy lányuk 1 éves. Mint a bátyja, ő is zenész volt. 1776 előtt a család elköltözött a városból. – Végül a legkisebb fiú, Bagosi György 1765-től szerepel önállóan az összeírásokban; 1768-ban 24 éves, felesé-

7. *Tóth Péter*: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. Miskolc, 1989. 63–67.

8. A feldolgozott összeírásokra az alábbiakban az egyszerűség kedvéért csak évszámokkal utalunk, a jelzeteket itt adjuk meg. Eszerint 1757: Act. Pol. III. I. 791. 1758: Act. Pol. III. I. 808. 1762: Act. Pol. III. I. 921. 1765: Sp. XXI. 72/30. 1764, 1765, 1767: Sp. XXI. 109. 1768: Act. Pol. XI. I. 119. 1776: Act. Pol. XI. I. 129.

9. Sp. XII. 258.

ge, Bari Anna 17, egy fiuk pedig 1 esztendős. Ő is muzsikus volt és 1776 előtt ő is elköltözött a városból.

Egy *Berki András* nevű öreg cigányt egyetlen összeírás említ 1765-ben: nyilván ekkor költözhetett ide vejével, Rakló Gyurival együtt. Kovács volt és csak nagyon rövid ideig maradt Miskolcon: 1767-ben már azt írják róla, hogy elköltözött Görömbölyre. Valószínűleg rokonai élhettek itt: 1768-ban a 76 éves *Berki Zsuzsanna* például *Danyi Istók* felesége, a 34 esztendős *Berki Erzsébet* pedig *Daru Zsigmondé*. Tudunk még egy *Berki Krisztina* – vagy cigányosan: *Kita* – nevű nőről is, aki egy *Irhás* nevű, akkor katonáskodó cigány felesége volt és 1766-ban szökött el sógorával, *Budai* vagy *Findrik Mátyás* cigánnyal Miskolcra. Erről a *Berki Kitáról* a következő személyleírást olvashatjuk a *Helytartótanács* körözőlevelében: „alkalmatos magasságú, vékony és sovány, körülbelül 22 esztendős, hosszú orrú, gesztenyeszín hajú, lapos arcú és fehér szemű. Ruházata: ing, valamint kék-tarka színű, szőlővesszőket és indákat mintázó kötény, fekete kendő, arannyal díszített főkötő és új piros csizma.”¹⁰

Bódi György neve csupán egyszer, az 1776-ban kelt összeírásban bukkan fel: nyilván nem sokkal előbb költözhetett a városba. Felesége ekkor *Balogh Rebekka*, gyermekük nincs, házban laknak és szellérek, szegényes módon öltözködnek. A férfi foglalkozása kovács, de az összeíró szerint „hitvány”.

Budai Mátyás 1757-től szerepel az összeírásokban, mint kovács – illetve egyszer, mint muzsikus cigány. 1765-ben a Felső Újváros utca egyik legutolsó házában lakott. 1768-ban 37 éves, a felesége, *Balogh Zsuzsanna* szintén anyyi; három gyermekük közül egy fiú 1776-ban már nem élt, de született közben még egy lányuk. A gyerekeket paraszti módon nevelték és ugyanígy öltözködtek is. – *Budai Mátyás* nevével más iratokban is találkozunk. 1767-ben például szomszédjának, *Dardos Zsigmond*nak a fia, *Gyuri* éjszakának idején „ládáját kinyitván, abbul, úgy viskójából egy szokinget, egy pár új csizmát, réz csengettyűt és darab reszelőt több aprólékos eszközökkel együtt” ellopott tőle.¹¹ 1786-ban pedig arra kényszerült, hogy 24 forintért eladja a házat, azért, mert felesége már négy esztendeje „súly köszvénybe” nyomorgott és ő csak így tudta kifizetni az adóját; egyúttal azt is kérelmezte, hogy a város tanácsa engedélyezze a számára egy új ház építését a két víz folyása között, egy mészgödörnél: ez a hely ugyanis közel volt a malomhoz és így ő elvégezhetette az ott megkívántató aprólékos kovácsmunkákat.¹² – Valószínűleg rokona lehetett az 1768 előtt meghalt *Budai András*, akinek *Mátyás* nevű, 17 esztendős áróját ekkor ő tartotta el. Ez a másik *Budai Mátyás* 1776-ban már házasember, van egy két hónapos, *András* nevű fia; egyébként nyomorúságos kovács, aki házban lakik és szegényes módon öltözködik.

Danyi István cigány 1757-től szerepel az összeírásokban. 1765-ben a *Fábián* utca vége felé lakott más cigányok szomszédságában. Kovács volt és 1759-ben két, 1760-ban három, 1767-ben pedig ismét két fiával együtt írták össze. Ennek oka az lehetett, hogy nagyon öreg ember volt: 1768-ban 83 esztendősnak vallotta magát, felesége, *Berki Zsuzsanna* pedig 76 évesnek. Adót nem is fizettek, nyilván a velük egy háztartásban lakó fiaik tartották el őket. Ezek a fiúk azonban, érdekes módon 1765-ben önállóan szerepelnek az összeírásokban: mindketten kovácsok voltak és 1-1 forint adót vetettek ki rájuk. Nevükkel többet nem találkozunk, valószínűleg elköltözhettek Miskolcra. Egyikük fia lehetett az a *Danyi István* kovács, akinek 1776-ban *Vadászi Zsuzsanna* a felesége; van három 6 éven aluli gyerekük, házban laknak, paraszti módon élnek és ruházkodnak.

10. M. I. XXVIII. II. 182.

11. MJK. 1767. év, 455.

12. Sp. IX. 419.

Dardos Zsigmond 1765-ben szerepel először az összeírásokban: a Felső Újváros utca végén, Budai Mátyás szomszédságában lakott ekkor, mesterségét tekintve kovács volt, de két ökörrrel is rendelkezett. Minden valószínűség szerint Diósgyőrből költözött ide: az 1757 és 1759 között készült conscriptiókban ugyanis ott szerepel egy ilyen nevű kovács cigány. Az 1768. évi összeírás szerint akkor 56 éves volt, a felesége, Jónás Katalin pedig 48; volt hat, 4 és 19 év közötti fiúk, valamint egy 15 éves lányuk. Valószínűleg az ő fiúk lehetett az a Dardos Gyuri, aki 1767-ben Budai Mátyást kirabolta, illetve az a Dardos Zsigmond, akinek a neve az 1776-os összeírásban szerepel: ő kovács, rongyos ruhában jár, házban lakik – tehát zsellér –, felesége Lakatos Borbála, gyermekük pedig nincsen.

Idősebb *Daru Zsigmond* 1757 és 1760 között szerepel az összeírásokban, mint muzsikus cigány. Nevük és életkoruk alapján a fiainak kell gondolnunk Daru Ferencet, ifjabb Zsigmondot és Györgyöt. Daru Ferenc neve először 1765-ben bukkan fel – korábban bizonyára azért nem, mert addig katonáskodott: az 1767-es összeírás jegyzi meg róla, hogy obsitos. 1768-ban 40 éves, felesége, Kacsányi Erzsébet pedig 36; van egy 12 éves fiuk, valamint két, 9 és másfél esztendő leányuk. Foglalkozásának megnevezése helyett ekkor azt írták róla, hogy „nyomorult”, 1776-ban pedig, hogy egészségi állapota miatt felmentették az adófizetés alól: mindez talán összefügg a katonáskodásával, illetve azzal, hogy leszerelték. Ő volt ebben az időszakban az egyetlen Miskolcon, aki cigány módon nevelte gyermekeit; egyébként pedig rongyos ruhákban járt és részt vett kovácsmesterségéből, részint pedig paraszti munkákból élt. Más házában lakott, tehát subinquilínusként tartották számon. 1768-ban együtt élt György nevű öccsével, aki ekkor 36 éves volt és nőtlen, foglalkozását tekintve pedig kockajátékos („kockás”, azaz aleator). Őt még 1776-ban is nőtlenként írták össze, aki más házában lakik, nyomorultul öltözködik, különben pedig kovács lenne. – Végül ifjabb Daru Zsigmond, aki 1757-től kezdve folyamatosan jelen van az összeírásokban, mint muzsikus cigány, 1768-ban 39 éves, Berki Erzsébet nevű felesége 34; egy fiuk 8, két leányuk pedig 13, illetve 2 esztendő. 1776-ban paraszti módon nevelték két, még velük együtt élő gyermeküket e három közül, s úgy is öltözködtek, mint a parasztok – egészen más életük lett tehát, mint testvéreinek.

Duszi György és *Farkas György* egyetlen alkalommal szerepel csupán az összeírásokban: 1765-ben. Annyit tudunk róluk, hogy mindketten muzsikusok voltak, Bodrogkeresztúrból érkeztek ide, s hogy az előbbi a fiával együtt Bagosiéknál lakott. Nyilván gyorsan odébb is álltak, hiszen többet nem találkozzunk a nevükkel.

Findrik cigány, vagy más néven Frindik, Budai, sőt Pundi Mátyás – a sok névváltozat is bizonyítja a vezetékneveknek az ebben a korszakban való rögzületlenségét – 1760-ban és 1765-ben szerepel az összeírásokban, mint muzsikus cigány, akinek azonban fűjtatója is van (tehát olykor a kovácsmesterséget is gyakorolja) és aki az Újváros utca végén, a Pece-patak mentiben lakik. 1767-ben viszont már azt olvashatjuk róla, hogy Berki Kita nevű sógornőjével együtt elszökött, miután elhagyta gyermekágyban fekvő feleségét. A Helytartótanács által kibocsátott körözölevélben fennmaradt szemléleírás szinte fényképszerűen állítja eléink a szökevényt: eszerint eléggé magas termetű, széles és sovány arcú férfi volt, fürtös, gesztenyeszínű hajjal, ugyanilyen szemöldökkel és szakállal. Arca egy kissé himlőhelyes volt és a homlokán, rögtön a szemöldökétől kezdődően egy hosszú sebhely futott keresztbe. A szeme kék volt, az orra hosszú, de eléggé lapított és szintén sebhelyes. Ő maga nyugodt és csendes természetű ember volt, de ha felhevült, akkor gyorsan és vastag hangon beszélt. Ruházata a következőképpen nézett ki: hamuszürke színű, közönségesen „puleder”-nek nevezett bőrrrel ellátott nadrág, régi, zöld színű köpeny, amely ugyanolyan színű selyemmel volt bélelve és nyestprémmel szegélyezve, továbbá vörös kalap, sarkantyús csizma és fekete

nyakravaló.¹³ – Ebben a személyleírásban nem csak a színpompás öltözék érdemel figyelmet, hanem az a tény is, hogy ez a kék szemű és gesztenyebarna hajú cigányember gyakorlatilag már a rasszjegyeit is elvesztette.

Gudi András, aki a Fábán utca végén, dominális funduson lakott, 1760-tól szerepel az összeírásokban, mint muzsikós cigány. Valamikor az évtized közepén elveszítette a szeme világát és mint „vak cigány”, adót sem fizetett. 1768-ban 45 évesnek vallotta magát, felesége, Daru Zsuzsanna pedig 33 évesnek; ekkor két fiuk (20 és 6 évesek), illetve három leányuk (11, 7 és 4 évesek) volt. Közülük 1776-ban még három lakott velük egy háztartásban: a 14 éves Sára, a 12 éves Ferenc és a 10 éves Julianna, akiket nyomorúságos módon neveltek. Az egész család szegényes paraszti ruhákban járt, ami nem is csoda, hiszen Gudi András 1768 óta mint mendikációból – kéregetésből – élő szegény ember szerepel a forrásainkban. Nyilván a fia volt és vele együtt lakott az a Gudi György, aki az 1768-as vármegyei összeírásban szerepel először és akiről a következőket mondja az 1776-os összeírás: felesége Váradi Éva, egyetlen gyerekük a másfél esztendőes Éva, akit paraszti módon nevelnek. Ő maga a kovácmesterséget gyakorolja. Egyébként más házában laknak és úgy öltözködnek, mint a parasztok.

Hamzók nevű cigányok 1767-ben és 1768-ban szerepelnek a miskolci összeírásokban. Hamzók Mátyás kovácsról 1767-ben megtudjuk, hogy Sajóbáonyból való jövevény: s valóban, a bábonyi összeírásokban 1757-ben egy Veres Hamzók, 1758-ban pedig egy Hamzók Mátyás nevű cigánnyal találkozunk. Az 1768-ban készített vármegyei összeírásban – nyilván elírásból – két Hamzók Ferenc nevű miskolci cigány is szerepel, akikre 3, illetve 2 forint megyei adót vetettek ki; az egyikük valószínűleg Hamzók Mátyás lehetett. Ezután nem fordul elő többet ez a név a forrásainkban: talán elköltöztek a városból.

Ivók István nevével 1757-től kezdve végig találkozunk az összeírásokban. 1768-ban 50 évesnek mondta magát, a felesége, Daru Sára pedig 42 esztendősnak. Gyermeük nem volt, viszont ők tartották el ekkor Moiska Györgyöt, az 1760 körül meghalt Moiska Ferenc 12 éves fiát. Házuk a Mészár és a Fábán utcák vége felé, négy másik cigány-család házában a szomszédságában állott. Ivók István – egy alkalommal csak „Ivók cigány” – kovács volt, jóllehet az 1776-os összeírás szerint hitvány kovács; egyszer azonban, mégpedig 1758-ban azt jegyezték fel róla az összeírók, hogy „a házról-házra való kereskedést gyakorolja”. Egyébként ő is és a felesége is úgy öltözködött, mint a parasztok.

Jónás Ferenc csak az 1776-ban készített összeírásban szerepel: ekkor Zsiga Éva a felesége, s két leányuk van, a 3 éves Zsuzsanna és a 4 hónapos Borbála, akiket paraszti módon nevelnek. Ő maga saját házában lakó zsellér, a kovácmesterséget gyakorolja és úgy öltözködik, mint a parasztok. Talán rokona lehetett az 1768-ban Dardos Zsigmond feleségeként felbukkanó Jónás Katalinnak.

Kabai Péter neve is csupán egyetlen összeírásban szerepel: 1768-ban 33 éves, felesége, Medve Borbála pedig 28. Három gyermekük volt: egy 8 esztendőes lány, illetve két fiú, 3 és 4 évesek. Ő maga a kovácmesterséget gyakorolta és egész családjával együtt Kálló Ferenc házában lakott. Hogy miért költözött el valamikor később a városból, arról nem szólnak a források.

Kálló Dániel nevét 1757-től kezdve folyamatosan olvashatjuk az összeírásokban: mestersége kovács, van egy lova (1758), illetve két ökre (1762 és 1768). Háza a Cziko utca legvégén állott. 1765-ben már öregnek mondták, s valóban: 1768-ban 60 esztendősnak vallotta magát. Felesége, Dudás Sára ekkor 43 éves volt, fiúk pedig 19. Ugyanazon összeírás margóján azt olvashatjuk Kálló Dánielről, hogy 1769-ben meghalt, s hogy

ugyancsak Dániel nevű, 16 éves (!) fiát Kálló Ferenc tartja el. Ez a fiú életkorát illető ellentmondás egyúttal forrásaink bizonytalanságára is rávilágít. – Kálló Ferenc neve először 1768-ban tűnik fel: talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy az öreg Kálló Dániel fia volt. Az összeírás szerint ekkor 29 éves, a felesége, Miklós – 1776-ban Horváth (!) – Sára pedig 27 éves. Két fiuk 8 és 1, egy lányuk 3 esztendő volt; 1776-ig még két másik gyermekük is született. 1768-ban nemcsak Kálló Dániel 16 éves árvája lakott velük, hanem még Kabai Péter és családja is – összesen tehát 11 személy, azaz 4 felnőtt és 7 gyerek. Maga Kálló Ferenc kovács volt, úgy öltözködött, mint a parasztok és úgy nevelte a gyerekeit is. Nem derül ki a forrásokból, hogy milyen rokonságban állott vele az az ugyancsak Kálló Ferenc nevű kovács, akinek 1776-ban Czinke Sára volt a felesége és aki a saját házában, paraszti módon nevelte három gyermekét: a 4 éves Borbálát, a 2 éves Jánost és az 1 éves Klárát.

Kozák János az általunk vizsgált időszakban végig Miskolcon lakott, háza az Új sor végén, a Kisarnót utca és a Fábíán utca között állott. A kovácsmesterséget gyakorolta, volt azonban lova (1758) és később két ökre is (1768). Más megélhetési módok sem lehettek azonban idegenek tőle, amennyiben azonos azzal a Kozi nevű cigánnyal, akinek, mint orgazdának egy Sándor Mária nevű csavargó asszony 1778-ban el akart adni egy lopott gubát.¹⁴ Vadászi István leváltása után ő lett a miskolci cigányok vajdája, egészen addig, amíg a központi rendelkezés el nem törölte ezt a címet. 1768-ban 56 éves volt, felesége, Csende Borbála pedig 40 éves. Az ekkor összeírt egy fiuk (17 éves) és öt lányuk (14, 9, 8, 7 és 2 évesek) közül 1776-ban már csak kettő lakott velük: a 13 éves Mária és a 9 éves Zsuzsanna, akiket paraszti módon neveltek.

Moiska Ferenc, aki a kovács és a muzsikus mesterséget egyaránt gyakorolta, 1757-ben másfél forint, 1758-ban és 1759-ben 2-2 forint adót fizetett. 1760 körül meghalt: özvegye, aki a Mészár és a Fábíán utcák végén lakott, 1765-ben egyedül nevelte két gyerekét. Rövidesen azonban ő is meghalhatott, mivel az egyik gyereket, a 12 esztendő Györgyöt 1768-ban már Ivók István tartotta el. A név ezután nem fordul elő többet a forrásainkban.

Oláh Mihály muzsikus cigány neve két alkalommal fordul elő az összeírásokban: 1767-ben és 1768-ban. Nagyon valószínű, hogy annak a Vadászi Istvánnak a fia – vagy közeli rokona – volt, akit egy ízben Oláh Pestának is neveznek: 1768-ban ugyanis családjával együtt nála lakott. Ekkor 21 éves volt, felesége, Budai Anna 18, egy lányuk pedig 1 esztendő. Mivel később nem bukkan fel a neve, feltételezhetjük, hogy elköltözött a városból.

Orgon András muzsikus cigány, saját házában lakó zsellér csak az 1776-os összeírásban szerepel: ekkor feleségével, Rigás Annával együtt négy gyereket neveltek (az 5 éves Györgyöt és az 1 éves Andrást, valamint a 10 éves Ilonát és a 3 éves Klárát), s úgy öltözködtek és éltek, mint a parasztok.

Orgovarius György (ha ugyan helyesen olvassuk ezt a nevet és nem a fentebbi Orgon név torzulása a forrásunkban) felesége Maczkó Ágnes volt 1776-ban, akivel paraszti módon nevelte egyetlen gyereküket, a 3 éves Györgyöt. Ő maga kovácsmesterséget gyakorló, saját házában lakó zsellér volt.

Ökrös András nevét csak az 1767. évből származó összeírás tartalmazza, amely elmondja róla, hogy Sajószentpéterről való jövevény, van két ökre és a kovácsmesterséget gyakorolja. Nyilván még ugyanabban az esztendőben tovább is költözött a városból.

Pokos Ferenc is csak egy összeírásban szerepel: az 1767. évben, ahol azt olvashatjuk róla, hogy Szirmára költözött.

Puki István felesége 1776-ban Oláh Éva. Három gyerekük volt ekkor: a 7 éves Sándor, a 4 éves György és az 1 éves József; magyar módon nevelték őket. Muzsikus

cigány és saját házában lakó zsellér volt, feleségével és gyerekeivel együtt „alkalmatosan ellátva ruhával”.

Rakló György kovács cigány nevét csak az 1765-ös összeírás említi. *Berki András* veje volt: nyilván vele együtt költözött innét tovább Görömbölybe.

Székely Mihály viszont a vizsgált időszakban végig miskolci lakos volt. A kovácsmesterséget űzte, legalábbis kezdetben. 1768-ban 50 esztendősnak vallotta magát, a felesége, *Daru Rebeka* 36 éves volt, egy fiuk 12, két lányuk pedig 7 és 3 éves. Az 1776-os összeírás a gyerekek nevét is elárulja: *Mihálynak*, *Juliannának* és *Évának* hívták őket. *Székely Mihálynak* nem volt földesura, saját házában lakott és úgy öltözködött, mint a parasztok. A vármegye 1768-tól felmentette az adófizetés alól, nyilván azért, mert – mint 1776-ban olvashatjuk – elveszítette a szeme világát. Ekkorra már felesége is meghalt, s ő egyedül nevelte a gyerekeit. Miután megvakult, a kovácsmesterséget sem gyakorolhatta, hanem paraszti és napszámosi munkákból élt.

Tyúkodi András csak a legkorábbi összeírásokban szerepel, mint olyan cigány, aki kovács is volt és muzsikált is. 1760 után költözött el a városból.

A miskolci cigányok közül talán a *Vadászi családról* beszélnek a legtöbbet forrásaink. *Vadászi Sámuel* 1758-ban egy meg nem nevezett fiával lakott együtt, valószínűleg az életkora miatt: 1760-ban ugyanis már azt írták róla, hogy „igen öreg ember”, s ezután már nem is szerepel az összeírásokban. – *Vadászi Mátyás* ugyanazokban az esztendőken muzsikos cigány volt Miskolcon és mint ilyen, másfél forint adót fizetett; mivel később nem hallunk róla, feltételezhetjük, hogy meghalt vagy elköltözött a városból. – Végig szerepel viszont a vizsgált időszakban *Vadászi István* neve, akit néha *Oláh Pestának* vagy *Oláh Vadászi Istvánnak* is hívnak; sőt, egy alkalommal a lányát is *Oláh Erzsóknak* nevezik. A biztos azonosítást az összeírásoknak más adatai is nehezítik, amelyek részint egymásnak, részint pedig más források adatainak is ellentmondanak. 1765-ig például azt olvashatjuk erről a *Vadászi Istvánról*, hogy muzsikos cigány, utána pedig, hogy kovács; ugyanakkor az 1767. évi összeírás szerint semmilyen vagyona vagy jószágja sem volt. Ezeket az ellentmondásokat egyenlőre nem tudjuk feloldani. Ő maga 1768-ban 50 esztendősnak vallotta magát, a felesége, *Pundi Ilona* pedig 46 évesnek. Volt két fiuk: 14 és 6 évesek, illetve egy 15 éves lányuk; más forrásból tudjuk, hogy egy másik lányuk ekkor már külön háztartásban élt. Érdekes látni egyébként ugyanezeknek a fiúknak az életkorát nyolc évvel később: ekkor *Jánost* 23, *Sámuel* pedig 10 évesnek írták össze. A család uradalmi telken lakott, „Miskolcz mezővárosának *Bábony* felé való szélén”,¹⁵ vagyis a *Fábián* utca vége felé, saját házban és zselléreként; egyébként rendszeren öltözködtek és nevelték gyerekeiket – legalábbis az összeírások szerint. Jellemző, hogy a házukban ágy is volt.¹⁶ Közvetlen szomszédságukban álló külön házban lakott az említett, már férjhez ment lányuk.

Vadászi István nevével nemcsak az összeírásokban találkozunk, ügyes-bajos dolgai gyakran a városi tanács elé is kerültek. 1752-ben például azért fosztották meg őt a „cigányok között viselt bíróságtól”, illetve feleségét, *Pundi Ilonát* azért ítelték 24 korbácsütésre, mert minden igaz ok nélkül becstelen szavakkal szidalmaztak más cigányokat, név szerint *Kálló Dánielt* és feleségét, *Dani Sárát*, valamint *Ivók Istvánt* és feleségét.¹⁷ Érdekes ugyanakkor, hogy egy tanúvallomást tevő kocsmáros még tizenkét évvel később is azt mondja róla, hogy ő a cigányok vajdája. – Valószínűleg azonos vele az *Oláh István* nevű rézműves cigány, aki ellen 1777-ben *Kádas András* azért volt kénytelen a város tanácsához fordulni, mivel nem akarta megadni 7 forint összegű

15. Sp. XV. 18.

16. Sp. XV. 18.

17. MJK. 1752. év, 678.

adósságát.¹⁸ – A legérdekesebb azonban a számunkra az a per, amelyet 1764-ben indítottak ellene, illetve felesége, Pundi Ilona és leányuk, Oláh Erzsébet ellen.¹⁹ A vádemelés azért történt, mert – ahogyan az ügyész előterjesztette – a vádolt személyek „... Januarius havának 24. napján estvékor... becsülletes Szikora Jánosnak, bécsi kereskedőnek útját elállani, azont minden igaz ok nélkül hurczolni, verni, véressíteni, végtire pénzítül, ruhájátul, kardjátul és zsebbe való órájátul megfosztani... nem iszonyodtak”. A verés a periratok szerint Vadászi István műve volt, a felsorolt tárgyak – a pénz több, mint 28 arany volt! – eltulajdonítása és elrejtése a lányáé; Pundi Ilona bűne az volt, hogy a férjét nem tartotta vissza a verekedéstől. A vádlottakat a város bírósága botütésre ítélte. – Mindezekon túl azonban sokkal érdekesebb lenne a számunkra, ha megtudhatnánk: hogyan került ez a becsülletes, magyarul alig tudó német kereskedő a városnak a „Bábony felé való szélire”, s hogy mit keresett egyáltalán a cigányházak között késő este? Mivel az ő vallomása nem található meg az iratok között, ezért csak a perbe fogottak által elmondottakból idézhetünk. Pundi Ilona szerint a német kereskedő már délután ott járt és rézpénzt adott a gyerekeknek; majd este, amikor a dolog történt, benyitott a házba, megállt az ajtóban és a következőket kérdezte: „hol van itt Hur?” Vadászi István szerint is – ahogyan a kocsmáros vallotta, akinek maga mondta el az esetet – „egy német jött az házamhoz kurvát keresni”. A lányuk, Oláh Erzsók tagadta a lopást és azt vallotta, hogy azért szaladt el a német elől, mert az kihúzta a kardját és kergetni kezdte őt, ő pedig az apja házába menekült és verekedés közben a földről szedte fel a német által elejtett tárgyakat. Az ellentmondó vallomásokból is annyi mindenestre bizonyosnak látszik, hogy nem véletlenül került a cigányok által lakott városszéli házakhoz a kereskedő, hanem – talán előzetes információk alapján – némi szórakozást keresni mehetett oda. S akár általában keresett kurvát a cigányok között, akár pedig egy „megtalált” személy fosztotta ki, a lényeg a mi szempontunkból az, hogy úgy látszik: a prostitúció nem állhatott távol a miskolci cigányok egy részétől.

Igaz, egy kicsivel később, de még egy Vadászi vezetéknevű miskolci cigányról vannak adataink ebben az időszakban: őt azonban a „Kozí” keresztnév miatt nem tudjuk pontosan azonosítani. Az sem zárható ki, hogy ez a Kozák név rövidített alakja – erre fentebb már láttunk példát –, a Vadászi név pedig a származási helyére utal. Mindenesre érdemes idézni panaszából, amelyet 1781-ben terjesztett a vármegye elé²⁰ és amely bepillantást nyújt a muzsikus cigányok életébe. A következőket írja: „Miulta az nagy árvíz úgy megpusztított, hogy épen a’ mi akkor rajtunk volt, a’ maradt meg, az időtül fogva úgy is, a’ mint vóltunk, fel nem vehetjük magunkat. A’ portio fizetés, közönséges szolgálat megvagon rajtunk. A’ mi pedig közelébb szorongat, a’ verbuncus katonáknak kéntelen is szolgálnom kellett hegedülésemmel. Ekkor szegény állapotomhoz képest is magam dolgához nem láthatok, csak most Adventre hagytam félbe, ismét azt kívánják, azon szolgálatra előálljak. Instállom alázatosan a’ tekintetes urakat, méltó tekintetben vévén ebbül lett sok fogyatkozásomat, külömben is annak idejében az uraknak is megkívántatik szolgálatom, vagynak mások is, a’ kik a’ katonáknak abban szolgálhatnak, ha sorrendes időt szabván hozzá, a’ következés szerint tartozom megcselkedni. De csak ha én nyomorítottassam meg, készebb lések Miskolczbra is kimenni, mivel így semmiben nem mehetek elő. Azon katonákat illető szolgálatra jó rendeltést tenni és most közelebb az attól való felszabadulásom felől parancsolatot adni méltóztasanak...” – Nyilván nagy lehetett tehát a kereslet a jó muzsikus cigányok iránt Miskolcon. Ugyanakkor az is látható, hogy egyetlen árvíz földönfutóvá tehetett egész cigány-családokat is.

18. Sp. XIII. 97.

19. Sp. XV. 18.

20. Act. Pol. XI. I. 141.

E részletes áttekintés után lássuk, hogy a feldolgozott iratokból milyen általános következtetéseket lehet levonni a miskolci cigányokat illetően, különös tekintettel az életmódjukra, vagy pontosabban: az életmódbeli különállásukra?

Az összeírásokból kiderült, hogy az 1760-as évek legelején itt talált családok nagyobb része az 1780-as évekig sem költözött el a városból – sőt, a vezetéknevek alapján a következő század közepén is igazolható a folyamatos ittlakás. Az is kiderül továbbá, hogy az elköltözők többsége egy-két éven belül érkezett jövevény volt. A letelepedettség fokát az is jellemzi, hogy amíg az 1740-es években a vármegyei és a városi státútumok kifejezetten sátrokban és kalyibákban lakó cigányokról írnak, addig 1765-ben 13 család már olyan házakban lakott, amelyeket a kémények alapján írtak össze. Ezeknek a házaknak az értéke ugyan nem volt magas (1786-ban például Budai Mátyás 24 forintért adta el a magáét – ekkortájt egy öl kő alapú vályogfal értéke 2 forint és 30 krajcár volt),²¹ láttukra azonban Jakob Glatz a század vége felé mégis joggal leírhatta a következőket: „Miskolc város lakosai között van néhány cigány is, akik – nem úgy, mint a többi fivérei: nyomorúságos kunyhókban, hanem – rendes házakban, bérért laknak.”²² A cigányok házai a város szélén, egymástól nem túlságosan messze, azonban mégsem telepszerűen állottak: a Felső Újváros utca végén 2 ház, az Új soron egy ház, a Fábrián utca vége felé 5 ház, a Cziko utca végén egy ház, az Újvárosban, a Pece-patak mentén egy ház, végül a Piacz utcában, az Aszalai-féle funduson 3 ház. Berendezésükről szinte semmi adatunk nincsen: mindössze annyit tudunk, hogy egyikben-másikban volt ágy, illetve láda.

Egy ház általában egy háztartást jelentett; a családok átlagos nagysága 1768-ban 5 fő, 1776-ban négy fő volt. Gyakran felnőtt – 20, sőt 30–40 éves – fiúk is együtt laktak a szüleikkel, nyilván ezek idős kora vagy beteges volta miatt. Ami a gyerekeket illeti: a két, e célból készült összeírást nehéz összevetni, mivel az egyikből hiányoznak a személynevek. Az életkorok összehasonlítása a felületes becslések miatt nagyon bizonytalan, így még csak körvonalazni sem lehet a születések számát, illetve a halandóságot a két scriptio között eltelt időszakban. A legtöbb családban egyébként mindkét forrás szerint három gyerek volt. Számolnunk kell végül más fajta – a cigányokra később is jellemző – együttlakással: 1768-ban például Kálló Ferenc házában két család lakott (5-5 fő), s még egy idegen árva gyerek is. Az ideiglenes együttlakásra, azaz más cigányoknak vagy nem cigány csavargóknak a hosszabb-rövidebb időn át való befogadására ugyancsak több adatunk van.

Az életmóddal kapcsolatos másik alapvető probléma a foglalkozás: ez abból az igyekezetből is kitűnik, amellyel a felsőbb hatóságok próbálták eltüntetni a hagyományos cigány foglalkozások egy részét – mint például a lovakkal való kereskedést és a kéregetést –, illetve rászorítani a cigányokat a földművelésre. Láttuk, hogy a század első felében a miskolci cigányok minden esetben kovácsmunkák kapcsán tűnnek fel a forrásokban (vagy ilyenért fizetik, vagy emiatt szabályozzák őket). Az összeírások szerint a felnőtt férfiakkal több, mint a fele kovács volt. A „faber miserabilis” és a „faber exilis” kifejezések, valamint egyéb adatok is (így például az a vármegyei tervezet, amely szerint a cigány kovácsokra csak kisebb értékű munkát lehet rábízni, s ők pénz helyett némi étellel is megelégednek)²³ azonban arra intenek, hogy a beírt foglalkozás nem feltétlenül azonos a megélhetési móddal. Az 1768-as összeírásban például Daru György foglalkozása szerencsejátékos (aleator vagy „koczkás”), 1776-ban pedig azt írják róla,

21. Sp. V. 271.

22. Glatz, Jakob: Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Teutschland, 1799. 132. – Az útleírásra Gyulai Éva hívta fel a figyelmemet, s az ő fordításában és szíves engedelméből közlöm a miskolci cigányokra vonatkozó részleteket.

23. Tóth i. m. 65–66.

hogy „kovács lenne” (faber esset). A hivatkozott törvénytörvényes iratokból vannak példánk lopásra, prostitúcióra, orgazdaságra is; a kis számú ilyen eset azonban arra vall, hogy ezek nem mondhatók általánosoknak. Lovakkal való kereskedésre egyáltalán nincs adatunk: ugyanakkor megyebeli, vagy távolabb lakó cigányok ilyen ügye nemegyszer került a törvénytörvényes elé. – Külön kell beszélnünk a muzsikus cigányokról, akiknek a száma korszakunkban Miskolcon 5–10 között mozgott (azért a bizonytalanság, mert valamennyire nyilván mindnyájan értettek a zenéhez). Velük kapcsolatban hallgassuk meg ismét Jakob Glatz szavait: „A miskolci cigányokat hallottam néhányszor játszani. s megvallhatom, a zenéjük rászolgál a megbecsülésre. Bár nem játszanak mindnyájan kottából, ennek ellenére mégis oly jól, hogy elfelejti az ember: tanulatlan zenészeket hall. Különös erősségük a magyar táncokban van, de a kesergőkben is mesterek. A miskolci cigányok minden táncmulatságon és minden olyan ünnepeken játszanak, amely a városban tartatik, s igen jól megfizetik őket, sőt, tülekednek értük: innét a büszkeségük, melyet náluk tapasztalunk, s mely kiderül öltözködésükből, étkezési és italozási szokásaikból, beszédmódjukból, járásukból és a másokkal szembeni egész viselkedésükből.”²⁴ – Végül az 1776-ban készített összeírásban tűnnek fel először olyan cigányok Miskolcon, akik részben vagy egészen paraszti munkákból, vagy inkább napszámosi munkákból élnek.

Ami az öltözködést illeti: a felsőbb rendelkezéseket, valamint a törvényhatósági statútumukat áttekintve kitűnik, hogy az 1770-es években már nem a hagyományos viselettől kellett eltiltani a cigányokat, hanem a nemesi viselettől, olyan hamar átvették környezetük öltözködési kultúráját. Az 1776-os összeírás szerint a miskolci cigányok túlnyomó része „more rusticorum” öltözött, illetve „alkalmatosan” el volt látva ruhával és csak kevesen jártak közülük rongyokban. Findrik cigánynak és a vele együtt elszőkött Berki Kitának a fentebb részletesen leírt, színpompás ruházata azonban nemigen azonos a korabeli paraszti viselettel. S ezt a képet jól kiegészítik a környéken lakó cigányok ruházataról fennmaradt leírások. 1776-ban például a dorogmai cigányok szűrben vagy bundában, csizmában, kék nadrágban, fekete süvegben jártak, feleségeik pedig ködmönben, szoknyában, mentében. Az 1779-ben Alsószolcáról elszőkött cigányasszonyok a fülükben függőt, nyakukban „veres glárist” viseltek, piros csizmájuk, tarka kötényük és kendőjük, sárga és tarka szoknyájuk, fehér lajbijuk volt. A velük együtt elszőkött férfiak zsinóros nadrágot, fehér gyolcsból készült német inget, fekete nyakravalót, fehér vagy piros lajbit, kalapot és rajta fekete fátyolkendőt, végül piros és sárga sarkantyús csizmát viseltek.²⁵

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a miskolci cigányság nagyobb része a 18. század második felében életmódját változtatott: letelepedett és mind foglalkozását, mind pedig öltözködését tekintve alkalmazkodott a környezetéhez. Egy, a Helytartótanácsához írott vármegyei jelentés 1783-ban szinte érezhető örömmel számol be arról, hogy a cigányok a megyében okosan alkalmazkodtak az uradalmi, paraszti és iparos életformához, a borért és a dohányért készpénzzel fizetnek, a muzsikálást gyakorolják ugyan, de tisztességesen élnek és így a jövőjük is biztosított.²⁶ S hogy mindez legalábbis Miskolc esetében nem volt túlzás, arra szolgáljanak bizonyítékul a már többször idézett Jakob Glatz szavai: „... sok testvérük már olyannyira ki is művelődött, hogy zavarban vagyunk: vajon valódi cigányokkal van-e dolgunk? Még fekete színük is észrevehetően megváltozott. Sok miskolci cigányra hivatkozhatunk itt, különösen azokra, akik zenei tehetségüket kiművelték.”²⁷

24. Glatz i. m. 138–139.

25. M. I. XXVIII. IV. 294.

26. BJK. 44. kötet, 42.

27. Glatz i. m. 137.

ZIGEUNER IN MISKOLC IN DER MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts stehen uns nur gestreut Angaben zu den Zigeunern von Miskolc zur Verfügung. In Schriften des Komitates und der Stadt ist belegt, dass sie damals in Zelten wohnten und mit den Einwohnern der Stadt vor allem als Gelegenheitsschmiede in Beziehung traten.

Aus den fünfziger Jahren des 18. Jahrhunderts gibt es dann immer mehr diesbezügliche Schriften, was wahrscheinlich auf die Absicht der Zentralregierung zur Regelung und Ansiedlung zurückzuführen ist. In jenen Jahren wurden fast jährlich Konskriptionen angefertigt; anfangs der Besteuerung halber, von 1768 an waren dies dann Konskriptionen, die sich auf die gesamten Zigeunerfamilien bezogen und somit einen guten Einblick in ihre Lebensweise, ihre Sesshaftigkeit usw. gewähren. In der vorliegenden Studie wird der Versuch unternommen, mit Hilfe der Konskriptionen aus den Jahren zwischen 1757 und 1776 zu untersuchen, welche Ausmasse die Ab- und Zuwanderungen hatten, inwieweit die einzelnen Zigeunerfamilien rekonstruierbar sind und weiterhin, unter was für Bedingungen sie gelebt haben. Zur Untersuchung der Lebensbedingungen bei den Zigeunern wurden auch andere Schriften herangezogen: so zum Beispiel die Statuten der Stadt und des Komitats, Strafprozessakten, Personenbeschreibungen usw.

Das Bild, das man aufgrund dieser Quellen gewann, lässt darauf schliessen, dass die hier genannten zwei Jahrzehnte im Leben der Zigeuner von Miskolc eine grosse Rolle gespielt haben. Es lässt sich eine aus rund zehn bis zwölf Familien bestehende Schicht nachweisen, die in Häusern wohnte; diese Häuser befanden sich zwar am Rande der Stadt, nicht weit voneinander, doch sie bildeten keine gesonderte Siedlung. Die Zigeuner dort hatten Mobilar, wenn auch ärmliches. Die meisten von ihnen waren als Schmiede oder Musikanten tätig. Doch auch andere – weniger gesetzliche – Lebensweisen waren ihnen nicht fremd. Die Anzahl ihrer Kinder war nicht sehr gross, aber es gibt auch Beispiele dafür, dass sie Fremde aufnahmen, oder dass mehrere Familien zusammen lebten. Auch von ihrem Äusseren her, versuchten die Zigeuner sich ihrer Umgebung anzupassen. Ja, es kam sogar immer öfter vor, dass man gerade ihnen das Tragen adeliger Kleidung untersagen musste.

Diese Archivquellen vermitteln uns ein Bild davon, dass die Zigeuner von Miskolc in Bezug auf ihre Anpassung an die Gesellschaft und ihre Sesshaftigkeit ein recht hohes Niveau erreicht hatten. Bestätigt und ergänzt wird dies dann noch durch eine ganz andere Quelle, und zwar durch die Reisebeschreibung von Jakob glatz, die im Jahre 1799 erschienen ist.

Péter Tóth

TOKAJ ADÓFIZETŐI

A háztartások, családi üzemek és a város kölcsönhatása (1816–1821)

BENCSIK JÁNOS

Tokaj, amely a késő-középkor során rangos és népes *mezőváros* (oppidum) volt, egy viszonylag szűk területen, a Bodrog és a Tisza, más oldalról a Kopasz-hegy között „halmazódott”. Területe az északi és a déli városfal által bezárt, zsúfolt térségre korlátozódott, ahol egyre osztódtak a beltelkek. Sőt, szűk pinceházakat ástak a löszmeredély tövében is.¹ Feltehető, hogy a török kor végéig nem is merészkedtek, merészkedhettek túl e védelmet nyújtó falakon. Számos esemény tanúsítja, hogy Tokaj bár kedvező, de mégis veszélyeztetett földrajzi térben települt, amely végül is esetenként előnyére szolgált, de az ellenséges hadak járásakor éppen vesztere volt. Ilyen volt a Bástá-féle pusztítás is.² Mégis fennmaradt a város. Törvényei pedig – melyeket az 1610-es állapotoknak megfelelően a testvérvárosokkal együtt, nagyjából hasonló szövegezéssel írásba rögzítve sokáig alaptörvénynek tekintett a város népe,³ – éltették városi társadalmát. Bár a XVIII. század közepén kiváltságai, egyebek mellett gazdasági jogai s belső önkormányzata ellen földesúri támadás indult, ennek ellenére vissza-visszatérhetett korábbi önmagához.

Lakossága, mint a legtöbb településen hazánkban, itt is nemesekre és nem nemesekre tagolódott. Az utóbbiak városi polgárok, illetve jobbágy és zsellér állapotú egyének voltak. Ezekre az adófizető rétegekre vetették ki azt a sok-sok pénzbeli és egyéb terhet, amelyet egyébként a város közösségére egy tételben, egy összegben rótt ki az állam, a vármegye, a katonaság (stb). Az adókimutatás gyakorlata Tokajban is ugyanúgy működött, ahogyan egy jobbágyfaluban. A településre kirótt különböző terheket a teherviselő háztartások (kisüzemek) *fakultása* szerint osztották szét. E célnak megfelelően *dikát* állapítottak meg, s ilyen arányban kötelezték a város lakóit a közterhek fizetésére, törlesztésére.⁴

Esetenként mentesek voltak a dikális adókimutatás kötelezettsége alól azok a személyek, akik valamely hivatalt viseltek (főbíró, esküdtek, vásárbíró stb.). Tokajban a

1. *Bencsik János*: A tokaji pinceházak. Ház és Ember 6. Szentendre, 1990. 191–198.
2. *Mosolygó József*: Tokaj, Bp. 1930. Magyar városok monográfiája. 27.
3. Az Tokai Városnak eleitől fogván való törvényiek 1610. közrebocsátja *Csorba Csaba*, 1989. (faximile) *Németh Gábor*: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból. Bp. 1990.
4. Egyetlen példa a „dica kulcsá”-ra, 1821–22-es adóösszeírás kapcsán: „zsellér fej 5 rft 30 krj, alzsellér fej 2–45, fiu (után) 4–30., leány (után) 3 rft., szolga 3 rft, szolgáló lány 2–30., ökö 2–41., fejős tehén 1–35., meddő tehén 1–09., 3 esztendő növendék 1–09., 2 esztendő növendék 0–46 krj., ló 1–09., 2. osztályú ház 46 krj, 3. osztályú ház 30 krj., 1 kaszás rét 46 krj, 1 kapás szőlő 1–30 krj., mesterség II. classis 5–30., III. classis 2–45., kereskedés II. classis 12 rft., III. classis 6 rft., szilvás, veteményes 1–12 krj., 1 kas méh 30 krj., Redemptio (legelés) 1 marhátul 2 rft.

település rangjának, gazdasági funkciójának megfelelően széles skálája volt az illetén mentességet élvező személyeknek.

Mentességet élvezők kimutatása

Évek	1818	1819	1820	1821
Főbíró	1	1	1	–
Városgazda	–	1	1	1
Vicebíró	1	1	1	1
Tizedes	5	4	6	5
Vásárbíró	1	1	1	1
Strázsamester	1	1	2	1
Számadó	2	1	2	2
Exactor (adószedő)	1	1	1	1
Kurátor (egyházgondnok)	–	2	–	–
Városi szolga	6	4	5	2
Egyházi	2	2	2	2
Exemptus (adómentes?)	1	–	–	–
Árvák tutora	1	1	1	1
Vachter (éjjeli felvigyázó)	6	5	6	6
Harangozó	4	2	5	6
Sachter (metsző)	1	1	1	1
Kerülő	3	3	4	5
Zsidó mester (tanító)	–	–	1	1
Pandúr	–	–	–	1
Sírázó	2	1	2	1
Konvenció pálinkafőző	1	–	–	1
Konvenció (szerződéses)	–	1	1	1
Kéményseprő	1	1	–	–
Kancellista	–	1	1	–
Megégettek	51	1	1	–
Öreg, nyomorult	–	1	2	2
Összesen:	91	37	47	42

(Megjegyzés: ahol nem egyeznek az adatok, ott előfordulhat, hogy nemes személy volt a hivatal viselője stb.).

A város a XVIII. század közepétől a túlnépesedés jeleit mutatta, majd pedig a század utolsó negyedének elejétől Tokaj külvárosának is minősíthető *Alsóváros*, illetve más megnevezéssel *Kistokaj* néven emlegetett településrész kimérésével megteremtődött annak a föltétele, hogy Tokaj fölös népessége kitelepüljön. A kirajzott családok száma egyre szaporodott.⁵

A város térbeli szerkezete és az összeírások évenként ismétlődő gyakorlata szoros kapcsolatot mutat. A belterület 6 *tizedre* tagolódott, az egyetlen külterületnek számító „vár” lakói a Bodrog tized mellett szerepeltek. A vár volt területe azért is érdekes számunkra, mert korszakunkban a zsidóság, mely éppen ezekben az évtizedekben

5. *Bencsik János*: Tisza–Tokaj mezőváros túlnépesedése a XVIII. század második felében. Tokaj és Hegyalja II. Miskolc, 1990. 47–57.

gyarapodott,⁶ a vár Bodrogon túli sáncain temetkezett. Ma is itt, a Bodrogon túl található a zsidótemető.⁷

A tizedhatárok hat egyenlő népességű részre osztották a város területét, illetve a lakosságot, illetve végül is magát a várost, mint közigazgatási egységet, és pedig *Alsó*, *Közép*, *Felső* (vagy *Dancka*) és *Bodrog* tizedek a történelmi városban, majd *Kistokaj* 2 tizede következett. A tizedhatárok mai ismereteink szerint a város fő tengelyére (Fő utca, ma a Bethlen Gy. és Rákóczi F. utcák) merőlegesen tagolták a belterületet, és pedig a Felsőtized a „Palota” (ma a szociális gyermekotthon) és a görög katolikus templom közötti térség,⁸ a Középső tized ettől délre, a Fő tér (ma a Kossuth tér) határáig, majd ezt követte déli irányban az Alsótized, s befejezőként (feltehetően) a Bodrogtól elhódított alsó részeken szerveződött az ún. Bodrogtized.

A város klasszikusnak tekinthető, középkori eredetű belterületét tulajdonképpen az első három tized alkotta. Központja pedig a mai római katolikus templom környéke lehetett. Köréje szerveződött az a városmag, ahol a középületek is elhelyezkedtek, elsősorban a városháza, a templomok, továbbá néhány vendégház, közöttük is a volt *Aranyasa* (ma szociális otthon) vendégház. Találkozhatunk mintegy ennek ellentett véleménynyel is, mely nézet szerint Tokajnak egy korábbi történelmi szakaszában a központ a valamikori *pálos kolostor* (itt már „palota”-ként emlegetett) jelentős épülettömbjének környéke lehetett a centrum. Ezt támogatná a Bodrog-rév elhelyezkedése is.⁹ Sőt arra is történik utalás, hogy ez a rév „országos rí” lehetett, s ilyen minőségben bérelték a tokaji *révgazdák*, közöttük Almássy Miklós is az 1910-es évektől.¹⁰ E nézet ellen szólnak azok a történelmi adataink, melyek a pálos kolostor egykori helyét úgy határozták meg, mint amely (ugyan) a rév közelében, de a város *mellett* helyezkedik el.¹¹

A várostól délre, a Kistokajig húzódott keskenyebb partszakaszt, feltehetően a XVIII. század utolsó negyedétől, a *sóház*, a *sóhivatal* épületei, továbbá a *portus* (állami felföldölöző) foglalták el.¹²

Tanulmányunk egyik célja az lehet, hogy a város adózó népességének vagyoni állapotát, továbbá térbeli megosztottságát tanulmányozzuk, ezért a számos adóösszeírás (dicalis conscriptio) közül néhányat (5 db) kiválasztva, elemezzük a városlakó teherviselők társadalmát. A város tizedeinek (városrészek) egymáshoz viszonyított

6. *Bencsik János*: Egy tokaji reformkori (1841–42.) zsidóösszeírás és tanulságai. Borsodi Szemle, 1988. 4. 72–77.; *Bencsik János*: A tokaji zsidóság a 18. század közepén. Szülőföldünk 16–17. 1991. 9–11.; *Bencsik János*: Tokaj zsidóközösség 1820-ban. Széphalom IV. 221–229.

7. *Wirth Péter*: Itt van elrejtve. Bp. 1986.

8. Feltehető, hogy később változott e felosztásban megnyilatkozó szemlélet, amikor a „Felsőtized”-et Danckaként emlegették. Tokaj helytörténései a Danckát azonosítják a mai Bem J. utcával, miből egy, a Bodroggal párhuzamos tizedhatár következtethető ki.

9. E nézet képviselője Pap Miklós helytörténész is, ki azt fejtegette egyik előadásában, hogy a centrum mára a közúti híd környékére tevődött át, ideértve a Taverna-t és a gépkocsiparkolót is. Ez nyilvánvalóan az idegenforgalomra apelláló nézet, s alig van köze a közigazgatás vonzáskörzetére stb.

10. A tokaji *révet* az 1910-es évektől Almássy Miklós (1875–1959) a várostól bérelte. Az első világháború alatt, a katonáskodó férj helyett a feleség (Karikó Julianna, 1875–1961) és a nagyobb, 14 éves fiával látta el a révész feladatait. Nagyjából 1940-ig volt bérleményként az Almássy család kezelésében. Itt jegyzem meg, hogy a legkisebb gyermekük (dr. Almássy Károly, adatközlőm itt) elbeszéléséből tudom, hogy országos révként kezelték a Bodrogon nyitott révet, noha nyilvánvaló, hogy a jelentősebb rév a közúti híd környékén működött. A sarjúkaszálást követően a községi csorda naponta átjárt a Bodrogtól a rétre.

11. *Bándi Zsuzsanna*: Északkelet-magyarországi pálos kolostor oklevelei. A Borsodi Levéltári Évkönyv V. 686.

12. *J. Mohl und A. G. Laszgalner*: Das Tokayer Veingebirge. Kaschau, 1828. 70.

gazdasági szerepe stb., csak alapos és körültekintő vizsgálattal állapítható meg. Hozzá-
táve, hogy az egyes funkciók, funkcióbeli azonosság vagy különbség lehet a lakosság
életmódjára vonatkoztatható. Némi túlzással szerencsés körülménynek is nevezhetjük,
hogy az egymást követő 1816-os, 1818-as, 1819-es, 1820-as és az 1821-es adóösszeírások
rendelkezésünkre állanak.

Növeli a kiválasztott összeírások történeti forrásértékét az is, hogy vége ekkorra
a napóleoni háborúknak. Túljutott az ország a háború okozta súlyos megpróbáltatáso-
kon. Stabilizálódott a népesség, sőt Tokajban is növekedett,¹³ ha ugyan ennyire egy-
szerű e tény megállapítása. További értéke lehet a kiválasztott összeírásoknak, hogy e
korszakban gyűjtötte anyagát *Spech Lajos* történész, majd megírta és megjelentette
Tokaj első történeti leírását 1823-ban a Tudományos Gyűjteményben.¹⁴ Spech Lajos
beszármazott polgárcsalád gyermeke. Apja helyben kötött házasságot 1795-ben Zsigray
Franciskával.¹⁵ Elsőben sóhivatali tisztviselő, utóbb uradalmi *szálmester* a tokaji portu-
son. Mint ilyen hivatalos viselő ember, egy kicsit kívül és felette állott a város társadal-
mán. Feleségének családja földbirtokos és jövedelembérlő. Feltehető, hogy a gyermek
Spech Lajos gazdag élményanyagot gyűjtötte fel a népes és eleven gazdasági életet
élő Tokajban, ahol különösen hetipiacok, s országos vásárok alkalmával színes népség
tolongott, nyüzsgött, ahol a kereskedők terhes szekerei döcögtek végig a város kátyús
útjain. De megcsodálhatta a beszállásolt katonaság látványos gyakorlatait is. Talán a
világ közepének tűnhetett fel a gyermek Spech Lajosnak Tokaj, ahol 6 vallásfelekezet
temploma állott már, ahol a 6 felekezet hol békességben, hol békétlenségben együtt élt.
Nagyurak kocsikáztak díszes kíséretükkel a tiszai hídon át, megállva egy-egy órácskára
városi vendégfogadóban. Csodálhatta apja mesterségéhez kapcsolódott Tiszán érkező
szálasokat, sószállító tutajosokat. A kirakodás megannyi fáradozása, a sóbeszerzés
mindennapos eseménye csak színezte a gyermeki képzeletet.

Ennyit a korról, amelyet a már felemlgetett 5 olyan összeírás segítségül hívásával
mutatunk be, amelyet a magisztrátusbeliek az adóikvetés, az adóztatás céljából állítat-
tak össze.

A település és a közvetlen földrajzi környezet pontosabban természetföldrajzi
környezete meghatározza a városlakók, a településlakók életmódját, gazdálkodásának
jellegét. Hozzátave, hogy a város jogállása pedig a városlakók társadalmi helyzetét
determinálta.¹⁶ Ezért aztán amilyen mértékben erősödött, újraszerveződött a XVIII.
század közepe táján Tokaj, olyan jelleggel szerveződött a városi társadalom is. Nem-
csak létszámában növekedett, hanem mind erősebben struktúráldott a népesség, mi-
közben mind nagyobb szerephez jutottak a tipikusan városlakó kereskedők, kézműve-
sek.¹⁷ Lassú ütemben városiasodott, más megközelítés szerint polgárosodott Tokaj.
A szőlőtermesztés, illetve borkereskedelem befolyásolta a helyben élők, elsősorban a
parasztság éleltszemléletét, majd életmódját. Olyan erős hatást gyakorolt, hogy
a XVIII. század közepére visszaszorult Tokaj gazdasági életében a szántóföldi gazdál-
kodás.¹⁸ Ezzel egyetemben erősödött a parasztpolgár státusa, aki nem vállalta a telkes-

13. *Erdmann Gyula*: Zemplén megye társadalmi a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet
időszakában. A polgárosodás útján (szerk. *Szabad György.*), Bp. 1990. 301–375. Úgy tűnik,
a szerző félreértelmezte a Tokajjal kapcsolatos adatait. 309.

14. *Spech Lajos*: Tisza–Tokaj mezőváros rövid leírása. In. Tudományos Gyűjtemény, 1823. IV. k.

15. Nemes Spech József 25 éves ifjú, házasságot kötött Zsigray Franciskával, 20 éves, 1795.
Római katolikus egyház anyakönyvei. Tokaj.

16. *Mendöl Tibor*: Táj és ember, Bp. 1932.

17. Vö. Bencsik János: Tokaj adózóinak 1765-ös összeírása. Széphalom 3. k. 1990. 207–226.

18. *Bencsik János*: A szőlőmonokultúra kiépülésének évtizedei Tokajban (Ikvai emlékkötet, sajtó
alatt).

jobbágyi kötöttségeket, hanem a szemszögéből kötetlenebb zsellérséggel alkudott meg. A társadalmi feltételek szigorodásával azonban éppen erre fizettek rá a tokajiak is, amikor kiváltságaik egy részétől megfosztották őket.

A szőlőtermelés időszakunkban egyre mélyülő válságba került, mindenekelőtt a XVIII. század végétől egyre növekvő értékesítési gondok miatt. Ennek ellenére a bortermelés és borkereskedelem még ekkor is vonzóbb, szabadabb, kötöttségektől mentesebb, polgáriasodó életet tett sokak számára lehetővé.¹⁹ Persze a borértékesítés nehézségei csak lassan éreztették hatásukat. Felvetődik a kérdés, hogy vajon a háborús konjunktúra milyen hatással volt például a hegyaljai bortermelésre. Tény az, hogy a termőterület nem csökkent az 1816–20-as, tanulmányozott évekre sem.²⁰ Figyelemre méltó jelenség volt az is, hogy éppen e korszakban vette kezébe a szaporodó zsidóság a hegyaljai borkereskedelmet.²¹

E bevezetést követően a kiválasztott összeírásokban rejlő lehetőségekre figyelve mutatjuk be Tokaj adófizetőinek társadalmát.

a) A háztartások szerkezete

Ezúttal csupán azokat a háztartásokat vizsgálhatjuk, amelyeket összeírtak a városban. Kimaradtak, amiként arról már szólottam, a konskripció jellege következtében a nemes személyek, továbbá a honoráciorok, akiket társadalmi állapotuk, jogállásuk miatt nem lajstromoztak. Itt kell emlékeztetnünk arra is, hogy több személyt összeírtak ugyan a nem nemesek közül, de ezekre nem vetették ki az adózás terhét. Így végül is vagyoni állapotukkal nem szerepelnek összeírásainkban, mert hivatali rangjuk, közigazgatásban betöltött tisztségük (stb.) miatt őket sem tekinthették az adózás alanyaiként.

Az elemzés második szempontja az lehet, hogy figyelembe veendő munkánk során az is, hogy ezekben a lélekszámot, népességszámot is valamiként rögzítő lajstromokban csupán azokat a személyeket jegyezték be a családfő háztartásába, akik vagy hozzátartoztak a családdhoz, s már 16 éven felüliek voltak, továbbá azokat, akik valamilyen rokonsági fokozattal csatlakoztak a családdhoz (pl. testvér), s akik munkaképes egyedek lévén, a jövedelemszerzés alanyai lehettek az adott társadalmi egységben (család). Ezért ezek a szervezeti egységek nem is *háztartásként*, hanem sokkal inkább termelői egységként, azaz üzemszervezet alapegységeiként kezelendők. E szemléletre más jel is utal. A termelés érdekében ugyanis ezekhez a vérségi alapon szerveződött egységekhez, mondhatjuk, kívülről *famulusok* (szolgák) és *ancillák* (szolgálólányok) csatlakoztak. Alaposan szemügyre véve ezeket az üzemetek, 2 típust különböztethetünk meg korszakunkban, melyek egymástól jól elkülönülnek:

1. a kézműves üzemszervezet,
2. a paraszt üzemszervezet.

Az előzőre (1) nagyjából az volt a jellemző, hogy az esztendő egy részében a kézművességet űzték, a termékkel vásároltak, a mezőgazdasági munkák idején, nagyjából tavasztól ősziig pedig szőlőmunkával, esetleg más termelő munkával – például idegen határon aratást vállaltak, vagy kapásnövények termesztésével – foglalkoztak. Ezért

19. Erdmann i. m. 301.

20. Bencsik János: A tokaji szőlőhegyek művelése, a szőlős ingatlan becsértéke a 18. század közepétől. In. HOM. Évk. 1991. XXVIII–XXIX.

21. Takács Péter: A zsidók Tokaj-Hegyalja társadalmában a 18. század végén. Tokaj és Hegyalja I. Miskolc, 1989. 115–122. Itt mondok köszönetet a Tanárképző Főiskola (Nyíregyháza) tanszékeinek és tanárainak, akik azt a tervet, hogy fogjunk össze Tokaj-Hegyalja kutatásában, messzemenően támogatták, s tudományos munkájuk révén is részt vesznek e program megvalósításában.

aztán kisebb-nagyobb szőlőültetvényvel rendelkeztek. Az ilyen üzemek egy részében párhuzamosan folyhatott a termelés, vagyis ez azt jelentette, hogy a mester néhány segédjével a műhelyben dolgozott, vagy éppen vásárookra szekerezett, az inasok, esetenként napszámosok igénybevételével a szőlőben dolgoztak. Különösen szembetűnő e munkamegosztás olyan esetekben, amikor a mester részt vett a közigazgatásban, a műhelyben folyó termelést is egy-egy mesterlegény irányítására bízta.

A paraszti üzemszervezet (2) elsősorban a szőlőművelésre alapult. Akár saját, akár idegen (bérmunkát igénylő) szőlőbirtokon dolgoztak, mindenképpen a mezőgazdasági termelés vonzásában maradtak, többnyire az ebből származó jövedelemből éltek. A mezőgazdaságtól nem szakadhattak el. A kevés szőlőterülettel rendelkezők *szakmányban* is felvállalhatták egy-egy szőlőterület művelését.

Ahhoz, hogy képet kaphassunk e 2 üzemtípus arányáról, vegyük figyelembe az összeírt háztartások közül azokat, amelyek kézművességet is űztek, illetve kereskedelemmel is foglalkoztak.

3. Az összeírt háztartások (üzemek) fele nem rendelkezett szőlőültetvényvel. Ezek bizonyára mások, olykor extraneus birtokosok szőlőit művelték, s bizonyosan személyválogatás nélkül vállalták fel művelésre e területeket. Egyik elfogadott művelési típus volt a már említett *szakmányvállalás*. A megbízható munkást szívesen alkalmazták nemcsak éven át, hanem több éven át. Forrásainkban utalnak arra, hogy a szőlőműködés a biztos és jól jövedelmező szakmányt vállalta inkább, mint a napszámos munkát. Az így kezelt háztartások azok, amik ki voltak szolgáltatva a munkaadó, elsősorban a szőlőbirtokosok gazdasági céljainak. A limitált munkabér (napszámber) pedig megkötötte mind a munkavállalókat, mind a (jobb szándékú vagy szorultabb helyzetben lévő) szőlőbirtokkal rendelkező munkaadókat.

Ezek után a számszerű adatok vizsgálata következék. Mintegy előljáróban annyit el kell mondanunk, hogy a háztartásokat 3 kategóriába sorolták. Ennek nyomán mi is kategorizáltuk, és pedig a *háztartásfő* jogi helyzete szerint volt *zsellér* (helyben dívott kifejezéssel élve *gazda*) és *alzellér* háztartás. Ezek összegzett aránya 60–75% között mozgott. A maradék (40–25%) tekintélyes csoport illetően minősítése – több okon – elmaradt. Az okok között majdnem bizonyosan azok játszottak közre, melyekről a közteherviselés kötelezettsége alóli mentesség kapcsán már szóltam. Természetesen további személyeket sorolhatunk ide; itt találhatók az özvegyasszonyok, magános nők, obsitos katonák, nyomorultak stb. Ezek a személyek is mentesültek, a csoportra együttesen is jellemző módon, a közteherviselés kötelezettsége alól, máskor csupán a „fej” után kivethető dika összegét törölték e személyek kapcsán. Fontos megjegyeznünk, éppen a hivatalviselőkre, a közszolgálatot ellátókra utalva, hogy őket nem terhelték a dikális adóval. Arányuk 5 és 13% között ingadozott.

Városi összesítő táblázat a nem nemes háztartásokról

Évek	1816	1818	1819	1820	1821
Összes összeírt háztartások	650	648	680	678	683
Ebből					
a családfő állapota szerint					
– zsellér (gazda)	213	285	242	247	256
ennek %-ban kif. aránya	32,7	43,9	35,5	36,4	37,4
– alzellér	203	165	192	194	189
ennek %-ban kif. aránya	31,2	25,4	28,2	28,6	27,6
– nem minősített háztartásfő	134	198	236	227	238

Ebből tényleges nem adózó	–	91	37	47	42
zsellér, alzsellér					
fia	44	32	35	36	40
lány	60	14	9	9	7
szolgaszemély	29	20	21	20	23
szolgálólány	81	66	63	64	55

Az összeírt adózók száma és háztartásaiknak szerkezete tizedenként

	Megnevezés	1816	1818	1819	1820	1821
ALSÓ TIZED	Gazda	67	36	36	36	39
	Alzsellér	24	21	39	39	37
	– fia	6	3	5	5	3
	– lány	11	1	1	1	–
	Szolga	10	3	5	5	5
	Szolgálólány	32	30	25	26	23
KÖZÉP TIZED	Gazda	64	31	31	31	34
	Alzsellér	53	31	31	31	25
	– fia	10	6	3	8	3
	– lány	14	5	4	4	3
	Szolga	6	4	2	1	2
	Szolgálólány	28	20	20	20	16
DANCKA TIZED	Gazda	75	39	38	29	39
	Alzsellér	62	39	43	43	43
	– fia	12	6	4	4	6
	– lány	13	–	–	–	–
	Szolga	3	2	2	2	4
	Szolgálólány	11	5	7	7	7
BODROG TIZED	Gazda	81	49	51	55	59
	Alzsellér	17	19	27	33	24
	– fia	4	3	4	5	7
	– lány	9	3	1	1	2
	Szolga	7	5	5	5	4
	Szolgálólány	4	7	7	7	4
KISTOKAJ I.	Gazda	68	72	43	43	41
	Alzsellér	22	20	22	21	25
	– fia	6	10	9	9	12
	– lány	9	3	2	2	2
	Szolga	1	2	3	3	2
	Szolgálólány	3	1	2	2	2
KISTOKAJ II.	Gazda	63	44	43	43	48
	Alzsellér	25	25	32	32	33
	– fia	6	4	5	5	9
	– lány	4	2	1	1	–
	Szolga	2	4	4	4	6
	Szolgálólány	2	3	2	2	3

b) Az ingatlanokról

Az összeírt adózók vagyoni helyzetének alapjául az ingatlanokat tekintették, Tokajban mindenekelőtt a lakóházat és a szőlőt. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy tizedenkint 80 lakóház (néha talán csupán lakrész?) lehetett a jobbágy státusú családok tulajdonában. Így 400–440 lakóházat írtak össze a kérdéses években dikális összeírások kapcsán. Ehhez társultak a nem adózók címen felsorolt társadalmi csoportok, továbbá a kiváltságolt osztály tagjainak lakóházai. Az utóbbi kategória tagjainak aránya, más ismereteink alapján nagyjából 10–15%-ra tehető.²² Így aztán a lakóházak száma Tokajban a félezer körül mozoghatott. Természetesen volt olyan tulajdonos Tokajban is, aki 2, sőt 3 lakóházzal is rendelkezett.

A lakóházak szerkezete, anyaga és berendezése rendkívül széles skálán mozgott, mozoghatott. Nem is számítva ide az extraneus földbirtokosok helyben lévő udvarházait, kúriáit, melyben egy-egy vincellér lakott.²³ Másutt már foglalkoztam e kérdéssel.²⁴ Miután ezek az adatok eddig nem láttak napvilágot, ezért nem tartom feleslegesnek közlésüket éppen e kérdéskör kapcsán. Mit is mondanak levéltári forrásaink a lakóházakról? Lássuk az idevonatkozó részleteket!

„Vagyon egy Ház *Pitvarostul*, hátulsó kiss szobácskával együtt.” (...) „Vagyon egy Házok a mellyben vagyon két szoba, egy *pitvar*, hitván *kamara*, egy *Istálló* és egy *sertés ól*.” (...) „Vagyon egy házam a *Pap utczában*, u. o. Egy *istállóval* és *pinzével*.” (...) A következő leírás már szakszerűbb szemléletre vall: „*Kőműves Mester Oláh Márton* becsülte. Ezen ház foglal magában egy szobát mellette egy *Pitvart*, azon túl egy *kamarát*, az egész épület *patitsból* vagyon csinálva, ki vévén a *Pitvarba* lévő *közfalat*, mely *vályogból* van... *Vagyon* a szoba alatt egy *Borház*, falai nagyobb részből *fekete* kövekből ebből a *Borházból* megyen a *Pitvar* alá egy *Pincze torok*, ennek nagyobb része *fejér* faragott kövekből vagyon *kibótolva*... *Ház* fedelét rész szerént *gyikinyből*, rész szerént *nádból* van (készítve), közép állapotban lévő *fa kéménnyel* és *konyhával* együtt. *Másik ház*, mely a *református egyház temetője* alatt vagyon építve, *patitsból* épült falja, már *dülő félben* vagyon, az *zszindelyből* készült *fedele* egészen el *rongyolódott*.” (...) Következő inventáriumban is szerepel egy lakóház, „mely *fundamentumára* nézve *vályogból* épült, minden hozzá tartozó *Kőműves*, *Áts*, *Üveges* és *Lakatos* munkáival együtt, *betsültetett* a *kerttel* együtt... az *udvaron* lévő *szekér* és *sajtó színnel*... *Az udvaron* egy *Kis Kő Pincze* *kő boltzattal*... egy *Marhaállásra* és *szekér tartására* szolgáló *szín*, *kőből* épült *kút*.” (...) „*A Ház* a *Bodrog Szélén* a’ *Zsidó Templom* szomszédságában a’ *Vizre* járó *uttza* mentében, melly áll *Patits fákkal* *fa oszlopokon*, *gyékénnyel* *fedve* két *szobából* egy *Konyhából* és *kis óllal* és *dirib darab palánkokkal*.” (...) A következő leírásból megismerhetjük egy „*Rész szerént rótt fából*, *rész szerént pedig patitsbul* készült *fal*u s el *ótskult tetejű ház*, *ótska épületekkel*... *Telke tágas* és *derék*.” (...) – *képet*. „*A ház* melly(ről *forrásunk tesz említést*) áll egy *lakó szobából*, egy *Pitvarbol* *fa kéménnyel* és *előll* egy *készületlen szobából*, melly most *Istálló gyanánt* szolgál, *hossza* az *épületnek 7 és fél öll*, *szélessége öt öll*, melly *épületnek allya fekete kőből* azon *felül* pedig *átaljában vályogból* van építve, *Gyikiny* és *egyébb fele fedéllel*... a *ház mellett*

22. *Bencsik János*: A tokaji kisnemesség a XVIII. században. Tokaj és Hegyalja V. Miskolc, 1991. 42–58.

23. *Bencsik János*: A Bégányiak tokaji birtoka. Szőlőföldünk 15. 5–6. Megköszönöm itt is a Zemplén Megyei Levéltár dolgozóinak sokirányú támogatását és készségét tudományos tevékenységünk közben.

24. *Bencsik János*: Tokaj mezőváros társadalmi tárgyainak tükrében. Sajtó alatt. (1774–1849). Megköszönöm itt is Bacsó András vezérigazgató eszmei és anyagi támogatását, amivel Tokaj-Hegyalja kutatása csak gazdagabb lett.

lévő nagy kertel... mint egy 56 hasszon vehető gyümölcs fák". (...) Lássuk a további leírásokat is! „A Ház melly egy az Orosz Utczában a Bodrog utczára vezető Kis Köz (sarkán) fekszik, melly előll egy tágas Szoba, jó Pitvar, utánna egy Kis Szoba és egy Patits fallal el rekesztett komorából melly ugyan kőből épült. Utánna vagyon mint egy 1 1/2 Öles szekér szín egy Sv Istálló, mely hossza 6 és belső világossága 3 ölet üt vályogból épülve. A másik oldalon vagyon a Kamara építve 4 öll hosszú belső világossága 1 3/4 öll, az alatt vagyon egy ki bótozott Pintze mint egy 4 öll, a Torka két ölet üt, szintén ki bótolva. A háznak fedele átalján fogva rossz... Ugy szintén a Háznak kerítése avagy Palánkja is már az Ujjitást... meg kívánja.” (...) Végezetül „Kis Tokajban (azon) rossz ház, Ugyan ott másik telken egy szoba és egy konyha. A városban a Pap utczában ház jó állapotba.” (...)

A bemutatott részletekből többnyire 2-3 osztatú lakóházak képe bontakozhat ki, s ennek megfelelően szobából, pitvarból, szobából, illetve kamrából állottak. A fal anyaga vályog(tégla), kő alappal. (Az emlegetett fekete kő a tokaji hegy vulkáni eredetű terméke.) De gyakori a paticsfal is. Ilyen szempontból van egy igen hasznos leírásunk is, melyből kiderül, hogy a paticsfalat oszlopok tartják, kívül-belül sárral tapasztották. De utalás történik a fagerendákból összerótt, s tapasztott falú építményre is. Az épületek tetejét náddal, gyékénnyel fedték, de említenek zszindelytetős építményt is. Egyébként is a helybeli zszindelykészítésről forrásainkban említés történik. Egyebek mellett a királyi fatelep szomszédságában ácsok hasogatták korszakunkban a tetőfedő zszindelyt.²⁵ Zszindelykészítésre utal Horváth ácsmester hagyatékának egyik részlete is: „Egy néhány 100 sindel (vagyon) és arra való fenyőfa tőkék”. A leírásokból az tűnik ki, hogy többnyire egyszerű, paraszt lakóházak lehettek a felsorolt építmények, talán a város szélén, illetve Kistokajban. Értékük ennek megfelelően 100–150 Ft között ingadoztak.

1819-ben elhunyt Oláh Sámuel asztalosmester, kinek építés alatt lévő lakóházát az esküdtek 3000 forintra becsülték.²⁶ Így írták le: „Ezen épület foglal magában két nagyobb szobát egy Konyhát és Komorát. Az első szoba alatt vagyon egy tágas Borház, melynek padlása vakolatlan, stukatur fákkal, bé vagyon rakva... fundamentumai kőből sárral vannak rakva, részint mésszel, rend szerint vakolva, rész szerint földdel vakolva. Az első szobának stukatur a padlása közönséges módon van be vakolva. A konyha boltoztatja pedig a Kéménnyel együtt téglából mésszel vagyon készülve.” Talán sokatmondó e részlet is, miszerint a lakóház „ablakain Sallu gaterech voltak”.

Az adózók kezén lévő ingatlanok

	Megnevezés	1816	1818	1819	1820	1821
ALSÓ TIZED	Ház	–	57	59	79	63
	Szőlő (kapa)	156	144	152	152	166
	Rét (darab)	38	56	61	56,5	60,5
	Szilvás	6	2	2	2	4
KÖZÉP TIZED	Ház	–	61	70	70	71
	Szőlő	152	131	131	131	121
	Rét	36,5	44	47	47	40,5
	Szilvás	14	1	3	3	4

25. J. Mohl und..., i. m.

26. Zemplén megyei Levéltár (ZmL.) Tokaj város iratai, tanácsülési jkv. 1819. No. 242.

Az adózók kezén lévő ingatlanok

		Megnevezés	1816	1818	1819	1820	1821
DANCKA TIZED	Ház	–	66	80	70	67	
	Szőlő	209	149	160	162	167	
	Rét	31	21	29	29	27	
	Szilvás	49	3	3	2	4	
BODROG TIZED	Ház	–	68	82	80	79	
	Szőlő	357	193	196	196	216	
	Rét	66,5	77,5	77,5	77,5	79,5	
	Szilvás	9	–	2	2	2	
KISTOKAJ I. TIZED	Ház	–	85	80	81	72	
	Szőlő	86,5	158	147	148	130	
	Rét	–	104	96	96	84	
	Szilvás	1	1	4	4	5	
KISTOKAJ II. TIZED	Ház	–	69	69	69	81	
	Szőlő	46	42	44	45	56	
	Rét	19,5	75	69,5	69,5	76	
	Szilvás	3	2	2	2	1	
ÖSSZESEN	Ház	–	406	440	449	433	
	Szőlő	1006,5	817	830	834	856	
	Rét	125	366,5	380	375,5	367,5	
	Szilvás	82	9	16	15	20	

A szőlőültetvény területi megosztottsága az 1818-as esztendőben

Tizedek	Alsó	Közép	Dancka	Bodrog	Kistokaj	Összesen	
Összesen összeírt	113	109	126	111	92	97	648
Ebből zsellér	36	31	39	49	72	74	285
Alzsellér	21	31	38	51	43	43	165
Az összesenből							
Szőlő-tulajdonos	52	53	72	88	71	30	366
Ez %-ban	46,0	48,6	57,1	79,2	77,1	30,9	56,4
Nem tulajdonos	61	56	54	23	21	67	282
A tulajdonosok közül iparos	23	13	8	11	3	3	61
A szőlő összes területe (kapa)	144	131	149	193	158	42	817

Tizedek	Alsó	Közép	Dancka	Bodrog	Kistokaj	Összesen
Egy tulajdonos átlag-területe (kapa)	2,7	2,4	2,06	2,1	2,2 1,4	2,2

A szőlő, amiként azt mind történeti forrásaink, mind a különböző célzatú feldolgozások lépten-nyomon hangsúlyozzák Tokaj-Hegyalja gazdasági tevékenységének, egész gazdálkodásának alapja, megélhetésének avagy vagyonosodásának záloga volt. Úgy tűnik, hogy a város belterületén lakó adófizetők számottevő szőlőtermelők, illetve jelentősebb bortermelők, mint e korszakban a kistokajiak. Az átlagbirtokok legalább is ezt egyértelműen tanúsítják. A belterületen az egy tulajdonosra eső átlag-szőlőterület 2,32 kapa volt, míg a kistokaji 2 tized együttes átlaga 1,98 kapa. Egyébként is a kistokaji II. tized átlaga a legalacsonyabb a városban, itt mindössze 1,4 kapa jutott egy tulajdonosra. Más megközelítésben vizsgálva adatainkat, a szőlőtulajdonosok aránya egy-egy tizedben az 50% körül mozgott, kivételt a már említett Bodrog és a Kistokaj I. tizedek mutatnak, ezek esetében a tulajdonosok 70% fölött voltak. A legalacsonyabb részese-dés, érthető módon itt is a kistokaji II. tizedre esett, mindössze 30%-os arányt mutat.

Érdeemes utalni arra is, hogy miként módosult az összeírt adózó tulajdonosok kezén lévő, bizonyosan minden esetben *dézmás* szőlőterület nagysága. 1816-ban a szőlős ingatlanok együttes nagysága meghaladta az 1000 kapát.²⁷ Ide írható egy közel fél évszázaddal korábbi adat az egykorú *dézmás* szőlők területét illetően, amikor még nem jelentkezett a szőlő és bortermelés, borértékesítés dekonjunktúrája, amikor Tokaj határában az 5000 kapát is meghaladta a *dézmás* szőlők együttes területe.

Fentebb a szőlőterület átlagával dolgoztunk, de nem kevésbé fontos, ha utalunk arra is, hogy az egy-egy birtokos kezén lévő terület nagy ingadozást mutatott. Az 1810-es esztendőben az összeírtak az 1-2 kapa szőlőtől a 8-9 kapa szőlőig birtokoltak. Bizonyára ettől nagyobb területtel is találkozhatnánk, de ezek nem is szerepeltek a konskripciókban.

Mesterségek és kereskedés

Évek	1818	1819	1820	1821	
ALSÓ TIZED	MESTERSÉG (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	14	14	15	15
	harmad oszt.	42	48	38	40
KÖZÉPSŐ TIZED	KERESKEDÉS (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	–	3	3	2
	harmad oszt.	1	2	2	2
ALSÓ TIZED	MESTERSÉG (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	8	9	9	8
	harmad oszt.	37	27	27	33
KÖZÉPSŐ TIZED	KERESKEDÉS (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	3	3	3	4
	harmad oszt.	4	5	5	1

27. A *kapa* nagysága korszakunkra már nem fiktív, a munka tempójához alakított területi egység, hanem véleményem szerint 200 n.-öl-ben elfogadott terület. Vö. Bencsik J., 1991. Szőlőhegyek műveltetése... 156-157.

Mesterségek és kereskedés

Évek	1818	1819	1820	1821	
DANCKA TIZED	MESTERSÉG (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	5	3	3	3
	harmad oszt.	24	28	28	27
BODROG TIZED	KERESKEDÉS (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	–	2	2	1
	harmad oszt.	1	1	1	3
KISTOKAJ I. TIZED	MESTERSÉG (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	5	5	5	5
	harmad oszt.	17	22	22	26
KISTOKAJ II. TIZED	KERESKEDÉS (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	–	–	–	–
	harmad oszt.	1	2	2	2
KISTOKAJ I. TIZED	MESTERSÉG (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	3	2	2	2
	harmad oszt.	17	8	7	15
KISTOKAJ II. TIZED	KERESKEDÉS (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	–	–	–	–
	harmad oszt.	–	1	1	1
KISTOKAJ II. TIZED	MESTERSÉG (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	1	2	2	–
	harmad oszt.	11	13	13	13
KISTOKAJ II. TIZED	KERESKEDÉS (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	–	–	–	–
	harmad oszt.	–	–	–	6
ÖSSZESEN					
KISTOKAJ II. TIZED	MESTERSÉG (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	35	35	36	33
	harmad oszt.	147	136	135	155
KISTOKAJ II. TIZED	KERESKEDÉS (első oszt.)	–	–	–	–
	másod oszt.	3	8	8	7
	harmad oszt.	7	11	11	15

Megjegyzés: Forrásaink questorként emlegetik a helybeli kereskedőket, noha közöttük bizonyosan voltak épülettel (bolt, patika) rendelkező egyének is.²⁸

Napjainkban a település kutatásban teret hódító új szemlélet a városokat nem a klasszikus értékrend, vagyis királyi város (civitas), illetve mezővárosi jog (oppidum) alapján vizsgálja, hanem funkcionális szerepkörben tanulmányozza és osztályozza azokat.²⁹ Noha kétségtelen tény, hogy a várost az önigazgatás lehetősége, a működésben, működtetésben megnyilvánuló autonómia emelte ki a feudális kötöttségek hálójában vergődő parasztfalvak sorából. Alapjában azonban a várost a javak termelésében a kézművesek (céhek), a javak közvetítésében a kereskedők szerepe határozták meg. Az általuk mozgósítható ipari és kereskedelmi tőke jelentette azt a pénzügyi hátteret, amely a városra jellemző lehetett.

Ha ezt követően a kézműveseket és kereskedőket bemutató táblázatunkra tekintünk, azonnal feltűnhet, hogy Tokajban sem első osztályba sorolható „mesterség” (kézműipari műhely), sem „kereskedés” nem volt. Ez arra hívja fel figyelmünket, hogy a

28. Pálmány Béla: A nógrádi mezővárosok társadalma (1820–1870). Szabad György (szerk). A pogárosodás útján i. m. 171.

29. Eperjessy Géza: Városi kereskedők a reformkorban. 57–62. Szabad György (szerk.) i. m.

hely (Tokaj) kiváló adottságai ellenére – talán nem vonzotta a jelentősebb tőkével rendelkező iparosokat, kereskedőket. A görög kereskedők elvesztették korábbi pozíciójukat, a zsidók pedig – feltehetően – még nem nyertek elegendő teret működésükhöz. Arra is gondolhatunk, hogy ha rendelkeztek is megfelelő tőkével, a működéséhez nem nyílott megfelelő tér. E tény, mármint az első osztályú üzemek hiánya, mindenképpen az előállított, a megtermelt ipari áru tőkeértékét, illetve a kereskedelemben jelenlévő forgótőke nagyságát minősítheti. Bácskai–Nagy szerzőpáros (immár alapvető) művükben a hazai városok sorrendjében (éppen korszakunkban) Tokajt a 109. helyre sorolták be, amikor a hazai városaink közül 132-t minősítettek betöltött szerepkörük (funkciójuk) alapján.³⁰

Azt biztosra vehetjük, hogy a város vezetésében kellő arányban és megfelelő súllyal vettek részt a céhes mesteremberek, illetve a kereskedők.³¹ Egy-egy a vezetésre alkalmas, a vezetésben jártasságot szerzett egyént évtizedeken át ott találhatjuk a magisztrátusban, a különböző hivatalokban.³² Még az sem változtat e helyzeten, hogy az erősödő és erősen szerveződő kisnemesség éppen az 1820-as években indított harcot, majd pert a város, általuk *parasztnak* becsmért *tanácsa* ellen, s mindezt azért, hogy nagyobb súlyt biztosítsanak a nemességnek a vezetésben, nyilvánvaló szándékkal, és pedig azzal, hogy kisnemességérdekeit jobban érvényesíthessék.³³

A kézműves és kereskedő réteg tagjai is rendelkeztek szőlőbirtokkal. Sőt úgy ítélnék meg, hogy Tokajban is hozzátartozott gazdálkodásukhoz, gazdasági-termelői

30. *Bácskai Vera–Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és Városok Magyarországon 1828-ban.* Bp. 1984.
31. Tokaj város céhes életének kutatása még várat magára. Amit a város irattárában lévő anyagból tudni lehet, az a következő: Mária Terézia korából származik (1779.) az első közös, *Üveges, Asztalos és Lakatos* céhlevél, másolatban. (ZmL. város irata, 1779.) Néhány évvel később keletkezett az a feljegyzés, melyben „*A Nemes Szabó Czéh*”-re vonatkozó névanyag található. Eszerint Kerékjártó Szabó István céhmester, Reich Szabó János kis czéhmester vezetésével 8 szabó, továbbá 2 *német* szabómester alkotta a céhet. (ZmL. uo. 1785. illetve tanul. jkv. 1801. No. 140.) A *szíjgyártócéh* Katona Mihály atyamester és Krauz János kis céhmester irányította közösség perbe keveredett Helebrandt Józseffel és Kemény Dániel puskaművessel. (ZmL. Uo. 1800. No. 55.) Másutt a *Tokaji szíjgyártó céh* comisszárius Vida István helyébe Zsibrik Alajos urat resolválta a prefectus... (Uo. 1801. No. 116.) A tokaji *Nemes csizmadia Czéh* több alkalommal keveredett perbe, így 1800-ban (Uo. 1800. No. 77.) illetve 1813-ban. (Uo. 1813. No. 33.) Forrásaink szerint a bodnärmesterek később szervezkedtek. Miután – fogalmaznak a tokaji *bodnärmesterek* „a sok panasz onnan származik... hogy semmi rendszabás nincsem... magunk is szégyeljük, hogy ezen Nemes Városnak Neve Tokaj messze tartományokba híres és nevezetes a Bornak termesztésére nézve, ... mégis ezen legfőbb kincs, melynél városunk Lakosainak több nincs, sokszor Rossz Edénybe szüretvén... közöttünk a rend ilendő képpen meg tartassék, mi is egy társaságot vagy is czéhet fel állítani ügyekezünk”. Uo. tan. üljkv. 1804. No. 16. Máskor perbe keveredett egyik külső mesterrel. (Uo. 1829. No. 229.) Működött itt *zsemlyesütő, pékmester* (Linczmajer Mihály, 1770-től), Suller Péter *órá*s (ki a kassai céhbe tartozott), 1826. A helybeli *kéményseprő* a budai czéh tagja volt. (1800.) *Képfestő* (1803.), *rézműves, ötvös* (XIX. szd elej), *borbély* (1772.), több *tímár* (1820.), *kerékgyártó, kőfaragó* Jesper Lőrincz (1770.) Erdőbényéről érkezett. Májér György *képfestőről* is tudunk (1826.).
32. A város vezetőtestületében mások mellett szerepet kapott Üveges Ádám (alias Novák) *üveges mester*, (1770.) Linczmajer Mihály *pékmester* (1770-től folyamatosan 50 éven át (!), Kreizell András *Rézműves mester* (1778), Repka Mátyás *ácsmester* (1806), Holup Mátyás *szíjgyártó mester* (1808), Kundt Pál kereskedő (1801). Ezek csupán példák a témakörhöz, a levéltári anyagból évente féltucatnyi személyt lehetne kiírunk.
33. Tokajra: *Bencsik János: Tokaj város magisztrátusa és más hivatalviselői (1770–1825).* Tokaj és Hegyalja I. Miskolc, 1989. 123–132.

tevékenységükhöz a szőlő, a szőlőművelés, a borértékesítés. Ezt segítette, e törekvésüket támogatta a feudális kötöttségekkel alig terhelt szőlőbirtok, szabadabb jogi helyzete nem húzta vissza a tulajdonost, nem kötötte a feudumhoz, hanem szabadon érvényesíthette városlakó voltából eredő jogait e téren is. Szabadon forgalmazták a szőlőbirtokot. Az egyetlen kötöttség a dézsmakötelezettség volt, melynek leróvása után szabadon rendelkezett a tulajdonos a terméssel, mind pedig az ingatlanal.³⁴ A termés, a bor értékesítéséhez rendelkezésükre állott a *kurtakorcsmáltatás* joga, lehetősége. A toka-jiakat nemcsak helyben, hanem „vidéken” is megtalálhatjuk korcsmáltatás közepett.³⁵ A tekintélyes bortermelő helybeliek ott voltak a *város korcsmájának* termékszállítói között is.³⁶

Miként írtuk is, ekkorra a görögök visszaszorultak a város gazdasági életéből, a vezetésben pedig korábban sem találhattunk – éppen származásuk, állampolgárságuk stb. okán – egyetlen görögöt sem, még a görög nemeseket sem. Talán e viszonylagos „jogfosztottság” eredményezhette visszaszorulásukat, netán kitelepedésüket Tokajból is. Helyükre – erről is szólottunk – a zsidóság szivárgott be. Szemléletes példa lehet a Keffala család esete. Ők görög kereskedők voltak Tokajban (is), s korábban számos alkalommal nyújtottak kölcsönt a városnak is. Utánuk Schmol zsidókereskedő és más családok tűnnek fel hasonló szerepkörben.³⁷

A kézművesek egy jelentős csoportja a Szepességből vagy a Habsburg-birodalom belsejéből verbuválódott, többnyire német ajkúak. Evangélikusok lévén, tevékenységükhöz kapcsolódott a tokaji evangélikus egyház megszervezése az 1780-as években, majd az egyház eltartása, később hanyatlása is.³⁸

A kézművesek és kereskedők, kétségtelen legpolgárosodottabb rétege lévén a városnak, területi elhelyezkedésük is jellemzően alakult helyben. Az elsőként összeírt, felső, középső és alsó tizedekben, vagyis a történelmi *belvárosban* éltek, itt állottak lakóházaik, s itt tartottak ipari műhelyeket, illetve bolthelyiségeket.³⁹ Ezáltal a belvároshoz kötődött az összeírt háztartásoknak, ipari és kereskedői üzemeknek több mint 70%-a. Nyilvánvalóvá lehet tehát, hogy e városrész már a XIX. század elején a legpolgárosodottabb.⁴⁰ A csatlakozó térségek, elsősorban is a Bodrog tized, még inkább a vár területe a *város peremének* tűnik, míg a kistokaji részek a *külváros*, részben pedig a parasztfalvak képét mutatták. Kistokajban máig megtalálhatók a parasztkörnyezetre jellemző *csűrös telekszerkezet* maradványai.

A fentiek azt is sugallhatják, mintha a külvárosi településrészként említett Kistokaj parasztlakó által lakott jobbágyfalu lett volna. Miután azonban közigazgatásilag soha nem különült el a történelmi belvárostól, a *Nagytokaj*ként is emlegetett városrésztől, ilyen helyzet nem állhatott elő. Sőt éppen a XIX. század elején az országos vásárok

34. *Bencsik János*: Egy 5 évig tartó pereskedés avagy ellentétek a kisenemesség és a város tanácsa között. Észak-Magyarország, 1989. júl. 1.

35. Csak ezzel mármint a szőlőbirtok meghatározó (!) szerepével függött össze az, hogy forrásainkban a birtokcserék körül igen erős kötöttségek tapasztalhatók, s rendre hangsúlyozzák, hogy minden esetben figyelembe kell venni a vérségi jogot, szomszédság jogát stb. Az effajta peres anyaggal van tele a hegyaljai városkörnyék. Itt mondok köszönetet munkatársamnak, dr. Baánné Kaupert Margitnak e levéltári források jegyzeteinek átmásolása, rendezése közben nyújtott munkájáért.

36. ZmL. Uo. 1820. No. 30.

37. *Bencsik János*: A tokaji borbíró gazdasági szerepköre. Szőlőföldünk 13. Miskolc, 1988. 22–25.

38. *Spech* i. m., is szól Schmolli Dávidról, aki ez első zsinagógát építette a zsidó közösség számára.

39. Vö. Az evangélikus egyház anyakönyvi bejegyzéseit, Evangélikus egyházi Levéltár, Nyíregyháza. Tokaji anyakövek.

40. *Bencsik János–Veres László*: Tokaji Múzeum. (TKM. füzet sorozat 363.) Bp. 1989.

helyét is Kistokajtól délnyugatra jelölték ki. Ez és más törekvések nem engedték leszakadni Kistokajt a „privilegizált” Tisza–Tokaj közigazgatási egységéről.

Bár kétségtelenül lehetett valami parasztos Kistokaj egészében. Ez mégsem meghatározó e városrész esetében. Állításunkat az állattartással foglalkozó táblázatunk is megtámogathatja. Lássuk végül az állattartásra vonatkozó eredményeinket! Az adózók gazdaságában nem szerepel kellő arányban a kor fontos igás állata, a ló (amely csaknem indokolatlan, hiszen az országúti szekerezéshez, vásározáshoz nélkülözhetetlen volt). Az ökör – mint a másik tehervonó állat, továbbá a szántóföldi gazdálkodás igásállata – megfelelő súllyal szerepel a városi gazdaságokban. A hagyományos, korabeli táplálkozás egyik alapanyaga a *szarvasmarha teje* lévén, ez feltételezte a fejőstehenek magas számát. Ha megnézzük táblázatunkat, adatainkból kitűnik, hogy nagyjából egyenletesen oszlanak meg a tehének a tizedlakók háztartásai között. Talán Kistokaj I. tizedének gazdái kaptak nagyobb súlyt, vezető szerepet a tehéntartás területén. Ha ugyan az adózás terhétől mentes háztartások erre rá nem cáfolnának.

Szerencsésnek mondható, hogy rendelkezésünkre áll a fejős tehének számáról egy 1815-ös városi összesítő is. A város magisztrátusa tenészbikákat vásárolt, melyhez a szükséges pénzt a „bika alá való” tehének tulajdonosaira vetették ki. Egy tehén után fél rajnai forintot (azaz 30 krj) szedett be a hivatal. A tehének száma ekkor 559 db-ra rúgott. Ha arra gondolunk, hogy az 1816-os táblázatunkban mindössze 266 db-ot írtak össze, más években pedig 200 körül mozgott a számuk, máris következtethetünk, hogy az adófizetők tulajdonában lévő és összeírt tehének darabszáma a tényleges állomány 50%-át sem minden esetben érte el. Az 1815-ös marhaszám összeírásban ott szerepelnek a nemesek, a városi uraságok, így pl. Nemes Szerviczky György földbirtokos és postabérlő, kinek 6 fejőstehene szerepelt e jegyzékben.

Táblázatunk tehát semmiképpen nem tükrözheti az állattartás tényleges helyzetét Tokajban. Arra azonban mégis kiválóan alkalmas, hogy a parasztüzemekben betöltött gazdasági szerepét segítségével kikövetkeztethessük. Ezek szerint minden harmadik háztartás rendelkezett fejős- vagy meddő (!) tehénnel. Igavonó ökörpár azonban csak minden huszadik üzemben dolgozhatott. Ha hozzávesszük a lófogatok számát is, a helyzet lényegesen nem változhat így sem.

Az adózók állatállománya

Megnevezés		1816	1818	1819	1820	1821	Összesen
ALSÓ TIZED	Ökör	6	5	5	5	5	26
	Fejőstehén	42	27	31	31	31	162
	Meddő tehén	6	16	17	19	19	77
	Növendék	12	3	2	2	2	21
	Ló	10	1	4	4	4	23
KÖZÉP TIZED	Ökör	4	3	2	2	–	11
	Fejőstehén	26	23	28	28	28	133
	Meddő tehén	26	10	10	10	11	67
	Növendék	19	2	1	1	1	24
	Ló	18	6	4	4	4	36
DANCKA TIZED	Ökör	8	4	4	4	6	26
	Fejőstehén	34	13	16	14	16	93
	Meddő tehén	–	4	6	8	15	33
	Növendék	10	–	–	–	–	10
	Ló	6	1	2	2	4	15

Az adózók állatállománya

Megnevezés		1816	1818	1819	1820	1821	Összesen
BODROG TIZED	Ökör	48	17	22	22	17	126
	Fejőstehén	35	17	22	17	26	117
	Meddő tehén	2	13	10	11	15	51
	Növendék	27	–	–	–	–	27
	Ló	2	–	2	2	–	6
KISTOKAJ I.	Ökör	34	21	21	21	27	124
	Fejőstehén	57	33	31	31	39	191
	Meddő tehén	7	15	14	13	14	63
	Növendék	12	–	1	1	–	14
	Ló	3	–	4	4	1	12
KISTOKAJ II.	Ökör	15	12	15	13	8	63
	Fejőstehén	22	13	16	17	31	99
	Meddő tehén	9	9	9	9	16	52
	Növendék	6	–	–	–	–	6
	Ló	9	4	4	4	5	26
	Összes						
	Ökör	62	69	67	63	115	
	Fejőstehén	216	126	144	138	171	
	Meddő tehén	50	67	66	70	80	
	Növendék marha	86	5	4	4	3	
	Ló	48	12	20	20	18	

Összegzésül a következőket kell elmondanunk: a jelen írás címében azt jeleztük, hogy a kiválasztott 5 dikális konskripciót úgy dolgozzuk fel, hogy abból kibontakozhasson Tokaj adófizető népességének tényleges gazdasági ereje. Majd a továbbiakban ezeket az adatokat szembesítettük a várossal, illetve szervezeti egységeivel, a tizedekkel. Eközben úgy tekintettünk ezekre a városrészekre, mint a termelést végző háztartások (üzemek) térbeli megszerzésének feltételeire. Sikerült megjelölnünk a legpolgárosodottabb városrészt, a történelmi belvárost, a közigazgatás, az egyházi élet, a művelődés területét.

**DIE STEUERZAHLER VON TOKAJ DIE WECHSELWIRKUNG
ZWISCHEN HAUSHALTUNGEN, FAMILIENBETRIEBEN
UND DER STADT (1816–1821)**

Ihr Rang als Marktflecken sowie ihre Privilegien hatten einen günstigen Einfluss auf die Entwicklung der Gesellschaft von Tokaj und somit auch auf den Prozess der bürgerlichen Umgestaltung, dies insbesondere in jenen fünf Jahren, die hier zur Untersuchung stehen (1816–1821). Ein getreues Bild von der wirtschaftlichen Lage der steuerzahlenden Haushalte der Stadt erhalten wir wohl durch fünf Konskriptionen. Hierin werden wir nicht allein über die Wirtschaft informiert, sondern wir bekommen auch eine Vorstellung von den Beziehungen der Haushalte untereinander sowie von den Verbindungen zwischen Wohnort und den Familien.

Die Verwaltung von Tokaj untergliederte die Stadt in sechs Einheiten, die die sog.

Tizedek (dt. Zehntel) waren. Die historische Innenstadt bestand aus drei solchen Zehnteln, wo nebenbei gesagt die rangvollsten Privathäuser zu finden waren. Doch hier gab es auch eine ganze Reihe von gemeinnützigen Gebäuden, wie zum Beispiel, die römisch-katholische, die neuerbaute reformierte und die griechisch-katholische Kirche und das Stadthaus. Hier stand auch das Gasthaus „Fekete sas“ (dt.: Zum schwarzen Adler). Diese drei Zehntel wurden im Osten von dem Bodrog-Zehntel abgegrenzt, während sich hier im Süden unter dem Namen Kistokaj ein Aussenbezirk (in zwei Zehntel unterteilt) anschloss.

In der Innenstadt wurden von den Handwerkern und Händlern der Stadt Werkstätten und Läden unterhalten. Diejenigen, die in der Landwirtschaft tätig waren, befassten sich in erster Linie mit dem Weinbau. Ausserdem nahmen sie mit ihren Produkten am Weinhandel teil. Aber auch die wohlhabenderen Handwerker und Händler besaßen Weingärten.

Schon in den Jahrzehnten zuvor hatte sich in Tokaj eine Schicht herausgebildet, die eine Wirtschaft mit doppeltem Antlitz betrieb, einerseits nämlich einem bürgerlichen Beruf nachging, andererseits die Weingärten bestellte, bzw. bestellen liess.

János Bencsik

„ADD NEKIK A TE SZENT NEVEDET”
ZARÁNDOK- ÉNEKESEK ÉS ÉNEKES VÁNDORKOLDUSOK
A KIJEVI RUSZBAN

OROSZ GYÖRGY

A kereszténység, amely az építészet és a festészet új formáit, új zenét és új ünneplésséget hozott magával a kijevi oroszokhoz, gyökeresen átalakította az „újkeresztények” pogány költészetét is, de eközben a keresztény művészet maga is jelentős változásokon ment keresztül a helyi hatások következtében.

Az egyik legsajátságosabb népköltészeti műfaj a keleti szlávoknál az *egyházi népének* (duhovnyj stich), amely formájában és zenei előadásában az epikus dalok éneklésének közös szláv hagyományát és a szláv mitológia szüzséit folytatja.¹ Az egyházi népének léte nem köthető csak az orosz kultúrához vagy csak a szlávokhoz: *európai hagyomány*, kereszténységhez tapadó általános folklórjelenség. A nagyorosz (a továbbiakban: orosz) egyházi népénekre vonatkozó, a vizsgálódásomhoz *Varencov* és *Bessonov* ma már történetinek tekinthető népköltészeti kiadványai szolgáltak korpuszként.² Az énekek tartalmi átvilágításakor elsősorban annak kiderítésére törekedtem, hogyan egyesítette a középkori orosz ember tudata a pogány és a keresztény – kánoni és apokrif – világfelfogás és kultúra aspektusait; fokozott figyelmet szentelve az átmenet problémájának: a különböző világképek transzformációjának és egymásba ágyazódásának.

Magyarországon az orosz egyházi népénekhagyomány tudományos feldolgozására a ruszisztikai irodalomban csak szerény kísérletek történtek. Ebben a témakörben megjelent,³ és az elkövetkező időkben napvilágot látó tanulmányaim ennél fogva a szakmai közélet érdeklődésére tarthatnak számot.

A pogány-keresztény vallási szinkretizmussal kapcsolatban az orosz egyházi népének igen értékes információkat szolgáltatnak. Beható eredettörténeti és tartalmi vizsgálatuk révén egyértelműen bizonyítható a *pogány archaikus világkép* tudatmélyi kategóriáinak keresztény közegben való továbbélése és újratermelődése. Kimutathatók az írásbeliség és a folklór határán álló népénekekben *kozmozgónikus*, *antropogogo-*

1. Tokarev Sz. A. (főszerk.): Mitológiai enciklopédia. I–II. Budapest, 1988. II. kötet. 590.
2. Varencov V.: Sbornik russkich duhovnyh stichov. Sankt-Peterburg, 1860.; Bessonov P.: Kaleki perechozie. Sbornik stichov i issledovanie. Tom I–II. Moskva, 1861–64.
3. Orosz Gy.: Apokrifák és vallásos népének kölcsönhatása. In: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, Tomus 12/E. 1990. 123–136.; Orosz Gy.: A keleti szlávok egyházi népénekeiről és ezen folklóralkotások egykori hordozó rétegéről. In: Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. II. kötet. Nyíregyháza, 1991. 555–562.

nikus⁴ és beavatási mítoszok⁵ nyomai. Fény derül továbbá arra is, hogy a pogány *termékenység* és *földkultusz*⁶ keresztény talajon reprodukálódott. Bizonyos énekekhez pogány-keresztény szinkretikus *záradékok* csatoltak,⁷ más esetekben a keresztény ének-szövegbe szervesen beágyazódtak ezek a szinkretikus formulák:⁸ illetéknéppen pogány-keresztény, azaz kevert tudatformájú *ráolvasó ének imák* jöttek létre.

A közelmúlt orosz folklorisztikai kutatásai szerint – s itt csak Novikov közléseire hagyatkozom – az egyházi népénekek mai elterjedési területe nagyjából az egyéb epikus énekekével esik egybe, vagyis az ún. orosz északon jegyezték fel túlnyomó többségüket.⁹ Novikov, az 1950–60-as években az orosz északon (Arhangelszk-területi Kargopoli járás kiterjedt vidékein) végzett gyűjtési expedíciók anyagát elemezve, amelyek meglepően gazdag *élő népénekhagyomány* meglétét bizonyították, egybek között arra is rámutatott, hogy a mai előadók mindannyian a *paraszti közegből* kerülnek ki. Novikov közli továbbá, hogy az északi vidékeken ma is élnek még olyan öregek, akik jól emlékeznek a *vándorló énekes koldusokra* (népies nevükön oroszul: kaliki perechožie). S bár a népi énekesek ezen fajtája már régen kihalt, ennek ellenére a folkloristák gyakran találkoztak az 50–60-as években olyan adatközlőkkel, akik kijelentették, hogy ők maguk, vagy szüleik ezektől a koldusoktól tanulták az énekeket.¹⁰

Az 1917-es nagy októberi forradalom előtti Oroszországban ezek az éneklő vándorkoldusok még igen sajátos színfoltot alkottak. Kamenev így ír róluk 1930-ban: „Aki ismeri az októberi forradalom előtti régi falut, bizonyára emlékszik a tekerőlantos eléggé jellegzetes alakjára. Ott ül nyáridőben ez az istenes ember valahol az árnyékban, mellette a vakvezető fiúcska, körülötte a népes hallgatósereg. A tekerős zeneszerszámának egyhangú, szomorú, elnyújtott dallamával kíséri énekét, a vakvezető kisfiú csengő hangon éneklő a kíséresszólamot: hol »Alekszejről az istenes emberről«, hol »A gazdagról és Lázárról«, hol »Csodatevő Nyikolajról«, hol pedig »Az utolsó ítéletről« szól az ének... A tekerős, a kalika perechožij, akarva-akaratlanul az egyház ügynöke, vándorénekes, aki faluról falura, vásárról vásárra jár, s meggyökereztetni a néptömegek tudatában a nézeteket Istenről, a szent vértanúkról, Isten szolgálóiról, s ezeket a nézeteket kissé elnyújtva, a fantáziát megmozgató cselekményben fejti ki, sajátosan szomorú hangon, ami az egyszerű hallgatóságot bizonyos vallásos érzülettel tölti el...”¹¹

Oroszországban a papságnak is tudnia kellett ezekről az egyházi népénekekről – mutat rá Bessonov –, hiszen körös-körül ezrével énekeltek őket. A *cári udvarban* is megfordultak ezek a vak énekesek, illetve tartósan ott tanyáztak. Egyházi ünnepeken vallásos népénekeket adtak elő, és ezért ellátást kaptak. Így például Alekszej Mihajlo-

4. Lásd a „*Mélységek könyve*” (Golubinaja kniga) és a „*Jeruzsálemi tekercs*” (Jerusalimskij svitok) c. énekeket, ill. az utóbbi esetében az ugyanilyen elnevezésű prózai elbeszéléseket: *Varencov i. m.* 11–39., 229–235.; *Bessonov i. m.* 1/2. 269–378.; 1/16. 68–96.

5. Nevezetesen a „*Fëdor Tiron*” és a „*Bátor Jegorij*” (Jegorij Chrabryj) c. népénekek tartalmának iniciációra utaló motívumokat. Lásd: *Varencov i. m.* 95–110.; *Bessonov i. m.* 1/3. 525–558.; 1/2. 393–503.

6. Lásd ezzel kapcsolatban a „*Jeruzsálemi tekercs*” c. énekeket és prózai elbeszéléseket.; Vö. még: *Komarovič V. P.*: Kul't roda i zemli v knjažeskoj srede XI–XIII vv. V kn.: TODRL. T. 16. Moskva–Leningrad, 1960. 84–104.

7. Lásd a „*Legszentebb Istenszülő álma*” (Son Presvjatoj Bogorodicy) c. énekeket és prózai elbeszéléseket: *Varencov i. m.* 48–50.; *Bessonov i. m.* 1/6. 175–236.

8. Nevezetesen a „*Tizenkét péntekről*” (O dvenadcati pjatnicach) c. énekek és prózai elbeszélések rendelkeznek ezzel a sajátossággal. Lásd: *Bessonov i. m.* 1/6. 120–157.

9. *Novikov Ju. A.*: K voprosu ob evolucii duchovnyh stichov. In: *Russkij Fol'klor XII/1971.* 208.

10. i. m. 210–211.

11. *Kamenev S. A.*: *Cerkov' i prosvješćenie v Rossii.* Moskva, 1930. 188.

„Engem más szeme vezet,
 Engem a ti kezetek etet,
 .....
 Nézzetek rám szemetekkel,
 Hallgassatok fületekkel,
 Adakozzatok a kezetekkel...”

Vak énekesek és az őket vezető gyermek
 (N. N. Koreneva rajza. Közzétette: P. Bessonov)

vičs cár (1629–1676) válogatott társaságot tartott udvarában ezekből az énekes koldusokból.¹² Nincsenek adataink arról – írja Bessonov –, hogy a papság a régi Oroszországban üldözte volna ezeket a népi énekeseket és az általuk előadott vallásos énekeket. De az sem bizonyított, hogy a papság alkotta volna ezeket az énekeket, vagy pedig az egyház különleges pártfogását élvezték volna a népénekek és előadóik.¹³ A többnyire vak énekes koldusok nem avatkoztak be az egyházi liturgiába. Énekeiket a templomok ajtajainál, a kolostorok kapuibán, a piactereken és vásárokon adták elő.¹⁴ A papság

12. Bessonov i. m. II/4. XXVII.

13. i. m. XXVII.

14. i. m. XXX.; Kamenev i. m. 211.; Evdokimov M.: Pèlerins russes et vagabonds mystiques. Paris, 1987. 35.; Fedotov G.: Stichi duchovnye. YMCA-Press Paris, 1935. 5., 8.

toleráns magatartásával lehetővé tette, hogy a népi alkotó nézetek a maguk egyszerű módján továbbfejlődjenek és gyümölcsözzenek. A vallásos népének nagymértékű elterjedéséhez azért az egyház közvetett úton mégiscsak hozzájárult, s ez abban nyilvánult meg – mutat rá Novikov –, hogy az egyház *bőjti időben* tiltotta a „világi” énekeket, többek között a bilinákat, a történelmi énekeket és a balladákat. A vallásos családok a XX. század negyvenes éveii bőjtben „istenes” énekeket énekeltek. Az óhitűek közül sokan máig őrzik ezt a szokást.¹⁵

A fentiekben bemutatott énekes koldusok csak későbbi, azaz *másodlagos hordozói* az orosz egyházi népéneknek. A keleti szláv egyházi népének *elsődleges szerzői és előadói* – az orosz nép körében a legrégebb és legerjedtebb elnevezésükön *kaliki perechožie* – közvetítők voltak a keresztény egyház és a nép között. Átültették a bizánci–kijevi–moszkvai ortodoxia *kánoni* és *apokrif* eredetű műveiből a nép nyelvére mindazt, ami a tömegek fantáziájára a leginkább hatott, de eközben a keresztény nézetek orosz földön számos esetben egybeolvadtak a helyi *pogány mitológiával* írja idevonatkozó tanulmányában Fedotov.¹⁶

A Kijevi Ruszban a törzsi régmúltról és a fejedelmek dicső tetteiről szóló *bilina-eposz* mellett létezett a népi epikus költészetben egy olyan énekműfaj is, amely *mitológiai témákat* dolgozott fel. A keleti szlávok mítoszai olyan módon írták le a világot, ahogyan ezt a finnek eposza, a *Kalevala*¹⁷ teszi, valamint a skandináv mitológia *Verses Eddája*.¹⁸ A szinkretista tudatformában gyökerező orosz egyházi népének közül a „*Mélységek könyve*” (Golubinaja kniga) elnevezésű alkotások ábrázolják a világot – a három kozmoszt: a *mikro-*, a *mezo-* és a *makrokozmoszt* – a legkomplexebb módon.¹⁹ A „*Mélységek könyvéhez*” tipológiailag igen közel áll a legrégebbinek tartott eddikus vers: a „*Völva jóslata*” (Völuspá).²⁰ A mitológiai világlátás szemüvegén keresztül mindkét ének – a „*Völva jóslata*” teljesebben – *modellálja a világot*, ámbár igen tömörített formában. Míg a „*Mélységek könyve*” a pogány-keresztény szinkretista tudatforma alkotása, addig a „*Völva jóslata*” teljes egészében az archaikus mitologikus világnépek talajából nőtt ki.

Aničkov elgondolása szerint az egyházi népének a keresztény Rusz létrehozói-nak, azaz az „új emberek” klasszikus (pogány, világmagyarázó – O. Gy.) költészetének

15. Novikov i. m. 211.

16. Fedotov i. m. 9.; Az egyházi népének szerzői-előadói tartalmi ihletést a következő forrásokból kaptak: a *Szentírás*, *szentek legendái*, *egyházi énekek*, *apokrif elbeszélések* (Lásd: *Varencov* i. m. 6–7.). Fedotov ezzel kapcsolatban a következő kiegészítő megjegyzéseket teszi: Igen ritkák az ószövetségi témát feldolgozó énekek, ill. a Megváltó földi életének eseményei közül egy sem került be az Újszövetségből a népénekbe. Ő ezt azzal magyarázza, hogy a Biblia az orosz embernek nem volt mindennapi olvasmánya. Sokkal inkább szerették a szentek legendáit, a templomban hallott épületes történeteket, s igen népszerűek voltak az apokrif elbeszélések. Mindezek mellett az *ikonfestészet* is megtermékenyítőleg hatott az orosz egyházi népének születési folyamatában. (Lásd: *Fedotov* i. m. 14–17.)

17. Kalevala. Fordította Nagy Kálmán. Budapest, 1975.

18. Die Edda. Nach der Heldenschrift des Brynjolfur Sveinsson in der Übertragung von Karl Simrock. Berlin, 1987.

19. A „*Mélységek könyve*”, amely számos szövegváltozatban ismert, és egykoron igen elterjedt volt Oroszországban, talán az egyik legősibb egyházi népének. Kialakulására jelentős hatást gyakorolt az apokrif irodalom. Az ének mélystruktúrája kimondottan pogány. Ebből a talajból nőtt ki az a sajátos kozmológia, amely a kereszténységben újrászakralizált mikro-, mezo- s makrokozmosz leképezésével és értelmezésével foglalkozik. (Lásd: *Fedotov* i. m. 15.; *Varencov* i. m. 15–16.; *Tokarev* i. m. I. 126.; II. 586–587., 590., 595.)

20. Die Edda, i. m. 7–15., 274–275.

maradványai, ezen költészet legutolsó fejlődési szakaszának termékei.²¹ Fejlődésük végső szakaszában az egykori mitologikus költészet énekei, miután összeolvadtak bennük a pogány és a keresztény elvek, már új formában jelentkeztek, s ettől az időtől kezdve a *duchovnye stichi* (egyházi népelemek) néven ismeretesek.²² Fedotov azon a véleményen van, hogy az énekek a *XV–XVI. században* nyerték el mai, vagy az ahhoz igen közel álló megformáltságukat.²³ Szavaiból nem derül ki, hogy a népelemek szövegének vagy dallamának megformáltságáról beszél-e Preobraženskij szerint is léteztek már a XVI. századi Oroszországban egyházi népelemek, de ezek a népelemek korántsem lüktettek annyira a vallásos érzülettől, illetve az orosz egyházi énekekre jellemző „*znamennij*” *énekstílusban* adták elő őket.²⁴

Az orosz egyházi népelemek legősibb rétegében kifejezésre jutó vallásos tudatformát nem tekinthetjük a széles néptömegek általános tulajdonának, de még a népeleket előadó mai, a paraszti közegekből kikerülő énekesekének sem. A népelekek „nép” szava – hívja fel rá a figyelmet Fedotov –, ennek megfelelően pontosítást igényel.²⁵ Az óorosz időkben *egyházi joghatóság* alá tartozó ezen énekesek²⁶ vagy *literátus emberek* voltak, vagy ha mégsem tudtak volna írni és olvasni, az egyházi irodalomban *hallás után* többé-kevésbé járatosak lehettek. Bármennyire nyilvánvaló és meglepő a keresztény tanrendszer számos elemének elferdítése a népelekekben, a keresztény vallás ismeretének szintje a néptömegekben sokkal alacsonyabb volt, mint az egyházi világgal egykoron szoros érintkezésben álló „népi” énekeseké.²⁷ Ha tehát az egyházi népelekekkel kapcsolatban *néphitről* beszélünk, akkor *nem a mezőgazdasággal foglalkozó falusi lakosság vallásos tudatformáját, hanem az énekek hajdani, az óorosz korszakban élt szerzőinek, előadóinak nézetrendszerét* látom visszatükröződni bennük. Ezért az orosz egyházi népelekek nem szolgálnak az agrármágia talaján létrejött vallási szinkretizmus (igen elterjedt, de nem helyes elnevezéssel: a „népi kettős hit”) rekonstruálásának forrásául.

Az előbbieken már utaltam rá, hogy az egyházi irodalomnak milyen típusú-műfajú alkotásaiból építkeztek tartalmilag az orosz egyházi népelekek, amelyek az írásbeliség és a folklór határos műfajának mondhatók. A kölcsönzés az egyházi irodalomból minden bizonnyal *hallás után* történt, aminek a kézenfekvő oka az orosz társadalom nagyfokú *analfabetizmusa volt*, s ebből a szempontból a papok sem képeztek kivételt. A hallás útján átvett-megtanult anyag természetesen *folklorizálódott*. Erdélyi Zsuzsanna az archaikus népi imádságokkal kapcsolatban rámutatott (és megállapításai az orosz egyházi népelekekre is vonatkoztathatók), hogy az élőszavas irodalomban két vonulat figyelhető meg: a népköltészet *elsődleges oralitása* mellett létezik egy *másodlagos oralitás* is. Ez utóbbi az írott irodalom köznépi vonulata: az „*íratlan költészet-irodalom*”, mely élőszóban terjed – az írástudatlanok sajátja. Az *írott irodalom* és a kettős jellegű oralitás egymással *bonyolult kölcsönhatásban* állnak.²⁸ Magunk is megemlítettük már, hogy milyen nehéz az orosz egyházi népelekek különböző tartalmi vonulatait teljes bizonyossággal elkülöníteni egymástól. Ezek az énekek ugyanis bonyolult és

21. *Aničkov Je. V.*: Jazyčestvo i Drevnjaja Rus'. Sankt-Peterburg, 1914. 218.

22. *Varencov i. m.* 3–5.

23. *Fedotov i. m.* 6.

24. *Preobraženskij A. V.*: Kul'tovaja muzyka v Rossii. Leningrad, 1924. 49.

25. *Fedotov i. m.* 140–141.

26. Európa nyugati részén már a Karoling-korszaktól kezdve (VIII. sz.) kialakult a zarándokok jogi védelme. (Lásd: *Sigal P. A.*: Isten vándorai. Budapest, 1989. 57–61.)

27. *Fedotov i. m.* 8–9.

28. *Erdélyi Zs.*: Az archaikus népi imádságzaradékok történeti kérdései. In: Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből (Szerk.: *Erdélyi Zs.*). Budapest, 1991. 54–55.

sokirányú asszimilációs folyamat termékei, amelynek komponensei: 1. a keleti szlávok *orális mitologikus költészete*; 2. a Kijevi Ruszba transzplantált, s a maguk részéről tulajdonképpen egy hajdani folklorizációs folyamat eredményeként létrejött *írott és szóbeli apokrifek*; 3. a *hivatalos egyházi irodalom* többnyire élőszavas közvetítés révén, hallás után terjedő alkotásai.²⁹

Az egyházi népénekekben kifejezésre jutó nézetek véleményem szerint szoros összefüggésben vizsgálandók azokkal a *tudatforma-fajtákkal*, amelyekkel a társadalom különböző osztályai és rétegei a népénekek létrejöttének korszakában rendelkeztek. A 988-as „állami keresztelő” idején az uralkodó osztály és a nép világszemlélete, különbséget téve természetesen a városlakók és a falusi népesség között, a fejlődés eltérő fázisában volt. A kereszténység államvallássá nyilvánítása – mutatnak rá Nikol’skij és Grekov –, az uralkodó osztály esetében egy jóval korábban elkezdődött folyamat (krisztianizáció) „betetőzése” volt, a népnél viszont egy több évszázadig tartó kereszténnyé válásnak csak kiindulópontja.³⁰

A „kaliki pereczhozie” típusú énekekről csak akkor kaphatunk valamelyest is hű képet, ha tevékenységüket történeti fejlődésükben vizsgáljuk, napjainktól egészen a Kijevi Rusz korszakáig visszamenve az időben. Szükségesnek látom továbbá azt is meghatározni, hogy milyen helyet foglaltak el ezek az énekesek a keresztény Keleten és Nyugaton a középkor folyamán egyaránt meglévő egyetemes, nagyméretű – és ma is élő – *zarándokmozgalomban*. Annál is inkább, mert ezen énekesek megnevezésére szolgáló szavak jelentésmagva: *zarándok*, *vándor*. Így például megállapítható, hogy a nép körében leggyakrabban használt *kalika perechozij* kifejezés *kalika* szava – ’vándor, *zarándok*, *koldus*, aki egyházi népénekeket énekel’ jelentéssel – a *zarándokok speciális lábbelijének elnevezéséből ered* (kgör. *kalíka* tsz. < lat. *caliga* + *calceus*), amely lábbelit a szent helyekre való gyalogláskor viseltek.³¹ Vasmerhez hasonlóan Dal’ is valószínűnek tartja, hogy a *kalika* szó a *zarándokok lábbelijének elnevezéséből*, a lat. *calica*-ból ered, melynek jelentését ő így adja meg: ’bőrdarab, amelyet a láb felső részén szíjjal kötnek meg’.³² Akárcsak a többi, *zarándoklatot* gyakorló vallásban – mutat rá Sigal –, a kereszténységben is a *gyaloglás* a vezeklés egyik elsődleges formája; az idevágó szövegek némelyike egyenesen azt hangsúlyozza, hogy a *zarándoklatot* nemcsak hogy *gyalog*, hanem *mezítláb* kell elvégezni. Tulajdonképpen „mezítlábás” gyaloglásként értelmezhető a nyitott saruban való gyaloglás is.³³ A *kalika* szó az elmaradhatatlan *perechozij* (vándorló) jelzővel társítva leginkább a népköltészeti alkotásokban – például a *bilinákban* – fordul elő a *zarándokok megnevezéseként*.³⁴ A nép számára bizonyára nem volt érthető a görög-latin eredetű *kalika* szó, valószínűleg ezért tehetette mellé a *perechozij* jelzőt. A jelző nélküli *kalika* szó ’*zarándok*’ értelemben a *hivatalos irodalomban* (évkönyvek, egyházzabályzatok) igen gyakran használatos.³⁵

Aničkov megpróbált tipológiai párhuzamot keresni a kaliki perechozie típusú keleti szláv *zarándok-énekesekre* vonatkozólag, s ezt a párhuzamot a francia középkor

29. Orosz Gy. 1990., i. m.

30. Nikol’skij N. M.: *Istorija ruszkoj cerkvi*. Moskva, 1983. 21–22.; Grekov B. D.: *Kievskaja Rus’*. Moskva, 1949. 384.

31. Vasmer M.: *Etimologičeskij slovar’ ruszkojazyka v 4-ch tomach*. Tom 2. Moskva, 1986. 167.

32. Dal’ VI.: *Tolkovij slovar’ živogo velikoruszkogo jazyka v 4-ch tomach*. Tom 2. Moskva, 1955. 78.

33. Sigal i. m. 61.

34. Golubinskij Je. Je.: *Istorija ruszkoj cerkvi*. Tom I. Moskva, 1904. VIII/874.; Varencov i. m. 5.; Majkov L.: *O bylinach Vladimirova cikla*. Sankt-Peterburg, 1863. 90–91.; Avenarius V. P.: *Kniga bylin*. Sankt-Peterburg, 1885. 28., 72., 114., 116.

35. Varencov i. m. 5.

epikus költeményeinek, a *chansons de geste* szerzőiben-előadóiban vélte fölfedezni. Ezek a zsonglőr-klerikusok, zsonglőr-zarándokok kolostorról kolostorra vándoroltak, és epikus költeményeikhez az anyagot kolostori eredetű legendákból merítették.³⁶ Aniĉkov feltételezi továbbá, hogy a zsonglőr-zarándokok énekei eredetileg azok oktatására és lelki épülésére szolgáltak, akik végeztek már zarándoklatot, vagy majd egyszer el szeretnének menni, illetve otthonról ki nem mozdulva szívesen hallgatták a zarándoklatokon látottakról tudósító énekeket. Az idők folyamán ez az eredeti elgondolás törést szenvedett és feledésbe merült. Az énekekben ezután a nemzeti múlt mondaszerű és történelmi eseményei nyertek megfogalmazást.³⁷

Az óorosz idők *kolduló zarándok-énekesei*, akik nem feltétlenül voltak vakok vagy nyomorékok, és korántsem csak a lakosság legszegényebb rétegeiből kerültek ki, hanem megtalálhatók voltak közöttük a *nemesség*, a *gazdag kereskedők*, az „előkelő világ” képviselői, csakúgy mint a *kolostorok apátjai*, valamint a püspöki pázsorbot várományosainak számító *szerzetesek* is – tudatja Evdokimov –, kimondottan *vallásos értelemben vett kolduló zarándokok* voltak.³⁸ Ugyanilyen vallásos értelemben vett kolduló zarándoknak minősültek azok a többnyire *vak vagy nyomorék koldusok*, akik a XX. század elején szerte Oroszországban még mindenütt fellelhetők voltak.³⁹ Bár az óorosz állam első évszázadaiban élt *kéregető-éneklő zarándokát* ugyanazzal a kifejezéssel jelölték mint a későbbi idők *vándorló-kéregető-éneklő koldusát*, s ez a kifejezés a kalika (perechozij), közéjük mégsem tehetünk egyenlőségjelet, jóllehet, tevékenységükben vannak közös vonások: helyváltoztatás, kéregetés, éneklés. Erre utalt már Avenarius is.⁴⁰ Általában véve az óorosz idők „kaliká”-i külsejükben és szokásaikban hasonlítottak a Szentföldet egykoron felkereső *nyugat-európai zarándokokra* – írja Majkov.⁴¹ Az óorosz idők „kaliká”-i *társadalmilag heterogén* összetételűek voltak, és a *kéregetést-koldulást csak időlegesen* tekintették hivatásuknak. Ők szegénységi fogadalmat csak a zarándoklat időtartamára tettek. Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy e tarka és népes zarándokseregben ne lettek volna olyanok, akik *örökös szegénységi fogadalmat* tettek, azaz igazi Krisztus-követőkké váltak. Végeredményképpen ezen utóbbiak jámborsági gyakorlatát folytatták a legújabb idők „kaliká”-i, az *énekes vándorkoldusok*, akik *társadalmilag homogén* összetételű embercsoportot alkottak (koldustársaság), s többnyire vakok vagy nyomorékok voltak.

Isten kéregető-éneklő zarándokai és vándorló-kéregető-éneklő koldusai Krisztus szegényei voltak, Krisztus példáját követték, aki teljes szegénységben élt, nem volt semmije sem: „*Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön, hol a rozsdá és a moly megemészti, és a hol a tolvajok kiássák és elloppják; Hanem gyűjtsetek magatoknak kincseket mennyben, a hol sem a rozsdá, sem a moly meg nem emészti, és a hol a tolvajok ki nem ássák, sem el nem lopják... Azért mondom néktek: Ne aggodalmaskodjatok a ti éltetek felől, mit egyetek és mit igyatok; sem a ti testetek felől, mibe öltözködjete...* Tekintsetek az égi madarakra, hogy nem vetnek, nem aratnak, sem csűrbe nem takarnak; és a ti mennyei atyátok eltartja azokat. Nem sokkal különbek vagytok-é azoknál?” (Máté 6, 19–20, 25–26).⁴²

36. Aniĉkov i. m. 197–199., 207–208.

37. i. m. 198–199.

38. Evdokimov i. m. 35–36.

39. i. m. 35.; Kamenev i. m. 188.

40. Avenarius i. m. VIII.

41. Majkov i. m. 91.

42. Szent Biblia. Fordította Károli Gáspár. Budapest, 1974. (A további bibliai idézeteknél is ez a szövegkiadás szolgál alapul.)

A kaliki perechozie névvel illetett kolduló-énekklő zarándokok a régi Oroszországban önként vállalták magukra az evangéliumi szegénység fogalmát, s magukat *Isten kiválasztottainak* hitték. A koldusmesterséget Krisztus jóváhagyásával gyakorolták, mint ahogyan ezt a „*Jézus Krisztus mennybemeneteléről*” (Pro Voznesenie Iisusa Christa) című egyházi népének⁴³ is ékesen bizonyítja. Krisztus szeretett volna bizonyos vagyon juttatni a koldusoknak, de ennek lehetetlenségére figyelmeztette őt Keresztelő János, ugyanis a gazdagok és hatalmasok elvették tőlük az aranyhegyet, a mézfolyót, a szőlőskerteket, a mennyei mannát. A birtok és a vagyon újrafelosztása, amelyek egyébként Istentől valók,⁴⁴ ezen a földön csak igen nagy nehézségek árán lenne megvalósítható: „*E hegyen még gyilkolás lesz, / E folyón még vérontás lesz...*” – mondja az előbbieken említett népének. A szegények és nincstelenek a keresztény egyház tanítása szerint közelebb állnak Krisztushoz, mint a vagyonosok. Az üdvözülés lehetőségei sem egyforma mértékben adóttak a gazdagok és a szegények számára: „*Boldogok a lelki szegények: mert övök a mennyeknek országa.*” (Mt 5,3); „*Boldogok vagytok ti szegények: mert tiétek az Isten országa.*” (Lk 6,20); „*Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, hogynem a gazdagnak az Isten országába bejutni.*” (Mk 10,25).

Az üdvözülésre természetesen mindenki – szegény és gazdag is – törekedhet. A koldus-zarándokok, akik egyrészt *lépteiket Krisztus lába nyomába helyezték*, másrészt magukra vállalták az *önkéntes szegénység* fogalmát, Krisztus hívó szavának engedelmeskedtek: „*Jézus pedig rátekintvén (a gazdag ifjúra – O. Gy.), megkedvelé őt, és monda néki: Egy fogyatkozásod van: eredj el, add el minden vagyonedat, és add a szegényeknek, és kincsed lesz mennyben; és jer, kövess engem, felvén a keresztet.*” (Mk 10,21). Ennek a maximális követelménynek csak kevesen, a kiválasztottak tudtak eleget tenni. A gazdagok számára, s a koldusszegény zarándokokkal összehasonlítva mindenki többé-kevésbé vagyonosnak számított, biztosítani kellett a „*Jélekmeléshez*” egy kiutat: ez az *alamizsnálkodás* volt. A „*Tizenkét péntekről*” (O dvenadcati pjatnicach) című egyik népének ezt meg is fogalmazza: „*A paradicsomba bejuthattunk a szent alamizsnával.*”⁴⁵ A gazdagság és szegénység létezésében – mutat rá Gurevics –, az egyház kölcsönös összefüggést látott: gazdag és szegény kölcsönösen egymás üdvösségére vannak. A *koldulás intézménye* a keresztény vallás szellemiségével átítatott középkorban a társadalmi gyakorlat szerves része volt. A királyi és nemesi udvarokban mindig szépszámu koldus akadt, akiknek pénzt és ételmezt osztogattak.⁴⁶ Nyilvánvaló, hogy Alekszej Mihajlovičs cár is lelki békéjének biztosítása céljából tartotta udvarában az énekes koldusokat. Az ő példája nem lehetett egyedi különcködés. Gurevics szerint egyes cári személyek állami jövedelmekből is áldoztak a koldusokra.⁴⁷ A középkori alamizsnálkodást nem elsősorban a felebaráti szeretet keresztény tanításának megtartása motiválta, hanem a jótékonykodó ezáltal saját lelki békéjét kívánta megteremteni, és egyúttal lelke üdvözülésének irányában ténykedett. S mivel az egyházi gondolkörben koldus és gazdag kölcsönösen feltételezték egymást, ezért senkinek sem

43. Ennek az egyházi népének számos szövegváltozata maradt fenn. (Lásd: *Varencov* i. m. 59–66.; *Bessonov* i. m. I/1. 1–7.) Fedotov a Jézus Krisztus mennybemeneteléről szóló énekek eredetét vizsgálva rámutatott, hogy ezek tartalmukat nem az Újszövetségből merítették, hanem egy apokrif elbeszélés nyert bennük költői megfogalmazást. Ennek témája: Krisztus tanítványával folytatott búcsúbeszéde – a koldusok dicsérete. (Lásd: *Fedotov* i. m. 15.)

44. Jézus nem ítélte el a gazdagságot, de kiemelte az ezzel kapcsolatos csalódásokat és veszedelmeket, és óvott a kapzsiságtól is. (Vö.: *Haag H.*: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989. 478–480., 1025., 1651–1652.)

45. *Bessonov* i. m. II/6. 143.

46. *Gurevics A. J.*: *A középkori ember világlképe*. Budapest, 1974. 213–214.

47. i. m. 213.

jutott eszébe, hogy a koldulást fel kellene számolni, de maguk a *kéregetők*, Isten kiválasztottai sem akartak megszabadulni nyomorúságos helyzetükből.⁴⁸

Isten vándorai, a vallásos értelemben vett kolduló zarándokok, akik között az óorosz társadalom mindenféle rendű és foglalkozású képviselői megtalálhatók voltak, és akik között lehettek természetesen vakok és nyomorékok is, járták az országot és a nagyvilágot, elzarándokoltak a szent helyekre, s közülük minden bizonnyal igen sokan elmentek Konstantinápolyba (Cargrad) és a Szentföldre, különösen pedig Jeruzsálembe.⁴⁹ Ez utóbbi város nagyon előkelő helyet foglalt el a felkeresett kegyhelyek sorában. Ennek okát Sigal a következőkben látja: „A XI. századtól kezdve rendkívül határozottan nyilvánul meg az a törekvés, hogy Krisztus még hatékonyabb követése érdekében minden olyan helyet felkeressenek, ahol Krisztus élt e földön, hogy a Megváltó testi jelenvalóságával megjelölt minden vidéket bejárjanak, s hogy amint sok zarándok mondja, lépteiket Krisztus lába nyomába helyezték. Meg akarnak edződni az emlékezet segítségével jelenné változtatott szent múltban. A szent helyeken az isteni kegyelem erőteljesebben sugárzik, a jeruzsálemi utazás ezért lesz egyre inkább a zarándoklat legfőbb célja.”⁵⁰

Romanov véleménye szerint a zarándokok kezdettől fogva *egyházi emberek* voltak.⁵¹ Valószínűleg ezen azt érti, hogy a zarándokok *egyházi joghatóság* alá tartozó személyeknek számítottak. A zarándoklás gyakorlata a Kijevi Ruszban a keresztény hitre való áttérést követően alakult ki, s ezen szokás meghonosodásában orosz földön nem kis szerepet játszhattak az országban kóborló *vándorszerzetesek*, akiket életkörülményeik kényszerítették az állandó helyváltogatásra.⁵² A Kijevi Rusz és az azt követő idők szerzeteseinek „életkörülményeiről” Golubinskij igen részletes elemzést ad, s korántsem pozitív képet tár elénk. E szerzetesek többsége nem a mai értelemben vett – Golubinskij szóhasználatában – „igazi kolostorokban” élt, hanem az egyházközségek templomkertjeiben létesített szerzetes telepeken: „*nem igazi kolostorokban*”. Mindkét kolostortípusban szabadon ki-be járhattak mind a szerzetesek, mind a világiak, s a nők sem képeztek kivételt ebben a vonatkozásban. Ezekben a „kolostorokban” korántsem tudtak, de nem is akartak érvényt szerezni az *engedelmesség, tisztaság és szegénység* hármias evangéliumi követelményének. Különösen nem az utóbbi két parancsnak. Azok a világiak, akik beöltöztek szerzetesnek, magukkal vitték a kolostorokba *pénzüket, értéktárgyaikat*. A kolostorokon belül a szerzetesek maguk gondoskodtak ellátásukról: nem éltek közösségi életet.⁵³

A XIII. század 20-as éveiben írott formába öntött *Kijevi Barlangkolostori Paterikon*, az első atyákról szóló legendák gyűjteménye jól tükrözi, milyen is volt a szerzetesi élet az egyik „igazi kolostorban”. A számos beszédes példa közül kettő: „*Volt abban a Barlangkolostorban egy Erazm nevű szerzetes; nagyon gazdag volt, és mindenét, amiye csak volt, a templom szükségleteire költötte, és sok ikont foglalattal látott el, amelyek mostanáig ott vannak nálatok az oltár fölött. És teljesen elszegényedett, és mindenki kezdte lenézni őt, és kétségbeesett, hogy nem kap jutalmat az odaadott vagyonért, mert az egyházra, nem pedig alamizsnára fordította.*”⁵⁴ „*Lám, mi is történt abban a szent*

48. i. m. 213.

49. *Evdokimov* i. m. 25.; Majkov utal rá, hogy a bilinák révén az óorosz állam Szentföldre irányuló – társadalmilag heterogén összetételű – zarándokmozgalmának teljes spektruma elénk tárul. (Lásd: *Majkov* i. m. 90.)

50. *Sigal* i. m. 9–10.

51. *Romanov B. A.*: *Ljudi i nrawy Drevnej Rusi*. Moskva-Leningrad, 1966. 155.

52. i. m. 155.

53. *Golubinskij* i. m. VI/552-555., 557., 559-560., 563., 565., 628-630., 637-638., 642., 645.

54. *Kievo-Pečerskij Paterik po drevnim rukopisjam*. V pereložennii na sovremennyj russkij jazyk Marii Viktorovoj. Kiev, 1870. 51–52.

kolostorban. Afanaszij nevű egyik testvér, aki szent és Istennek tetsző életet élt, hosszú betegeskedés után meghalt... És a megboldogult egész nap temetetlenül maradt: nagyon szegény volt, nem volt semmije e világon, és ezért mindenki lenézte. A gazdagoknak igyekszik mindenki szolgálni mind életükben, mind halálukkor, hogy valamit örökölhessenek.”⁵⁵

Golubinskij kifejti továbbá, hogy számos szerzetes élt a kolostorok falain kívül a gazdag világiak házatáján, így keresve megélhetést, illetve igen sokan nyakukba vették a világot, és a lelki nyugalmaikat biztosítani akaró keresztények alamizsnáiból tartották fenn magukat. Golubinskij a keresztény hitre tért Oroszország első évszázadainak orosz szerzetesei között nagyszámú *álszerzetest* feltételez, akik a beöltözéstől könnyű és biztos megélhetést reméltek.⁵⁶ A korkép azonban nem kétségbeejtő. Tudomásul kell venni, hogy a kereszténység orosz földön még csak az első lépéseket teszi. Egy-egy lépésen mindazonáltal ötven-száz évet kell érteni. Mind az egyházi rendben, mind a világiak között voltak *fáklyavivők*, akik őrizték a krisztusi fényt. A régi rendszert az „új emberek”, a „régiekemberekből” lett újkeresztények „leváltották”. Ezek az „új emberek” tudati meghatározottságuk és életmódjuk folytán ezernyi szállal kötődtek a múlthoz, de egyúttal ők voltak a jövő, a belső, azaz a lelki kereszténység letéteményesei. A rendszer minőségi megváltoztatása pedig majd az új szellemiségben felnövekvő generációk feladata lett.

A középkori Európa útjait különféle vándorok rótták. S nemcsak zarándokok, hanem hivatásos vándormulattatók, mutattványosok is – írja Burke.⁵⁷ Az oroszországi szórakoztatóipar képviselőjének a neve: *skomoroch*. De maradjunk egyelőre a zarándokmozgalomnál. Már a Kijevi Rusz korai időszakában megindult az emberek áradata a szent helyek felé. A zarándoklatokon szerzett tapasztalatokat, élményeket és látottakat útleírásokban, *zarándoknaplókban* rögzítették. Prokofjev adatai szerint a XII–XVII. századi orosz irodalomban hetven különböző útleírást tartanak számon, s ezek közül mintegy ötven eredeti alkotás, a többi pedig legendaszerű *apokrif* írás.⁵⁸ Figyelmet érdemel az az apokrif elbeszélés, amely arról tudósít, hogyan zarándokolt el *Ioann novgorodi metropolita* az ördög hátán Jeruzsálembe.⁵⁹

Lássunk most néhányat a leghíresebb orosz zarándokok közül. *Antonyij* szerzetes, a Kijevi Barlangkolostor későbbi alapítója és apátja még fiatal éveiben ellátogatott Cargradba (Konstantinápoly). Az Athosz-hegy egyik kolostorában szerzeteskedett, visszatért Kijevbe, majd 1051-ben újra elment az Athosz-hegyre, ahol két évig tartózkodott.⁶⁰ Az eunuch *Jefrem* szerzetes a XI. század második felében járt Cargradban.⁶¹ *Danyuil* apát, a híres zarándokkönyv szerzője, a XII. század első felében (1104–1106) indult útnak Jeruzsálembe, ahol tizenhat hónapot töltött el.⁶² *Jevfroszinyija* szerzetesnő Polock városából indult el zarándokútra – Cargrad érintésével – Jeruzsálembe, és ott is fejezte be életét 1173-ban.⁶³

A név szerint ismert híres – nyilván előkelő származású – zarándokok nevét lehetne még tovább sorolni. De lássuk most a névtelen tömegeket. Romanov szerint az egyházi

55. i. m. 40.

56. Golubinskij i. m. VI/559–561., 644., 658–659.

57. Burke P.: A népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest, 1991. 118., 122.

58. Prokofjev N. I.: Russkie chozdenija XII-XV vv. V. kn.: Literatura Drevnej Rusi i XVIII. v. Moskva, 1970. 5.

59. i. m. 9.

60. i. m. 6.; Golubinskij i. m. VIII/875.; *Kievo-Pečerskij Paterik* i. m. 2.

61. Golubinskij i. m. VI/583.; Prokofjev i. m. 6.

62. Golubinskij i. m. VIII/875.; Prokofjev i. m. 28.

63. Golubinskij i. m. VI/599-600., VIII/875.

személyek a XII. század végén egy *utazási iroda* munkatársaihoz hasonlóan tevékenykedtek: igazgatták a kegyhelyekre áramló emberek tömegeit, akik igen hosszú zárandókútjuk megkezdése előtt *egyházi áldást* kértek.⁶⁴ A zárandokok annyira elszaporodtak, hogy a világi és az egyházi hatóságok kénytelenek voltak gátat vetni ezeknek a tömegméréteket öltött vándorlásoknak. A vándorlások-zarándoklások ugyanis annyi parasztot vontak el a földműveléstől és általában a munkától, hogy ez komoly gazdasági károkat okozott az orosz államnak. Rendkívül beszédesek ebből a szempontból *Kirik* nevű pápa *Nyifont* (1130–1156) novgorodi püspökhöz intézett kérdései és az ezekre adott válaszok. Ezen megkérdés tartalmi összefoglalása szerint: Kirik – lévén felelős a rábízott lelkekért – bizonyos személyeknek megtiltotta, hogy Jeruzsálembé és egyéb szent helyekre menjenek, s azt parancsolta nekik, hogy itt helyben végezzenek jó cselekedeteket. Kirik kérdezi, hogy vétkezett-e ebben. Nyifont püspök megdicsérte őt, hogy kiválogatja a zárandoklatra méltókat, s közli továbbá, hogy sokan ezekre a helyekre csak enni-inni mennek, és útközben rosszkodnak.⁶⁵

A zárandokok a középkorban az egyház joghatósága alá tartozó emberek voltak. A *Szent Vlagyimir* fejedelemnek tulajdonított *Egyházsabályzat*, amely számos – eltérő terjedelmű – szövegváltozatban maradt fenn (és itt az eredetiség-hamisítvány kérdéskörre nem szándékozunk kitérni), különféle szavakat használ a zárandokok megnevezésére. Egy XV–XVI. századból fennmaradt szövegváltozat szerint a következő személyek ügyeiben az egyházi bíróság ítélkezik: „*A metropolita egyházi emberei: apát, apátnő, papok fiai, szerzetes, apáca, diakónus, diakonissza, prozforasütő nő, sekrestyés, özvegy nő, zárandok (= kalika), zárandok / idegen (= storonnik), (végrendelet alapján) szabadon bocsátott ember, társadalmi rétegéből kiszakadt ember, a sánta, a vak, íródeák és minden egyházi alszerpapné. Ha valamelyikük bűnt követ el, az érsek és a püspökök ítélkeznek fölöttük, a világiak nélkül.*”⁶⁶

A Makarij moszkvai metropolita által közzétett fenti szövegben a *kalika* szó egyértelműen zárandokot jelent. Az utána következő *storonnik* szót fordíthatjuk zárandoknak, vagy idegennek. Ráadásul ez a két szó egymás mellett áll. Meglehet, hogy a *storonnik* itt idegenből jött személyt, azaz idegent jelöl, de az is végső soron helyváltoztatást végez, tehát: vándor. A másik lehetséges értelmezés szerint a *storonnik* szó jelen esetben mégiscsak 'zárandok' jelentéssel bír: az idegen eredetű, homályos értelmű *kalika* kifejezést a jobb megértés céljából egy szláv eredetű „*tolmács-szóval*”, a *storonnik*-kal próbálták az oroszokhoz közelebb vinni.

A Makarij metropolita által idézett másik *Egyházsabályzat*-szövegben, amelyet ő a XVI. századra datál, ezt a felsorolást találjuk: „*zarándok (= storonnik), a vak, a sánta*”.⁶⁷ A *storonnik* szó itt egyértelműen zárandokot jelent.

A zárandok egy újabb elnevezésével találkozunk a Golubinskij által megjelentetett szövegváltozatban (XIII. sz.).⁶⁸ Ebben a szövegben a zárandokot a *palomnik* szóval jelöli az *Egyházsabályzat*. Ez a szó tulajdonképpen azt jelenti, hogy 'pálmás'. Az elnevezés onnan ered, hogy a Szentföldet megjártak palmaágakat törtek az „Ábrahám kertjének” nevezett ligetben, s azokat a hátukra akasztva vitték haza mint speciális szentföldi zárandokjelvényt.⁶⁹ A *palomnik* szó egyben *zarándokkönyvet* is jelent.⁷⁰

64. Romanov i. m. 155.

65. Golubinskij i. m. VIII/875-876.; *Evdokimov* i. m. 36.; Romanov i. m. 154-155.

66. Makarij (moszkovskij mitropolit): *Istorija ruszkoj cerkvi*. Tom I. Sankt-Peterburg, 1889. 152., 273-274.

67. i. m. 153., 277.

68. Golubinskij i. m. III/621-627.

69. i. m. VIII/876.; *Sigal* i. m. 88.

70. Golubinskij i. m. VIII/876.; *Vasmer* i. m. Tom 5. 193.

A Golubinskij-féle szövegben a következő felsorolást olvashatjuk: „*zarándok* (= *palomnik*), *gyógyász*, (az *uraság által*) *felszabadított ember*, (végre) *rendelet alapján*) *szabadon bocsátott ember*, *zarándok* (= *storonnik*), *a vak*, *a sánta*...”⁷¹ Ebben az esetben a *zarándok*ot egyazon szövegben kétféle elnevezéssel illetik. Ámbár arra a következtetésre is juthatnánk, hogy a *storonnik* szó itt mégiscsak az idegenből jött embert jelöli, hiszen elég egyszer megnevezni a *zarándok*ot a felsorolt személyek között, s ez a *palomnik* szóval már megtörtént. Golubinskij meglátása szerint a *palomnik* szó Szent Vlagyimir idején még nem volt meg az orosz nyelvben.⁷²

A Rettegett Iván-féle *Százcikkelyes törvénykönyv* (Stoglav), amely az általa 1551-ben összehívott egyházi zsinat rendelkezéseit tartalmazza, kanonizálta Szent Vlagyimir fejedelem Egyházsabályzatának egyik szövegváltozatát, s ez így sorolja az egyházi embereket: „*zarándok* (= *strannik*), *a vak*, *a sánta*...”⁷³

A *zarándok*ok elnevezésének eme kuszaságát talán ekképpen lehetne közös nevezőre hozni. A *kalika* és a *palomnik* az orosz fül számára idegen hangzású, s bizonyos fokig homályos jelentésű szavak voltak. Mint a fenti példák is bizonyítják, a hivatalos irodalom körébe tartozó Vlagyimir-felé Egyházsabályzat szövegváltozataiban a *strannik/storonnik* szavak csak akkor fordulnak elő, ha környezetükben felbukkan vagy a *kalika*, vagy a *palomnik* kifejezés. A *strannik/storonnik* szavakat ezen utóbbiak magyarázataként iktathatták be az Egyházsabályzatba. A fentiekben már rámutattam, hogy a folkloralkotásokban használatos *kalika perechožij* (= tkp. 'vándorló *zarándok*') elnevezés is hasonló úton-módon jött létre: az érthető orosz *perechožij* (= vándorló) jelző megvilágította a homályos jelentésű, idegen hangzású *kalika* (= *zarándok*) szó értelmét. A *storonnik* 'zarándok' az oroszban feltehetőleg nem anyanyelvi szó, hanem az egyházi szláv *strannik* 'ua.' átvétele ruszifikált formában. Ezen utóbbi viszont már az ószlávban kialakult a görög *xenos* fordításaként.⁷⁴ Tehát mindkét szó balkáni szláv eredetű, csak a *strannik* megőrizte délszláv hangalakját, míg a *storonnik* idomult az orosz hangrendszerhez. A *strannik* szó elterjesztését a bizánci alattvaló görög-szláv kétnyelvűekhez köthetjük, akik az orosz kereszténység kezdeti szakaszában jelentős szerepet játszottak. A magyar *zarándok* is délszláv szóból származik,⁷⁵ ami közvetve a *strannik/storonnik* balkáni eredetét erősíti meg.

Végezetül ismer az orosz nyelv még egy lehetőséget a *zarándok* megnevezésére, s ez a *piligrim* 'zarándok, búcsús' kifejezés. Vasmer az orosz *piligrim* szót nem közvetlenül a latin *peregrinus* 'idegen, külföldi, vándor' átvételének tartja, hanem itt a német nyelv közvetítő szerepét feltételezi (őfn. *piligrim*).⁷⁶ Kluge etimológiai szótárában viszont nem tesz említést erről a szókölcsonzsról.⁷⁷

Járják a *zarándok*ok Európa útjait, és útközben énekelnek. De énekelnek a kegyhelyeken is. Mindenfélét: egyházi és világi énekeket, s közben hangszereken is játszanak.⁷⁸ Zene- és énekszótól hangosak a fejedelmi udvarok palotái is. Az óorosz társadalomban az éneklés és a zenélés mestereinek, művészeinek három fajtája különíthető el: 1. a *skomorochok* (igricsek, vándorénekesek, komédiások), akik a pogány múlt legtipikusabb képviselői voltak; 2. az *udvari énekesek* (a druzsina-költészet művelői); 3. és

71. Golubinskij i. m. III/626.

72. i. m. III/627.

73. Stoglav. Izdanie D. Je. Kožančikova. Sankt-Peterburg, 1863. 198.

74. Vasmer i. m. Tom 3. 771.

75. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Loránd. III. kötet. Budapest, 1976. 1188.

76. Vasmer i. m. Tom 3. 261–262.

77. Kluge, Fr.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin/New York, 1975. 550.

78. Sigal i. m. 64., 81.

a *kaliki perechozie* típusú énekesek. A pogány időkben – az életvitel és az életfelfogás folytonossága miatt – átöröklött különféle énekesekkel és szórakoztató emberekkel szemben tanúsított nagyfokú tolerancia jól demonstrálja, hogy a keresztény egyház a Kijevi Ruszban *elasztikus missziós stratégiát* alkalmazott. Az új vallás új művészetet hozott magával a kijevi oroszokhoz. A keresztény egyház egyrészt igyekezett *kiszorítani* a korábbi pogány – kultikus – művészetet, másrészt törekedett annak tartalmi és formai *átalakítására*, keresztény mederbe való terelésére, *asszimilálására*. De végső soron *magá a keresztény művészet is átalakult* bizonyos mértékben a helyi hatások alatt.

A fejedelmi udvarokban – és nagyon gyakran a kolostorokban is – a kereszténység felvételét követően továbbra is mindennaposak voltak a *lakomázások*.⁷⁹ Ez a szokás egyértelműen a pogány világszemléletben gyökerezik.⁸⁰ *I. Vlagyimir Szvjatoslavics* nagyfejedelem, a Kijevi Rusz keresztény hitre térítőjének a *kanonizációja* 1015-ben bekövetkezett halála után csak igen későn, 1240 után történt meg. Az orosz szentek sorában csak a tizennegyedik helyet foglalja el; nagyanyja, Olga nagyfejedelemasszony – nagy valószínűség szerint az ötödiket (!).⁸¹ Golubinskij e kései kanonizáció okát abban látja, hogy elevenen élt a nép – és bizonyára elsősorban az egyház – emlékezetében az egykoron pogány Vlagyimir fejedelem képe, aki rengeteg, a pogány tobzódás szellemét idéző lakomát rendezett még a keresztény időkben is. S csak mikor a lakomázó-tobzódó fejedelem emléke elhalványult, de ez a kép tovább élt a bilinákban, csak akkor vették őt fel a szentek jegyzékébe.⁸²

Ezeket a lakomákat ott találjuk: a *világiakat*, azaz a fejedelmi udvarok népét, a druzsinnyikokat; a *papság* és a *szerzetesség* képviselőit; és az óorosz társadalom *mindhárom énekestípusának* alakjait is. A keresztény egyház a kijevi oroszoknál kénytelen volt eltérni a fejedelmi kíséret tagjainak, a druzsinnyikoknak a *szertartásos lakomáit* – mutat rá Aničkov –, s egyedül csak az *evés-ivás, éneklés-zenélés-mulatozás keresztény szellemen történő megreformálására* törekedhetett.⁸³ A pogány szokásokat ostorozó *egyházi intelmek és prédikációk* ennek megfelelően nem a lakomák megszüntetésére buzdítanak, hanem csak a mértéktelenséget, a pogány tobzódást ítélik el. Csak a „szórakoztató emberek”, a skomorochok ellen irányulnak ezek a leleplező írások, és nem emelik fel szavukat a fejedelmeket dicsőítő énekesek ellen.⁸⁴ Hogyan is tehették volna? A kereszténység a Kijevi Ruszban először a fejedelmi udvarban kezdett gyökeret eresztetni, s innen indult el a későbbi időkben a végek felé a világi hatalom hathatós támogatásával. Ezt a támogatást az egyház az „*új emberektől*” kapta, a keresztény hitre nemrég áttért és hitében még meg nem erősödött druzsinnyikoktól. Az ingatag újkeresztények ezen köre iránt érzett mély aggodalmat *Ilarion* metropolita, amikor a XI. század közepén az „*Elmélkedés a törvényről és a kegyelemről*” című szónoklatában ezt mondta: „*Mert mi a te néped és a te nyájadnak bárányai vagyunk, és a nyáj, mely még nem régóta legelészik, megszabadult a bálványimádás dögahalálától. Jó pásztor... ne hagyj magunkra minket, ha még mindig tévelygünk, ne taszíts el minket, ha még mindig vétünk Ellened, akárcsak a nemrégén vett szolgák, akik még nem mindenben tesznek uruk*

79. Aničkov i. m. 155–158.; Romanov i. m. 165.; Golubinskij i. m. II/183–184.; Gal'kovskij N. M.: Bor'ba christianstva s ostatkami jazyčestva v Drevnej Rusi. Tom I. Char'kov, 1916. 313–314.

80. Aničkov i. m. 177–179.; Gurevics i. m. 188–209.

81. Golubinskij Je. Je.: Istorija kanonizacii svjatyč v ruszskoj cerkvi. Moskva, 1903. 56., 63–64.

82. Golubinskij 1904., i. m. III/185.

83. Aničkov i. m. 160., 177., 180., 182., 218.

84. i. m. 158., 160., 206–207.

kedvére. Ne vesd meg, még ha kicsiny is ez a nyáj... Ne küldj ránk csapást, és éhínséget, és hiábavaló halált, tüzet, áradatot, ne pártoljanak el a hitükben ingatagok.”⁸⁵

Ezek a tévelygő, „kettős hitű” druzsinnyikok hitükben maguk is megerősítésre szorultak, de egyúttal nekik szabotott feladatuk a keresztény hit terjesztése. A fejedelmi kísérlet ezen „kettős hitű” tagjai bizonyára rendelkeztek valamiféle *küldetéstudattal* is, mert egyébként nem lettek volna képesek a rájuk váró óriási munkát, a Kijevi Rusz keresztény szellemben történő újraalkotását elvégezni. A keresztény hittérítők az „új emberek” tudatába Európában máshol is beleoltották az elhivatottság eszméjét. Ilyen küldetéstudat feszítette a kereszténységre az V. század végén áttért *frankok* „hősi keblét”, akik neofitaként különbnek tartották magukat a rómaiaknál. Ezt a gondolatot sugallja a *Lex Salica*, a száli frankok törvénykönyvének (V. sz.) bevezető része.⁸⁶ Evangéliumi énekével ugyanazt a küldetéstudatot erősítette a frank harcosokban *Otfrid von Weissenburg* szerzetes a IX. században.⁸⁷ Érdekes tanulmányt írt *Nemeskürty István* a Kárpát-medencét egykoron birtokba vevő *honfoglaló magyarság küldetéstudatáról*. A magyarság is kiválasztott népnek érezte magát, és ezt az elképzelést a zsidó és a keresztény vallási tanításokból merítette, amelyekkel már a honfoglalás előtti századokban találkozott. Így a honfoglalók a Kárpát-medencét az ígéret földjeként, Kánaánként vették birtokba.⁸⁸

A kereszténység a kijevi oroszoknál abban a közegben tette meg első lépéseit, amelynek arculatát a *druzsinnnyik-életvitel* határozta meg. Ennek az életfelfogásnak-életmódnak a legpregnansabb kifejezői a fejedelmi udvarokban rendezett *rituális lakomák* voltak. A 996-os évnél az *Óschrónikában* így ír Nyestor Vlagyimir Szvjatoszlavics kijevi nagyfejedelem lakomáiról: „... *Íme ő még ezt tevő embereiért; minden vasárnap az udvarban a druzsinnyikok termében lakomát rendeztetett... sok hús volt ott, marhahús és vadhús, mindenből bőség volt. Amikor felöntöttek a garatra, zúgolódní kezdtek a fejedelem ellen, mondván: »Jaj szegény fejünknek, mert nekünk fakanalakkal kell ennünk, nem pedig ezüsből készütlekkel.« Hallván ezt Vlagyimir, megparancsolta, hogy csináljanak a druzsinának vert ezüsből kanalakat az evéshez, így szólván: »hiszen ezüsttel és arannyal nem fogok druzsinát találni, de a druzsinával szerzek majd ezüstöt és aranyat, akárcsak a nagyapám és az apám, akik a druzsinával tettek szert aranyra és ezüstre«. Mert Vologyimer szerette a druzsinát, és velük beszélte meg az ország berendezkedését, és a háborúkat, és az ország törvényeit...»⁸⁹*

Igen beszédes ez az évkönyvi idézet. A *lakoma* a barbároknál, majd a keresztény hitre áttért egykori barbároknál, a *társadalmi érintkezés* legfontosabb színtere volt. A lakomákon a barbár társadalmak *ethosának* olyan fogalmai jutottak kifejezésre, mint például a *gazdagság* és *dicsőség*, a *kölcsönös megajándékozás*, a *bőkezűség* és *szűkmarkúság*, a *gazdag étel- és italáldozat* a *tobzódó evés-ivás* formájában.⁹⁰ A barbárok életfelfogásában a háborúk fő célja a zsákmányszerzés volt. A zsákmányolt javakat azután nyilvánosan és lehetőleg minél népesebb lakomákon felélték: megették-megitették, szétoztották. A lakomáknak nemcsak az volt a céljuk, hogy jóllakassák a király

85. Des Metropolitzen Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis. Herausgegeben van Rudolf Müller. Wiesbaden, 1962. 130–131., 138.

86. Róma utódai. Szemelvények középkori krónikákból. Budapest, 1986. 90–91.

87. *Márvány J.*: Leitfaden zur Geschichte der deutschen Sprache. Budapest, 1988. 133–134. (Kézirat)

88. *Nemeskürty I.*: A bibliai örökség. A magyar küldetéstudat története. Debrecen, 1991. 25., 29., 35–36., 211.

89. Die Nestor-Chronik. Eingeleit und kommentiert von *Dmitrij Tschizhevskij*. Wiesbaden, 1969. 123–124.

90. *Gurevics* i. m. 185–209.; *Aničkov* i. m. 155–182.

vagy a fejedelem kíséretének tagjait, hanem ezek elősegítették a *vezér és fegyvereseinek közösséggé kovácsolódását*. A druzsinának joga van a lakomához, a fejedelem palotája egyben a druzsinnyikok tulajdonát is képezi. A fejedelmet és druzsináját *egyazon akarattal* vezérli. A fejedelem az általa rendezett lakomákon bőkezű. A *bőkezűség* a társadalmi megbecsülés és a siker záloga, a *szűkmarkúság* viszont kitisztát az emberek közül, tönkretesz. A lakomákon a fejedelem megajándékozta híveit. Az *ajándék* átviszi az *ajándékozó* lényének – szerencséjének, bátorságának – egy bizonyos részét a *megajándékozottra*, aki ezáltal belső, *mágikus kapcsolatba* kerül (érintési mágia) az ajándékozóval. Különös jelentőséggel bírtak a *nemesfémekből* készült ajándékok. Az arany és az ezüst – például *Vlagyimir ezüstkancalai*, vagy a germán *Hildebrand „császárpénzből készült fonott karikái”*⁹¹ – megtestesítették birtokosának személyes tulajdonságait. De az ajándék viszontajándékra vár, mert az egyoldalúan megajándékozott kiszolgáltatottá válik: mágikus függésbe kerülhet az ajándékozótól. Mit adhatott viszonzásként vezérének a druzsinnyik? Még hűségesebb szolgálatot. Hát az udvari énekes? A druzsina-életmódhoz szervesen kötődő dalnokok *dicsőítő énekekkel* válaszoltak az ajándékozónak. A dicsőítő énekek egyenértékű ajándéknak számítottak, mivel a szó a pogányok, és hosszú évszázadokon át az „új emberek” szemében is *mágikus erővel* bírt. Rendszerint a lakoma egyetlen résztvevője sem távozott ajándék nélkül. Nagy valószínűség szerint még a *papok* és a *szerzetesek* sem. Nem is beszélve a *koldusokról*, akik személyében magát Krisztust látták vendégül. Az *alamizsna* is az ajándék elidegenítésének egyik formája. Az alamizsnára a kolduló zarándokok a lakomákon énekkel válaszoltak. A lakomák rendszerint egy-egy nevezetesebb eseményhez kapcsolódtak. A régi időkben egy-egy pogány istennek az ünnepéhez, a keresztény korszakban az új vallás szereplőinek szentelt bizonyos ünnepnapokhoz, amelyek hátterében eleinte ott kísértett a pogány múlt. Az ünnepségeket evészet-ivászat követte, mert a lakoma nemcsak az *ajándékozás-alamizsnalkodás* színhelye, hanem az *áldozatbemutató* is. Az *étel-ital bősége*, amelyet a vendéglátó biztosított, és a felkínált javak *tobzódó fogyasztása*, a dorbézolás, szintén az *adok-kapok* viszonyon alapultak, melynek lényege: gazdag áldozati ajándék elidegenítése valamilyen siker reményében.

Az „új emberek” ezen életfelfogását és életmódját kellett volna ostromoznia és megszüntetnie a keresztény egyháznak a kijevi oroszoknál. Ehhez idő, évszázadok szükségeltettek. Érthető már Vlagyimir Szvjatoszlavics kijevi nagyfejedelem berzenkedése a mohamedán bolgárok vallása ellen, amikor is – többek között – ezekkel a szavakkal utasította el hitűket: „*Az oroszok szeretnek vigadozni-iszogatni, nem tudunk e nélkül meglenni.*”⁹² A keresztény hitre áttért orosz druzsinnyikok nem vetették meg az élet örömeit. Egy aszketikus irányultságú, böjtöt, önsanyargatást hirdető vallásnak nem lett volna létjogosultsága ebben a környezetben. Hogy milyen keresztény vallást igényeltek, illetve tudtak elfogadni a megtérített európai barbár népek, ennek megértéséhez közelebb visz bennünket egy IX. századi német bibliai eposz, melynek ismeretlen szerzője a Szentírás történeteit hozzáigazította a pogány germán életfelfogáshoz. Ez a mű a *Heliand* (= Üdvözítő). A pogányságukban és nemzeti függetlenségükben Nagy Károly császárnak makacsul ellenálló szászok számára írták, akiket az uralkodó csak többszöri hadjárat után, tűzzel-vassal tudott jobb – keresztény – belátásra bírni.⁹³

91. Piper P.: *Älteste deutsche Literatur bis um das Jahr 1050*. Berlin/Stuttgart, 1884. 145–148.

92. Die Nestor-Chronik, i. m. 83.

93. Gössmann W.: *Deutsche Kulturgeschichte im Grundriß*. München, 1970. 29–30.; Martini Fr.: *Deutsche Literaturgeschichte*. Stuttgart, 1984. 16–17.; A kánai menyegző szász változatát magyar fordításban lásd: Mollay K.: *Deutsche Sprache und Literatur (770-1700)*. Ein Lesebuch mit altdeutschem Glossar. Budapest, 1981. 15. (Kézirat)

A kijevi oroszoknál a kereszténység fellegváraiban is egymást érték a lakomák. *Ioann metropolita* Szabályzatában nyomatékosan figyelmeztet a kolostorokat fenyegető veszélyre. A veszélyt azok idézték elő, „*akik a kolostorokban gyakran lakomákat rendeznek, egybehívják a férfiakat és a nőket, és ezekkel a lakomákkal vetekszenek, hogy ki tud pompásabb lakomát adni*”.⁹⁴ A papság és a szerzetesség vonzódását a lakomák iránt meg lehet érteni, hiszen gondolkodásmódjuk, életfelfogásuk a kezdeti időkben közel állt a világiakéhoz; meghagyva a lehetőséget annak feltételezésére, hogy voltak kimondottan aszketikus beállítottságú papok és szerzetesek is a Kijevi Ruszban.

Kikből is kerültek ki az első papok és szerzetesek? A hittérítésben és a keresztény kultúra meghonosításában kezdetben a vezető szerepe a *Bizáncból jött egyházi embe-
reké* volt. Már az ő tevékenységükben is feltételezhetünk egy rugalmas hozzáidomulást a helyi körülményekhez, a fejedelmi udvar viszonyaihoz. Ez részben *tudatos alkalmazkodás* volt: missziós célokból. De a bizánci papok és szerzetesek *egy tudat alatti készte-
tést* is érezhettek, hogy az óorosz államban engedményeket tegyenek a helyi pogány hagyományoknak és életelveknek, mert a Ruszba behívott misszionáriusok bizonyos hányadának a tudatformája *szinkretikus* volt. Ezt a tudatformát magukkal hozták. Ugyanis már bizánci talajon létrejött az a „kettős hit” (= vallási szinkretizmus), amelyet az orosz egyháztörténészek jó ideig eredeti orosz jelenségnek tartottak – mutat rá Nikol’skij. Ez a „kettős hit” – az ereklyék és ikonok fetisizmusával, a szentségek és a szertartások mágiájával – volt az az alap, amelyen összeolvadt a dnyeperi vallás a bizánci kereszténységgel. A Dnyeper vidéki lakos a számára érthetetlen kultuszban a maga korábbi varázslásainak pótlását látta, s a papokat és a szerzeteseket varázslóknak, kuruzslóknak tartotta.⁹⁵

Az első „*bennszülött*” orosz papok és szerzetesek, a tegnapi pogányok, maguk is telve voltak kísértésekkel a világ csábításai iránt. Nem lehetett akkoriban könnyű dolog diakónusi és papi helyekre embereket verbuválni – írja Romanov –, s csak a gyilkosokat nem szentelték fel papokká. Az egyéb bűnös pogány cselekedeteket nem is vették figyelembe a jelölteknél.⁹⁶

Papokra pedig égető szükség volt. S hogy mennyire nem túlzott Romanov, jól látszik a *Száz cikkelyes törvénykönyv* (1551) egyik cikkelyéből: „*Vannak olyan növendé-
kek, akik diakónusok és papok szeretnének lenni, de írni-olvasni alig tudnak, és a főpapok kénytelenek felszentelni őket, ami a szent törvényekkel ellenkezik; ha nem szentelik fel őket, a szent egyházak is énekszó nélkül maradnak, a pravoszláv kereszté-
nyek pedig gyónás nélkül fognak meghalni, és áldozás nélkül... és hogy miért csak gyengén tudnak írni és olvasni, erre azt válaszolják: »mi biz atyáinktól vagy mestereinktől tanulunk, és meg máshol nincs is hol tanulnunk, amit atyáink és mestereink tudnak, arra bennünket is megtanítanak«, és az ő atyáik és mestereik maguk is ezért tudnak keveset, és nem tudják az isteni írás értelmét, de nincs hol tanulniuk.*”⁹⁷

A fenti sorokból az is következik, hogy a szent könyvek tartalmát a papság és a szerzetesség a nagyfokú *analfabetizmus* miatt csak *hallás után* sajátíthatta el, s így a kánoni írások ki voltak téve a *folklorizáció* veszélyének. De mint Golubinskij utal rá, igen sok olyan pap is volt a mongol hódítás előtti Oroszországban, akik tudtak ugyan írni és olvasni, mégis a teljes szóbeliségre voltak utalva, mert az egyházközségi templo-
mokban nagyon gyakran még a legalapvetőbb szertartáskönyvek sem voltak meg.⁹⁸

94. Romanov i. m. 165.

95. Nikol’skij i. m. 25.

96. Romanov i. m. 168.

97. Stoglav i. m. 91.

98. Golubinskij i. m. III/478.

A kolostorokban rendezett lakomázgatások oka lehetett továbbá az is, hogy a Kijevi Ruszban a mongol hódítás előtti időkben az „igazi kolostorok” túlnyomó részét nem szerzetesek hozták létre saját maguk számára, hanem *fejedelmek építtették*. Ezekkel a kolostorokkal úgy rendelkeztek, mint a saját tulajdonukkal, s azzal a céllal alapították őket, hogy a fejedelemért és annak családjáért imádkozzanak bennük – mutat rá Golubinskij.⁹⁹ Az uralkodó osztály képviselői, amennyiben püspöki vagy érseki rangra törekedtek, ezekbe az „igazi kolostorokba” vonultak be szerzetesnek,¹⁰⁰ nem pedig a templomkertekben létrejött szerzetesi telepekre. Ezek a gazdag, előkelő emberek a kolostorokban megtarthatták pénzüket, értékeiket.

Ott találjuk a lakomázók tarka seregében az egykori pogány kultikus szertartások igen fontos szereplőit: a *skomorochokat*. Az *ének*, a *zene* és a *tánc* mint az istenekkel és az elhunyt ősökkel való kapcsolattartás módjai, az áldozatbemutató és az azt követő fékevesztett lakmározások elengedhetetlen kísérő jelenségei voltak. A szórakoztatás a skomorochoknak jutott feladatul.¹⁰¹ Tevékenységi körük nagyon változatos képet mutat, hiszen voltak közöttük: *énekesek, zenészek, táncosok, tréfacsinálók, komédiások, zsonglőrök, állatidomárok, medvetáncolatok, maszkosok, bábosok*.¹⁰² Személyükben a keresztény hitre térést követően hosszú évszázadokon át a pogány múlt kísértett. Az egyház – mint ahogyan erre az őket ostromozó és elítélő nagyszámú intelemből és leleplező írásból következtethetnénk – igen szívós és állhatatos küzdelmet folytatott a skomoroch-jelenség ellen. Hogy az egyház harca a skomorochok ellen mennyire volt „állhatatos” és „sikeres”, két dologból is lemérhetjük. Ezek a vándorló életmódot folytató szórakoztató emberek megjelentek a *kolostorokban rendezett lakomákon* is,¹⁰³ és az ellenük irányuló kibartó egyházi harc ellenére a jelenség az orosz társadalomban a *XVII. század közepéig fennmaradt*.¹⁰⁴

Ott ülnek a lakomákon az „állami keresztelő” utáni éra kulcsemberei is: a *papok* és a *szerzetesek*. Gyakran és sokak által említett példa a barlangkolostori *Feodoszj* (XI. sz.) viszonyulása a lakomákhoz és a skomorochokhoz. A Kijevi Barlangkolostor apátja – tudatja a legendája –, elment egyszer Szvjatoszlav Jaroszlavics nagyfejedelemehez, és látta, hogy a palotában, ahol a fejedelem tartózkodott, szokás szerint mulatozók népes serege volt, énekesekkel és zenészekkel egyetemben. A jámbor Feodoszj leült az asztal végénél, fejét lehorgaszította, majd ezt kérdezte a fejedelemtől: „...*így lesz ez a túlvilágon is?*” A fejedelem elérzékenyült, könnyekig meghatódott, majd csendet parancsolt a zenészeknek. Ettől kezdve a fejedelem mindig felfüggesztette a zenélést, amikor tudomást szerzett róla, hogy Feodoszj udvarába érkezett.¹⁰⁵ Feodoszj a legszigorúbb szerzetesi fogadalmat tette le. Világfelfogása kimondottan *eszkatologikus* volt. Szemét állandóan a túlvilágra irányította, tudatát az utolsó ítélet foglalkoztatta. Ő volt kortársai számára a *követendő példakép*, de példáját aligha követhették sokan. Még szerzetestársai közül sem. A keresztység által új életet kezdett kijevi oroszok telve voltak reménnyel és feltétlen bizalommal a befogadott krisztusi tanok iránt. Ők Krisztus elkövetkező földi országában hittek – mutat rá Aničkov –, mindazokban a sikerekben

99. i. m. VI/558., 561., 567.

100. i. m. VI/561.

101. *Nikiforovskij M.*: Russkoe jazyčestvo. Sankt-Peterburg, 1875. 101–102.; *Grekov B. D.*–*Artamonov M. I.* (szerk.): Istorija kul'tury Drevnej Rusi. Domongol'skij period. Tom II. Obščestvennyj stroj i duchovnaja kul'tura. Moskva-Leningrad, 1948. 501.

102. *Gal'kovskij i. m.* 314–316.; *Famincyn S. A.*: Skomorochi na Rusi. Sankt-Peterburg, 1889. 6–132.

103. *Nikol'skij i. m.* 125.

104. *Famincyn i. m.* 188., 190.

105. *Gal'kovskij i. m.* 314.; *Aničkov i. m.* 219–220.

és örömeikben, amelyeknek az új vallás révén kellett országukra szállniuk.¹⁰⁶ Az *élet-örömeik* feszítették az „új emberek” hősi keblét.

A papok és a szerzetesek mindig jelen voltak a világiak által rendezett lakomákon. Egyrészt azért, mert őket is vonzotta a vidám társaság, ők is örömeiket lelték a látványosságokban, az énekekben és a táncban. Jelenlétüknek a világi multságokon volt azonban egy másik oka is. Bármennyire is nem vetették meg a földi örömeiket, mégis csak ők képviselték a keresztény morál és életmód gyakorlásának a legmagasabb szintjét. A keresztény hit élenjáró harcosainak magukra kellett venniük a pogányság csábításait, ki kellett vonulniuk a világba, hogy személyes példájukkal bizonyítsák: lám, *másképpen is lehet*. A pogány időket idéző pazar lakomákon a papok és a szerzetesek *visszafogottabb viselkedésükkel* ellenpontoszták a mértéktelen evést és ivást, de *énekeikkel*, amelyeket minden bizonytalannal nem egyedül, hanem egyes buzdó újkeresztényekkel együtt adtak elő, *ellenpontoszták a skomorochok istentelen zenélését-éneklését* is.

Aničkov úgy vélekedik – és feltevéseinek nagy az igazságtartalma –, hogy ezeken a lakomákon feltétlenül elhangzottak a „*világiak által alkotott zsoltárok*”, amelyeket az egyházi népének prototípusának tekinthetünk.¹⁰⁷

A kanonikus egyházi irodalom alkotásai mellett a Kijevi Ruszban az apokrif elbeszélések is jelentős mértékben hozzájárultak a keresztény világnézet meghonosodásához.¹⁰⁸ Hasonlóan fontos szerepet játszottak ebben a vonatkozásban az egyházi népének. Hordozó rétegüknek az Orosz Egyház az énekek által kifejtett bizonyos *tanítóskodást* is engedélyezett – mutat rá Aničkov –, de csak addig, ameddig az új tanok gyökeret nem vertek. A későbbi időkben ezek az énekesek az egyházi körök által már csak *megettűrt személyek*: tevékenységüket – amely nem egyházi ugyan, de azért nem kereszténytelen – csak mint *éneklő vándorkoldusok* fejthették ki.¹⁰⁹ Ők lettek az orosz egyházi népének *másodlagos hordozói-előadói*. A kijevi idők elsődleges énekesrendjére pedig sűrű homály borult. Úgy vélem, hogy az orosz nyelv *kalika* ('zarándok, vándor, koldus, aki egyházi népénekeket énekel') és *kaleka* ('nyomorék') szavai ekkortájt válhattak egymás szinonímáivá. Vasmer közli, hogy a két szót etimológiailag általában azonosnak tartják.¹¹⁰ Dal' is rámutatott, hogy a két elnevezést összekeverték. A *kaleka* szó jelentése nála: 'megcsonkított vagy nyomorék ember, akinek hiányzik valamelyik testrésze, a sánta, a vak... stb., betegség vagy baleset következtében, vagy így született'. Dal' a két szó jelentésének összeolvadását úgy magyarázza, hogy ez vagy a *kijétsz-beli hasonlóság* miatt történt, vagy pedig a „*hős*” *zarándokra* (= kalika) a következő jelentésben alkalmazták a kaleka szót: '*alázatosan kolduló*'.¹¹¹ Bessonov folklorista a kalika és a kaleka szavakat szinonimaként használja. A *kaliki perechozie* kifejezést így magyarázza a „*Kaleki (!) perechozie*” című kiadványában: 'zarándokok, nyomorékok, vakok, és más ilyen fajtájú emberek'.¹¹² Evdokimov a *kalika* elnevezést a következő két szó egybeolvadásából eredezteti: *caliga* ('hosszú gyaloglások alkalmával használt bőrsaru') + *kaleka* ('nyomorék, sánta, rokkant').¹¹³ Okfejtése nem helyes, hiszen a kalika és a kaleka szavak eredetüket tekintve egymástól függetlenek, csak jelentésük mosódott össze. Dal' fejtegetését a kalika és a kaleka szavak jelentésbeli összekeverését illetően elfogadhatónak tartom, de az egy kiegészítő megjegyzésre szorul. A „szent”

106. Aničkov i. m. 219.

107. i. m. 218.

108. Orosz 1990., i. m. 123–136.

109. Aničkov i. m. 215.

110. Vasmer i. m. Tom 2. 167.

111. Dal' i. m. 78–80.

112. Bessonov i. m. I/1. 1.

113. Evdokimov i. m. 35.

és „kegyes” *zarándoklatot* végzők (ide sorolom a kalikák társadalmilag heterogén összetételű csoportját) a szentek közbenjárását szerették volna kieszközölni, de főképpen a hosszú és korántsem veszélytelen utazás személyes aszkézise révén (*zarándoklás* = aszketikus „hóstedt”) elnyerhető üdvkeresés jellemezte őket.¹¹⁴ A középkori *zarándoklatok* motívumrendszerében van egy másik szint is, amikor az emberek a *csodák* iránti érdeklődésből és az *ereklyék gyógyító erejébe vetett hit* miatt vágtak neki az útnak.¹¹⁵ A „kegyes” *zarándoklatoktól* eltérően sok más, különböző *betegségekben* szenvedő társuk viszont (ide sorolom a *kalekák* csoportját) testi gyógyulást remélt az utazástól. Mind a „kegyes” *zarándoklatok*, mind a gyógyulást keresők – bár a motiváló célok össze is kapcsolódhattak – az úton és a kegyhelyeken himnuszokat és indulókat énekeltek. A *kalika* és a *kaleka* (eredeti jelentése: ’nyomorék’) véleményem szerint a *zarándoklatok motívumrendszerének más-más szintjét jelölik*: a „kegyes”, illetve a gyógyulás céljából végzett *zarándoklatot*. A két szó szinonimaként való használatát az tette lehetővé, hogy mindkét *zarándoklat* típus tevékenységében vannak *hasonló mozzanatok*: vándorútra indulnak, útközben és a kegyhelyeken énekelnek, és Isten nevében kéregetett egészség és nyomorék, szegény és gazdag. Nem feltételezhető, s erre eddigi kutatómunkám során semmilyen utalást nem találtam, hogy az orosz egyházi népénekeket, illetve ezek prototípusait a fejedelmi udvarok lakomáin előadó énekesek vakok, nyomorékok lettek volna. Ezen énekek elsődleges hordozó rétegét, úgy vélem, csak a *kalika* szóval jelölhetjük, illetve az ezzel szinoním értelmű *palomnik, strannik/storonnik* és *piligrim* kifejezésekkel. Attól az időtől kezdve, amikor az egyház már nem tartott igényt a *zarándoklat* énekesek tanítóskodására, az „új emberek” ezen csoportjának a helyére fokozatosan az *éneklő vándorkoldusok kerültek*, akik többnyire vakok, nyomorékok voltak.

JÉZUS KRISZTUS MENNYBEMENETELÉRŐL¹¹⁶

*Krisztus dicsőséges Feltámadása után,
A hatodik héten,
Van a Mennybemenetel ünnepe.
Ment vala Jézus Krisztus fel a mennyekbe,
Az angyalokkal, arkangyalokkal,
A teljes mennyei sereggel.
Sírva fakadnak a legkisebb testvérek,
A nyomorult koldusok:
– Haj, te mennyei Jézus Krisztus!
De hát hová mész?
Ki lesz nekünk most már támaszunk?
Ételt-italt ki fog majd nekünk adni?
Ki fog cipőt, ruhát adni? –
Így szól a mennyei Jézus Krisztus:
– Ne sírjatok, legkisebb testvéreim,
Nyomorult koldusok!
Ételt-italt is kaptok,
Cipőt, ruhát is kaptok,
Lesz majd hol megmelegednetek;
Aranyhegyet adok én majd néktek,*

114. Sigal i. m. 43.

115. i. m. 36–39., 43–44.

116. Varencov i. m. 62–64, No 16.

Mézfolyót adok én néktek,
 Szőlőskerteket adok én néktek,
 Mennyei mannát adok biz néktek. –
 Így szóla Keresztelő János:
 – Haj, te mennyei Jézus Krisztus!
 Engedd meg, hogy Krisztussal szót váltsak,
 Engedd meg nékem, hogy az Úrral beszéljek!
 Aranyhegyet ne adj te nékik,
 Mézfolyót ne adj te nékik,
 Szőlőskerteket ne adj te nékik,
 Mennyei mannát se adj te nékik:
 Azt a hegyet felosztani nem tudják,
 Azt a mézfolyót birtokolni nem tudják,
 Azt a szőlőt leszedni nem tudják,
 Azt a mannát befalni nem tudják;
 E hegyen még gyilkolás lesz,
 E folyón még vérontás lesz.
 Ha a fejedelmek, a bojárok ezt megtudják,
 Meg a hatalmas emberek, az erősek,
 Az aranyhegyet tőlük elveszik,
 A mézfolyót tőlük elveszik,
 A szőlőskerteket tőlük elveszik,
 A mennyei mannát tőlük elveszik.
 Add te nékik a Krisztusi Igét:
 Koldulva járnak majd a világot,
 Téged, Krisztus, dicsőítenek,
 Ételt-italt is kapnak,
 Cipőt, ruhát is kapnak,
 Lesz majd hol megmelegedniük. –
 Így szóla ekkor a mennyei Jézus Krisztus:
 – Haj, te Keresztelő János!
 Krisztussal te szót okosan váltottál,
 Krisztussal biz okosan beszéltél.
 Mostantól légy aranyszájú,*
 Mostantól téged gyakorta ünnepeljenek. –

*Az énekben keveredik Keresztelő Szent János és Aranyszájú Szent János alakja.

„GIB IHNEN DEINEN HEILIGEN NAMEN“ – PILGER- SÄNGER UND SINGENDE WANDERBETTLER IN DER KIEWER RUS'

(Auszug)

Das Kiewer Fürstentum, der erste russische Staat, trat mit der offiziellen Übernahme des Christentums im Jahre 988 in die Gemeinschaft der christlichen Zivilisation ein. Die Christenheit der Rus' war keineswegs frei von heidnischen Vorstellungen und Lebensinhalten. Heidnische Elemente verbanden sich mit dem christlichen Glauben, und auf diese Weise bildete sich ein spezifisches Ethos, der heidnisch-christliche religiöse Synkretismus heraus.

Die großrussischen geistlichen Volksgesänge (*duchovnye stichi*), die an der Grenze zwischen der Folklore und der schriftlichen Literatur liegen, ermöglichen uns ein besseres Verständnis dafür, wie sich im Bewußtsein der mittelalterlichen Russen die Aspekte der heidnischen und der – kanonischen und apokryphen – christlichen Kultur miteinander verbanden. In der ältesten Schicht der geistlichen Volksgesänge sind Spuren von kosmogonischen, anthropogonischen und Initiationsmythen nachzuweisen. Es kommt in ihnen auch zum Ausdruck, daß der heidnische Fruchtbarkeits- und der Erdekult auf christlichem Boden wiedergeboren wurden. Bestimmte Lieder christlichen Inhalts wurden mit heidnisch-christlicher synkretischer Schlußformel versehen, und auf solchem Wege entstanden Beschwörungslieder-Gebete gemischter Bewußtseinsform.

Die einstigen Träger dieses heiligen Liedguts, die der kirchlichen Jurisdiktion unterlagen, wurden mit den folgenden Namen benannt: *kalika/kaleka*, *palomnik*, *stranik/storonnik*, *pilgrim*. Der Kern der Bedeutung dieser Wörter ist 'Wanderer, Wallfahrer'.

Die Darsteller der geistlichen Volksgesänge aus späteren Zeiten, die blinden oder verkrüppelten Wanderbettler, welche vor der bolschewistischen Oktoberrevolution (1917) noch überall in Rußland zu sehen waren, können nicht ohne weiteres den ursprünglichen Trägern dieser Liedtradition gleichgesetzt werden.

Es ist das Anliegen dieser Arbeit, die Entstehungswege der großrussischen geistlichen Volksgesänge und die Herausbildung ihres Sängerstandes aufzudecken.

György Orosz

A MAGYAR SZABADSÁGHARC BUKÁSA ÉS A JANUÁRI LENGYEL FELKELÉS KITÖRÉSE KÖZÖTT

CSAPLÁROS ISTVÁN

Andrásfalvy Bertalannak

Ezernyolcszáznegyvenkilenc őszén *Jazet* francia grafikus és metszőművész párizsi üzletének kirakatában új, időszerűnek látszó metszet jelent meg „HONGRIE 1849” aláírással. A rajzon ugyanaz a téma, egy égő város előterében egy csatát és hazát veszített hős áll, akit Léon *Cogniet* 18 esztendővel előbb rajzolt, és amely 1831 őszén még *Prága 1831* aláírással került üzleti forgalomba. Az ügyes üzletember megérezhette az analógiát, vagy pedig csak az 1831-ből megmaradt példányait akarta értékesíteni új, időszerű felírással, ma már nehezen állapítható meg, de az akkori közönség igényeinek eleget tett, amikor *Cogniet* művét újra kiadta. Az analógia esete, az azonosság esete vitathatatlan.¹

Ha egy külföldi grafikusművész és üzletember élt az analógiával, mennyire inkább élhetett az analógia annak a magyar közvéleménynek tudatában, amely két évtizeden át oly gyakran emlékezett vissza a lengyel nemzet hősiessé szabadságharcára és tragikus bukására. 1848–49-ben Magyarországon ismétlődött meg szinte mindaz, ami 1830–31-ben a Lengyel Királyságban lezajlott. Néhány példával igazolom az analógia átérzését, meglétét a kortársaknál. *Dégh Linda* etnográfus feljegyezte egy Magyarországon is divatos lengyel dal aktualizált változatát: „*Búsul a magyar hona állapotján, / Ami veled történt Világos váránál / Elveszett a csata, oda a szabadság, / Mert alatta fogva búsul a magyarság.*”²

Aktualizálódik a „*Jeszcze Polska*” is az új viszonyok között. A bujdosó *Sárosi Gyula* 1851-ben találkozik *Zalár Józseffel*, aki tájékoztatja őt több magyar íróval való találkozásáról, akik teljesen reménytelennek látták Magyarország új helyzetét. *Sárosi* állásfoglalás helyett csendesen dűdolta a következő sorokat: „*Nincs még oda Magyarország, / Sorsa él bennünk, / A hatalmát visszaszerzi / Győztes fegyverünk; / Kossuth a mi vezérünk...*”³

De idézhető *Bajza József Apotheosisának* néhány strófája is: „*Csatájok a védelmezett / Népjog csatája volt, / Melyet szent eskü, szent kötés / Ellen zsarnok tiport*” vagy „*E porba omlott szép haza / Fel fog születni még, / Van bíró a felhők felett, / All a villámos ég*”⁴

Két magyar „honfi”, *Benkő (Kertbeny Károly)* és *Vasfi (Eisler Mór)* „a magyar nemzet nagy napjai emlékére” kiadott *Hangok a múltból* című, az 1848–1849. évek verseiből összeállított antológiájában ismét érződik a két nép sorsa közti párhuzam.

1. *Leon Cogniet*: Hongrie 1849. Az eredeti a szerző tulajdonában.
2. *Dégh Linda*: A magyar szabadságharc költészete. Bp. 1952. 102., 184. A többi változatot ld. e. kötet XXVI. fejezetében.
3. *Zalár József*: *Sárosi Gyula bujdosása Heves megyében*. *Sárosi Album* 1889. 106. Ld. még *Sárosi*: Kisebb költeményei. Bp. 1954. 211., 495.
4. Ezt az analógiát viszont a cenzúra érezte meg, és *Bajza* verseinek 1851. évi kiadásából irgalmatlanul törölte.

1. kép. Leon Cogniet: Magyarország 1849-ben. A szerző tulajdona

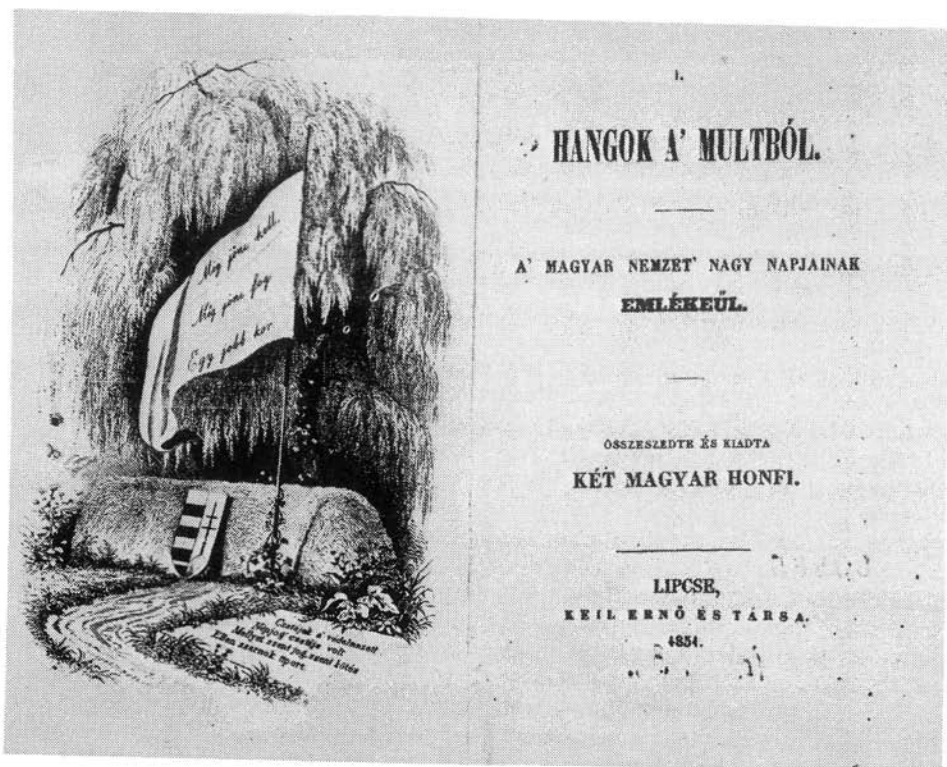
Az emigrációs kiadvány címlapjával balra szemben egy sírdomb látható, rajta magyar címer, felette zászló szomorú fűzfák előtt, felírása: „Még jőni kell, / Még jőni fog / Egy jobb kor”. A sírdombhoz vezető úton jobbra emléktábla-szerűen, a földön felírás: „Csatájok a védelmezett / Népjog csatája volt / Mellyet szent jog, szent kötés / Ellen zsarnok tiport”.⁵ A kiadásban több lengyel vers is szerepel, így A. Langie lengyel légiós indulója, a „Magyarhonba” – „Talpra nép a Tátra megett...”,⁶ Heilprin Mihály: *Kaszához ki magyar*⁷ c. költeménye.

A bukott szabadságharc emléke sokáig élt Magyarországon közvetlen a tragédia után is, persze kezdetben erős hangfogóval. Már 1850 februárjában megindul a „Ma-

5. Hangok a múltból. A magyar nemzet nagyjainak emlékéül. Összeszedte és kiadta két magyar honfi. Második kiadás. Lipcse–Buda 1862.

6. Uo. 130–131.

7. Uo. 151–154.

2. kép. Két magyar honfi (Kertbeny Károly és Eisler Mór) 1848–49-es magyar költői antológiájának belső címlapja. Bal oldalt a Magyarországot ábrázoló sírdomb Vörösmarty- és Bajza-idézetekkel. Az OSZK példánya alapján készült xeroxmásolat

gyar Emléklapok 1848 és 1849-ből” Szilágyi Sándor (1827–1899), a későbbi történetíró szerkesztésében, amelyet betiltása után más és más címen (pl. „Magyar Írók Füzetei” stb.) folytat.⁸

Szigethyné (Madarasy Klotilda) *Száműzöttje*, Czartorinszki(!) Oscar fogadásból elcsábít egy nemrég zárdából kikerült fiatal grófnőt, Melániát. A lengyelre szemet vetett Melánia mostohaanyja is, igyekszik a fiatalokat szétválasztani. Minthogy Oscar részt vett a magyar szabadságharcban, elfogják és halálra ítélik. Melánia és Oscar a kivégzés előtt még találkozhatnak, de ezután Melánia élete céltalanná válik, hervad a sír felé, s már csak Ottília nevű barátnőjétől szeretne személyesen is elbúcsúzni, akihez levelek formájában írta meg rövidke élete történetét.⁹

Irodalmi szempontból jelentős a fiatal *Jókai* Mórnak jelentkezése Szilágyi szerkesztőnél. A kezdetben bujdosó író ekkor még *Sajó* álnéven kénytelen írni. A szabadságharc korabeli eseményekhez kapcsolódik *A gyémántos miniszter* c. elbeszélése, ebben a kivégzett Zichy Ödön gróf lefoglalt vagyona körül zajlanak az események. A békepartí író a forradalmár *Madarász* László rendőrminisztert akarja leleplezni.

8. Uo. 285–286.

9. Magyar Emléklapok 1848 és 1849-ből. 1850. IV. füzet 241–268.

Az elbeszélésben szerepel egy szegény lengyel is, családja is vele van, akire a valódi tettesek rá szeretnék bizonyítani a lopást. A lengyel derekasan védekezik, és becsülete sértetlen marad. A valódi tettesek a vagyont elárvereztetik, és így nem derül ki a leltár szerinti lopás. Az elbeszélés függelékeként szerepel *Haivani* őrnagy gyászos esete a románokkal, ezekben a csatározásokban esett el egy ifjú hős, neve – *Vasvári Pál*.¹⁰

Értékesebb Sajónak *Szenttamási György honvágya* c. elbeszélése. Ennek hőse az a huszár, aki a Galíciában állomásozó társai között a hazatérés mellett agítál. A huszárt halálra ítélik, és az ítéletet az a kapitány írta alá, akinek másnap (a kivégzés napján) lenne az esküvője gróf K...szky Anna nevű lengyel özvegygel. Az alapjában véve becsületes huszárkapitány elmondja bánatát a menyasszonyának. Közeli boldogságát egy kivégzendő élete árnyékolja be... Neki az előírások szerint kell cselekednie. Ő csak katona, nem tudja megérteni a forradalom szellemét. A lengyel nő véleménye más, vulkányszerű a vallomása: „forradalom örökös remény [...], el kell jönnie egy időnek, mely mindenért visszafizet, bánatot annak, aki adta, a dicsőséget annak, aki elveszítette”. E szavak után az asszony lázas lelkesültséggel verte el zongoráján a *Nincs még oda Lengyelország* indulóját. A kapitány éppen a lengyel történelem éles kanyargóin okulva óvatos, a lengyel asszony viszont éppen az elítélt életét kéri jegyajándékkul. A kapitány szerint az ítéletnek teljesülnie kell, vagy neki is szöknie kell a lázítóval. A kivégzés előtt a huszárok fellázadnak és elmenekülnek. A kapitány utánuk ered, a katonák kényszerítik, hogy velük együtt térjen haza. „Mögötte az elhagyott szerető, előtte a haza bérczhatára, epedve vár reá mind a kettő.” Dönt tehát „Előre hát, az Isten nevében!” A kapitány a háború után az örültek házába kerül, s csak a grófnőhöz intézett utolsó szavait mormolja egyre: „Csak egy pillanatra...” Senki sem tudja, mit akar vele.¹¹

A „Magyar Emléklapok” közlik egy magyar fővezéri táborcarból való százados visszaemlékezéseit is, a temesvári csatától kezdve a török földön töltött első napokig. Az ismeretlen szerző rokonszenvesen ír a lengyel fegyvertársokról.¹² Egy másik elbeszélésnek hőse két jó barát: Jenő és Vilmos. Bajtársiasan, hűségesen harcolnak vállvetve egymás mellett Nagyenyed környékén és a branyisztkói csatában. Buda ostrománál Vilmos mellét egy kard sebesíti meg. A kötözésnél kiderül, hogy Vilmos nő, aki szereti Jenőt. A Vilmosnál talált levél szerint ő egy „gácsországi (galíciái) főrangú lengyel család végsarja”. Szüleit elveszítette. Sajnos nem lehetett volna Jenő felesége, mert „ő ölte meg Jenő nővérét, hogy egy oláh becstelenségétől megmentse. Ő mentette ki Jenőt is egy osztrák tiszt fogságából, saját női becsülete feláldozásával.”¹³

A szabadságharc idején játszódik *Vajda János Szeverina* című, minden valószínűség szerint önéletrajzi jellegű írása. *Vihari Jenő* főhadnagyot betegsége gyógyítása céljából Pestre helyezték. A laktanya III. emeletén lakik egy Szeverina nevű lengyel grófnő közvetlen szomszédságában. Utóbbi kiveti hálóját a fiatal főhadnagra, egyre többet vannak együtt. Szeverina mögött bár viharos múlt áll, mégis figyelmezteti jobb pillanataiban Jenőt, foglalkozzék többet hazája sorsával. A férfi hamarosan vissza is tér a frontra. Szeverina követi és egy ütközetben együtt esnek el.¹⁴ Felbukkan a magyar szépprózában Emilia Plater alakja is. *A zöld erdő* című novella 1831-ben játszódik, szerzője voltaképpen Abrantès hercegnő, aki több lengyel tárgyú elbeszélést is írt (*Le lancier polonais* 1838, *Hedvige, reine de Pologne*). *A zöld erdőben* Bulawski Leo egy menekültet kísér haza, lefektetik. Megérkezik az erdőkerülő fia Varsó elestének híré-

10. Uo. 5–35.

11. Uo. 18–25.

12. Uo. 1850. I. füzet 58–63.

13. Uo. 72–80.

14. Szeverina. Hölgyfutár 1851. II. 10–12. és 33–35. sz.

vel. A fiatal menekült, Plater grófnő nem akarja veszélyeztetni házigazdái életét, elhagyja őket.¹⁵

A szabadságharc bukása után közvetlenül burjánzó irodalomnak jobbára szerelmi alapmotívumú történetei mellett vannak más, olykor egymást vagy az ellenséget gúnyoló, kritikával illető írásai is. Ilyen a *Jaj már minékünk!* c. versike, Kopasz László (nagyfalusi Fekete Mihály) „műve”, amelyben gúnyolódik az erdélyi szászok félelmén, hogy Bem tábornok be ne sorozza a szász ifjakat seregébe; jellemző sorai: „Ne vidd jámbor magzatink / Csaták mezejére!” Bem válasza: „A szegény szász ifjakat / Én hogy elragadjam? – / Drágább nekem a kenyér, / Hogysem nekik adjam!”¹⁶ Most jelent meg először nyomtatásban Zalár József *A lengyel és a honvéd* c. verse, amely magyar visszavágás a lengyel hősiesség egyoldalú öndicséretére. Vége: „Bátor volt a lengyel had ezután is, / És büszkék voltak rá, hogy lengyelek; / De többé nem hallotta senki tőlük: / – Honvédek, ily vitézek legyetek!”¹⁷

A legerősebb szót, a legbátorítóbb szót Georg Herweghtől kapta a korai Bach-korszak irodalmi lapjainak olvasója. Alig nyolc hónappal a szabadságharc bukása után, igaz, hogy névtelenül jelenik meg Herwegh *Der sterbende Trompeter* c. versének magyar fordítása (*A haló trombitás*). A vers negyedik szakaszának végén lévő „Noch ist Polen nicht verloren”. (Nincs még oda Lengyelország) kitélt az adott viszonyok között elsősorban a hasonló helyzetben lévő Magyarországra lehetett érteni (akárcsak Bajza *Apotheosisát*, amelyben a lengyel szó elő sem fordul, annyira illtet az ötvenes évek elejének hangulataira; olyannyira, hogy a cenzúra Bajza verseinek új kiadásából törölte, és ennek helyére a magyar költőnek új, hosszú és semmitmondó verset kellett írnia). Herwegh versének az utolsó ítéletről szóló befejezése a föld valamennyi népe számára hirdet szabadságot. A felkelést 1831-ben elvesztett lengyelek, de az 1849-ben vesztes magyarok számára is. A vers ilyen korai közlése bátor és előremutató tett volt 1850 tavaszán¹⁸, amikor a „bresciai hiéna” uralma még tartott Magyarországon...

Él még a bukás utáni költészetben az 1848 előtti magyar részvét hagyományos hangja is. Kopasz László *Sötét felhő* c. versikéjében:

1. Sötét felhő szálla / A lengyel egére, / Vér, eső, hazája / Pusztuló terére, / Bujdosásnak átka / Hontalan fejére. / 2. Látod háborgását / Vad tengeren árjának, / Hallod csattogását / A viharadárnak... / Nézd, nézd minő kép ez, / Hol lengyelek járnak!”¹⁹

A Kopasz László ábrázolta lengyel sors persze érthető a magyar szabadságharc menekülteire is, de világosabban, művészibben fejezte ki ezt a gondolatot Erdélyi János *A menekültek* (1850-ben írt, de jóval később megjelentetett) versében. Néhány versszakát idézem csak, amelyek három többé-kevésbé azonos sorsú nép helyzetét villantják fel: Első közös mozzanata a hazától való elválás és a hozzá való ragaszkodás (Kölcsey és Vörösmarty által is megörökített) képe. „Vivének földet, egy maroknyi földet / Bujdosó gyermekid, ó haza! belőled. / Hogy a távolból se váljanak el tőled?”

A költemény utolsó két versszaka konkretizálja a menekülteket, azon nemzetek fiait, akik az utolsó negyedszázadban függetlenségükért hiába harcoltak:

15. Hölgyfutár 1850. I. 5. 4. sz.

16. Magyar Emléklapok I. füzet 128.

17. Magyar Írók Albuma Pest 1850. 95–96.

18. A haló trombitás. Hölgyfutár 1850. V. 31. 123. sz. 525.

19. Magyar Írók Albuma 1850. 80.

„Támadni kellene egy új Etelének, / E romlott világot hogy fenyítene meg / Súlyos csapásaival öldöklő kezének. / Mondván: ez a csapás a lengyelek honáért, / E második csapás a szép Olaszországért, / A harmadik pedig tulajdon fajtámért!”²⁰

A *testvértánc* 1848–1849 emlékére készült csíkszentsimoni Lakatos Sándor közkedvelt táncánító és magyar tánczeneszerző *Testvértánca*, amely a magyar és a lengyel nemzet testvéri érzelmeinek kifejezője akart lenni.²¹

Lakatos a két nép táncritmusát és lejtésmódját egyeztette össze. Lakatos Pápan érte el első sikerét a *Testvértánccal*. „E táncot époly célból készítem, hogy nemcsak kisebb városainkban, hanem egész hazánkban is mielőbb meghonosuljon s mihelyt körülményeim engedni fogják, az ország szívébe, Buda-Pestre igyekezendek, hogy a tisztelt nagyközönség pártolása által hazafiúi igyekezetem megkoronáztassék.”²² A *Testvértánchoz* zenét először Svastits Nep. János (?–1874) tánczeneszerző, utána pedig *Kecskeméthy József* cigányzenész szerzett. Lakatos vagy két héttel később már nyílt levél formában fordult szakmabeli kartársaihoz és kéri őket, segítsék *Testvértánca* terjesztésében. Szerinte most jött el az az időszak, melyben kedves hazánkban „nagy szükség van a testvériesedésre. A táncnak is segíteni kell a nemzetiség fenntartásában”. Közelestant a fővárosban lesz és segítheti kartársait „a *Testvértánc* szerkezetének megértésében, mert ez mind modorára, mind lépéseire különbözik a többi társas tánctól”²³.

A *Testvértánc* nyilvános bemutatójára kb. még egy fél évet kellett várnia. A „Hölgyfutár” csak október 21-én jelezhetette, hogy másnap a Nemzeti Színház színpadán bemutatásra kerül az új társastánc. *Kecskeméthy József*, aki a *Testvértánchoz* a zenét írta, „egész bandájával minden díjkövetelés nélkül” lépett fel ez alkalommal. Saint Georges és Lopez Choisy kisasszony c. kétfelvonásos vígjátéka után került sor a Lakatos új társastánca bemutatására, amelyet a Nemzeti Színház táncárszemélyzete mutatott be, a zenét *Kecskeméthy József* népzenei társasága szolgáltatta.²⁴ A fővárosi bemutató a *Testvértánc* sikerének csúcsa, élénk tetszéssel fogadta a közönség, és a táncmestert, valamint a zenei kíséret szerzőjét zajosan kitapsolták. Sajnos sem a tánc rajzát, sem koreográfiáját, sem pedig a tánc zenéjének kottáját ez idáig nem sikerült megtalálnom. A „Magyar Hírlap” is megemlékezett a *Testvértánc* sikeréről.²⁵ Az a tény, hogy Lakatos Sándor igyekezett a két nép eltérő táncritmusát kiegyenlíteni, megnehezítette elterjedését.²⁶

Ha a *Testvértáncot*, mint érdekes és a korra jellemző jelenséget érintettem, akkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a pesti Nemzeti Színház darabjainak felvonásokozti szüneteiben is szerepeltek lengyel néptáncok. A *krakusz* (krakowiak) nevű néptáncot több alkalommal is előadták (1851. III. 15-én!, ápr. 23-án és júl. 2-án). A „*Lengyel néptánc*”, közelebbi megjelölés nélkül szerepelt a *Vanda* c. operában betétként (1850. dec. 30-án, és 1851. márc. 19-én). Szerepelt színházi műsorokon „mazur” megjelöléssel (május 9-én és augusztus 25-én).

A *Vanda* c. operának zenéjét a lengyel *Doppler* Ferenc, szövegét viszont a magyar *Bakody* Tivadar írta. Dopplerrel már találkoztunk nagy sikert elért *Benyovszky*-operájával kapcsolatosan (XXIII. fejezet). *Bakody* Tivadar a *Benyovszky*-opera szövegírójához, *Köffinger*hez hasonlóan szintén orvos. 1860-ban, Lembergben a természetgyógy-

20. Fővárosi Lapok 1871. VII. 2. A költő hagyatékából, 1850-es jelzettel.

21. *Orlai Petrich Soma*: II. Lajos holttestének megtalálása. 1851: MTA Művészetkutató Csoportjának fotólaboratóriuma, 33. 430.

22. Pesti Napló 1851. I. 21. 3.

23. Hölgyfutár 1851. II. 10. 33. sz.

24. Uo. 1851. X. 23. 244. sz. 972.

25. Cs. Sz. *Lakatos Károly*: Rajta párok táncoljunk! Nagykanizsa, én. 111–116.

26. *Elekesné Weber* Edit: Magyar táncok. Bp., 1935. 21.

Uj eredeti opera.

778

NEMZETI SZÍNHÁZ.

Pest, hatvan, december 30-án (1850).

E L Ő N Z Ő R

VANDA.

Eredeti opera 4 felvonásban. Írta BAKODY Tivadar, zenéjét DOPPLER Ferencz.
Az új díszítményeket festette TELEPI. — Az új jelmezek PAPP József főszabó felügyelete alatt készültek. — A táncokat CAMPILLI rendezése szerint betanította Kurz Antonia,
Az előadásban a cs. kir. 5-dik tánczereced zenekara is részt veend.

Képregy: ERKEL.

Az első szakasz személyei:

Sobol, lengyel nemes	— — — —	Közeghi,	Herold	— — — —	Udrachelyi M.
Vanda, leánya	— — — —	Szégerné,		— — — —	Nemesek, Földnép, Tábori zenészek.
Hyppolit, fogadott fia	— — — —	Först,		— — — —	Történik: Krakkó vidékén.

A második szakasz személyei:

Timur, basa	— — — —	Szeger,	Dervis	— — — —	GRILL.
Fendi, aga	— — — —	Bodorfi,		— — — —	Török harcosok, Rabszolgák, Nők, Tánczosok, Török sábori zenészek.
Vanda	— — — —	Szégerné,		— — — —	

Történik egy hónapjal később Bécs alatt a török sáborban.

A harmadik szakasz személyei:

Sobol	— — — —	Közeghi,	Hyppolit	— — — —	Füredi.
	— — — —	Lengyel harcosok, Tábori zenészek.		— — — —	Történik a lengyel sáborban Bécs alatt.

A negyedik szakasz személyei:

Timur	— — — —	Szeger,	Sobol	— — — —	Közeghi,
Fendi	— — — —	Bodorfi,	Hyppolit	— — — —	Füredi.
Vanda	— — — —	Szégerné,		— — — —	Török és lengyel harcosok.

Történik a török sáborban, 1457/1683.

ELŐADANDÓ TÁNCZOK:

Az első szakaszban: „Lengyel néptáncz” a tánczarszemélye által.
A második szakaszban: „Keleti táncz” előadja Kurz Antonia és Perrei, tánczarkirálynővel.

GRILL MÓRICZ ur, a fennjelölt szerepben mint vendég a zeneszerző iránti sziveskedésből fog fellépni Kérélinek a jutholy- és díszítéskéért 1. cz. utasodók. berített helyeik iránt méltatlanságunk reggeli 10 óráig rendelkezésmintául mások kívánata figyelembe vételül.

Helyszék pengőpénzben:

Földszék: a első sor: párosly 5 for. Második sor: párosly 4 for. Földszék második sorok: 1 sor: 20 kr. Földszék harmadik sorok: 20 kr. Földszék negyedik sorok: 20 kr. Földszék ötödik sorok: 20 kr. Földszék hatodik sorok: 20 kr. Földszék hetedik sorok: 20 kr.

Kedvenc 7 arkor. vége 10-éféltér.

A mai opera szövege a színház csarnokában 20 peng. kron szereshető.

Képregy: Erkel. Nemesek: Földnép, Tábori zenészek. Történik: Krakkó vidékén.

3. kép. A Bakody Tivadar librettójára írt Vanda című eredeti opera színlapja, zenéjét a lengyel származású Doppler Ferenc szerezte. A Vanda címszerepét éneklő Stégernét még pár héttel előbb Leonora Szymańskának hívták.

tan magántanára és ugyanott saját költségén svéd gyógytornacsarnokot épített. 1863-ban Pesten majd az első magyarországi nyilvános tornacsarnokot. Mindössze huszonöt éves, amikor a lengyel-török-bécsi környezetben játszódó négy szakaszból álló operához szövegkönyvet ír. A téma pikáns lenne, hiszen a lengyelek segítségére utal Bécs 1683. évi török ostroma idején; célszerű-e ezt a témát éppen a szabadságharc bukása után kiélezni. Bakody óvatos: Sobieskit nem szerepelteti az opera librettójában. Tartalma: Sobol főnemes áldását adja leánya, Vanda és Hyppolit frigyére, a fiatalokat mazurkával köszöntik. A házasságra azonban nem kerülhet sor, mert a férfiaknak Bécs alá kell sietniök. Vanda apja és vőlegénye után Bécsbe megy, de ott török fogságba kerül. A foglyot a katonák Timur török vezér sátorába viszik. Hyppolit és Sobol a leány keresésére indul. Vanda természetesen elutasítja Timur szerelmét, erőszakoskodását; inkább öngyilkosságot követ el, egy törrel mellbeszúrja magát. Ebben a pillanatban lépnek be Timur sátorába a menyasszonyt keresők, Vanda Hyppolit keblén léheli ki

4. kép. Bakody Tivadar (1825–1911), a szabadságharcban Görgey főhadiszállásán kapitány, később a természetgyógytan egyetemi rk. tanára, évekig Lembergben élt

lelkét. Általános sírás... A Vanda téma mögött ott érzem valahogy III. János király szellemét és az 1683. évi segítségért hálátlansággal fizető Bécszet is. *Lengyel énekesnök a pesti opera színpadán.* Ha már a szabadságharc után közvetlenül magyar szerző és lengyel zeneszerző partnere lengyel-osztrák–török tárgyú témát választott, meg kell emlékeznem a Nemzeti Színház operatársulatában évekig nagy sikereket elért lengyel énekesnökről is.

Leonora Szymanska Bécsből rándulgatott át Pestre, s amint az jóval előbb Stanislaw Serwaczynski hegedűművésszel volt az eset, a lengyel énekesnő is elismerő sajtóbeszámoló és közönségcsikerek hatására a pesti Nemzeti Színházhoz szerződött.²⁷ Jelentősebb szerepei közül Fabó Bertalan (1868–1920) zenetörténész kiemeli a *Hunyadi László* (1850. VIII. 18.) nemzeti nagyoperában (zenéjét Erkel Ferenc szerezte, ahol Gara Nádor leányának, Máriának szerepét énekelte, míg ugyanakkor *Hunyadi János* özvegyének szerepét az Európa-szerte híres Anna de La Grange asszony.²⁸ (Egy ké-

27. *Hölgyfutár* 1850. I. 28. 23. sz.–III. 11. 58. sz. 248. – IV. 3. 76. sz. 328. IV. 4. 328. – IV. 5. 336., 340.

28. Fabó Bertalan: Erkel-émlékkönyv 1910. 190.

sőbbi bemutatón is a főszerepeket *Stéger* Xav. Ferenc (1824–1911) hőstenor és a Bécsből idekerült *Szymańska* énekelte.²⁹ *Stéger* és *Szymańska* közös fellépéseinek eredményeként már 1850. szeptember 24-én összeházasodtak és azóta a szép *Szymańska* csak *Stégerné* néven szerepelt. A művészházasság mintaházasságnak bizonyult. Említsem meg még azt is, hogy a *Vandában* a főszerepet már (*Szymańska*-) *Stégerné* énekelte. A lengyel nő *Vanda* szerepét egy hiteles lengyel nő énekelte.³⁰

5. kép. (Ludwika) Lesniewska Lujza (1830–1882) a Nemzeti Színház nagysikerű lengyel énekesnője, szoprán. Barabás József rajza, 1853.

Később lépett a Nemzeti Színház színpadjára *Lesniewska* Lujza. „Mindenható énekesnőnek” nevezték az ötvenes évek első felében a rajongó lelkű *Leśniewskát*. Éveken át erőssége volt a pesti magyar operának és a Szilágyi Erzsébet szerepnek. Itt a megméretés nem is olyan kisigényű volt, még 1850-ben *Anne de La Grange*, a korszak egyik legkiválóbb énekesnője énekelte, akinek tiszteletére az egyik áriát, *de La Grange-áriaként* írta át *Erkel* Ferenc.³¹ *Leśniewska* emlékezetesebb szerepei közül a *Lammermoori Luciát* említtem („*Hölgyfutár*” 1853. VI. 25. 127. sz. 520.). *Donizetti Lindájában*, *Verdi Haramiáiban* is énekelt. Nagy sikere volt *Leśniewskának* *Bellini Alvajárójában* is 1853. jún. 16-án. („*Szépirodalmi Lapok*” 1853. 49. sz. 772–774.)

A „*Hölgyfutár*” színházi-zenei rovatában gyakran közöltek külön róla dicsérő kritikákat. Külön emlékezetes maradt *Leśniewska* éneke *Verdi Trubadúrjában*, ahol

29. Uo. 192. 198.

30. A *Vanda* c. opera színlapja az OSZK Színházi Osztálya

31. *Fabó Bertalan*: *Erkel-émlékkönyv*, 178–180.

Leonórát énekelte.³² Leśniewska részt vett az *Erkel Ferenc* 1853–54. fordulóján szervezte filharmóniai hangversenyeken is. Az elsőt 1853. november 21-én a *Don Juan*ból a levéláriát (Aria di bravura) énekelte, egy másikon Mozart *Varázsfuvolájából* egy dalt. 1855 tavaszán Bécsbe szerződött, ahol az olasz operánál működött.³³

Meg nem állhatom, hogy legalább egy rövid kitérő erejéig félbe ne szakítsam mondanivalómat, és hogy ne emlékeztessenek a Nemzeti Színház 1849 előtti egyik kiváló-ságára, *Hollósy* Kornéliára, első lírai énekesnőjére, aki 1850 május–júniusában Bécsben szerepelt nagy sikerrel, majd 13 hónapra Varsóba szerződött, ahol többi között a kazienki palota színpadán énekelt és elismerést szerzett a magyar névnek. A Varsóban időző cári család tiszteletére rendezett hangversenyen többi között *Egressy Béni Tompa* Mihály szövegére írt: *Télen, nyáron pusztán az én lakásom* c. népdalt énekelte. A cár kívánságára ismételnie is kellett, ezt szerződésileg meg is kellett tennie, de már a cári meghívást nagyon szépen megköszönte.³⁴

Kulturális kapcsolatok a krími háború éveiből

Ezernyolcszázötvenhárom júliusában orosz seregek szállták meg a román fejedelemségeket (a távolabbi cél Palesztinának a pravoszlávia hatása alá vonása és a szentföldi zaránokoktól származó jövedelmekben való részesedés, mire október 16-án Törökország hadat üzen Oroszországnak. A török flotta azonban vereséget szenvedett a cári flottától. Anglia és Franciaország, melyeknek érdekében állt Oroszország további terjeszkedésének megakadályozása. 1854 márciusában szövetséget kötött a Portával és hadat üzent *I. Miklós* országának. Szeptember közepén a szövetségesek a krími félszigeten partra szálltak és megkezdődött Szebasztopol ostroma. 1855 januárjában háborúba lépett a szövetségesek oldalán a szárd királyság is. Szebasztopol elesett és nem kárpótolhatta a cárt a Kaukázuson túli területek, Karsznak elfoglalása sem. A háború az 1856. III. 30-án megkötött párizsi békeszerződéssel végződött és bebizonyította a feudális orosz hatalom gyengeségét.

A magyar és a lengyel demokraták egyaránt bíztak a nyugati nagyhatalmak beavatkozásában és egy európai méretű háborúra számítottak. A krími háború idején *Kossuth* és *Worcell* Angliában meetingeket szerveztek, amelyeken népszerűsítették a magyar és a lengyel nép ügyét. Kossuth úgy vélte, hogy az orosz–török háborúban Ausztria szükségképpen az orosz oldalán avatkozik be, és akkor az Osztrák Monarchia elnyomott népei is felkelhetnek Ausztria ellen. 1854-ben Ausztria kimozdult szigorú semlegességéből. A török mellé állva követelte a cártól a dunai fejedelemségek kiürítését. Ez meg is történt, és az orosz csapatok helyét osztrák egységek foglalták el.³⁵

Most került szóba egy lengyel légió felállításának lehetősége. Ehhez a tervhez kapcsolódott *Jókai Mór Ideális és praktikus* c. elbeszélése. Ebben a korszerűen felszerelt, meghatalmazásokkal és pénzzel ellátott titkolódzó angol utazó nem tud szabadcsapatot szervezni az oroszok ellen. A pipával, pálinkás kulaccsal, dohánnyal utazó lengyel a maga fecsegő naivitásával, közvetlenségével csodát tesz, szabadcsapata élén hőstettet hőstettre halmoz. A kis elbeszélés a szélsőségek példáit mutatja, az angol végtelenül precíz, a lengyel ugyanolyan mértékben felületes Don Quichotéja a szabadság eszméjének.³⁶ Ez a második példa az egymástól szöges ellentétben álló kontrasztív nemzet-

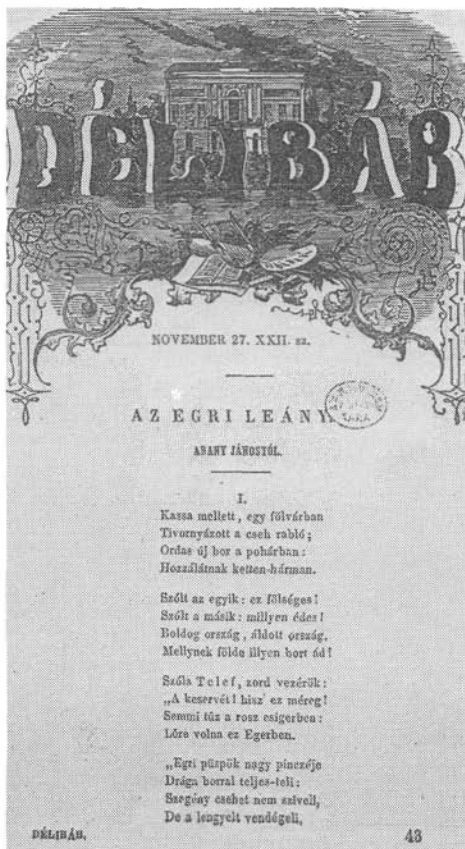
32. *Rédey Tivadar*: A Nemzeti Színház története. Első félszázad. Bp. 1937. 309.

33. *Fabó*: Erkel-émlékkönyv 136., 138.

34. Pesti Röpívek 1850. XI. 24. 8. sz. 250. és Legány D.: A magyar zene krónikája. Bp., 1962. 252.

35. *Kovács Endre*: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp. 1973. 284–285.

36. *Nacsády József*: A Jókai-művek lengyel alakjainak fő vonásai. In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 459.

6a–b. kép. Arany János Az egri leány c. balladájának első kiadása. Délbibár 1853. XI. 27. 22. sz. A két mellékelt illusztráció Zichy Mihály munkája.

portréra. *Széchenyi* István lengyel–angol összehasonlítása (ld. XVII. fejezetet) az angol javára dőlt el. *Jókai*éban pedig a lengyel koncepció győzedelmeskedik. Egy publicisztikai írás és egy pusztán szépirodalmi mű összehasonlítása ugyan megkérdőjelezhető, de egyelőre – sportnyelven szólva – az eredmény döntetlen...

Arany János magyar–lengyel tárgyú balladái

Míthogy a magyar forradalmat 1849-ben ugyanaz a Paskievics varsói herceg verte le, aki 1831-ben Varsót is térdre kényszerítette, s míthogy a magyar bukás emléke még túl fájdalmasan élt. *Arany János* történelmi balladáiban, a krími háború éveiben, a lengyel és a magyar történelem egyes közös jeleneteinek felidézésével igyekszik a sorsközösség tényeit feleleveníteni, a feledéstől megmenteni.

Az első, még a krími háború kitörése előtt írt balladája a *Török Bálint*. A címben lévő törökverő hős Budán van, *Izabella* királyné udvarával együtt. *Izabella* tanácsot kér udvari embereitől, hiszen a német is, a török is készülődik Buda elfoglalására, kit engedjen be Budára: a németet vagy a törököt. György barát a „török basának játszott kezére”. *Szolimán* szultán meghívja *Török Bálintot*, *Izabellát* és csecsemő kisleányát. A meghívottak tiszteletére adott ebéd idején a török csellel elfoglalja Budát. A vendégek közül *Izabellát*, *Verböczy Istvánt* visszaengedi, de *Török Bálintnak* el kell kísérenie a szultánt a török fővárosig, ahol élete végéig bebörtönzik. *Arany* balladájának utolsó

szavai: „Várja otthon két szép kis árvája – (...), szerelmes szép nője”. „Héttoronyak egy sötét zugában / Török bálint üldögél magában: / Ifjú korát a vénség megszálja, / Megérleli és a halál levágja”.³⁷ A lengyel királynét hűségesen szolgálni akaró Török Bálint a szultán ármányának esett áldozatul...

Jelentősebb művészi szempontból is az *I. Ulászló* (Lengyelországban III. Ulászló, 1440–1444) korában játszódó *Az egeri leány* című magyar–lengyel–cseh tárgyú balladája. Az Egerben mulatozó lengyeleket és magyarokat, cseh rablók támadják meg. A harcban elesik egy fiatal legény, László, a szeretett leány meg akarja bosszulni halálát, de ő is elesik a férfiakkal vívott egyenetlen harcban. A lengyelek és magyarok lóra pattannak, üldözik a menekülő cseheket, elfogják vezérüket, Telefet, aki „mélyre zárva / Bűnhődé meg az elmultat”.³⁸

A lengyel–magyar barátságának sikerült megörökítése a III. rész 2. versszakára: „Éljen Ulászló! Hunyadink is éljen! / Rá zene zendül, ropog a dob mélyen, / Rá zene zendül, kehely összecsendül; / Magyar és lengyel deli tánczra lendül”.

Arany János harmadik magyar–lengyel tárgyú balladája a *Zács Klára*. Ennek a balladának tragikus sorsú hősnőjét elcsábítja a lengyel származású királyasszony csendes tudtával a magyar királyi udvarban. Visegrádon tartózkodó akkor fiatal, később szerelmi ügyeiről is ismert *Nagy Kázmér*. Amikor Klára elpanaszolja atyjának, Feliciánnak az őt ért sérelmet, *Zách* Felicián karddal tör rá a királyi családra, mire a király, Károly Róbert emberei levágják a dühöngő apát és az egész Zách-nemzetséget kiirtják.³⁹

Utolsó versszakát újfent idéznem kell, komoly figyelmeztetés volt ez a korabeli magyar néphez, az úgynevezett Bach-korszakban: „Rossz időket érünk, / Rossz csillagok járnak: / Isten óvja meg csapástól / Mi magyar hazánkat!”^{39a}

Két nagy költő halála

Az Aranytól említett egyik csapás volt a magyar nemzet számára vezérköltőjének, *Vörösmarty Mihálynak* halála 1855. november 19-én. A krími háborúról, az ahhoz fűzött reményekről ő írta utolsó verseként a legnagyobb költeményt, *A vén cigányt*. Vörösmarty szól ebben a versben a háború vélt okáról: „Háború van most a nagy világban, / Isten sírja reszket a szent honban”. A költemény végén hirdeti várva várt változást: „Lesz még egyszer ünnep a világon; / Majd ha elfárad a vész haragja, / S a viszály elvérzik a csatákon”.⁴⁰

Vörösmarty Mihály, a nagy magyar polonofil költő, a szabadságharc bukása után, borult elmével, e versével búcsúzik el a világtól. Nagy kortársát, a lengyel légiót szerző Adam *Mickiewicz*et egy héttel később, 1855. november 26-án ragadta el a halál Konstantinápolyban, valószínűleg kolerában. Magyarországon *A lengyel nemzet és*

37. Délibáb. Nemzeti Színházi Lap. 1853. I. 30. Modernebb illusztrációját Csiky Gyula készítette, ld. Arany János Balladái 1948. 49. A költemény illusztrációját az Arany János-albuma Lotz Károly készítette.

38. Uo. 1853. XI. 27. 22. sz. Lengyel fordítása a Kochman twój kraj c. antológiában 110–116. Művészi illusztrációit Zichy Mihály rajzolta.

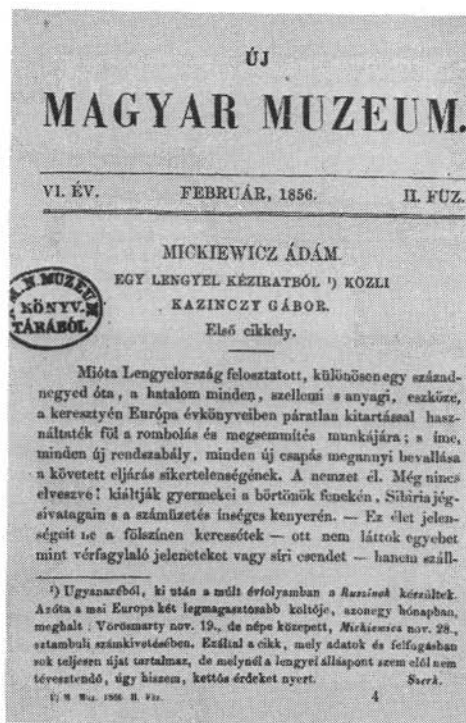
39. Magyar Nép Könyve 1855. II. köt. 5–6. füzet 253–256. A balladát maga a költő zenésítette meg, ld. *Bartalus J.*: Arany János dalai 1884. A szépművészetben Orlai Petrich Soma örököltette meg 1855-ben. László Fülöp is megfestette az atya lábai elé boruló, elcsábított Klárát. V. ö. *Soltészné Szilárd Kató*: Arany János a magyar képzőművészet tükrében. Bp. Szemle 1935. 236. köt.

39a. 1857-ben ír majd Arany egy tisztán Magyarországra vonatk. balladát, amely nyomtatásban való megjelenésekor 1863-ban már lengyel értelmet nyert.

40. Pesti Napló 1855. VI. 28.

7. kép. Vörösmarty Mihály 1854-ben készült képe. Tiedge János fényképe

8. kép. Kazinczy Gábor (1818–1864) Adam Mickiewicz halála (1855. XI. 26.) után készült megemlékezéséjé jellegű cikkének első oldala

a lengyel zarándokság könyveinek fordítója Kazinczy Gábor és Pompéry János (1819–1884) emlékezett meg az eseményről.

Kazinczy Gábor a Magyar Tudományos Akadémia folyóiratában számolt be „Lengyelországnak és az egész világnak pótolhatatlan veszteségéről: Mickiewicz haláláról”. Mickiewiczben a lengyel nép szellemi felszabadítóját ünnepelte, akinek „a forradalom előtti költészete hatalmas lobogás mellett, rejtelmes formában inkább csak sejtő” mintegy a világon kívülálló, kihívó, tette izgató; ellenben a forradalom utáni: nyíltan támadó, visszautasító, látnoki és várakozó és művészi szempontból is tökéletes volt”.⁴¹

Ugyancsak 1856-ban Pompéry János (1819–1884) író, publicista a legolvasottabb napilapban a „Pesti Napló”-ban Mickiewicz életének és költészetének nagybecsű ismeretét adta, költői alkotásainak tartalmi méltatásával felkeltve a magyar olvasóközönség érdeklődését a legnagyobb lengyel költő örökbecsű alkotásai iránt. Pompéry az első, aki Mickiewicz műveinek magyar fordítására buzdít s erről így ír: „Ki Micki-

41. Irodalmunk túl a határokon. Szépirodalmi Lapok 1853. I. félév 25. sz. 392.

ewiczet nyelvünkre fordítandja, meg fogja gazdagítani irodalmunkat”. E nagy feladatra konkrétan *Podhradszky* Józsefet, Széchenyi fiainak nevelőjét, a jeles nyelvűvált és a lengyelül is jól tudó elmét hozta javaslatba.⁴²

Az 1840-es évek közepén Párizsban Mickiewicz szláv irodalmi előadásainak hallgatója volt a fiatal *Ábrányi* Kornél (1822–1903), a későbbi zeneszerző és zenei író. Mickiewicz-csel *Chopin*-tanítványként, annak szalonjában ismerkedett meg. Ábrányi visszaemlékezései szerint Mickiewicz a Collège de France-on minden héten csak egyszer tartott előadást, valahányszor zsúfolásig megtelt teremben, hallgatói főként lengyel és francia fiatalok voltak. Egyszer híre ment, hogy Mickiewicz az általa s rajongó szektája által istenesített új megváltóról, a Svájcban tartózkodó *Towiańskiról* fog nyilatkozni, kinek önmagát prófétájának nevezte. „Amikor a lengyel költő az új megváltóról”, *Towiańskiról* kezdett beszélni, a „hallgatóság delejes extázisba jött, s a lengyel-ség pedig falrengető lelkesedésben tört ki. Felugráltak a padokra, körülvették az előadót, csókolták kezét, ruháját, s térdelve esküdtek az új megváltó s prófétájának zászlója alá. Soha ennél fanatikusabb jelenetet nem láttam egész életemben”. Másnap tele voltak a francia lapok e jelenet különféle kommentálásával. A francia kormány intézkedett, hogy a Collège de France-ban többé hasonló jelenetek elő ne forduljanak.⁴³

Történelmi, irodalmi, képzőművészeti, zenei és színházi forgácsok

(A máris túllépett terjedelem csak annyit enged meg nekem, hogy egyes dolgokat csak jelezzek.)

A lengyelek részvétele a magyar szabadságharcban azt eredményezte, hogy nemcsak egyes történelmi jelentőségű alakok, de lengyel történelmi tárgyú irodalmi jellegű alkotások is gyakran jelentek meg a *Bach*-korszak magyar sajtójában. A lengyel adott nemesi szavához, az utolsóig kitartó József *Poniatowski* hercegről hosszabb cikk jelent meg a nagy olvasottságnak örvendő Bucsańszky-féle *Naptárban*.⁴⁴ *Jósika* Miklós az emigrációban 1853-ban kezdi írni *Eszter* c. regényét. Első részletét *Visegrad* címmel már le is közölte.⁴⁴ Későbbi regényeit az „*Eszter szerzője*” megjelöléssel adja ki.

A korszeletnek Arany János mellett legjelentősebb költője, *Vajda* János (1827–1897) 1854-ben írja *Béla királyfi* című 6 énekes költői beszélyét, forrása *Jókai* Mór népszerű magyar történelmének *Fejedelmi párbaj* c. fejezete. Csak a végéről idézem Béla és Riksa közti házasságból néhány jellemző sort: „Két atyafi kebel: magyar és lengyel között / Ekkor a legelső legszebb frigy szövődött. / Szent is volt ez a frigy, tartott is sokáig / Minél tovább nem is tarthatott – halálig...”⁴⁵

Ferenc József osztrák császár 1857. évi magyarországi látogatása, az amnesztia, az emigránsok egy részének hazatérése kedvezőbb légkört biztosított az országnak. A Szent István Társulat tudományos és szépirodalmi folyóiratában cikk jelenik meg a hol hazafi, hol kalandor, hol lengyel, hol magyar *Benyovszkyról*.⁴⁶ Erre az évre esik *II. Rákóczi* György szerencsétlen lengyelországi hadjáratának évfordulója, amelyről

42. *Kazinczy Gábor*: Mickiewicz Ádám. Új Magyar Múzeum 1856. I. köt. 59–66.

43. *Pompéry János*: Mickiewicz Ádám. Pesti Napló 1856. 289–290. sz.

44. *Bucsańszky A.*: Nagy Képes Naptára 1850. 85–89. két képpel, 1857-ben Müller Nagy Képes Naptára is közölt rövidebb Poniatowski-cikket egy képmelléklettel.

44a. *Jósika Miklós* 1853-ban kezdi közölni *Eszther* c. regényét. Első részletét *Visegrad* címmel hozta a *Divatcsarnok*/1853. 15–16. száma. A regény Nagy Kázmér és a szép *Eszther* szerelmi története, amelynek eredményeként a lány sok szenvedéstől mentette meg az elnyomott zsidóságot.

45. Pest 1855. V. ö. *Vajda János*: Összes művei III. köt. Nagyobb költői művek. Bp., 1977. 83–149. és 455–470.

46. *Sárváry B.*: Gróf Benyovszky. Családi Lapok 1857. 97., 109., 121., 133., 145., 161.

Szilágyi Sándor történész több alkalommal is ír.⁴⁷ Ahhoz kapcsolódik egy lengyel–magyar vonatkozású szólásmondás *Vicem pro vice, vagy fület fülért*. A történelemben közismert, hogy II. Rákóczi György csapatai Lengyelországban helyenként rabló módon viselkedtek, ezt viszonzva a lengyelek 1857-ben feldúlták Beregszász városát (ma Berehove, Ukr.) és a templom falára írták fel a fenti idézetet. *Bernát* Gáspár (1810–1873), Petőfi barátja, ügyvéd, adomagyűjtő és -gyártó írta meg az esemény történetét *Vicem pro vice vagyis fület fülért* c. történetében.⁴⁸ A történet megtalálható egy régebbi szállóige-gyűjteményben is: *Vicem pro vice reddo tibi, bone vicine*. A kölcsönt a kölcsönért visszaadom neked, jó szomszéd.⁴⁹

Vajda János 1858-ban ír a Boroszlót védő Mátyás királyról, és a várost ostromló lengyel és a cseh királyról, annak sikeres védelmével, ill. sikertelen ostromával kapcsolatosan.⁵⁰

1860-ban két vers is jelenik meg *Báthory* István lengyel királyról (talán egy Kisfaludy Társasági pályázat vagy költői versengés[?] eredményeként). Mindkét költő a „minorum gentium” csoportjába tartozik. Az első *Lisznyai* Kálmán (1823–1863) népieskedésével tűnt ki, meg azzal, hogy ő volt az egyetlen, aki Ferenc József magyarországi látogatásával kapcsolatosan az uralkodót dicsőítő verset mert írni,⁵¹ a másik a magyar irodalomban jószerint semmiféle szerepet sem játszó *Halász* Dezső, aki *Báthory* István Krakkóba való bevonulásának pillanatait vélte szükségesnek megörökíteni.⁵²

Lengyelország újabb kori történetéről ad népszerű áttekintést a népnek írt *Világkrónikájában* *Andorlaki* Márton (azaz *Táncsics* Mihály). Az első felosztástól⁵³ kezdve, a másodikon folytatva,⁵⁴ majd az utolsó felosztásról,⁵⁵ a napóleoni háborúk Lengyelországaról⁵⁶ és a novemberi felkelésről⁵⁷ ír, ez utóbbit a legrészletesebben tárgyalja; ugyancsak aránylag bőven szól az „1846. évi lengyel «lázasról»”⁵⁸. *Táncsics*nál tartva meg kell említenem *Hét nemzet szövetsége* c. munkáját, amelyben az addigi középkelet-európai konföderációs tervekhez (Teleki, Kossuth, Klapka) hozzáadja a saját elképzeléseit.⁵⁹

Érdekes, bizonyára fiktív történetet beszél el *Úrvári* Lajos *Walewska* c. írásában. A színhely *Częstochowa*⁶⁰ vára, időpont a svéd háború. *Walewska* anyagi kényszerhelyzetben ment férjhez az öreg, de gazdag *Kazimierz*hez, voltaképpen *Sadowski* *Wacław*ot szereti és viszont. A svéd ostrom idején *Sadowski* X. Károly oldalára áll, hogy a várat bevéve *Wawelska* erőszakkal is az övé lehessen. Közben az öreg férj meghal. Az asszony most már szabad lenne, ámde *Sadowskit* már köti a svéd uralkodóhoz fűződő esküje. *Sadowski* most már újra jelentkezne az özvegnél, aki visszautasítja:

47. Család könyve 1857. 208. sz.

48. Boroszlói tábor. Vajda János: Művei. Bp., 1969. 202–206.

49. *Báthory István*. Napkelet 1860. I. 1.

50. Napkelet 1860. XII. 51–52. sz. 801–802.

51. Világkrónika Pest 1860. 90.

52. Uo. 100.

53. Uo. 101.

54. Uo. 104.

55. Uo. 118–119.

56. Uo. 123.

57. *Hét nemzet szövetsége* (1857)

58. A *Częstochowai Fekete Madonna* magyar kultuszáról ld. szerző cikkét a *Studia Claromontana* c. folyóirat 1991. évi kötetében.

59. *Úrvári Lajos*: Babérlevelek. Kalocsa 1861. 2. köt. 51–59.

60. Budapesti Hírlap 1856. IV. 15. 88. sz.

„Ha el tudtad feledni hazádat, tudd elfeledni szerelmedet!” A nő továbbra is harcol a védők között. Sadowski viszont a sikertelen ostrom után idegenben, nyomorban hal meg. A szerző konklúziója: „Ilyen a honáruló sorsa”⁶¹. Forrása Lövi: *Polens Vergangenheit*.

Lengyel irodalom és folklór.

Az irodalomból csak a több bibliográfiai adatokat idézem: *Négy szláv irodalom*,⁶² Huszár Imre: *A legújabb lengyel irodalom áttekintése*.⁶³ K. T.: *Lengyel irodalom*⁶⁴ és *Kritikai Lapok*.⁶⁵

A múlt század ötvenes évei fedezik fel a lengyel folklórt fordításokban is. A kezdetekről alkalomadtán szóltam már másutt, itt most csak utalok a *Romantyzm polski w literaturze węgierskiej* (1825–1848). A lengyel romantika a magyar irodalomban 1825–1848⁶⁶ c. tanulmányomra.

Pulszky (Ferencné, Walter) Teréz *Sagen und Erzählungen aus Ungarn* c. könyve (Berlin 1851) 137–159. oldalain szól elsőknek az addig jórészt ismeretlen a *Pan Twardowski*-mondáról. *Heinrich* Gusztáv, a régebbi pozitivistá magyar komparatistika kiemelkedő alakja *Faust* c. könyvének (Bp. 1914) 239–252. oldalain írt fejezete már összeveti a lengyel *Twardowski*-mondát a magyar *Fausttal*.⁶⁷

Arany János folyóiratában jelent meg a közelebbiről nem ismert *Kabaitól*, a Béla királyfi idejében játszódó népmonda *Koributról*. Ez bűneimért bocsánatot csak valamilyen csoda segítségével nyerhetne. A monda egy *Podolin* környéki kápolna létrejöttéhez fűződik.⁶⁸ A lengyelből magyarra fordított folklórizű szövegek a *Hundfeld-Kutyamezei lengyel-német ütközethez* kapcsolódnak. „Görbeszájú” *Boleszláv* követét a német császár kincseivel szeretné megvesztegetni, de *János gróf* saját gyűrűjét és császár kincsei közé dobja: „Menjen az arany aranyhoz / A lengyelnek van kardja még”.⁶⁹ Ugyanott olvasható *Az eljegyzéskor* című lengyel népdal. Mindkettő *Kajuch* József fordításában. Érdemes egy pillanatra megállni a fordító nevének. *Kajuch* József 1829-ben *Nemes Ludrován*, *Liptó* megyében született, szlovák családban, később ügyvéd, ill. országgyűlési képviselő a *Szlovák Nemzeti Párt* részéről. Fiatal korában irodalmi ambíciói is voltak, de ezt még az államnnyelven próbálta kiélni (akárcsak kezdetben *Pavel Hviezdoslav*-*Ország*), ekkor még csak főispáni titkár, szolgabíró, majd főjegyző. Folklórt népszerűsítő tevékenysége igazán majd a januári felkelés idején virágzik ki. A szlovákoknak ezen irodalmi közvetítő szerepe nem egyedülálló jelenség. (V. ö. *Csapláros I.: Elementy słowackie w dziejach recepcji literatury polskiej na Węgrzech.*)⁷⁰

Vajda János szépirodalmi és divatlapja, a „Nővilág” is helyet ad lengyel népdaloknak. *Virághalmi* Ferenc (1824–1875) volt piarista, író és műfordító *Lodoyszka dalát* közli ott.⁷¹ *Bródy* Zsigmond (1840–1900) újságíró, író még jogi tanulmányai idején próbálgatja tollát. Ugyancsak *Vajda* János folyóirata hozza „Magasabb rendeltetés”

61. Szépirodalmi Közlöny 1857. XI. 27. 17. sz. 406.

62. Új Magyar Múzeum 1858. I. köt. 108–110. és 294–297.

63. *Kritikai Lapok* 1862. I. 240–243.

64. In: *Europejskie związki literatury polskiej* PWN 1969. 222–230.

65. *Koribut*. Szépirodalmi Közlöny 1857. XI. 8. 11. sz.

66. A követ. Szépirodalmi Közlöny 1857. XII. 2. 18. sz. 424. A császár V. *Henrik*, a követ *Ckarbek*. V. ö. *Habdank*. *Słownik Polskiego Folkloru* 1965. 134.

66a. *Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej literaturcznawstwo*. Poznań 1979. 29–34.

67. *Nővilág* 1859. 338–339.

68. Uo.

69. *Hölgfutár* 1861. X. 17. 125.

70. Uo. X. 24. 128.

71. Uo. 1861. XI. 5. 133. sz. 1057.

9. kép. Orlai Petrich Soma: II. Lajos holttestének feltalálása (1851).
Az MTA Művészetkutató Intézetében lévő film jelzete 33. 430.

c. lengyel népdalt.⁷² A népies hangot megütő költő a kivágandó fa panaszára elmondja, milyen magasabb rendeltetés vár reá halála után.

Az 1861-es varsói hazafias tüntetések nyomán egyre többen igyekeznek lengyel folklórjellegű dolgokat is fordítani. Most lép majd fel Csukáss József (1840–1891) újságíró, műfordító. Elődeitől eltérően ő a „Hölgyfutár” dolgozótársa lesz. Lengyel balladákkal kezd: *Az árva fiú*.⁷³ Következő fordítása *A déli tündéresszony* (południcs)⁷⁴ *Lengyel bölcső dala*⁷⁵. Ez utolsó verse inkább csak népszerű, a népi hagyományokhoz nem sok a köze, a polgári lírához áll inkább közelebb (Danuta *Jachura*), tartalmát illetően inkább a korabeli események jövőjére mutat. Ugyancsak nem sok köze van Csukáss három lengyel dalának⁷⁶ a hiteles lengyel folklórhoz. Csukáss a lengyel folklórban való elmélyedés céljából a lengyel néptáncsal, a mazurral is foglalkozik, és azt a szerb kólóval hasonlítja össze: „A mazur eredetileg kizárólag nemzeti” volt, a szalonnokba való bevonulását szépségének köszönheti.⁷⁷

72. Hölgyfutár 1861. XI. 19. 139.

73. Hölgyfutár 1861. 146. sz.

74. *Genthon I.–Németh I.–Végyvári L.–Zádor A.*: Magyar művészet 1800–1945. Bp. 1964. 148.

75. Szerző: Théophile Gautier Madarász Viktor párizsi festményeiről 1861–1868. Magyar Művészet 1936. 10. sz. 316–317.

76. Hölgyfutár 1850. XII. 10. és a Choissy kisasszony színlapja.

77. Major Ervin kéziratot bibliográfiai jegyzetei alapján és *Sonkoly I.*: Lengyel–magyar zenei kapcsolatok. Historia 1929. XI. sz.

Szép művészet. Az alaptónust még *Orlai Petrich* Soma ütötte meg, 1851-ben, *II. Lajos holttestének feltalálása* c. festményével, majd pedig a *Zách Klára*-témával. A történeti képfestés Magyarországon jószerint csak 1859-től indul, ugyanis a Magyar Képzőművészeti Társulat ebben az évben hirdet pályázatot történelmi tárgyú képek festésére.⁷⁸ Sajnos a pályázati kiírás szövegéig nem tudtam eljutni, ezért kissé talányos számomra ma még bizonyos témák következetes ismétlődése az ötvenes évek végén. Felvetődik a lehetséges kérdés: vajon a pályázat szerzői szuggeráltak volna bizonyos témákat, vagy ezek nagyon is benne voltak a kor levegőjében; a művészek szándéka bizonyára azonos, történelmi tárgyú képekkel emlékeztetni a nézőt a szebb, dicsőbb múltra vagy pedig ráébreszteni, tudatosítani őket arra, hogy most minő korban, milyen viszonyok között is élnek...

Az említett pályázat csak meglódította a festők témaválasztási fantáziáját, hiszen a pályázat meghirdetése előtt is voltak értékes történelmi kép festésére irányuló erőfeszítések. Ilyen pl. *Wagner Sándor* (1838–1919) *Dugovics Titusz*, aki az ostromlott vár fokára elért és a török zászlót kitűzni szándékozó ellenséget a magasból a mélybe taszítja, feláldozva egyúttal saját életét is. Művének mondanivalója az igazi hazaszereget, a hazáért, a nemzeti becsületért való áldozatkészség.

Fiatal festőművészeink hazai alaptanulmányok után Bécsben vagy Münchenben képezik magukat tovább, az ottani konzervatív, akadémikus stílusú főiskolákon. *Madarász Viktor* (1830–1917) volt az első, aki 1856-ban Párizsba utazott, tízegynéhány évig ott is maradt és érte el nemzetközi sikereit. *Léon Cogniet* magániskoláját látogatta, a Salonban kiállított képe alapján *Théophile Gautier* költő és kritikus fedezte fel.⁷⁹

A múlt század ötvenes éveiben és a hatvanas évek elején három olyan képzőművészeti témával találkozunk, amelynek lengyel vonatkozása van: *Zách Felicián – II. (Jagelló) Lajos* és (Szapolyainé) *Jagelló Izabella*. A Jagellók meg tudtak halni Magyarországon védelmében. *I. Ulászló Várnánál*, *II. Lajos Mohácsnál*, ámde az 1515. évi Jagelló–Habsburg örökösödési és házassági egyezmény értelmében kerültek évszázadokra a *Habsburgok* a magyar trónra; (Jagelló) *Izabella* idején szakadt meg Erdély szorosabb kapcsolata Magyarországgal. Nem vagyok történész, csak emlékezem... A politikában Magyarország és Erdély szempontjából nem volt szerencsájük, illetve számunkra a Jagelló nagyhatalmi politika fatális következményekkel is járt.

Mindentől függetlenül „*II. Lajos holttestének feltalálása*” megmaradt szimbólumnak, nemcsak *Orlai Petrich* Soma művében, de később 1860-ban *Székelly Bertalan*nál is. Az *Izabella* témaválasztással is egyet lehet érteni. Öregebb férje, *Szapolyai János* magyar király korán magára hagyta, s már Budán is két pogány szorongatta (a német és a török), de Erdélyben sem volt sokáig nyugta, el kellett hagynia azt a csodálatosan szép „tündérkertet”, a tőle való búcsú, és a fába vésett betűk (SFV) nemcsak *Than Mórt* (1828–1899) ihlette meg 1864-ben, de jóval később 1879-ben *Madarász Viktort* is; mindjárt hozzátesszem, hogy több költőt is (és itt érdemes lenne a szép művészet, a festmény) ihletését vizsgálni a költészetben. Az *Izabella*-téma egy kicsit évfordulós ügy is volt, mert az erdélyi fejedelemszony halálának 300. évfordulója táján jelentkezett.

A *Zách Felicián*-téma látszik politikailag legegységesebbnek. A magyar királyi udvarban tartózkodó *Kázmér lengyel királyfi*, közeli rokona, a lengyel származású királyné, tudtával csábítja el a legszebb udvarhölgyet (első pillanatra a *Bánk bán–Melinda–Ottó–Gertrúd* párhuzam is juthatna eszünkbe), aki így elveszíti női becsületét, a középkor mentalitása szerint jelentős női értékét. A lány és az apa felháborodása érthető, a nőcsábász királyfi gyorsan elpárolgott, és a tettes hiányában a felbőszült apa

78. Zenészet Lapok 1862. I. 2. 14. sz. 111.

79. Uo. 1862. IX. 11. 50. sz. 398.

haragja a királyi család ellen irányult. A régi történet mostani felidézése figyelmeztetés, fenyegetés is lehet, amelyre az újabb kori történelemben, irodalomban és művészetben nem egy többé-kevésbé párhuzamos mű (*Bánk bán*, Hunyadi László) és tragikus befejezésük a példa. Egy-egy témának más művész vagy író, költő által való feldolgozásának több motívuma lehet, új, az első mű koncepciójától való eltérés, vágy az első mű színvonalának meghaladása, a közönség igénye, a siker reménye...

E korszeletben még nem ismerkedhet meg a magyar közönség a lengyel képzőművészet kiemelkedő alkotásaival, de a lehetőségek hamarosan megnőnek, a galíciai vasút vonal kiépítésével, s hírközlés, elsősorban a sajtó fejlődésével...

A zene területén csak az általam talált események regisztrálására szorítkozom. Ez is hasznára lehet egykor valakinek egy nagyobb művelődéstörténeti szintézishez.

Rövidesen a szabadságharc bukása után lépett fel a Nemzeti Színház műsorán Samuel Kossowski varsói gordonkavirtuóz a „*Choissy kisasszony*” című kétfelvonásos vígjáték szünetében, aki *Emlékezés Spaara* című versenyművet négyes kísérettel, a vígjáték utáni szünetben pedig *A velencei karnevál* című versenyművet játszotta ugyancsak zenekari kísérettel.⁸⁰ Érdekes jelenség a korabeli magyar zenei életben Egressy Samu (1805–1868) földbirtokos, nótaszerző, aki néhány Arany János-verset is megzenésített. Engem e helyen *Lengyel andalgója* lepott meg, amelyet 1856-ban komponált, a Nemzeti Színházban mutatták be, a nagykőrösi népzenei társulat adta elő, s a következő évben kottája is megjelent.

Ilyen és hasonló véletlenek adódnak elő. A zenei hírek majd a varsói hazafias tüntetések idején fordulnak elő sűrűbben, következetesebben. 1861 végén a fővárosi Nemzeti Múzeum dísztermében adott hangversenyen *Deutsch Willy* (1825 vagy 1832–1896) zongoraművész estjén a legnagyobb sikert *Weber Polonaise*vel aratta. Csak érdekességként említem, hogy a pest-budai hangászegyleti zenede 1862. évi pályázatára beérkezett 6 mű között az egyiket *Polak, Węgiel-dwa bratanki* pályázati jelszóval küldték be. Mi lett a jelszavas pályamű sorsa? Nem tudom. Talán valamikor valaki megtalálja a pályaművet és szerzőjét is.

A magyarországi *Chopin*-kultuszhoz is hadd adjak egy apróságot. *Reményi Ede* (1828–1898) európai híru hegedűművész és zeneszerző, aki a fővárosi Duna-parti *Petőfi*-szobor felállításának költségeit egymaga hegedülte össze. Eperjesen tartott szeptember 18-i hangversenyén Chopin *Esz-dúr nocturnj*át játszotta. Feltehető, hogy mást is játszott Chopin-műveket. 1862-ben jött Magyarországra és hangversenyezett még 1863-ban Eleonóra *Odrowąż-Jankowska* énekesnő, immár a harmadik lengyel nő. Remélhetően a későbbiek folyamán sikerül róla többet mondani.

80. A *Nemzeti Színház* 1849 utáni műsorának bibliográfiai adatait a „*Nemzeti Színház 150 éve*” (Budapest 1987) alapján adom, az egyes adatok után következő szám e monográfia oldalszámaira vonatkozik.

Doppler Ferenc: Vanda. Szöveg Bakody Tivadar, karmester Erkel F., rendező Szerdahelyi József 1850. XII. 30. (232. 1.)

Krakkói menyegző B. R. Kobler Ferenc 1852. IV. 30. (233)

Doppler Ferenc: Afánázia (= Benyovszky) opera. Szövege Köffinger Rudolf. Fordította Egressy Benjámin 1854. I. 28. (felújítás) (235)

Maltitz, Gotthilf August: Zolky, a vén diák. Ford. Fekete Soma, rendezte: Egressy Gábor 1855. VII. 23. (felújítás) (236)

Doppler Ferenc: Vanda, opera. Szöveg Bakody Tivadar. Karmester Doppler Károly. Rendező: Szigligeti Ede 1856. XII. 16. (238)

Doppler Ferenc: Benyovszky, opera. Szöveg Köffinger Rudolf. Fordította Egressy Benjámin. Karmester Doppler Károly. Rendezte Szigligeti Ede. 1859. I. 23. (felújítás) (241)

Az 1860–61. évi varsói hazafias tüntetések

A magyar–lengyel zenei kapcsolatok majd csak akkor mélyednek el igazán, amikor a századforduló nagy zongora- és hegedűművészei ellátogatnak a magyar fővárosba, sőt olykor vidékre is...

A főváros Nemzeti Színpadán a Bach-korszak nehéz viszonyai között az 1840-es évekhez viszonyítva a lengyel vonatkozású műsorban visszaesés tapasztalható. A színpadon az egyedüli újdonság *Doppler* Ferenc új operája, a *Vanda*. Ennek cselekménye Krakkóban és Bécs körül játszódik 1683-ban. Persze kényelmetlen lett volna a Bécsset kíséző Sobieski Jánost szerepeltetni. Az opera főhősei: egy Sobol nevű lengyel nemes Vanda nevű leánya, az édesapa és Vanda vőlegénye. A férfiak hadba vonulnak Bécs alá, Vanda titokban utánuk megy, vesztére, mert török fogságba kerül. Az egyik török vezér erőszakoskodó fellépése miatt becsülete védelmében a lengyel leányzó öngyilkosságot követ el. Szövegét *Bakody* Tivadar, a későbbi híres orvosprofesszor írta, zenéjét *Doppler* Ferenc szerezte. Az operát *Szerdahelyi* József zenész rendezte, a zenekart *Erkel* Ferenc dirigálta. Az első bemutatóra 1850. december 30-án került sor. Felújítására csak hat év múlva, 1856. december 16-án, a rendező most a népszerű *Sziglegeti* Ede, karmestere a zeneszerző testvéröccse, *Doppler* Károly.

A szabadító menekülési tárgyú *Benyovszky*-opera változatlan formában nem kerülhetett színre, a szabadságharc hőseinek százai még osztrák várbörtönökben sínylődtek, az áthallásveszély túlságosan evidens lett volna. Az opera úgy vált szalonképessé, hogy *Afanázia* címmel szerepelt a címlapon, és a kiherélt szöveg 1854. január 28-án kerülhetett a nézők elé. A cenzúra csak az osztrák császár 1857. évi magyarországi látogatását követő részleges amnesztia légkörében, 1859. január 13-án már eredeti címével került az operakedvelők elé Szigligeti Ede rendezésében, *Doppler* Károly karmester vezényletével.

Az 1840-es években oly népszerű vén diák, a *Zolky*, Gotthilf August *Maltitz* kétfelvonásosra csak egyszer került felújításra 1855. július 23-án *Egressy* Gábor rendezésében. A kép teljességének kedvéért megemlítem *Kobler* Ferenc közelebről nem ismert *Krakkói menyegzőjét* (1852. április 30.).

Az 1860–1861. évi varsói hazafias tüntetések

Az ezernyolcszázötvenhat március 30-án, a párizsi békében lezáródott krími háború a feudális Oroszország vereségével végződött. *II. Sándor* cár (1855–1881) megkísérelti a birodalom modernizálását, ámde egyúttal folytatja a hagyományos terjeszkedő jellegű külpolitikát. A Lengyelország felosztásában szintén szerepet játszott Ausztria még kiadósabb vereséget szenvedett az olasz–francia–osztrák háborúban. Az 1859. november 10-én megkötött zürichi béke nagy előrelépést jelentett az olasz egyesülési mozgalom útján.

Oroszország és Ausztria veresége nyomán valamelyest fellélegezettek a lengyelek és a magyarok. Egy évvel később *Ferenc József* császár október 20-án kiadja az októberi diplomát, amely a birodalom némely területének viszonylagos autonómiáját megnöveli. Az egy kb. fél évvel később, február 26-án megjelent februári pátens viszont erősíti a birodalom centralizálását és csökkenti a tartományi országgyűlések jelentőségét.

A két nagyhatalom vereségének hatására a Lengyel Királyság fővárosában, de Pest-Budán is rövidesen *hazafias*, élni akarást kifejező *tüntetések* zajlanak le. A varsói demonstrációk történetével két lengyel történész is foglalkozott *Stefan Kieniewicz*⁸¹ és *Julian Komar*⁸². Az ő nyomukon ismertetem a lengyel események történetét. Az analóg

81. *Stefan Kieniewicz*: Między ugodą i rewolucją. Andrzej Zamowski w la 1861–1862. Wwa 1962 és *Julian Komar*: Warszawskie manifestacje patriotyczne 1860–1861. Wwa 1970.

82. *Komar*: id. m. 10.

magyar történéseket csak jelzem a párhuzam kedvéért, de feladatomból a lengyel tüntetések és ezek következményeinek magyarországi visszhangjait tekintem.

Az első magyarországi békés tüntetés 1859. október 27-e körül zajlott le, a magyar nyelvújítási mozgalom és irodalmi élet újjászervezőjének, *Kazinczy Ferenc* születésének 100. évfordulója volt, amelyet országsszerte megünnepeltek. Erdélyben az első önálló tüntetések az Erdélyi Múzeum Egylet 1859. november 23-án tartott megnyitása alkalmából történt, 1860. III. 15-én az egész országban tüntetőleg megünnepelték március 15-ét, az 1848-as magyar forradalom emléknapját. Lengyel földön 1860. június 9-én *Sowiński* tábornok özvegyének temetése volt az első alkalom, a következő napokban már *Garibaldit* ünnepelték Sziciliából Nápolyba való bevonulása alkalmából,^{82a} Magyarországon jelentősebb Garibaldi-tüntetések csak július 19-e és 23-a között zajlottak le Pesten. Augusztus 20-án *Szent István* király ünnepe már országos méretű volt. 1860 őszén a varsói tanulóifjúság tüntet az orosz nyelvű hivatali és cégfeliratok ellen, követeli lengyel nyelvű feliratokra való kicserélését. 1860. október 20-án Varsó lakossága tüntet a felosztó hatalmak uralkodóinak varsói találkozása ellen.⁸³ A novemberi felkelés 31. évfordulója alkalmából a tanulóifjúság az iparossággal együtt rendezett templomi és templomon kívüli tüntetést, amelyen elhangzott a vagy 30 éve nem hallott *Boże coś Polskę* aktualizált változata és a *Jeszcze Polska*,⁸⁴ majd röviddel utána a novemberi felkelésben elesettek emlékét ünnepelték. A karácsonyi szünetben a gimnáziumi és főiskolai ifjúság a tüntetéseket átviszi szülőföldjére, a vidékre is.⁸⁵

Következményeiben a legjelentősebb volt a grochówi győztes csata évfordulójának megünneplése. 1861. február 25-én kiáltványt adnak ki a február 27-én tartandó ünnepségre, amelynek szervezői a Szépművészeti Iskola, az Orvosi-Sebészeti Akadémia és a Mezőgazdasági Intézet hallgatói voltak. Az ünnepi menet a Leszno utcai karmelita templomból indult el és az Óváros kis utcáin át jutott el a Vár térre, innen a Krakkói Előváros és az Újvilág (Nowy Świat)-on keresztül a Háromkereszt téren lévő Szent Sándor-templomig. A Vár téren álltak a Nizovszkij gyalogezred katonái. Amikor szóváltás következteben a diákok kövekkel dobálták meg a katonákat, *Vaszil Zabolockij* parancsnok éles töltést parancsolt a katonáknak, és szétoszlásra szólította fel a tömeget. Amikor ennek semmi eredménye sem lett, a tömegre sortüzet vezényelt, aminek következtében 5 személy elesett és legalább tízegynéhány fő megsebesült. Az elesettek között két földbirtokos, egy gyári munkás, egy szabósegéd és egy reálgimnáziumi VI. osztályos tanuló volt.⁸⁶ A kiontott vér láttára szinte az egész Varsó a forradalom oldalára állt. *Antoni Melchior Fijałkowski* (1778–1861. X. 5.!) varsói érsek, *Andrzej Zamojski* (1800–1874) politikus és gazdasági szakember és *Aleksander Ostrowski* felkereste az orosz helytartót, *Mihail Gorcsakovot* (1793–1861. V. 30.!) A helytartótól a királyság számára nagyobb autonómiát, az osztályok és vallások egyenjogúsítását, a parasztok felszabadítását, városi önkormányzatot és iskolai reformokat kértek, e kívánságok támogatására aláírásokat gyűjtöttek. A II. 27-i eseményekhez további hasonló események megismétlődésének elkerülése céljából *Korf* báró, lovassági kapitány százada élén állva föbe lőtte magát, hangsúlyozva, hogy nem akar tanúja és résztvevője lenni egy olyan gyalázatnak, amely az orosz hadseregre szégyent hoz.⁸⁷

Az ismertetett események nagy vihart keltettek külföldön is. *IX. Piusz* pápa III. 16-án gyászmisét tartott, Párizsban és Moszkvában is voltak gyászmisék. Febr. 28-án

82a. Kieniewicz: id. m. 51.

83. Komar: id. m. 14.

84. Komar id. m. 19–20.

85. Uo. 22–23.

86. Uo. 43.

87. Uo. 49–52.

10. kép. Az 1861-ben Varsóban rendezett hazafias tüntetés 5 áldozatának temetése.
Aleksander Lesser festménye után.
A fényképet a lengyel hadsereg varsói múzeumában készítették.

Varsó valamennyi templomában tartottak gyászmisét. A varsói zsidók azonnal és egyöntetűen a nemzeti ügy mellé álltak és Meisels főrabbi az elsők között írta alá a cárhoz intézett petíciót. Az áldozatok temetését március 2-ára tűzték ki.⁸⁸

Február 28-ról március 1-re virradó éjjel az elesettek holttestét a Krakowskie Przemieście utcában lévő Szent Kereszt templom főhajójában állították ki közszemlére. Március 1-jén tartották a templomban a gyászmisét, amelyen részt vettek a protestáns lelkészek és a zsidó rabbik is. Másnap 10 órakor indult el a gyászmenet. A koporsókat az ifjúság a vállain vitte. Az ünnepélyes temetés a lengyelek és a zsidók közös hatalmas politikai egységmanifesztációjává vált. Meisels főrabbi egy csoportban haladt Fijałkowski hercegprímás érsekkel. A temető felé tartó menet kb. 150 ezer főre rúgott. Fijałkowski érsek országos gyászt rendelt el. Ugyanakkor elhatározták, hogy emlékművet állítanak fel az áldozatok emlékére. 1861. III. 27-én, a tragikus események évfordulóján, a bencés rendi templomban összegyűlt emlékezők, a liturgikus szövegbe ez alkalommal beszúrták a következő sort: „A muszkáktól ments meg uram minket!”

Az április havi tüntetések azonban tragikusan végződtek. A Krakowskie Przedmieścien lévő Mária-szobornál a tömeg vallásos-hazafias énekeket intonált. Április 8-ára a helytartó véres megtorlást készített elő Varsó lakosságának, erről az előkészületről tudtak az orosz főtisztek is, és Peicker alezredes, nem akarván részt venni a lakosság lemészárlásában, föbbe lőtte magát. A Szépművészeti Iskola agitátorai IV. 8-ra csak egy temetést terveztek és egy ünnepélyes aktust a lengyelek és zsidók

88. Uo. 56–57.

testvériesülésének dokumentálására. Ennek megtörténtével újra elénekelték az *Isten ki Lengyelhont* és megindultak a Vártér felé. A Vártéren a királyi palotából kiözönlő katonaság harci alakzatban állt fel *Chrulow* tábornok irányításával. Közben a temetőből megérkezett a többezres tömeg. Az élen haladó szerzetes megsebesült és keresztjét átadta egy *Nowakowski* nevűnek, aki letartóztatása előtti pillanatban átadta egy *Lande* nevű zsidónak, akit a következő pillanatban már szintén meg is gyilkoltak. Az események alatt a menetelő hívek bátorsága hősiességgel párosult. Kiemelkedtek magatartásukkal az egyszerű nép asszonyai. Körülbelül 200 halottja és mintegy 4–500 sebesültje volt e mézszárlásnak.⁸⁹ A halottakat a citadella közelében előre elkészített mély árokba temették el névtelenül.⁹⁰

Ennyi borzalom vázlatos leírása után rá kell végre térnem a lengyel események magyarországi *visszhangjaira*! Nem tudtam valamennyi újságot átnézni az áldozatok létszámára vonatkozóan, leginkább az irodalmi visszhangok érdekelnek.

A magyar sajtónak a varsói véres eseményekkel kapcsolatos híreit, kommentárjait egy fiatal erdélyi tanáríró *Szathmáry* Károly (1831–1891) kezdi, *A lengyel* („töredékek 1849-i naplóból”) című írásával. A lengyelt a szabadságeszme kivételes bajnokaként mutatja be, akit a szabadság hangja nem hagy nyugodni. „Ide (Magyarországra, Cs. I.) jött, honnan a szabadság dörgő riadása hangzott. Fegyvert kötött, vérét ontani, s ha kell, meghalni az imádott szabadságért. Ilyen a lengyel!...” A bukás után találkozik az elbeszélés szerzőjével, majd visszatér családjához. Amikor otthon mindent rendben talál, levelet ír magyar barátjának, ismét távozik hazulról: „Megyek – írja levelében – ki, Visoczy(!) után, ha még harcolhatnánk valahol a szabadságért. Ilyen a lengyel!” A többrészes kis írás, amely az egyes leírt jelenetek végén, egy rövid mondatban aláhúzza „a” lengyel szabadság imádatát.⁹¹ Jó történelmi bevezetésnek ígérkezik az utána következő irodalmi jellegű megnyilvánulásokhoz.

A kortárs magyar irodalomban nemcsak az elsősorban női olvasóknak szánt „Hölgyfutár” jár az élen, de egyre fontosabb szerepet tölt be az illusztrált, hetente megjelenő *élclap*, amiből akkor már kettő is volt. A Jókai szerkesztette „Üstökös” és a korában divatos költő, *Tóth* Kálmán (1831–1881) „Bolond Miská”-ja. Jókai saját lapjában Kakas Márton álnéven közölt. *A muszka csak muszka* című versében felháborodik azon, mi minden történik Varsóban: „Mit vétettek? imádkoztak, / S azért legyilkolták őket. / Szent zsolozsmák éneklését. „Uram Isten, légy irgalmas! / Uram Isten, légy irgalmas!” Nem engedné égbe hatni / Káromlás és fegyverdörgés. / A muszka csak muszka”. A következő versszakok a vérengzések részletezését, a halottaknak a sánccsárókban való temetését, a munka utáni bérdalet éneklik „a fellázadt Varsó-rul”. Ilyen dolgok másutt is történtek, de „Az nem történt, hogy a kire / Ily mézszárlás vala bízva / Hogysem kardját beszennyezze, / Inkább főbe lőtte magát”.⁹² A történelemből ismeretes Korf báró és Peicker alezredes öngyilkosságáról⁹³ tehát tudtak Magyarországon. Az öngyilkossággal csak egyéni tisztí becsületüket védték, de az egész orosz tisztikarét bizonyára nem...

Itt kell jeleznem, hogy az 1848–49. évi szabadságharc bukása után első ízben ülhetett össze *magyar országgyűlés* Budán, amelyen két párt, a „Határozati Párt” és a „Felirati Párt” játszott fontos szerepet, az előző vezetője gróf *Teleki* László (1811–1861. V. 8.), volt párizsi magyar követ, az utóbbit viszont a „haza” későbbi „bölcse”, *Deák* Ferenc (1803–1876) vezette. Az országgyűlés az uralkodóházhoz való viszonyt,

89. Uo. 115–122.

90. Uo. 124.

91. Hölgyfutár 1861. IV. 18. 47. sz. 343.

92. Üstökös 1861. IV. 20. 16. sz. 126.

93. Kieniewicz: *Między ugodą i rewolucją* id. m. 147. és Komar id. m. 52.

az 1847-es, illetve 1848-as törvényekhez való visszatérés lehetőségeit, a nemzetiségi kérdést és a Horvátországhoz való viszony ügyét tárgyalta. A mindössze 136 napig tartó országgyűlés idején a lengyel kérdésre valamivel kevesebb idő jutott a sajtó hasábjain...

A publicisztikából két cikket emelek ki. Az első (időrendben) egy konzervatív politikai és szépirodalmi néplapban jelent meg, téves felfogásban. *Haragos* András (írói álnév, felbontani nem tudtam) cikkében a következőket állítja: „Lengyelországban idegen pénzen fogadott bujtoгатók járnak, akik a népet a szabadság szent nevével izgatják föl, így összeütközést támasztanak a nép és a katonák között. A cár az utóbbi időben enyhítette a lengyel alattvalókra gyakorolt nyomást olyannyira, hogy az osztrák és porosz lengyel alattvalók irigylkedve nézzenek Varsóra –, és szeretnének odatartozni. Az új események hatására „a cár a lengyeleknek szigorú ura marad, és a másik két hatalom nem félhet, hogy a cár további engedményekkel a lengyeleket az egyesülés vágyára csábíthatja”. A másik eredmény az, hogy a Varsóban elkövetett kegyetlenségek „a lengyeleket újra elkészerítik Oroszország ellen, és már nem várnak semmit azon hatalomtól, melynek első és utolsó szava is mindjárt: a golyó.”⁹⁴

Többet ért a csak az események túlzó ismertetésére szorítkozó és a krakkói „Czas” című újságra támaszkodó *A varsói vénapok* című cikk, amely szerint a katonák elsősorban szuronnal és puskatussal harcoltak, gyilkoltak. Egy jelenetét emelem csak ki, mely később önálló versbe kínálkozik. Egy barátot, aki a menet élén járt, kezében *Krisztus* keresztjével, agyonvertek, amint elesett, a keresztet egy fiatalember ragadta ki kezéből, akit „egy kozák rögtön keresztül szúrt” (...), „erre a feszületet egy zsidó ragadá föl, míg nem ő is megöletett”. A cikk a „Czas” nyomán körüljárja az óváros utcáit, tereit és részletesen leírja a borzalmakat, kiemelve, hogy a katonák elsősorban „a tanuló ifjúságra vadásztak”. Ők voltak a hazafias tüntetések szervezői. A „Czas” szerint ezek az események az iszonyú prágai mészárlásokra (1794. XI. 4.: 20 000 halott) emlékeztetnek. A katonaság állandóan részeg volt, „a gyászruhában járó egyénekre formális hajtvadászatot rendeztek. A járókelők zsebeit kikutatták, óráikat, pénzüket elrablák” (déljé vue, 1945, Budapest). A „Czas” adatai szerint eddig „840 ember hiányzik, közülük 500 a holt és a sebesült”. A sebesültek és a foglyok közül sokan gőzhajón Modlen(!)-be (sic!) szállítottak. Szegények még a hajó fedélzetén is ezt énekeltek: „Föltámad még Lengyelország!”⁹⁵

A véres események olvasása után megszólalnak magyarul a lengyel nemzeti imádások, elsősorban az *Isten, ki Lengyelhont* kezdetű egyházi-nemzeti himnusz, jóformán elsősorban ezt énekeltek lépten-nyomon templomokban, az utcákon lévő Szűz Mária-szobrok előtt. De micsoda csalódás fogja el az embert a szöveg olvasása után. Ez nem az igazi *Isten ki Lengyelhont*-szöveg, hanem a Poroszországban, Berlinben, a Keleti tengerpart vidékén és egy lengyel hazafias verseket tartalmazó kötetke nyomán válhatott az események hatására ismertté.⁹⁶ A német szöveg nem hűséges fordítás, hanem egy bővített átirat. Már a költemény címe is más: *Gebet für's Vaterland (Ima a hazáért)*. A kezdő sorokban még úgy-ahogy felismerhetők az eredeti gondolatok: „Isten! ki Lengyelországot anyi század óta / Fény, dicsőség- és erővel környezél, / A hont, mely megküzdte anyi vész ellen, / S a szerencsétlenséget hatalmad által kikerülheté; / Könyör-gésünk trónod számolyához száll, / Adj nekünk szabadságot, s engedd hogy / Új erővel újra tettekre kelhessünk!”⁹⁷ Hát ez bizony a közelebről ismeretlen német szöveg

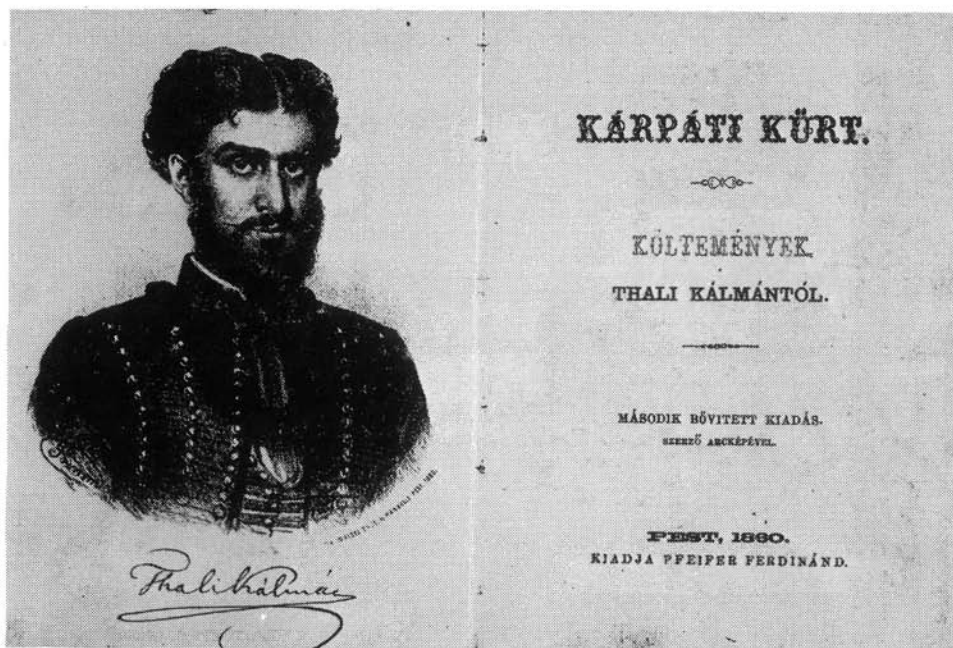
94. Haragos: A nagyvilág járása. A Népbarát 1861. IV. 21. 15. sz. 114–115.

95. Hölgyfutár 1861. IV. 23. 49. sz. 391.

96. L. Kurtzmann: Die polnische Literatur in Deutschland. Posen 1881. 15.

97. Imadal a hazáért. Hölgyfutár 1861. V. 4. 54. sz. 431.

11. kép. A lengyel himnuszt fordító Thaly Kálmán (1839–1909) költő, a későbbi politikus és történész fiatalkori arcképe

magyar változata. Nem egyezik sem az eredeti rövidebb szótagszámával, sem pedig az ababcc rímképlettel. A kép teljessége kedvéért idézem az 1861. év elején megjelent változatot, amely még szabadabb átírása a templomi-nemzeti imának: „Mindenható szentséges Istenünk! / Ki, mert akart, világot alkotott; / A szolgaság alatt megsínyle-nünk / Mért kell, oh jaj? / Hát nincs kormánybotod?”⁹⁸ utána még hat elnyújtott sor, de az eredeti rímképletét megőrzi, az eredeti versszak hat sorát tízre bővíti, viszont a 10 szótagos sorokat és a hozzájuk tartozó rímeket megőrzi. Sokkal szabadabb fordításkíséret, ambíciózusabb a május elején közölt szövegnél.

Az események hatására május 5-én megjelenik a *Jeszcze Polska* magyar szövege Thaly Kálmán (1839–1909) költő, a későbbi politikus és történész fordításában. Thaly az átültetés idején még a „Pesti Napló” című napilap munkatársa. Himnuszának alcíme „A lengyelek híres csatadala”. Az első négy sorral még nem lenne gond, de a refrén már az ún. *Skrzynecki-dalé*,⁹⁹ azzal a különbséggel, hogy a szövegben a feledésbe merült *Skrzynecki* neve helyett a Magyarországon jóval ismertebb és népszerűbb *Kościuszko* áll. A szótagszámok ugyan egyeznének azzal, hogy Thaly 2. és 4. sorában 7 szótag van, és a refrén rímképlete a cdc helyett Thalynál ccdd. Thaly a magyar *Szózat* lengyel fordításáért *viszonzásként* közli a *Nincs még Lengyelországot*.^{99a} Várkonyi Ágnes helyesen látta meg Thaly fejlődésbeli változásait: „A magyar szabadság ügye a népek szabad-

98. Hölgyfutár 1861. I. 29. 13. sz. 103.

99. Dioniza Wawrzychowska–Wierciochowa: Mazurek Dąbrowskiego. Wwa MON 1974. 176.

99a. A Szózat lengyel fordításairól szerző: A Szózat szerepe a lengyel hazafias mozgalmakban. ItK. 1975. 5–6. sz. 661–667.

ságának eszméjében kezd nála feloldódni. Nemcsak az olaszországi események ihletik Thalyt, de lefordítja az 1861. varsói szabadságmártírok emlékére a *lengyelek híres csatadalát* és a franciák forradalmi indulóját”.¹⁰⁰

Néhány héttel később megszólal *Mickiewicz* is magyarul. *Gregus* Gyula (1829–1869) a lengyel költőnek *Az ifjúsághoz* intézett fiatalkori ódáját fordítja. A választás nagyon is találó, hiszen a varsói hazafias mozgalmakat a közép- és főiskolás tanulóifjúság szervezte. Az *Óda* fordítója a lengyel határ közelében, Eperjesen (Prešov) született, ott tanult jogot is, és 1843–1846 között az eperjesi irodalmi társaság tagja, a szabadságharcban részt vett, a bukás után a mártírhalált halt *Leiningen* Károly tábornok özvegye fiainak nevelője. 1857-től a pesti evangélikus gimnázium tanára. Csak a harmadik kezdő versszakot idézem, amelyben a nickiewiczzi tömény, rövid sorokat az előző versszakok sorterjedelmében fordítja: „Te ifjúság, emelkedjél magasabbra, / Villám gyanánt szikrázzál jobbra-balra, / S mint égi nap, fogd át egészben s együtt / A mindenségít lángtekintetteddel.”¹⁰¹ A mickiewiczzi 8 szótagos sorokat 11 szótagosakkal adja vissza, az utolsó két sor rímeivel már nem boldogult. A versszakban rejlő gondolatokat megértette.

A varsói események visszhangzanak a pozsonyi Rabbiképző Intézet hallgatójának, *Farkas* Albertnek (1842–?) szonettjeiben. Az ortodox családból származó költőfiókat megragadja a fiatal lengyel leányok tragikus sorsa, akiknek szívébe nyúlt a gyilkos tör. A részeg kozákok könyörtelenek: „Míg a szűzek nimfa serege ott áll; / Mindeniknek szíve fényes oltár, / Honszerelem ott az isten képe: / Ám a rabló, mint a vandáloknál, / Lányt legyilkol, oltárt szerterongál: / Hogy mi több – az istent összetépje”.¹⁰² Visszajön a másik szonettben az ősz katolikus pap keresztje is, amelyet zsidó kéz ment meg. „És a jelvényt agg zsidó kikapja, / Őnhitével óván a keresztet, / Melyen már az ősz pap lelke rezgett: / Míg az orv nem ejti (őt is, Cs. I.) az avarra. / Oh! hisz annyi vak tetem nyög itten; / Hogy talán a fellegekbe nyúlna; / De meredjen már égig a hulla! / És a lépcsőn szálljon le az isten: / Hogy magát ma méltón megbosszulja, / Vagy hogy minket végre fölsegítsen!” Nem hiányzik a külföldi polnofília sem magyar nyelven. *Bálinth* Gyula (1824–1894) tábori lelkész, műfordító, aki 1851-től 9 évig Galiciában szolgált, *Lenaunak* *A menekült lengyelét* közli magyarul.¹⁰³

Az első eredetinek látszó magyar irodalmi hang a lengyelek mellett *Jókai* Mór *A lengyelek fehér asszonyáról* szóló balladaszerű költeménye.¹⁰⁴ A Közép-Európában eléggé elterjedt mondához, *A vár fehér asszonyához* kapcsolódik.¹⁰⁵ A vers „Lengyelország fehér hölgyé”-ről szól, akit megöltek, és aki „nincs meghalva”, aki sérthetetlen, feltartóztathatatlan, s aki most már a negyedik cári kormányzót ragadja el, Jókai természetesen Mihail *Gorcsakov* herceg, varsói helytartónak 1861. május 30-án bekövetkezett halálához fűzi mondanivalóját, de lehetett rejtett utalás, fenyegetés a Magyarország ügyeit vivő idegen hatóságokra is, hiszen a költemény a magyar országgyűlés felirati vitájának utolsó szakaszában jelent meg.

A költemény megjelenésének napjaiban halt meg Párizsban, július 16-án Adam Jerzy *Czartoryski* (1770–1861) lengyel herceg, az 1831. évi lengyel felkelés nemzeti kormányának feje. 92 éves volt. Több magyar lap is méltatta életét halála alkalmából.

100. *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961. 36.

101. *Az ifjúsághoz*. Családi Kör 1861. V. 26. 21. sz. 326.

102. *Nóvilág* 1861. VII. 1. 13. sz. 194.

103. *Hölgyfutár* 1861. VII. 25. 89.

104. *Ústökös* 1861. VI. 20.

105. A fehér asszonyról a lengyel mondavilágban v. ö. *J. Krzwanowski*: Słownik folkloru polskiego. 1965. Wiedza Powszechna 1965. 42. és *Maria Pawlikowska*: Biała dama. Wiadomości Literackie 1929. 293. sz. 1.

12. kép. Franciszek Smolka (1810–1899) galíciai lengyel politikus, 1861. augusztusában a bécsi államtanács ülésén másfél órás beszédben védte hazánk jogait. Jankó János rajza a Vasárnapi Újság 1861. 52. számában jelent meg.

Ormódy Bertalan (1836–1869) költő, hírlapíró, akkor éppen biztosítási tisztviselő *Czartoryski herceg halálára* című versével hódolt a lengyel politikus emlékének: „Reád tekintünk és szenvedő hazádra, / Dicsőült hős, balsorsunk közepett, / Reád, kinek ily szent és nagy jelszavad volt: / «Hon és szabadság mindenek felett».”¹⁰⁶ A vers kétségkívül az emigrációban élt vezéregyéniséget ünnepli, de írásakor gondolhatott Ormódy, de a magyar olvasó is az Olaszországban hasonló szerepet betöltő Kossuth Lajosra és persze a hazai alkotmányharcra is. Utóbbira engednek következtetni egyes részletek, mint pl. „...vesznie a jognak nem lehet!” valamint: „Te a népnek félelmes nagy háborúját: / a passív ellenállást rendezéd”, amelyekhez hasonlókat jelszóként annyit emlegettek a korabeli Magyarországon.

Egy hosszabb digressziót vált ki a magyar országgyűlés feloszlatása augusztus 22-én. Néhány nappal ezután a bécsi államtanácsban (Reichsrat) Franciszek Smolka (1810–1899), a liberális polgárság képviselője, galíciai képviselő másfél órás beszédben magyarázta és védte a magyar ügyet. Az osztrák kormány ugyanis miniszteri jelentést készített a magyarországi helyzettel kapcsolatos állásfoglalásáról. Smolka az augusztus 28-i ülésen hivatkozott arra, hogy 13 évvel azelőtt magyar küldöttség jelent meg Bécsben, nem fogadták, nem tárgyaltak vele, háború lett belőle. A magyar ügy olyan természetű, hogy azt a magyar államjog szerint csak a magyar képviselő-testületek

106. Czartoryski herceg halálára. Családi Kör 1861. VIII. 11. 32. sz. 501.

és a korona közt folytatott értekezlet után lehet elintézni. A miniszteri irat állításával szemben, hogy Magyarország visszanyerte alkotmányát, jogait, szabadságát, országgyűlését és közigazgatását, meg kell állapítania, hogy ez nem áll. Nem a 48-i törvények okai e külön mozgalomnak, sem a horvátok, románok vagy szerbek, sem a magyarok, hanem a rendszer, mely Magyarországból mindig osztrák tartományt akar csinálni.¹⁰⁷

Ezzel az 1861-es lengyel év új színt nyert: a galíciai lengyelség bécsi képviselője, mint a magyarság szövetségese lépett fel. A lapok közölték, illetve aktuális számuk mellékleteként csatolták Smolka beszédének teljes magyar szövegét. Smolka fellépése után a lengyelbarát manifesztációk egész sora következett. A Nemzeti Színházban a lengyel politikus tiszteletére bemutatták *Doppler Ferenc Benyovszky*-operáját,¹⁰⁸ Kolozsvárt viszont Kotzebue *Benyovszky*ról szóló drámáját. *Sárosi Gyula*, a lengyel nép kipróbált barátja újra leközi az önfeláldozó lengyel anyáról szóló *A hölgyek hölgye* című költeményét.¹⁰⁹ A legjelentősebb lépést újfent *Jókai Mór* tette, aki a középkori lengyel Stanissa és a magyar Rozgon eltéphetetlen barátságáról szóló *Legenda c. versének „A fegyvertársakról”* alcímét adta.¹¹⁰

A hagyományt teremtő költemény után egy politikai jellegű alkalmi jellegű versike következik *Smolkához* címmel. Smolkát több magyar város díszpolgárává választotta, erre utal *Jókai* említett versikéjének utolsó versszaka is: „Mi jutalmat adhatunk mi? / Megtennénk magyarnak önkényt; / Ha már lengyelnek lehetni / Nem volna elég dicsőség...!”¹¹¹

Smolka az őt ért ünneplést magyar és lengyel nyelvű levélben köszönte meg, amelyben rámutat a magyar és a lengyel nemzet ügyének elválaszthatatlan összefüggésére.

Smolka Ferenc fellépése a magyar ügy mellett akaratlanul is népszerűsítette a lengyel népköltészetet is. *Csukássi József* (1840–1891) újságíró, műfordító 1865-től a „Győri Közlöny” szerkesztője a „Hölgyfutár” hasábjain számos lengyel népballadát közölt magyar fordításban.¹¹²

A lengyel nemzeti mozgalom természetesen tovább folytatódik. Sorjában megünnepelték a jelentősebb történelmi évfordulókat, így a lublini uniót (Litvániával 1569), a horodlói uniót (1413. Lengyelország és Litvánia első uniós jellegű egyezménye) október 10-én *Fijałkowski* hercegrímás temetése is tüntetésszerűen zajlott le. *Tadeusz Kościuszko* halálának évfordulója (október 15-én) is alkalom hazafias manifesztációra.

A fent említett ünnepélyek jórészt *egyházi* keretekben zajlanak le, ezért a megszálló hatóság figyelme is egyre inkább erre koncentrál. A katonaság több templomot ostromol meg, és onnan több mint másfélezer hívőt vittek a citadellába. Az egyházi hatóságok válaszként bezáratták a templomokat. A varsói cári hatalom vezetését most *Lüders* tábornokra bízák (ismerős ez a név a magyar történelemből, akárcsak Pamyutiné is a temesvári csatából); jeleskedett Varsóban is, éles kurzust vezet be. Ugyanakkor a nemzeti ellenállás Magyarországon az országgyűlés feloszlata után is él. Az abszolutizmus új köntösben jelentkezik, betiltják többi között a honvéd segélyező egyesületeket.

Ebben a légkörben érthető, hogy az aránylag nagyobb szabadságot élvező élclapok hasábjairól olvashatók le a hazai vélemények, elsősorban a *Jókai* szerkesztette „üstö-

107. *Divéky Adorján*: Magyarok és lengyelek a XIX. században. Bp. 1919. 78–81.

107a. Trombita 1861. IX. 1. sz. melléklete.

108. Trombita 1861. szeptember eleje.

109. Uo. 1861. IX. 5. 54. sz. 1.

110. Üstökös 1861. IX. 7. 145. Címlapon.

111. Uo. 1861. IX. 7.

112. Hölgyfutár 1861. X. 17., 24; XI. 5., 19.

I. SZÁM. Megjelenik minden szerdánapon egy íven sokféle képpel ellátva.
 Előfizetési ár: Kétféle éven ján.–dec. 6 Ft 30 kr., 6 hóra júl.–dec. 4 Ft 15 kr. az 1/2 évre szept.–dec. 3 Ft. 10 kr. új példában. — Előfizetést minden postahelyről és könyvtárról is. — Kladdé-lévtartól: Post egyenlő-terem 6-ik szoba.
 X. kötet.

Legendá

A fegyvertársakról.

Régesrégem, még a Juliusom
 Naptár előtt; olyan szörnyű régen,
 Hogy már az évet is elfeledték,
 Mint valami nagy ír ígéretét; —

Akkor volt ez, mikor még divat volt
 Adott szóra visszaemlékezni.
 Mikor vasat hordtak öltözetnek,
 S a mi benn volt, az is olyan vas volt.

Akkor élt két ifjú hajnak ember,
 Egyik lengyel, hős Satanissa névvel,
 Másik magyar, Rozgonnak neveztek
 És e ketten fegyvertársak voltak.

Holdvilágnál, sötét fa árnyában,
 Megokuldték; egymást el nem hagyják
 Sem életben, sem pedig halálban:
 Egy túllökből várt ivának erre.

Fáklyafénynél, ezimeser tornáczban
 Megújíták ezt az esküt; egymást
 El nem hagyják itt a má-világon:
 Egy kehelyből bort ivának arra.

S a mit borral, vérről esküt ittak,
 Azt megállták; egyiút járt csatájuk
 Val törökre, átkozott oroszra.
 Egy szívük volt, csak a kardjuk lett.

Egyszer elesett a lengyel ifjú,
 Messziről találták gyáva nyílal,
 Rozgonnak nem árta semmi fegyver,
 Könnyűen az ellen vére csorgott.

Este lett; sírt ástak a halottnak.
 Magvetők az ágyát föld levéllel,
 Pajzást vánszonnul tevők fejébe,
 Kardot, kopját mellé fekteték.

Ekkor így szólt Rozgon hadnagyaiboz:
 „Föld hallotta, ég hallotta aztat,
 Hogy mi egymást soha el nem hagyjuk
 Temessetek engem is e sírba.“

Őt is eltemették Satanissával,
 Ki magának fegyvertársat választ,
 Anak társát nem szabad társalni,
 Régen volt ez, igen — igen régen.

859. évhől a január—aprili folyamból 1861. teljes számú példányokkal folyvást szolgálatban.

13. kép. Jókai Mór „legendájának első része a hagyományos fegyvertársakról”. *Ústökös* 1861. szept. 7.

kös” c. hetilap egyes számaiból. Ez a lap közli azt a cári ukázt, mely szerint a *Miatyánkot* csak az ostromállapotú módosításokkal lehet elimádkozni. Az aktualizált szöveget tartalmazó ukáz keltezésében a helynév: „Tout comme chez nous” (Minden ugyanúgy van, mint nálunk) a magyar–lengyel párhuzam aláhúzása. Az ukázt a *Krisztust* elítélő Kaifás II. írta alá és *Pilátus* ellenjegyezte.¹¹³ A lengyelek üldözésének különféle formáit mutatja be például a cári bírászkodás. Egy ilyen bírászkodási napon egy ismeretlen foglyot, egy lelkészt, egy diákot, egy szabót és egy gyászruhás hölgyet vallatnak. Elvezetésükkor az *Isten ki Lengyelhont* éneklük.¹¹⁴ Jókai *Varsói vezércikk* című verses glosz-szájában azon elmélkedik, hogy egy korabeli lengyel újságíró mit is írhat a vezércikk-

113. *Ústökös* 1861. X. 26. 58.

114. Egy bírói terem Varsóban. *Ústökös* 1861. XI. 2. 9. sz. 66–68.

14. kép. Charles Forbes Mortalembert gróf (1810–1870) magyar és lengyel barát, francia történész, *Une nation en deuil La Pologne en 1861* (magyar kiadásának címe *Egy nemzet gyászban*) c. könyv szerzője

ben: „A dolgok legújabb rende – hm hm, (Azt kényszerít mondani, hogy – üm üm. / Volna ugyan valami, de – hum hum. / Jobb lesz mindkettőnknek, ha mum mum. // Mert ha mi így sohajtunk, hogy – hej hej! / Arra nekünk egyszerübe – ej ej. / Ha nem tudunk szépen kérni – ó ó. / Az lesz belőle, hogy aztán – hó hó. // Most már csak hát azt mondom, hogy – pszt csitt. / Méltóztatott prüsszenteni? prosit!”¹¹⁵ A versike alcíme: „Itt is jó”, azaz Pest-Budán... is jó.

A *Kriminális vallatás (Varsói jelenet)* című versében Kakas Márton, egy lengyel újságíró kihallgatását mutatja be. A vallatást vezető az újságíró minden apró holmijában ellenséges tevékenység segédeszközét látja, a vallatott szellemesen kivágja magát, sőt a végén még neki is bátorodik: „Igaz uram, van egy helyem, / A mely maga egy árzenál; / De oda te be nem jöhetsz; / Mert annak nincsen ajtaja”.¹¹⁶

Az 1861-es esztendő irodalmi és sajtóellenállásának néhány aprósága után egy magyar–lengyel vonatkozású *Jókai-történet*kével zárom. Még 1861. április 2-án küldte a cár, helytartója segítségére, Stefan *Chrulew* tábornokot, akinek feladata Varsó északi kerületei nyugalmának biztosítása. Megérkezése után derekasan hozzá is látott a mun-

115. Varsói vezércikk. Üstökös 1861. XI. 9. 10. sz. 73.

116. Üstökös 1861. XII. 15. 15. sz. 113.

kához, az április 8-i tüntetés alkalmával először ugyancsak puskatussal verette a népet, majd amikor ez nem használt, tüzet vezényelt.¹¹⁷ Az eredmény az 1861. év rekordja halottakban, sebesültekben is. Jókai hosszabb verszetében Magyarországon (1849-ben) még tisztességes vezetőnek mutatja be Chrulewet. Magyar szálláshelyén legényei egy szegény daru szárnyait annyira megrövidítették, hogy már repülni sem tudott. A házigazda panaszára Chrulew 25-öt veret az orosz hősök talpára. Chrulew azóta azonban sokat változott: „Azóta sok év lefolyt már, / Se a gazda, se a madár. / Maga Chrulew is más ember, / Tapasztalja szegény lengyel, / Mint bánik „a fehér sassal”.”¹¹⁸

Az 1861. évi varsói események széles visszhangot keltettek egész Európában. Közülük magyar szempontból is jelentős Charles Forbes *Montalembert* (1810–1870) gróf, francia politikus, egyháztörténész és író, a demokratikus, liberális katolicizmus hirdetőjének, 1851-től a „negyven halhatatlan”, azaz a Francia Akadémia tagjának felszólalása. Montalembertet rokoni szálak fűzték egy magyar arisztokrata családhoz, járt Magyarországon is többször, 1836-ban nagyszabású könyvet is írt Magyarországi Szent Erzsébetéről, amiért a Magyar Akadémia tiszteleti tagjává választotta...

Az említett varsói események hatására is könyvet írt *Une nation en Deuil La Pologne en 1861* (1861) címmel. Ezt a könyvet Eötvös József, a Magyar Tudományos Akadémia társelnöke azon melegében olvasta is, és 1861. október 14-i keltű levelében köszöni meg Montalembert francia akadémikusnak a következő szavakkal: „Míthogy ön ismeri politikai nézeteimet, elgondolhatja, mekkora elégedettséggel követtem az ön szavait egy elnyomott nép (kiem. Cs. I.) ügyéért, annál is inkább, mert Önmaga is tudatában van annak az *analógiának*, amely *Lengyelország ügye és az én hazám között* (kiem. Cs. I.) fennáll, és ezt világosan ki is mondja”.¹¹⁹

Míthogy a lengyel–magyar analógiának már szerepe is volt 1849 utáni magyar köztudatban, nem lesz érdektelen a francia „halhatatlan” lengyel ügyet pártoló művéből idéznem a lengyel–magyar párhuzamokat. Innen Varsóból nem tudom megítélni, foglalkozott-e ezzel már valaki előttem, de ha véletlenül igen, akkor sem árt ennek a munkának kereteiben felújítani Montalembertnek bennünket is érintő szavait. Bevezetésként még megjegyzem, hogy az *Une nation en deuil* még 1861-ben megjelent lengyel fordításban is: *Naród w żalobie* címmel, magyarul csak a januári felkelés idején, először az „Idők Tanúja” 1863. március 5–31-i számaiban, majd később könyv alakban, Szabó Mihály tanítóképezdei tanár fordításában, *Csaplár Benedek* piarista támogatásával: *Egy gyászoló nemzet. Lengyelhon 1861-ben* címmel. (Szeged 1863.) Idézeteimet a szegedi kiadásból veszem.

Montalembert könyve bevezetésében idézi a *Boże coś Polskę*-t prózai fordításban mintegy megadva munkájának alaphangulatát. Az első versszakot azért idézem, mert a *Boże coś Polskę* egyházi-hazafias ének majdnem egyidejűen szerepel majd a magyar színpadon is, de mennyivel gyengébb fordításban: „Úr Isten, ki annyi századon által, fényvel, hatalommal és dicsőséggel környezted Lengyelhont, / ki akkor atyai pajzsoddal fődéd azt, / ki oly soká elhárítád az ostromokat, mellyek alatt végre leroskadt. / Uram oltáraid előtt leborulva, esdve kérünk: / „add vissza hazánkat, add vissza szabadságunkat!”¹²⁰

A következőkben legyen szabad végre rátérnem a párhuzamokra. A szerző helyesen érzi a gróf Andrzej Zamoyski (1800–1874) reformátor pályafutásának Széchenyi

117. Komar: i.m. 118–121.

118. Chrolow és a daru. Üstökös 1861. XII. 28. 131.

119. Oroszország jelen belviszonyai. Mazade-nak a Revue des deux Mondesban közölt cikke nyomán. Budapesti Szemle 1862. XIX. köt. 420–436.

120. Eötvös József: Levelek Bp. 1976. 336.

István polgári államot építő programjához sokban hasonló vonásait (i. m. 12.), azzal a különbséggel, hogy a lengyel politikus jóval nehezebb körülmények között működött, de végül ő is kénytelen volt hazáját elhagyni, nyugati útlevelet kapott a cártól. Érdekes az is, amit Montalembert a nyugati demokráciáknak „a két leghősiesebb és legszabadabb nemzethez” fűződő viszonyáról mond. Szerinte a nyugati demokráciák valamivel több rokonszenvet mutatnak Magyarországra iránt, ahol kevesebb a katolikus, mint Lengyelországban. Magyarországon viszont „a jog, az ősi hagyomány, a Szent István koronája és királysága iránti vakbuzgó tisztelet hozza zavarba a haladás buzgó barátait” (14. old.) Összehasonlítja a francia politikus a magyarországi megyerendszer működését Lengyelország politikai és törvénykezéssébeli tevékenységével (uo. 19.). Montalembert kiemeli, hogy a lengyelek elutasítják a pánszlávizmus „nagyszerű, de vészterhes ábrándjait”, a szláv fajoknak orosz felsőség alatti egységét (uo. 20 és *Naród w żałobie* 18–19). Lengyelország a nyugati országoktól a hit és a társadalmi béke meglétével különbözik. Lengyelországban, Magyarországon is a nemesség, azaz a nagyobb és kisebb birtokosság egyesült a köznéppel, az iparos osztállyal. 1848-ban a magyar nemesség önként mondott le kiváltságairól, a lengyel nemesség 1791-ben és 1830-ban kinyilvánította az alsóbb osztályok mentességét a hűbéri kötelezettségek alól (22. old. és *Naród w żałobie* 1861. 21–22. old.) Montalembert, megfélemlítve a lengyelek pánszlávellenes magatartásáról, felveti – hogy Magyarország példájára nem lett volna-e jobb, ha az egész Lengyelország is egyetlen uralkodó alatt élhetne (36–37. old.) Montalembert (tévesen) úgy érzi, hogy Magyarország és Ausztria viszonyát máris a kölcsönös érdekek érvényesülése jellemzi (41. old.), azt viszont világosan látja, hogy a Poznańi Nagyhercegség területén a lengyelek fokozatosan háttérbe szorulnak (44–45. o.) A végső konklúziója az, hogy „az 1861. évi lengyel események végeredményben nyert csatát jelentenek: A lengyel nemzetiség nem fog elveszni!” (56–57. o.)

Montalembert összehasonlításait történészeknek kellene kritikával kísérenie,¹²¹ én a fenti kiadványban elsősorban egy jóindulatú, lengyelbarát röpiratot látok, amelynek propagandaértékét növeli a szerző akadémikusi tekintélye, ami a francia kiadás címlapján is megnyilvánult...

E hosszabb kitérő után már csak az *1862-es esztendő* eseményeit szeretném rövid, távirati stílusban ismertetni némi bevezetésként az 1863. évi ún. januári felkelés előtörténetéhez. Az átmeneti esztendő viszonylagos nyugalomnak látszik az előző év februári és az áprilisi vérengzéseihez képest.

Az új varsói érsek Zygmunt *Feliński* (1822–1895) kinyitotta a bezárt templomok kapuit, lehetővé tette a hívőknek, hogy Lengyelországiért imádkozhassanak, de már az előzőekben említett hazafias-egyházi énekek nélkül. A közelgő felkelés társadalmi bázisai lassanként kialakulnak a nagybirtokosok és a gazdag polgárság érdekeit a mérsekelt „fehérek” táborában vélte megtalálni, vezető bizottságuk a Falusi igazgatóság (Dyrekcja Wiejska) nevet vette fel. A forradalmi, a fegyveres megoldás hívei főként diákok, iparosok, a cári hadsereg lengyel tisztjei a „vörösök” táborában tömörültek, céljuk erőszakkal átvenni az ország feletti hatalmat, élükön az ún. Városi Bizottság (Komitet Miejski) állt.

Közben, 1861–1862 fordulóján Pétervárott is tisztaba jöttek azzal, hogy a Lengyel Királyság területén további nyugtalanságok élnek és a forradalmi mozgalom letörésére liberális engedményeket léptettek életbe. 1862 májusában *Konsztantin* nagyherceg, a cár testvére vette át a királysági helytartó munkakörét, a polgári kormányzat feje Aleksander *Wielopolski* (1803–1877) őrgróf lett. Jelentősen könnyítettek a parasztság

121. *Montalembert*: Egy gyászoló nemzet. Lengyelhon 1861-ben. 10–11. Utána még hat bekezdés. A többi idézet oldalszáma a főszövegben.

helyzetén, visszavonták a zsidókat korlátozó intézkedéseket, megreformálták a közoktatási intézményeket, lengyel jelleget adva az iskoláknak. Újjáéledt a varsói egyetem, „Főiskola” (Szkoła Główna) néven, négy (orvosi, matematika–fizikai, jogi és filológiai–történelmi) karral.

Mindeme könnyítések ellenére több merényletet kíséreltek meg Konsztantin helytartó és Wielopolski ellen. Az utóbbival szemben a nemesi küldöttek országos gyűlése bizalmatlanságot jelentett be, a vörösök Központi Bizottsága viszont kiáltványban közölte, hogy valóságos országos kormány minőségben lép fel. Tehát a valóságos kormányzattal szemben, egy másik, konspirációs kormány is jött létre. A felkelés előkészítésére a vörösöknek még időre volt szükségük, fegyvereket is kellett vásárolniok külföldön, ezért a Központi Bizottság felkelés kitörését későbbi határidőre szeretne volna kitűzni. A hivatalos kormány 1862. október 6-án közölte, hogy a legközelebbi időben történő katonaaállítás nem a hagyományos úton (sorshúzás) fog történni, hanem a közigazgatósági hatóság által összeállított névsor alapján (azaz a politikai szempontból gyanús elemeket fogják besorozni). Wielopolski elképzelése szerint, ha sikerül 8–10 ezer fiatal besorozni, akkor vagy szétverte a „vörösök” szervezkedését vagy a felkelést korai időpontban való kitörésre kényszeríti, azaz előre is bukásra ítéli.

1863. január 14-ről január 15-re virradó éjjel a cári hatóságok Varsóban katonaaállítást rendeltek el, de az érdekelt ifjúság jó része ekkor már időben elhagyta a fővárost és a kampinosi őserdőben és a közeli serocki erdőben rejtőzködött el.

Az események hatására a vörösök Központi Bizottsága 1863. január 22-re tűzte ki a felkelés megkezdésének időpontját...

ZWISCHEN DER NIEDERLAGE DES UNGARISCHEN VÖLKERFRÜHLINGS UND DEM JANUARAUFSTAND VON 1863

Es ist allgemein bekannt, daß der Novemberaufstand und seine Niederlage einen lebhaften Widerhall in der ungarischen öffentlichen Meinung fanden, der bis 1848 andauerte. Der Dichter Mihály Vörösmarty machte in einer Strophe seines berühmten „Aufrufs” von 1836 eine Anspielung auf die Niederlage des Novemberaufstands und schuf damit eine Vision des „herrlichen Todes des ungarischen Volkes”. Im August und Oktober 1849 kam es in Ungarn zu identischen Ereignissen, wie sie im Königreich Polen im Herbst 1831 erfolgt waren. Die Parallele zwischen den beiden Ereignissen lenkt die Aufmerksamkeit auf das ähnliche Schicksal des polnischen und des ungarischen Volkes. Diese Analogie wurde auch im Ausland empfunden. In Paris zeichnete der Maler und Graphiker Léon Cogniet noch im Jahre 1831 die herrliche Gestalt eines Kämpfers des Novemberaufstands auf dem Hintergrund der brennenden Stadt u. d. T. „Praga 1831”, die die Verzweiflung des Helden nach der verlorenen Schlacht ausdrückt. Dasselbe Gemälde veröffentlichte der Graphiker Jazet erneut, ohne jede Änderung der Konzeption, diesmal mit der Unterschrift „Hongrie 1849”, indem er die Analogie zwischen den nicht weit zurückliegenden polnischen und den späteren ungarischen Ereignissen wahrnahm.

Manche Ungarn, die jahrelang die Niederlage des Novemberaufstands miterlebten, verließen dem nationalen Schmerz Ausdruck, indem sie in ihrer Heimat nach dem verlorenen Kampf um die Freiheit bekannte polnische Melodien mit der Situation in Ungarn zusammenstellten und aktualisierten. So entstanden neue Texte zu alten Melodien, z. B. „Die Ungarn trauern und stöhnen in der Unterjochung”, „Noch ist Ungarn nicht verloren”; man zitierte auch in Anknüpfung an die „Apotheose” (1835) von József Bajza, wo von dem verlorenen polnisch-russischen Krieg im Jahre 1831 die Rede war,

den Satz: „Dort, seine Rechte verteidigend, kämpfte und starb ein Volk“. – In dem nach 1849 wiederhergestellten literarischen Leben, in der Prosa und Poesie von Mór Jókai, János Arany und János Vajda stoßen wir oft auf Gedichte und Novellen, die an den gemeinsamen polnisch-ungarischen Kampf anknüpfen. Der Ballettmeister Sándor Lakatos komponierte einen neuen Salontanz u. d. T. Brüderlicher Tanz (1850), in dem er bewußt Elemente des polnischen und des ungarischen Gesellschaftstanzes verband. Das Nationaltheater in Pest führte im Jahre 1850 eine neue Oper mit polnisch-österreichisch-türkischer Thematik auf, mit einer Anspielung auf die Hilfe des Königs Jan III. Sobieski bei dem Entsatz von Wien. In dem gleichen Theater treten zwei polnische Opersängerinnen auf: Leonora Szymańska und Ludwika Leśniewska, und im Orchester zwei Musiker: Franciszek Doppler und sein jüngerer Bruder Karol. Im Prinzip sind sie Flötenspieler, die aber auch die Rolle von Dirigenten übernahmen und später auch die Musik zu Librettos ungarischer Opern schrieben. In der Zeit des Krimkrieges veröffentlicht Mór Jókai eine interessante Erzählung über die Organisation der Polnischen Legion in der Türkei. János Arany wiederum erinnert in drei Balladen an verschiedene Szenen aus der gemeinsamen Geschichte Polens und Ungarns. Im Jahre 1855 sterben fast gleichzeitig zwei führende Dichter unserer Völker: Mihály Vörösmarty und Adam Mickiewicz. In dieser Zeit rückt anlässlich des 200. Jahrestags des Überfalls auf Polen von György II. Rákóczi (1655) die unrühmliche Gestalt dieses siebenbürgischen Fürsten in den Vordergrund, der sich im Bündnis mit den Schweden um den polnischen Thron bemühte. Es erscheinen auch in der Literatur der fünfziger Jahre des 19. Jh. zahlreiche Übersetzungen aus der polnischen Folklore. In anderen Bereichen der Kultur, z. B. in der historischen Malerei, treten die Gestalten von Ludwig II. (Jagiellończyk) auf, der bei Mohács gefallen war (1526) sowie der Königin Izabella (Jagiellonka), die in Siebenbürgen herrschte (1841–1859). Schließlich befaßte man sich mit einem Jugendstreich des Königssohns Kazimierz (später des Großen), der Klara verführte, eine Tochter des ungarischen Magnaten Felician Zách, der mit dem Schwert in der Hand an der königlichen Familie Rache nahm. In den fünfziger Jahren wurden erneut im hauptstädtischen Nationaltheater (und in der Provinz) Bühnenwerke aufgeführt, die in der vorigen Zeit in Mode waren: eine Oper über Beniowski von F. Doppler, „Zolky, der alte Student“ von Maltitz sowie „Mazepa“ von Słowacki.

Für die beiden unterdrückten Völker waren von großer Bedeutung: der von Rußland verlorene Krimkrieg (1856) und die Niederlage Österreichs in dem französisch-italienisch-österreichischen Krieg (1859). Unter dem Einfluß dieser Ereignisse kam es sowohl in Warschau als auch in Pest zu patriotischen Demonstrationen, die zugleich die Unabhängigkeitsbestrebungen der beiden brüderlichen Völker ausdrückten. Jede der Seiten war gut orientiert darüber, was beim Nachbarn vor sich geht. In Warschau kommentierte die ungarischen Ereignisse J. I. Kraszewski in seiner Tageszeitung „Gazeta Godzienna“ (die spätere „Gazeta Polska“), gleichzeitig bespricht die ungarische Presse mit Empörung die brutale Durchführung der Befehle der zaristischen Gouverneure in bezug auf die Warschauer Bevölkerung, die massenweise mit dem patriotisch-religiösen Lied „Boże coś Polskę“ („Gebet für's Vaterland“) auf den Lippen Demonstrationen veranstalteten. Die österreichischen, mehr zivilisierten Truppen bedienten sich der Feuerwaffen mit Maß und nur eine Person, ein Jurastudent, wurde getötet. Die zaristischen Soldaten dagegen töteten zuerst fünf Personen und dann sogar etwa zweihundert. In Zusammenhang mit den Warschauer Demonstrationen reichten sich zum ersten Mal die Hände die polnischen Patrioten und die Warschauer Juden, die sich schon Polen fühlten.

Auf dem Hintergrund der Warschauer Ereignisse schuf die ungarische literarische Presse einen bestimmten Mythos, so z. B. Károly Szatmáry in der Erzählung „Der Pole“. In der Entstehung solcher Mythen spielte eine beachtliche Rolle die literarisch-

satirische Tätigkeit von Mór Jókai in den Spalten der von ihm herausgegebenen Wochenzeitschrift „Üstökös“ (Der Komet). Hervorzuheben sind seine Balladen „Die weiße Dame Polens“, wie auch „Die Legende“ (mit dem Untertitel „Über die Waffenbrüder“). Der junge Journalist und Dichter Kálmán Thaly, später ein bekannter Historiker, übersetzte und veröffentlichte unter dem Einfluß der Ereignisse die Hymne „Noch ist Polen nicht verloren“ und „Boże coś Polskę“ (Gebet für's Vaterland) ins Ungarische. In Anerkennung der Auflehnungen der polnischen Jugend wurde auch die „Ode an die Jugend“ von A. Mickiewicz übersetzt. Einen großen Widerhall weckte die Nachricht von dem Tod Adam Jerzy Czartoryskis, aber noch bekannter wurde die anderthalbstündige Rede von Franciszek Smolka, einem galizischen Abgeordneten im Wiener Reichsrat zur Verteidigung der ungarischen Verfassungsrechte.

Das oben veröffentlichte Kapitel (ein Teil einer größeren Arbeit des Autors), endet mit einer Analogie des französischen Historikers Graf Ch. Montalembert, der in dem publizistischen Buch „Une nation en deuil, La Pologne 1861“ (Ein Volk in Trauer, Polen im Jahre 1861) bemüht ist, gewisse, mitunter kontroverse Parallelen zwischen den damaligen polnischen und ungarischen Ereignissen, wie auch zwischen der Gesellschaftsordnung der beiden Völker zu ziehen. – Die letzten Seiten der Arbeit sind den Warschauer Ereignissen von 1862 gewidmet, die einen Übergang zur letzten nationalen Auflehnung – dem dem Januaraufstand bilden.

István Csapláros

SZÜCS SÁMUELNEK, MISKOLC HELYTÖRTÉNÉSÉNEK ÉLETE ÉS NAPLÓJA

KILIÁN ISTVÁN

I. A SZÜCS CSALÁD

Naplóírónk apja, idősebb Szücs Sámuel volt. Szülei papi pályára szánták, s ezért még a sárospataki teológiára is beíratkák, a fiatalembert azonban a világi pálya vonzotta. Először 1814-ben kötött házasságot Paksy Szathmáry Zsuzsannával, a kistokaji református lelkész leányával. Ebből a házasságból hét gyermek született. Ezek közül három már gyermekkorában, s maga az édesanya is 1826. január 24-én meghalt. Az özvegy férfit négy gyermek maradt: Sámuel, Miklós, Imre és György. Sámuel, a mi naplóírónk volt a legidősebb, ő is csak hétesztendő volt 1826-ban. A négygyermekes apának hamarosan meg kellett nőszülnie, s egy özvegyasszonyt – Barkassy Klárát – vette el feleségül. Ettől az asszonytól még öt gyermeke született: Bertalan, Lajos, Hermine, László és Kálmán. Idősebb Szücs Sámuel első házasságából született Imre nevű gyermeke 1826-ban, a második házasságából született Hermine nevű leánya 1833. december 30-án, László valószínűleg még csecsemőkorában meghalt. Naplóíróknak tehát két testvére, Miklós és György maradtak életben, valamint három féltestvére, Bertalan, Lajos és Kálmán.

Idősebb Szücs Sámuel tehát hat fiút nevelt. Első feleségétől, Paksy Szathmáry Zsuzsannától született György nevű gyermekét 1841. október 2-án vesztette el. A fiatal fiú éppen úgy, mint testvérei, Késmárkon volt jogot tanulni, amikor a végzetes betegség, az „ínláz” megtámadta szervezetét, s meghalt. S így öt fiút kellett kitaníttatnia az apának.¹

A család történetét naplóírónk kutatta ki, s összegyűjtötte az elődök életét is. A nemességet egy bizonyos Szücs György nyerte 1666-ban. Anyai részről egészen Török Bálintig vezette vissza a familia történetét. A Szücs család története során háromféleképpen írta családi nevét: Zeöch, Szücs, Szeöts. A nemesi címet Szücs Sámuel az alábbiak szerint írta le: „... a paizs kék udvarában zöld téren, fészken ülő, természetes színű pellikán, három fiát melle vérevel táplálva, a paizs feletti sisak koronáján hasonló pellikán látszik. Foszladék jobbról aranykék, balról ezüst veres.”²

Naplóírónk apjáról két helyen ír igen részletesen. Életrajza szerint 1787. december 3-án született. Tanulmányait Miskolcon, Lócsén és Sárospatakon végezte, 1810-ben Pesten nyert ügyvédi oklevelet. Hazatérte után több uradalomnál vállalt „ügyészi” állást. Nagy hírnevet szerzett később az ügyvédi praxisban is. 1842-ben a büntető törvényszék „szorgalmas, szakavatott és erélyes ülnöke volt”. Idősebb Szücs Sámuel

1. Szücs Sámuel testvéreiről szóló adatokat a naplóból szedtük. Testvérei életét soha meg nem írta. Apjáról szóló, igen részletes életrajzában megemlékezik testvéreiről, féltestvéreiről is. Vö. Szücs Sámuel naplója (a továbbiakban: Sz. S.) IV. 42–55.
2. A nemesi pajzs leírása: Szücs Sámuel: A Szeöts vagy Szücs-család története. A Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Gyűjteménye (a továbbiakban HOM Helyt. Gy.) Ltsz. 74.15.2. Kézirat 2. lap.

már nagyon korán bekapcsolódott a közéletbe. Évek hosszú során át tagja volt az egyháztanácsnak és az iskolatanácsnak, s ezekben különféle tisztségeket is viselt. Műveltsége meglehetősen szerteágazó volt. Iskolai tanulmányai után kedvelt olvasmánya a klasszikus latin irodalom volt. Latinul és németül rendkívül jól írt, beszélt és olvasott. Jól értette a görög és a héber nyelvet is.

Kutatómunkával nem foglalkozott intenzíven, néhány írása azonban megjelent.³ Ezek részben még életében, részben posztumuszként láttak napvilágot. Idősebb Szűcs Sámuel ránk maradt naplóját a Herman Ottó Múzeum őrzi.⁴ 1843. március 6-án halt meg Miskolcon, élete 56. évében. Maga után hagyta feleségét s öt fiát.⁵ A hálás fiú naplójában írta meg atyja nekrológját, amelyben pontról pontra elmondja életét, s végül úgy nyilatkozik, hogy ha újra kellene születnie, s ebben az új életében módja lenne, hogy apát válasszon, édesapját választaná. Kétségtelen, igaz, hogy egy példás életű családfő lehetett, aki gyermekeit sok elfoglaltsága mellett maga tanította meg a betűvetésre, aki egy-egy hivatalos útjára gyermekei közül egyet-egyet elvitt, s ahogyan a legidősebb fiúnak, Sámuelnek ezek az utak mindig felejthetetlen élményt jelentettek, úgy bizonyára emlékezetesek voltak azok a többi fiúnak is. Idősebb Szűcs Sámuel öt fiát példásan kitaníttatta. Sámuelből, Miklósból, Lajosból ügyvédet nevelt, Kálmánból mérnök lett, Bertalan pedig ugyancsak mérnöki pályán indult el, később azonban gazdálkodásból élt.⁶

A család birtokviszonyai meglehetősen tisztázatlanok és tisztázhatatlanok. Kétségtelen tény, hogy idősebb Szűcs Sámuel soha nagyobb birtoktesttel nem rendelkezett. Néhány szőlőről, s kevés szántóföldről azonban említést tesz a fia, s az öt fiú később még kisebb-nagyobb birtoktesteket örökölt, nagyobbára az anyai ágról. Naplóírónk is örökölt Kecskemét környékén földterületeket, ezeket azonban eladta, s az ebből származó bevételt a család felélhette. Mindössze néhány „kapás” szőlőjét tartotta meg, s ennek termésadatait igen szorgalmasan fel is jegyezte naplójába.⁷ Valójában komoly birtoktesteket sohasem örökölt, apjától még jószerevel csupán szellemi hagyatékot kapott, ez a hagyaték azonban egy életre elkötelezte. Ez nem jelentett mást, mint

3. Apja megjelent írásairól Szűcs Sámuel tesz említést: Miskolci ügyvédekről. Latinul. In: Benkő: Topographia oppidi Miskolc. 1818. Az 1829-es és 1834-es földrengések Miskolcon. Borsod megyei Lapok (BmL) 1883. 27. sz.; Adatok Borsod megye régi jegyzőkönyvéből és a miskolci helvét egyház múltjából. BmL. 1884. 59. sz. Az utóbbi két cikk természetesen posthumus cikk.
4. Helyt. Gy. Ltsz. 40/1905. Vö. *Leszih*: i. m. vö. még: *Kilián*: 1966. I. 316.; *Kilián*: 1972.c; 1970. Méret: 130×80 mm. Lapterjedelem: 86 a–b. Kötése: fehér pergamen. 1 a lapon: végigírt szöveg áthúzva. 1 b: lap: (Második szakasz) törölve. Alatta: Első rész: „Születésemről fogva; 1805-dik Esztendeig elfolyt Idő. 25 a) Második rész. 1805-dik Esztendőől fogva nevezetesen 6-dik Octobertül.” A naplókötet tart: 1813. május 27-ig. A kötet gerincén: Sz. S. naplója. 1787–1817.
5. Idősebb Szűcs Sámuel életrajzát lásd: Szűcs Sámuel: A Szeóts, vagy Szűcs család története. HOM Helyt. Gy. Ltsz. 74.15.2. Kézirat. 5–9. lapok. Sz. S. IV. 42–55.
6. *Szűcs Miklós* (1820–1886) Vö. *Szünyei*: i. m. XIII. 1185–1186. Vö. még: *Szendrei*: i. m. IV. 61., 260., 853.; V. 359. Egyébként maga is vezetett naplót. Vö. *Kilián*: 1972 b) 4–6.: *Szűcs Miklós* naplója.
Szűcs Lajos: 1828–1904. 1865-ben született Géza nevű gyermeke. Vö. Sz. S. V. 91., 160., 168., VI. 42., 176., VII. 12., 43. stb. Vö. még: *Szendrei*: i. m. IV. 61., 65., 70., 73., 76., 80., 85., 90., 98., 139., 140., 238., 261.
- Szűcs Kálmán*: 1834. március 23.–1872. dec. 3. Ipari, technikai, talán mérnöki tanulmányokat folytatott. Bertalannal élt Tiszapolgáron, s gazdálkodott. Meghalt Szinán. Életét: vö. Sz. S. V. 95., 118., 171., 172., 181., VI. 46., 79., 92., IX. 169. stb.
- Szűcs Bertalan*: 1827-ben született. 1862-ben Tiszapolgáron gazdálkodott. Vö. Sz. S. V. 14., 44., 59., 156., 159., VI. 108., 133., 138., VII. 31., 51., 56.
7. Szőlőtermésének adatait összegyűjtöttük s kiadtuk. Vö. *Kilián*: 1968. II. 288–294.

a folytonos önművelődést, nyelvekben, olvasmányokban, zenében, táncban, drámairomdalomban, a színházban, s ennek a gazdag szellemi hagyatéknak egyik legkézzelfoghatóbb eredménye az a tizenháromkötetes napló, amely éppen dolgozatunk tárgya.

Szűcs Sámuel életrajzának összefoglalásához több forrás áll rendelkezésünkre. Ezek közül természetesen legrészletesebb maga a napló, amelyben azonban, mint alább majd ezt is látjuk, nem a szubjektív elemek dominálnak. Ebből a rendkívül terjedelmes írásból nagyon nehéz lenne az író életét summázni. A fiatalember 1843-ban életét alaposan összefoglalja.⁸ Ez az önéletírás könnyíti feladatunkat. Miskolc monográfiájának írója, Szendrei János számtalan adatot kölcsönöz írónk publikált írásaiból, s mint valamennyi miskolci íróét, kutatóét, az ő életében is összefoglalja munkájában. Szinyeyi írói lexikonában igen részletesen leírja Szűcs életrajzát, s mint kiderül, a miskolci és borsodi írók életrajzi adatait maga Szűcs Sámuel állította össze, s így bizonyára a saját életrajzát is ő írta meg Szinyeyi könyve számára. Ennek az „önéletrajz”-nak egyik tisztázati példányát egyébként a Herman Ottó Múzeum őrzi, s nem különös, hogy ugyanez kerül szinte szó szerint 1889-ben a helyi sajtóban megjelent Szűcs Sámuelről szóló nekrológba.⁹ 1966-ban és 1972-ben pedig e sorok írója publikált naplójáról. Így tehát életrajzának megírásához bőségesen rendelkezünk forrással.

1819. április 2-án született Miskolcon. Tanulmányait ugyanitt kezdi meg, alig néhány esztendővel később gondos szülei Eperjesre adják német szót tanulni. Egy esztendő után újból visszatért a miskolci református líceumba. 1839-ben Miklós öccsével együtt a késmárki iskolában szerzett alapvető jogi ismereteket. Még ugyanebben az évben a radikális nézetű neves Borsod megyei követ, Pálóczy László mellé került Pozsonyba, országgyűlési gyakorlatra. Iskolai évei sok kellemes és kellemetlen élményt szereztek számára. Mint naplójából olvashatjuk, a miskolci líceum pedagógiai módszere olyan avult volt, hogy még felnőtt korában is kellemetlenül emlékszik vissza ezekre az évekre. Gyalázatosan rossz volt az iskolai tananyag. Magyar történelemtől, magyar irodalomról jóformán semmit sem hallottak. A tanítás egyetlen célravezető módszere az úgynevezett „hangoztató modor” volt, azaz a tanulóknak inkább szó szerint kellett megtanulniuk az anyagot, mintsem értelmileg felfogni. Baj volt az iskola nevelési módszerével is. A botrendszer az első osztálytól kezdve érvényben volt. A botozást a gyermekek még csak elviselték, a fájdalmas megaláztatás azonban számtalan kényes jelenetet idézett elő a fiatal préceptor és a kamasz diákok között. A tananyagból hiányzott a testnevelés is, emiatt is panaszkodik Szűcs Sámuel, hisz, mint alább láthatjuk majd, ez a meglehetősen gyenge fizikumú fiatalember a tervszerű mozgással fejleszthette volna nemcsak testi erejét, hanem ellenálló képességét is, s talán – ezt is a naplóíró említi meg – emiatt fellépése bátrabb lett volna, s elvesztette volna a rá annyira jellemző indokolatlan félszogséget. Eperjesi és késmárki évei sem jelentették számára a legkellemesebb élményeket. Mindhárom iskolában részt vett az iskolai magyar társaság munkájában. Miskolcon díjat is nyert egy önképzőkori munkájáért. S ez a ma már jellegtelenné, jelentéktelenné tűnő tény bekerült Szinyeyi róla szóló cikkébe és a nekrológba is. Ezeket Szűcs maga fogalmazhatta valamikor a 80-as évek legelején, s ekkor ő már hatvanadik életévén túljutott, mégis jellemző, hogy az idős férfi élete, életműve fontos állomásának tartotta ezt az első „szárnypróbálgatást”. Radikális vagy mérsékelten radikális, liberális nézeteit már itt az iskolában magába szív-

8. Sz. S. IV. 55–92.

9. Szendrei: im. IV. 43., 50., 61., 66., 69., 70., 81., 226., 260., 273–275., 347., 349., 353., 551., 561., V. 43., 71., 104., 112., 125., 171., 181., 250., 263., 264., 359., 519., 601.

Szinyeyi: i. m.: XIII. 1187–1188. Önéletrajzát maga írja le HOM Helyt. Gy. 53. 43. 90. Életrajzi adatok. Vö. még: *Kilián*: 1966. *Kilián*: 1972 b.) 4–6.

hatta. A miskolci líceumban Regéczi István professzor ismertette meg vele, s néhány magyar társaságbeli társával, a magyar történelem legfontosabb fejezeteit. Itt ismerkedett meg a magyar irodalom múltjával, s itt szerette meg kora jeles magyar íróit. Sokat olvasott Kisfaludy Sándortól, Kisfaludy Károlytól, Fáy Andrásról. Olvasa természetesen Széchenyi munkáit, Bölöni Farkas útleírását, s lapozgatta, tanulmányozgatta kora magyar folyóiratait.¹⁰ Így már az iskolai tanulmányai alatt egy a XIX. század színvonalán álló, európai szintű műveltségre tett szert. Radikális nézetei nyilván csak még inkább mélyültek Késmárkon, ahol a reformkori magyar közélet egynéhány jelessé vált férfitársával együtt végezte jogi stúdiumait.¹¹

Tanulmányai meglehetősen szerteágazóak. Elsősorban a drámairodalomban kívánt jártasságot szerezni. Tizenhat éves korában volt először színházban. Látott műkedvelőket, hivatásos színészeket, megnézett ma már jelentéktelen darabokat, valamint klasszikussá érett műveket is. A színházi élmény számára nemcsak az illúzió és a dráma irodalmi élményét jelentette, hanem ennél sokkal többet. A magyar színház hőskora volt ez. A színház pártolása ebben a korban politikai kérdés, nemzeti ügy volt. A színház ebben a korban nemcsak a magyar dráma, hanem a magyar nyelv otthona is volt. A fiatal diák tehát ezért érlelte meg magában a gondolatot, hogy Miskolcon lehetőleg minden színdarabot megtekintsen. Elhatározását meg is valósította, zenekívül azonban nemcsak Miskolcon, hanem utazásai alkalmával, ahol egyáltalán színjátszás folyt, mindenütt igyekezett valamilyen drámát megtekinteni. Élete során igen gazdag, s magas szintű drámai ismeretre, színi kultúrára tett szert.¹² Tanulmányai közé sok minden más tartozott. Tanult nyelveket, megpróbált zongorát is tanulni, kísérletezett a rajztanulással, s amint naplójából kiderül, nem sok sikerrel. Igazi műfaja, érdeklődésének központja tulajdonképpen naplója s a történelmi írás volt.

Hivatali pályája sohasem ívelt meredeken felfelé. Szerénysége, említett félszegsége a magas hivatali posztoktól mindig távol tartotta. Országgyűlési gyakorlatot, mint mondtuk, a neves miskolci reformpolitikus, Pálóczy mellett folytatott. Patvarista Pesten volt, s 1841-ben tett ügyvédi vizsgát. Még ugyanebben az évben kinevezték ügyésszé, 1842-ben Borsod megye tiszteletbeli alügyésze volt. Apja halála után elvállalta a megyeszerte ismert miskolci nagybirtokos, Bük Sigmund ügyeinek vitelét. Ezt a hivatalt tulajdonképpen apjától örökölte. 1843-ban az alügyészi hivataláról lemondott, s elzárkózott a neki felajánlott főjegyzői állástól is, pedig ez számára igen nagy megtiszteltetés, s pályája felfelé ívelését jelenthette volna. 1845-ben táblabírói állást vállalt. Amit 1843-ban nem fogadott el, annak egy második helyettesi változatát 1848-ban elvállalta. Helyettesítette az aljegyzőt, mert az táborba vonult a miskolci veresszalagosokkal. A szabadságharc bukása véglegesen elkeserítette. Minden hivataláról lemondott. 1850-ben felkéri, hogy legyen városi tanácsnok. Politikai meggyőződése miatt azonban az önkényuralmi rendszert semmiféle formában sem kívánta szolgálni. Ezután birtokaiból élt, csak öt esztendő múlva, 1855-ben hajlandó az osztrák törvényekből vizsgálni, s ugyanekkor az előírásnak megfelelően újból ügyvédi vizsgát tett. Egy jó darabig magánügyvédi praxist folytatott. 1864-ben a Magyar Földhitelintézet Borsod megyei bizottmányának lett jegyzőjévé. 1869-ben, tehát csak a kiegyezés után, lett állami hivatalnok. November 11-én megyei törvényszéki ülnökké választották meg. Emiatt magánügyvédi praxisát feladta. Anyagi tekintetben és egyéb szempontokból nyilván nagyobb jövedelmet jelentett számára ez az állás, mint magánpraxisa. 1871-ben

10. E kérdéstről részletesen vö. Kilián: 1972 b) 14–24.

11. Eperjesen Pulszky Ferencsel, Sárosy Gyulával, Vachott Imrével, Vachott Sándorral; Késmárkon: Szontágh Pállal. Vö. Szűcs Miklós kézirat naplója I. 6 a–b; 23 b;–24 a. HOM Helyt. Gy. Ltsz. 53.4390.15, Szűcs Miklós naplója.

12. Színházi élményeit illetően vö. Kilián: 1972. a)

megyei árvaszéki ülnökké választották. Ez volt számára a hivatali csúcs. Erről 1860-ban mondott le, ekkor kérte nyugdíjaztatását, s 1881. február 7-től nyugalomba vonult.¹³ Hatvankét esztendő volt. Háta mögött volt egy mozgalmas fiatalkor, a politikai élet számtalan csatájával, a megyei tisztválasztó közgyűlések parázsló vitáival, izgalmaival. Megérte a magyar történelem egyik legnagyobb szabadságküzdelmét, s ebben fegyveres szolgálatot is teljesített. Túl volt már Haynau rémuralmán. Reményei, mint naplójából is olvasható, szertefoszlottak a kiegyezés után.

Közéleti tevékenységére is ugyanez a szerénység volt jellemző. Már 1841-ben az egyháztanács jegyzőjévé választották. Az egyháztanácsi választások ugyanazzal a politikai feszültséggel telítődtek, mint a megyei tisztválasztások. Az egyháztanács jeles fórum volt, nagy megtiszteltetést jelentett a huszonegy esztendő fiatalembernek. Három év múlva lemondott erről a funkciójáról, de más nem lévén alkalmas erre a posztra, kénytelen volt újból elvállalni. 1845-ben már az egyháztanács teljes jogú tagja volt. 1868-ban a Pálóczy úti leányiskola világi felügyelői tisztét is ellátta. 1881-ben felkérték, hogy fogadja el az egyháztanácson belül a gondnoki tisztelet, szerénysége tiltotta, hogy a felkérésnek eleget tegyen. 1883-ban a megyei tanítóegylet tiszteletbeli tagjává választották, 1886-ban pedig a miskolci takarékpénztár választmányi tagjává lett. Valamennyi közéleti funkciója hasznos társadalmi feladat volt. A közösségért folytatott munkában fáradhatatlan volt, az oktan funkcióhalmaz vagy a magas posztok után való áhítozás azonban sohasem volt kenyeré.¹⁴

Szerénységének, tudatos visszavonultságának nyilván megvoltak a fizikai, egészségügyi okai is. Beteges ember nem volt. Általában önmagával való foglalkozásra nagy családja miatt nem jutott sok ideje. S míg a mindvégig nőtlen fivérére, Miklóstra szinte egész életén keresztül jellemző volt az aggályos önféltés, a hipochondriának egy szelíd változata, addig a legidősebb Szücs fiú, Sámuel önmagával jóformán alig tudott törődni.

Milyen volt egészségi állapota? Három fénykép maradt fenn róla. A három közül csak az egyik készítésének ideje tisztázható. 1878-ban családjával fotografáltatta le magát. Feleségével, Herrmann Henriettével, gyermekeivel, Lujzával, Bélával, Emmával látható ezen a fényképen. Ekkor volt 59 esztendő. Haja nem dús ugyan, de feje nem is kopasz, arcát szakáll koszorúzza. Szeme a kissé mélyen ülő gödörben messze tekint. Szakálla, bajusza, haja teljesen ősz. Valószínűleg korábban készülhetett róla egy mellkép. Ekkor bajusza még nem volt egészen ősz.¹⁵ S feltehetőleg ugyanebből az időből származik vagy valamivel későbből az a mellképe, amelynek eredetijét a Történelmi Képcsarnok őrzi.¹⁶ Festmény legjobb tudásunk szerint nem maradt fenn róla. Mindhárom fényképről látszik, hogy alacsony növésű, sovány testalkatú ember volt. Életében két alkalommal mérte meg súlyát. Huszonegy éves korában 107 font, azaz hatvan kiló harminckét dekagramm volt, 1885-ben, halála előtt négy esztendővel, hatvanhat éves korában 57 kilót nyomott. Élete alatt többnyire csak epebántalmairól panaszkodik, halálát azonban, mint majd látni fogjuk, nem ez okozta. Nem valószínű, hogy súlyosabb egészségügyi problémái lettek volna, bár mint ahogyan kiderül naplója egy-két odavetett adatából, a fizikai fájdalmakat viszonylagos nyugalommal tűrte.¹⁷

A fiatalembert mérhetetlen szemérmesség jellemezte. Másneműekkel általában szorosabb kapcsolatot nem tartott, s írása tanúsága szerint első udvarlási kísérletét

13. Hivatali állásait illetően vö. Sz. S. II. 160., III. 51., 142., 146., 147., IV. 104., V. 25., 154., 163–164., IX. 56., X. 1, 336.

14. Közéleti tevékenységéről: Sz. S. IV. 27, 29., V. 164., X. 354., XI. 230., 457.

15. HOM Helyt. Gy. 73.628.5. A fényképeket Zureich Károly miskolci fényképész készítette Szücs Sámuel és Herrmann Henriette ezüstlakodalmán.

16. Történelmi Képcsarnok 726/1954.

17. Egészségi állapotáról: Sz. S.: II. 24., 31., 51.

házasság követte. A nagyon megszeretett kedves, Herrmann Ede Károly leánya, Herrmann Henriette volt. 1852. március 18-án ment először hozzá háztűznézőbe. Addig róla soha említést nem tett. A hónap végén már el is jegyezte, s néhány hónap múlva, június 2-án házasságot is kötött vele. Az esküvőre „hosszas elmélkedés után” határozta el magát. Figyelmét erre a bájos leányra valaki más hívta fel. Az első látogatás megtette hatását. „Napjaimat és éjjeimet az annyira megtetszett angyali jóságú Henriettéről gondolkodás foglalja el.” – írja naplójában. Március 24-én megkérte a leány kezét, s 28-án meghallhatta „a boldogító igent”. Március 31-én csak ennyit írt naplójába: „a’ Hámorban, végérvényesen gyűrűt váltottunk. Légyen szerelmünk végtelen, mint végtelenek, annak ezen jelképei!!!”¹⁸

Herrmann Henriette nem volt más, mint Herman Ottó nővére, s így a harminchárom éves fiatalember a később ismertté, nagy tudóssá váló polihisztor közvetlen rokoni környezetébe, barátjai körébe tartozott. Vele később nagyon sokszor találkozott.¹⁹

Kettejük házasságára valóban a szeretet és a szerelem volt a jellemző. Bár önmagáról, mint írtam már, ritkán beszélt Szűcs, mégis bizonyára megemlítette volna, ha feleségével – a későbbiek során is – valamilyen komolyabb összetűzése lett volna. Családjukat, házukat, valami végtelen nyugalom és béke tölthette el. Több gyermekük született. 1854-ben ugyan a fiatalasszony első terhességét elvesztette, Emma Róza nevű leánya 1856. január 20-án született (1879-ben Mázer Lajoshoz ment feleségül). Második gyermeke Béla, Károly nevet kapott. Ő 1857. augusztus 3-án született. 1871-ben Iglón német nyelvet, 1876-tól Debrecen melletti Pallagon mezőgazdaságot tanult, majd ugyanezen tanulmányait Magyaróvárott folytatta tovább. 1879-ben Csákyóra került tisztartónak. 1881-ben nősült. Felesége: Bozsenik Irma volt. Harmadik gyermeke Lujza volt, aki 1860. május 5-én született. Lujza néni még a második világháború után is élt. Az 1861-ben született Róza nevű leánya 1868-ban, az 1863-ban született György nevű fia pedig 1869-ben, gyermekkorukban meghaltak. Így három gyermeket kellett nevelnie. Unokáit nagyon jól ismerte és szerette. Első unokája 1883-ban született. Bélának két gyermeke volt, Emmának pedig egy, még naplóírónk életében. Gyermekeivel mindig a legnagyobb békességben élt. Azokat, amikor csak tehette, meglátogatta, illetve azok látogatták meg őt nagyon gyakran. Szűcs Sámuel a jó családapa és nagyapa példaképe lehetett. Naplójában gyermekeiről oly kedvességgel emlékezik meg, unokáit annyira szerette, annyira örült, ha láthatta őket, hogy kapcsolatukról a napló elolvasása után csak a legjobbakat lehet elképzelni.²⁰

1889 nyarán, Béla fiához utazik Csákyóra. Augusztus 13-án indul haza. Naplójában az elválás fájdmáról csak ennyit ír: „Csákyót szomorú érzelmek között hagytam el, többé nem igen fogom látni, ottan legelőször 1881-ben, másodszer 1886-ban, harmadszor most voltam.” (XIII. 164.) Béla fiát valóban többé sohasem látta. Élete utolsó három hónapjában semmi baja nem volt. Még boldogan részt vett kis szőlője szüretén, október 21-én, valamivel több mint egy hónappal halála előtt közel sem reszkető kézzel írja utolsó naplójegyzetét: „Városi közgyűlés, a decentralizált piacznak a városi tanács által vissza lett állítása nagy zajt okozott.” (XIII. 187) Ezen a tanácsülésen még részt vett. Vasárnap, 24-én délután a kaszinóban megjelent, s ahogyan ezt már megszokta, a napi sajtót átolvasva, este fél kilenckor már meghalt. Hirtelen halála nagy fájdalmat okozott a családban. Nagyon szép nekrológgal emlékezett meg róla a Borsod megyei

18. Házasságáról: Sz. S.: VI. 110.

19. Herman Ottó telekvételéről vö. *Komáromy József*: i. m.

20. Gyermekeiről: Sz. S.-né első terhességéről: VI. 148., 149., Emma: X. 294., X. 296., XII. 235.; Béla: X. 219., 237., XI. 114., 222., XII. 186.; Luiza: VII. 84, 85.; Róza: VII. 150., 151.; György: 180–181.

Lapok, a Borsod-Miskolci Közlöny, a Borsod, a Fővárosi Lapok.²¹ A Borsod megyei Lapok a róla szóló megemlékezésben nemcsak életét ismerteti, hanem felsorolja tanulmányait is, s ezzel kiadja az első Szűcs Sámuel bibliográfiát. A lap szerint „több, mint harminc kötetnyi jegyzetei maradtak”. Sajnos ebből a harminc kötetből csak legfeljebb a fele maradt az utókorra. Unokája egy visszaemlékezésében úgy nyilatkozott, hogy a családnak a padláson tartott mintegy szekérnyi irattárát a második világháború után szállították a zúdába.²² Amennyire fájdalmas ennek a bizonyára értékes archívumnak az elvesztése, annyira örvedetes, hogy Leszih Andor és Megay Géza megmentették naplójegyzeteit, s Miskolc város történeti kronológiáját, amelynek szerzője maga Szűcs Sámuel.²³

Szűcs Sámuel politikai állásfoglalását inkább a gazdagabb kismemes, mint középnemes szemlélete, környezete határozta meg. Nagy birtoktestekkel soha nem rendelkezett. Apja öröksége is szétoszlott a testvérek között. S jussát, amit apai vagy anyai ágról örökölt, felélte a család. Vagyont alig hagyott hátra. A család birtokviszonyairól néhány levéltári adatból kaphatunk képet. Ezek közül egy adatot közöltem, s ebből pusztán annyit állapíthatunk meg, hogy idősebb Szűcs Sámuel után a család mit örökölt.²⁴

Kétségtelen, hogy a szorgalmas és ügyes apa után örökölt a család két házat: a Czikó utcában és a Felső Posta utcában. Az előbbiben hat szoba, a másodikban 4 szoba volt. Ezenkívül volt a családnak szőlőterülete a Szentgyörgy hegyen 32 kapás, a Kerekhegyen (8 kapás), Mályiban (Halász és Kaczur nevű dűlőkben), a szőlőtermést a tetemvári 100 hordós pincében tárolták, kilenc különböző helyen volt összesen 59 vékát termő szántóföldjük s egy helyen másfél kaszás réjtük. Két szőlőjük volt még Kistokajban anyai ágról.²⁵ Idősebb Szűcs Sámuel halála után természetesen ezt a földingatlant a gyermekek örökölték, s lehetséges, hogy kapott részt még az özvegyen maradt feleség is. Így az öt részre osztott ingatlanból Szűcs Sámuelre csupán a Szentgyörgy hegyi szőlő jutott. Naplóírónk nagyapja révén örökölte a Kecskemét közelében fekvő pétermonostori birtokot. Ennek a nagysága csak nagyjából tisztázható. Bizonyos azonban, hogy nagyobb birtoktestről van szó. A Herman Ottó Múzeum őriz egy okmányt, amely szerint ezt a pétermonostori birtokot felmérték, öt egyenlő részre felosztották, s egy-egy részre 93 hold hasznos terület jutott.²⁶ Egy másik, ugyancsak itt őrzött adat szerint Szűcs Sámuelné két pétermonostori birtoknak, összesen 172 holdnak a haszonélvezője.²⁷ Lehetséges, hogy az egy részre jutó 93 hold és az idősebb Szűcs Sámuelné, naplóírónk mostohaanyja által haszonélvezett földbirtok száma közti különbség oka az, hogy a nagyobb birtokot feltüntető jegyzékben a hasznavehetetlen földek nem találhatók. Kétségtelen tény, hogy ez egy nagyobb birtoktestet jelentett. Minthogy azonban a távolság olyan nagy volt Miskolc és Kecskemét között, s a birtok igazgatása ilyen nagy távolságban ebben a korban különösképpen elképzelhetetlen, a család Kecskemét városának adta ki árendába ezt a földet.²⁸ Később a bérlők ellen

21. BmL 1889. nov. 26.: Borsod; 1889. november 28.; Borsod Miskolci Közlöny (BMK): 1889. november 28.

22. Sárospataky Józsefné (Budapest XII. Szabadsághegy Melinda u. 24–26.) szíves közlése.

23. *Leszih Andor*: a miskolci múzeum néhai igazgatója, *Megay Géza* ugyanitt helytörténész volt.

24. *Vö. Kilián*: 1968. 284–287.

25. A szőlőterületekről *vö. Kilián*: 1968. 288–294.

26. „Tekintetes Szűcs család Alsó Péteri pusztájának földkönyve. 1855. Decz. 10.” HOM Helyt. Gy. 74.15.1.

27. „Szűcs Sámuel hagyatéka tárgyában kelt örökösödési illetve birtokbaadási okmánya.” 1910. HOM Helyt. Gy. 74.15.11.

28. „1812-dik Esztendőben Július 11-k Napján Privil(egizált) Ketskemét várossa ki küldöttjeivel kötött, 's 1818-k Eszt(endő)beli 26-k Júniusig terjedő árendás Contractus.” HOM Helyt. Gyűjt. 74.15.13.

az örökösök, mégpedig szám szerint tízen, valami miatt pert indítottak. E perről csupán az ügy vitelére kívánt ügyvéd felkérő levele maradt meg.²⁹ A naplóból azonban kiderült, hogy írója kisebb-nagyobb ingatlaniból csupán a Szentgyörgy hegyi szőlő maradt meg, s ennek egy részét később el is kellett adnia. A szőlő ugyan a családban maradt, vásárlója Szűcs Miklós volt, aki soha nem alapított családot. Volt szőlője a Ruzsin-dűlőben is, 1876-ban azonban ezt is el kellett adnia. Az a kisnemesi birtok tehát, amit az ügyvéd apa részben örökölt, s az az egyetlen ház, amit maga vásárolt, alig volt elegendő ahhoz, hogy a család anyagi létét biztosítsa. Ezért tehát az apának is, s a négy gyermeknek is magasabb fokú képzettséget szerezve, megfelelő anyagi alapot biztosító foglalkozásból kellett fenntartaniuk önmagukat és családjukat. A Szűcs család tehát a reformkorban ismert, kisnemesi osztályba tartozott. Életszemléletük ugyanaz, mint a honoratioroké, akik a reformtörékvések, Széchenyi és Kossuth eszméinek megvalósítóivá váltak. Szűcs Sámuelre is tehát inkább a honoratiorok, mint a kisnemesek politikai életszemlélete hatott. Tulajdonképpen egész naplója nem más, mint e magyarországi, borsodi honoratiorréteg ránk maradt históriája. Szűcs Sámuel ennek a reformkori értelmiségnek a típusa volt.

Ez a réteg határozta meg életberendezkedésüket, életszemléletüket, világnézetüket. Szűcs Sámuel kálvinista családban született, s feltehetőleg nemcsak a család öröksége ez a tiszteletre méltó puritanizmus, ez a meleg emberi levegőt árasztó szerénység, ez a tiszteletet parancsoló „közéleti aktivitás”, ez a nagy nemzeti közösségért való pozitív tenniakarás. Szűcs Sámuel feltétlen istenhívó volt, s ez a hit nem a kor parancsaként ragadt rá, nem is csak családi örökség volt, hanem személyes emberi meggyőződés, a felnőtt férfi mélyen átélte érzése, tudata. Hite soha nem ingott meg, a liberalizmus korában élve azonban feltétlenül észrevette azokat a visszasságokat, a ferde utakat, amelyekben egy-egy vallás, egy-egy pap vezethette az embereket. Naplójában fiatal korára való visszaemlékezése során tesz említést arról, hogy a miskolci református líceumban, milyen egészségtelen módon folyt a vallástanítás, mennyire elhibázott, pedagógiai helytelen, s még a vallására is káros volt a diákok, kicsinyek és nagyok részére kötelezően előírt, s iskolai feladatként számon tartott templomba járás. Felekezeti elfogultság sohasem jellemezte, pedig ez a kor még bőven termelte azokat, akik e tekintetben megbocsáthatatlan túlzásokba estek. Éppen úgy örül saját egyháza sikereinek, eredményeinek, mint a katolikusokénak. Nem vonakodik megemlékezni a katolikus papok írói sikereiről, tudományos eredményeiről, de nem szégyelli leírni azt a botrányt, ami éppen a reformkort jellemzően – egy miskolci református egyháztanácsai tisztválasztáson megesett. Az ellenfelek és korteseik, ökölrel és dorongokkal akarták győzelmüket biztosítani. Őszinte örömmel üdvözlö azokat a tervet, amely egyesítené a két protestáns egyház iskoláit. Hajlott kora sem teszi azonban elvakulttá, túlbuzgóvá, szemforgatóvá. A pápai csalhatatlanság dogmája megbotránkoztatja, a Miskolcra érkező egri érsek fogadására azonban elmegy.

Kora a nagy politikai vízváltások korszaka volt. Egy-egy politikai „váltásban” sokan estek el, sokan fordítottak köpönyeget, sokan lettek hűtlenek. Milyen volt naplóírónk politikai állásfoglalása? Liberális nézeteinek, a benne élő, szíve mélyén gyökerező reformkori eszmevilágának talaja honoratiorok világnézete volt. Az ő élete egy tiszteletreméltóan végigvezetett, következetes politikai magatartás példája lehet. Fiatal

29. A Szűcs család ügyvédfelfogadó megbízólevele. Aláírók: 1. Barkassy Klára, özv. Szűcs Sámuelné, 2. Szűcs Sámuel, 3. Szűcs Miklós, 4. Donga Susána, özv. Garas Sámuelné, 5. Donga Sára, özvegy Csabalyi Józsefné, 6. Debretzenij Susána, özvegy Kún Lászlóné, 7. Szegő Susána, Szemere Frideriknő, 8. Szegő Judit, Debreczenij Imrénő, 9. Csépanyi Ferdinánd, mint Szegő Ferenc árva idején gyámja, özv. Faragó Sámuelné, Kerékgyártó Susánna. A megbízás kelte: 1851. júl. 29.

korában a reformeszmék foglalkoztatták. Már a magyar társaságban ezeket az eszméket szívta az alig ismert Regéczi professzortól magába. A könyvtárban állandóan olvasta a reformkori gondolatok fórumait, kora folyóiratait, sajtótermékeit. Megismerkedett Széchenyi munkáival, rajongott Kossuthért.³⁰ Részt vett az 1839-es országgyűlésen, Pesten tartózkodása alatt ott ült a Pest megyei közgyűlésen, elítélte a katolikus egyház merev és regresszív álláspontját a vegyes házasságról kialakított nézetük miatt. Sokszor fordult meg Pesten a Privorszky-kávéházban, ahol – mint írja – a radikális ifjak szoktak találkozni, s velük együtt ad fáklyás zenét a Pestre érkező Kossuth, és Wesselényi tiszteletére. Ez az atmoszféra motiválta későbbi életét is. Nem késlekedett, amikor fegyvert kellett fognia. 1848 márciusában nemzetőrré lett, augusztus 14-én vállalta azt az aljegyzői tisztelet, amit korábban elutasított, s mindezt kizárólag azért, mert akit helyettesített, fegyveres szolgálatra vonult. 1848 december végén beállt a miskolci veresszalagosok közé. Felsőzsolcánál már fegyveres szolgálatot teljesített, s mint vonatkozó naplójegyzeteit idéztem is, az első vonalban vett részt a szégyenletes kassai csatában. A tűzkeresztséget, a gyalázatos vereséget – súlyos élményei hatása alatt – megdöbbenő részletességgel írta le.³¹ A szabadságharc bukása után mindvégig kitarított politikai állásfoglalása mellett. Az önkényuralom korában hivatalt nem vállalt, s a kiegyezés nem szédítette meg. Republikánus nem volt, az 1849. április 14-én kimondott függetlenségi nyilatkozatot elhamarkodott lépésnek tartotta, királyhűsége, azaz helyesebben a királysághoz, mint államformához való hűsége azonban nem vakította el. A király ellen soha nem nyilatkozott, Ausztria önkénye ellen azonban igen. Ferenc József 1867-es megkoronázása nem tette elfogulttá. Világosan látta az uralkodó korlátait, az ő szemében azonban a király, mindig is a nemzet vezetője volt. 1848-ban sem a király ellen fogott fegyvert, hanem a magyar nemzet függetlenségét gátló osztrák önkény ellen. Tudta, hogy Jelačić bérenc, s aki felbérelte, az Ausztria. S ez a politikai tisztánlátás, a politika útvesztőiben való eligazodási képesség mindvégig jellemző volt Szűcs Sámuelre.

Volt-e szenvedélye? Fizikai élvezeteket soha nem kergetett. Nem dohányzott, italban soha örömet nem lelte, a társaságot azonban kedvelte. Különösképpen szívesen időzött diákkori barátai, kaszinóbeli kollégái társaságában. Szellemi szenvedélye, tudáséhsége azonban igen nagy, s ez motiválja olvasását, naplójának írását, tanulmányainak megjelentetését, s azt a megkezdett és soha meg nem valósított tervét, hogy Miskolc történetét megírja.³²

Felesége, Herrmann Henriette, 1910-ben halt meg. Az év elején már megírta búcsúlevelét. Megdöbbenő realitással mérte fel a hetvennyolc éves asszony lehetőségeit. Néhány napja érzett szúrás mellkasának azon a részén, ahol egy korábbi tüdőgyulladás során már ugyanilyen fájdalmak voltak. Tisztában volt vele, hogy ezek után már nem élhet sokáig. Búcsúlevelében nem közjegyző elötte, hanem önmaga tanúsága erejével végrendelkezett. Takarékpénztári részvényeit – nem tudni mennyi volt – unokáira hagyta. Ha valami készpénz maradna utána, azt két személyre hagyományozza, az is azonban legfeljebb csak 100–100 forintot tehet ki. Intézkedett temetéséről: nem kívánt négy lovas gyászokost, elegendő számára az egyszerűbb temetés. Ingatlan semmi nem maradt Szűcs Sámuel özvegye után, arról nem kellett intézkednie. A búcsúlevelben utóiratként került be hagyatéka: „Figyelmetekbe ajánlom a filléregyletet!...!”³³ Ezt

30. Vö. Kilián: 1972 b)

31. Kilián: 1966. 298–300.

32. Ezt a félbemaradt munkát a HOM Helyt. Gy. őrzi. Elkészültek az alábbi fejezetek: Előbeszéd; I. rész 1800–1824-ig bezárólag; II. rész 1825–1849 végéig; (III. rész) 1850–1866-ig. Ltsz.: 53.4390.21.

33. Szűcs Sámuelné, Herrmann Henriette búcsúlevele 1910. Ltsz.: 74.15.9.1.

az úgynevezett filléregyletet szegény sorsú gyermekek neveltetésére, taníttatására alapították Miskolcon 1867-ben. Az egyesület jövedelmét alapítványokból, hagyatékokból, alkalmanként rendezett műkedvelő színelőadásokból, táncestélyekből nyerte. Ebben a nemes célú egyesületben dolgozott s vállalt irányító szerepet az ugyancsak közéleti férfit, Szűcs Sámuel felesége, Herman Henriette. Az egyesületen belül varróműhelyt alapított, s ismereteit ezen a területen kamatoztatta igen sikeresen. A filléregylet évkönyvében derül fény a lelkes asszony tevékenységére.³⁴

Így élt Szűcs Sámuel, s így élt felesége, Herrmann Henriette. Életük egy tekintélyes részét a közös ügy érdekében éltek. Mindkettőjükre a magas fokú szociális érzék, a család végtelen szeretete, a nemzet előrehaladása érdekében való áldozatvállalás, a reformkor elején a radikális politikai látás, a szabadságharc bukása után a passzív rezisztencia volt a jellemző.

II. SZŰCS SÁMUEL NAPLÓJA

Naplóírónk a családból hozta magával ezt a gondolatot, ahol hagyomány volt a naplóírás. Nagyapja Szathmáry Paksy József kistokaji pap volt.³⁵ Az apa, idősebb Szűcs Sámuel maga is naplóíró volt. Naplói közül azonban csak egy kötet maradt ránk, pedig bizonyos, hogy azon az egy köteten kívül, amit a Herman Ottó Múzeum őriz, még több kötetnek is kell lennie. Ennek legfőbb bizonyítéka maga a kéziratos napló, amelynek első oldala a („Második Rész”)-szel kezdődik. Az első rész ezek szerint nem maradt ránk. Leszih Andor, aki először ír a naplóról, úgy tudja, hogy idősebb Szűcs Sámuel munkája részben visszaemlékezés, részben napló. 1787-től, tehát születése évétől egészen haláláig fogja össze életének jelentős eseményeit naplójába.³⁶ Ma a Herman Ottó Múzeum idősebb Szűcs Sámueltól csak egy kötet naplót őriz, s ez is csupán 1787–1813-ig terjed. Bizonyos, hogy többkötetes volt idősebb Szűcs Sámuel írása. 1888. szeptember 17-én fia az alábbiakat jegyzi be füzetébe: „Szeptember 17-n végezém bé atyám naplóinak újra olvasását. Nagy gyönyörűségem találtam érdekes feljegyzéseiben, melyek hű kinyomatai vallásos, hazafiui, emberbaráti gondolkozásának, és házastársi szülői, rokoni érzelmeinek.” (Sz. S. XIII. 62.) A megjegyzésből úgy tűnik, hogy az apa még gyermekei életében is írta többkötetes naplóját, s végső soron ugyanezt említi meg Leszih is. A ránk maradt kétrészes emlékirat idősebb Szűcs Sámuel fiatalkori napjait, pataki diákélményeit örökíti meg.³⁷

Ugyanígy nap mint nap jegyezte füzetébe napi élményeit, emlékeit, olvasmányait Szűcs Miklós, naplóírónk öccse, aki líraiabb, íróibb alkat lévén értékesebb anyagot gyűjtött magának össze.³⁸ Miklós is radikális nézőpontból vizsgálja a maga körül folyó eseményeket. Írásából az derül ki, hogy politikai aktivitása intenzívebb, kezdeti politi-

34. Vö. A miskolci ref. női filléregylet Évkönyve. 1888–1901. Miskolc, 1902. Ugyanitt közlik Szűcs Sámuelné fényképét is.

35. Kistokaji lelkipásztor volt. Született 1760-ban. A lelkési állásáról egészségi okok miatt lemondott, s ettől kezdve gazdálkodásból élt. Mintegy kéthónapos betegség után 1835. október 20-án halt meg Kistokajban. Ugyanitt temették el két nappal később. Szathmáry Paksy (Paxi) József nem azonos a miskolci lelkésszel, 1820-tól, az első miskolci szuperintendenssel. Vö. Sz. S. I. 5, 6., IV. 47, 74–75. Vö. még a miskolci lelkészre vonatkozó adatok: Szendrei: i. m. IV. 341., 353., 361., V. 238. Tehát 1818-ban nem Szűcs Sámuel nagyapja, hanem a miskolci szuperintendens adta ki Benkő Topográfiaját.

36. Vö. Leszih: i. m.

37. Pataki diákélményeit, egy-két jelesebb napot idéztünk már naplójából. Vö. Kilián 1970.

38. A napló adatait vö. *Kilián*: 1972 b) 4–8. Ugyanitt közöltük Szűcs Miklós fényképét is.

kai lépései bátrabbak voltak, mint bátyjáiéi. S ezért a reformévekről írt kötetek irodalomtörténeti szempontból értékesebbek, olvasmányosabbak. Később azonban a Miklósban is fellelhető oktanal félszegség egyénisége teljes kibontakoztatásában komoly akadályt jelentett. A szabadságharc bukása után ő is magába zárkózott. A veszteség, politikai álmainak elvesztése miatti fájdalma elhatalmasodott benne, s a napló szárazzá, tények pusztja közlésévé vált.

Elzárkózott a politikától is, idejének tekintélyes részét gazdálkodásba és a hivatali munkába fektette. Meg nem nősült, testvéreivel azonban továbbra is eleven kapcsolatot tartott. Életrajzát bátyja, Sámuel foglalta össze.³⁹ Halála után, 1888. augusztus 4-én olvashatjuk bátyjától, Samutól a következő sorokat: „Augustus 4-n Végzém, bődög emlékü szeretett, s jó testvérem hat darab naplója olvasását. Nagy gyönyörűséget találtam az ő megjegyzéseiben, melyek fedhetetlen jellemre, és nem mindennapi képzettségre vallanak, hatása az volt reám, mintha élővel társalkodtam volna. Utódaim is őrizték-meg ezeket, mint megbecsülhetetlen kincseket, és kövessék az elhunynak jó példáját!!!” (Sz. S. XIII. 49.) Valóban, Miklós hat kéziratos füzetet írt tele élete során.

Erről Leszih Andor már tesz említést, Kilián István egy helyütt részletesen idézi, majd a naplót válogatásban ki is adta.⁴⁰ Minthogy élete során több, kisebb-nagyobb publikáció jelent meg tőle országos és helyi lapokban, életét, s álneveit ismerteti Szinyeyei is.⁴¹ A napló adatait azonban magunk is igen sokszor használtuk fel, s egy-egy adat idézése során a kötetek leglényegesebb jellemzőit ismertettük. Miklós fiatalabb korában publikált, Samu idősebb korában vált krónikássá, Miskolc történésszévé. Mindenesetre a hagyomány, amit valószínűleg legelsősorban az apa és Szemere Bertalan példája inspirált, öröklődött, s a család még egy tagja, idősebb Szűcs Sámuel második feleségétől született fia, Lajos is hódolt az írás szenvedélyének. Lajosról azonban alig tudunk valamit.

Szűcs Lajostól kéziratos eddigi tudomásunk szerint nem maradt ránk, bár Szendrei Miskolcra szóló monográfiájában tesz úgy is értelmezhető megjegyzést, ami szerint joggal tételezhetnénk fel, hogy magának Lajosnak is voltak kéziratos naplókötetei.⁴² Az bizonyos, hogy a reformkor politikai csatározásairól, a szabadságharc dicsőséges napjairól való kisebb-nagyobb emlékeit a század végén közzétette, s később, monográfiája megírásához ezeket a közléseket használta fel Szendrei,⁴³ majd a szabadságharc centenáriuma Sárközi Andor is.⁴⁴ Idősebb Szűcs Sámuel, ennek fiai Samu, Miklós és Lajos tehát egy történelmi korszaknak, a magyar reformkornak, a szabadságharcnak, majd az önkényuralom és a dualizmus korának voltak helyi krónikásai.

Mi készítette a családot erre a szenvedélyes közlésvágyra? Ki vagy kik indították el először az apát, majd mindhárom fiút a krónikaírás mesterségében?

Idősebb Szűcs Sámuel 1804-től 1808-ig járt a sárospataki iskolába. Az első indítást valószínűleg innen kaphatta. Itt – feltehetőleg Csokonai hatására – még 1796-ban

39. Sz. S. XII. 297–308.

40. *Leszih*: i. m. Vö. még: *Kilián*: 1974 b); Szűcs Miklós naplója.

41. Szinyeyei: i. m. XIII. 1185–1186. Írói álneveit maga is megemlíti naplójában: (y), XXX; Vö. Szűcs Miklós naplója III. 21., III. 21 b), III. 23 a), 40 a), 40 b), 49 b), 52 b), 53 a), 58 b), IV. 13 b).

42. Vö. Szendrei: i. m. IV. 61., 65., 70., 73., 76., 80., 85., 90., 98., 139., 140., 238., 261.

43. Szűcs Lajosnak az alábbi írásai jelentek meg: Nemzeti őrsereg alakulása Miskolcon 1848 március havában. BmL 1898. 26. sz.; Hogy és hol született a dicső 9. honvéd zászlóalj egyik százada 1848 tavaszán. BmL 1898. 35. sz.; Évforduló. A borsodi tízhetes önkéntes nemzetőr zászlóalj alakulása és a pákozdi-sukorói csata. BmL 1898. 78. sz. Az 50 év előtti nagy napok idejéből. BmL 1899. 28. sz. Naplójegyzetek Borsod 1883. 18., 19.

44. Sárközi Andor: i. m.

alakulhatott meg valamiféle irodalmi társaság, amely tagjait a magyar irodalom aktív és passzív szeretetére ösztönözte.⁴⁵ S egyáltalán olyan szellem formálódott a diákok között, amely szinte kötelezővé tette az irodalom művelését. Az iskolai oktatás módja, s a magyar verselés tilalma természetesen arra készítette a diákságot, hogy a hallott vagy maguk költötte verseiket melodiáriumaikba leírják. Az irodalomtörténet nagyon sok ilyen melodiáriumot, versgyűjteményt, itinerariumot, omniáriumot tart számon,⁴⁶ mégis ez a magyar versgyűjtő szándék, ez a törvénnyel is szembeszegülő gyakorlat mintha a felvilágosodás után, a magyar nemzeti öntudat ébredésének hajnalán pezsgőbb, általánosabb, intenzívebb lett volna, mint más korokban. Természetesen nagy része van ebben azoknak a magyar társaságoknak, amelyek a XVIII. század végétől Magyarország-szerte alakultak közép- és felsőfokú iskoláinkban.⁴⁷ A versgyűjtést praktikus szempontok is motiválták, hiszen a diák apadt pénztárcáját néhányszor megtöltötte egy-egy alkalomra írt verssel. XVIII. század végi kéziratos diákköltészetünk műfaji differenciálódásán is ezek a praktikus szempontok figyelhetők meg. Nagyon valószínű, hogy ez az iskolai, a diákság köréből származó indítás adta a legidősebb Szűcs, az apa számára az első lökést. A reformkorban tovább szélesedik a diákságban ez a magyar irodalmat pártoló szándék, s míg korábban csak elvétve, addig a század negyedétől szinte minden iskolában megalakultak azok az önképzőköröszerű diáktársulások, amelyek politikamentesen akartak magyar irodalmat teremteni, íróinknak elegendő olvasót, az olvasóknak pedig megfelelő színvonalú írókat teremteni. Ezen belső kényszer, a magyar irodalom nem újjá-, hanem megszülésének vajúdo fájdalma révén látott napvilágot a gyorsan klasszikussá érett magyar irodalom. S ebbe a pezsgő, izgatott irodalmi életbe kapcsolódtak be tudatosan naplóíróink is. Az idősebb Szűcs még csak kószolhatta az írás éveit, Sámuel és Miklós már fogyasztották is. Célját legtudatosabban talán Miklós tudta megfogalmazni akkor, amikor kéziratnaplója „bevezetőjében” a nagy példaképekre, Kölcseyre és Szemerére hivatkozik.⁴⁸

Gyorsan és igen sokat olvasnak. Tisztában vannak azzal, hogy ismereteiket, hazaszeretetüket csakis olvasmányaikkal mélyíthetik el, s ezért a legnagyobb tudatossággal készülnek fel az írás felelősségére. 1835-ben éppen a két legidősebb Szűcs-fiú iskolai éveiben alakult meg Miskolcon a magyar olvasó társaság. Könyvtárat alapítanak, s ebben a könyvtárban összegyűjtik koruk magyar íróinak munkáit. Folyóiratokat, szép-irodalmi almanachokat járatnak, s az iskolát nemcsak a tudományok, hanem a magyar szépirodalom templomává is teszik. Ez a tudatos felkészülés az íráskészség, az irodalmi igényesség szintjének állandó emelési igénye megfigyelhető Sámuel és Miklós fiatal korában. Mindkettőjükre hat Miskolcon kívül az eperjesi, majd a késmárki önképzőkör

45. Ezeknek a társaságoknak a történetét illetően vö. Bodolay: i. m. 1963. 15–63. Valószínű, hogy a pataki társaság ösztönzésére írhatta Kis Dániel, a Csokonai-kori pataki diák, később jósvafői rektor naplóját. Vö. *Kilián*: 1970.

46. *Stoll Béla*: i. m.

47. Vö. *Bodolay Géza*: i. m. 1973., *Bodolay Géza*: i. m. 1963.

48. „Az ki életében sokat érezett és gondolkozott, 's érzeménit és gondolatait nyom nélkül elröppenni nem hagyta: olly kincset gyűjtögetett magának, melly az élet minden szakában, a' szerencse minden változásai közt gazdag táplálatot nyújt lelkének.” Idéztük már egy alkalommal. Vö. *Kilián*: 1972 b) 100. lábjegyzet. Szűcs Miklós Szemerétől az alábbiakat idézi: „E' napokban a mezőre sétálék egy német tudóssal. Ez növényeket, ásványokat, csigákat izzadva gyűjtögetett. Különös! a' csigákat fölszedjük, a' lepkéket szorgalmasan gyűjtögetjük, hervadó növényeket gonddal rakunk tárba, jövedelmünkről ha fillérekből állanak is, könyvet vészünk: de gondolatainkat, mikben talán egy jövendő szendereg, elhüllni engedjük, mint az őszi falevelet, mit lekap a' szél; s örökre elvisz. Pedig embernek nincs drágább kincse gondolatainál s' ötleteinél. De ezek véletlenül viradoznak elő a' lélekben, 's ha meg nem tartóztatjuk sorban mint jöttek, sorban mind eltűnnek...” SzM. I. 3 a)

is, s így még a két évtizedet sem megérő fiatalemberekben szinte megrögződött, állandó szokássá vált az írás. Ez az önmaguk szabta parancs életük végéig eleven hatóerő volt. Ennek köszönhető, hogy mindkét Szűcs-fiúnak, Sámuelnek és Miklósnak is egy történelmi kort feltáró, egy teljes emberi életet magában foglaló írásműve, naplója maradt ránk.⁴⁹

Szűcs Sámuel „naplója” műfaji meghatározása nem túlságosan könnyű. Benne ugyanis sok a személyes elem, nagyon gyakran lírai fűtöttség fogja át a naponként vezetett sorokat. S ami leginkább megkülönbözteti minden más műfajtól, s ami éppen annak „ízét” is adja, az az, hogy szerzője naponként vagy ritkább időközökben ugyan, de rendszeresen jegyzi élményeit, emlékeit. Az utóbbi kritérium, gondolom, nem hiányzik Szűcs Sámuelnél. A többi ismertető jegy azonban igen, hiszen – személyes elemmel alig találkozunk, saját ügyeiről, bajairól a legritkábban ír. Ezenkívül azonban van még egy vonása Szűcs munkájának, s ez az, amely egy kissé már a történetírás felé viszi a munka műfaját, ez pedig az év végi összefoglalás. Írója nagyon precízen, a történész módjára évenként, sőt az egész ország sorsát eldöntő történések lezajlása közvetlenül az esemény után összefoglalja, summázza a történéseket. Évi összefoglalóinak megvan a kialakult vázlata. Legelőször a világtörténeti eseményeket veszi sorra, ezután fogja össze az országos, a megyei majd a városi politikai, történeti, gazdaságtörténeti eseményeket, s csak ezek után kerít sort családjá és saját élete az évben megtörtént lényeges eseményeinek summázására. Az általános történeti felől halad egyéni sorsa felé. A naplónak rendkívül széles a műfaji skálája, igen sok alműfajt lehetne megkülönböztetni. Szűcs naplója inkább a napi krónika felé hajlik, s ezért írója inkább krónikás, mint naplóíró, pozitivista történész, aki naponként vagy hetenként fogja össze, tisztázza le a feltehetőleg csak címszavakban lejegyzett élményeket.

Ez a kérdés azonban már a krónikás *munkamódszeréhez* tartozik. 1838-ig nem vezetett naplót. Bécsben többször járt, első útja alkalmával már lejegyezhetette a látottakat, s élményeit csak később összegezhette, tisztázhatta le. „A következők jutnak eszembe bécsi utamról”. (I. 138.) Úti élményeit tehát természetesen nem minden nap, hanem visszaemlékezés-szerűen írta le. Apja halála után nem volt azonnal ideje arra, hogy a nekrológot megírja, s ezért a következőket jegyezte be: „mihelyt halmozott foglalatosságaim engedendik... s annak kidolgozásával elkészülhetek...” megírom apám életrajzát. (III. 128.)

1885-ben azt is bejegyezte füzetébe, hogy ötvenedik évfordulója annak, hogy naplóját vezeti. (XI. 459.) Ugyanebben az évben Budapesten országos kiállításon tett látogatást, s ehhez a következő megjegyzést fűzte: „a helyszínen jegyezni időm nem lévén az általunk látottak leírásánál idegen kútfőhöz kellett folyamodnom.” (XII. 51.) Kiderül tehát, hogy krónikája vezetéséhez forrásokat is használ.

Mik voltak a *forrásai*? Nyilvánvaló, hogy primér forrása az élmény vagy emlék volt. Személyesen vett részt néhány országgyűlésen, megyei üléseken, a Pesti Magyar Társaság gyűlésén, s az ott elhangzottakat saját tapasztalatai alapján összegezte. Úti élményeinek is – természetesen – személyes forrásai voltak. Később forrásai között már a hírlap is megjelent. Állandó olvasója volt a Pesti Hírlapnak, a helyi sajtónak. A megyét is érintő híreket bejegyezte krónikájába. Legjobb barátja, Telegdy Pál temetésén elhangzott beszédet szó szerint lemásolta. Nyilvánvaló, hogy a temetési beszéd közben jegyezgethetett, s így a lemásolt beszéd nem szó szerinti idézet. Lehetséges, hogy a paptól magától kölcsönkérte a leírt beszédet. Gyakran fordult elő, különösen fiatalabb éveiben, hogy a hozzáírt leveleket bemásolta füzetébe, vagy legalább azok lényegét összefoglalta. Később színházi élményeit színházi jegyzetké szélesítette,

49. Szűcs Miklós életét vö. *Kilián*: 1972. b) 6–8.

egy-egy társulatnak teljes tagnévsorát leírta, a társulat elköltözése után pedig értékelte munkáját, s megírta véleményét a színészi teljesítményekről. Honnan szedte ezeket az egészen pontos adatokat? Hiszen olykor még a jegyek árát is feljegyezte. Egészen bizonyos, itt is igyekezett előbb személyes ismeretekre szert tenni, később azonban felhasználta a helyi sajtó erre vonatkozó pontos közleményeit is. Még a piaci árakat is feljegyezte, ezeket többnyire a sajtóból vette. 1846-ban fordult elő, hogy a Miskolczi Értesítő a piaci árakat nem közölte, s minthogy ő ezt elmaradhatatlannak tartotta, utánakutatott a szolgabírói hivatalban. (V. 104.) A sajtó bővülésével, a helyi sajtóorgánumok szaporodásával naplója is egyre terjedelmesebbé vált, s műfaja is megváltozott. Míg korábban Szűcsöt személyes emlékei inspirálták, később – főleg a hetvenes, nyolcvanas években – külső források hatottak rá.

Jellemző sajátossága ennek a munkának, hogy egy-egy történeti kor, egy-egy nagyobb esemény, egy-egy emlékezetes utazás élményeit a szerző összefoglalta, s az adatok halmazában rendet akart teremteni. Ez a *szintézisre való törekvés* már a történetíró tudatos tevékenysége. S ez a tény teszi a munkát többé, mint egy közönséges napló. Ha pedig végigolvassuk a szépen gyöngyöző, jól olvasható sorokat, akkor meggyőződhetünk arról is, hogy tudatos kutató, író, történetíró volt, aki nemcsak egy-egy élményanyaga ügyes összefoglalásával, hanem ugyanannak színes, olvasmányos leírásával is bizonyítja írói-történetírói készségét. Ez a napló tehát igényesebb, objektívebb azoknál a naplóknál, amelyekben elsősorban a szubjektív hang érvényesül.

Ezek szerint tehát Szűcs teljesen szárazon, kora jeles eseményei mellett érzéketlenül ment volna el? Csak lejegyezte az eseményeket, s azok benne semmiféle érzelmet nem keltettek? Van-e *érzelmi telítettség* ennek a krónikás könyvnek?

Szűcs Sámuel nem érzéketlen ember. Tud lelkesedni, tud nagyon örülni, tud elkecseregni. Örömeinek vagy fájdalmainak azonban nem személyes okai vannak. Egykedvű nyugalommal viseli el, ha neki vagy családjának valami az életben nem sikerül, sem testi fájdalom, sem személyes anyagi vagy erkölcsi siker nem tud benne elkecseregettséget, vagy indokolatlan örömet okozni. Örömei vagy bánatai tehát szinte nincsenek. Ezért érzi Csorba Zoltán kicsit száraznak Szűcs stílusát.⁵⁰ Ez a testi, lelki kiegyensúlyozottság jellemző egész életére. S amennyire egykedvűen viseli el személyes sérelmeit, s amennyire mérsékelten tud örülni saját sikereinek, annyira bosszantja, ha politikai álmai egymás után kudarcba fulladnak. A szabadságharc végtelenül elkecseregteti, s nem vigasztalódik a kiegyezés után sem. Egy nemzet vagy egy megye, vagy még szűkebb körben egy város sorsa tudta csak felhevíteni. Nem hangzik bizonyára túlzó kijelentésnek, ha azt mondom, hogy csak a haza sorsa tudta érzékenyen érinteni. Reformkori álmai megvalósulásának láttán örvendezett, a bukás elkecseregtette.

A *szubjektív hang* azonban e „történetírói, krónikaírói szárazság” ellenére is átmelegíti írásában. Érzelméről azonban szinte csak egy-két szó erejéig ad számot. Amikor először elhagyja az országot, pusztán annyit jegyez meg: „...kint valánk édes honunk földéből, 's e' percz, valamely megdöbbentő érzést költe-fel, keblemben, hasonlót, a' szülői háztól távozóéhoz...” (I. 48.) Hazaérve még kifinomán ennyit sem ír: „Kellemes érzés vala ismét édes hazánk' földén lenni...” (I. 67.) Az édes hazához való kötődésnek egyébként még számtalan jelét tapasztalhatjuk írásában. Egyéni véleményének, érzéseinek többnyire csak egy-egy élmény, vagy történeti esemény összefoglalása alkalmával enged helyet. Így lengyelországi útja, ausztriai tapasztalatai, a pozsonyi diétán eltöltött napok összefoglalása alkalmával nem késlekedik saját véleményének is hangot adni. Elítéli a lengyelt, mert sok szeszt iszik, sajnálkozik felettük politikai széttagoltságuk miatt, Ausztriát rendőrállamnak tartja, s úgy érzi, hogy a magyar sokkal szabadabb az osztráknál. Miskolci, eperjesi, késmárki diákévei során tanárok, elsősor-

50. Csorba Zoltán: im. 1966. 8–9.

ban a miskolci Regéczi Nagy István hatására érnek meg benne is a reformgondolatok, s hisz abban, hogy jön egy kor, amelyben a kitűzött reformcélok meg is valósulhatnak. (II. 9.)

1840. augusztus 23-án Pesten meglátogatja a Neugebaudet, s a fegyverek láttán elszörnyülködik, nem hiszi, hogy ilyen pusztító fegyverekre a XIX. században még szükség lenne: (II. 35.) „az új épület’ Neugebaud udvarát megnéztem, számos ágyúí;’ s golyói’ látásakor fájdalom lebben keresztül lelkemben, hogy még e’ XIX. században, illy öldöklő szerek’ tartására szükség van.” Felfedezi, hogy a fegyverekre szánt pénzeszeget nevelésre vagy más hasznos célra kellene fordítani.

Kossuth és Széchenyi vitájában az előbbi javára dönt, s döntését naplójába is leírja, s az a különös, hogy a reformkori politikai élet, reformtervek, tisztválasztó közgyűlések politikai pergőtüzében tud józanul látni és dönteni. Elítéli a hízelkedést, amely többnyire gazdag stallumot szül a talpnyalónak. (II. 122.) Tudja, hogy a protekció segít bizonyos személyek magas posztra való kiválogatásában. (III. 49.) Nem fél véleményét szabadon megmondani a miskolci nevelési rendszerről, s bátran megmondja s leírja nézetét egy vitás kérdésben: nem új templomtoronyra, hanem leánynevelésre van szüksége Miskolcnak. (IV. 96.) 1850-ben és 1851-ben az évvégi összefoglalóban igen elkeseredetten nyilatkozik. 1860-ban reménykedik, reményei azonban szertefosznak. 1870-ben, amikor Batthyány hamvait ünnepélyesen eltemetik, csak ennyit jegyez meg: „bizony, bizony különös érzelmek foghatták el, a’ gyilkos Camarilla tagjainak keblét, ha ugyan van bennük az emberiségnek valamely szikrája. (IX. 86.) 1874. október 6-án pedig az aradi vértanúk napján újból felszínre kerül fájdalma: „Austria sok bűnét jóvá teheti, de dicső és hős férfiaiunk meggyilkolását soha”. (X. 80.)

Úgy hisszük, oldalakon keresztül lehetne még sorolni azokat a helyeket, ahol Szűcs Sámuel egyéni véleményének is hangot ad. Bizonyos az, hogy véleménye kialakításában mindig a higgadt megfontoltság, a józan ész vezérelte. Szubjektív megnyilvánulásait csak az egész nemzet motiválta, egyéni fájdalmai nem, vagy alig voltak. Valami bölcs önismeret, józan realitás, a nemzetnek való „önátadás” feltétlen szándéka rejti-zik sorai mögött, s mert egy nemzet, egy megye vagy egy város történetének akart krónikásává, tudós történetírójává válni, ezért írásai inkább az elbeszélő történeti próza száraz, kissé hideg stílusával születtek, mint a szépíró melegségével, irodalmi igényességével. A stílus problémája azonban dolgozatunk egy későbbi fejezete lesz.

1. A napló történeti adatai

Szűcs pozitivista történetíró, s ezért naplóját is ez a szemlélet hatja át. *Gazdaság-és társadalomtörténeti adatot* alig találunk a tizenhárom kötetben. Az az érdekes, hogy míg Szűcs a reformkori politikai élet tüzeiben a Bach-korszak politikai zsákutcájában vagy a dualizmus korának útvesztőjében viszonylagosan biztos szemmel tudja áttekinteni a helyzetet, s történész módjára reálisan tudja megítélni a politikai konstellációt, addig egyszerűen képtelen felfogni, hogy élete utolsó évtizedeiben Miskolc közvetlen tőszomszédságában a magyar vasipar van születőben. A vajúdnak ugyan tanúja, ismeri a gyár építésével kapcsolatos problémákat, tudja azt, hogy a diósgyőri vasgyár megindulása után azonnal felvetődik országos körökben, a képviselőházban is a kérdés, rentábilis lesz-e a vasgyártás Diósgyőrött.⁵¹ Van-e annak értelme, hogy óriási összeget investáljanak ebbe a hatalmas ipari vállalkozásba? Tanúja a gyár lassú terjeszkedé-

51. A vasgyár elleni nem megalapozatlan támadásnak egyébként Miskolc képviselője, Mocsáry Lajos volt az oka. Vö. *Kiszely*: i. m. 44–45.

sének, s a háromi vasmű egyre fokozódó elsovadásának. 1871. április 25-én a pénzügyminiszter, valamint a közmunka és közlekedésügyi miniszter meglátogatta az épülő vasgyárat. Feljegyzi azt is, mikor kezdik a vasgyári vasutat építeni, mikor indul a perecsei vasút. 1879-ben a diósgyőri vasgár a székesfehérvári ipari kiállításon aranyérmert nyert. A háromi gyár elsovadásának számtalan jelét tapasztalta, a bükki három helyiségeiben a Zartl testvérek székgyárat létesítettek, s ez az üzem 1888-ban a brüszszi világgkiállításon már díjat is nyert.

A Leszih testvérek gépgyárának megnyitására (1871. IX. 127.) csak igen röviden emlékezik meg, azt is éppen csak megemlíti, hogy a Herz-gépgyár megégett 1870. augusztus 20-án. Megismerkedik a bükki üveghuták szépművi iparával a Gyertyánvölgyben (IX. 163.), a malomiparról csak legfeljebb néhány szó erejéig emlékezik meg. 1863. július 7-én valamiféle robbanás tette tönkre a malmot (VIII. 20.), az új malmot már 1864-ben elkezdik építeni (VIII. 66.), 1885-ben pedig a modern borsodi gőzmalom kezd újból termelni. (XII. 37.) Az edelényi cukorgyárról is csak annyit jegyez meg, hogy 1873-ban terményeiért harmadosztályú vaskoronarendet kapott. 1886-ban a Zureich-féle miskolci serházban ütött ki a tűz.

Pártolja a női ipart. S ennek kifejlesztése érdekében mindent megtesz. 1881-ben Budapesten a női ipari kiállításon a miskolciak ezüstérmert nyertek, bronzérmert kapott szép kiállításáért és munkáiért a miskolci polgári leányiskola. 1884-ben pedig a miskolci női ipartanműhely rendezett a városban kiállítást. (XI. 353.) Tud a légszeszgyár (a gázgyár) alapkövetételéről (1882. június 19., XI. 115). 1862-ben leégett a miskolci kőedénygyár, s ennek egykori tulajdonosa pedig 1881-ben halt meg. Ez is egy érdekes és hasznos történeti adalék a kőedénygyár történetéhez. (VII. 181, X. 348.) Nem feledkezik meg az első miskolci fényképész műterme megnyitására sem. Zureich Károly 1875-ben fényképészüzletet nyitott Miskolcon. (X. 170.) Az 1882-ben felépült és a termelést megkezdő spódium- és csontlisztgyár két esztendő múlva megszűnt (XI. 422.), s örömmel jegyzi meg azt is, hogy Szováti nevű miskolci szűrszabómester Londonban egy kiállításon igen nagy sikert aratott készítményeivel. (VII. 11.)

Figyelmét nem kerülik el a miskolci és borsodi *mezőgazdaság* eredményei, gondjai sem. Elsősorban kiállítási sikerekről ír. Ki gondolna arra, hogy már 1859-ben a Miskolc vidéki gyümölcstenyésztési társulat kiállítást rendezett (VII. 64–65.)? 1859-ben egy országos mezőgazdasági kiállításnak adott otthont a város (IX. 63.), s ezek után évenként mutatkozik be Miskolc és a környék mezőgazdasági termelvényeivel. 1872-ben rendeztek Miskolcon először arató- és kaszálógépversenyt. (IX. 176.) A Szentgyörgyhegyi borok pedig egész Európában hódítottak, nemzetközi kiállításokon igen nagy díjakat nyertek. Különösképpen kitűnt boraival Szabó Gyula gyógyszerész, aki szinte minden európai borversenyen sikert aratott nagyszerű boraival. 1880-ban a szőlőtermelés a legnagyobb gondja, a filoxérasezély elhárítása érdekében itt nyitottak egy kísérleti szőlőtelepet, s sajnos itt telepítették először a direktermő szőlőket. (XI. 53.) Szathmáry Király Pálné 1882-ben, Bethlenfalvi István és Spuller József 1883-ban nyertek díjakat szőlőikkel. Egy lengyel orvos páciensének miskolci szőlőt rendel gyógyszerként, s – mint írja Szűcs – a hatás meglepően gyorsan jelentkezett. A tejhamisítás elkerülése érdekében 1886-ban nyitnak a városban először tejszarnokot, 1887-ben rendezi Szathmáry Király Pálné az első miskolci rózsakiállítást.

A Szűcs-naplók mezőgazdaságtörténeti közleményei legfeljebb a kultúrhistória, de nem az agrárkultúra szempontjából értékesek. Az aratás előtt mérhetetlen éhínséggel tisztában van. Kétségtelen tény, hogy Szűcs nem tudta észrevenni azt a minőségi változást, ami nap mint nap szeme előtt zajlott. Nem tudta észrevenni, s ezért ipar- és mezőgazdaságtörténeti adatai kissé a felületen mozognak. Az okkeresés nem kenyere a naplóírónak, ő csak regisztrálja az eseményeket, középnevesi honoratori életsem-

lélete meg ösztönszerűen tiltakozik mindazon – az alsóbb társadalmi osztályok felől érkező – fenyegető megmozdulások vagy azok rémhírei ellen, amelyek élete során előfordultak. Így izgatták a szabadságharc dicső napjaiban itt-ott előforduló veszélyesnek tűnő „kommunisztikus eszmék”. Nem osztozik az 1882-ben a Kápolnán történt „felzúdulás”, magyarul zendülés parasztjaival. Ennek kirobbanása miatt ugyan elmarasztalták az erélytelen jegyzőt, de sajnálkozás nélkül ír a zendülők ellen hozott megtorló intézkedésekről. (XI. 132., 149., 319., 429.) 1887-ben pedig Szalonnán történt a parasztok részéről valamiféle „közbiztosság elleni vétség”, amelynek letörésére karhatalmat kellett kirendelni. (XII. 330.) A kápolnai és a szalonnai zendülés története ismeretlen, s így Szűcs adatai a magyar paraszttmozgalom egy lehetségesen jelentős eseményére hívta fel akarva-akaratlan a figyelmet. Munkásmegmozdulásról, egy esetet kivéve, nem tud. Sajtóból olvassa az 1870. évi pesti nyomdászsztrájkot. (IX. 73.) Néhány munkásegylet alakulását azonban ismét csak véleménye nyilvánítása nélkül bejegyzí naplófüzetébe. 1878-ban a „munkás nép gyermekeinek megóvása végett” gyermekmenhelyet hoztak létre Miskolcon. (XI. 31.) 1879-ben alakult a miskolci iparos ifjúság egylete, s 1881-ben erre a célra városszerte gyűjtést rendeltek el. (XI. 31., 315., XII. 65.)

Íme tehát, gazdaság- és társadalomtörténeti adat alig található a naplóban. Számára a történelem események sora, csak politikátörténet és kultúrhistoria, de ezt is csupán konstatálni tudja. Az ok-okozati összefüggést nem tudja, nem is igénye meglátni, hiszen kora történetírói megelégedtek a történelmi események pusztá feltárásával, s soha nem keresték megőgttük a mozgatóerőket, a gazdasági társadalmi alapot. S amennyire szegényes ez a tizenhárom kötetes napló gazdaság- és társadalomtörténetben, annyira kiterjedt és körültekintő a politikátörténetben és a kultúrhistoriában.

2. A napló politikátörténeti adatai

A fiatalemberben meglehetősen hamar kialakult a politikai élet iránti érzék, ennek ellenére politikussá sohasem vált. A szenvedélyes közéletiséget, a haza iránti köteleességének tartotta, s ezért mindent ebből az egy szemszögből vizsgált. A reformeszmék már egészen fiatal korában hatottak rá. Első hazafias élményeit, a haza szolgálatának tudatos szándékát iskolai éve alatt és a szülői házban tehetette magáévá. A magyar társasággal először Eperjesen ismerkedett meg, ahová apja a német szó kedvéért íratta be. 1833-ban Kalmár Lajos és Székács József vezetésével alakult meg ebben az észak-magyarországi kisvárosban a magyar társaság. A haza iránti áldozatvállalás köteleességét itt tizennégy esztendőskorában ismerhette meg. Olvasmányai hatása alatt majd ezután a miskolci nagydiákokéval kiteljesítették benne ezt a szándékot. Miskolcon Regéczi Nagy Istvánnak köszönhette, hogy a haza fogalmával, a haza történetével megismerkedhetett.⁵²

Késmárkon már felfigyelhetett a nemesség hivalkodó címviselésére, a közélettől való rideg elzárkózására, s bizonyára érthetetlen volt mindez számára. Késmárki tapasztalatai összegezése alkalmával írja le: mennyire neveltséges, hogy az előkelők nobiles előnévvel különítik el magukat a köznemesektől. Életének erre a korai időszakára természetesen barátai is hatnak. Telegdy Pál, ez az igen tehetséges, de rendkívül korán

52. Regéczi Nagy István életét illetően vö. *Szendrei*: i. m. IV. 453. Sz. S.: I. 14., III. 55., IV. 76., 84., Sz. M.: I. 8 b), V. 61. Született 1808-ban Bényén. Miskolcon és Sárospatakon tanult. 1836-ban Vay Ábrahám ajánlatára a miskolci iskolában a syntaxisták tanára lett. 1848. április 9-én lemondott katedrájáról. Meghalt 1873. augusztus 28-án. Haláláig a miskolci takarékpénztár hivatalnok volt. Vö. még: *Kovács Gábor*: i. m. 121.

meghalt fiatalember, aki 1839-ben részt vesz a pozsonyi országgyűlésen, az ott lezajló eseményekről levélben tájékoztatja. (I. 99.)⁵³ Nem késlekedik tehát ő sem, s hamarosan elindul országgyűlési tapasztalásra, s naplójában igen részletesen emlékezik meg az üléseken elhangzott beszédekről (1839. I. 113-tól).

1840-ben *Pesten patvaristáskodik*. Pesti útja alkalmával találkozik Kossuthtal, s akinek tiszteletére előző este a miskolci fiatalság fáklvás felvonulást, s ünnepélyes zenét rendezett, s vele most együtt gyalognak órákon keresztül Pestre. Ezt az utat egy életen át megőrizte emlékezetében. (II. 30–31.) Pesten Szűcsöt minden érdekli, ami az ország ügyeivel kapcsolatos. Részt vesz a pesti megyegyűlésen, s elítéli a katolikus egyházat a vegyes házasság kérdésében védett merev álláspontjáért. 1840. szeptember 7-én a pesti ifjakkal köszönti a fővárosba érkező Wesselényit. Ha egy templomi prédikációban reformeszméket, a polgárosodás gondolatait fedezi fel, szívesen le is írja. Székács Lajos református lelkész fenn hirdeti, s naplóírónk igazat is ad ebben neki, hogy a keresztényi szeretet ellen van a születési előjog és életmódkülönbség. (II. 54.) Nem késlekedik, hogy bekapcsolódjék a pesti fiatalság politikai életébe. A Privorszky-kávéházban volt ebben az időben az ifjúság „gyűlhelye”, s innen indul a fiatalsággal együtt, 1841. június 27-én, hogy Kossuth tiszteletére fáklvás zenét adjanak. (II. 113.) Itt éri az első kellemetlen tapasztalata: értesül arról, hogy a törvényszék jeles posztjait hízelkedők töltik be. (II. 122.) Pesten tud arról a „botrányról”, amely a magyar színházban történt 1840-ben, amikor egy színházi előadás után a lelkes ifjúság a Marseillaise-t énekelte. (II. 70.)

A pesti évek igen erős benyomást gyakoroltak az ifjúra. Megtanulta, hogy az ifjúságnak hallatnia kell a hangját, ha azt akarja, hogy szerepet kapjon a politikai életben, s ha eszméit meg is akarja valósítani. S nyilván nem kevés része volt neki is abban, hogy Miskolcon a negyvenes évek legelején megalakult a *Major utcai tudós társaság*. Talán nem tulajdonítanánk ennek a körnek, a fiatalok intézményeinek nagyobb jelentőséget, ha erről Szűcs Lajos, naplóírónk öccse nem írna még ötven esztendővel később is egy kisebbfajta tanulmányt.⁵⁴ Ebből kiderül, hogy az itt összejött fiatalok reformterveik megvalósítása érdekében indítottak harcot, s arra törekedtek, hogy jelentős politikai posztokra az ifjúság emberei kerülhessenek, s éppen ennek a társaságnak köszönhető, hogy Szemere Bertalan politikai pozícióhoz jutott. Szendrei maga is ismeri ezt a társaságot, s tevékenységüket Szűcs Lajostól kölcsönzött gondolatokkal és mondatokkal értékeli. Szűcs Sámuel 1886-ban kerít sort a társaság munkájának értékelésére, s ezt is Kun Jánosról írt nekrológja kapcsán teszi. E társaság tagjai Kun János házában találkoztak rendszeresen. Tudósnak azért nevezték, mert Kun Jánoséknál lakott Szontágh Gusztáv a jeles filozófus, aki rokonszenvezett ezzel a fiatalsággal. Gyakran megjelent közöttük Szemere Bertalan is, aki kezdeti politikai sikereit ennek a társaságnak köszönhette. (XII. 171.)⁵⁵

53. Telegdy Pál Szűcs Sámuel és Szűcs Miklós iskolatársa és jó barátja volt Miskolcon. Előbb házitanító volt. 1837/38-as tanévben Eperjesen folytatott jogi tanulmányokat. Ugyanitt tanulta meg az angol és francia nyelveket. 1838/39-ben jogi tanulmányait továbbfolytatta Késmárkon. Gyakornok Palóczy László mellett volt a pozsonyi országgyűlésen. 1839-ben királyi táblai jegyző, 1840-ben részt vett Pesten a királyi tábla ülésein. 1841-ben Pesten készült ügyvédi vizsgára. 1842-ben halt meg. Írásai megjelentek a Jelenkorban és a Honművészből, valamint 1842-ben az Almanachban. Az Árva Hon című versét a cenzúra nem engedte kinyomtatni. Drámát írt Báthory Erzsébetéről. Ez Szűcs Sámuel szerint nem sikerült. Első drámai szárnypróbálgatása maradt ránk, amelynek témája Dobó és az egri várvédők küzdelme. Vö. *Kilián*: 1972 b) 54–55.; *Kilián* 1974 a) 171–192.

54. *Szűcs Lajos*: Az 50 év előtti nagy napok idejéből.; Vö. még: *Szendrei*: i. m. IV. 260–261.

55. Vö. *Szendrei*: i. m. IV. 260–261, *Kilián*: 1972 b) 42–44.

Miskolc egyébként is igen lázas politikai életet él a reformkorban. Lakossága jelentős része kereskedő, köznemes, reformeszméktől fűtött honoratior, s itt mindaz megtörtént kicsiben, ami az egész országban nagyban lezajlott.⁵⁶ A politikai élet középpontjában itt is az ifjúság állt. Szűcs tisztában van azzal, hogy ez a reformokra felkészült, az aktív politizálásra kész ifjúság ereje óriási. Nemhiába jegyzi meg, hogy a magyar arisztokrácia összefogott „az óriási erejű ifjúság megdöntésére”. (III. 135.) Az arisztokráciával tehát semmiképpen sem lehet egy platformon az a fiatalember, aki miskolci, késmárki, pesti évei hatására társaival együtt hallatni akarja hangját a politikai életben is. A kisnemes vagy nem nemes értelmiségéért bátran emel szót, s ahogyan ezt naplójába is leírja, úgy bizonyára nem hallgatja el politikai nézeteit a nyilvánosság előtt sem. Erre jellemző példa egy esete. Kistokajban egy alkalommal 1842-ben parázs vitát rendezett egy kisnemessel, aki váltig tiltakozott a közös teherviselés ellen. (III. 133.) S fel is tudja mérni, hogy a borsodi „gatyás nemeseeknek” miért nem áll érdekében a terhek közös vállalása.

Honnan szerzi ez az ifjúság a híreit? Mi ösztönzi a kor miskolci, borsodi fiatalságát arra, hogy a mindennapok politikájában igen aktívan hallassa hangját? Legelső forrásunk maga az országgyűlés. A diétán megforduló ifjak, juristák társaiknak levélben, részletesen beszámolnak a Pozsonyban történt eseményekről. S ahogyan 1839-ben Telegdy Pál küld részletes beszámolót Pozsonyból Miskolcra Szűcs Sámuelnek, úgy nyilván maga Szűcs is küldi híreit Miskolcra az ország legjelentősebb fórumának vitáiról. Naplóírónk 1839-ben és 1843-ban fordul meg az országgyűlésen, de hogy a közélet mennyire érdeklődésének középpontjában állt, arra az a legjellemzőbb, hogy a Borsod megyei évnegyedes közgyűléseken kívül, szorgalmasan látogatja Pesten tartózkodván a Pest megyei közgyűlést is. A miskolci ifjúsághoz tehát a legközvetlenebb úton jutott a politikai hír. Szűcs, míg Pesten végzi ügyvédi gyakorlatát, rendszeresen látogatja a Privorszky kávéházat, amely őszintén az ifjúság gyűlhelye volt. (II. 67.) Miskolcon ugyanezt a szellemet akarják meghonosítani, s ennek érdekében hozzák létre a már említett Major utcai tudós társaságot. S ez a politikára kiéhezett, a reformeszméktől fűtött fiatalság segíti hatalomra a reformpártiakat, így többek között a radikális Szemere Bertalant is, a „nagyúri machinatioval” szemben. (III. 104.) De ugyanez az ifjúság találkozik rendszeresen titokban Szemere Bertalannal, hogy győzelemre segítse politikai terveiket. (V. 43.) Előfordult eset ebben a heves politikai harcban, hogy a radikális fiatal miskolci értelmiségre egy, a naplóban megnevezett, hatalomra törő aspiráns fegyvert fogott, s ez a személy is Szemere Bertalan politikai ellenfele volt. (V. 43.)

A vegyes házasság ügye természetesen nemcsak az ország ügye, hanem a megyéé is volt. Borsod megyében megbüntették az edelényi katolikus papot azért, mert az nem volt hajlandó egy különböző vallású házasulandó párt megesketni, sőt mi több, a megye még az egri érsek ellen is pert akart indíttatni, mert nyíltan szembeszállt a vegyes házasság törvénye ellen. S elhangzik egy megyegyűlésen az a valóban korszakalkotó és forradalmi javaslat is, hogy az egyházi rend mérhetetlen birtokait osszák fel, illetve jövedelmét fordítsák hasznos nevelési-tanítási célokra. (II. 108., 133–135.) A javaslatból felirat született, a megye tehát letette voksát ebben a radikális kérdésben. Borsod megye politikai élete a megyegyűléseken, a tisztújító gyűléseken zajlott, s ezekben az ifjúság valóban igen nagy szerepet vállalt. Ez a radikális miskolci és borsodi honoratiorréteg a szabadságharc kitörése, az első felelős magyar minisztérium megalakulása után „eszméinek megvalósulását” a legjobb utakon látta haladni, s ezért az eszméért a szabadságharc idején mindent hajlandó volt megtenni.

56. Miskolc társadalmi rétegződését illetően vö. *Marjalaki Kiss Lajos*: i. m. 1939. 14–18.; *Marjalaki Kiss Lajos*: i. m. 1959. 30. *Kún Miklós*: i. m. 1842.; *Kilián*: 1965. 11–13.

Szűcs naplója hű *krónikája a szabadságharc eseményeinek* is. Hírei itt is elsőrendűek, hiszen maga és testvérei is tevékenyen, fegyverrel a kezükben vették ki részüket a nemzet élethalálharcából. Ez a radikális fiatalember azonnal tagja lett a nemzetőrségnek, s vele együtt fogott fegyvert Bertalan, Lajos és Miklós is. A pesti forradalom híre természetesen kis késéssel jutott el Miskolcra, Pesten már két napja az ifjúság tartotta kezében a hatalmat, amikor a miskolciak értesültek a bécsi és a pesti forradalomról. Az események ezután már Borsodban is „forradalmi” gyorsasággal zajlottak. 1848. március 20-án kérelmet nyújt be a fiatalság a nemzetőrség alakítására. 22-én létrejön, 26-án pedig már fegyvereket is kapott a fiatalság. A nemzetőrség első feladata az első időben a rend fenntartása. Később tevékenyen is részt vesz a harcban. Szeptember 29-én volt a miskolciak első tűzkeresztsége a pákozdi csatában. Ezen naplóírónk nem vett részt. Értesül azonban arról, hogy a borsodiak kiválóan megállták helyüket. Miskolc, ahogy azt Szűcs Lajos, Szendrey János, majd sokkal később Sárközi Andor megírták, többször gazdát cserélt. Ismert tény, hogy az 1848-ban Szemere Bertalan lett Észak-Magyarország teljhatalmú kormánybiztosa, közismert, hogy amilyen helytállással szerepeltek a borsodiak a pákozdi csatában, ugyanolyan hősiességgel harcoltak az egyébként szégyenletes vereséggel végződött kassai csatában. Szűcs Sámuel ezután gyenge egészségi állapota miatt már nem vett részt a fegyveres küzdelmekben, Miklós öccse is csak elindult, igen súlyos meghűlése miatt azonban már félútról vissza kellett fordulnia, a két másik Szűcs fiú a legvégsőkig harcolt. A szabadságharc történetéről Szűcs Sámuel még tud újat mondani, annak ellenére, hogy Borsod történetének ezt a szakaszát azóta – mint említettem – egyéb forrásokból igen részletesen feldolgozta Szendrei János és Sárközi Andor.

Igen tanulságos Szűcs kéziratának az a szakasza, amely a *világosi katasztrófa után* született. Az egyre inkább korosodó férfin valamiféle hallgatag szomorúság lett úrrá. Láttá, hogy a politikai élet vezető posztjaira a talpnyalók, a protektorok pártfogoltjai kerülnek. A reformkori ifjúság nagyszerű eszményeit oly gyorsan elfelejtették. Igyekezett számon tartani a szabadságharc nagy vezetőinek sorsát. Még azt is feljegyezi 1850-ben, hogy elterjedt Miskolcon a hír: Kossuth, Bem és Klapka sereget szerveznek, s hamarosan Magyarországra jönnek. Tud arról, hogy Szemere Bertalan anyjánál és titkáránál házkutatást tartottak, s a fellelt iratokat a hatóság emberei lefoglalták. Görgeyt egy alkalommal még láthatta is: 1867 decemberében Pesten Görgey ügyvéd fivérénél pillantja meg a szomszéd szobában. 1884-ben, amikor rehabilitációja napirendre került, a Borsod megyei Honvédegyelet nyilvánosan tiltakozott a terv ellen. Általában azonban később is aggodalmasan figyel, hogy mi lett a szabadságharc vezetőinek, vagy azok emlékeinek sorsa. Ápolja-e a következő vagy a harmadik generáció a reformkori ifjúság eszméit, osztozik-e a nyolcvanas évek ifjúsága nagyapái politikai nézeteiben? Miskolcon – a napló tanúsága szerint – 1882-ben ünnepli meg először a református gimnázium fiatalsága március tizenötödikét. S attól kezdve minden esztendőben Szemere sírja megkoszorúzásával vagy Palóczy emlékének ápolásával adózott a miskolci fiatalság a magyar forradalom emlékének. (XI. 91., XI. 188., XI. 324.) 1861-ben még lehet jelét tapasztalni az egykori radikális Borsod megyei politikának. A megye „bizottmányi” ülése szuverenitást, független, felelős magyar minisztériumot követel. Határozatukról feliratot fogalmaztak, s e szerint, amíg politikai követeléseiknek helyet nem adnak, addig a megye nem járul hozzá Ferenc József megkoronázásához. A király egyébként két alkalommal, 1857-ben és 1881-ben járt Miskolcon. A megyei urak lelkes fogadtatást rendeztek az uralkodónak, aki azonban mindkét alkalommal kitért az elől, hogy a színház díszelőadását is megtekintse.

1861-ben az országgyűlésen halt meg a magyar diéta nesztora, Borsod megye radikális képviselője, *Palóczy László*. Alakja már szinte a függetlenség jelképévé vált erre az időszakra. Egy esztendővel ezután, halála évfordulóján, a miskolci színház

Palóczy emlékére egy – erre az alkalomra írt – „allegóriát” akart bemutatni, a darabot azonban a cenzúra betiltotta. (VII. 177.) Szűcs Sámuel bizalmát ezután már semmi nem tudja felkelteni. 1886-ban írja az alábbiakat: „Hazánk sorsa nem javult, ez évben sem, a deficit nevededett, – Tisza Kálmán miniszterelnök uralma erősödött. – Elmondhatjuk a költővel „múltadban nincs öröm, jövődben nincs remény”. S a politika, talán éppen ezért, lassan-lassan kikerül Szűcs Sámuel érdeklődési köréből, s figyelmét egyre inkább a kultúrhistoria, a város története köti le. Tudomásul kellett vennie, hogy a politika csalódást jelentett számára, a közéletiség politikai tendenciájú reményeit, álmait megcsúfolta.

Valamiféle kettős folyamat zajlik le a hatvanas, hetvenes években Szűcs Sámuelben. Egyrészt elzárkózik a politikai élettől, másrészt pedig bekapcsolódik az egész társadalom számára hasznos közéleti munkába. Munkájának területe, a nevelés, az oktatás a nőoktatás irányába fordítja érdeklődését.

3. Írók, tudósok, híres emberek a naplóban

Szűcs Sámuel élete folyamán igen sok íróval, költővel állt személyes ismeretségben, a legnagyobbakat ugyan legfeljebb csak láthatta, de ez is örömet jelentett számára. Alig huszonhárom esztendő, amikor *Bajzát, Döbrenteit* Pesten látta. (I. 109.) Pozsonyi időzése alkalmával, az utcán is, s a színházban is megpillanthatta *Vörösmartyt*. (I. 111., 112.) Látja *Ráday Gedeont* (II. 38.), *Fáy Andrást* (II. 40.), *Toldy Ferencet, Czuczor Gergelyt, Jósika Miklóst, Péczeli Józsefet* az akadémia ülésén (II. 50.). Részt vesz 1843. május 9-én *Vörösmarty Mihály* esküvőjén. (III. 169.) Néhány kortárs költővel pedig személyes kapcsolatba, sőt barátságba kerül. Nagyon jól ismeri *Erdélyi Jánost*. 1841. november 28-án Pesten a Deák Ferenc tiszteletére rendezett fáklyás felvonulás során látja először Erdélyit, aki beszéddel köszöntötte akkor a nagy magyar politikust. 1843-ban már személyes ismeretséget is kötött vele. (III. 132.) Néhány hét múlva már együtt utaznak Pozsonyba, majd innen egy hónap elteltével Bécsbe kirándultak. Barátságuk elmélyülésének jele, hogy a pozsonyi, bécsi hetek után meglátogatja pesti lakásán (III. 169., 177., IV. 21., 26., 41.). Legközelebb csak 1847-ben találkoznak. Szűcs Sámuel ekkor Pesten az ellenzéki körben találkozik Erdélyi Jánossal.

Néhány új adatot kapunk Szűcs naplójából *Tompa Mihályról* is. Tompát 1848. március 5-én az avasi templomban megválasztották papnak. Nem tudni, hogy a költő miért nem vállalta el ezt a bizonyára anyagilag is megfelelő állást. 1851-ben Heilprin Mihály, a miskolci nyomdász adta ki Tompa verseit. Szűcs Sámuel 1859-ben Miskolcon egy szuperintendenciális gyűlésen találkozott vele. Naplójába a jeles költőről még annyit jegyez fel, hogy temetésén a gyászbeszédet Lévy József mondta, s a keleméri papnak életében jötevője az egykori ónodi református lelkész, Fekete Károly volt. Tompa életének ezek a mozzanatai ismeretlenek vagy alig ismertek.⁵⁷

Csak néhány adatot találhatunk *Jókai Mór* miskolci napjairól. 1859-ben a színházat Jókai gondolataival nyitják meg. 1883 decemberében a Jókai házaspár látogatta meg Miskolcot. A város nagyszerű fogadást rendezett számukra. Látogatásukra az adott okot, hogy az író felesége, Laborfalvi Róza a miskolci színházban ünnepelte félszázados színészi jubileumát. A lapok oldalakat szenteltek a több napon át tartó ünnepségsorozatnak, s maga Szűcs Sámuel is ezekre a lapokra hivatkozva, s saját élményeivel színezve írja meg Jókai és felesége miskolci napjait. Az író remek beszédben köszöntö meg Borsod megye közönségének, hogy 1849-ben otthont adott neki Tardonán. Feltáratlanok, vagy éppenhogy ismertek Jókai tardonai napjai, Csorba Zoltán sem tud

57. Tompa miskolci és borsodi éveiről vö. *Csorba*: i. m. 1942. 122–123.; *Csorba*: i. m. 1966. 17–31.

ezeokról a napokról az eddig is ismerteknél többet mondani, Jókai nyelvén kiszínezve talán a valóságnál is tarkábban jelennek meg ezek a napok.⁵⁸ Rácz Endre Jókai tardonai lelkészbarátja pedig bükki bujdosásának folklorizált történetét rögzíti, s ezt közli Kordos László, aki igyekszik is rendet teremteni a valóság és a költői visszaemlékezés egymásnak ellentmondó adatai között. Kordos azonban sem a kor Borsod megyei sajtójának Jókaival kapcsolatos reflexióit, sem Szűcs Sámuelnek a feljegyzéseit nem ismeri, amelyek pedig éppen ezekre a bizonytalan tardonai napokra vonatkoznak.⁵⁹

Alig néhány adatot találtunk Szűcs naplójában *Kazinczy Gáborról*, 1859-ben egy superintendentiális gyűlésen találkozott vele először. 1861-ben csak annyit jegyez meg, hogy Kazinczy Gábert a dédesi kerület képviselőjévé választották. Ugyanebben az évben a magyar függetlenség tárgyában mondott beszédet a városatyák előtt. S megjegyzi Szűcs, hogy az író Bánfalván halt meg 1864-ben.

Néhány kisebb-nagyobb borsodi költőt, íróit ismerhetünk meg naplójából, így *Kovács Lajost*, akinek egy talán éppen ma nem érdektelen bükki mondagyűjteményét jelentette meg a Franklin Kiadó. Alig ismert *Nyilas Sámuel*, *Dobos Dániel*, *Tóth Pál*, *Tóth Endre*, *Serfőző József*, *Benőfi Soma*, *Simon Pál*, *Lőcsei Emma* neve.⁶⁰ Valamennyien Borsodban éltek, s verseskötetük, elbeszélésgyűjteményük meg is jelent. Szűcs Sámuel még azt is megjegyzi, hogy az egykori egri kispap, Tárkányi Béla, akivel Petőfi Egerben jártában oly mély barátságot kötött, s aki lelkes szószólója volt a magyar irodalomnak, a mindszeinti templomban volt plébános.⁶¹

Szinte megszámlálhatatlan a *Lévay Józsefre* vonatkozó adat. Felsorolhatnánk, hogy hányszor, s milyen társaságban találkozott vele, vagy ismeretei szerint hol és mikor tósztozott, szónokolt, búcsúztatott a miskolci költő. Egy *Lévay-monográfiát* Szűcs adatai nélkül szinte lehetetlen megírni, hiszen a napló megjegyzéseiből mozaikként össze lehet rakni a költő életét s bizonyos, hogy a kutatót a napló *Lévay* több kiadatlan, kallódó munkája nyomára is vezetné.⁶²

Vörösmartyót Nyilas Sámuelig, Pesttől Tibolddarócig figyeli a magyar irodalom jelesebb vagy kevésbé jeles eseményeit, költőit, íróit. Jegyzetei tehát hasznosak lehetnek az egész magyar irodalomtörténet, s a megye és a város literatúrája szempontjából is.

Szűcs Sámuel – felesége révén – közvetlen rokonságban állt *Herman Ottóval*. Felesége, Herrmann Henriette, ugyanis a nagy polihisztor nővére volt. Ilyenformán naplóíróknak bőségesen volt arra módja, hogy sógorával vagy a szokásos hámore nyaralás, pihenés idején vagy Pesten tartózkodván vagy Miskolcon saját lakásában találkozassék. Szűcs sok olyan információt szerezhetett róla, amely még manapság is ismeretlen a kutatók előtt. Nagy tisztelettel figyeli az egyre bővülő ismerettel rendelkező természettudós munkáját, magánéletét. Sokszor csupán annyi megjegyzést tesz naplófüzetében, hogy *Pestről* megérkezett Miskolcra, máskor azonban igen részletesen beszél róla. Tanulmányozza munkáját. Tudja, ha éppen a pókokról írt munkájához, vagy a halászati könyvéhez gyűjt adatokat. Rendkívül szeret vele társalkodni. Herman Ottó ugyanis igen humoros, beszédes ember volt, s ezért a társaságnak hamarosan

58. Vö. *Csorba*: i. m. 1966. 33–36.

59. Vö. *Kordos*: i. m.

60. Dobos Dániel kivételével egyébként valamennyi kevésbé neves miskolci íróit ismeri *Csorba*: i. m. 1942. 133–158.

61. Vö. *Bodolay*: i. m. 1973. 137–146.

62. A *Lévayra* vonatkozó legfontosabb adatok helyei Szűcs Sámuel naplójában az alábbiak: IV. 147., VII. 96., 97., 123., 174., VIII. 139., 163., 174., IX. 7., 13., 414., 14., 82., 103., 154., 167., 180., X. 127., 162., 222., 316., XI. 35., 72., 101., 211., 225–226., 235., 252., 263., 278–280., 294., 330., 355–357., XII. 1–2., 13–14., 233., 274., 351., 390., XIII. 26., 55., 81–82., 89–90., 152.

a centrumába került. Aggódik sógoráért, ha képviseléválasztáson jelölteti magát, s bánkodik, amikor a tudóst politikai pályáján megbuktatják. Nem is restelli Szűcs szó szerint bejegyezni naplójába Kossuth közismert levelét, amelyet Herman Ottóhoz írt a választáson való bukása után a magyarországi politikai állapotokról, hiszen Kossuth szavai szerint – Herman Ottót egy „dominus vobiscumos nullitas” ütötte ki a képviselői székből. Ismeri Szűcs sógora nagyon titkolt házassági előkészületeit, ismeri betegségeit, tudja tudományos terveit, s józanul felméri sógora munkájának eredményeit. Így tehát a kutató Herman Ottó életére vonatkozóan is hasznos adatokat kaphat.⁶³

Szűcsöt élete sok más későbbi híres emberrel kapcsolta össze. Ismerete *Henszlman Imrét*, a műtörténészt, és építészt. (IV. 21.) Együtt tanult Eperjesen *Pulszky Ferenc*cel, aki akkor egy külföldi útjáról nemrég tért haza. (IV. 73.) Eperjesi diákéve alatt kapcsolódott élete össze *Sárosi Gyulával*, *Vachot Sándorral*, vagy a híres jogi íróval *Benczúr Jánossal*. *Munkácsy Mihály* apját, Lieb Mihályt személyesen is ismerte, hiszen a nagy magyar festő apjának jogi ügyeit idősebb Szűcs Sámuel vitte, s egy alkalommal, amikor naplójának apja Lieb Mihálynál ebédelt, az asztalnál találkozott az akkor még gyermek Munkácsyval is. (VI. 114.)⁶⁴ Nyilván hosszadalmas lenne mégcsak fel is sorolni azoknak a politikusoknak, a közéletben vezető szerepet vállalt személyeknek akárcsak a nevét is, akik Szűcs naplójában szerepelnek, vagy akikkel személyes kapcsolatban állott élete valamelyik szakaszában.

4. A kultúrhistorikus

Krónikásunk naplójában természetesen számtalan sok művelődéshistóriai adatot találhatunk. Figyelme szinte a kulturális élet minden mozzanatára kiterjed. Élete szerves kapcsolatban van jóformán valamennyi miskolci kulturális fórummal. Már tudjuk, hogy a református iskolának világi felügyelője volt. Színházba rendszeresen járt, a helyi lapokat – egyrészt tiszteletpéldányként – rendszeresen kapta, másrészt járatta. Az országos lapokat naponta olvasta. A miskolci nyomdatörténetet ő dolgozta fel először. Az első „közkönyvtárnak” Miskolcon alapító tagja volt, s így felsorolni lehetne azokat a kulturális fórumokat, amelyekkel életében szoros kapcsolatban állt. Éppen ezért adatai forrásértékűek, s többnyire ismeretlenek is.

Mint feljebb már írtam róla, a *miskolci nevelésről* igen lesújtó véleménnyel volt. Értelmetlennek, célszerűtlennek tartotta, hogy öt-hat éves gyermekekkel a tízparancsolatot magoltatják be. Elítéli a miskolci iskolában dívó botrendszert. A nevelés modernizálását, megjobbítását, kiterjesztését szinte hivatásának tartotta. Tőle tudjuk, hogy 1843-ban Borsodban egy népnevelőképző-intézetet akartak létesíteni. (III. 159–160.) Ez a terv 1844-ben meg is valósult (V. 17.) Korán jelentkezett Miskolcon a nőnevelés igénye. 1844-ben tesz ki le a város asztalára az első alapítványt egy leánynevelő intézet létesítésére, s Karacs Teréz vezetésével 1846-ban nyitja meg kapuit az intézet. (V. 102.) Karacs, mint ismeretes, 1859-ben Kolozsvárra költözött. (VII. 61.) Miskolc kereskedőváros, a kereskedelem iparcikket igényel, s itt hiányzott az iparostanuló-képzés. 1873-ban hozzák meg a városatyák a határozatot egy ipariskola létesítésére (X. 33.), amely 1876-ban meg is nyitja kapuit. (X. 203.) 1879-ben az iparostanuló-

63. A Herman Ottóra vonatkozó fontosabb helyek az alábbiak: VI. 154., IX. 196., 200., X. 13., 259., 301., XI. 122., 129., 131., 190., XI. 322., 323., 402., XII. 10., 20–25., 47–48., 54., 71., 133., 134., 137., 138., 160., 196., 197., 236., 247., 276., 280., 295., 296., 327., 342., 343., 363., 386., 387., 388., 392., 393. Kossuth levele Herman Ottóhoz XIII. 139., 148., 161., 175., 181. A Herman Ottóról szóló adatokat már egyszer bemutattuk: *Kilián*: 1966. 306–313.

64. Munkácsy miskolci időzését, Lieb Mihály és idősebb Szűcs Sámuel kapcsolatát illetően vö. *Kilián*: 1969.

képzést tovább bővítik, s nyitnak egy női iparos tanműhelyt is, s ezzel a lehetőségekhez mérten a kor követelményének megfelelően Miskolcnak sikerült az oktatást és a nevelést szélesebbé tennie.

Mint említettük, az első *nyomdatörténeti* tanulmányt Miskolcon Szűcs Sámuel jelentette meg. Feltűnő, hogy ezt a dolgozatot még Szendrei sem ismeri. A miskolci nyomdászat történetének a monográfus egyébként is igen kevés helyet szentelt.⁶⁵ Szűcs Sámuel természetesen élénk figyelemmel kísérte a miskolci nyomdák történetét. 1864-ben Winter Béla nyitott könyvnyomdát a városban. (VIII. 55.) 1876-ban Miskolc kiadója és nyomdása Sartori István volt (X. 215.) 1878-ban Rácz Ádám nyomdáját Forster Rezső vette át. (X. 273.) 1883-ban Ferenczy Bernátnak Miskolcon könyvesboltja és nyomdája is volt. (XI. 179.) 1886-ban Kis Károly kezébe volt egy nyomda, ezt azonban még ugyanebben az évben Falkenstein Adolf vásárolta meg. Miskolc kultúrhistoriájának a nyomdatörténet igen fontos fejezete, hiszen a nyomdák látták el a város közönségét sajtótermékkel, szórakoztató könyvekkel, kalendáriumokkal. Sajnálatos, hogy mindmáig tisztázatlan ezek története.

Szűcs naplója a borsodi *sajtótörténet* szempontjából pótolhatatlan adatokat nyújt. Borsod sajtóbibliográfiája elkészült, az adatok azonban sok helyütt érthetően hiányosak vagy hibásak, hiszen a Miskolcon megjelent lapok igen foghíjasan maradtak ránk.⁶⁶ S ha Szűcs csak annyit jegyez meg naplójában, hogy 1843. december 23-án a Miskolczi Értesítő 52. számát kezébe vette, már a sajtótörténet számára őrzött meg igen hasznos adatot. 1865-ben Üstökös címmel indítottak Miskolcon egy élelket. (VIII. 96.) A sajtóbibliográfia ezt a lapot érthetően egyáltalán nem ismeri, hiszen bizonyára egyetlen közgyűjteményünkben nem maradt meg egyetlenegy száma sem.⁶⁷ 1867-ben a Borsod-Miskolczi Értesítő indult. 1870-ben a református iskola „jelentetett” meg kéziratként egy szépirodalmi lapot, amely Szűcs adatai szerint még a 10. számot is megérte. (IX. 194.) 1875-ben a Miskolczi, 1880-ban a Közgazdaság, amely 1881-ben beolvad a Borsod megyei Lapokba, 1882 októberében a Borsodi Gazda, 1883-ban a Borsod megyei Közlemények, 1883-ban a Miskolczi és Vidéke indul. Nem említi a bibliográfia a Borsodi Gazda, a Miskolczi Néplap című lapok adatait pontosan, s ezért egy újabb miskolci sajtótörténet, sajtóbibliográfia írása során Szűcs sorait forrásként lehetne felhasználni.⁶⁸

Az első *könyvesbolt* 1832-ben nyílt meg Miskolcon. Krónikásunk ismeri Frankel Bernát, Kraudy és Lövei József könyvkereskedők nevét. (X. 171., X. 177.)

A ránk maradt tizenhárom kötet igen sok *színház-történeti* anyagot tartalmaz. Szűcs rendszeresen járt színházba. Élményeit, tapasztalatait, bírálatát mindig rögzítette naplójában. Megjegyzései egy esetleges színház-történeti tanulmány megírásához feltétlenül hasznosak lehetnek. Bizonyos, hogy krónikásunk a hetvenes években már azzal az elhatározással írta naplóját, hogy későbbi jegyzeteit összegezi, s meg is írja Miskolc

65. Vö. *Szendrei*: i. m. IV. 262–263.

66. *Fülöp Attila*: i. m. 144.

67. *Fülöp Attila*: i. m. 144.

68. 1875 januárjában indul a Miskolczi. Szerkesztő: Dobján László, „lapvezér” dr. Bódog Albert; Fülöp Attila úgy tudja, hogy a lap 1876. április 1-jén indult. 1882. október 24–28. között jegyzi le Szűcs Sámuel: „e napokban jelent meg a *Borsodi Gazda* című lap első száma”. *Fülöp Attila* ennek a lapnak az adatait nem ismeri pontosan, s a megjelenés egyébként helyes dátumát megkérdőjelezi: i. m. 25. A *Miskolczi Néplap* Szűcs Sámuel szerint (Sz. S. XI. 404.) 1884. szeptember 27-én indult. Valóban rövid életű lap volt, mert október 19-én már meg is szűnt. Vö. *Fülöp Attila*: i. m. 96. A sajtótörténetre vonatkozó fontosabb helyek Szűcs Sámuel naplójában: IV. 107., 115., VIII. 96., IX. 94., X. 174., 342., XI. 148., 180., 259., 307., 308., 316., 327., 404., 415., 432–434., 467., XII. 190., 397., 433., XIII. 46.

város történetével együtt, illetve azon belül színházának históriáját is. A hetvenes években kibővülnek ezek a jegyzetek. Igaz ugyan, hogy a helyi sajtó lapjairól, de feljegyzi a színház valamennyi alkalmazottjának a nevét, a bérletek és a jegyek árát, s természetesen leírja az előadott darabokról alkotott saját véleményét is. Egy-egy évad végén igyekeznek összefoglalni a társulat munkáját, kiemeli a legjelesebb tagokat. Ezek a feljegyzések később igen aprólékosak, igen precízek lesznek, s talán éppen azért, mert ő maga is a sajtóból szó szerint másolja ki adatait, kevésbé értékesek, mint a korábbiak. Reformkori színháztörténeti feljegyzéseit már közreadtuk, s ezek bevezetésében röviden meghatároztuk ezeknek a jegyzeteknek a színháztörténeti értékét.⁶⁹ Szűcs nemcsak 1849 előtt, hanem 1849 után is szívesen jár színházba. Utazásai alkalmával, ha csak teheti egy-egy állomása helyén, többnyire Pesten tud alkalmat találni magának arra, hogy színházba menjen. Ezek az élmények bekerülnek a naplóba. Hangulatosak, kedvesek azok a szinte már riportnak tetsző jegyzetek, amelyek egy-egy jelesebb színész jubileumáról születtek. Különösképpen kedves a Laborfalvi Róza tiszteletére rendezett nagyszabású miskolci színházi ünnepség leírása, 50 éves színházi jubileumát ünneplő Róza asszony is fellépett, s az előadást követő tósztok sorában pedig a legrangosabb magáé Jókai Móré volt. S talán éppen ilyen „riportok” alkalmával tud az egyébként kissé száraz, pozitívista Szűcs felmelegedni, s ilyenkor úgy érezzük, hogy ez a melegség hatni és sugározni is tud. Kétségtelen tény, hogy ezek a jegyzetek, egy a Miskolcon soha meg nem született monografikus igényű színháztörténeti tanulmány számára nélkülözhetetlenek lennének. Sajnálatos tény, hogy a 150 éves színház emlékére kiadott jubileumi kiadvány is alig ismerteti a miskolci Thália életének ezt a küzdelmes, de példázatos szakaszát.⁷⁰

Krónikásunk bizony nem rendelkezik valami különös *zenei* érzékkel. Zongorázni tanul, felméri azonban, hogy ehhez neki nem túl sok a tehetsége, s ezért hamarosan abbahagyja a gyakorlást. Mint színházi jegyzetei kiadása során már elmondottuk, Szűcs a reformkori ifjakkal egyetértésben az operairodalom rohamos terjedését féltékenyen nézi, hiszen a megzenésített dráma, a muzsika éppen attól vonja el a néző figyelmét, ami a drámában a leglényegesebb, a dráma nevelői célzatosságától, az akkor még olyannyira fontos magyar nyelvtől, a nyelvi kifejezés lehetőségeitől. Az opera a reformkori ifjak elképzelése szerint a magyar drámairodalomnak kifejezetten akadálya. A reformkorban, az operairodalom elterjedése előtt még a progresszív értelmiségi, az úgynevezett honoratior réteg is féltette a dráma magyar nyelvét az opera dallamától. A dráma és a zene külön műfaj, összekovácsolása egyszerűen elképzelhetetlennek tűnt abban az időben. Természetes, hogy a későbbiek során módosul Szűcs véleménye az operairodalomról, sőt ha csak teheti, *hangversenyekre* is eljár. Ritkán rendeztek azonban hangversenyt Miskolcon, s ezért bizony kevesebbet is csodálta a „hangászkarok” muzsikáját. Meghallgatta Morellyt (II. 18., 20., 30., 71., 72., 133.), Wilt Jankát, aki Fay Miklós zongorakíséretével tartott hangversenyt. Bécsbe elment Strauss János muzsikáját meghallgatni. (IV. 10.) A miskolci színház nyitásának évében egy kölni énekes, majd Wilt Janka és Szirmai Hermine énekében gyönyörködik. (VII. 23.) *Zenei élményei* között olyan nevek szerepelnek, mint Reményi Edéé, Fay Antalé, Jóseffi Raffaélé, Artot Desiree-é, Beregi Cornéliáé, a Hubay Jenőé, Ábrányinéé és még igen sok híres és kevésbé híres művészé. Kétségtelen tény, hogy zenei élményei nem kapnak olyan helyet a naplóban, mint a színháziak, mégis ez is, mint ezenkívül szinte minden más jegyzete, *Miskolc zenekultúrája múltjának* felderítéséhez igen jó kiindulópontot

69. Kilián: 1972 a)

70. *Belitska Scholtz Hedvig, György Eszter, Berkes Erzsébet, Szakács Károly, Angyal Erzsébet*: Miskolci Nemzeti Színház 1823–1973. Miskolc, 1973. Szerk.: Katona Ferenc.

jelenthet. Tudósít arról, hogy 1869-ben zenekedvelők egyesülete alakul városában. (IX. 66.) 1871-ben kezd tagokat toborozni a miskolci dalárda. (IX. 132.) 1875-ben a daláregylet alapszabályait s tevékenységét a sajtó közli is. 1882 augusztusában a debreceni kórusversenyen a miskolciak három „jutalmat” nyertek. (XI. 128.) Közben természetesen helyben is állandóan hangversenyeznek, s sikereiket itt is sorra aratják az énekkar tagjai. 1884-ben Miskolcon rendezték meg az országos dalostalálkozót. Erről a „dalárversenyéről” szóló Szűcs-„riportok” ismét csak jók, hangulatosak. A sorok mögött érezni a miskolci rendezvény sikerének melegét, a krónikás jogos büszkeségét. (XI. 365.) 1886-ban Pécsen (XII. 234.), 1889-ben Szegeden szerepeltek kiválóan a miskolciak. (XIII. 169.) A zenetörténet, a zenei közízlés nevelésének a története is szerves része a kultúrhistoriának. A mai olvasó számára ez már természetes, de bizonyára nem volt ugyanígy természetes ez a reformkorban nevelkedett fiatalember számára. Szűcs idejében felismerte, hogy a muzsika ugyanolyan erőt tud magából árasztani, mint a világot jelentő deszkákról elhangzott magyar szó, a magyar dráma. S nyilván ez a felismerés vezette krónikásunkat arra is, hogy a város zenei életét is figyelje, megörökítse.

Az olvasó azt várná az ilyen nagy terjedelmű, rendkívül aprólékosan részletező naplóból, hogy abban a história mellett jó néhány *etnográfiai adat* is található. A reformkori miskolci magyar társaság kiváló tanítómestere, Regéczi Nagy István Patakról csak a magyar irodalom szeretetét hozta magával, s Szűcsöt sem tanára, sem diáktársai nem világosíthatták fel arról, hogy a magyar irodalomnak az ősforráshoz kell visszamennie. Ezt a feladatot jelölte meg tulajdonképpen Csokonai, aki a magyarok, a literátorok figyelmét a falvak népének meséire, mondáira hívta fel. Szűcs nem hozta magával sem az iskolából, sem a szülői házból a népköltészet szeretetét. Pedig hát bőségesen lett volna arra módja, hiszen Erdélyi Jánossal való utazása során a népköltészet értékeiről bizonyára sokat beszélhettek. A tény az, hogy míg minden más adattal tele van a tizenhárom kéziratos kötet, néprajzi szempontból hasznosítható anyagot jóformán alig tartalmaz.

Lengyelországi útja során tapasztalja, hogy este a gyermekek fáklyával a kezükben futkosnak körbe-körbe a szántóföldeken, s megdöbben, amikor megtudja, hogy ezzel a termékenységét akarják elősegíteni.⁷¹ Megbotránkozik ezen, de ezután néhány nappal ő maga is ennek a „néphitnek” cselekvő részesévé válik, hiszen Krakkó mellől, Kosciuskó halmáról, ősi magyar szokás szerint földet és füvet hoz. (I. 55.) Megdöbben-tőnek tartja, hogy a borsodi Sánta községben 1839-ben a község vezetőivel az élen a közharag tettelesen kergetett halálba egy boszorkánynak tartott asszonyt. (II. 16.) A sántai véres boszorkányüldözés miatt ezután az üldözőknek a borsodi törvény előtt kellett felelniök. Érdekes stúdiumot jelentene ez a peranyag, hiszen a boszorkányhitnek ez egy már meglehetősen késői jelentkezése. Ugyanígy megbotránkoztatja az, hogy a vidéki városok temetőiben a sírköveken „pajzán felírásokat” is lehet látni, s örül, hogy ilyenekkel Pesten nem találkozott. (II. 42.) Bárcsak megőrzött volna Szűcs néhány ilyen „pajzán” sírverset. A temetők néprajzáról ma bizonyára többet tudnánk. 1843-ban Palkonyán élt egy asszony, akiről úgy tartották, hogy titkokat tud feltárni, jövendölni tud magnetikus álmában. (III. 119.) Ezt a babonát használta fel valamelyik jókedvű, üres zsebű színész arra is, hogy a „palkonyai mágnesi álomban szenvedő” asszonynak adván ki magát, jó pénzért megtréfálja a város utcáin csellengőket. Sőt mi több, egy meglehetősen sikertelen darab is született erről a jósasszonyról, s kifigurázójáról. Ennyi talán az az adat, amelyben a másfél századdal ezelőtti néphit nyomaira lehet bukkanni.

71. Vö. *Bodgál Ferenc*: i. m.

5. Szűcs Sámuel utazásai

Szűcs sokszor vetette nyakába a tarisznyát, húzta fel legerősebb csizmáját, hogy elinduljon „világot látni”. A világ, az utazás sokkal kisebb területre koncentráldott a reformkorban, mint manapság, hiszen Pestre gyalog vagy szekéren három napig, gyorskocsin huszonnégy óráig tartott az út. A vasút sem volt kezdetben túlságosan kényelmes, hiszen a miskolci polgárnak a Miskolc–Hatvan összekötővonal megépüléséig Nyíregyházán és Debrecenen keresztül kellett Pestre dőcögnie. Ekkor is ki volt téve a fagynak, a hónak, a hófúvás miatti vesztegelésnek. Alig vett kevesebb időt igénybe ez a megoldás: Tiszakesziig kocsival vagy gyalog, innen hajóval utaztak Szolnokig, Pestig pedig vonattal. Egyszerűen az utazás sokkal fárasztóbb volt, mint manapság. Költségeiről pedig ne is beszéljünk, hiszen „tömegközlekedés” nem létezett, s a szekérbér, a gyorskocsijegy igen tetemes összeg volt. Gyalog pedig csak a legbátrabbak indultak neki a világnak.⁷² Krónikásunk részben hivatalból, részben pedig az emberben természetesen bennlévő kíváncsiságból utazott. Utazásait szinte számba sem lehet venni, hiszen a megyében – ügyvéd lévén – nagyon sokszor kellett kiszállnia, s ott jogi ügyekben intézkednie. Útibeszámolói is meglehetősen vegyesek. Kisebb utazásairól alig ír, hosszabb útjairól részletesen beszámol, s eljut odáig is, hogy egy utazás befejezése után, mint előtte számtalan sok utazó tette, összefoglalta a leglényegesebb dolgokat, s számba vette azokat, amiket nem szívesen valósítana meg Magyarországon vagy Miskolcon, vagy amikkel szívesen találkozna itthon is. Az úti élményei során született napi jegyzetek, s az ezt követő összefoglalásai együtt igen értékesek.

Külföldön mindössze csak néhányszor járt. Legelső külföldi útja *Lengyelországba* vezetett. A határt fájó szívvel hagyta el, s örömmel tért haza. Először hagyta el hazáját, s ekkor ismerkedett meg először azzal a kifejezhetetlen érzéssel, amellyel valamennyien találkoznak valahányszor oda vagy vissza átlépünk országunk határát.

Utazásairól tulajdonképpen egy alkalommal már beszámoltunk. Igaz, meglehetősen szűkszavúan.⁷³ Lengyelországi utazásáról írott sorait közreadta Bodgál Ferenc, a többi út pedig a lengyelországihoz hasonlóan az eredeti szöveg olvasása során igen gazdag élményt tud nyújtani. Nyugati határunkat *Bécsnél* tovább soha el nem hagyta, számára azonban ezek a bécsi napok igen tanulságosak. A császárvárosban többször megfordult. Történetíróhoz illő alapossggal tekint meg mindent. Végigyalogolja az utcákat, megtekint minden kiállítást, múzeumot, kisétált Schönbrunnba, ugyanazokat a tárgyakat csodálta meg, amiket még a mai látogató is láthat, szívesen elment az állatkertbe, a technikai múzeumba, és még egy sereg más helyre, ahol kíváncsiságának, tudásvágyának kielégítését remélhette. Két első bécsi útja után a látottakat még egyszer összefoglalta. Megállapítja, hogy Ausztria rendőrállam, nemcsak a külföldi utazót, hanem őt magát is bosszantja, hogy Bécsben az utazási okmányokkal a rendőrségen kell bejelentkeznie. A bécsi népet – azt hiszem – szimpatikusnak, kedvesnek tartja, a mulatságot ugyan jobban szeretik, mint a magyarok, ezt azonban nem tartja rossz dolognak.

Pestre már gyermekkorától kezdve vágyott utazni. S amikor eljött annak az ideje, hogy a Duna partján épülő palotasorokat megcsodálhatta, nem szűkölködött a jelzőkben. Valóban elcsodálkozott mindenben, amit egyáltalán megtekinthetett. Egy esztendőig élt is itt. Ügyvédi gyakorlatot folytatott itt, s ez alatt az egy esztendő alatt a reformkori pesti fiatalság mozgalmába aktívan bekapcsolódott. Ahogyan eperjesi, kismárki diákéveit, úgy a Pesten eltöltött hónapok tapasztalatait is összefoglalja. Itt is

72. Utazásairól vö. *Kilián*: 1972 c)

73. *Kilián*: 1968.

történészként járta végig a várost. Mindent megtekintett, ami egyáltalán érdemes volt arra, hogy megnézzék, s élményeit azonnal papírra is rögzítette.

Kisebb útjai közül ki kell emelnünk az *aggtelekit*. Csodálattal nézi a természet művét. A „csepegő” kövek szépsége lebilincseli. Egészsége megjavítása végett többször utazik *Parádra*. Ha csak teheti, megfordul gyalog vagy szekéren a *Bükkben*. *Hámorban* pedig rendszeresen nyaralt családjával. Béla fiához *Csáklyóra* jó néhányszor elutazik. Élete utolsó útja is Csáklyóra viszi. Fájdalommal jegyzi is meg: lehetséges, hogy most látta utoljára fiát, menyét és unokáit. A 80-as években még egyszer látni akarta Pestet. 1886-ban volt a fővárosban. Megfordult Debrecenben és Szatmáron 1882-ben. Ha utazásait számba vesszük, s az ezek során lejegyzett jegyzeteit végigolvassuk, megint csak azt mondhatjuk róla, hogy egy minden iránt érdeklődő, s kíváncsiságában sohasem fáradó férfi tudását tükrözik.

6. A publicista és történetíró

Szücs íráskészsége s íráskényszere kétségtelen. Olyan korban élt, amely szinte ösztönözte, ösztönözhetette az embert írásra, élményei megörökítésére. Úgy tűnik, hogy számára a legmegfelelőbb műfaj a napló volt, ennek is inkább a krónika felé hajló változata. Egyéni érzéseinek, személyes lelki konfliktusainak, belső életének alig vagy egyáltalán nem ad helyet a tizenhárom kéziratot kötetben. Ismeretes, hogy naplóján kívül publikált történeti, irodalomtörténeti, helytörténeti írásai is vannak. Végző soron ugyanezeket az adatokat ismeri Szendrei János és Szinnyei József is, azaz annyit ismernek, amennyit Szücs önmagáról közölt, hiszen mindkettőnek ő adta az irodalomtörténeti adatokat.

Első írásai a *Pesti Hírlapban* jelentek meg. Névtelenül ő volt Kossuth lapjának Borsod megyei levelezője. 1849 után jó darabig egyetlen írást sem jelentetett meg. Szücs békébe fordult, elzárkózott, a passzív rezisztencia álláspontjára helyezkedett. Naplójegyzeteit a Borsod-Miskolci Értesítőben jelentette meg. Elsősorban a reformkori és 48-as emlékeit örökíti meg, illetve adja közre 1881-ben, a kiegyezést követő egy évtized politikai enyhülésének hatására. Most már írhat ifjúkori álmairól, reformkori és szabadságharcos emlékeiről. Ebbe a sorba tartoznak azok az írásai, amelyek Palóczy Lászlóval kapcsolatosak. Ő ír Kossuth Lajos miskolci időzéséről, Reviczky Ádám főispán beiktatásáról. Kezdi feldolgozni a város XVII. századi történetét. Sorozatot indít a város szabadságharc-korabeli történetéről. Majd sorra közli Borsod és Miskolc egykori neves férfiainak életrajzát. Történeti, helytörténeti tanulmányokon kívül még a színház története is izgathatta leginkább. Miskolc színházát ő dolgozta fel legelőször, ő közli a legrégebb miskolci színlapokat. 1888-ban Miskolc színház-történetéről újabb sorozatot indít. Harmadik fő kutatási területe a nyomda- és irodalomtörténet. Ezen a területen is alapozómunkát végzett. Közli Kazinczy Barkassz Ádámhoz írott leveleit, sorozatban közli a miskolci nyomda és Borsod irodalmának adatait a Borsod megyei Lapokban. A nyomdatörténet még élete utolsó éveiben is foglalkoztatta. 1888-ban pedig egy sereg Borsod megyei és miskolci irodalmi adatot tesz közzé. Ilyenformán Szücs Miskolc első történésze, irodalomtörténésze. Az ő írásai nyomán derül fény Miskolc XVII–XVIII. századi történetére. S amit megélt, a saját korát, a XIX. századot nyilván az előbbi koroknál sokkal részletesebben tárta fel. Publikációját is ugyanaz a precizitás teszi értékesé, mint krónikáját. Egy-egy kérdésnek általában igen becsületesen utánanéz, s ha az szükséges, tanulmányait levéltári adatokkal is kiegészíti. Alaposságához nem férhet kétség.⁷⁴

74. Szücs Sámuel bibliográfiáját lásd a jegyzet után.

Valószínűleg a hatvanas évek végén született meg benne az az elhatározás, hogy Miskolc XIX. századi történetét feldolgozza. Készülő munkájának impurumát a Herman Ottó Múzeum őrzi.⁷⁵ Előbeszédében Szűcs igen tömören határozza meg célját... „elhatározám magamat jelen munka összeállítására, részint azért mivel, ez által szülőföldem iránti kegyeletem némi díját hiszem leróva lenni; részint azért, mivel tán közölhetek itt oly tárgyakat is, mellyek másnak figyelmét elkerülték volna. Tán az én jegyzeteimet is felhasználhatja majd, egy avatottabb elme, Miskolcznak teljes történetíráshoz. Fájdalom!, hogy eddig nem találkozott még olyan, ki ezen hiányt pótolná.”

A tanulmány több fejezetre oszlik. Az első fejezet 1780-tól 1825-ig tárgyalja Miskolc történetét. A másodikban eljut a szabadságharc bukásáig, a harmadikban pedig 1867-ig. Fejezetein belül a kronológia dönt. Különösképpen kitűnik ez a szabadságharc kora utáni események tárgyalásánál, ahol Szűcs éves bontásban tárgyalja a város történetét. Gyakorlatilag tehát ez a ki nem adott tanulmány is évenként vezetett krónika. Illetve értéke ugyanannyi, mint a naplóban egy-egy esztendő összefoglaló áttekintése. Röviden: Szűcs nem akart műfajt váltani, s történetírói kísérletében is megmaradt krónikásnak. Miskolc történetének megírása abban a korban valóban váratott még magára, alig telt el azonban néhány esztendő, s megszületett a város nagy ötkötetes történeti monográfiája. Írója, Szendrei János pedig, ahogy ezt Szűcs remélte, valóban felhasználta krónikáink publikációit, napi feljegyzéseit, történeti tanulmányát. Szűcs nélkül egészen bizonyosan szegényebb lett volna Szendrei monográfiája.

7. A Szűcs Sámuel-krónika történeti, irodalomtörténeti értéke

Bevezetőnkben már elmondottuk, hogy a naplónak igen sok műfajvariánsa lehet. Talán egyetlenegy olyan műfaj sem létezik, amely ilyen tág határok között tudna mozogni, mint éppen a napló. Világirodalmi, magyar irodalmi élete ismert, s röviden érintettük is. Igen közeli rokonságban van a napló az itineráriummal, az omniáriummal. Valamivel távolabbi rokonai az emlékirat és az önéletírás.

A reformkor szükségszerűen teremtette meg a magyar honoratiorban az igényt, hogy élete mindennapjait, a politikai csatározásokat, a heves tudományos vitákat, a nemzet sorsának jobbításáért való személyes és publikus küzdelmeket leírja. Szűcs – írtunk róla – igen sokat olvas. Elsősorban a bontakozó magyar irodalom, a lassan-lassan kifejlődő közéletiség köti le. Minden érdekli, amivel – véleménye szerint a nemzet sorsát elő lehet segíteni, az irodalom, a politika, a védegyelet, a kaszinó, az iparpártoló egyesület, a nemzeti sajtó ügye, a könyvtár, s ki tudja, hogy még mi. Naplója tanúsága szerint már egészen fiatal diákkorában olvassa Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly, Fáy András műveit. Izgalommal tanulmányozza Széchenyi munkáit. Nem említi azonban Vörösmartyt, Jósikát, Bölöni Farkast. Az utóbbiakról öccse, Szűcs Miklós ír naplójában. S ha Miklós kézbe vette ezeknek a könyveit, bizonyos, hogy a vele egy osztályba járó Sámuel is elolvasta munkáit. A miskolci, a késmárki magyar társaság járhatja a kor szépirodalmi és egyéb folyóiratait, s így a magyar irodalom legfrissebb termésével, a politikai élet legfrissebb híreivel kerül közvetlen kapcsolatba. Miklós saját bevallása szerint Kölcsey és Szemere írásai, naplójegyzetei készítették arra, hogy napi élményeit papírra vesse. Scripta manent. Miklós indulása tudatosabb, igényeit tekintve irodalmibb, s jobban felfedezhető benne a közlés vágya. Samu tizenhárom kötete azonban

75. A tervezetnek később tévesen adták ezt a címet: „Szűcs Sámuel naplója 1835–1866 évekből. Hozzá tartozó vázlat 1785-től 1849-ig. Jegyzetek 1800-tól. Ltsz. 53.4390.21.

következetesebb, kitartóbb, s történetibb. Ha Miklóst Kölcsey és Szemere inspirálta, bizonyos hogy bátyjára is ők hatottak.

Olvasta-e valaki ezeket a naplókát? Szűcs írásában egyetlen adatot sem találunk arra, hogy leírt élményeit valaki vagy valakik olvasták volna. Szerényebb volt annál, semhogy naplójegyzetei meghallgatása végett akár legkedvesebb barátait is maga köré ültette volna. Mégis hisszük azt, hogy ezek a kötetek a leghatározottabb közlésvágygal születtek. Első jegyzeteit, vázlatait, amelynek alapján „letisztázta” a ránkmaradt naplót egészen bizonyos, hogy még maga a krónikás semmisítette meg. Ezeket a naplójegyzeteket azonban ő maga is nyersanyagnak tekintette. Életében sokszor átolvashatta korábbi írásait, s ha egy-egy eseményhez, egy-egy személy életéhez évekkal, évtizedekkel később valamit még hozzá tudott tenni, akkor utólag ezt bejegyezte a lap aljába. Így Szűcs életében ez a napló mindig gazdagabb és gazdagabb lett. S ez az egyre értékesebbé váló krónika adott nagyon jó nyersanyagot írójának publikációihoz, vagy Miskolc történetének megírásához.

Tulajdonképpen tehát Szűcs írásai három előkészítő állomás után értek teljessé. Legelsőként vázlatok születtek meg, másodikként ezeket az apró jegyzeteket mondatokká kiegészítve jegyezte be naplófüzetébe, amit már valószínűleg a lapok teleírása előtt kötöttett egybe, s harmadjára született meg a publikáció. A naplónak ez a *tudományos nyersanyag volta* természetesen nem csökkenti Szűcs munkájának az értékét, hanem már eleve megszabja műfaji határait, stíláriis jellemzőit.

Szűcs az iskolában latin nyelven tanult mindent. Maga vallja be, hogy Miskolcon megbüntették azokat a diákokat, akik akár a legköznapibb dolgokat is magyarul akarták elmondani. Az iskola falain belül csak latinul lehetett beszélni. Írása első kötetében ez a *latinizmus* köti gúzsba stílusát. Csak a negyvenes években tud ez a latinos tömörítőkézség, ez az apától és az iskolától is örökölt száraz stílus feloldódni. Írása, íráskézsége szinte évről évre fejlődik, szépíróivá azonban sohasem válik. Író, a szó mai értelmében azonban sohasem akart lenni, hacsak diákkorában nem kísértette meg a gondolat. Naplójának van néhány valóban remekül sikerült fejezete. „Remekel” például öccse halálának leírásánál. Az olvasó feszült érdeklődéssel várja, hogy tulajdonképpen mi lett a fiatal fiú sorsa.

A halálhír leverte Szűcsöt, s ez a fájdalom mintha rákényszerítette volna, hogy a latin nyelvnek a magyarra nehezedő stíláriis nyűgét leveesse. Mondatai oldottabbak, érzékletesebbek, színesebbek lesznek. Sokféle stíluselem keveredik nekrológjaiban, s ez különösképpen a legjobb barátról, Telegdy Pálról írott soraiban fedezhető fel. A latinos mondatszerkesztés elemei itt nem találhatók. Barátja elvesztése feletti fájdalmát tökéletesen tudja érzékeltetni, sorai hitelesekké válnak. Ebben a stílusbán azonban felismerhetők a *retorikus pátoasz*, a *papos kenetesség* elemei. S személyes fájdalmát éppen ezért tudja közvetíteni, mert stílusa újból lazább, képei költőibbek, mondatai olvasmányosabbá lesznek.

Az egyéni élmény hatása érezhető a miskolci ifjúaság választási küzdelemben való győzelmének leírásánál. Az 1843. évi követválasztás során a haladó miskolci fiatal értelmiség a legradikálisabb elemet tudta a megye követi tisztébe juttatni. Ez a győzelem átforrósította krónikásunk írását. S ez a hevület tette ezeket a sorokat valóban hitelessé. Hasonlóképpen érzékletes az 1843. évi miskolci tűzvész leírása.

Ki tudja, honnan származnak jelzői, képei? Hiszen rendkívül sokat olvas. A magyar forradalom „nagyszerű dráma”, s a bukás után „városunk irtóztató kórtanya és egy nagyszerű temető” lett. Az orosz invázióról csak így ír: „a szabadság szent eszméje talizmánul szolgált... a tüzes keleti fajnak”. A rémuralom korában pedig az ország „az abszolutizmus vasvesszeje alatt nyögött”.

Szűcs stílusa évek során fokozatosan elválik az iskolás latinizmustól, s egyre inkább sajátosabbá, egyre inkább egyénivé válik. Férfi korában rendelkezett krónikásunk

a legérettebb, a legolvasmányosabb stílussal. A negyvenes-ötvenes években oly érdekfeszítően tud írni, hogy szinte lehetetlen félretenni naplóját. Később azonban, ahogyan a politikában való családása egyre inkább mélyül lelkében, s ahogyan egyre inkább kialakul benne a tudományaosság igénye, stílusa úgy válik egyre precízebbé, félreérthetlenebbé. Most már önmagában is letisztázta, hogy sem politikusi, sem szónoki babérokra nem érdemes pályáznia, sem pedig szépírói sikerekben nem szabad reménykednie. S ki nem mondja ugyan soha, mégis a hatvanas évektől kezdve szinte minden sorában a történész tudatosságát lehet érezni. Felfedezi, s ez nagyon jó, hogy mások a történetíró s mások a szépíró stílusának követelményei.

Hol hát a helye a magyar irodalomtörténetben ennek a naplónak?

Bizonyos, hogy közreadott reformkori naplóink között nem méltánytalanul foglal helyet. Egy generációval fiatalabb volt Horvát Istvánnál. Szűcs Sámuel naplója – műfaját tekintve – leginkább Horvát István Mindennapijához hasonlít.⁷⁶ Ahogyan Horvát István Pest-Buda néhány esztendejének mindennapját írói tudatossággal örökíti meg, úgy Szűcs a fejlődő vidéki város, Miskolc ötven esztendejének válik krónikásává. Széért a magyar történetírásban, a szűkebb haza, a megye vagy különösképpen Miskolc város történetének leírásánál nem nélkülözhetetlen ez a krónika. Jelentősége tehát elsősorban történeti, helytörténeti jelentőségű. Irodalomtörténeti értéke ennél természetesen sokkal csekélyebb. Szűcs nem szépíró, hanem történetíró volt. S ez a vállalt vagy inkább élete második felében kiérett történetírói tudatosság határozza meg munkája irodalmi értékét.

Véleményünk szerint, ahogyan Budapest joggal gondolt Horvát István Mindennapijának, Győr Ecker János naplójának közreadására, úgy Szűcs naplójának publikálása ugyanilyen fontos. Se szeri, se száma azoknak a naplónak, amelyek ebben az időszakban születtek. Még jóformán a miskolci, illetve Borsod megyei Naplókat sem vették számba.⁷⁷ Közgyűjteményeink számtalan sok naplót, diáriumot, itineráriumot őriznek. Ezeknek még csak a felsorolása is terjedelmes lenne. Kiadásuk alig-alig, számbavételük is csak a legszűkebb keretek között indult meg. Szűcs naplójának jelentősége természetesen sokkal kisebb, mint azoké a krónikásoké, akik életük során neves személyekkel, ismert politikusokkal, híres írókkal kerültek közvetlen kapcsolatba. Szűcsnek ez alig adatott meg, akikkel azonban sikerült kapcsolatot teremtenie, azokról a mai kutató számára is hasznosan ír.

Naplójának elsősorban helytörténeti értéke van. A múlt századi Miskolc történetének kiapadhatatlan forrása. Kultúrhistoriai adatai értékesek és érdekesek. Igen jól használhatóak a szabadságharcról írott jegyzetei. Személyesen vett részt a harcokban, írásai tehát élményszerűek, s hitelesek. A város politikai életének primer forrása Szűcs naplója. Különös jelentőségűek ezen a tárgykörön belül is azok a „fejvezetek”, amelyek

76. Vö. *Horvát István*; Ecker János naplója.

77. Bizonyos, hogy minden közgyűjtemény rendelkezik naplóval, naplószerű feljegyzéssel. A Széchényi Könyvtár anyaga is tetemes. Vö. Kéziratos források az Országos Széchényi Könyvtárban 1789–1867. (Budapest 1950.) Emlékiratok: 323., 842., 932., 966., 1067/a), 1507., 1755., 1765., 1995., 2332., 2379.; naplók, naplószerű feljegyzések: 6., 109., 200., 300., 397., 408., 485., 514., 572., 576., 647., 725., 773., 774., 775., 778., 819., 820., 825., 828., 856., 887., 891., 918., 940., 999., 1072., 1075., 1076., 1078., 1080., 1096., 1137., 1317., 1345., 1365., 1377., 1380., 1488., 1505., 1506., 1516., 1517., 1548., 1563., 1602., 1621., 1623., 1722., 1723., 1756., 1785., 1786., 1787., 1914., 1915., 1930., 1931., 2003., 2007., 2009., 2010., 2022., 2030., 2035., 2196., 2294/a), 2302., 2315., 2353., 2369., 2375., 2398., 2415., 2425., 2467., 2484., 2503., 2521., 2522., 2538., 2543., 2617., 2733., 2735., 2738., 2744/a); útinaplók, útinaplók, útleírások: 253., 344., 557., 560., 747., 868., 1074., 1112., 1666., 1722., 1727., 1936., 1991., 2001., 2303., 2316., 2426., 2427., 2558., 2559., 2648.

a reformkorban, s azon belül is a negyvenes években született írások. Krónikásunkat gazdaság- és társadalomtörténeti adatok alig vonzzák. Sem a születő nagyipar, a vasgyár, sem a város és a megye mezőgazdaságának fejlődése nem köti le érdeklődését. Tulajdonképpen társadalom- és gazdaságtörténeti adatot alig találunk ezekben a terjedelmes naplókötetekben. Igen hasznosak útirajzai. Ezek közül is különösképpen lengyelországi, bécsi, és pesti élményei olvasmányosak, a történetész számára nélkülözhetetlenek nekrológjai. Ezekben igen alaposan, többnyire személyes forrásai alapján gyűjti össze egy-egy meghalt kortársának életrajzi adatait. Naplójának szépírói értékei is vannak. Különösképpen kiemelkednek azok a részletek, amelyek inspirálják a szerzőt a részletességre, így megejtőek a miskolci tűzvészről, az egész várost elpusztító árvízről írott sorok. S ha itt Szűcs nem is szépírói, de újságírói, riporteri babérokra mindenképpen érdemes lenne.

Szűcs mint történetíró is figyelemre méltó. Előtte senki, csak legfeljebb Kún Miklós⁷⁸ és Benkő Sámuel⁷⁹ gondolt arra, hogy Miskolc történetét egyszer meg kellene írni. S ehhez, a maga módján ugyan, de hozzá is kezd. Sajnos csak élete utolsó éveiben kezdett kutatni. Publikált írásai talán több kötetet is kitenének. Hozzáfog Miskolc történetének a megírásához is. Ezt azonban, sajnos nem fejezte be. Különösképpen jelentős tevékenységet végzett, névtelenül, Szinnyei irodalmi életrajz lexikona előmunkálataiban. Publikációi, naplójegyzetei, személyes ismeretei jelentősen gazdagították Szendrei Miskolc-monográfiáját.⁸⁰

Meg kell állapítanunk, hogy a miskolci krónikások sorában Szűcs Sámuel a legjelentősebb. Az ő naplója a legprecízebb, az ő kitekintése a legátfogóbb. Ez indokolná a kéziratos kötetek megjelenését. Úgy hisszük, hasznos olvasmány lenne ez az érdeklődők számára, tanulságos a történelmet tanuló ifjúság számára, s még eléggé fel nem fedezett forrás a kutatótörténész számára.

IRODALOM

Belitska Scholtz Hedvig

Fejezetek a miskolci színészet történetéből II. In: Miskolci Nemzeti Színház 1823–1973. Miskolc, 1973. Szerkesztő: Katona Ferenc. 6–10.

Benkő Sámuel

Topographia oppidi Miskolc historico medica. Miskolc, 1818.

Bodgál Ferenc

Szűcs Sámuel lengyelországi utazása 1839-ben. Borsodi Szemle 1963. 2.

Bodolay Géza

Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Budapest, 1963.

Bodolay Géza

Petőfi diáktársaságai. Budapest, 1973.

Csorba Zoltán

Miskolc és Borsod az irodalomban. Miskolc, 1942.

Csorba Zoltán

Petőfi, Tompa, Jókai Miskolcon és Borsodban. Borsod-Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet. 4. Miskolc, 1966.

Ecker János

naplója. Fordította: *dr. Bay Ferenc*. Szerkesztette és a tájékoztatót írta: *Pernesz Gyula*. Kisfaludy Könyvtár füzetek 2. Győr, 1973.

78. *Kún Miklós*: i. m.

79. *Benkő Sámuel*: i. m.

80. *Szendrei*: i. m.

Fülöp Attila

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1842–1963. Miskolc, 1964.

György Eszter

Fejezetek a miskolci színház történetéből II. In: Miskolci Nemzeti Színház 1823–1973. Miskolc, 1973. Szerkesztette: *Katona Ferenc*. 10–19.

Horvát István

Mindennapi. Horvát István Pest-budai naplója 1805–1809. Szerk.: dr. Temesi Alfréd és dr. Szauder Józsefné. (Budapest, 1967.)

Kéziratos források az Országos Széchényi Könyvtárban. 1789–1867. Budapest, 1950. Összeállította: az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának munkaközössége. Budapest, 1950.

Kilián István

A Védegylet Borsodban. Klny. Történelmi Évkönyv 1965. évi számából. Miskolc, 1965.

Kilián István

Szűcs Sámuel naplója II. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII. Miskolc, 1968. 267–297.

Kilián István

Szűcs Sámuel naplója II. In: A Herman Ottó múzeum Évkönyve VII. Miskolc, 1968. 267–297.

Kilián István

Munkácsy Mihály Miskolcon. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 8. Miskolc, 1969. 33–37.

Kilián István

Kis Dániel önéletrajzi naplója (1784–1838) In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. Miskolc, 1970. 227–251.

Kilián István

Adatok egy reformkori miskolci diák színházi műveltségéhez. (Az első miskolci színház megnyitásának 150. évfordulójára.) In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 11. Miskolc, 1972 a) 60–74.

Kilián István

Irodalmi diáktársaság Miskolcon a reformkorban. Borsod–Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet 9. Miskolc, 1972 b)

Kilián István

Gyalog, szekéren, gyorskocsin, vonaton Pestre. (XIX. századi kéziratos naplók a Pestre utazásról.) In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 10. Miskolc, 1972 c) 53–60.

Kilián István

Törökverő magyarok az iskoladrámákban. In: Az Egri Múzeum Évkönyve. 1973–1974. (XI–XII.) Eger 1974 a) 171–192.

Kilián István

Egy miskolci diák lengyelországi utazása 1839-ben. In: a Herman Ottó Múzeum Közleményei 13. Miskolc, 1974 b) 44–54.

Kiszely Gyula

A diósgyőri új vasgár (1868–1960) In: *Soós Imre: Kiszely Gyula–Zádor Tibor: Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből 1770–1960.* Miskolc, 1970. 44–51.

Komáromy József

Herman Ottó telekvétele Lillafüreden. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 10. Miskolc, 1972. 29–35.

Kordos László

Újabb adatok Jókai tardonai tartózkodásáról. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 10. Miskolc, 1972. 64–73.

Kovács Gábor

A miskolci ev. ref. főgimnázium története. Miskolc, 1885.

Kún Miklós

Miskolcz múltja, jelene tekintettel a jövőjére. Miskolc, 1842.

Leszih Andor

Régi miskolci krónikások. Borsodi Szemle. 1959. 3.

Marjalaki Kiss Lajos

Érdekes adatok Miskolc múltjából és jelenéből. Vármegyei Szociográfiák. Borsod Vármegye. 1939. 14–18.

Marjalaki Kiss Lajos

Miskolc népességének fejlődése. Borsodi Földrajzi Évkönyv. II. Miskolc, 1959.

Sárközi Andor

A nemzetőrség készen áll. Miskolc, 1948.

Stoll Béla

A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. 1565–1840. Budapest 1963.

Szendrei János

Miskolcz város története 1800–1910. IV. V. Miskolc, 1911.

Szinnyei József

Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Budapest, 1891–1914.

Szűcs Lajos

Naplójegyzetek. Borsod 1883. 18., 19. szám

Szűcs Miklós

naplója. Sajtó alá rendezte és a tanulmányt írta. Kilián István, Miskolc, 1981.

Szűcs Lajos

Nemzeti őrsereg alakulása Miskolcon 1848 március havában. Borsod megyei Lapok. 1898. 26.

Szűcs Lajos

Hogy és hol született a dicső 9-ik zászlóalj egyik százada 1848 tavaszán? Borsod megyei Lapok. 1898. 35. szám.

Szűcs Lajos

A borsodi tízhetes önkéntes nemzetőr zászlóalj alakulása és a pákozd–sukorói csata. Borsod megyei Lapok 1898. 78. sz.

Szűcs Lajos

Az 50 év előtti nagy napok idejéből. Borsod megyei Lapok 1899. 28. szám.

FÜGGELÉK

Szűcs Sámuel bibliográfiája

Szűcs Sámuel bibliográfiáját 1966-ban már közreadtuk. Azóta adatainkat kiegészítettük részben újabb Szűcs Sámuelről származó írásokkal, részben pedig a rá vonatkozó jegyzetekkel.

1. 1848 második felében a Pesti Hírlap levelezője volt névtelenül.
2. Korponai József (nekrológ) Magyar Hírlap 1850. 207. szám.
3. Naplójegyzetek 1800–1866-ig. Borsod-Miskolci Értesítő (BMÉ)
1881. 1–21., 48–50., 52. sz.
1882. 1–3. sz.
1883. 11–13., 16., 18–20., 46–49. sz.
4. Emléksorok Miskolcz színészetéből a legrégebb időktől 1882. október 28-ig. Borsod megyei Lapok (BmL) 1882. 86., 88., 90., 92., 94., 96., 98., 100., 103., 104. sz.
5. Miskolczi színlapok ügyében BmL 1883. 17. sz.
6. 1829. 1834-iki földrendések Miskolczon. BmL 1883. 27. Közölte idősebb Szűcs Sámuel jegyzeteiből Szűcs Sámuel.
7. Kazinczy Ferenc levele Barkassy Ádámmal. Alsó-Regmec. 20. febr. 1788. Közli: Szűcs Sámuel. BmL 1883. 29. Vö. Figyelő 1883. XIV. 390.
8. Vandrák András eperjesi tanár félszázados ünnepélye alkalmából BmL 1883. 73. sz. Vö. Figyelő 1883. XV. 319.
9. Palóczy László levelei Szűcs Sámuelhez. Közli: Szűcs Sámuel BmL 55–72. Vö. Figyelő 1883. XV. 24. Csak azokra a levelekre hívja fel Szinnyei a figyelmet, amelyeket Palóczy idősebb Szűcs Sámuelnek, a Magyar Tudós Társaság első közgyűléséről írt. BmL 1883. 66–68.
10. Emlékezés Kossuth Lajosról (Miskolczon léte alkalmából) BmL 1883. 76. sz.
11. Palóczy László két beszéde. BmL 1884. 5. sz.
12. Adatok Miskolcz nyomdászatához és ugyanannak valamint Borsod megyének irodalmához. BmL 1884. 32–41. Vö. Figyelő 1884. XVI. 80.
13. Észrevételek Hegedűs Lászlóról BmL 1884. 18. sz.

14. Adatok Borsod megye régi jegyzőkönyvéből és a miskolczi helv. hitv. egyház múltjából. Idősebb Szűcs Sámuel jegyzetei alapján összeállította Szűcs Sámuel. BmL 1884. 59. sz.
15. Pótadatok Miskolcz nyomdászatához és irodalmához. BmL 1884. 64–71. Vö. Figyelő 1884. XVII. 80.
16. Újabb pótadatok Miskolcz és Borsod megye irodalmához. BmL 1884. 93–96. Vö. Figyelő 1884. XVII. 80.
17. Észrevételek „A cassino hivatása” című cikke. BmL 1884. 97.
18. A miskolczi nemzeti Cassino életéből BmL 1885. 1–5. sz.
19. Borsod megye és Miskolcz a magyar tudományos akadémia, a Kisfaludy és a Petőfi Társulat irányában. BmL 1885. 25–26. sz.
20. Színészeti és nyomdászati adat BmL 1885. 49. sz. Vö. Figyelő 1885. XIX. 239.
21. Legújabb pótadatok, Miskolcz és Borsod megye nyomdászatához és irodalmához. BmL 1885. 97–98. sz. Vö. Figyelő 1886. XX. 80.
22. Gróf Reviczky Ádám borsodi főispán, és beiktatása BmL 1886. 71–73.
23. Az országos hírlap könyvtár érdekében kérelem. BmL 1885. 84. sz.
24. Miskolci színlapok a régebbi időből. BmL 59–60. sz., Vö. Figyelő 1886. XXI. 224.
25. Miskolczi okmányok a tizenhetedik századból. BmL 1886. 15–16. sz.
26. „Hibaigazítás” (A Jókainéval kapcsolatos cikkekre válasz.) BmL 1886. 9. sz.
27. Miskolcz 1848 és 1849-ben. Borsod-Miskolci Közlöny (BMK) 1886. 48–50.
28. Miskolczi jegyzetek a szabadságharc idejéből. (BMK) 1886. 95. sz.
29. Emléksorok Kún János Miskolcz Városának 1869–1872-i országgyűlési képviselőjéről. BMK 1887. 13. sz.
30. Kérelem az országos hírlap, könyvtár ügyében. Leközlök: BMK 1887. 15. sz., BmL 1887. 19. sz., (BMÉ) 1887. március.
31. Az ügyvédi karról és az ügyvédi oklevéllel bírt elhúnytairól BmL 20–26. sz.
32. Borsod vármegye és Miskolcz város levéltárai 1855-ben BMK 1887. 57. sz.
33. Emlékjegyzetek borsodi és miskolci elhúnytairól BmL 1887. 57–66. sz. Vö. Figyelő 1887. XXIII. 320.
34. Ellenkező hatás Uram-Bátyám II. kötet 33. sz.
35. Kifordított esküforma uo.
36. Felfedezés uo.
37. Másként magyarázza uo.
38. Hathatós imádság uo. II. 34.
39. Ez is mentség uo.
40. Nótisztelet uo.
41. Törvényszék előtt uo. II. kötet 36. sz.
42. Csizmadia észjárás uo.
43. Vagy vagy. uo.
44. Borsod vármegye 1838 novemberi közgyűlése. BMK 1887. 84–85. sz.
45. Borsodi és miskolczi irodalmi adatok. BMK 4–7., 11–14., 17., 20., 23. BmL 57. Vö. Figyelő 1887. XIII. 320.
46. Egy Rákóczi okmány. BmL 1888. 29. sz.
47. Újabb emléksorok Miskolcz színészetéből. BmL 46–49.
48. Miskolczi és Borsod megyei adatok hazánk 1848/49-i véderejéhez. BmL 1888. 73–82.
49. Borsodi és Miskolczi irodalmi adatok. Hírlapirodalom, folyóiratok sat. BMK 1888. 11–12. Vö. Figyelő: 1888. XIV. 392.

DAS TAGEBUCH VON SÁMUEL SZÜCS

Das Tagebuch von Sámuel Szűcs wurde vor ungefähr zwei Jahrzehnten zur Ausgabe von István Kilián vorbereitet.

Das außerordentlich umfangreiche Material konnte bis jetzt nicht herausgegeben werden, die einführende Studie erscheint hier zum ersten mal. Samuel Szűcs ist am 2. April 1819 in Miskolcz geboren. Er lernte im Gymnasium der reformierten Kirche in

Miskolc, später in Eperjes, wo er auch Deutsch gelernt hat, anschließend im Lyceum der evangelischen Kirche von Késmárk. Sein Taufpate war der berühmte Politiker der Reformzeit in der Stadt Miskolc, László Palóczy. Nach den Studien war er Advokat, Anwalt, Tafelrichter, zur Zeit des Freiheitskrieges Stadtnotär. Sein Tagebuch beginnt er in den 30-er Jahren des 19. Jahrhunderts unter dem Einfluß von Bertalan Szemere zu schreiben, er führt es bis zum November 1889. In seinem Leben war er in Polen, in Wien, und in den bedeutenden Städten des historischen Ungarns, daher können seine Schriften vielen ungarischen Lokalhistorikern nützliche Daten geben.

In der Familie Szűcs war das Führen eines Tagebuchs eine Tradition. Sein Vater, seine Brüder Miklós und Lajos haben sich damit beschäftigt, so haben alle drei Brüder die Ereignisse und Jahre der Reformzeit und die des Freiheitskampfes in Miskolc und im Komitat Borsod erwähnt.

In dieser Studie prüft István Kilián die Tätigkeit von Szűcs als die des Tagebuchführers und Lokalhistorikers. Zu seinem Tagebuch macht er – wie er berichtet – im voraus Notizen, die er später in Sätze umformt und in die Tagebücher einträgt. Charakteristisch für ihn ist, daß er die wichtigsten Ereignisse des Jahres am Jahresende zusammenfaßt, die nützlichen politischen und öffentlichen Lehren für das nächste Jahr zieht.

Sámuel Szűcs versuchte auch lokalhistorische Schriften zu fertigen, die er zum Teil in den Blättern von Miskolc und vom Komitat Borsod zu publizieren, ein Teil seiner Schriften wird in seinem Verlaß im Otto Herman Museum aufbewahrt. Die Studie von Kilián gibt auch die Publikationen von Szűcs, davon kann man erfahren, daß er ein aktiver öffentlicher Mensch der Stadt Miskolc im 19. Jahrhundert war. Seine Schriften sind wie folgt: 1. Biographische Daten, mit seinen ausgegebenen Werken, 2. Skizzen zu seinem historischen Werk von 1785 bis 1849, 3. die Geschichte der Stadt Miskolc zwischen 1800–1866. Aus diesem historischen Material fehlen leider seine Bemerkungen über den Freiheitskampf 1848–49.

Die Studie erfaßt auch die Immobilien von Sámuel Szűcs. Der Verfasser, István Kilián möchte eine Antwort auf die Frage bekommen, ob der Tagebuchführer genügende materielle Basis zur unabhängigen Lebensweise gehabt hat. Aufgrund der Archivdaten kann man feststellen, daß Sámuel Szűcs zu den ärmerenmittleren Besitzerfamilien gehörte; es kann die Ursachesein, daß er im staatlichen und kirchlichen öffentlichen Leben verschiedene Funktionen gehabt hat.

Kilián systematisiert die Daten des Tagebuchs von Sámuel Szűcs, er nimmt an die Reihe die historischen, politisch-historischen, literaturgeschichtlichen Daten. Er berichtet über die im Tagebuch erwähnten kulturhistorischen Daten, Reiseerlebnisse und viele andere Fragen. Die oben aufgezählten Daten beweisen einwandfrei, daß die ortsgeschichtlichen, literaturgeschichtlichen, kulturhistorischen Werte des Tagebuches von Szűcs der Aufmerksamkeit würdig sind.

István Kilián

A CUKRÁSZDÁK TÖRTÉNETE, CUKRÁSZOK ÉS MÁS „ÉDES”-MESTERSÉGEK MISKOLCON

DOBROSSY ISTVÁN

Magyarországon a cukrászatot a 19. század közepéig művészetnek tekintették, a cukrászokat nem sorolták az iparosok közé. Képviselői céhen kívüliek voltak, szemben a pékekkel, vagy a bábsütőkkel, mézeskalácsosokkal.¹ A cukrász elnevezés is késői, első előfordulásai a 19. század első harmadából származnak.² A „cukrászda” elnevezés pedig a 19. század végén kerül be a köztudatba.³ Miskolcon 1834-ben utal az első adat arra, hogy bizonyos Zuan Rudolf „czukkor sütemény készítő” mester letelepedési engedélyt kér a várostól.⁴ 1842-ben Schweitzer-mester „czukorsültek, italok és fagyalt”-készítményeit ajánlja a miskolci közönségnek.⁵ Ugyancsak az ő nevével találkozunk egy 1862-ben készült beadványon, amelyen már czukrász-segédnek nevezi magát, s kéri a városi tanácsot, hogy járuljanak hozzá franciaországi tanulmányútjához.⁶ Miskolcon tehát a 19. század közepén lesz a művészetből mesterség, a mesterség képviselője cukrász lesz, s a cukor, fagyalt és édes italok árusító helye pedig cukrászda. Amíg kialakul az önálló miskolci cukrászat – az ország más városaihoz hasonlóan – francia és olasz kapcsolatok érvényesülnek; nálunk svájci cukrászok jelennek meg, a miskolciak pedig elsősorban Franciaországban igyekeznek elsajátítani a mesterséget.

1883-ban Miskolcon számba vették az iparosokat, s a különféle mesterséget képviselők között 126 kocsmárost, 9 vendéglőst, 15 kávést, 3 cukrászt, 4 mézeskalácsost és 26 péket találtak.⁷ Az 1519 mesterember közül az étkezést, vendéglátást 183-an szolgálták. Hat és fél évtizeddel később, 1949-ben készült kimutatás a város területén lévő vállalkozásokról, ipari üzemekről. Ekkor 329 működő egységet vettek számba, feltüntetve mindegyiknek a telephelyét, a végzett munka jellegét, s az alkalmazottak számát.⁸ Innen tudjuk, hogy Miskolcot kenyérrel, pékáruval, süteménnyel 38 sütőde látta el, de az összeírás *süteménykészítő* elnevezéssel megkülönböztette a cukrászokat. Ekkor 15 mester, ugyanennyi műhely és elárúsítóhely, valamint 29 inas és segéd képviselte a miskolci cukrászatot. A mézeskalácsosságot mindössze egy személy képviselte, csakúgy, mint 1779-ben amikor először találkozunk a városban bábsütővel.⁹

A cukrászmesterséghez áll legközelebb a cukorka- és csokoládékészítés ismerete. 1949-ben mindössze kettő volt Miskolcon, de az egyidőben működő, kezdetben kézi-

1. Gundel I.–Harmath J., 1982. 31.

2. A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára, 1967. 460.

3. A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára, 1967. 460.

4. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára, ltsz.: 53.4626.1.

5. Szendrei J., 1911. (IV.) 654.

6. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, 1602/b. 10. doboz.

7. Borsod megyei Lapok, 1884. január 3.

8. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XXI. 511/b. 1. doboz.

9. Szendrei J., 1911. (IV.) 623.

erővel üzemelő műhelyek száma soha nem haladta meg a négyet.¹⁰ Többnyire rövid ideig tartó, nem számottevő tőkére épülő vállalkozások voltak, s működésükkel a várostörténet eddig nemigen foglalkozott. Alábbiakban, amikor számba vesszük a miskolci nagyhírű cukrászdákat, vagy azokat, amelyekre csak szórványadatok utalnak, mint tárgykörhöz tartozókról, vázlatosan szólunk a miskolci „édes-mesterekről”, a cukorka- és a csokoládégyártókról is.

A RORÁRIUS CUKRÁSZDA

(A 19–20. században Jost, Silvestri, Prevosti, Rábel, Rorárius tulajdonosnevekkel volt ismeretes)

Lövey József miskolci cukrászmester, aki Rábel Albertnél tanulta az édességkészítés művészetét, személyesen is ismerte az üzletben gyakran megforduló jeles orvost, a miskolci Erzsébet Közkórház belgyógyászati osztályának vezetőjét, *Henszelmann Aladárt*. S természetesen munkáját is, amely a „Miskolci biedermeier” címen, a *Reggeli Hírlap* hasábjain látott napvilágot, 1934-ben.¹¹ A miskolci cukrászat történetét ő írta meg először, s a legkorábbi adatai, ismeretei Silvestri Jakab azóta eltűnt kéziratok naplójából származtak. Leírása nemcsak a közvéleményt, hanem a téma kutatóit is befolyásolta, hiszen elérhetetlen alapinformációk sokaságát tartalmazta. *Rózsa Tibor* – e téma érdemi kutatója – az 1825–1895 közötti időszakot dolgozta fel. Levéltári kutatásai, feldolgozásának tudományos módszere alapvető ismeretekkel gazdagította a „svájci cukrászok miskolci korszaká”-t.¹² Az ezt követő, ún. Rábel–Rorárius időszak az utóbbi kutatások eredményeként (levéltári dokumentumok, visszaemlékezések) vált ismertté. Alapvetően új adatok kerültek elő az államosítás időszakából, s így vált ismertté az ún. „Béke-cukrászda” története. 1971. nov. 23-án adta közre a miskolci napilap, hogy „a Széchenyi u. 3–5. sz. épületeket (volt Rorárius cukrászda) 1971. nov. 25-én, csütörtökön reggel 6 óra 45 perckor robbantással szanálja” a város.¹³ Ezzel lezárult ebben az épületben a cukrászda története, hogy több, mint másfél évtized után a HungárHotels felújított Pannónia Szállodájának földszinti részén, a Kossuth–Széchenyi utcák sarkán megnyíljon az új Rorárius cukrászda. 1990 áprilisában városi szenzációnak számított, hogy jogviták miatt lekerült az eredeti felirat, s azóta a „Rori Cukrászda” fogadja vendégeit.¹⁴ E vázlatos áttekintés után a cukrászda történetéről ismereteinket az alábbiakban összegezhethetjük.

A Korona Szálloda (napjainkban az Avaz Szálloda helyén működő különféle, ideiglenes vállalkozások, üzletek) mellett, a Pátria üzletház helyének egy részén 1745-ben Vay Ábrahám vásárolt telket a Kecskeméti örökösöktől. 1755-re itt épült fel az ún. Vay ház, amelynek jelentős része még a 18. században görög kereskedők tulajdonába (részben bérletébe) került. (Ez nem tévesztendő össze a mai Széchenyi u. 12. sz. alatti másik Vay-„kúriá”-val.) A Domby-féle felmérés és telkes térkép 1817-ben

10. Az összeírás szerint 1913–1928 között működött a Szeles utcán a „Felsőmagyarországi Cukorkagyár, Deutsch és Pollák Rt.” részben ennek volt jogutódja, másrészt az üzem gépeinek felhasználója az 1930–1949 között üzemelő „Kálmán Imre cukorka és csokoládégyár”. Ugyanúgy a Széchenyi u. 96. alatt működött, mint „Oprável Lajos cukorka- és csokoládékészítő”. A Búza tér 8. szám alatti telephellyel 1918-ban alapították a „Miskolci cukorgyár”-at, de egy évtized után nyersanyaghiány miatt meg is szüntették.

11. *Henszelmann A.*, 1934. február 25.

12. *Rózsa T.*, 1975. 241–267.

13. Észak-magyarország, 1971. november 23.

14. Észak-magyarország, 1990. április

a 470 négyszögöl nagyságú telken álló ház tulajdonosának Rosa Antal görög kereskedőt tünteti fel, s a ház „Miskolc, 2691” sorszámot kapott.¹⁵

I. Ferenc császár 1828-ban gr. Reviczky Ádám bécsi mágnást nevezte ki Borsod vármegye főispánjának. A császári udvarban élő főúr – akinek Firenzében is volt lakása –, Miskolcon nagy beiktatási ünnepséget rendezett.¹⁶ A beiktatási ceremóniára Jost mestert hozatta magával, aki letelepedett a városban, s már 1828. júl. 20-án megnyitotta üzletét, amely az első, kávéházzal egybekapcsolt „czukorsüteményes bolt” volt Miskolcon. Ezzel kezdetét vette a svájci cukrászok több, mint fél évszázados miskolci tevékenysége.

Jost mester 1833-ban halt meg. Az avasi temetőben megtalálható síremlékén Adolf keresztnév szerepel, a sírkő hátlapjára az 1890-ben meghalt Müller Oszkár neve is fel van vésvé, s e kérdéskör szakértője, Rózsa Miklós joggal kételkedett abban a feliratban (is), amely így olvasható: „Adolf Jost Gest (or)ben den... Mai 831. Miskolczi czukrász-
ipar megalapítója 1828. évben.”¹⁷ Ti. 1828-ban a „czukrász-
ipar” fogalom még nem volt ismeretes. Kiderítette azt is, hogy Adolf a „Helvécius” Jost János fia volt. Így indokolt, hogy a sírkő Jost János cukrász sírját jelöli, tehát az első cukrászmestert Miskolcon Jost Jánosnak nevezték. (1928-ban a vármegyei házában a miskolci cukrászat centenáriuma alkalmából leleplezték Reviczky Ádám egészalakos képét. Itt hódoltak a miskolci cukrászok, s erre az alkalomra újították fel az avasi temetőben a sírkövet is. Nagy valószínűséggel állítható, hogy a már nem olvasható felirat helyére új név került, s így vonult be a köztudatba Jost mester fiának a neve. A napjainkban már ismét megkopott síremléken ezért olvasható Jost Adolf neve.)

1833-ban Zuan Rudolf cukrász fordult a város képviselő-testületéhez letelepedési engedélyt kérve. Kérvényének szövegét nem ismerjük, de az arra készült válaszlevelet igen, s ezt jelenleg a Herman Ottó Múzeum történeti gyűjteménye őrzi.

Ezt a különleges értékű dokumentumot alábbiakban szó szerint közöljük: „Mi Privilegiált Coronalis Miskólcz Városa Bírája, és Tanácsa adjuk tudomásul mind azoknak, a kiknek illik ezen Levelünknek rendiben hogy a midőn Mi az alább írt Esztendőben, Hónapban és Napon Városunk némely köz Dólgai fel vétele és el intézése végett Városnak Köz Házánál öszve jöttünk, s ülést tartottunk vólna: akkoron Betsületes Zuan Rudolf, mesterségére nézve Czukkor Sütemény Készítő Folyamodó Levelével az eránt keresett meg Bennünket, hogy ő Lakását Szabad Királyi Eperjes Városából Városunkba által tenni, s ennek tagja lenni kívánván, Őtet lakossaink száma közé fogadnánk be Mint hogy nevezett Zuán Rudolf eddig jó maga viseletét s erköltsi tulajdonságát az előttünk be mutatott Bizonyosság levele által hitelesen bizonyítván ennél fogva benne továbbra nézve így egy hasznos polgárt reményleni lehetne. Őtet a kebelünkbeni Lakosok száma közzé be fizetvén a köz határozás következtében a Város Köz Szükségeit Fedező Cassába 12 conventius fkat, az Uradalmi Tettes főbb tisztség jóvá hagyása mellett be vettük, és be iktattuk. Melyről is a többször nevezett Zuán Rudolf kívánságához képest ki adattuk ezen Városunk Pecsetjével meg erősített Bizonyosság Levelünket. Miskolczon, Augustus Hónap 30dik Napján 1833dik Esztendőben Tartott Tanács Gyűlésünkől. Privilegiált Coronalis Miskólcz Városa Bírája és Tanácsa. Kiadja ezen Privilegiált Város Hites Fő Jegyzője Kóródi Ferencz.” Az eredeti levél szövege alatt megjegyzés: Ezen engedelem levél előttem bemutatván ezennel az uradalom részéről helybenhagyattatik. Miskolcon Karácson hava 22^{kén} 1834. Vachtler Albert... úgymint az uradalmi Igazgatónak ez időben felhatalmazott Helyetese.

15. Marjalaki Kiss L., 1957. 111.

16. Szendrei J., 1911. (IV.) 220–231.

17. Rózsa T., 1975. 245.

A kérvény, a jóváhagyó, majd az ezt megerősítő koronauradalmi záradék után Zuan Rudolf „munkahelyét” Jost korábbi üzletében jelölték ki. Erről meggyőző az a feljegyzés, mely szerint „...néhai Jost János úrnak minden mesterségéhez tartozó készülékeit annak özvegyétől” megvásárolta.¹⁸ Zuan néhány évet együtt dolgozott Silvestri Jakabbal (1807–1869), majd Eperjesre költözött, ott folytatta szakmáját, s ott is halt meg.

Silvestri munkájáról, üzletviteléről az 1833–1869 között vezetett, s Henszellmann által még ismert napló szolgáltat adatokat. A kínálat piskóta, vajastészta, linzer, gril-lage, karamell, makron-massza, catalani kenyér, paganini volt, italként ánizsos köményes likört, rostopsint rummal, hideg és meleg puncsokat szolgált fel, de vendégei fogyaszthattak fagyaltot is.

1842-ben Silvestrinek üzleti vetélytársa akadt. Lehet, hogy korábban is létezett, de csak azért ismerjük 1842-ből, mert ekkortól jelent meg hetente egy alkalommal az első városi lap „Miskolci Értesítő” címen. A vetélytárs Schweitzer Adolf cukrász volt a Színház melletti épületben (az egykori Széchenyi u. 23. sz. alatt, amelyet 1963/64-ben bontottak le). Innen a mester „tisztelettel jelenti, a t. cz. közönségnek, minek utánna a múlt Pesti vásár alkalmával a Czukrási mesterséghez szükségeseket jutalmasabb áron, mint másszor vásárolván s az általa elő állítatni szokott süteményeket és italokat ő is jutalmasabb áron, mint akkoráig fog szolgálni 's a' következő árra leszállítja u. m. mandola torta mely edig 2 fr. 30 kr. vcz. volt, jövődre 1 fr. 40 kr. és ehez hasonlóan minden egyéb torta néműeket; nem különben Liquörök mely ekkoráig 50 kr. volt, 36 kra leszállított ugy szinte az apróbb süteményeket is krajczárral olcsóbban ajánlja.”¹⁹

1846-ban meghalt Giovanni Mária, Silvestri 1818-ban született első felesége. A mester még ez év őszén házasságot kötött az 1825-ben született Prevosti Sárával. Az üzlet feletti lakásában – amely már ekkor saját tulajdonát képezte – együtt élt nejével, 1869-ben bekövetkezett haláláig.²⁰ Halála után özvegye, s első feleségének öccse, Giovannini Rudolf (1824–1871) osztoztak az üzletben. Utóbbi halála után özv. Giovannininé lesz az üzlet vezetője. Ő vette maga mellé Prevosti Oszkárt, aki 1876-tól bejegyzett vezetője lett a cukrászdának. Prevosti 1851-ben szintén Svájcban született.²¹ Silvestri Jakabné, Prevosti Sára bátyjának, Antalnak örökbefogadott fia volt.²² A miskolci levéltárban fellelhető egyéni cégek iratai között (lajstromában) 1876. júl. 11-én jegyezték be, feltüntetve azt, hogy mindaddig vezette műhelyét, amíg nagynénje élt. Amikor 1895-ben meghalt Silvestri özvegye, Prevosti Sára, beszüntette üzletét Prevosti Oszkár is.²³ Ebben az évben nyitotta meg üzletét Rábel Albert, de a ház csak 1905-ben került tulajdonába.

Ezzel zárult a svájci cukrászok korszaka Miskolcon, s elkezdődött egy új, amelyet 1895–1938 között a lőcsei cukrászmester, Rábel Albert neve fémjelez.

A ma még élő (1990) cukrászok közül többen emlékeznek Rábel Albertre. Lövey József nemcsak nála tanulta a mesterséget, hanem tárgyi emlékekkel is rendelkezik.

18. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációja (a továbbiakban: HOM.HTD.) ltsz. 76.29.1.

19. *Szendrei J.*, 1911. (IV.) 645.

20. Síremlékük két évtizeddel ezelőtt az avasi temetőben még fellelhető volt.

21. Miskolc városi 1880. évi népszámlálás. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, IV-B. 1602/g. 7. k.

22. A Miskolci Királyi Törvényszék iratai. Cégbírósági iratok. VII-1/d. Ce. 179. *Rózsa T.* 1975. 263. a tanulmány 125 jegyzetpontjában G. Maurizió 1972. febr. 23-i levélbeli közlésére hivatkozik.

23. VII-i/d. Ce. 179.

Visszaemlékezései szerint feltűnő volt a cukrászda kirakata, amelyben grillage-ból készült házikó, meg torták voltak közszemlére kitéve. Rábel három évre vette fel tanulósnak. A megállapodás szerint a fehérenmű-felszerelésről, a mosásról, vasalásról a tanulósnak kellett gondoskodni. Kosztot, szállást, s természetesen a szakismeret elsajátítását Rábel mester biztosította. A háromszori étkezés benne foglaltatott a megállapodásban, de kimenő nem járt a tanulósnak. „Reggeltől estig, estétől reggelig bent kellett lenni, nem engedte meg, hogy az ő tanulója az utcán csavarogjon. Reggel ötkor volt az ébresztő, s a napi munka a kemence begyújtásával kezdődött. Ez rendes péki kemence volt. Hosszú, méteres rönköket raktunk be, s amikor az leégett benne, akkor volt egy linderes fiú, aki kitakarította, mert ehhez erő kellett. A kemencének legkésőbb reggel hétre előkészített, felfűtött állapotba kellett lenni. Valamire való cukrásznak ekkorra már el kellett készíteni a briós és a kalács tésztáját. Reggel első készítményünk volt a kávé és a kalács, a vajás tészta és az ún. írók kifli” – emlékezik vissza tanulóéveire Lövey József.

Ez volt Miskolcon az a cukrászda, amely a 30-as években mindennel foglalkozott. Így gyógycukorka előállításával, forgalmazásával is. A gyógyszerészek összeállították a szükséges porokat, s Rábelék (akár egy-egy vevő kedvéért is) beledolgozták a leginkább megfelelő cukormasszába. Névre szólóan így került aztán vissza a gyógyszerertárhoz. „Még én magam is csináltam ilyeneket – mondja Lövey József. Persze volt mindenféle béles, krémek, torták, minjomok, s mindenféle olyan válogatott sütemények, amiknél szebbet, jobbat és különbet ma sem csinálnak.”

„A cukrászda kapujából, ahogy az utcáról bementünk balra volt a kávékonyha, innen lehetett bemenni a cukrászdába, vagyis a sütödébe, ahol a kemence volt. És dolgozott a három cukrász. Rábel bácsi pedig a vendégekkel foglalkozott. Nagyon kellemes, kedves lőcsei ember volt, aki a németen, magyaron kívül még más nyelveken is beszélt. Előkelő volt a vendégsége is.”²⁴ A cukrászda hétköznapi, de mindenki által természetesnek vett hangulatát sajátos, olyan magánügy zavarta meg, ami akkor a miskolciak sokaságára tartozott: „... katonazenével és parádéval asszonyt temetnek a Biedermeier portáról. 'Több, mint negyven évig cukrászdám lelke volt' – kesereg életpályájáért összetörve a mester. A háború nagyszonya volt. Negyven ágyat tartott fenn hónapokig a sebesült katonáknak, teljesen saját erejéből... Mint katonát temették.”²⁵

1928 a miskolci cukrászat megszületésének centenáriuma volt. A Reggeli Hírlap jún. 6-i száma a következő hírt jelentette meg: „a centenáriumok idejében is külön érdekességre számít egy miskolci vonatkozású százéves évforduló... Évszázada annak, hogy gróf Reviczky Ádám Borsodvármegye egykori főispánja installációját követően a mai Rábel cukrászda helyén megalapította egy svájci cukrász közreműködésével Miskolc első cukrászdáját. A miskolci cukrásziparosok áldozni kívánnak gróf Reviczky Ádám emlékének. ... A miskolci cukrásziparosok nevében Rábel Albert megkoszorúzza gróf Reviczky Ádám Borsod megye egykori főispánjának életnagyságú olajképét a vármegye háza nagytermében.” Erre az eseményre júl. 20-án került sor. S ekkor „csendes fekete menet kigyózik az Avasra. Miskolci cukrászok. Rábel mester az élen. Megkoszorúzzák az évszázados fordulón a svájci cukrászok sírját. Ezek szép sorjában, egymás mellett, betűik megaranyozva, dolgos életről beszélnek. A nevek, az évszámok, a keret. A tartalom az a zöld ajtós kis cukrászda, amelyhez két lépcső vezet a hajdani Piac-utcáról, a Bottega zvizzera, a miskolci Pilvax a maga patinájával, becsületos múltjával.”²⁶

24. Lövey József miskolci cukrászmester visszaemlékezése 1990-ben.

25. Henszelmann A., 1934. február 25.

26. Henszelmann A., 1934. február 25.

1. kép. Rábel Albert cukrászdája 1933-ban
(Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, ltsz. 30.528)

A vendégre emlékezve Lövey József említi Pfligler Kálmán doktort és családját. A szemközti házban lakott (a Széchenyi u. 8. sz. alatt) Miskolc legendás emlékeztető személyisége. Minden reggel zakója gomblyukába tűzött virággal lépett be a cukrászdába. Rábel mester már ekkorra kikészítette a stampedli szilvapálinkát, a valódi szilvóriumot neki. Az is szokása volt, hogy nem tudván megbarátkozni a miskolci villamossal, felhúzott ernyővel bárhol, bármikor kiállt a sínpárok közé. S mert mindenki ismerte, még a villamos is megállt neki. A vesztét egy új villamosvezető okozta. A mai Kommün utca környékén ütötte el a sínek között ballagó orvost.

A cukrászda mindennapos vendége volt Henszelmann (írásaiban Henszelman) „tanár úr” is, de hosszú sora volt a nagykereskedőknek, pénzügyi embereknek, iparosoknak, üzletkötőknek is. Sokakat vonzott a specialitás, az ún. „Rábel-krémes”. A korabeli sajtóból és a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy 1 krémesnek 16 fillér volt az ára. „Amikor Frey-ék megjelentek a 30-as években Miskolcon, ők 12 meg 10 fillérért árulták a krémeset. Az már szinte üzemi módszerrel készült, s fokozta a konkurenciát.” (Tószegi András, 1990.)

Lövey József a miskolci vendéglátás történetének (többször is kontrollált) ismerője Rábel Albert egyik végrendeleti tanúja volt. Visszaemlékezése szerint a végrendelet készítésekor Rábel már idős, s bár észbeli képességeit tekintve friss volt, nehezen tudta elviselni, hogy érszűkület miatt egyik lábát el kellett veszítenie. A műtétet követően az üzletben így dolgozhatott felesége testvére, Gyöngyösi Katalin. A múzeum gyűjteménye őrzi azokat a képeket, amely ezt az időszakot örökíti meg. (1. kép) (Erről az időszakról nagyszámú dokumentumot őriz a Magyar Vendéglátóipari Múzeum gyűjteménye is.) Tószegi András miskolci cukrászmester visszaemlékezése szerint Rábel az avasi temetőben nyugszik. Sírjának felkutatása és gondozása része lehet a Magyar Nemzeti Panteon munkálatainak. (Más visszaemlékezések szerint Rábelrel dolgozott sógora is, Saducz cukrászmester, de ő felköltözött Budapestre. Ott nyitott saját üzletet, s ennek a Thököly utcai cukrászdnak a leszármazottak őrzik dokumentációs és tárgyi emlékeit.)

Az egykor volt épület s a cukrászda történetének új fejezetet nyitott Rorárius Gyula. 1938. november 19-én jelentette meg, s adta tudtal a miskolciaknak, hogy üzletet nyitott „Rábel utóda RORARIUS”. Továbbá: „Tisztelettel tudatom a régi

2. kép. A Rorárius cukrászda berendezése az épület bontása előtt

3. kép. A Rorárius cukrászda, a Széchenyi u. 5. szám alatt, 1961-ben

Rábel cukrász cég állandó fogyasztóival, hogy átvettem az üzletet, és ugyanazon szel-
lemben, de modernizált köntösben folytatom és iparkodom fejleszteni azt. Garanciát
nyújt erre saját múltam is. 42 éve dolgozom a pályán, Budapesten Gerbeaudnál 20 évig
és Károly király udvari cukrászatánál működtem, majd 10 évig Cegléden volt jónevű
cukrászdám. Céлом, hogy Miskolc város és vidéke közönségét is közmegelegedésre
kiszolgáljam. Kérem a n. é. közönség bizalmát és szíves pártfogását.”²⁷

Rorárius mellett dolgozott Lövey József, aki 1946-ban vált ki, s alakított önálló
üzletet a Széchenyi utca szemközti házában, a Széchenyi u. 8. sz. alatt. (Korábban itt
lakott a történeteiről legendássá vált Pfligler doktor.) Mint egykori mesterére, Lövey
úgy emlékezik vissza, hogy Rorárius már Miskolcra kerülésekor idős ember volt. Mű-
ködésének volt egy időszaka, amikor ő vezette az üzletet, s ez volt ittlétének a nagy
korszaka. Volt egy rövidebb időszak, amikor bérlőt fogadott egy Stibinger nevű cukrász
személyében. (Stibinger László egyébként ismert mestere a szakmának, s amikor fel-
mondta bérleti szerződését Roráriusnál, a Sötétkapu alatt alakított ki rövid ideig mű-
ködő cukrászüzletet. Betegsége volt oka annak, hogy vállalkozásával véglegesen felha-
gyott.) Rorárius Gyula 1948-ban halt meg (síremléke a mindszei temetőben találha-
tó), de előtte átadta az üzletet unokaöccsének, Rorárius Lászlónak. 1947-től 1951-ig,
az üzlet államosításáig ő vezette a cukrászdát.²⁸ (Rorárius László az államosítás után
a Miskolci Vendéglátóipari Vállalathoz került, s viszonylag fiatalon, 58 éves korában
halt meg.)

Az államosítás idejével, körülményeivel kapcsolatban hiteles információt, ismere-
teket szolgáltatnak a Miskolc Város Tanácsa V. B. Begyűjtési és Kereskedelmi Osztá-
lyának iratai. Ebből az irategyüttesből tudhatjuk, hogy a miskolci cukrászdákon kívül
(ezek száma öt volt) Újdiósgyőrből kettőt vett kezelésbe a további üzemeltetés biztosítá-
sával a Miskolci Vendéglátóipari Vállalat. Az új felügyelet egyben a korábbi elneve-
zések megváltoztatását is jelentette. A megtartott egységek egy nagyobb rendszeren
belül számot kaptak. Így lett a Roráriusból a miskolci 42. számú, vagy a Rác Kálmán-
féle cukrászdából a miskolci 38. számú egység.²⁹

Az államosítás utáni felújítást 1952-re tervezték, de a szakvélemények és tervek
csak 1954-re készültek el. A múzeumi szakvélemény a következőket fogalmazta meg:
„A miskolci Széchenyi u. 3–5. sz. házaiban a Béke cukrászda átalakítási munkálatokat
végez. Az 5. sz. alatti cukrászda első, utcai helyisége műemlékké van nyilvánítva.
A vállalat most áttöri a két ház főfalát és a 3. sz. ház utcai helyiségeit csatolja a cukrászda
bővítése miatt a műemléki cukrászdához.” A belső átalakítási tervvel párhuzamosan
új homlokzati tervek, elképzelések is készültek. A munkálatok során előkerült
az épület eredeti ablak és ajtó kökerete. Megtalálták az eredeti barokk kori kőlabazatot
is. Egy 1971-ben készült fényképfelvétel jól mutatja, hogy az épület viszonylag teljes
műemléki helyreállítása az 1950-es évek második felében megtörtént. A belső térkiala-
kításhoz és a berendezéshez durván nyúltak, valójában nem a szakértő(k) javaslata
valósult meg. (2–3. kép.)

Ebbe az épületbe egy hónap alatt 2130 robbantólyukat fúrtak, s a több, mint
fél tonna robbanószer 3 másodperc alatt romba döntötte mindazt, amit tulajdonosai két
és fél évszázadon keresztül építettek és szépítettek.

27. Magyar Jövő, 1938. 269. szám, november 19.

28. A Rorárius család történetéhez ld. még: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum
Ltsz: 591–71., és *Bujdos A.*, Déli Hírlap, 1986. 52. szám.

29. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XIII–110/a. 7174-31/7. 1951.

A SCHWEITZER CUKRÁSZDA

A Miskolczi Értesítő 1842. 24. számában (jún. 7.) az alábbi hirdetés jelent meg: Schweitzer Adolf „Cukrász boltját a' Színház át elleni házába helyezvén a' t. cz. közönségnek eddigi kegyes részvétét hálás köszönettel véve ajánlja magát ezen túl is a' leg izletesebb czukorsültek, italok 's fagyalt illó áron való ki szolgáltatására.”³⁰ Az 1828-ban megnyílt Jost-féle cukrászda mellett időrendben ez a város második ilyen „szórakozó-helye”. Az alapítás idejét tekintve sem számottevő a különbség, hiszen Schweitzer csak áthelyezte üzletét, s „ezen túl is” ajánlotta magát. A műhely és kiszolgáló helyiség a színház mellett egykor volt épületben azonosítható.

A meghatározásban az alábbi adatok és dokumentumok vehetők figyelembe:

1. A miskolci Királyi Törvényszék cégbírósi iratainak mutatójában, az egyéni cégek között 50. ikt. sz. alatt találjuk Schweitzer Sámuel cukrász nevét.³¹ Innen megtudjuk, hogy 1876. ápr. 16-tól a cukrászüzem tulajdonosa özvegyi jogon Schweitzer Adolfné. Férje tehát – aki 1842-ben cukrászdáját hirdeti – 1876 előtt meghalt. Schweitzerné gyászjelentésével 1900-ban találkozunk (Szabadság c. lap 1900. febr. 7. sz.), s ekkortól válik az üzem tulajdonosává Sámuel, aki cégét 1904. okt. 5-i dátummal (ill. bejegyzéssel) megszünteti.

2. 1895-ben jelent meg „Borsodvármegye és Miskolcz város címértára” c. kiadvány, amely jellegét tekintve az első miskolci név-, foglalkozás- és címlista. Ez pontos kimutatást ad a foglalkozási ágak szerint a városban élő iparosokról és kereskedőkről (is).³² Eszerint Miskolcon négy cukrász (cukrászda) működött: Krenyiczky Tódorné (Szemere u. 23.), Megay Róbert (Széchenyi u. 26.), Prevoszty Oszkár (Széchenyi u. 68.) és Schweitzer Sámuel (Széchenyi u. 81.).

3. Az 1880. évi népszámlálás anyaga a Városi Építészeti Hivatal iratai között fellelhető a B.-A.-Z. megyei Levéltárban.³³ Ez utcák, s házak szerint tünteti fel a városi polgárokat. Jelzi születési helyüket, évüket, vallásukat, családi állapotukat, foglalkozásukat, s külön rovat jelzi, hogy tud-e írni és olvasni az érintett személy. Ebből a kötetbe foglalt anyagból tudjuk meg, hogy a Széchenyi u. 81. sz. alatt lakik Schweitzer Sámuel, aki Miskolcon és 1841-ben született, foglalkozása cukrász. Testvére a hasonlóan miskolci és 1849-ben született Adolf, aki még nőtlen, s nincs önálló foglalkozása. Ők tehát az 1876 előtt meghalt cukrász gyerekei, az idősebb, aki apja szakmáját folytatja, s a fiatalabb, aki apja keresztnévét viseli.

Az előzőekből nyilvánvaló, hogy amikor 1904-ben a cukrászműhely megszűnik, annak tulajdonosa 63 éves (de most még a lehetőség szintjén az is megfogalmazható, hogy ekkor már nem él.) Születési idejét figyelembe véve apja korára következethetünk. Ez csakis olyan szempontból érdekes, hogy apja 1810 körül születhetett, s bár nem kizárt, számos kérdőjellel felvethető, hogy ő lehetett Miskolc első cukrásza.

A ház azonosításában segít, hogy 1900-ban (amikor először számozzák át a városi házakat, s ez egyben az első utcanévadási hullám ideje is), a korábbi 81-es (de a 80. és 79. szám is) 25-ös új számot kap. 1927/29 között pedig – amikor újra számozzák a város házait – 23-as lesz az új szám. S ez a szám marad meg a ház lebontásáig.

A Széchenyi u. 23. sz. alatti egykori ház közvetlenül a színház mellett épült a város történetileg egyik legérdekesebb telkeinek egyikére. 1669-ben Forrai János, a város

30. Szendrei J., 1911. (IV.) 645.

31. VII-1/d. Ce. 50.

32. Sugár I., 1895. 50–62.

33. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár IV. B. 1602/g. 7. kötet. Felzetén: „Miskolcz Városi 1800. évi népszámlálás” Lélekszám: 24 343 fő.

akkori főbírája lakta. Később a város tulajdonába került. 1793. k. Almásy József királyi tanácsos vette meg, aki lebontatta a korábbi földszintes épületet, s helyére egy emeletes, késő barokk stílusú házat építtetett. Ennek földszintjén, a kőkeretes kapubejáró mindkét oldalán egy-egy üzletet nyitottak. Az emeleten többszobás, az utcai front felé hatablakos lakóegyüttes jött létre. Az épületet a 19. század végén Adler Károly városi mérnök tervei alapján kora eklektikussá „varázsolják”, s ezt őrzi az 1960-as évekig, amikor a Dadányi-féle házzal együtt lebontják.³⁴ Ez volt tehát az a ház, ahol 1842-től üzemelt Miskolc „második” cukrászdája.

A cukrászda működéséről meglehetősen gyér, hiányos adatokkal rendelkezünk. Csak „tájékoztató” adatként említhető, hogy 1871-ben a miskolci kiállításon ipari termékeivel Schweitzer Sámuel díjazásban részesült. 1876-ban megjelennek az egyéni cégek listáján. *Szendrei János* 1879-es adata arról szól, hogy „Schweitzer Samu cukrász üzlete előtt egy vasból készült csinos KIOSZK építése engedélyeztetett.”³⁵ Ezt az adatot *Szendreire* hivatkozva később mások is átveszik,³⁶ holott téves olvasaton alapszik. 1894-ben valami hasonlóról szerezhetünk ismereteket. Az Építészeti Hivatal anyagából tudjuk, hogy Czeizler Adolf kávé, miskolci lakos a Széchenyi utcán lévő kávéháza mellé szeretne egy olyan vasból készült kirakatot készíttetni, amely télen is megtartható, s üveglappal zárható. Kávéháza viszont másutt, az ún. Rácz-féle, s a Rott E. M. tulajdonosok háza előtt, ill. a kettő között van.³⁷ Az 1895-ös címtár szerint Czeizler Adolf az akkori Széchenyi u. 22. számmal jelölt Lloyd kávéház vezetője, s mint ilyen, semmiképpen sem téveszthető össze a cukrász Schweitzerrel. A Borsod megyei Lapok 1885. 26. száma utal arra, hogy cukrászmesterünk részt vett egy kiállításon a fővárosban, s ott elismerésben részesült. Ezt követően a Címtár, a két cégbíróági adat, majd a korabeli sajtó utal a tulajdonos személyére, élettörténetére.

Ismereteinket összegezve megállapíthatjuk, hogy a Schweitzer család az apa, az özvegy, majd az idősebb fiú cégbejegyzésével működtette a cukrászdát 1842 előttől 1904 végéig. A vállalkozásban a város második cukrászdáját kell tisztelnünk, s mindezt azért (is), mert egy-egy szórványos és téves adattól eltekintve létezéséről és folyamatos működéséről eddig nem voltak ismereteink.

A MEGAY CUKRÁSZDA

A Széchenyi és Szemere utcák találkozási pontja, a mai ajándék-, a dohány- és virágbolt környéke a régi miskolciak ismeretében ma is „Megay-sarok”. Az épület lebontása után (1954–1955, Horváth Béla), a betonalpon álló rendőrlámpa elhelyezését követően (1957–1958) rögződött, jelent meg a „villanyrendőr” fogalom, s bár az irányító lámpákból még több tucatot is el lehet helyezni, a fogalom továbbra is „tájékoztató pont”-ot jelöl. A névadó Megay Róbert a 19. század végén került Miskolcra, s leszármazottaitól 1988-ban került a megyei múzeum gyűjteményébe az a dokumentációs anyag, amely az eddigi ismereteinket kiegészíti, lehetőségét biztosítva a cukrászda történetének feltárására.

Megay Róbert szülei apai ágon Gyulafehérvárról, anyai ágon Kiskarándról és Nagyváradról származtak. Az apa, Megay Gusztáv 1858-ban született, s felesége a brádi születésű Nánássy Amália volt. A házaspár Zalatnán telepedett le, s 11 gyerme-

34. Vö. *Komáromy J.*, 1972. 30–31.

35. *Szendrei J.*, 1911. (IV.) 578. és 645.

36. *Veres L.*, 1987. 8–9.

37. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár IV. 1914. 8107/1894.

4. kép. Az első Megay cukrászda, a Széchenyi u. mai 36. számú épületének földszinti részén

kük közül négy itt született. A család innen Fogarasra költözött, s az itt született három gyermek közül a legkisebb (sorrendben a hetedik) 1869-ben látta meg a napvilágot. Ő lett a későbbi „cukrász-zseni”, Róbert. A családnak innen Kassára vezetett az útja, ahol nyolc év alatt még négy gyermek született.

Megay Róbert tanulmányai Kassához kötődtek, itt végezte az állami főreáltanoda osztályait. 15 éves volt, amikor Kassán kiállították munkakönyvét: Kiregerbuch Ferenc cukrászmester mellett lett segéd. Egy év múlva, 1885-ben Naukum Györgynél tanulta tovább a szakma ismereteit Iglón. Innen a „cukrászdai áruk gyára” következett, majd ismét Kassa, azt követően pedig Szeged és Baja. 1887-ben Máier Imre cukrász mellett Rimaszombatban dolgozott. 1893-ban kötött jegyességet Miskolczy Margittal, cukrászmestere lányával. Rimaszombatból Miskolcra vezet az út, ahol 1892/93-ban iparengedélyt szerezve, megnyitotta első üzletét (iparengedély száma: 1861/1893.). Első üzlete a Széchenyi utca akkori Rósenfeld házának földszintjén volt. (Ezt a házat a mai Széchenyi u. 36. sz. épülettel azonosítjuk, amelynek földszintjén 1991-ben az Adonisz férfi ruhabolt és egy papír-írószerszám üzlet kapott helyet.) A kétemeletes ház a 19. század végén épült, s 1895-ben itt találjuk – többek között – Felső-Magyarország egyik leghíresebb díszműkereskedését, a Schönwald és Braun-féle vállalkozást.

A műhelyről és a cukrászda termékeiről legkorábbi adatot egy 1893/94-ből megmaradt árlap szolgáltatja. Az árjegyzék 14 féle tortát, különféle süteményeket, a téli hónapokban is fagyaltokat, a „nyalánkságok” között pedig tiroli kandírozott gyümölcsöt, karamellírozott gesztenyét, gesztenyepürét és gyümölcsöt kínált. Az árlap felsorol háromféle pezsgőt, hatféle likórt, háromféle konyakot, s ugyanilyen választék volt rumból is. A hatféle teához ugyanennyi fajta teasütemény volt a kínálat. A borok és bonbonok mellett „újdonságok” sokaságát találjuk az árjegyzékben.

A dokumentum különleges értékét az adja, hogy műfajában ez a legkorábbi, amely hiteles tájékoztatást ad egy századforduló előtti miskolci cukrászda árukínálatáról. A múzeumba került fényképek egyike az „első” cukrászda személyzetét mutatja be. (4. kép.) A tulajdonos és felesége mellett az üzletben három segéd és három tanuló, egy kávé kisasszony és egy elárúsítólány dolgozott. Az üzletnyitást követően nem sokkal tehát nyolcfős személyzet alakította a cukrászda jó hírnevét. Az üzlet belső helységeiről megmaradt, ill. a szalonról készült képeslapok arra engednek következtetni, hogy a Megay cukrászda a város egyik legjelesebb, vagy éppen a legelőkelőbb cukrászdája volt. (5–6. kép.) (A Rorárius cukrászda berendezéseit mind ez ideig azért tartottuk kiemelkedő jelentőségűnek, mert az megmaradt, ill. még fényképről sem ismertük, hogy mi pusztult el a Megay cukrászdában.) A Rorárius–Megay cukrászda belső berendezéseinek összehasonlítására azért nincs lehetőségünk, mert 1909-ben egy gázrobbanás semmisítette meg a Megay cukrászda berendezését. Erről a robbanásról a „Miskolczi Napló” 1909. február 25-i száma a következő tudósítást adta: „Megay Róbert czukrászdája a Széchenyi utcán, a Rósenfeld Pál-féle háznak földszintjén van. Az üzlethelyiség hosszúkas alakú, mélyen benyúló, melynek elején a tulajdonképpeni czukrászda, czukrosbolt van, a hátsó rész pedig egyrészt asztalokkal ellátott helyiség, másrészt pedig a végében műhelyszerű, elkülönített osztály van a kávéskonyhával együtt. A lokalitásnak ez a hátsó része a Szinvára megy. Itt két ablak van. Nemrég Megay üzletének egy részét, amely a Széchenyi utcai fronton van, bérbeadta Rósenberg Sándornak, aki ott üzletet rendezett be. Az átalakítás során különféle szerelési munkálatokat végeztek, s öten tartózkodtak a lakásban, amikor Megay az egyik gázlámpa mellett cigarettára akart gyújtani. Ekkor következett be a robbanás.” A kárfelmérésből tudjuk, hogy a gázrobbanás összezúzta a cukrászda hátsó részének berendezését és a kávéskonyhát is. A robbanás az utcai vastag üvegtáblákat szilánkokra törte. Megay Róbert nagyon komoly égési sérüléseket szenvedett. (Ezek nyomait életén keresztül viselte, s így emlékeznek [emlékeztek] rá egykori ismerősei, munkatársai.)

A múzeumba került hagyatékban van egy képeslap, amelyet 1910-ben Miskolcra adott fel Megay mester Kassára. Ezen nyíllal jelöli, hogy „itt voltam ezelőtt”, majd egy másik helyen, hogy „ez az én házam”. Ez a hiteles bizonyítéka annak, hogy a robbanást követően üzletét és lakását feladta a Rósenfeld-házban, s megvásárolta a Széchenyi–Szemere utca sarkán álló emeletes épületet. Ez korábbi házától a Búza tér felé vezető úton a harmadik, ma már nem létező ház volt. Egy év alatt itt alakította ki új cukrászdáját, amelynek emeleti részeiben helyezte el családját és a műhely személyzetét. A földszinti termekben kapott helyet az a cukrászda, amely miskolci legendává vált. Végül is a mester munkájának minősítése, a cukrászda elismerése, hogy a – régi – miskolciak mindmáig Megay-saroknak nevezik a két utca találkozásának ezt a pontját.

Az átköltözéskor és az új üzlet megnyitásakor Megay nemcsak Miskolcon, hanem országosan is kiemelkedő és elismert képviselője volt szakmájának. A leszármazottak birtokában ma már csak málló darabjai maradtak meg annak a díszoklevélnek, amelyet az 1900. évi brüsszeli kiállításon kapott. A járulékos kitüntetések elkallódtak. A századelső miskolci újságai nem véletlenül csináltak reklámot a sajátos sütemény-készítményeknek, amellyel Brüsszelben díjat nyert. Ez volt az árlapon mindig szereplő 'Bohém-torta', amelyről a Budapesti Hírlap már 1899-ben a következőket írta: „A külföld, bár sok tekintetben előbb van, mint mi, élénk figyelemmel kíséri a magyar ipar termékeit, és igyekszik azt, amit nálunk jónak talál, a saját céljaira felhasználni; nemcsak utánozni, de teljes mértékben magáévá is tenni. Így történt, hogy rövid idő alatt Megay Róbert miskolci cukrász újfajta tortát csinált, amelyet Bohém tortának nevezett el. Ez a torta rövid idő alatt népszerű lett otthon, amit a külföld azonnal megértett. Pischinger bécsi cukorkasütemény-gyáros észrevette, hogy Megay Bohém tortáját nagyban keresik,

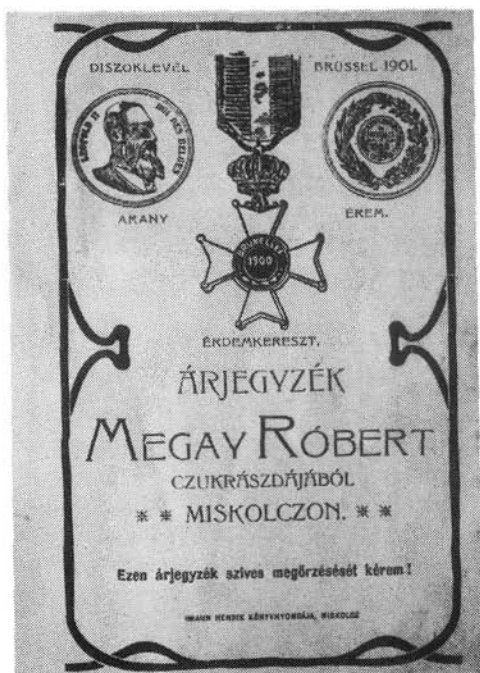

Salon részlet.

5. kép. A Megay cukrászda szalonja 1910 körül

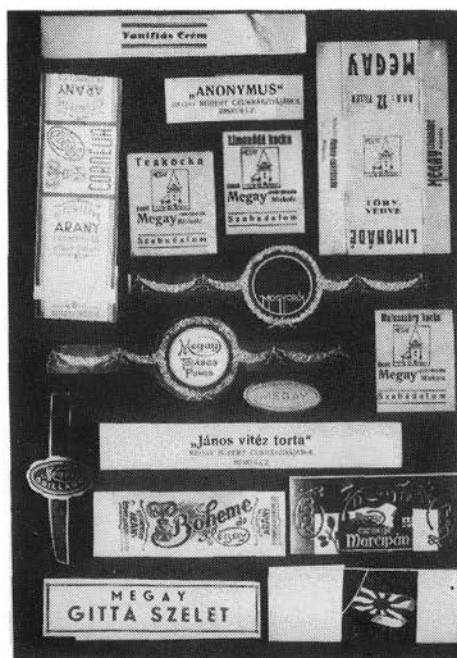
6. kép. A Megay cukrászda üzlethelyisége, belső berendezése 1910 körül

7. kép. A Megay cukrászda árjegyzéke 1906-ból

8. kép. Megay cukrászműhelyének termékféleségei, I.

9. kép. Megay cukrászműhelyének termékféleségei, II.

kapta magát és utánozta azt. Megay megtette már az intézkedéseket, hogy a közönség, amely az ő tortáját kedveli, pénzéért ne utánzatot, hanem azt kapja, amit kér. Mindenestre érdekes, hogy egy világcég, mint amilyen a Pischinger-gyár, kénytelen egy magyarországi cukrász találmányát utánozni.”³⁸ Miként zárult a hamisítási ügy – mindeddig nem derült ki – az viszont igen, hogy a mesternek nemcsak külföldön, hanem Magyarországon is folyamatos reklámengedélye volt. Az alábbi hirdetés is erre a kapcsolatrendszerre utal: „MEGAY Bohéme tortája a legjobb torta! 2 Kor. 50 fill. beküldése után Megay Róbert cukrász Miskolcra, megküldi önnek bérmentesen. Kapható Budapesten: Szenes Ede cs. és kir. udvari szállító, Seidl József és Simon István uraknál; Budán: Gázler Béla udvari szállító, Aradon: Ring Zsigmond; Szombathelyen: Kikaker János, Fehértemplom: Stefanovics János, Debrecenben: Grébly István utódai uraknál. Nagy-Váradon: Kádár János uraknál.”³⁹

Megaynak számos árjegyzéke volt forgalomban, s közülük is érdekes az, amely a századforduló után, de még az első üzlet felrobbanása előtt volt ismert. (7. kép.) Ebben tájékoztatást ad arról, hogy „készítményeim nemcsak Budapesten és az ország nagyobb városaiban, hanem külföldön is, mint Stockholm, Berlin, Párizs, Strassburg, Hamburg, Drezda, továbbá Ausztriában Bécs, Salzburg, Pilsen, Brünn, Krakkó, Saaz, Marburg, Zára, Prága, Iglau stb. városokban a legfelsőbb rangú kereskedőknél vannak raktáron.” (Az árlap 13 féle tortakülönlegességet, 13 féle ún. „alkalmi tortafélé”-t, 13 féle bombont, valamint cukor- és csokoládé-feleségeket sokaságát ajánlja.) Itt jegyezzük meg, hogy valamennyi gyökeréről csokoládét nevezett el, s ezek közül a többség szabadalmazott volt. (8–9. kép.)

Nemcsak várostörténeti, hanem szakma- és családtörténeti érdekesség, hogy József főherceg is kapcsolatba került miskolci látogatása során Megay-mesterrel. A főherceg 1910-ben járt Miskolcon (ezt megelőzően 1896-ban volt a városban). Szikszón nézett meg egy hadgyakorlatot, majd visszatérőben a Koronán volt a díszebéd. Természetes, hogy az ebéd „zárásaként” Megay-tortát szolgáltak fel. Ezt követően kapta a névjegyet, amelynek tartalmát – mint kuriózumot – a miskolci sajtó is leköszölte. (A névkártya a múzeum tulajdonába került): „Kedves Megay Úr! Kérem, szíveskedjék két darab 'Bohéme' tortát a mellékelt postai szállítólevéllel Ó cs. és kir. Fenségenek azonnal elküldeni. József főherceg Ó cs. és kir. Fenségenek igen izlett a torta, ezért óhajtja a Fenséges Asszonyt ezen küldeménnyel kellemesen meglepni. Csak friss, kifogástalan árut tessék küldeni, mert igen fontos, hogy jó legyen. Levelet beletenni a csomagba nem szabad, sem számlát mellékelni. Tisztelettel és üdvözléssel: Báró Bottmer.” (Arról nem szól a fáma, hogy miként érkezett meg a csomag Bécsbe, s természetesen arról sem, hogy mennyibe került, de hogy ez elismerése volt a szakmai tudásnak, abban nem kételkedhetünk.)⁴⁰

A háborús éveket mértéktartással átvészelte az üzlet, kirobbanó nagy sikerekről már nincsenek ismereteink. Megay édesanyjának, Kassára küldött utolsó levelében egy megfáradt, beteg ember benyomását kelti. Így talán nem is olyan váratlan halálhíre. 52 éves korában – mindenképpen összefüggésben a robbanásakor elszenvedett sérüléseivel – 1922. ápr. 26-án meghalt. Síremléke a Mindszenti temetőben mindaddig megvolt, amíg a Szilágyi Dezső utca meghosszabbításával sor nem került a 3. számú főút Miskolcon átvezető szakaszának megépítésére.

Tószegi András cukrászmester ismeretei szerint Megay Róbert halála után a cukrászda tönkrement. Özvegyi jogon felesége rövid ideig folytatta ugyan a munkát, de

38. Budapesti Hírlap, 1899. november 24.

39. A hagyatéki anyagban megőrződött töredék az Új Idők c. hetilap 1900. évfolyamának egyik számából.

40. Megjelent: Miskolci Hírlap, 1910. augusztus 20. számában.

10. kép. Az egykori Megay cukrászda épülete, bontás előtt 1955-ben

1923-ban iparendélyét visszaadta. Erről tanúskodik az iparhatóság által kiállított alábbi határozat: „özv. Megay Róbertné Széchenyi u. 54. sz. alatti lakos azon bejelentését, hogy elhalt férje részére 860/1983. sz. a. engedélyezett, s a 4163/kr.–1922. sz. határozat szerint özvegyi jogon folytatott cukrász iparát megszünteti, tudomásul veszem, s azt az Ipar Sortár A–642/1983. tételszám alatt feljegyezni rendelem.”

Ezt alátámasztja a Reggeli Hírlapban 1923-ban megjelent híradás, amelynek címe: *Megszűnnek a miskolci cukrászdák.* Eszerint a Megayba egy divatarucég költözik, Trillhaast egy budapesti bank bérelte ki, a Rábel cukrászdára most folyik az alku. „Pár nap múlva Miskolcon nem lesz cukrászsütemény, megszűnik az utolsó három is.”⁴¹

Megayné egyébként nemcsak férje mellett tanulta a cukrászszakmát, hanem maga is cukrászcsaládból származott. Mint korábban említettük, 1888-ban Megay Róbert Miskolczy István mellett Rimaszombaton tanulta a mesterséget. Miskolczy mester cukrászdáját – egy leszármazott visszaemlékezései alapján – kb. 1850/1855 között alapította Rimaszombat főterén.⁴² Egyik gyermeke Margit, másik Lajos nevet kapott. Utóbbi Kassán tanult, majd sokfelé vándorolt, de visszatért, s véglegesen megtelepedett Rimaszombaton. Innen 1945-ben kitoloncolták. Egerbe települt, ott élt, s halt meg 1951-ben. Leánytestvére a Megayval kötött házassága után Miskolcon telepedett le, a műhelyt, amelynek emeleti része lakásul szolgált, férje halála után eladta. 1923-tól a háború végéig itt működött Könyves Lajos divatkereskedése.

41. Reggeli Hírlap, 1923. október 16.

42. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Adattára, ltsz. 455–70.

Megayné 1926-ban új iparendélyt kért, s 1928-ban a Vörösmarty u. 14. sz. alatti üzletét átcserélte a Széchenyi u. 78. sz. bolthelyiségre. (Ekkori engedélyszáma: 4041/b. 1928. sz.). A helyi sajtóban már ezt az üzletet hirdeti a következő szöveggel: „Igazán jó és elsőrendű süteményt a Király-híd melletti Megay-cukrászdában vásároljon.” A bérelt üzlet vezetője ekkor már legidősebb fia, Gusztáv. A ma is létező épületnek ebben az időben fele-fele arányban Halmos Józsefné és gróf Haller Józsefné a tulajdonosa. Az egyemeletes épület földszinti részén a Magyar–Francia Biztosítótársaság kirendeltsége, majd az Oroszlán Gyógyszertár működött. Itt kaptak helyet az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején Megayék is. Az 1935/36-os miskolci cím- és névtár nevüket már nem említi, tehát a Megay cukrászda rövid története a Széchenyi u. 78. sz. alatt ezt megelőzően már lezárult.

A Széchenyi u. 42. sz. sarokházzal megmaradt a család tulajdonában egy fénykép. Ez 1936–38 között készülhetett. A ház az 1938/39-es címtárban, de a fotón látható felirat szerint is – földszinti üzlethelyiségeiben – Könyves Lajos divatkereskedőé. A mögötte lévő emeletes ház számozását már a Kálvin utca felől kapta, s ekkor 1. számmal jelölték. Cégtábláján a felirat: Frey-cukrászda. A fotó két vonatkozásban is fontos információkkal szolgál. Egyrészt már nyoma sincs a Megay cukrászdnak, másrészt az egykori cukrászda közvetlen szomszédságában új cukrászda nyitotta meg kapuit, s ez a miskolci ún. Frey cukrászdák egyike.

A ház a háború alatt, a Szinva hídjának felrobbantásakor megsérült. Nem is állították helyre. A Széchenyi–Kazinczy–Szemere utcák találkozása komoly gondokat okozott a városi forgalom, közlekedés lebonyolításában. Ezt megoldandó úgy került sor a „kiszélesítésre”, hogy 1954/55-ben a Megay-házat, 1964-ben pedig a szemközti házat (amelyben utoljára Ofotért szaküzlet működött) lebontották (10. kép). A ház egykori területe része napjaink sétáló utcájának, bár a Megay-sarok fogalma a régi miskolciak ismereteiben mindmáig megmaradt.

PIVA CARLÓ CUKRÁSZDÁI

Piva Carló neve mindmáig ismerősen hangzik Miskolcon. Annál meglepőbb, hogy itteni működésével kapcsolatban alig-alig található levéltári, vagy más jellegű dokumentációs anyag. Munkásságának ismertetése így elsősorban visszaemlékezésekre épül. Tószegi András cukrászmester, aki egy évtizeddel fiatalabb nála, Miskolcra kerülésétől ismerte, dolgozott is vele, s Milánóban élő leszármazottaival jelenleg is tartja a kapcsolatot. Ismereteink így – áttételesen – Milánóból is származnak. Piva egykori cukrászdájában tanulóskodott Lapos György, aki jelenleg a Piva helyén működő Nap-sugár cukrászda vezetője. Visszaemlékezései nemcsak kiegészítik, hanem színesítik is történeti ismereteinket.

Piva 1929-ben érkezett Miskolcra. Lakása a Szemere–Zöldfa utcák sarkán állott, szemben a Mindszenti templommal. A városi címtár ekkor már Szent Imre herceg tér 2. szám alatt jelöli az emeletes házat. Ennek földszintjén volt az üzlet (tehát az első cukrászda), s pontosan előtte állt meg a villamos. (A Forgó-hidat követően ez volt az első villamosmegálló.) Piva apjának korábban Bécsben volt üzlete, s fia mellette volt tanuló, de egyben részvényes, társ is. Innen Kassára költöztek. Piva Carló itt nősült, felesége szlovák nő volt.

„Amikor Piváék Miskolcra betelepültek, a cukrászat, de főleg a fagyaltkészítés még nem volt szakképesítéshez kötve, csak iparigazolványhoz. A fagyaltkészítés egyébként sem tartozott a cukrászathoz, szabad ipar volt. Miskolcon ekkor természetesen nemcsak ő volt olasz. Az olaszok közül hosszú ideig egyik sem készített cukrászsüteményt. Pivának is volt külön cukrásza. S bár ő volt a tulajdonos, saját üzletében

11. kép. A Piva család síremléke
a Mindszenti temetőben

12. kép. Az egykori Piva, későbbi Napsugár cukrászda 1992-ben Bigaton-érdekeltégű

a magyar cukrászhoz elszegődött tanulónak. Kitanulta a mesterséget, megszerezte a szakképesítést, s felszabadult, mint cukrász. Fodor László cukrászmester szabadította fel, s ezt követően már együtt gyárthattak süteményt.” (Lövey József, 1989.) Az elmondást igazolja, hogy 1930-ban kiadott címjegyzékben még sem a cukrászok, sem a fagy-lalkészítők között nem szerepel.⁴³ Lakcíme és üzletének helye 1939-ben Szent Imre herceg tér 2., 1941-ben pedig Szent Imre tér 5.⁴⁴ A térnek ezt a részét a háború alatt sérülés érte (az sem kizárt, hogy szándékos gyújtogatás történt), de a visszaemlékezések egybehangzóak: a ház kiégett. (Nem is építették fel újra, romos, majd üres telek maradt. Részben helyén épült föl 1975–1977 között Dósa Károly építész tervei és Dufala József belső építész elképzelései szerint a megyei pártszékház. Napjainkban ebben az épülettömbben működik az Internationale Trade Center, a Nemzetközi Kereskedelmi Központ.)

Piva 1945-ben már a Széchenyi u. mai 48. számmal jelölt pékáruüzlet helyén nyitotta meg cukrászdáját. Itt rövid ideig működhetett, mert a ház tulajdonosa előkerült a háborúból. 1946-ban így vette meg a szemközi ház földszinti egyik üzlethelyiségét. Ez volt korábban Sikorszky automata büféje, amit akkor „Kakukk-büfé”-nek neveztek. Sikorszky üzlete csak a mai fagylatozó, pultos rész volt, ahol egy tanuló, majd később két segéd dolgozott. Sikorszky üzleti bukása után egy Petro nevű vendéglős vette meg ezt a földszinti részt. Családi gondok miatt adott túl rajta, s így vette meg 1946-ban Piva. 1955-ig jegyezték neve alatt a cukrászdát. 1955 júniusában adócsalás vádja miatt foglalták le az egész üzletet, meg az emeleten a lakását, teljes berendezésével együtt. Mindent összehordtak egy szobába, s ezt követően lepecsételték a házat. Ügyét Pesten tárgyalták, s a tárgyalás után haza sem engedték. Tószegi András szerint 1956-ban kiengedték a börtönből, de visszament, s kiszabott börtönbüntetését „leülte”, letöltötte. 1959-ben kiutazási (vagy kitelepedési) engedélyt kért, s ezt meg is kapta. Így hagyta el az országot.

Piváék Milánóban telepedtek le. Felesége ott is halt meg, s az volt a kívánsága, hogy Miskolcon, a Mindszenti temetőben a fia mellé temessék. 1976-ban így tért vissza. Piva 1988-ban halt meg, s a leánya Milánóban temettette el. Csupán azért nem került haza a családi sírboltba, mert akkor a Mindszenti temetőben csak urnás temetést engedélyeztek, s a cukrász külön kikötése volt, hogy nem hamvaszthatják el. (11. kép.)

A „Piva-cukrászda” további sorsáról, történetéről a következőket tudjuk. 1955-ben bezárták, majd ezt követően, de még ebben az évben átadták a Miskolci Vendéglátóipari Vállalatnak. Az átalakítások már a vállalathoz kötődnek, amikor is a szomszédos üzlethelyiséggel (amely állami művégtagüzlet volt) főfalátvágással összekapcsolták. Itt található jelenleg a cukrászati rész. Az átalakított üzletet 1957-ben nyitották meg, s ez lett akkor a Miskolci Vendéglátó Vállalat 76. számú cukrászüzeme. „Napsugár” néven 1990-ben még a Miskolci Vendéglátóhoz tartozott, de ezt követően Bigatton-érdekeltségű lett. Jelenlegi vezetője (Lapos György) Piva Carló egykori tanítványa. (12. kép.)

TRILLHAAS–DORÓ–RÁCZ CUKRÁSZDA

(Trillhaas, Polacsekne, Doró, Rác, Dominó eszpresszó, majd Rác kávéház elnevezésekkel ismert a 19–20. században)

Miskolc egyik jeles, 19. századi naplóírója, Szűcs Sámuel kéziratának 11. kötetében jegyezte fel, hogy „1884. júl. 17-én Trillhaas Henrik iparos, kereskedelmi és ipar-

43. Földes L., 1930. 77–78.

44. Huba F., 1941. 56.

kamarai tag 45 éves korában meghalt.⁴⁵ További adatokat a miskolci ev. ref. egyházközség anyakönyvéből tudhatunk meg. Trillhaas Henrik 1869. július 12-én kötött házasságot Muszka Herminnel. Gyermeük, a későbbi cukrász 1870. aug. 13-án született. Az eddigi szakirodalom, másrészt a kéziratos visszaemlékezések szerint bejárta a cári Oroszországot, s hazumásabban tartózkodott Szentpéterváron. Közel 30 éves volt, amikor visszakerült Miskolcra.

Ha a cukrázmesterséget Miskolcon sajátította el (s ez csupán feltételezés), erre kínálkozott néhány lehetősége. Prevosti Oszkár mellett a későbbi Rábel–Rorárius üzletben, vagy a színház melletti Schweitzer cukrász műhelyében. De cukrászdája volt már ebben az időben Krenyiczky Tódornénak a Szemere utcán, s a Széchenyi u. sarkán Megay Róbertnek is.⁴⁶

Trillhaas miskolci üzletnyitásának ideje bizonytalan, utal adat arra, hogy 1900-ban alakult,⁴⁷ más feljegyzés szerint viszont 1900. szept. 6-án jelentette be a városnak, hogy „cukrárszopart kívánok folytatni”.⁴⁸

Trillhaas közel két évtizedes miskolci tevékenységéről nagyon kevés konkrét ismerettel rendelkezünk.⁴⁹ Egy képes levelezőlap, vagy inkább fotó, amely 1900-ban készült, Doró Ernő leányától került a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Gyűjteményébe.⁵⁰ A másik Doró Ernő kéziratos visszaemlékezése, amely szerint Trillhaas „egy ideig Szentpéterváron dolgozott, ott meglátott egy gyógyszerári berendezést, ami nagyon megtetszett neki, lerajzolta és itthon megcsináltatta.”⁵¹

1989-ben halt meg 86 éves korában Sir Emil cukrázmester, aki utolsóként maradt azok közül, akik Trillhaas mellett tanulták a mesterséget. Valószínű, ő mondhatta volna el, hogyan, miként végezték ki, miért halt meg 1919-ben. Az egyetlen megmaradt fotó a mestert nem a cukrászok fehér munkaruhájában mutatja a pult mögött, hanem sötét utcai, vagy ünneplő viseletben. Ez a megjelenés – a kor szokásai szerint – a vendégeknek szóló olyan megbecsülés volt, amely az elismert, tiszteletnek örvendő cukrászok mentalitása volt.

1919-től 1932-ig a cukrászda új tulajdonosa Trillhaas Gyula Ilona nevű nővére lett, úgy, mint özv. Polatschek Béláné.⁵² Szakképzettségét 1921-ben szerezte meg, addig üzletvezetőt alkalmazott. A visszaemlékezések szerint ez Saducz Béla cukrász volt, akinek 1920-tól már saját cukrászdája működött a Soltész Nagy K. u. akkori 6. sz. alatt.⁵³ Később Véghelyi Vilma dolgozott éveken keresztül a cukrászdában, minden bizonnyal ő a „kávész” szakmát képviselte. Amikor Polatschekné 1932-ben megszüntette üzletét, Véghelyi Vilma végkielégítést kapott. Ebből vásárolta a Hunyadi u. 2. sz. alatti „kávészó és tejivó” üzletét, amely „Vilma néni kávézója” névvel volt ismeretes Miskolcon. (Említésre érdemes, hogy ezt az üzletet 1952-ben államosították, majd a Miskolci Vendéglátó tejjívójaként üzemelt a Hunyadi utcán.)

1932-ben került Miskolcra Doró Ernő, aki (a leszármazottak birtokában lévő dokumentumok alapján) az üzletet Polatscheknéétől vásárolta meg. Doró Debrecenben született 1906-ban, ott tanulta a szakmát is, s 1923-ban szabadult fel. Miskolcra kerülése

45. Szűcs S., 1884. XI. 358.

46. Sugár I., 1895. 54.

47. Huba F., 1941. 57.

48. Veres L., 1987. 16.

49. *Joó András* a miskolci cukrászat kiváló ismerője magántulajdonban lévő kézirata tartalmaz néhány olyan adatot, amely eddig nyomtatásban nem jelent meg.

50. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Adattára, ltsz. 22.684.

51. Idézi a forrás helyének megjelölése nélkül *Veres L.*, 1987. 18.

52. *Iparsortár: A, 1907–1922.* 256. sz.

53. *Tóth K.*, 1920. 45–46.

13. kép. A Doró cukrászda belseje 1934-ben

előtt Győrben, Debrecenben, Budapesten, Nyíregyházán és Siófokon is dolgozott.⁵⁴ Úgy emlékeznek rá, mint aki az üzletét teljesen átalakította. A portál üvegfala helyett kirakatot rendezett be, amit megtöltött korszerű áruféleségekkel. (13. kép.) Átalakította a cukrászda berendezését, s megnyitotta az első üzlethelyiség mögötti teret. Ezt a korabeli lapokban „külön uzsonna terem”-ként reklámozta. Valójában intim részeket, ún. boxokat alakított ki. Ennek a belső térnek az építészte Menner László volt, aki a Doró által üzemeltetett első miskolci eszpresszó, az „AZRA” belső térkialakítását, berendezését is tervezte. A presszó és cukrászda mellett Doróé volt a „Kis Pipa”, amely inkább vendéglő funkciót töltött be. A Rákóczi utcai üzletet (1990-ben Halászcserda üzemelt benne a Rákóczi u. 4. sz. alatt) Máyer József bérelte.⁵⁵

Kortársai szakmai képességeit ma is nagyra értékelik. A karácsonyfadíszek, a szaloncukor, a csokoládé és a desszertféleségek készítését magas fokon művelte. Tagja volt az ipartestület vezetőségének, s éveken keresztül a miskolci cukrászok képviselője volt. 1945 végén – korábbi politikai nézetei miatt – el kellett hagynia Miskolcot.⁵⁶ Budapestre költözött, a Baross utcán volt cukrászdája, s ezt államosította a Vendéglátóipari Vállalat. Ezt követően még nyolc évig dolgozott, mint cukrász, s Szalai György cukrászdájából ment nyugdíjba.

A miskolci üzlet 1945 szeptemberében került Rácz Kálmánhoz. Mindössze hat évig volt a tulajdonában, s ezt követően államosították. Az ún. „kisajátítási ütemterv” szerint erre 1951. jún. 15. környékén került sor.⁵⁷

Rácz Kálmán Miskolcon született 1896-ban. Sir Emilhez hasonlóan ő is Trillhaas Gyulától tanulta a mesterséget. 1919 után elhagyta Magyarországot, Olaszországban, majd Franciaországban dolgozott. 1926-ban Párizsban nyitott saját üzletet, amelynek a „CORVIN” nevet adta. 1937-ben felhagyott vállalkozásával, s cukrászalkalmazott-

54. Veres L., 1987. 30., Zsemley O., 1940. 10., Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Adattára, ltsz. 596–71.

55. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Adattára, ltsz. 596.71.

56. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XXI. 503. – Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának iratai, C. Városbírói ügyosztály iratai, 1945–1949.

57. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XXIII-110/a. 7174–102/1. 1951.

14. kép. A Rác kávéház 1992-ben

ként dolgozott. A háború alatt jött vissza Budapestre. Letette a mestervizsgát és üzletet nyitott a Garai utcában.⁵⁸ Ez minden bizonnyal be sem indult, hiszen 1945 szeptemberében már Miskolcon találjuk. A leszármazottak ismeretei szerint Dorótól csak bérelte az üzletet, a kérdéskör más ismerői, s a korábbi munkatársak szerint is megvásárolta azt. A Doró által berendezett üzlet mindenestre nem változott az ő vezetése, működése alatt. Rác Kálmán 1952. febr. 9-én jelentette be az iparhatóságnak, hogy „szeptember 5-én a Vendéglátóipari Vállalatnak önként felajánlottam és átadtam az üzletet és így szeptember 5-én az iparendély gyakorlását megszüntettem.”⁵⁹ Ez minden bizonnyal egy utólagos, formai bejelentés, hiszen a Miskolci Vendéglátóipari Vállalat (az akkor még létező Déryné u. 20. sz. alatti irodájában) olyan utasítást kapott a városi tanácstól, hogy a Capri és Rác-féle cukrászdákban 1951. szeptemberétől minden körülmények között oldja meg a dolgozó emberek reggeliztetését. „Erre azért van szükség, mert a városban csak a Kossuth kávézó az, ahol reggelizni lehet.”⁶⁰ Tehát 1951 augusztusában a cukrászda már a Miskolci Vendéglátóipari Vállalat egysége. 38. és 39. számmal ellátott cukrászda és cukrászüzem a Tanácsház tér 9. sz. alatt. Az államosítást követően Rác Kálmán a vállalat alkalmazottja lett, s így dolgozott 1962-ig, nyugdíjba vonulásáig. 1974-ben halt meg, s Budakesziben temették el.”⁶¹

58. Veres L., 1987. 46.

59. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XXIII. 130. 1950–56. és 1960–61. D. 599–27/1. 1952. sz. irat. Itt található Rác Kálmán 1945. szeptember 24-én kelt 7702 (V. B.) 1945. sz. iparigazolványa.

60. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XXIII–110/a. 0017/b. 1951.

61. Jakab Zoltánné közlésére hivatkozik Veres L., 1987. 48.

Az államosítást követően a Miskolci Vendéglátóipari Vállalat a cukrászdát és a műhelyt ketté választotta. A cukrászműhely, mint termelőüzem új vezetővel, a cukrászda pedig mint eszpresszó szintén új vezetővel, s számokkal ellátva üzemelt tovább. Kicsérélték a berendezések egy részét, új asztalok, új székek kerültek a belső térbe, hiszen a cukrászda, vagy ahogy egy korabeli fénykép mutatja, az egykori Rác presszó reggelenként tömegigényt elégített ki. Az asztalok és a székek egy újabb cseréje után az 1960-as évek elején a Trillhaas-féle berendezés (polcrendszer és pult, tükör és falcsillár) a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumba került. 1963-ban a cukrászda-eszpresszó mögött lévő cukrászműhely megszűnt, az üzletet „átalakítás” miatt bezárták, majd „Dominó eszpresszó” név alatt nyitották meg újra. Több, mint két évtizeden keresztül ezzel a névvel üzemelt. Az egykori berendezések visszahozatalának gondolata az 1970-es évek közepén, végén fogalmazódott meg. Az eredeti bútorok visszaállítása nem volt lehetséges, így néhány elem megtartásával a napjainkban látható berendezés jó szakmunkára utaló imitáció. Az épület külső-belső felújítása után 1987-ben nyílt meg a napjainkban is funkcionáló „Rác kávéház”. (14. kép.)

FREI CUKRÁSZDÁK

Freiék az 1920-as években váltak ismertté Miskolcon. A nagyszámú családból öten lettek cukrászok, s egy pedig szakács. Lipótnak és Aladárnak a Széchenyi u. 44. sz. mögötti épületben volt üzlete, s egyben üzeme is azt követően, hogy Megay Róbert cukrászdája 1923-ban megszűnt. Frei Lipót mellett dolgozott az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején az a Kovács Gyula, akinek később saját cukrászdája lett a Hunyadi utcában. 1951-ben államosították, s ezt követően más funkciót kapott. *Benedek Miklós* írja erről a cukrászdáról, hogy „tíz fillérért úgynevezett cornett-tölcsérbe adták a remek fagyaltot. A tölcsér szarvszerűen összesodort, ropogós ostya volt. Egyébként ebben a cukrászdában írták ki egy időben, hogy a rádióhoz és a felszolgálónőhöz nyúlni tilos!”⁶²

Frei Jenőnek a Széchenyi u. 12. sz. alatt, az ún. Vay házban volt üzletrésze, ill. cukrászdája. Ezt vásárolta meg Pásztor Ferenc, akinek még 1939-ben a Munkácsy u. 2. sz. alatt volt cukrászdája. *Benedek Miklós* nosztalgiával gondolva erre írja 1985-ben, hogy „... a Frei cukrászda... a Széchenyi utcán, a Sötétkapu közelében volt – ma talán zöldségbolt van a helyén – ahol két tízfilléres krémes mellett egész délután elüldögélhetett a szerelmes diák, sőt még a jólelkű felszolgálónő azt is megmondta, az erkély melyik asztalához üljenek, hogy a földszintről ne lehessen látni őket.”⁶³

A fiú és cukrásztestvérek között a legfiatalabb Frei Oszkár volt, aki Diósgyőrben tartott fenn rövid ideig cukrászdát és cukrászüzemet.

Freiék az első, tömeggyártásra, nagy igények kielégítésére berendezkedett cég voltak Miskolcon, s ezt azért tehették meg, mert eredeti anyagok helyett sok „műanyagot” használtak. Vizonteladásra – a visszaemlékezések szerint – a legtöbbet ők szállítottak. Rendszeres ellátói voltak a vendéglőknek, éttermeknek és kávéházaknak. Naponta járták be a várost megkülönböztetett jelzésű kerékpáros szállítmányaikkal. Az államosítás idején (1951–1952) „eltűntek” a miskolci cukrásziparból, s adataink arra utalnak, hogy 1956-ban Amerikába mentek.

62. Felsőmagyarország, 1934. november 18., valamint *Benedek M.*, 1985. 50.

63. *Benedek M.*, 1985. 50.

15. kép. A Capri cukrászda felújított épülete 1992-ben

A CAPRI ÉS BUTTIGNON ERMENEGILDÓ

Piva Carló mellett a másik olasz fagyaltosból lett cukrász Miskolcon Buttignon Ermenegildó, az ismerősök körében „Dzsildó” volt. 1900-ban született, s jelenlegi ismereteink szerint 1930-tól élt Miskolcon. Az 1939-es címtár szerint a Széchenyi u. 107. sz. alatt volt üzlete. (Jelenleg itt működik a Hámor Hotel, a városi rendezvények háza és az Expressz étterem.)

A cukrászmester fia itt tanulta ki a mesterséget. (Az államosítást követően itt működött a 19. számmal jelzett népbüfé.) A visszaemlékezések szerint új üzletre, iparendélyre és üzletvezetőre is szükség volt, mert apa a fiával egy üzletben nem tudott dolgozni. Az akkor Kassáról visszatérő Adamecz Kálmán jelentette a megoldást, aki Doró mellett is dolgozott. Adamecz és Dzsildó együtt nézték ki a Széchenyi u. 16. számmal jelzett épületet, s így történt annak bérletbevétele is. Adamecz neve alatt vált ismertté az üzlet, de a tulajdonos a fiatal olasz volt. Ekkortól ismeretes a Capri elnevezés, amely túlélte az 1951-es államosítást. Ez lett a Miskolci Vendéglátóipari Vállalat 20. sz. egysége, s ugyancsak itt működött a 24. számmal jelzett „Népbüfé” is.

Az államosítást követően az utcafront felőli részen cukrászda, mögötte pedig cukrász termelőüzem működött. 1952–1981 között ennek az üzemnek volt vezetője Lövey József cukrászmester. Őt még két üzletvezető követte az ún. szerződéses időszakban. Az épület átalakítását 1989-ben kezdték, s 1991-ben fejezték be. Felirata szerint napjainkban is működik a „Capri”. (15. kép.)

NISZ KÁLMÁN CUKRÁSZDÁJÁTÓL A PÁLMÁIG

Nisz Kálmán neve az 1929-es szakmai címtárban szerepel először. A visszaemlékezések és eddigi ismereteink szerint 1920-ban került Miskolcra. Szakmai ismereteit Szabadkán szerezte, s itt 1923-ig dolgozott Megay Róbert cukrászdájában. 1926/1927 között nyitott saját üzletet a Szemere utcán. A vállalkozásnak részese volt Tószegi András, aki nemcsak Nisz Kálmán mellett dolgozott, hanem itt ismerkedett meg Piva Carlóval is. Az elmondások szerint Nisz nagyszerű szakember, de nagyon rossz üzletember volt. Jó hírű cukrásza volt a városnak, üzletét mégis feladta, s Doró mellé szegődött. Innen Ózdra, a tiszti kaszinóba vezetett útja, majd nyugdíjasként Pest környékére költözött. Halálának időpontja, s eltemetetésének helye eddig nem ismert.

Nisz Kálmán üzletét Boda Árpád vette át, s az 1939-es címtár már őt tünteti fel üzlettulajdonosként. A vendéglátóhelyet kibővítette, s ő alakította át éjjeli mulatóhelylé. Az államosítás után a Miskolci Vendéglátóhoz került, számot – ismereteink szerint – nem kapott, de nevet igen: ekkortól lett „PÁLMA”. Más visszaemlékezések szerint az államosítás 1951-ben történt, s 1952-ben itt alakult meg a Miskolci Vendéglátó 37. számú egysége. Ez volt a Palma presszó és éjjeli mulatóhely, ami akkor azt jelentette, hogy nyitott este 8-kor és zárt éjfélkor.

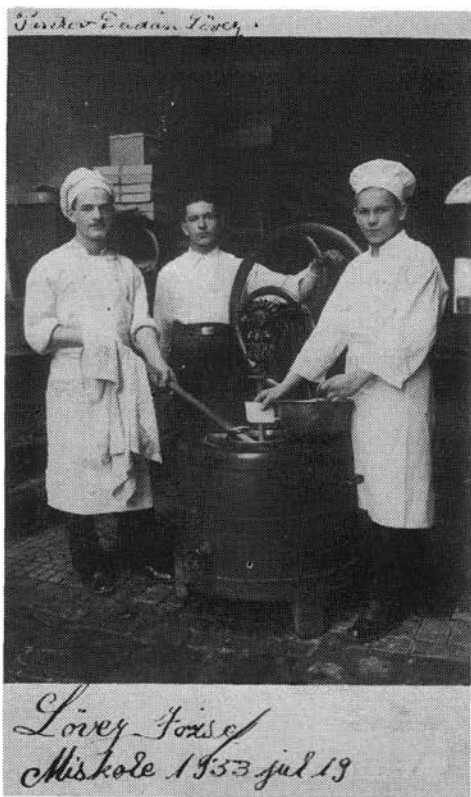
A Szemere u. páratlan számozású oldalából 1990-ben már csak az 1 és 3, valamint a 15 és 17 számokkal jelzett házak álltak. Az 5–13 közötti épületeket az Uitz B. u. megnyitásokor, míg a 19–31-ig terjedő részt a megyei pártszékház építéskor 1975/1977 között (vagy azt megelőzően) bontották le. A lebontott házak között volt a maga nemében különleges és egyedülálló éjjeli mulató, a Palma is.

LÖVEY CUKRÁSZDA A „MIGNON” (1946–1952)

Lövey József 1916-ban Miskolcon született. Rábel Albert mellett volt tanuló, s 1933-ban szabadult fel. Öt évet dolgozott Rábel mellett, majd 1938-tól 1946-ig Rorárius Gyula mellett. 1946-ban volt lehetősége a kiválásra, függetlenedésre, s a Széchenyi u. szemközti házában, a 8. sz. alatt saját üzletet nyitott. Cégtábla, felirat hirdette a „Mignon cukrászdá”-t. Az üzlet berendezése kávéházszerű volt, kis székekkel, asztalokkal, kiszolgáló pulttal és fagyaltgéppel. Jól felszerelt sütőüzem működött az udvaron, s ekkor ebben az emeletes házban volt a lakása is. Egy segéddel dolgozott, a boltban pedig három kiszolgáló, s a mindenkori családtagok segédkeztek. (16. kép.)

A Lövey cukrászdát 1952-ben államosították. Mindent lefoglaltak – mert nem önként ajánlotta fel üzletét –, s átadták helyiségeit a Miskolci Vendéglátónak. Gépeit – amelyeket a városban jól ismert Frei Oszkártól és Nagy Andor kenyérgyárostól vásárolt – szintén lefoglalták. (Itt említjük meg, hogy Nagy Andornak nemcsak kenyérgyára volt a Hunyadi u. 56. számmal jelzett házegyüttesben, hanem cukrászdája is a Rákóczi utcán, a mozi melletti épületben.)

A cukrászda megszűnése, államosítása után – helyén az 1970-es évek közepéig presszó és édességbolt üzemelt – Lövey József a Miskolci Vendéglátóipari Vállalat alkalmazásában a Capri sütőüzemének lett vezetője. Itt dolgozott nyugdíjazásáig, 1981-ig. (E tanulmány megjelenése előtt, 1991-ben 75 éves korában hunyt el.)

16. kép. Lövey József (a kép bal oldalán) felszabadulásakor, 1933-ban

PÁSZTOR FERENC CUKRÁSZDÁJA

Pásztor Ferenc 1910-ben született, s Rábel mellett tanulta ki a mesterséget. Az 1930-as években mellette is dolgozott. Később egy Kassáról Miskolcra került mézeskalácsos mester alkalmazta Szeles utcai üzemében. 1936-ban nyílt lehetősége arra, hogy a Munkácsy u. 2. sz. alatt önálló cukrászdát nyisson. Az üzletnek saját sütőüzeme volt. Ahogy a kemencéből kiszedték a „puszedlit”, vagy valamelyik másféle terméket, kirakták az üzlet polcaira, a miskolci polgárok innen, „melegében” vásárolták. Pásztor innen költözött a Széchenyi u. 12. sz. alá, s 1940-ben a Freiék cukrászdáját vette meg. Sütőüzemét ekkor a Kispipa mellett, a Béke mozival szemben, a közben alakította ki. Onnan történt a szállítás a boltba. Az államosítás mindkét üzletrészt érintette, tehát a boltot és a sütőüzemet is.

A Munkácsy utcai üzletet rövid ideig még üzemeltette egy Polizsil nevű cukrász (neve miskolci nyilvántartásokban nem szerepel), majd megszűnt. 1952-ben a Miskolci Vendéglátó itt alakította ki a 43. számmal jelzett húselosztó egységét.

SZÓRVÁNYADATOK A MISKOLCI CUKRÁSZAT TÖRTÉNETÉHEZ

A felsoroltakon kívül még számos cukrász és cukrászda működött Miskolcon. A cukrászok száma 1951/1952-ig 16–19 fő között mozgott, s ekkortól kezdve folyamatosan csökkent. Az 1970-es évek elején fogalmazódott meg a régi miskolci cukrászdák felújításának igénye. Nemcsak a régi elnevezések, a régi berendezések, hanem a régi, széles skálán mozgó választék, valamint a régi minőség megjelenítése vált fontossá. Így születtek meg az új cukrászdák, s – különféle kutatások eredményeként – váltak ismertté azok, amelyek „csak” szórványként jellemezték a várost. Ezek közül néhányra az alábbiakban hívjuk fel a figyelmet:

Denecke Caesar

Az 1912-es szakmai címtárban Trillhaas, Rábel, Megay és Reisch mellett az ötödik cukrásza Miskolcnak. A városban született, s – mint sokan mások – Rábel mellett töltötte a tanulóéveket. Önálló mesterként inkább fagyaltkészítményeiről, mint cukrászatáról volt ismert. Üzlete a Széchenyi u. 58. sz. alatt volt. (1990-ben az épület létezett, s fűszer-csemege üzlet működött benne.) Az 1951/52-es államosítást megelőzően Diósgyőrben volt saját cukrászdája.

Éble János

1935 körül nyitott üzletet Miskolcon, az akkori Soltész Nagy K. utcán. Megay mellett volt segéd, s innen szabadult fel. Az egykori rendőrségi épület melletti – most is létező bérházban – volt cukrászdája és sütőüzeme. Egyedül dolgozó cukrász volt, fiatalon halt meg. A cukrászdát 1948-tól özvegyi jogon felesége üzemeltette. 1953-ban (az akkori Malinovszkij u. 2. sz. épületben) hozzájárultak ipargyakorlásához. Azon kevesek közé tartozik, akit családi körülményeire tekintettel nem államosítottak.⁶⁴

Pafcsik Aladár

1929-ben jelenik meg először a neve miskolci címtárakban. Saját üzlete volt a Búza tér 9. sz. alatt. Apósa és a felesége is cukrász volt. Az államosítás idején felesége nevében volt a cukrászda. A feljegyzések szerint a Miskolci Vendéglátóipari Vállalat 40. számú egységét 1951. szept. 6-tól vezette Pafcsik Aladárné.⁶⁵ Az üzlettel ugyanilyen számjellel még 1958-ban is találkoztunk. (Az épület napjainkban már nem létezik.)

Nagy Andor

Neve elsősorban a Hunyadi u. 56. sz. alatti kenyérgyáráról ismert, de volt néhány más jellegű vállalkozása is. Cukrászdát üzemeltetett a Rákóczi u. 3. sz. alatt (a mai Béke mozi mellett), s a kenyérgyár területén is. A visszaemlékezések szerint „jó kenyeret, bőséges, jó péksüteményt készített. Cukrászdája a Rákóczi utcán, az Uránia filmszínház mellett volt. Ez a vállalkozása nem volt hosszú életű, s csak azért, mert ő nem volt cukrász. A Rákóczi utcai boltját megszüntette ugyan, de minden üzletében, – s ezek száma elég sok volt – lehetett cukrászsüteményeket kapni. A cukrászrészleget Rozsnyovszky Károly vezette.” (Lövey József visszaemlékezése, 1989-ben.)

Sir Emil

1901-ben született, s Böcögőnél tanulta a szakácmesterséget a Korona Szálloda és vendégfogadóban. Ezt követően Trillhaas mellett lett cukrász. 1937-ben nyitott saját üzletet Lillafüreden. Emlékét és szakértelmét a Lillafüredi Fürdőújság alábbi sorai tették történeti értékűvé. „A Sir étterem és cukrászda előretörése, egy éves fennállása óta a szakértelemmel párosult rutin eredménye. ...Legkedvesebb helyen, a Palota Szálló melletti nagy vízesés alatt lévő cukrászdában és étteremben minden jó és szép a legolcsóbb áron kapható.”⁶⁶ Később a Győri kapuban, a Vasas Otthonnal szemben

64. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XXIII–110/a. 773–5/1. 1953.

65. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XXIII–110/a. 7174–31/7. 1951.

66. Lillafüredi Fürdőújság, 1938. június 15.

nyitott saját üzletet. A vállalkozást valószínű, 1951-ben államosították, Sir Emil cukrászdája a 42. számot kapta. 1989-ben halt meg, s visszaemlékezéseit – a várostörténet nagy hiányára – már nem rögzíthettük.

Szükséges lenne megfogalmazni ismereteinket a Csaba cukrászda (vendéglő) történetéről. Ez éppúgy gondot okoz, mint az 1960 k. megszületett „Fórum”, majd az 1990-ig működő „Gyöngy” bemutatása. A visszaemlékezések szórványosak, pozitív, tényszerű adatokkal nem találkozunk. Kiemelésre érdemes talán a Déryné cukrászda. Farkas László volt a tulajdonosa, aki Trillhaas mellett szabadult, majd ezt követően sokfelé megfordult. A Munkácsy utcán is volt üzlete, onnan költözött a Déryné (akkor Deák) utcára. Az államosítás itt érte, s 1951. szeptemberétől így kapta cukrászdája a 25. számot. Ő maga a Miskolci Vendéglátó alkalmazottja lett. 1953. dec. 1-től hivatalosan „Avasi falatozó” lett a neve,⁶⁷ de a feljegyzésekben „falatozó cukrászda a Déryné u. 2. alatt” megnevezéssel is szerepel. 1990/1991-ben létező üzlet, Déryné eszpresszó elnevezéssel ismeretes. (17. kép.)

A Fórum, majd Gyöngy cukrászdanak nincsen levéltári anyaga. Megemlítése azért fontos, mert a *Bruno Bigatton* névvel fémjelzett olasz fagyaltgyártó cég ennek az üzletnek az átalakításával kezdte meg térhódítását Miskolcon. A vállalkozás gazdája egy olasz–magyar vegyes vállalat, amelyet a Miskolci Vendéglátóipari Vállalat, valamint Olaszország egyik legrangosabb fagyalt- és cukrászati alapanyaggyára hozott létre. Első egységét 1990-ben adták át, további egységei a Capri és a Napsugár cukrászdák. Valószínű, nem a hagyományokhoz való ragaszkodás, csupán véletlen, hogy a Bigatton-láncba újólag lépő egységek egykor olasz fagyaltosok, ill. cukrászok tulajdonában voltak.

A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentései rendszeresen tájékoztatnak a régió és Miskolc különféle mezőgazdasági és ipari tevékenységének állapotáról. Ebből nyomon követhető a *cukrászipar*, a *cukorkagyártás* és a *mézesbábos ipar*, de az *üzletszerű kávépörkölő ipar* alakulása, évi teljesítőképessége is. A cukorka gyárstermék előállítását 1892-ben kezdődött Miskolcon. A Deutsch és Pollák cég ekkor alakult meg, 20 000 forint tőkével, s 22 munkás napi teljesítőképessége 800 kg különféle minőségű termék előállítása volt.⁶⁸ 1893-ban a kamara területén még mindig az egyetlen ilyen jellegű vállalkozás, amely évente 3000 mázsa finomabb selyem, csokoládé és szaloncukrot állít elő.⁶⁹ Az üzem túléli a századforduló versenylázát, 1904-ben és 1905-ben gőzerőre építik át, s új üzemezszeket is megnyitnak. A megyei levéltárban őrzött cégbíró-sági iratok hiányosak, a háborús éveket nem lehet nyomon követni. A cég 1923 novemberében részvénytársasággá alakul át, s jogosítványra 1924. januárjától „cukorka, csokoládé gyártó és forgalmazó ipar” gyakorlására jogosítja fel. Igazgatóságának tagja Deutsch Adolf és Németh György cukorgyárosok, Hercz Jenő gépgyáros, Bálint József a cég jogi képviselője és Kovács József ügyvéd, miskolci lakos. A gyár alaptőkéjét felemelik 1926-ban 100 millió koronára, amely 10 000 darab részvényjegyből áll. A gyár 1928 nyarán leállította a termelését, s a gazdasági válság sokadik áldozataként 1929 januárjában megszűnt.⁷⁰ A felszámolást a Miskolczi Takarékpénztár hajtotta végre, s létrehívta Kálmán Imre cukorka- és csokoládégyárát. A Felsőmagyarország c. napilap tájékoztat arról, hogy ez most Miskolc egyetlen cukorkagyára, s 1930-ban alapították a Deutsch-féle gyár gépeinek felhasználásával. A termékválaszték között szerepeltek a különféle savanyú bonbonok, csokoládépralinék, drazsék és desszertek. Az egyetlen olyan gyár volt, amely szaloncukrot és cukorkadiszeket készített (ti. ennek előállítói

67. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, XXIII–110/a. 771–166/2. 1953.

68. A Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése, 1892. 65., 101.

69. A Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése, 1893. 129.

70. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, VII–1/d. Ct. 1297. Okmánytár: 526.

17. kép. A Déryné eszpresszó a Déryné u. 2. szám alatt 1992-ben

hagyományosan a cukrászműhelyek voltak).⁷¹ A gyár két alkalmazottal még 1949-ben dolgozott, s a vendéglátóipari egységek államosításakor, 1951-ben vagy 1952-ben megszűnt.

A „Miskolci cukorgyár”-at a cégbíróság 1918-ban vette lajstromba. A Búza tér 8. szám alatti cég alakuló ülésére 1918. május 5-én került sor, s alapító vezetői Brünn Ignác, Dégen Samu, Fischer Samu és Schwarcz Vilmos miskolci lakosok lettek. Az első évek veszteségesek voltak, majd az azt követő években komoly forgalmat tudtak felmutatni. 1927/1928-ban aztán bekövetkezik a csőd. A cégbíróságnak küldött beadvány az okokra egyértelműen rávilágít: „...bejelentem, hogy a miskolci czukorka gyár részvénytársaság működését beszüntette.” 1925-től Dégen Samu lett a vállalkozás igazgatója, „akinek egy éves működése után a gyár vagyona megsemmisült, a gyár berendezéseit elárverezték, s vagyon hiányában a gyár teljesen megszűnt”. Az érintett Dégen Samu a csőd okát másban látta: „a Miskolcz Czokorgyár Részvénytársaság üzemét már régen beszüntette, alaptőkéjét a magyar korona romlása idején teljesen elvesztette, berendezéseit az időközben esedékes volt házbér összegek fejében a háztulajdonos régen elárvereztette.” A cégbíróság 1928-ban a gyár működését megszünteti.⁷²

A miskolci cukrászműhelyek, cukrászdák mellett ezek voltak azok az édesipari vállalkozások, amelyek hosszabb-rövidebb időszakokban segítettek kielégíteni a városi igényeket. Igazából nem voltak megalapozott vállalkozások, s ellentétben egy-egy cukrászdával emlékük sem őrződött meg a köztudatban. Történetük mégis részét képezi Miskolc 20. századi ipartörténetének.

71. Felsőmagyarország, 1934. november 25.

72. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, VII-1/d. Ct. 890.

IRODALOM

- Benedek M.*
1985 Cukrászdáról cukrászdára. Észak-Magyarország, XLI. augusztus 31.
- Bujdos A.*
1986 A Rábel és a Rorárius. Hírneves miskolci cukrászok. Déli Hírlap, XVIII. március 3.
- Földes L. (szerk.)*
1930 Miskolc thjf. város cím- és lakjegyzéke. Közigazgatási, ipari, kereskedelmi és általános címtár. Miskolc
- Gundel I.–Horváth J.*
1982 A vendéglátás emlékei. Budapest
- Henszelman A.*
1934 A miskolci biedermeier. Reggeli Hírlap, LXIII. február 25.
- Huba Ferenc (szerk.)*
1941 Baross szövetség miskolci címtára. Miskolc
- Kilián I. (sajtó alá rend.)*
1981 Szűcs Miklós naplója 1839–1849. Miskolc
- Komáromy J.*
1972 Miskolci séták. Miskolc
- Marjalaki Kiss L.*
1957 A miskolci főutca topográfiája. HOM. Évk. I. 102–128.
- Rózsa T.*
1975 Svájci cukrászok Miskolcon. HOM. Évk. XIII–XIV. 241–268.
- Sugár I.*
1895 Borsod vármegye és Miskolc város név és címjegyzéke. Miskolc
- Szendrei J.*
1911 Miskolc város története és egyetemes helyirata, IV. Miskolc
- Tóth K.*
1920 Miskolc város címjegyzéke. Miskolc
- Veres L.*
1987 A Trillaas cukrászdától a Rácz kávéházig. Miskolc
- Zsemley O.,*
1940 A magyar süítő-, cukrász- és mézeskalácsos ipar története. Budapest

Die Geschichte der Konditoreien und anderer Süßgewerben in Miskolc

Der Verfasser beschäftigt sich mit der Geschichte der Gastwirtschaft. Früher hat er die Geschichte der Kaffekäuser schon bearbeitet. Jetzt werden alle Gewerbe in Verbindung mit der Konditoreien vorgezeigt.

In Ungarn gehörten die Konditoren bis zu der Mitte des 19. Jahrhunderts nicht zu den Gewerben, es wurde eigentlich als eine Art der Künste betrachtet. Die Benennung „Konditor“ erscheint erst am Anfang des 19. Jahrhunderts, die Benennung „Konditorei“ wurde am Ende dieses Jahrhunderts allgemein. Der erste Konditor in Miskolc beginnt seine Tätigkeit 1834, seine Benennung war aber damals noch „Zucker-Bäcker-Meister“. Die ersten Meister stammten aus der Schweiz, später sind italienische und französische Verbindungen nachweisbar. Die Meister von Miskolc fuhren gern nach Frankreich wegen Erfahrungen, aber in Miskolc wurden gern italienische Meister empfangen. Das heutige Konditoreinetz „Bigatton“ ist auch ein italienisch-ungarisches Konsortium. Zu seiner Vorgeschichte von Miskolc gehören auch die bekannten Meister Piva Carlo oder Buttignon Ermenegildo, beide sind in der Stadt begraben.

Die Forschungen beruhen sich vor allem auf archivalischen Angaben, weiterhin auf den Erinnerungen mancher einmaligen Meister. Die Forschungsmethoden haben zur Erfolg geführt, die Geschichte des Konditorgewerbes steht nämlich vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis heutzutage vor uns.

István Dobrossy

CHERNEL ISTVÁN LEVELEI HERMAN OTTÓHOZ

KŐHEGYI MIHÁLY

Herman Ottó életét és tudományos tevékenységét számtalan cikk, tanulmány és könyv ismertette és méltatta.¹ Mindez felment bennünket az alól, hogy róla részletesebben szóljunk. *Chernel István* munkásságát viszont elsősorban az ornitológusok tartják számon, s e tudományág egyik magyar megalapítójaként tisztelik.²

*Chernel Kálmán*nal, István édesapjával, életének legválságosabb szakaszában ismerkedett meg Herman Ottó. Amikor közel öt évig tartó katonai szolgálatából 1861-ben felmentették, két olyan esztendő következett, amelyekről nem szívesen beszélt.³ Éppen ezért életrajzírója még a legszorgosabb kutatással is alig tudott valamit feltárni e hányatott esztendőkről.⁴ 1863. szeptember 18-án két társával „fényirdai műtermet” nyitottak Kőszegen. Ez idő tájt találkozott Chernel Kálmánal, aki kéziratnaplójába ezeket írta: „Herman Ottót még a 60-as évek elejéről ismerem, amikor is a forradalom következtében ő minden egyéb keresettől megfosztva nyomasztó anyagi körülmények között, mint fényképező szerezte meg élelmét. Vándorlása közben Kőszegre is eljutott... Ez alkalommal velem, mint kitűnő ornitológussal és madártömővel gyakrabban érintkeztem.”⁵ Pártállásuk, gondolkozásmódjuk is összekötötte őket. Hamarosan kintűnt, hogy a fényképészet nem jelent biztos kenyeret, ráadásul egyik társával évekilg húzódo kereseti perbe is keveredett. Biztos jövedelmű állás után kellett hát néznie. S itt sietett segítségére Chernel Kálmán, aki egyben-másban többször is támogatta. Felhívta figyelmét a kolozsvári *Erdélyi Múzeum-Egylet*nek a konzervátori állás betöltéséről szóló hirdetményére. Biztatására beadta pályázati kérelmét, hozzácsatolva Chernel ajánló szavait. Meg is lett az eredménye, mert *Brassai Sámuel*, a múzeum igazgatója 1864. március 23-án a következőket válaszolta: „... barátom uramat, ha az állati példányok praeparálásában, főképp kisebb és nagyobb emlősök, madarak kitömésében jártas, és feltételeim az ön szükségain és kívánságain alól nem maradnak, jörendin biztathatom. Én ugyan 500 forintnál és szállásnál fűtéssel együtt többet ezúttal nem ajánlhatok, de merthogy ez egyfelől csonkítatlanul az ön személyes szükségéire fedezésére szol-

1. Sajnálatosan nélkülözünk egy Herman Ottó munkásságát felölelő bibliográfiát. Hiánya, a szerzőálgazó és számtalan feldolgozás miatt, már-már a munka rovására megy.
2. *Schermann Szilárd*: Chernel István munkáinak chronologikus jegyzéke. Aquila, 1921. 33–40. – *Allodiatoris Irma*: Bibliographie der Zoologie im Karpatenbecken 1900–1925. Budapest, 1966. – *Papp József*: Magyar madártani bibliográfia. Békéscsaba, 1980.
3. Chernel Kálmán jogász volt. A megyei hivatalnokoskodást Sopronban kezdte, de a szabadságharc kitörése után beállt honvédeknek. Az önkényuralom idején hazatért szülővárosába, ahol visszavonultan történettudománnyal és ornitológiával foglalkozott. *Sz[ilágyi] S[ándor]*: Chernel Kálmán. (Született 1822. április 6. – 1891. április 21.). Századok, 1891. 412–413.
4. *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó élete. Budapest, 1933. 20.
5. *Szövényi István*: Képek a dualizmus kori Kőszeg történetéből Chernel Kálmán naplói alapján. Savaria, 1966–1970. 387.

gáland; más felől a múzeum munkáitól elég ideje maradván, mellék keresettel, mire itt tapasztalás biztos kilátás vagyon, szaporíthatja jövedelmét, azt hiszem első lépésnek elfogadható az ajánlatom.”

Herman Ottó elfogadta a feltételeket, s erről szóló leveléhez általa Kőszeg környékén begyűjtött és kitömött madarat, emlőst mellékel, mire Brassai 1864. április 6-án jelentette a Múzeum Égyletnek, hogy egy kőszegi egyént felfogadott konzervátorul, aki egy albinó pacsirtát és egy hermelint ajándékozott a múzeumnak. Három nap múlva pedig már a következő értesítést küldte Hermannak:

„Mart. 30. kelt levelét vevén, a küldeményekkel együtt, mind a kettőt közöltem a választmánnyal. Kellő lépéseim eredményéül tudósíthatom barátom uramat, hogy ezennel megadott állomásának efoglalására május 1. napján elvárom és úti költségét 50 /. Ötven O. é. forinttal segíteni kívánom.”⁶

„Nem is siettem, hanem rohantam... Abban a Schmerling időben, amikor tiszteséges magyar ember hivatalt nem vállalhatott, nagy dolog volt ez” – írja Herman visszaemlékezésében.⁷

Chernel Kálmán emberségét sohasem felejtette el, s amikor fiával megismerkedett, neki adta vissza a kapott segítségét. Az 1865-ben Kőszegen született István a szülői házból hozta magával a természet végtelen szeretetét, s a madárvilág iránti érdeklődését. Mindössze tizenegy éves múlt, amikor 1877. április 8-án hozzáfogott madártani megfigyeléseit rögzítő naplójának vezetéséhez. Első madártani vonatkozású írásai 17 éves korában a *Vadász Lapok*ban jelentek meg.⁸ 1880-ban atyja magával vitte Szombathelyre a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűlésére, melyen Chernel Kálmán felolvasást tartott a „Madarak vándorlásá”-ról. Célja az volt, hogy a 15 éves István látóhatárát bővítse, a tudományos mozgalmak, s különösen a madártan iránti érdeklődését fokozza. 1814 áprilisában pár napra a Velencei-tóhoz kirándult, amelynek rendkívül gazdag madárvilága különösen mély nyomot hagyott az ifjú lelkében. Édesapja azonban komoly kenyérkeresetet akart neki biztosítani s ezért két évet Pozsonyban, kettőt pedig a pesti egyetemen töltött el joghallgatóként. Atyja óhajának megfelelően 1888 végén kinevezték Sopronba közigazgatási gyakornoknak. „Hajlamaival homlok-egyenest ellenkező pályára lépni, lemondani arról, amit évek óta lelkesedéssel tápláltam magamban, igen nehezemre esett” – írja naplójában.⁹ Hamarosan odahagyja Sopront, és hazatért Kőszegre, hogy immár kizárólag az ornitológiának éljen, megfigyeléseket végezzen s madártani feljegyzéseinek adatait rendezze. 1891-ben Budapesten Herman Ottó mellett tevékenykedik, issza magába mindazt, amit a hétköznapi gyakorlatával elleshetett, megtanulhatott mesterétől. 1991-ben a *II. Nemzetközi Ornitológiai Kongresszus* megrendezését az alig megszületett *Magyar Ornitológiai Központra* bízták. A fiatal, jó szervező képességgel megáldott Chernel Istvánt az előkészítő bizottság titkárává választották. Ez évben norvég expedíciós útra indult feleségével, *Róth Dórával*, aki élete végéig megértő társa és tudományos munkáinak elősegítője volt.¹⁰ 20 000 kilométeres utat tettek meg. Nagy mennyiségű emlőst, madarat, kagylót, növényt gyűjtöttek. A kutatóútnak az volt a legnagyobb eredménye, hogy másokat megelőzve elsőként fedezték fel a vízitaposó (*Phalaropus hyperboreus*) és a rozsdásfarkú pityer (*Anthus cervinus*) fészkelését a norvégiai Tromsöben.¹¹ Itt tanultak meg síelni, hogy

6. *Huszthy Sándor*: Herman Ottó a kolozsvári múzeumban 1864–1871. *HOMÉ*. 1972. 9–10.

7. *Mikó Imre*: Az utolsó erdélyi polihisztor. Bukarest, 1971. 94.

8. *Vértesi Pálné*: Chernel István. Szombathely, 1981. 7.

9. *Csaba József*: Chernel István (halálának 40. évfordulójára). Savaria, 1963. 51.

10. *Csörgey Titusz*: Chernelházy Chernel István (1865–1922). *Aquila*, 1921. 25.

11. *Chernel István*: Utazás Norvégia végvidékére. Budapest, 1893.

aztán hazatérve egy ügyes kőszegi esztergályossal síleceket készíttessen, és ezt a nemes sportot hazánkban is meghonosítsa.¹² Felesége volt az első nő Magyarországon, aki síelni tudott.

Közben mind sűrűbben jelennek meg hazai és külföldi lapokban szakcikkei. Nem csoda hát, hogy Herman Ottó rábízta egy nagyszabású könyv megírását, mely Magyarország hasznos és káros madarait mutatta be a nagyközönségnek és a szakembereknek. A nemrég alapított madártani folyóiratban, az *Aquila*ban olvashatunk a megfogalmazódó tervről; „A földművelésügyi m. k. Ministerium megadta az első föltételeket, hogy egy megfelelő munka terveztessek, mely az ország gazdaságilag hasznos és káros madarait tüzetesen ismertetné. Minthogy a végrehajtás legelső sorban is attól függött, vajjon akad-e író, a ki a munkát megírja, és akad-e művész, a ki azt illusztrálja? a Központ ebben az irányban törekedett biztos eredményre, mely ma már meg is van. Az már eleve is tisztán állott a Központ előtt, hogy chernelházi Chernel István barátunk kitűnő módon egyesíti mindazt, a mi az ily mű megírásához szükséges s nekünk első nagy örömünk az volt, hogy e feladatra vállalkozik is. A mi a művészeti oldalt illeti, a Központ vezetője módot nyújtott Nécsey István ifjú festőművésznek, a rovarvilág elsőrendű festőjének, hogy a madarakkal is megpróbálkozzék. A földművelésügyi m. k. Ministerium megadta az anyagi segílyt, hogy Nécsey István a Központhoz csatlakozva beható tanulmányokat tehessen s ő igen rövid idő alatt a madarak festésében nevezetes eredményre jutott, úgy, hogy az író, és művész részéről oly próbához lehetett fogni, a melynek alapján a földművelésügyi m. k. Ministerium véglegesen határozhat. Chernel István a szén-czinkét jelölte ki, melyet Nécsey lefestett, Chernel szöveggel látott el s ezen felül elkészítette az egész mű tervezetét is. Ha a munka csakugyan megszületik, akkor nemcsak az erdő és mezőgazdaság irodalma gyarapodik, hanem gyarapodik az oktatás ügye is, mely hasznos és az értelmet fejlesztő könyvet nyer benne.”¹³

1300 félv terjedelmű a kézirat, melyhez az anyagot kora ifjúságától gyűjtötte, országszerte tanulmányozta az élő madárvilágot és a madártani irodalmat. Az 1899-ben megjelent kétkötetes mű gyerekkori álmainak, vágyainak beteljesülése volt.¹⁴ A kor színvonalán álló első magyar ornithographiai, eredeti hazai „észleletekből” felépítve. Ezzel nemcsak azt valósíthatta meg, amit a magyar tudományos madártan megalapítójától, *Petényi Salamontól* a sors megtagadott, hanem a jövő irányait is kijelölhette. Átfogó tudása, fejlett biológiai érzéke megóvta az egyoldalúságtól. A madarat sohasem tekinti a természetből kiszakított múzeumi tárgynak, hanem azt az emberi élettel, tevékenységgel és a természettel kölcsönhatásban vizsgálja. Fejezetei (A madarak munkálkodásának jelentősége a természet háztartásában, A madarak munkájának értéke az ember gazdálkodásában) valóságos kis remekművek a maguk nemében. A könyv külföldön is a legismertebb madártani szaktudósok közé emelte szerzőjét. A nemzetközi kongresszusokon, néhány társával együtt Chernel István képviselte hazánkat, s ezeken előadásokat is tart a magyar eredményekről. Hamarosan felkéri, hogy *Naumann* 12 kötetes művének újra kiadásában helyesbítse és egészítse ki a sorozat adataival.¹⁵ Másik nagy munkája *Brehm* világhírű és nagy népszerűségnek örvendő „Az állatok világa” három madárkötetének magyarra fordítása és átdolgozása volt, melyre

12. *Chernel István*: A lábszánkózás kézikönyve. Budapest, 1896.

13. *Aquila*, 1895. 190–191.

14. *Chernel István*: Magyarország madarai, különös tekintettel gazdasági jelentőségükre. I–III. Budapest, 1899–1900.

15. *Naumann, Johann Friedrich*: Naturgeschichte der Vögel Deutschlands. I–XII. Leipzig, 1822–1844. Ennek átdolgozott, új kiadását Henicke rendezte sajtó alá, és Naturgeschichte der Vögel Mitteleuropas címen Gerában jelent meg 1896-ban. Ebbe dolgozott Chernel István.

három év megfeszített munkáját áldozta, hogy a madárvilág egészét mutathassa be a művelt magyar közönségnek.¹⁶

1902-ben megalakította Kőszegen az *Állatvédelmi Egyesületet*, melynek elnöke lett.¹⁷ A később világszerte elterjedt „Day birds” mintájára elsőként rendezte meg hazánkban a „Madarak Napját”. Később nemzetközi kongresszusokon is küzdött a nemes ügyért.

1908-tól 1922-ig a szombathelyi „Vasvármegyei Múzeum”-ban tevékenykedett, melynek természettudományi gyűjteményét az általa adományozott anyag vetette meg.¹⁸

Herman Ottó halála után (1916) a Madártani Intézet igazgatója lett s átvette az Aquila szerkesztését. Beköszöntőjében írja: „Csakis úgy fogadhatom el és ülhettem bele felejtethetetlen mesterem, Herman Ottó megüresedett székébe, hogy számot vetve lelkiismeretemmel, minden tekintetben oszthattam azokat az elveket, miket megboldogult alapítója Intézetünknek vallott és munkálkodásunk céljainál kitűzött.”¹⁹ A vezetése alatt álló Madártani Intézetnek kitűnő külső és belső munkatársi gárdája volt, a lassan világhírűvé váló intézménynek csak az Amerikai Egyesült Államban akadt méltó párja.²⁰ Mesterének és barátjának emlékét méltóképpen ápolta. Érintetlenül hagyott szobáját folyamatosan igyekezett kiegészíteni Herman Ottó egykori használati tárgyival.²¹

Sokéves gyűjtőmunkája során a lápokban, mocsarakban szerzett betegségek aláásta egészségét. Egy fűtetlen vasúti kocsiban megfázott s tüdőgyulladás következtében 1922. február 21-én, 57 éves korában Kőszegen meghalt.²²

Két kitűnő ornitológusunk barátságáról vallanak az alábbi levelek.

1.

Kőszeg, 1896. máj. 3-án

Kedves bátyám!

Hát bizony a „hogy” és „miserint” fölött sokáig gondolkodnak. Lényegtelen dolog is húzódik a hivatalos úton, a lényeges meg különösen. Megbeszélésünkhöz képest eljártam, azután vártam

16. *Brehm, Alfred Edvard*: Thierleben. I-VI. Hildburghausen, 1863–1869. Ez jelent meg 10 kötetben magyarul. „Fordították, illetve ismereteink mai színvonalához és a hazai viszonyokhoz alkalmazták Méhely Lajos, Chernel István, Bálint Sándor, Kohaut Rezső, Lósy József, ifj. Entz Géza és Rátz István. I-X. Budapest, 1901–1907.

17. *Chernel István*: Levél az olasz madárvásárról. Aquila, 1912. 431–440.

18. *S. Pável Judit*: A szombathelyi Savaria Múzeum története. Savaria, 1963. 305.

19. *Vönöczky Schenk Jakab*: Ötven év. Aquila, 1943. 40.

20. *Schenk Jakab*: A madarak világának tanulmányozása. Budapest, 1931. 23.

21. *Komáromi József*: Herman Ottó levelei a miskolci múzeumban. HOMÉ. 1965. 99–100.

22. *Almásy György*: Chernelházy Chernel István. Aquila, 1921. 7–21. – *Csaba József*: Chernelházy Chernel István emlékezete halálának huszadik évfordulóján. Vasvármegye, 1942. február 22. – *Szövényi István*: Chernelházy István utolsó évei. Vas Szemle, 1965. 227–240. – *Csaba József*: Adatok Herman Ottó és a kőszegi Chernel család kapcsolataihoz. Vas Szemle, 1980. 595–607.

s vagy két hét előtt írtam Bedőnek²³ külön is, kérve őt – már csak Nécsey²⁴ dolgát tekintve – hogy nagyon érdekében volna a munkának megjelenési határidejét véve, ha a végleges döntés mielőbb megtörténne, nem különben hogy az „Aquila” sajtó alatt levő füzetében a múlt számban hozott illető értesítésnek folytatását is adni lehetne esetleg a végső elhatározást – de mindegyre semmi hír!²⁵ No de talán most a millenniumi zászlóbontás nagy mozgalmi után!? Én addig is folyton dolgoztam, tanulmányoztam, gyűjtöttem, mert az idő drága, a feladat nagy és sok munkát, dolgozást kíván, már csak azért is, mert az eredetiség kívánja.

Szegény Bencze húsvét óta beteg, súlyos és komplikált gyomorbaja támadt, s folyton rosszul van, a szobát őrzi. Azt hiszem azonban, hogy a halászeszközöket ennek dacára pontosan beszigeltették, mert még ott voltam mikor a rendeleteket ez ügyben kiadta a halászságnak.²⁶ Tudván azt, hogy kedves bátyám a pásztorélet nyelvi anyagát is gyűjti, vizsgálódásaim közben én is jegyeztem idevágó dolgokat s itt közlöm a Tiszamellékéről, Dinnyeshátról (Heves m.) került jegyzetemet.²⁷ – A vonulást az áprilisi furfangos idő egészen megbolygatta s az érkezési napokat az áprilisi fajoknál jócskán visszavetette, úgy hogy némelyeknél igen nagy késés mutatkozik. A fülemile, Sylviák mind 20-ka után jöttek.²⁸ Chelidon alig egy hete,²⁹ sárga rigó még nincs, Lanius collurio

23. Bedő Albert (1839–1918) erdész, az Erdészeti lapok szerkesztője, 1885-től államtitkár, s mint ilyen intézkedett a kiadás ügyében.
24. Az Aquila 1896. 142. oldalán az alábbi hír jelent meg: „A hasznos és káros madarokról szóló munka a M. O. K. ajánlata értelmében el fog készülni. A tervet dr. Darányi földmivelésügyi minister úr ő nagyméltósága elfogadván, intézetünk már a legközelebbi jövőben azon helyzetben lesz, hogy a feladat megoldásához kezdhet. Úgy Chernelházi Chernel István, mint Nécsey István már derekasan dolgoznak is. A munka vázlatát az Aquilának legközelebbi füzetében bemutatjuk.”
Nécsey István (1869–1902) festő Chernel István útmutatása nyomán kezdett lepkéket és madarakat festeni. Első színes festménye Nécsey I. aláírással *Csörgey Tiber: Pastor roseus* Linn. Pásztormadár. Aquila, 1896. cikkének a 186–187. lapja között, annak mellékleteként jelent meg. Litografálta W. Greve, Berlin. Chernel István később is számontartotta, mert 1902. április 5-én ezt írta be naplójába: „Nécsey István ki nagy madár könyvemet illusztrálta Münchenben agyonlőtte magát.” *Horváth Ernő: Adatok Chernel István életrajzához.* Savaria, 1963. 66.
25. Chernel Istvánt és Nécsey Istvánt megbízták a hasznos és káros madarokról szóló munka elkészítésével. Aquila, 1890. 238–240.
26. Meszlény Bence a Velencei tó mellett lakott, ahol Herman Ottó 1883-ban halászatról szóló könyvéhez az első anyagot gyűjtötte. Chernel István unokabátyja volt. *Herman Ottó: A magyar halászat könyve.* Budapest, 1887. I. 6.
27. *Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest, 1914.
28. Sylvia (poszáta) nemzetséghez tartozó népes madárcsalád. Hazánkban 7 faj él. Rovarevők, de gyümölcsérés idején főleg bogyókkal táplálkoznak. Éppen Chernel megfigyeléseiből tudjuk, hogy mindegyik poszáta más időben (április 10.–május 6.) érkezik. *Chernel István: A külföldi madarak tavaszi megjelenése Kőszegen.* Aquila, 1896. 131. Mások adataiból is ez derül ki. *Herman Ottó: A madárvonulás Magyarországon az 1894. év tavaszán.* Aquila, 1895. 8., *Herman Ottó: A madárvonulás Magyarországon az 1895. év tavaszán.* Aquila, 1895. 12–13.
29. A magyar nép kedves madara a molnárfecske (*Delichon urbica* L.) április végi érkezése (1896) valóban késeinek számít. 1894-ben április 10-én, 1895-ben április 9-én érkeztek meg Kőszegre Chernel István adatai szerint. (Lásd Herman Ottó előbbi jegyzetben említett két cikkét.)

tegnap stb.³⁰ Abban a reményben, hogy sok készülődése és elfoglaltsága a kiállítási ügyekkel³¹ most már megcsappant, és több nyugalmat enged, nem különben hogy a hasznos madarak döntésén nem sokára együtt örvendhetünk, maradok a néni kezeit csókolva³² igaz szerető öccse

Pista³³

Együtt nevel:

Pusztá Dinnyéshát (Heves m.)³⁴

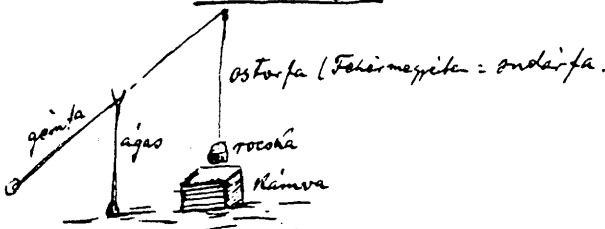
1. mellékl.

juhancs = kis béres
 sóre = hízó szarvasmarha
 bacsó = számadó juhász
 zsétár = sajtár
 kupa = kanna
 pad = padlás
 juhodály = juhakol
 kutricza = sertésfiásító
 Csibaki! (kutyának) = Kusch dich!

MAGYAR
 TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
 KÖNYVTÁRA

juhancs = kis béres
 sóre = hízó szarvasmarha
 bacsó = számadó juhász
 zsétár = sajtár
 kupa = kanna
 pad = padlás
 juhodály = juhakol
 kutricza = sertésfiásító
 Csibaki! (kutyának) = Kusch dich!

al kút részei:

A kút részei:

gémfa
 ágas
 ostorfa (Fehér megyében = sudarfa)
 rocska
 kámva

30. A gébicsféléknek (Laniidae) négy faja él hazánkban. Többnyire erdőszéleken vagy nyílt térségen a bokrok tetején ülnek és onnan lesnek a rovarokból és emlősökből álló táplálékukra, melyekre hirtelen csapnak le, erős csőrükkel széttépik vagy tövisre felszúrva lakmároznak. Április végi, május eleji visszavárásuk nem rendellenes, inkább megszokott. (Lásd Herman Ottó 28. jegyzetben említett cikkét.) Érdekes viszont Chernel megfigyelése. 1892-ben és 1894-ben a tojók 5-6 nappal a hímek után jöttek. *Chernel István: A költözőkőd... 131.*
31. A millenneumi kiállítás néprajzi részét Herman Ottó rendezte. *Katona Lajos: A Magyar Néprajzi Társaság 1896. szeptember 26-án tartott rendes évi közgyűlése. Ethnographia, 1896. 430.*
32. Herman Ottó feleségéről, Borosnyay Camilláról van szó.
33. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (Ezentúl MTAK) Ms 253/34. I.
34. MTAK Ms 253/34. II. külön cédulán.

2.

Kőszeg, 1900. VI. 19.

Kedves bátyám!

Köszönöm a szíves tudósítást Lorenz nekem sem felelt még, alighanem Gmundenben nyaral, ilyenkor szokott oda menni.³⁵ Hát én mindenesetre benézek még szombaton reggel a Hofmuseum-ban, s bizonyosan ott leszek 2 óraker a Grand Hotel-ben ebédre. Addig a jegy dolgában tájékozódok. A Schenkerbe már írtunk, de csak tudakozódó sorokat, s nem rendeltünk. Egy ismerősöm volt ott mostanában szállva s 14 frankot fizetett az V-ik emeleten, s nem valami dicsézően nyilatkozott az ellátásról.

Nekem ez különben egészen mindegy, mert putriban is meglennék vagy sátorban, és megelégszem mindennel, még poloskával is. De már még is csak jobb lenne, ha együtt maradhatnánk. Ezért írtunk ma Terminusba.³⁶

Tehát viszontlátásra a „Nagy vendéglő-ben”. Addig is szívből üdvözlö

igaz szerető öccse

Pista³⁷

3.

Kőszeg, 1905. II. 3.

Kedves bátyám!

Három hétig tartó kemény munka után végre megint kifújhatom magamat.³⁸ Kitértük a 48-as lobogót Ginzben! Szinte hihetetlen! A vöröstollas hienzek diadalittasan járnak kelnek s mondogatják egymásnak: Mir hamr gwunna!³⁹ Sőt a fehérstollasok is emlegetik „Gott sei Dank dass mer verlurn habn”!⁴⁰ Elég furcsa. Több mint 40 községet bejártam, s nem egyszer 2 óra hosszát gyalogoltam úttalan utakon, éjjel, bokán fölül érő hóban. Rohoncon⁴¹ komoly csatánk volt, mert az ellenfél itt tömörült legerősebben Szájbély fészkeben, s ki akart szorítani bennünk a kocsmáudvarából.⁴² Jelöltünknek kabátját letépték, nyakát összevérezték, s még revorverek is kézbe kerültek. Egy hajszálon függött sorsunk, de szerencsére nem került vérontásra, és a fehérstollasok puskája hátra felé sült el, mert a józanabbak úgy felháborodtak ez eseten, hogy kiváltak a pártból, hozzánk állottak, s 20 Szájbély zászlót, saját lobogóikat letépték, összetörték. A vége már diadaluttá alakult Rokoncson való keresztül vonulásunk, s mintegy 300 főnyi tömeg kísérte kocsiainkat abzugolva Szájbélyt. De mégis Kőszeg maga döntötte el a kockát, mert itt 300 szavazata volt az ellenzéknek, a kormánynak csak 180. Mikor többségük már biztosítva volt este 1/2 7-kor kiléptem

35. Chernel 1898. május 6-án ezt írja naplójába: „Hajnali 5 óraker Dórával [feleségével] Bécsbe. Dél felé Hofmuseumba dr. Lorenzszel.” Jó barátságban lehetnek a bécsi udvari múzeumban dolgozó Lorenzszel, mert 1899-ben náluk töltötte a húsvéti ünnepeket. *Horváth Jenő*: i. m. 611.

36. A III. nemzetközi ornitológiai kongresszust Párizsban tartották. Ide utazott Chernel István. Naplóbejegyzése szerint június 23-án együtt ebédeltek Bécsben a Grand Hotelben, aznap este felszálltak a vonatra „az öreg ural”, s 25-én reggel megérkeztek Párizsba, ahol a Terminus Hotelben szálltak meg Herman Ottóval együtt. *Horváth Jenő*: i. m. 65.

37. MTAK Ms 253/35.

38. Kőszeg német neve

39. „Mi győzünk.”

40. „Hála Istennek, hogy vesztettünk.”

41. Az Egyesült Ellenzék jelöltnek kérte fel Chernelt, aki visszautasította ezt, de a választási hadjáratban tevőlegesen részt vett. Az ő jelöltjük győzött.

42. Szájbély Gyula országgyűlési képviselő.

a szavazó bódéból, s ebben a pillanatban gyönyörű meteor hullott le, a szabadelvű párt fölött fényes csóvát hagyva maga után. „Isten veled Tisza, szerbusz utoljára!”⁴³

No de egész Vasmegeye, az öntött mamelukok régi tanyája, ez egyszer kitett magáért, s egy szálíg ellenzéki képviselőt küldött az országgyűlésre, holott az előtt 7 kormánypárti és 3 ellenzéki volt. A m. h. 29-ki megyegyűlésre ki is rukkolt Jurisics hada: 13 kocsival, ugyanannyi zászlóval robogtunk föl a megyegyűlésre képviselőnkkel s bemutattuk a főispánnak.⁴⁴ Szegény Ernuszt Jóska savanyúan mosolygott, az öreg Ernuszt meg a belső szobákba vonult vissza nagy búsan.⁴⁵ – Csak azután a kibontakozás is jól alakuljon már most, s kedves Druszám Gesztén gesztikuláljon tovább.⁴⁶

Szívből üdvözlí igaz szeretettel

a kőszegi kuruchad brigáderosa
Pista⁴⁷

Almásy végiglen kitartott s hozta be Borostyánkő vidékét!!⁴⁸

4.

Kőszeg, 1906. febr. 1-én

Kedves bátyám!

Ma hallottam, hogy a term. tud. társulat kedves bátyámnak ítélte oda a Szily-érmet.⁴⁹ Ha valaki, hát kedves bátyám az, aki reászolgált e kitüntetésre, habár elenyésző csekély jutalom is az oly érdemek elismerésére, mint a minőket kedves bátyám a természettudományok, a magyar tudomány körül, s annyi sok más téren szerzett. A nemzet régóta elismerte áldásos tevékenységét, és váltig meggyőződésem, hogy a jövődő nemzedék szemében munkásságának gyümölcse még sokkalta értékesebb leszén.

Azok között vagyok én is, a kik ez alkalomból igaz szívből s nem konvencionális módon fejezik ki üdvözlötüket, szerencsekívánataikat. Melegen kívánom, hogy adjon a magyarok Istene erőt, egészséget kedves bátyámnak, hogy leghőbb vágyát is mielőbb elérhesse: befejezhesse az ősfoglalkozásokról szóló remek művét!⁵⁰

43. A Szabadelvű Párt 1875-ben jött létre a Deák-párt és a balközép egyesüléséből. A két párt fúziója Tisza Kálmán 1875. február 3-ai országgyűlési beszéde alapján történt. 1904 decembereben az ellenzék elég erősnek érezte magát a hatalom átvételére. Tisza István, hogy ezt megakadályozza, 1905. január 5-én feloszlatta a parlamentet. A rákövetkező választásokon az ellenzék győzött. Chernel István levele ezekről az eseményekről szól. – Herman Ottó politikai értékelése *Erdődy Gábor*: Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye. Budapest, 1984.

44. „Laehnét 13 kocsin lobogó zászlókkal kísérjük Szombathelyre a népgyűlésre. Ott bemutatom a főispánnak” – írja naplójában. *Horváth Jenő*: i. m. 69.

45. Ernuszt Kelemen (1832–) a Deák-párt buzgó tagja, 1869-től országgyűlési képviselő. 1900-ban a főrendiház elnöke, melyről nyilván a választási harcok eredményeképpen 1905-ben lemondott.

46. Tisza Kálmánra céloz.

47. MTAK Ms 253/36.

48. Almásy György (1867–1933) földrajztudós, utazó. Dobruzdzásból szép madárgyűjteményt hozott haza. Többször járt Belső-Ázsiában. *Almásy György*: Madártani betekintés a román Dobruzdásába. Aquila, 1905., *Uő.*: Reise nach West-Turkestan und in den zentralen Tien-Shan. Wien. 1901., *Uő.*: Vándorutam Ázsia szívébe. Budapest, 1903.

49. „Herman Ottót üdvözöltem abból az alkalomból, hogy a term. tud. társ. Szily érmét kapta...” Chernel naplóbejegyzése, 1906. január 26.

50. *Herman Ottó*: Az ősfoglalkozások: Halászat és pásztorélet. Budapest, 1898. *Uő.*: A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest, 1899. előmunkálatai voltak ennek a soha el nem készült könyvnek.

Mi csak most lélekzünk megint szabadon, mert decz. 4-ke óta fészünk valósággal kórház volt, s 6 hétnél tovább el voltunk zárva a világtól. Márta⁵¹ után Mikli⁵² majd feleségem nyomta az ágyat, s a kanyaró bacillusok már-már engem is levettek lábaimról, de szerencsére eldöglöttek bennem, s mindössze 2 napig volt lázam. Feleségem azonban komolyan rosszul volt, mert olyan tüdőhurut kísérté nála a kanyarót, mely már-már tüdő- és mellhártyagyuladássá fajult. Most már alaposan kiformalineztük a bacillusokat, de azért a „kanyarópártiaknak” jó ideig vigyázniok kell, s óvakodniok a hüléstől.

Az „Aquilából” értesültem Oustalet haláláról, kit Leverkühn is fiatalon követett; bizony a kongresszus törzsvendégei hamarosan megtrikáltak. Reiser írja, hogy Sharpe is rosszul van, s Bullart szélhűdés érte.⁵³

A néni kezeit csókolva vagyok szíves üdvözlettel szerető

öccse

Pista⁵⁴

5.

Kőszeg, 1908. okt. 13.

Kedves bátyám!

Egyetlen betűjét sem véve ki, mindenben aláírom kedves bátyám sorait, s csak jó humorom lágyítja a bosszúságot, a mit éreznem kellene, mindazoknak láttára, miket a vendégfogadó bizottság remekbejáró rendezésével Szombathelyen bemutatott.⁵⁵ A hiba abban volt, hogy merőben „beamterek”⁵⁶ vállaira bízta a vendéglátást, s független elemeket nem vontak a bizottságba. Ezek persze az aktán túl nem ismernek mást, mint hivatalos ranglétrát, s minden „méltóság” előtt hasra vágódnak. Nagyon jól mondta egyik prémontrei tanár a főrendezőnek, mikor *eldicsekedett*, hogy ugye jól rendezve az ünnepség: „Szamarak vagytok”. Persze hogy azok, mert kulturünnepet nem lehet bolgár királylátással egy kaptafára szabni. No hát jó lesz azért nekik ez a múzeum, talán tanulnak belőle annyit, hogy pár év multán felemelkednek arra a színvonalra, mely az udvari tanácsos és a szellem munkása között felismeri a különbséget, és nem kelt az emberben olyan szánakozó érzelmeket, mint ma. Mert igazán csak szánalommal gondolok arra, hogy a baklövések és éretlenségek között olyanok szerepelnek, a minők pl. hogy Kőszeg városának még csak meg se köszönték, hogy nagybecsű erekyéit átengedte a múzeumnak letétképen; hogy polgármesterét és rendőrkapitányát – a kik pedig ott voltak a megnyitáson – az ebédre meg sem hívták; hogy velem és sógorommal⁵⁷ – a kik szintén idegenek vagyunk Szombathelyen – a vacsorát és ebédet megfizették, s azért, hogy 6 hétig ott dolgoztunk, még azt sem mondták: köszönjük. No de hát kedves bátyám mi ismerjük az embereket és nagyon jól érezzük magunkat ezentúl is, mert a kötelesség- teljesítés jutalmát öntudatunk megnyugvásában találjuk, s ezt többre becsüljük szavaknál, felköszöntőknél.

Hogy kedves bátyámat ott láthattam a múzeumban, és megmutathattam csoportjaimat, az nekem nagyobb elégtétel minden eszem-iszom dáridónál, beszédnél és ünnepeltetésnél. A mit

51. Leánya.

52. Fia, akit máskor is így becéz. Az első világháborúban eltűnt az olasz fronton. *Almásy György*: i. m. 7. Apja szép emléket állított neki cikkében *Chernel István*: Madártani adatok Chernel Miklós harctéri leveleiből. Aquila, 1916. 331. 459.

53. Valamennyien a Magyarországon tartott II. Ornitológiai Kongresszus vendégei.

54. MTAK Ms 253/37.

55. „Szombathelyre. Este a Kulturműzeum megnyitására érkező vendégek nagyszerű fogadtatása. Hermannal hajtok be. Ismerkedési estély.” – írja Chernel a naplójába. Másnap nyitották meg a múzeumot. Herman Ottó még aznap elment, mert – szerinte – nem méltón fogadták. Az ünnepségről a Vas megyei Lapok, 1908. október 13-ai száma részletesen beszámolt. – *Jancsó Ferenc*: A szombathelyi múzeum. Szombathely, 1943. 44–46.

56. Hivatalnokok

57. Miske Kálmán (1860–1943) ősrégész. Róla *Tompa Ferenc*: Báró Miske Kálmán. Dunántúli Szemle, 1943. 257–261., *Mozsolics Amália*: Báró Miske Kálmán 80 éves. Dunántúli Szemle, 1941. 86.

oldala mellett tanultam, azt gyümölcsöztettem és boldog vagyok, hogy láthatta a lelkembe vetett mag felsarjadzott palántájának legujabb levelét. És ha jól esett ezt látnia, úgy én elértem célomat és meg vagyok elégedve. Minden egyéb bliktri.⁵⁸ Csak azt sajnálom, hogy nem szakíthatott időt magának, s nem jöhetett el legalább egy ugrásra Kőszegre, hol csendesen magunkban dícsérgethetünk volna a rendezők tapintatosságát. A hangulat meg lett volna, mert éppen most folyik a szüret, már pedig az idén sok és jó bor termett.

Mikli nagyon boldog volt, hogy láthatta Pelebácsit, s büszkén mesélte, hogy a pályaudvaron a direktorja igen nézett, mikor barátkoztak.

Abban a reményben, hogy otthon mindent jól talált, maradok a néninek kezeit csókolva, szívélyes üdvözetekkel a viszontlátásig szerető öccse

Pista⁵⁹

6.

Kőszeg, 1910. okt. 12-én

Kedves bátyám!

Fogadja kérem édes jó anyám elhunya alkalmából kifejezett meleg részvétéért ép oly meleg, őszinte szívből fakadó köszönetemet.

Mindig szeretettel emlegette kedves bátyámat, s mindig örült, ha hírt hallott hogylétéről és munkálkodásáról.

Hogy én mit vesztettem vele? Tudom, hogy elképzelheti. Hiszen majdnem egész életemet együtt töltöttem vele, s ősi családi fészkünknek oly sokáig volt ő mindnyájunktól szeretett, tisztelt gondozó anyja. Soha tőle egy kemény szót nem hallottam, és soha sem volt köztünk hajszálnyi nézeteltérés. Olyan áldott jó angyali szíve volt, hogy korholás, panasz nem szállott el ajkairól. És csendesen, küzdelem és sóhaj nélkül szenderült el, mint az elalvó méces. Nagy bánatomban ez vigasztal csak. Legalább nem szenvedett.

Hálásan köszönöm ez alkalommal is hozzánk való régi, kipróbált, húséges barátságát, mely mindenkor egyik legértékesebb kincse marad ama javaknak, miket életemben szereztem.

Szívből üdvözlí hű ragaszkodással szerető bánatos

öccse

Pista⁶⁰

7.

Nagyságos
Herman Ottó
urnak, a m. kir. Ornith. Központ főnökének
Budapest József körút 65.

Boldog új évet kívánok jó egészségben, munkakedvben! igaz szeretettel
P. és D.⁶¹

Kőszeg, 1910. XII. 28.

58. Semmi, jelentéktelen, nem számít.

59. MTAK Ms 253/38. I-II.

60. MTAK Ms 253/39.

61. P. és D. = Pista és Dóra. Képeslevelezőlap. Keltezés a postai bélyegző alapján.

8.

Herman Ottó urnak
a kir. m. Ornithologiai Központ főnökének
Budapest
Debrői ut 15.
Hongrie⁶²

Torino, 1911. okt. 14.

Kedves bátyám! Itt védem a madarakat.⁶³ Elfogadta az állatvédő congressus indítványomat, mely egybevág a római gazd. intézet határozatával. De lesz-e foganatja?!⁶⁴ Sokszor szívesen ödvözlöm a távollból, szeretettel

Pista⁶⁵

9.

Kőszeg, 1911. dec. 3-án

Kedves bátyám!

Köszönöm szíves emlékeztető sorait. Már régen megcsináltam volna a dolgot, ha csak egy-két nyugodt napom lett volna, de a vis majorok folyton böstörködnek.⁶⁶ Tegnap este jöttem meg Somogyból, a hol „somot, szilvát ehetsz, de a tudományban kevesebb részt vehetsz” (beste „Kis-tökör”),⁶⁷ s ma délután megint megyek Sopronmegyébe, honnét csötörtökön jövök vissza. Talán pénteken és szombaton lesz annyi nyugalmam, hogy végre valahára íróasztalhoz ülhetek.

Bizony változó az ember sorsa, s nem is ura egészen akaratjának, mert a körülményeknek is döntő szerepük van cselekedeteinkben – nekem is olyan dolgokkal kell most bíbelődnöm, a mikkel sohasem hittem, hogy vesződni fogok. No de talán lesz majd napjaimnak nyugodtabb folyása, és foglalkozhatom azzal is, a mivel foglalkozni szeretek.

A „néninek” kézcsókomat jelente maradok szívélyes üdvözlettel és igaz szeretettel

régi hűséges
Pistája⁶⁸

10.

Kőszeg, 1912. jan. 11-én

Kedves bátyám!

Tegnap este érkeztem vissza több napi távollét után Somogyországból, s így szíves soraira csak ma felelhetek. Sietve sietek megnyugtadni, hogy eloszlássam még az árnyékát is annak a gondolatnak és érzésnek, mely a mi igazán mélyen gyökerező és 1/4 százon át izmos törzset hajtó, terebélyes koronát termő fáját hű barátságunknak, beszűrűkíthetné. A mi együttérzésünk és együttmunkálkodásunk szálai annyira összebogozódtak már, hogy annak csomóit még idegen kéz

62. A címzés eredetileg „József krt 65.” volt, de ezt áthúzták, és „Debrői u. 15”-öt írtak rá.

63. „Hivatalosan értesítenek, hogy az Orsz. Állatvédő Egylet képviseletében kiküldtek Turinba a nemzetközi állatvédő kongresszusra” – írja naplójában 1911. október 5-én. *Horváth Jenő*: i. m. 79.

64. A kongresszusról *Chernel István*: A torinoi nemzetközi állatvédelmi kongresszus. Állatvédelem, 1911. 11. szám 101., 12. szám 109–110., 1912. 1. szám 4–5.

65. MTAK Ms 253/41.

66. Ingerkednek, fondorlatoskodnak, gonoszknak. Vas megyei tájszó.

67. *Losonczy István*: Hármás Kis Tükör c. könyvét használták majd száz évig dédanyáink az iskolában. Számatalan kiadást ért meg.

68. MTAK Ms 253/42.

sem oldhatja többé föl, nemhogy holmi csekély aprólékosság. Egy közös eszmény felé törtettünk egyforma lelkesedéssel, egy azonos önzetlenséggel, szövetkezve egymással, hogy annál biztosabban célt érzünk, eleve tudva, hogy az elénk tornyosuló akadályokat annál eredményesebben küzdhetjük le, minél szétolvadhatatlanabban forr egybe közös törekvésünk rugója, minél teljesebbé válik bensőnk harmóniája.

Hát ne aggassa magát kedves bátyám – minket nem válaszhat el senki és semmi; s ha az élet forgotaga néha talán mégis nem kímél meg olyan pillanatoktól, melyek meglazítani akarnák a mi legszorosabb barátságunkat, akkor is hamar átsegít e rossz pillanatokon az az arányosan jó megalapozás, melyen lelkünk, szívünk viszonya felépült. Megírtam én egyszer – esküvőm előtt –, hogy miképpen érzek kedves bátyám irányában; úgy éreztem azóta is, s fogok érezni mindenkor.⁶⁹

Süssön csak tisztán a nap fölöttünk a jövőben úgy, mint a múltban, maradjon a felhő állandóan szemhatárunk alatt, s ha mégis köd terjeszkedne vidékünkre, barátságunk melegsége törjön rajta keresztül, mint a magas hegyorom, hová a föld párái nem érnek.⁷⁰

Köszönöm meleg sorait hálás érzülettel, s vagyok váltig szívből szerető

öccse

Pista⁷¹

11.

Kőszeg, 1912. márcz. 8-án

Kedves bátyám!

Köszönöm szíves értesítését. Teljesen osztom felfogását, s a dolog így lesz all right, a hogy kedves bátyám véli.

De már az nem all right, hogy a fujtató és a láb rosszul működik! Egy kis kenőcs majd helyre hozza megint, mert hisz tudom a gép alkotó részei „prima” anyagból vannak. De hát az „Itala” autót is hosszú út után meg kell olajozni. A csapágyakat itt ott már a magam gépjén is részesítem effélében, mert a sok mászkálást, mocsárban gázolást bizony én is érzem már, kivált mikor jó „vonuló nap”, azaz rossz idő van.

Ezerféle vesződésem van, csak azzal nem foglalkozhatom, a mivel babrálni szeretnék. No majd csak elmúlik ez is, mint minden, aminek kezdete volt.

Szívből üdvözlöm fészkestül, s maradok a néni kezeit csókolva szerető igaz öccse

Pista⁷²

12.

Budapest, 1912. decz. 2-án

Kedves bátyám!

Bizony meglepetésekkel teljes az emberi sors: a múltkor még vígan szemlélgettünk a Központban, s nem álmodtam, hogy itt ragadjak Budán. Pedig itt vagyok a Vöröskeresztkórházban, hol Miklót Lumniczer dr. szerencsésen megoperálta, s megszabadította vakbelétől.⁷³ Hála az Égnek mindenem jól átestünk, a beteg lázmentes, fájdalmakat nem érez, s ma már keveset ennie is szabad.

69. Ez a levél nincs meg.

70. Nem tudjuk, hogy miféle köd terjeszkedett barátságukra. Herman Ottó érzékeny, könnyen sértődő ember volt. *Fári Irén-Kőhegyi Mihály*: Herman Ottó és Reizner János levelezése. HOMÉ 1990–1991. 298.

71. MTAK Ms 253/43.

72. MTAK Ms 253/44.

73. Lumniczner József (1863–1921) az Erzsébet kórház sebész főorvosa.

De mivelhogy a baj soha sem jár egymagában; szegény Dórárnak tegnap holmi influenzát kapott, úgy hogy sógoromnál van internálva, s így magam őrzöm Miklót.

Szívélyes üdvözléssel és kézsókkal igaz szerető

öccse

Pista⁷⁴

Mihelyt jobbra fordultak az állapotok, talán a hét végére, feljövök a Központba.⁷⁵

13.

Kőszeg, 1914. decz. 22-én

Kedves bátyám!

Nagy megdöbbenéssel olvastam a balesetről, mely kedves bátyámat érte. Nyomban írtam Titusznak,⁷⁶ hogy értesítsen a dolog mibenlétéről. Hála Istennek a ma kézhez vett sorai megnyugtattak. Csakhogy nincsen nagyobb baj! Gonosz esztendő ez az 1914-ki, csak sebesülésekről, hősi halálról, kulturértékek rombadüléséről és a civilizáció eredményeinek pusztulásáról veszünk hírt nap nap után. És még azok is megsebesülnek, kik nincsenek a harcztéren, hanem az ágyudörgéstől távol, épen most a lengyelországi nagy csatánál is hatalmasabb és örök dicsőséget jelentő diadalt szereztek nemzetünknek. Mert az a könyv, a mit a term. tud. társulat most bocsájt közkézzre,⁷⁷ bizony hatalmasabb tett, mint Hindenburg minden győzelme, melyhez tengernyi vér tapad.⁷⁸ Az ilyen munka felemel, és nem engedi, hogy urrá legyen rajtunk a kétségbeesés, mert erősíti a jövőnkbe vetett hitet, mit a véres harcok és az emberekben felszabadult „bestia” már már megrendített. Áldja meg a magyarok Istene kedves bátyámat, hogy csodálatos szívóssága és lendülete dacol a korral és kórral, fényes sugarat bocsátva a körülöttünk terjengő sötétségbe. Szomjas embernek üdítőitalt, didergőnek melegítő napsugarat, éhesnek erősítő falatot nyújtott – pedig sokan vannak a szomjazók, éhezők, fázók!

És adja az ég, hogy a kellemetlen baleset következményeit minél előbb teljesen kiheverje, ép erejét ismét visszanyerje, hogy a még hátra levő részét élete munkájának befejezhesse.

Ezzel a forró kívánságával szívemnek kívánok boldog karácsonyi ünnepeket és boldog, békeséges új esztendőt. Talán a jövő év az én háborúságomnak is végét hozza s szárnyaimat, miket alávalóság megbénított, újra kibonthatom.

A néaninek kezeit sókólva, állandó gyors javulását kedves bátyámnak ismételten kívánva maradok igaz szeretettel

hűséges

Pistája⁷⁹

14.

Koeszeg

Szívboel oerwendek hogy nincs baj = Pista⁸⁰

74. MTAK Ms 253/45.

75. Az Ornitológiai Központban.

76. Csörgei Titusz.

77. *Herman Ottó*: A magyar pásztorok nyelvkincese. Budapest, 1914. Kiadja a K. M. Természettudományi Társulat.

78. Hindenburg, Paul (1847–1934) az oroszok ellen aratott győzelmet a mazuri tavaknál.

79. MTAK Ms 253/46. Herman Ottó a levelet még olvashatta, hiszen december 27-én halt meg.

80. MTAK Ms 253/47. távirat. Datálatlan. A felvette után: Csorba 6543 FEB. bélyegző. A kézbesítőnek kiadott után: FEB. 7. 1040. Feladó hivatal: Kőszeg 211.-11.-17.-10. sz.

ISTVÁN CHERNELS BRIEFE AN OTTÓ HERMAN

Das Leben und die wissenschaftliche Tätigkeit von Ottó Herman wurde in zahlreichen Studien und Büchern bekanntgegeben und bewertet. Die Tätigkeit von István Chernel wird dagegen vor allem von den Ornithologen in Evidenz gehalten, und zugleich als ein ungarischer Begründer dieser Disziplin angesehen.

Mit dem Vater von István Chernel – Kálmán Chernel – machte Ottó Herman in der krisenhaftesten Periode seines Lebens Bekanntschaft. Er öffnete im Jahre 1863 in Kőszeg (Güns) ein Fotolaboratorium; ihr Begegnen läßt sich auf diese Zeit zurückführen. Der Grund der Freundschaft war dieselbe Parteistellung, zu der sie sich bekannten, genauso wie die gemeinsame Denkart, die sie wie ein festes Band aneinander knüpfte. Es stellte sich bald heraus, daß Ottó Herman sein Interesse nicht der Photographie, sondern anderen Angelegenheiten widmen mußte: er benötigte eine feste Stellung mit sicherem Einkommen. Kálmán Chernel, der ihn zu anderen Gelegenheiten öfters unterstützte, bot ihm auch jetzt eine sichere Hilfe. Er lenkte seine Aufmerksamkeit auf eine Annonce des Siebenbürger Museum Vereins zu Klausenburg, welche die vakante Stelle des Konservators bekanntgab. Auf diese Anregung reichte er seine Bewerbung mit den Empfehlungsworten von Chernel ein. Das Ergebnis davon war, daß der Direktor des Museums, Sámuel Brassai im Jahre 1864 ihn zum Konservator ernannte.

Diese rechtschaffene Hilfeleistung hat Ottó Herman nie vergessen. Als er mit dem Sohn seines Wohltäters, István Chernel Bekanntschaft schloß, schickte sich die Gelegenheit für ihn, daß er seine Hilfe dem Sohn weitergeben konnte. Der im Jahre 1865 in Kőszeg geborene István Chernel brachte die im Familienkreis angeeignete unendliche Naturliebe mit sich, genauso wie das Interesse an der Vögelwelt. Im Jahre 1891 arbeitete er in Budapest neben Ottó Herman, und war bestrebt alle Praktiken des arbeitsamen Werktages anzueignen, wozu es nur eine Möglichkeit gab, und der Meister ihn inspirierte. Seine Studien und Bearbeitungen wurden in den hiesigen und ausländischen Fachblättern immer häufiger, welche dazu führten, daß Ottó Herman ihn mit dem Verfassen eines großangelegten Buches beauftragte, das die nützlichen und schädlichen Vögel Ungarns den Fachleuten wie dem Laienpublikum vorstellte. Das zweibändige Werk aus dem Jahre 1899 war die erste Verwirklichung seines Traumes der Kinderzeit. Es war das erste ungarische ornithographische Werk auf Grund eigener heimischer Betrachtungen aufgebaut, das auch den wissenschaftlichen Forderungen seiner Zeit gerecht wurde. Seine weitumfassenden Kenntnisse, sein entwickeltes Naturgefühl bewahrten ihn vor der Einseitigkeit des Betrachtens. Der Vogel wird nicht als Museumsexponat, herausgerissen aus der natürlichen Umwelt betrachtet, sondern immer im Zusammenhang mit dem menschlichen Leben, der menschlichen Tätigkeit, und in der Wechselwirkung der Natur untersucht.

Dieses Werk hob den Verfasser in die Reihe der bekanntesten Fachexperten der Ornithologie. Auf internationalen Kongressen vertrat István Chernel mit einigen Kollegen unser Land und hielt Vorträge über die ungarischen Forschungsergebnisse. Er bekam bald den Auftrag, daß er bei der Neuausgabe des zwölfbändigen Werkes von Naumann seine Korrekturen und Ergänzungen beilege und die Ausgabe auf diese Art und Weise vervollständige. Seine andere große Arbeit war die Bearbeitung und Übersetzung des weltberühmten dreibändigen Werkes von Brehm: „Tierleben“.

Im Jahre 1902 gründete er in Kőszeg den Tierschutz Verein, dessen Präsident er wurde. Auf Grund der weltweit verbreiteten „Day birds“ organisierte er als Erster den „Tag der Vögel“. Auch auf internationalen Veranstaltungen und Kongressen trat er für diese großartige Sache auf.

In den Jahren 1908–1922 war er in Szombathely (Steinamanger), wo er im „Mu-

seum des Komitates Vas" angestellt war. Das von ihm gespendete Material bildete den Grund der naturwissenschaftlichen Sammlungen des Museums.

Nach dem Tod von Ottó Herman (1916) wurde er der Direktor des Ornithologischen Institutes und zugleich Redakteur der „Aquila“. In seinem Geleitwort schreibt er: „Ich kann nur so den leer gewordenen Sessel meines unvergesslichen Meisters Ottó Herman übernehmen, daß ich meinem Gewissen Rechenschaft abgegeben habe und in allen Hinsichten jene Prinzipien anerkannte, die der haimgegangene Begründer unseres Instituts verkündete und als Zielsetzung unseres Bestrebens erklärte“. Das unter seiner Leitung stehende Institut wurde mit der Zeit weltberühmt; ein ähnliches Beispiel konnten nur die Vereinigten Staaten Amerikas aufweisen. Das Andenken seines Meisters und Freundes wurde von István Chernel hoch in Ehren gehalten. Das unverändert erhaltene Arbeitszimmer von Ottó Herman hat er versucht ständig mit neuen Exponaten und Gebrauchsgegenständen zu ergänzen.

Die Krankheiten, die er während der langjährigen Sammeltätigkeit in Mooren und Sümpfen bekam, schwachten langsam seinen physischen Zustand. Er verstarb am 21. Februar 1922 in Kőszeg; er war 57 Jahre alt.

Die folgenden Briefe sprechen über die Freundschaft der zwei ausgezeichneten ungarischen Ornithologen.

Mihály Kőhegyi

A MISKOLCI FOTOGRAFIA MÚLTJÁBÓL: EGY POLGÁRCSALÁD A SZÁZADFORDULÓN

TARCAI BÉLA

1896-ban az ország impozáns kiállítással emlékezett meg a honfoglalás ezredik évfordulójáról. Itt és ekkor felvonult mindenki és minden, aki és ami abban az időben maradandó értéknek számított. Megjelentek természetesen a legfiatalabb képalkotó mesterség művelői, a fényképészek is. Munkáik a XV. témacsoportban, a világi ipar és ezen belül a sokszorosító technikák termékei között kaptak helyet. Csak az ún. „hivatásosoké” mert az amatőrök a XX/B. csoportban, sokkal szerényebb keretek között mutakozhattak be. A korabeli sajtó tudósításai és a családi visszaemlékezések szerint, ezen a kiállításon tűnt fel a miskolci Váncza Emma néhány diósgyőri és Hámor környéki panoráma fényképével. Löwinger Mór, a századforduló egyetlen magyar fényképkritikusa a millenniumi kiállításról készített beszámolójában erről az eseményről a következőket írta:¹ „Tisztelettel kell meghajolnunk Váncza Emma k. a. (Miskolcz) érdemei előtt, a melyeket mint tájkép fényképész nő szerzett magának. Négy különböző 2 és 1/2 méter hosszú és 1/2 méter magas képén különböző oldalról felvéve a Diós-Győr-hámori részlet tárul elénk. Minden egyes kép 5-6 felvételtől áll, a melyek oly ügyesen összekachírozva, hogy még a szakember is kísértésbe jön, azt hinné, hogy az egész egy. A hálás motívum helyes elfogása, az egyenletes expozíció, a legkisebb részletekben is bámulatosan tiszta, éles kép, e négy tájképet valóban páratlanná teszi. Ily gyönyörű tájképet a tárlaton hiába keresnénk.”

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a derék kritikus nem mutatkozott túl pedánsnak a felvételek helyének meghatározásában, mert Diósgyőrt és Hámort egybe tartozónak vélte. Valójában a négy kép a diósgyőri várat és környékét valamint a hámori völgyet ábrázolta.

Jó 60 évvel később Hevesy Iván „A magyar fotóművészet története” c. könyvében² már kisebb lelkesedéssel, de a technika iránti elismeréssel írt e képekről: „Feltűnéskelésben azonban mindenkit felülmúlt Váncza Emma miskolci fotografus, aki több mint négy méter szélességű tájképet állított ki. A fotóóriás sok részfelvétel egymás mellé ragasztásával készült, olyan gondos kivitelezéssel, hogy csak a hosszas, gyanakvó vizsgálatás fedhette fel a szemnek majdnem láthatatlan fűgákat, illesztési részeket.”

A családról és Váncza Emmáról az alkotó leánya által összeállított visszaemlékezés³ ismét más oldalról mutatja be a kiállítási sikert. Eszerint a tárlatot meglátogató I. Ferencz József többször is visszatért a képekhez, kezét fogott a minden bizonnyal megilletődött leánnyal és véleményét tömören így foglalta össze: „Sehr schön!”

Érdekes, hogy sem a szemtanú Löwinger, sem kései utódja Hevesy Iván, akinek mentségére szolgál, hogy információját az előzőtől vette, nem említi ezeknek a pano-

1. Fényképészeti lapok 1896. 4. sz.

2. Hevesy Iván: A magyar fotóművészet története. 1958. 45.

3. Forst Margit kézírásos visszaemlékezése a HOM tulajdonában.

rámaképeknek különleges, egyedi sajátosságát, és pedig azt, hogy minden egyes darab aprólékos gondossággal, kézzel volt színezve, a természetes színek pontos visszaadásával. A használható színes fotótechnikai eljárások felfedezése előtt, ez a festési mód figyelemre méltóbb erény lehetett, mint a képrészek tökéletes illesztése. A Herman Ottó Múzeum Fotótörténeti Gyűjteménye őrzi a kollekciónak egyik eredeti darabját, a hámori völgyet ábrázoló képet. A festés ma is olyan tökéletesnek és frissnek hat (hála a kiváló minőségű festékeknek) mintha tegnap, és nem 100 évvel ezelőtt készítették volna.

A Kiállítási Lapok 1896/37. számában Austriacus álnév alatt megnyilatkozó bíráló Váncza Emmának a Szinva völgyéről készített tájképeit kiemelkedőnek ítélte, a Deutsche Zeitung kritikusa a teljesítményt az összes többihez viszonyítva, a második helyre sorolta. A hivatalos bíráló bizottság „tájképeiért, kitűnő munkájáért és nagy előrehaladásáért” a nagy millenniumi érmet adományozta a szerzőnek. A Fényképeszeti Értesítő 1896 szeptemberi száma, az aktualitás okán, és nyilván azért is, hogy Váncza Emma egyéb készségeit is bemutassa, néhány kosztümös műtermi felvételt is közölt tőle.

Ki volt ez a „feltűnést keltő” miskolci fotográfus, milyen társadalmi környezetben és milyen hatások alatt jutott ez az elismerés magas fokára abban a korban, amikor voltak ugyan már nők is a pályán, de még sem a szakma, sem a közvélemény nem döntötte el, hogy a fényképezés a nők számára is jelenthet-e kenyérkereső foglalkozást.

Mielőtt ezekre a kérdésekre válaszolnánk, érdemes áttekinteni, hogy Váncza Emma feltűnése és munkásságának fogadtatása milyen társadalmi jelenségek előterében valósulhatott meg.

A múlt század hatvanas éveiben, amikor a fotótechnika rohamos fejlődése lehetővé és gazdaságilag is kifizetődővé tette az iparszerű fényképezést, érdekes polarizálódás indult meg mind a fényképészek, mind pedig a fényképet fogyasztók körében. A „közönség” – miként a korabeli fényképészek üzletfeleiket a reklámszövegekben szívesen nevezték – hihetetlenül nagy érdeklődést kezdett mutatni a fotográfia iránt. Az igények különbözők voltak, és így ezek kielégítése is különböző módon és színvonalon valósulhatott meg, elsősorban a megrendelő fizetőképességétől függően. Lusztig Náthán pl. a vándorfényképezés hagyományait követte, még akkor is, amikor már műtermet nyithatott volna. Vásárokra járt, gyorsfényképeket készített, miközben felesége pecsenyét süített és italt mért a vásáros népnek. Ettől a világtól nem tudott elszakadni, és ezért későbbi faházikóját is a Búza téren állította fel, amely 1944-ig Foto Lusztig néven működött, míg a bomba a Vásárcsarnokkal együtt romba nem döntötte, 1944. június 2-án.⁴

Szintén egyszerű bódében működött a mai Ady Endre utca 5. sz. ház udvarában Groszmann Pinkász, de egészen más közönség számára. A felvételeket mindig a szabadban, a bódé falához támasztott kezdetleges paraván előtt készítette, mivel az épület csak a laboratóriumi munkák elvégzésére volt alkalmas. A laktanyák közelében telepedett meg, s így szinte specializálhatta magát a hadsereg tagjaira. Kijárt a gyakorlóterekre is, sőt a hadsereghez való vonzódása abban is megnyilvánult, hogy az első világháborúban fényképész haditudósítóként szolgált.

Teljesen más világ szolgálatára rendezkedtek be a műtermes fényképészek, a város forgalmas utcáin. Kezdetben közönségcsalogatónak szánhatták a műterem és a fogadóváró helyiségek hangulatkeltő berendezését, a cserélhető kulisszákat, a kölcsönözhető kosztümöket. Később mindezek a munka nélkülözhetetlen kellékei lettek. A tehetősebbek minden igényt a kor színvonalán kielégíteni tudó, üvegfalú, belül mozgatható

4. A műhelyben ekkor már Barkó Imre dolgozott, aki a bombázásnál életét veszítette.

függönyökkel ellátott építményeket készítették. Ilyen volt Miskolcon a Dunky fivérek Városház téri, Vánca Emma Sötétkapu alatti és Barna Húgó Széchenyi u. 29. sz. alatti műteremháza. Ezek a műtermek, amelyek már úgy hirdették magukat, hogy „felvételek bármily borús időben eszközölhetők” és „az anyalemezek utánrendelés céljára megőriztetnek” elsősorban a tehetősebb közönség számára létesültek, de beövakodtak ide a kispolgárok is.

A mesterek fővárosi és külföldi példákat követtek a műtermek kialakításában. Tehették, mert módjuk volt utazgatni és körülnézni a világban. Emellett szívesen alkalmaztak világot járt felvételezőket, műteremvezetőket, akik a magukkal hozott ismereteket, tapasztalatokat meghonosították. Az előkelőség felső fokának számított, de reklámötletnek sem volt rossz, hogy ha egy Monarchiabeli vagy akármilyen jelentéktelen külföldi uralkodóház tagja betévedt egy jobb fényképészhez, esetleg a jószemű mester a lóversenypályán vagy az autók felvonulásán lencsevégre kaphatott egy-egy hercegi sarjat, feljogosítva érezte magát, hogy engedélyt kérjen az „udvari fényképész” cím használatára.

A millenniumi kiállítás fényképészeti szekciójának szervezése körül kialakult kemény viták fényt vetnek a szakma akkori társadalmi megítélésére. A hagyományok még csak kialakulóban voltak, a működés feltételeit még nem szabályozták, s ezért maguk a kiállítás szervezői sem tekintették önálló iparágknak, hanem a sokszorosító technikákhoz sorolták be. Az sem véletlen, hogy az iparosok és az amatőrök más más helyen állítottak ki. Ez is tükrözi azt a feszült helyzetet, ami a két működési forma között fennállott. Az amatőrök fejlettebbeknek és az anyagi érdekektől függetleneknek vallották magukat, tehát közelebb álltak a művészethez, mint az iparosok. Az utóbbiak viszont legalább az iparművész címet vindikálták maguknak. Ha nem lettek volna az amatőr-fotográfiának olyan jeles művelői mint Jedlik Ányos, Wartha Vince, Gothard Jenő, Konkoly-Thege Miklós, báró Eötvös Loránd, Lóczy Lajos, Déchy Mór és mások, bizonyára nem juthattak volna szóhoz a rangos nemzeti seregszemlén.

A versengés a két szekció anyagában, de főként a külső megjelenésben is érezhető volt. A „hivatásosok” olyan technikai trükkökkel jelentek meg, amelyeket az amatőrök nem tudtak, de talán nem is akartak, sem utánozni, sem felülmúlni. Így születtek meg a fantasztikus montázsok, a pazar műtermi környezet elemei és ebbe a törekvésbe kapcsolható be Vánca Emma hatalmas méretű panoráma együttese is. Hevesy Iván, amikor az ő „feltűnéskeltő” jelenlétéről szól, tulajdonképpen erre a versengésre utal.

A szabad ipargyakorlás feltételei között nem kis gondot okozott a szakképzettség alacsony színvonala, vagy éppenséggel hiánya. Nem volt semmi kényszer, hacsak a piac ítélete nem, ami a vállalkozókat a mélyebb szakmai ismeretek elsajátítására és állandó fejlesztésére sarkallta volna. A pályát elárasztották a más területeken kudarcot vallott, derékba tört egzisztenciák, akik nem vették a fáradságot maguknak arra, hogy egyéniséget és ízlést vigyenek bele munkájukba, talán mert ilyennel nem is rendelkeztek. Lemásolták és gépiesen tovább vitték az úttörő mesterek által kialakított sablonokat, a merev, embertől idegen pózokat. A kényelmesebbek ezeket a beállításokat sorszámozták, és a fogadókisasszony az áldozatot már úgy adta át a műteremnek, hogy közölte, milyen sorszámú pózt kell beállítani.

Ilyen ellentmondásos viszonyok között jelent meg Vánca Emma szakfényképész a millenniumi kiállításon, többszörös meglepetést keltve: nem műtermi, hanem a természetes táj szépségeit ábrázoló fotográfiákat állított ki, mesterien illesztett és színezett panorámaképeket mutatott be és nő léte, a férfiatól uralt mezőnyben nagydíjat nyert.

A Vánca családban nemzedékről nemzedékre öröklődött a hajlam a képzőművészetek és az érdeklődés a fotográfia iránt. Kevés családnak adatott meg a képességek ilyen találkozása. Ezért is érdemes elidőzni a család és egyes jeles tagjai történeténél.

1. kép. A Vancza család 1880 körül

A család

Szendrey János közlése szerint⁵ 1818 körül telepedett le Miskolcon Wándza Mihály, aki magát az 1838. január 20-án saját kezűleg írt „Famíliai ismertetés” szerint „kép író”-nak nevezte. A letelepedés időpontját azért lehet csak hozzávetőlegesen meghatározni, mert a bécsi iskolát járt festő, főként színműírással, színpadi rendezéssel és színigazgatással foglalkozott. Ezek a tevékenységek a kor viszonyai között nagy mozgékonytárat kívántak. Wándza Mihály tehát szinte állandóan vándorolt, hol egy-magában, hol szintársulatával. Dr. Gyárfás Ágnes kutatásai nyomán tudjuk,⁶ hogy 1814-ben Nagyváradot, 1823-ban, a kőszínház megnyitása idején már Miskolcot vallja otthonának. Percsenben, Szilágy vármegyében született 1781-ben. Prédikátor családjából és szülőföldjéről hozta magával a festészetében és színpadtechnikai ötleteiben is megmutakozó fantáziát, a kézműves tehetséget és az irodalmi műveiben fellelhető nyelvi merészséget. Értője volt emellett a zenének és a táncnak is. Később kiváló üzleti érzéke is megmutakozott, mert végleges miskolci letelepedése után ingatlanügyletei és különféle pénzügyi manőverei révén tisztos vagyonra tett szert. Felesége, a nagyváradi származású Kuti (Brunner) Zsuzsanna 1835-től leánynevelő intézetet tartott fenn Miskolcon „úrileánykák számára.”

A család névirásának módja az idők folyamán változott. Nemesi oklevelük Vancsa névre szól, somkúti és percsenyi előnévvel, a legidősebb, ismert családfő Wándzának, majd Wántzának nevezte magát. Az avasi temetőben lévő sírkő pedig már a Vancza formát őrzi, a festőművészre vonatkozólag is, aki valószínűleg 1854-ben hunyt el. A sírfelirat évszámokat nem tüntet fel az ő esetében.

5. Szendrey J., Miskolcz története IV. köt. 380.

6. Észak-Magyarország, 1986. március 15.

2. kép. Vánca Emma 1880 körül

3. kép. Vánca Józsefné,
Prázai Ida japán kosztümben, 1900 körül

Ifjabb Vánca Mihály ügyvéd (1821–1902)

Még a nagy vándorlások időszakában született a debreceni Fehérló fogadóban, harmadik gyermekként. Jogot tanult Késmárkon és 1844-ben Pozsonyban szerzett ügyvédi diplomát. A családi visszaemlékezések szerint Arany Jánost és Munkácsy Mihályt a barátai között emlegette. Sokat utazott, szerette a természetet, értett a festészethez, kedvelte a színházat és a zenét. 1849-ben a tavaszi hadjárat idején részt vett önkéntesként a Miskolc környéki csatákban. Ez az esemény azzal vált emlékezetessé a családi krónikában, hogy a Vánzáék konyhájáról nagy fazekakban hordták a töltött káposztát a harcoló honvédeknek.⁷

7. Forst Margit idézett visszaemlékezései.

4. kép. Forst Károly Frigyes 1890 körül

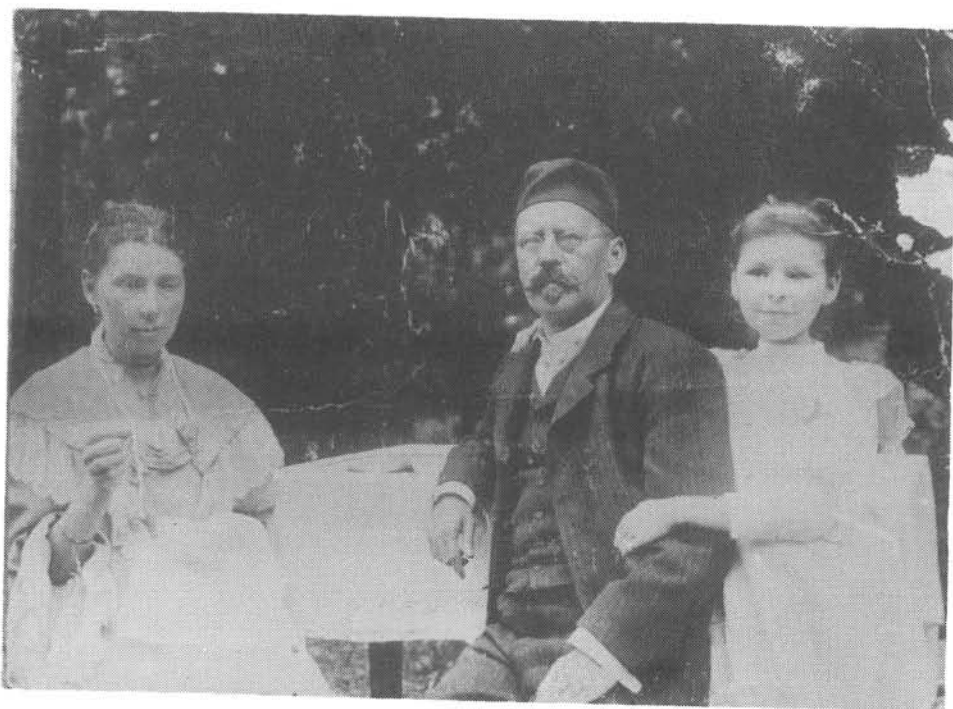
5. kép. Ifj. Váncza Mihály Lévai József társaságában (a hátsó sorban, fehér öltönyben) 1880 körül. Schabinszky felv.

Vagyonos ember hírében állt – híre talán jobb is volt mint vagyoni helyzete – de megjelenése nem volt valami mutató és ezért a feleségnek kiszemelt leánytól kosarat kapott. Emiatti felindultságában, hirtelen elhatározással megkérte és megkapta a „szomszéd csizmadia Elizeus úr leányát, Juliannát.” A házasságkötés 1859. március 5-én történt. Az előzmények ellenére békés, jó házasság volt. Főként talán azért, mert Julianna asszony szerény, visszahúzódo teremtés volt, gondosan vezette a háztartást, nevelte gyermekeit. Nem játszhatott irányadó szerepet a család életében, mert sem gyermekei, sem unokái nem őriznek különösebb emlékeket, élményeket vele kapcsolatban. A családi fényképalbumban is csak elvéve bukkan fel, és mindig nagyobb társaságban. Annak sincs nyoma, hogy Vánczáék az Elizeus családdal különösebben tartották volna a kapcsolatot.

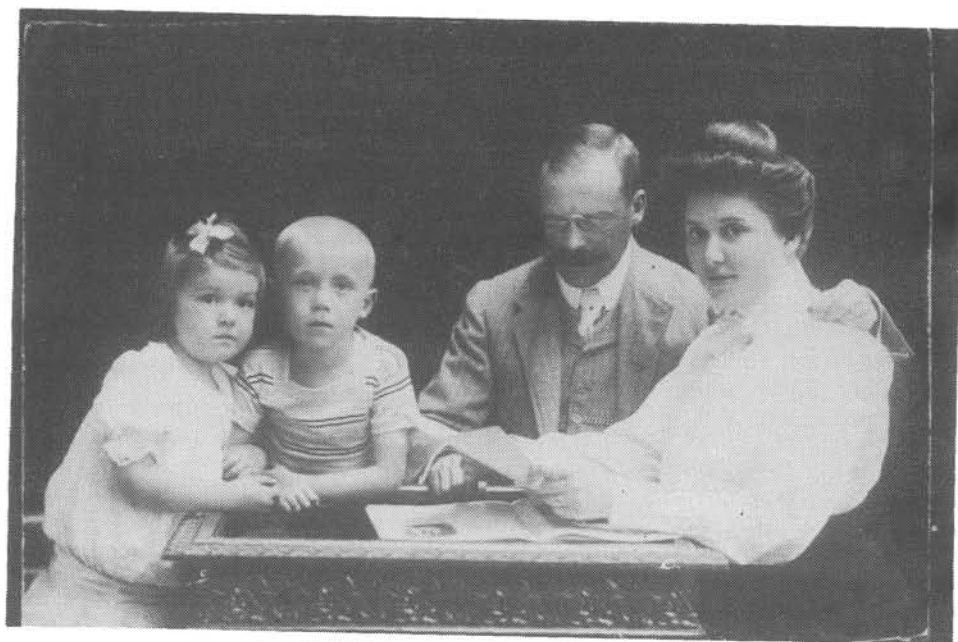
Váncza Mihály és Elizeus Julianna házasságából 5 gyermek született, de közülük kettő még csecsemőkorban meghalt. Az ő nevüket – Józsika, Jolánka – az avasi sírkő őrzi. Az életben maradtak között Mihály volt a legidősebb (ezen a néven már a harmadik) őt követte Emma, és a legfiatalabb volt József.

Az édesapa gyermekei nevelésével sokat törődött. Azon túl, hogy nevelőnőt, házitánítót fogadott melléjük, személyesen is sokat foglalkozott velük, gondoskodott arról, hogy nyelveket tanuljanak és utazásaira is gyakran vitte magával őket. Ilyen körülmények között mindhárom Váncza gyerek különleges képességeket tudott elsajátítani, illetve kifejleszteni magában. Ebben szerepe volt a legidősebb Váncza Mihálytól örökölt családi légkörnek is, amit a családapa vitt tovább, hiszen a gyerekek nagyapjukat nem ismerhették, de egyéniségének és munkásságának emlékeivel naponta találkozhattak.

Váncza Mihály legidősebb fiából ügyvédet szeretett volna nevelni, de a fiúnak

6. kép. Vácza Mihály és felesége, Bankos Margit írónő, Margit leányukkal 1900 körül

7. kép. Vácza József és családja 1907-ben

egészen más irányú ambíciói voltak. Jobban érdeklődött az irodalom és ezzel egy időben a technika kérdései iránt. Már gimnazista korában sorra elnyerte az iskola által kitűzött irodalmi és természettudományi pályadíjakat. 1877-től 81-ig tanult ugyan jogot Budapesten édesapja kedvéért, de utána lapalapítási kísérletekbe fogott, tudományos fantasztikus regényeket írt, élénken forgolódott színházi körökben, közismert tagja volt a miskolci társaságnak, húga Emma műtermében fotografálta a színésznőket és a táncos lányokat. Botrányhőssé is vált azáltal, hogy 1881-ben a hadgyakorlat ideje alatt Miskolcra látogató Ferenc József részére érkezett táviratokat, melyekhez a „Három Rózsa” szobalányainak megvesztegetése útján jutott, közzétette a budapesti „Egyetértés”-ben. A dolog vége az lett, hogy a szobalányokat elcsapták, az újságíró pedig 3 napi államfogházat kapott. Újságjainak sikertelensége és az édesapjával támadt sorozatos nézeteltérések miatt kedvét veszítette és 1885-ben elköltözött Miskolcra. Megnősült és mint házasesmer matematika–fizika–csillagászat szakra iratkozott be, azt elvégezve, Budapesten, Békéscsabán és Fiumében tanított, tankönyveket, szindarabokat írt és 1910-ben betegsége miatt visszavonult Nagybányára.

Egész életét végigkísérte apjával való szembenállása. A patriarkális szemléletű idősebb Váncza Mihály nem tűrte el fia lázadó és a szolid polgári konvenciókkal sokszor ütköző magatartását, és – miként az ilyen esetekben lenni szokott – fiát kitagadta a családból és az örökségből. Az ebből származó nehézségeken a testvéri ragaszkodás enyhített némileg, mert ettől kezdve a két fiatalabb testvér havi apanázzsal támogatta a család fekete bárányát.

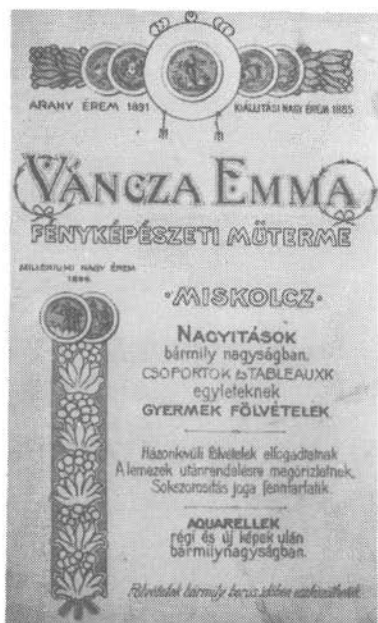
A fényképezéshez természettudományi érdeklődése vonzotta. Diák korában ismerkedett meg a szakma fogásaival. Amatőrként dolgozott, és az maradt mindvégig, annak ellenére, hogy társaságának tagjait húga műtermében fogadta és fényképezte. Egy időben az iparosok által használt, és a fényképek felragasztására is szolgáló kartont készítettett magának. Ennek hátoldalán, verzóján a stilizált női portré alatt az alábbi szöveg olvasható: „Fényképezte ifjabb Vánca Mihály Miskolcz”. A jól értesültek tudni vélték, hogy ezzel a verzóval nem csupán választott szakterületére, a szép fiatal nők portréfényképezésére akart utalni, hanem Pálmai Ilka⁸ iránti rajongására is.

Váncza Emma édesapja kedvence volt, vele külön is sokat foglalkozott. Megkülönböztetett helyzete nemcsak abban nyilvánult meg, hogy végrendeletében ráhagyta az akkor jelentős értékű képviselő Sötétkaput és a Rákóczi u. 1. sz. alatti telken épült emeletes házat, hanem abban is, hogy felismerve rajzkészségét, rendszeresen ellátta rajzolási feladatokkal. Leginkább az történt, hogy a kirándulásokról hazahozott virágokat, növényeket Emmának le kellett rajzolnia. Innen eredhet Váncza Emma különös vonzódása a virág- és növénymotívumokhoz, amit később, porcelánfestőként sikeresen fel is használt.

Az iskolai szünetek idején, majd később tanulmányai befejezése után utazni vitték. Megtanult németül és franciául annyira, hogy bátyja újságjai részére fordításokat is tudott készíteni. Budapestről hozatták neki a könyveket, Párizsból a divatlapokat, Bécsből a ruhákat, kalapokat. A korszerű neveléshez hozzátartozott a zongorázás is, amit szorgalmasan, de kevés lelkesedéssel művelt, mert a sok egyéb hajlam és készség mellett a zenei hallást és érzéket, nagyapjától nem örökölte. Ellenben jó gazdasszony volt, kitűnően főzött, szépen és szívesen kézimunkázott, varrt, kertészkedett, a miskolci lakás a háromi és a lillafüredi nyaraló berendezését és kerítését önállóan megtervezte. Gyermekai erről a sokoldalúságról és szorgalomról így emlékeztek meg: „... hiábavalóságokra nem vesztegette életének egyetlen percét sem. S ebben a sok munkában nem hogy kifáradt volna, ellenkezőleg: felélénkült. Gyakran mondjuk, hogy ha

8. Pálmai (Petrás) Ilka, a kor ünnepektől énekes színésznője.

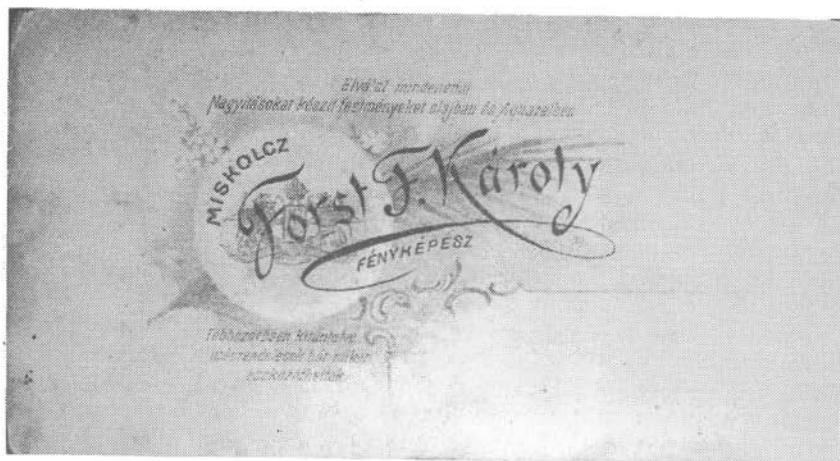

8. kép. Vánca Emma egyik verzója

9. kép. Vánca Mihály verzója

10. kép. Forst Károly verzója

akkor, halála órájában (80 évesen) egy halom feldolgozásra váró horgolófonalat vagy foltozni való fehérenműt tettünk volna elé, talán még ma is élne...”⁹

A fényképezéssel bátyja, Mihály hatására kezdett foglalkozni. Ilyen irányú érdeklődését édesapja is támogatta, annyira, hogy 1880 körül üvegfalú műtermet építtetett a Rákóczi utcai ház udvarán számára, aki ekkor mindössze 18 éves volt. Az épület udvari szárnyához tapadó, vascölöpökön nyugvó, üvegház jó szolgálatot tett legifjabb

9. Forst Margit idézett visszaemlékezései.

Váncza Mihálynak is, mert itt rendezte be nyomdáját és szerkesztőségét. A Rákóczi utcai kapubejárat két oldalán elhelyezett üvegezett vitrinekbe leginkább a Mihály által készített színészportrék kerültek a bámeszködők nem kis örömére.

Váncza Mihály ügyvéd úr harmadik gyermeke, József, szintén átlagon felüli képességeket örökölt. A budapesti tudományegyetemen gyógyszerési képesítést szerzett. Ő is sokat utazott és az eközben szerzett élményeit, benyomásait fényképeken örökítette meg. Technikája annyiban tért el a családi hagyományoktól, hogy sztereó diapozitívokat készített. A család ezeket a lemezeket ma is őrzi. Figyelemre méltó volt rajzolósi készsége is, amit ugyancsak a család őrizetében megmaradt romantikus hangulatú tájképek és virágmotívumok bizonyítanak.

Nagy műveltsége, a világ dolgaiban való jártassága haladó gondolkodással párosult. Nemcsak vallotta, hanem a család életviszonyainak alakításában meg is valósította a korrallal való haladás eszméjét. A Váncza család Magyarországon az elsők között vásárolt autóbilét.¹⁰ A másik korszerű ötlet volt Hámorban, az egykori fürdőkertben a Lamosch-féle ház megvásárlása és a városi családok üdülésének-nyaralásának meghonosítása. Vánczákat rövidesen követték Weidlich Pálék, akik a tó partján építették fel nyaralójukat. (A Váncza-nyaraló mára nyomtalanul eltűnt, a Weidlich-villa maradványai, többszörösen átalakított formában még ma is láthatók a Palota Szálló szomszédságában.)

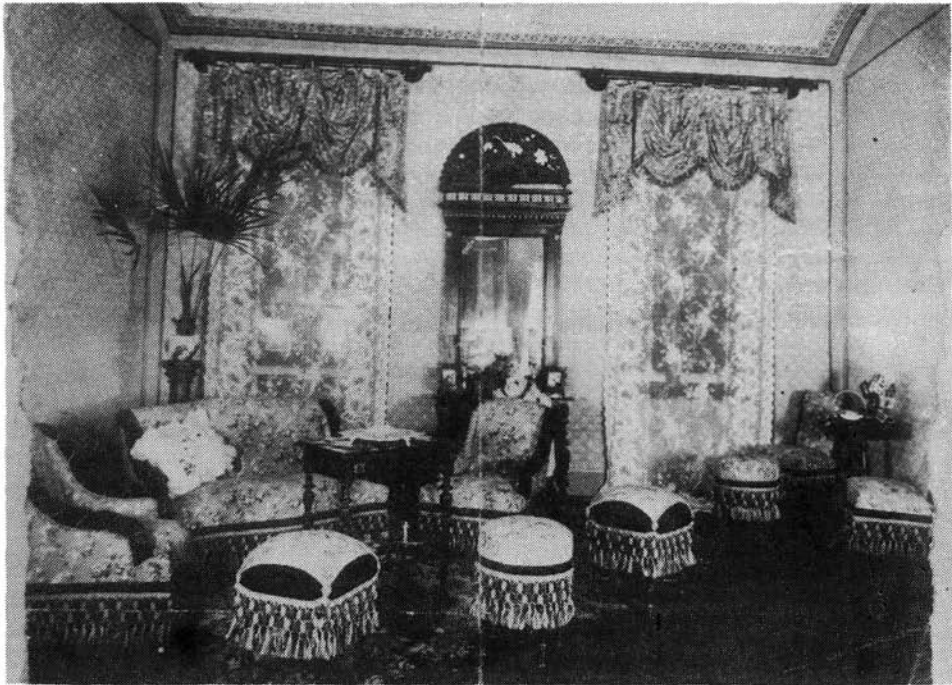
Az említett két család közvetlenségével és a hámoriak megélhetési viszonyait javító létezésével, hamarosan közkedveltté vált a faluban. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a helybeliek leánygyermeküket előszeretettel keresztelezték Emmának (Váncza Emma után) és később Idának (Weidlich Pál felesége és leánya neve után).

Volt a családnak háza a Görgey Artúr utcában, a Kálvária közvetlen szomszédságában. Ez a ház még ma is megvan és egyes részeiben őrzi a századvég polgári építészeti ízlésének maradványait. Több darabból álló szőlőjük volt az Avasnak Hejőcsaba felé nyúló lankáin. A Csabai kapuval határos szőlők egy részét az 1900-as években parcellázták, de a család neve a Váncza telep elnevezésben még sokáig fennmaradt. Váncza Józsefék szőlőjében állandó lakás céljára is alkalmas, emeletes ház, az Emmákéban ennél kisebb, kunyhónak becézett épület állott. Váncza József mindkettőt szorgalmasan rajzolta. És természetesen, volt pincéjük a Nagyavason. Erre Váncza Emma gyermekei úgy emlékeztek, mint sok kellemes nyári, családias szórakozás színhelyére. A századforduló idején, amikor az avasi pincekultusz virágkorát élte, az a szokás is meghonosodott itt, hogy a családok a május elsejére virradó éjszakát csendes borozgással és nótázással a pincékben töltötték.

A család csaknem 100 évig fontos szerepet töltött be Miskolc gazdasági, kulturális és társadalmi életében. A gyökerek azonban szakadozni kezdtek. Elsőként – mint láttuk – Mihály hagyta el a várost 1885-ben, kiábrándultan, csalódottan és a családi viszálykodásba belefáradva. 1902-ben meghalt a tekintélyes apa. József rövidesen ezután Budapestre költözött és gyógyszerterápiát nyitott a Sándor téren. Szintén József névre hallgató fia, apja nyomdokain haladva vegyészmérnöki diplomát szerzett, és vitte tovább a korrallal való haladás szellemét. Sütőporgyára termékeinek reklámozására ő találta ki a 30-as és 40-es évek talán legsikeresebb, és ma újra élő reklámszlogenjét: „Haladjon Ön is a korrallal, süssön Váncza sütőporral!” Öröklött kezűességét azzal bizonyította, hogy közkedvelt süteményes könyvének ábráit saját kezűleg rajzolta. Racionális gondolkodásmódjára jellemző, hogy receptjeit a háziasszonyok nem kis örömére úgy állította össze, hogy még a háborús viszonyok között, és a nyersanyagszegény világban is, mindenki által használhatók legyenek.

10. Autó-Motor, 1960. április 15.

11. kép. Szalon és várószoba a Váncza műteremben 1890 körül

Legtovább Emma maradt Miskolcon. Őt ide kötötte a ház, a műterem és az avasi családi sír. Iparát 1912-ig folytatta, s ekkor a jobb érvényesülés reményében eladta a házát a Tímár Ipartársulatnak és családjával együtt Budapestre költözött... Ebben a döntésben bizonyára nagy szerepet játszott a szintén vállalkozó szellemű férj, Forst Károly, (akiről később majd még szó lesz). A budapesti vállalkozás azonban ezúttal nem sikerült. Soklakásos bérházat vettek az István úton, de azzal természetesen nem számolhattak, hogy jön a háború és a katonának bevonult bérlőket a kormány felmenti a lakbérfizetési kötelezettség alól. Ettől a háztól tehát meg kellett szabadulni, nem kis veszteség árán. A másik hibát azzal követték el, hogy a ház árát hadikölcsön kötvényekbe fektették, és ezen azután a maradék vagyonka is elúszott, mert ezeket a kötvényeket a háború után soha nem vásárolta vissza az állam. Tipikus vállalkozói sors a századfordulót lezáró világháború mezsgyéjén.

Forst Károlyné, Váncza Emmának két gyermeke volt. Az idősebb, Károly Frigyes (1898–1984) orvosnak készült, de utolsó szigorlatát nem tette le, hanem átállt a természetgyógyász pályára. Ő volt az országszerte ismert „répáshutai füves ember” egyesek szerint csodadoktor, mert minden bajra tudott gyógyfüvekből készített orvosságot ajánlani. Üres óráiban regényeket írt, ezeket gondosan bekötötte és könyvespolcán őrizte. Kiadásukra sohasem gondolt. Örökölte a Vánczákra jellemző rajzkészséget, de az üzleti érzéket is. Már diákkorában üzletszerűen foglalkozott levelezőlapok rajzolásával, s ezeket jó áron értékesítette az ismerős trafikok útján. Időnkint nagyobb lélegzetű festmények készítésére is vállalkozott, de sajátos módon az alkotást azzal kezdte, hogy a papírra, vászonra felírta a születendő kép árát.

A fiatalabb gyermek, Margit (1902–1987) iparművészetet tanult, majd a budapesti

évek alatt kalapszalont tartott fenn. A második világháború után, főként azért, mert édesanyja 1943-ban meghalt először Miskolcra, majd Lillafüredre s végül Répáshutára vonult vissza, s itt is érte a halál. Közben évekig vezette a fehérkőlápai turistaházat. Sok Bükk-járó emlékezetében máig is él rokonszenves egyéniségének emléke. Haláláig teljes szellemi frissességben gyűjtögette az emlékeket, nemcsak azokat, amelyek a családra vonatkoztak, hanem olyanokat is, amelyek a világgal, a látszólagos visszavonultság ellenére is, szoros kapcsolatot tartó embert érdekelhetik.

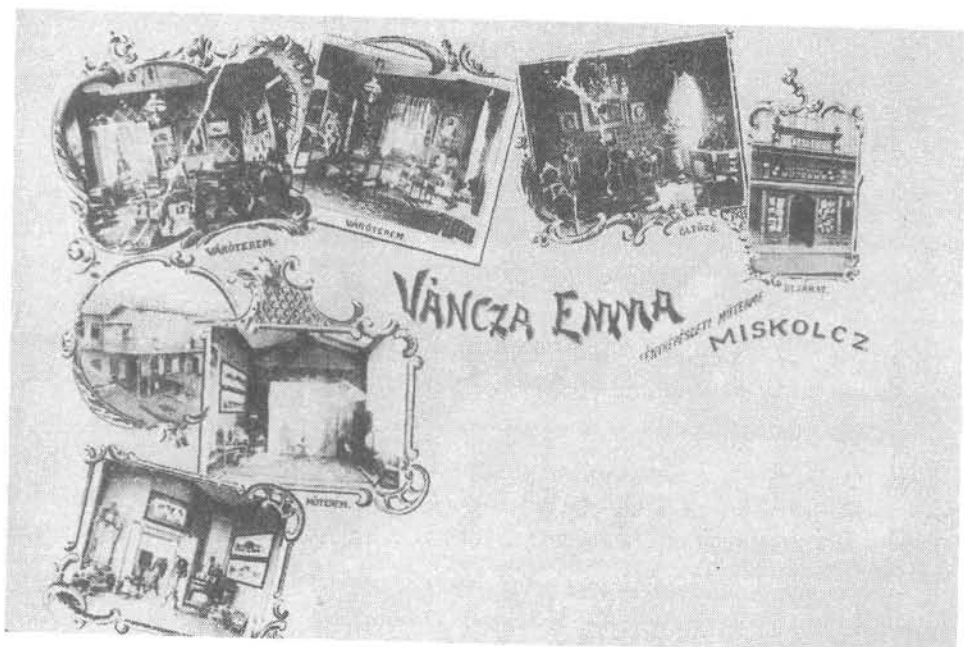
Váncza Emma a fényképész

A család történetének vázlatos ismertetése után, vissza kell térnünk Váncza Emmához és munkájához.

Mint jómódú család jól nevelt és korszerűen gondolkodó gyermeke élte életét 17 éves koráig. 1881-ben, 18 éves korában az Országos Nőiparképzésen festményeivel elismerő oklevelet nyert. 1883-ban a Magyarországi Kárpát Egyesület és az amatőrök kiállításán, 1885-ben az Ipari Kiállításán kapott díjat, de már fényképeivel. Bár református volt, jó szívvel festett oltárképet a háromi katolikus templom számára (ez a kép ma a kórusfeljáró falán látható). Egy másik Madonna-képét a vasgyári plébánia őrzi. De ajándékozott saját kezűleg festett porcelán úrvacsoraedényeket a balajti református egyháznak is, ahol atyafiságban volt a lelkésszel. Balajton ezeket az edényeket még ma is nagy becsben tartják. Jó szándékú ember volt, mert amit festett, nem pénzért csinálta. Festményeit és porcelántárgyait rendszerint a család és a széles baráti kör tagjai ajándékba kapták tőle. Nem volt ráutalva, hogy munkáit pénzzé tegye, hiszen megélhetési gondjai nem voltak. Részben ugyanezt lehet elmondani a fényképezésről is. Édesapja nem kenyérkereső foglalkozásról akart leánya számára gondoskodni, hanem inkább hasznos időtöltésről. Végül azonban mégis üzlet lett belőle, mert Váncza Emma műterme rövidesen egyike lett a legdivatosabbaknak nemcsak Miskolcon, hanem a környéken is. Mindenesetre szokatlan jelenség volt, hogy egy jól szituált polgárlány, a tekintélyes ügyvéd gyermeke, 18 éves korában iparúzsra adja a fejét. Biztosak lehetünk abban, hogy a szakma megválasztásában döntő szerepet játszottak Váncza Emma festői ambíciói is, mert a fényképezés történetének ebben a szakaszában a két szakma egymásra volt utalva. Nemcsak a fényképek retusálásához és utólagos színezéséhez kellett kezűgyesség és festészeti gyakorlat, hanem az ennél sokkal jobb üzletet sejtető átfestéshez, átrajzoláshoz. A műhelyek akármilyen kis méretű fényképről vállalták nagyméretű festett vagy grafikai portré elkészítését. Ebben az időben minden valamire való fényképész „Fényképezési és festészeti műtermét” hirdette. Váncza Emma fényképeinek verzóján is olvasható az erre utaló szöveg: „Aquarellek régi és új képek után bármily nagyságban.”

A műtermi személyfényképezés népszerűvé válása nem csupán annak köszönhető, hogy a nyersanyagok iparszerű előállításával olcsóbbá tette az eljárást, hanem annak is, hogy a fényképezés, jól felfogott üzleti érdekből is, különféle közönségcsalogató ötletekkel álltak elő. Schrecker Ignác pesti „királyi udvari fényképész” pl. 1876. áprilisában, rokoni kapcsolatai révén kirándult Miskolcra, és a Széchenyi utca 28. szám alatt, „Koós Márton úr főpiacz utcai házában, a hátsó udvarban”¹¹ ideiglenes műtermet rendezett be. Amint az újságokban közzétett hirdetéséből kiderült, a kiadni tervezett „Magyar Hölgykoszorú Album” számára keresett modelleket. A szereplési kedv fokozására Schrecker úr bemutatta képességeit is, mert a fogadószobában intim kiállítást is rögtönzött, ahol „a magyar női szépségnek gyűjteménye helyben közszemlére ki van állítva.” A királyi udvari fényképész úrnak nemcsak üzleti, hanem pszichológiai érzéke

11. Miskolcz 1876. április 23.

12. kép. A Váncza műterem reklámja 1900 körül

13. kép. Az Erzsébet tér 1900 körül. Váncza Emma felvétele

14. kép. Diósgyőr, panorámakép 1894, Váncza Emma felvétele

is lehetett, mert tudta, hogy az emberi hiúságot lehet a legkönnyebben haszonra váltani. Mert „a magyar női szépségnek” helyi reprezentánsai közül ki ne szeretne volna saját fotográfiáját viszontlátni a beígért album lapjain?

Korábban szó volt már arról, hogy a műtermes fényképészek a környezet alakításával is iparkodtak hatni a közönségre. Az ilyen törekvések, melyekben a versengés sem volt utolsó szempont, hovatovább társadalmi eseménnyé avatták a fényképezkedést. A kellemesen berendezett várószobákban, ahol csinosan öltöztetett fogadókisasszony – Vánczáéknál kesztyűs, libériás inas is várta a betérőt, lehetett ismerősökkel találkozni, ismeretségeket kötni, beszélgetni, újságot olvasni, pletykálni, bemutatni és kritizálni a kosztümöket és mindeközben gyönyörködni a mester alkotásait bemutató albumok képeiben. Az is az üzleti fogásokhoz tartozott, hogy a tehetősebb tulajdonosok jó megjelenésű és jó modorú felvételezőket alkalmaztak, akiknek személyes varázsa is hatással volt az üzletkör alakulására.

Váncza Emma műterme és várószobája egy jól szituált polgárcsalád lakásának légkörét árasztotta. Tehette, mert az anyagi feltételek rendelkezésre állottak a minden igényt kielégítő berendezésre, ezen felül a tulajdonosnőnek jó ízlése is volt. Mindezzel elérte, hogy a vendég egy pillanatig sem azt érezte, hogy valamiféle üzletbe tért be, hanem egy kellemes otthonba, ahol a várakozás idejét jól eltöltheti, frizuráját, toalett-

15. kép. A lillafüredi Váncza-villa 1910 körül

16. kép. Váncza Emma festett úrvacsorakorsója
a balajti református egyház tulajdonában

jét megigazíthatja, sőt ehhez még tanácsokat is kap a fiatal üzletvezetőtől. Nem csoda tehát, hogy ez a műterem a kor emlékezetében úgy maradt meg, mint a város legelőkelőbb ilyen jellegű intézményéé.

Ebből a korból, sajnos, nagyon kevés műterembelsőt és környezetet ábrázoló fénykép maradt fenn. A Váncza-interiőről viszont fényképsorozat tanúskodik. A cég ezekkel a képekkel illusztrált levelezőlapot hozott forgalomba. Más reklámra ezenkívül nem is nagyon volt szüksége.

A műterem forgalma a 90-es évekre erőteljesen megnövekedett, s ezért segítség után kellett nézni. A jelentkezők közül a választás a kassai származású, jó fellépésű és szakmailag is megfelelő fiatalemberre, Forst F. Károlyra (1871–1946) esett. Forst Aradon és Abbáziában szerzett gyakorlatot, ajánlólevelet pedig a jónevű kassai mestertől, Letzter Simontól hozott. Az ügyes és szorgalmas fiatalember nemcsak az üzletet, hanem a tulajdonosnőt is „elvezette”: az üzletvezetésből házasság lett. Váncza Emma 1897. december 4-én férjhez ment a nála 8 évvel fiatalabb fényképészhez. Ettől az időtől kezdve a fényképek verzőin hol Forstné Váncza Emma, hol Forst Frigyes Károly neve szerepel. A műterem helyének megjelölése is gyakran változott, attól függően, hogy a város miként rendezte át az épületek számozását. Az első időkben a verzőkon a „saját házban a Sötétkapu mellett” megjelölés szerepelt, mert az üzlet tekintélyét mindig növelte, ha saját házra lehetett hivatkozni. Később a Fő utca 53., majd a Széchenyi utca 53. és legvégül a Széchenyi utca 18. szám szerepel, holott valójában a telek a Rákóczi utca 1. szám alatt feküdt.

Érdeemes itt néhány szót szólni Forst Károlyról és családjáról is, nemcsak azért, mert a két család sorsa egybekapcsolódott a házasság révén, hanem azért is, mert sok romantikus elemet tartalmazó történet rávilágít a múlt század utolsó évtizedeinek társadalmi viszonyaira.

Kamilló Klein osztrák császári ulánus tiszt egy galíciai hadgyakorlat ideje alatt Samborban megismerkedett Forst Henriettel, a helybeli korcsmáros szép, fekete hajú lányával. Az ismeretségből szerelem lett, és a hadgyakorlat befejeztével a család tilta-

17. kép. Vánca-villa az Ávason, Vánca József rajza

kozása ellenére, a leány elmasírozott a regimenttel. A fiatalok Kassán éltek, de házasságot nem köthettek, mert a leányt a család kitagadta és a kor követelménye szerinti kaucióra¹² sem adott pénzt. Ennek ellenére mint házastársak éltek, két fiuk született, akik természetesen az édesanyjuk nevét viselték. Az apa lovasszerencsétlenség áldozata lett, Henriette pedig Bécsbe költözött és most már legálisan férjhez ment egy baromfikereskedőhöz. Idősebb fia Forst István a Gellérthegyen, „Búsuló juhász”-hoz címzett jól menő vendéglő tulajdonosaként élte életét. A fiatalabb fiú, Károly fényképésszé képezte magát, és mint láttuk, végül Miskolcra került. A házasságkötés után a Vánca és a Forst család jó kapcsolatban volt egymással.

Vánca Emma és Forst Károly házasságkötése sem ment minden gond nélkül, mert a leány református, a fiú pedig katolikus volt. Váncaék, akik között felmenő ágon és oldalágon is több tekintélyes lelkész volt található, ellenezték a reverzálíst.¹³ Így katolikus templomban nem esküdhettek. A református szertartás szerinti esküvőnek az volt a feltétele, hogy a születendő gyermekek közül a fiúk az apa, a lányok az anya vallását kövessék. Így is történt. Forst Károly Frigyes (1898–1984) a katolikus, Margit (1902–1987) pedig a református vallásban nevelkedett. Jellemző a család légkörére, hogy ebből a kettősségből soha semmilyen nézeteltérés nem származott.

Forst Károly jó fényképész és jó üzletember volt. Fő hivatása mellett ingatlanüzletekkel is foglalkozott s ezzel sikerült a család vagyonát gyarapítani. Így épült meg Lillafüreden az új nyaraló, melynek falai a laktanyatömbben ma is megvannak, a felismerhetetlenségig átalakítva.

Az első világháború után Budapestről Kisbérre költözött a család, ahol a vagyon romjaiból kis fényképésszműterem létesült, Forst Károly neve alatt. A mester elnyerte Eszterházy Pál herceg bizalmát, és rendszeresen járt ki a közeli Rédére, a birtok központjába fényképezni. A herceg udvari fényképésze címet nem vette fel, pedig megtehetné volna.

12. Házassági óvadék. Hivatásos katonatisztek házasságkötésének feltétele, olyan vagyon meglétének igazolása, amelyből a tiszt rangjának megfelelő színvonalon élhetett.

13. Kánonjogi intézmény, amely szerint vegyes házasság esetén a protestáns fél hozzájárult ahhoz, hogy gyermekei katolikus vallásban nevelkedjenek.

18. kép. Társaság a lóversenyen, 1900 körül.
Váncza József felv.

19. kép. A Váncza család
autós kiránduláson 1900 körül. Váncza József
felvétele

E kis kitérő után térjünk vissza Váncza Emma fényképész munkásságához.

Szorgalmas és lelkiismeretes asszony volt. Műtermében 30 évig, megszakítás nélkül dolgozott. Az ő helyében mindenki más megtette volna, hogy a házasságkötés után visszavonul az üzleti élettől és idejét a háztartásnak, a gyermekek nevelésének, vagy a szórakozásnak szenteli. Nem ezt tette, hanem mindvégig dolgozott a műteremben is és ellátta a háztartás felügyeletét is. Még a hámorai nyaralás idején sem szakadt el az üzlettől. A türelmet és nagy kezűgyességet igénylő munkákat a retust és a képek színezését nem adta ki a kezéből. Miskolcra lovas ember vitte Hámorba és vissza az elvégezni való, illetve elkészült munkákat.

A millenniumi kiállításon híressé vált panorámaképeinek elkészítése meglehetősen nagy szervezőmunkát igényelt. Az erdészet emberei a felvételezésre kiszemelt helyen eltakarították az útban lévő bokrokat, a belógó ágakat, a nehéz műtermi gépet pedig Podhaiszky Béla nevű, lengyel fiatalember cipelte a kiszemelt helyre és onnan vissza a műhelybe. (Akkoriban minden valamirevaló családnak megvolt a maga lengyele. Podhaiszky Béláról mondták, hogy bohém, élheterlen és lusta volt, mert amikor gazdag rokonai meghaltak és az örököszt keresték, nem jelentkezett.)

A panoráma képek nemcsak a kiállítási elismerést hozták meg a szerzőnek, hanem egyébként is jó üzlet lehetőségét is, mert az ez idő tájt divatba jött képes levelezőlapok első motívumai ezek a fényképek voltak, és Ferenczi Bernát könyvkereskedése kiadásában jelentek meg.

A múlt század utolsó évtizedeiben a fotográfiában a személyfényképezés, pontosabban a műtermi portré volt az uralkodó. Nem is csoda, hiszen a fénykép tömeges megjelenése új élmények forrását jelentette az ember számára, új magatartásformákat, új szokásokat hozott divatba. Mindenekelőtt élmény volt a fényképezett ember számára találkozása önmagával, és az, hogy a különféle emberi helyzetek, viszonylag egyszerű eszközökkel konzerválhatóvá váltak. A fényképeket díszes keretekben fel lehetett függeszteni a szoba falára, vagy csak egyszerűen betűzni a tükör és a Madonna-kép rájája mögé, de lehetett rézveretes albumokba is gyűjtögetni őket. Segítségükkel lehetett nyílt vagy rejtett üzeneteket közvetíteni a kortársak vagy az utókor számára. Megőrizték az arcvonásokat, a valódi pózokat, vagy a vágyak horizontján lebegő elképzeléseket. Divattá vált, hogy az emberek olyan kosztümökben és olyan környezetben

fényképeztették le magukat, amilyenek a valóságban soha nem adódhattak számukra. Idős mesterek mesélték, hogy a vármegye nagytekintélyű és daliás termetű főispánja fényképezkedés után az egyik műteremben hagyta díszmagyarját és kardját azzal, hogy majd a hajdút elküldi érte. Amíg ez megtörtént, a mester és segédei, kihasználva az alkalmat, egymást fényképeztették a főúri díszben. Ez első pillantásra jó tréfának tűnik, de mögötte egy kortünet áll: a kispolgár kitörésének vágya a maga szűk kis világából.

A portré egyeduralma hamarosan veszélybe került. A közönség unni kezdte a sablonok ismételtetését, és már valami mást szeretett volna kapni a pénzéért. A szakma erre a jelenségre úgy reagált, hogy megpróbálta eszköztárát felfrissíteni. Először szakított a vizitkártya¹⁴-mérettel s ennél nagyobb és változatosabb formákkal lépett elő. Az új képméreteket hangzatos fantázianevekkel (Cabinet, Boudoir, Imperial) próbálta eladhatóvá tenni. Általánossá vált a retus és a képek utólagos kézi színezése, ami lényegében nem volt más, mint a valóság meghamisítása. A gázvilágítás, az ívfény és az árammal működtetett reflektorok meghonosodása a fényekkel való manipuláció lehetőségeit teremtette meg, de ezekből is csak újabb sablonok nőttek ki. Az évszázad vége felé a hamburgi Rudolf Dührkoop kezdett el modelljeivel másként bánni, mint a műterem üvegfalai közé szorult mesterek. Ő – nyilván az amatőrök példáján is felbuzdulva – megfordította a szokásrendet: nem műtermébe invitálta megrendelőit, hanem ő kereste fel őket lakásukon és a megszokott otthoni környezetben, minden világítási segédeszköz nélkül, leginkább a szabadban fényképezett.

Váncza Emma ismerte Dührkoop módszerét és a maga módján alkalmazta is. Ha képein egyéni vonásokat akarunk keresni, akkor mindenekelőtt az tűnik fel, hogy mindenki másnál ritkábban használt kulisszákat, kedvelte a semleges fehér hátteret. Nagyon gyakran komponált a képbe élő virágokat, amelyek a műteremlakásban még a téli időszakban is, bőven álltak rendelkezésre. A műtermi sablonokkal való szakítás – minthogy többre tartotta magát a hétköznapi kézműveseknél – abban is kifejezésre jutott, hogy gyakran indult felfedező útra a város utcáin és a közeli Bükkben, vagy a környékbeli falvakban. Nem volt forradalmár alkat, nem akarta a műtermi fotográfiát megújítani, de ami újat megismert és elfogadott, azt mértéktartóan alkalmazta. Ilyen irányú befolyását érvényesíteni tudta férje és üzletvezetője munkájára is. Ő talán csak abban tért el Váncza Emma módszerétől, hogy bátrabban alkalmazta az ellenfényes világítást, amit szintén Dührkoop honosított meg a portréfényképezésben.

Váncza Emma 1943-ban, néhány nappal 80. születésnapja előtt halt meg Budapesten. A Kerepesi úti temetőben helyezték örök nyugalomra, de 1953-ban a temetőrendezés során az Új köztemetőbe helyezték át sírját.

Váncza Emma és a hozzá hasonlóan gondolkodó, egyéniségük érvényesítésére is törekvő fotográfusok 1880-tól az első világháborúig, olyan társadalomtörténeti jelenségekkel lehatárolható korszakban alkottak, amelyben – hol bevallva, hol tagadva – a portréfestészet hatásai érvényesültek. A fotográfiatörténet hajlamos arra, hogy ezt az időszakot egyértelműen kárhoztassa, mint olyant, amely tévutakra vitte a szakmát és művelőit. Ha azonban meggondoljuk, hogy a képzőművészet produktumain nevelődött közönség is ezt a fajta fotográfiát tudta befogadni, és csak fokozatosan szokta meg azt az újat és mást, amit ez a médium az önállósodás folyamatában képes volt alkotni, azt kell mondanunk, hogy szükséges volt ez a korszak is. Váncza Emma és kortársai készítettek elő az utat Dührkoop, Nicolaus Perscheid, Hugo Erfurth és Helmar Lerski, de hogy hazai iskolateremtő példáknál maradjunk, Székely Aladár és Pécsi József portréfotográfiájának megértéséhez és elfogadásához. Ezért érdemes figyelmet szen-

14. Névjegy nagyságú arcképfénykép, melyet a századfordulóig névjegyként is használtak.

telni az olyan kevésbé ismert mesterek munkásságának is, mint amilyen Vánca Emma volt.

AUS DER GESCHICHTE DER FOTOGRAFIE IN MISKOLC: EINE BÜRGERFAMILIE UM DIE JAHRHUNDERTWENDE

Auf der Landesausstellung in Budapest, die 1896 anlässlich der 1000. Jahreswende der Landnahme veranstaltet wurde, hat eine Miskolcer Fachfotografin, Emma Vánca, für ihre Gesamtleistung – sie stellte grossformatige, handkolorierte Panoramaaufnahmen aus – „die grosse Medaille des Millenniums“ erhalten. Davon ausgegangen stellt der Autor das Leben und die Beziehungen zur Fotografie der wohlhabenden Bürgerfamilie Vánca vor.

In dieser Familie war die Veranlagung zur Malerei und das Interesse für die Fotografie als Charakterzug zu betrachten. Der Familienälteste Mihály Vánca (1781- um 1854) war als akademischer Maler und als erfolgreicher Bühnendichter, Theaterdirektor, sogar als Geschäftsmann bekannt. Sein Sohn der hochgeachtete Advokat und Gutsbesitzer richtete ein luxuriöses Fotoatelier am Zentrum der Stadt, um 1880, für seine Tochter ein. Emma Vánca (1863–1943) führte das Geschäft 30 Jahre lang, erst allein, später mit Hilfe ihres Mannes, Károly Forst (1871–1946).

Der Autor macht die Leser mit den Wechselwirkungen der Fotografie und Gesellschaft im Spiegel der Tätigkeit der fotografierenden Familie bekannt, da nicht nur Emma Vánca sondern auch ihre Brüder, als amateurs, auch fotografisch tätig waren.

Die Schlussfolgerung des Aufsatzes heisst, dass die Tätigkeit von Emma Vánca und von den zu ihr ähnlichen Meistern, die über Empfindlichkeit und Tatkraft zur Erneuerung der Atelierfotografie verfügten, ebnete die Bahn den revolutionären Bestrebungen von Rudolf Dührkoop, Nicolas Perscheid, Helmar Lersky, Aladár Székely und anderen. So konnte die Porträtfotografie die Fesseln der Malerei loswerden.

Béla Tarcai

A KÖRNYEZETÁTALAKÍTÓ MUNKÁLATOK HATÁSA A TAKTAKÖZI TELEPÜLÉSEK 19. SZÁZADI FÖLDHASZNOSÍTÁSÁRA

DOBÁNY ZOLTÁN

A területfelhasználás módjának analízise – *Berényi I.* szerint (1980) – két problémacsoportra bontható, a termő- és a nem termő terület vizsgálatára. A termőterület a mezőgazdasági területet, az erdőt, a nádat és a halastavat foglalja magába, a nem termő terület pedig a művelés alól kivett területet. E dolgozat néhány taktaközi település területfelhasználásának sajátosságait igyekszik feltárni a történeti földrajz kutatási módszere és feldolgozási koncepciója alapján. A történeti földrajz kutatási módszereit vizsgálva célszerűnek látszott az ún. komparatív (összehasonlító) módszert alkalmazni, bár ez némi nehézséggel járt együtt. A problémát az okozta, hogy a vonatkozó szakirodalmakban a Taktaköz határait az elmúlt évtizedekben eltérően értelmezték. *Kiséry L.* „A Taktaköz vízrajzi kérdései” című, 1962-ben megjelent tanulmányában 209,46 km²-ben határozta meg a terület nagyságát. *Frisnyák S.* (1967) szerint területe 46542 kat. hold, ami megközelítőleg 267,2 km²-nek felel meg. *Borsy Z.* (1969) ezt az értéket 300 km²-ben állapítja meg „A tiszai Alföld” c. könyv Taktaközzel foglalkozó fejezetében. Valószínű, hogy az egyes szerzők nem azonos határokat használtak a terület nagyságának megállapításakor, és a történelmi Taktaköz határa így mindinkább eltolódott DNy-felé. A szerzők által meghatározott területi értékek közötti eltérés közel 100 km², ami az összehasonlító módszer alkalmazását igen megnehezíti, sőt kétségessé teszi. Nem kis nehézséget okoz a peremterületeken fekvő települések és azok bizonyos határterületei hovatartozásának eldöntése sem. A kutatás során összegyűjtött adatok azonban egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy azok a települések, amelyek teljes határukkal a vizsgált térségben fekszenek, természetföldrajzi adottságait és társadalmi-gazdasági fejlődésüket tekintve lényeges különbségeket mutatnak, a peremi településekhez viszonyítva (pl. Taktaszada, Taktaharkány, Tiszalúc). *Bél M.*–*Schemberger F.* „Szabolcs megye a XVIII. században” című munkájukban így jellemzik, s egyben határolják körül a Taktaköz területét: „Takta. A Tiszának ez a sekély nyugati ága, tepsedő vize a Zempléni patakokkal nevededik... Az általa körülvevett tájat Taktaköznek nevezik, és néhány faluval mint *Tiszaladány, Tardos, Csobaj, Báj, Prügy* és *Taktakenéz* jeleskedik.” E községek sajátos fekvéséből adódó, a peremi településektől eltérő fejlődése, valamint az a tény, hogy a földhasznosításra vonatkozó igazgatáshatáros adatok egyértelmű összehasonlíthatósága csak a *Bél M.* által is említett „belső fekvésű” települések esetében vezethet kiértékelhető eredményre, indokolta azt a döntést, hogy a térség vizsgálata e hat községre terjedjen ki. (Eleget téve így a komparatív módszer által támasztott legfontosabb következményeknek is.) *Ezek a falvak az egykor vízzel elöntött területen belül találhatóak, alapvetően hasonló a múltjuk, s területük sem változott lényegesen* (pl. 1865-ben 114,2 km², 1990-ben 119,45 km²). Valószínűleg nem követek el nagy hibát, ha e hat községre vonatkozó megállapításokat a vizsgált terület közvetlen környékére is vonatkoztatom, mert a települések fejlődésükkel és a létrejött változá-

sokkal együtt alapvetően jól reprezentálják mikrotérség (a hat község) tágabb környezetében bekövetkezett változási tendenciákat is.

A kutatás során a történeti földrajz speciális forrásait igyekeztem felhasználni. A Taktaköz múltbeli állapotának rekonstruálását a levéltári forrásmunkák, földrajzi leírások, helynevek, dűlő (határ)nevek, vízrajzi nevek, régi kézíratos térképek, statisztikai adatok elemzése, valamint a terepbejárás tette lehetővé.

1. A mezőgazdasági termelést befolyásoló természetföldrajzi tényezők

A Taktaköz keletről és délről a Tisza határolja, nyugatról a Harangod alacsony, dombsági jellegű tája, északról a *mezőzombori párkánysík* és a *Tokaji-hegy*. Területének túlnyomó része *folyómenti hullámtér, öntésföldekkel, ligeterdő-maradványokkal*. *Domborzattípusát tekintve nagy része ártér, kisebb része alacsony, ármentes, illetve enyhén hullámos síkság*. A felszint számtalan *medermaradvány és hordalékkúproncs* teszi változatossá. Mai arculata a *pleisztocén-holocén* folyamán alakult ki, formálásában döntő tényező a víz és a szél volt. Morfológiailag egyszerű felépítésű, *domborzati mikroformákban azonban gazdag*.

A domborzat fejlődését elsősorban a vízrajzi változásokat nyomon követve célszerű feltárni. Ezt indokolja az is, hogy alapvetően a víz alakította-formálta a felszint, és a talajtakaró, valamint a növényzet sajátosságait is jelentős mértékben a víz határozta meg.

A Taktaközt elsősorban a medrét gyakran változtató *Szerencs-patak*, valamint a Zempléni-hegységből lefutó vízfolyások és az időnként ezen a térségen átfolyó *Tapoly-Ondava* töltögették (Borsy Z. 1969). A lerakott pleisztocén üledék a 30–150 m vastagságot is elérte, s a felső része túlnyomóan folyóvízi homokból, ill. iszapos homokból állt (Rozlozsnik P. 1937, Miháltz I. 1953). A felsőpleisztocén felszínből az ÉK, ÉÉK-i munkaképes szelek *futóhomokot* fújtak ki, s azon később ÉÉK-DDNy-i, illetve ÉK-DDNy-i irányban hosszan elnyúló *szélbarázdák, garmadák* és *maradékgerincek* jöttek létre. E formákon idővel *lössös homok-, homokos lösz- és lösztakaró* képződött. A *szubboreális, szubatantikus fázis* határán megjelenő Tisza jelentősen átformálta ezt a máitól lényegesen különböző felszint. Oldalazó erózióval csaknem az egész futóhomok-területet elpusztította, miközben hatalmas kanyarulatokat fejlesztett. A letarolt homoküledékek helyére – mellékfolyóival együtt – finom szemű üledéket, elsősorban *agyagot* és *iszapot* rakott le, s ezzel egyidőben megindult az új *folyóhát* épülése, valamint a Taktaközt évszázadokon át jellemző vízhálózat kialakulása is. Borsy Z. szerint *A Taktaköznek ma mindössze 6%-át foglalja el a lössös üledékekkel fedett futóhomok.*

A víz- és hőellátottság alapján a Taktaköz a *mérsékeltlen meleg száraz éghajlati körzethez tartozik*. Klimatikus viszonyai biztosítják mindazokat a feltételeket, melyek a gazdálkodás eredményes végzéséhez szükségesek.

A vízrajzi adottságok alapvetően meghatározták a terület talajtakarójának kialakulását is. Az egyes talajtípusok létrejöttében az időszakos, vagy állandó túlnedvesedés játszott szerepet. Ennek következtében legnagyobb területet az *öntés-*, illetve a *régi talaj* különböző változatai borítják. A korábban is ármentes térszín talajföldrajzi képe bonyolultabb, s bár az egyes talajfélések nem foglalnak el nagyobb területet, gazdasági jelentőségük a szántóföldi növénytermesztés szempontjából fontos. A Taktaköz az egyes talajféléseket tekintve nem rendelkezik optimális adottságokkal. Szántóinak zöme a termőhelyi értékszám alapján 31–40 pontos, a művelt terület kataszteri tiszta jövedelem átlaga 9–14 K/ha között változik.

2. Természetföldrajzi viszonyok a Taktaközben a környezetátalakító munkálatok megindulása előtt (1846)

A Taktaköz felszínének legjellemzőbb sajátosságát a szövevényes vízhálózat adta. A térségen belül legnagyobb jelentősége a Tiszának volt, mely a Taktaköz hidrológiai tengelyét képezte, s egyben a terület keleti és déli határát is alkotta. A folyón levonuló *kora tavaszi, kora nyári, néha őszi áradások* vizét a hatalmas *meanderek* képtelenek voltak levezetni, s a vidék elöntésre került. A mederből *fokok* ágaztak ki, amelyek árvizek idején a vizet a mélyebben fekvő területre vezették. *A Taktaköz korabeli arculatát lényegében a Tisza szeszélyes vízjárása határozta meg.*

A Tiszától északra elterülő, túlnyomóan vizenyős térszín igen fontos vízfolyása a Tisza egykori medrében kanyargó *Takta-folyó* volt. Tiszaladány felett szakadt ki a mai Holt-Tiszából, *Korcs-ér* néven (Szirmay Antal *Török-ér* néven említi egy 1803-ban kiadott munkájában). *Erek* sokasága, valamint néhány fok ágazott ki belőle (Hörccsök-ér, Füzes-ér, Bocs-ér, Kárászos-fok stb.). Ezek a vízfolyások kisebb-nagyobb *tavakat, mocsarakat* láttak el élővízzel (Mikola-tó, Papp-tó, Ökör-tó stb.). Északról és északnyugatról pl. a *Mádi-, Szerencs-, Gilip- és a Harangod-patak* szállította vizét a Taktába. Szeszélyesen kanyarogva, viszonylag hosszú utat járt be, mielőtt Tiszalúctól keletre visszatért volna a Tiszába.

A környezetátalakító munkálatok megkezdése előtt a Taktaköz felszíne *hármastagozódást mutatott*. A Tisza jobb parti, ártéri erdővel tarkított peremén egy mélyebb fekvésű, mocsaras, ingoványos térszín húzódott Tokajtól Ókenézig. Az ingoványok ÉK–DNY-i, illetve ÉNy–DK-i hosszanti kiterjedésükkel igen jelentős felszín foglaltak el (Lapos-mocsár, Bikkes-mocsár, Homorú-mocsár stb.). Nem alkottak összefüggő területet, mert a folyót övező perem viszonylagos tagoltsága nem tette azt lehetővé.

A második, az előbb leírtnál magasabb térszín az egykori hordalékkúp-felszín maradványa volt, amely a vizgált térség közel 1/3-ra terjedt ki. *Négy jelentősebb területű, környezeténél némileg magasabb homokos hát terült el a Tisza–Takta által határolt térségen belül, zömmel mezőségi jellegű talajjal borítva.* A hátakon izoláltan kiemelkedő *halmok* sora húzódott (Telek-halom, Kagó-halom, Ökör-halom, Kettős-halom, Határ-halom stb.). Ezen ármentes felszínnek északkeleti peremeire, az ún. „*ősi települési szintek*”-re épültek a falvak belsőégei, s a szántóföldi növénytermesztésnek is színterül szolgáltak.

A hordalékkúp-maradványokat helyenként apróbb mocsarak, vizenyős rétek tarkították. Az ármentes térszín szinte megszakítás nélkül *legelők* övezték, melyek fokozatos átmenetet képeztek a *nedves rétek, mocsarak* felé. A nagyobb kiterjedésű hordalékkúp-felszín mellett fontos szerepet töltöttek be a kisebb területű, alacsonyabb relatív magasságuk miatt jobban veszélyeztetett ún. *szállások és hátak* (Szabó szállás, Szabó-hát, Hosszú-hát, Kengyel-hát stb.). Ezek túlnyomórészt legelőként szolgáltak, néhányukon pedig földművelést is folytattak.

A harmadik, s egyben legnagyobb kiterjedésű terület az ármentes térszínre övezte. Északról, a Tokaji-hegy lábától hosszan elnyúló, enyhe ívvel egészen Tiszalúdig, illetve a Tiszáig ért el. É–ÉNy-on a mezőzombori párkánysík, valamint a Harangod pereme alkotta természetes határát. Ez a nagy kiterjedésű övezet két, egymástól némileg eltérő térszínre különült el. Egy magasabb keleti részre, és egy mélyebb fekvésű nyugati mocsárvidékre. Közös jellemzőik közül meg kell említeni a *rendkívül gazdag vízhálózatot*, amelynek hidrológiai tengelyét a Takta alkotta. A keleti területet az elhagyott folyómedrekben, morotvákban kialakult szerényebb méretű mocsarak (Somlós-mocsár, Torma-mocsár), a csak foltokban előforduló ármentes térszínnek (Kengyel-hát), a folyómedreket övező erdők (Eresztvén erdő, Csankas, Kis erdő, Nagy erdő) és a nedves rétek, legelők jellemezték. A legbonyolultabb vízrajzi hálózat a Tiszaladánytól

É-ÉNy-ra elterülő vidéken alakult ki. A korábbi térképek alapján arra lehet következtetni, hogy a vízfolyások gyakran változtatták medrüket, annak megfelelően, ahogyan azt egy-egy jelentősebb árvíz után a körülmények meghatározták. Árvizek idején a szabadon áramló víznek két természetes gyűjtőmedencéje volt, a Kolokányos-, valamint a Hódos-mocsár. Vízük gyakran cserélődhetett, aszerint, hogy az árvíz hányszor vonult végig a tájon.

A nyugatra elterülő vidék tulajdonképpen egy jelentős kiterjedésű ingovány volt, amely a Prügy–Taktaszada vonaltól egészen a Tiszáig uralta a felszínt (Éretz-mocsár, Cselép-mocsár, Csikor-mocsár, Szetép-mocsár stb.). Peremén nedves rét, illetve legelő terült el, délen foltokban ártéri erdő törte meg egyhangúságát. Nyugati határán a Takta meanderezett, amelyből Taktaharkány alatt több fok ágazott ki (Kárászos-fok, Lázár-fok, Sombikos-fok). Ezek a fokok árvizek idején a folyómederből a mélyebb fekvésű területre vezették a vizet, apadáskor viszont az árteret behálózó erek segítségével a folyómedrekbe terelték vissza. Az ingoványos területen az elhagyott folyómedrekben, mint természetes tározókban jelentős mennyiségű víz halmozódott fel (Ludas-tó, Fejértó, Kengyel-tó stb.). Ezek a hosszan elnyúló, nyílt vizű tavak *jó közlekedési lehetőséget biztosítottak* az egyes települések között. A számtalan ér és más víz borította terület nem volt állandó. Gyakran a természetes vegetáció (sás, nád, káka) duzzasztó hatása is elengedő volt a vízfolyás irányváltoztatására.

Az ártéri síkság természetes növénytakarója a vizenyős rétekre jellemző *füves vegetáció* lehetett. Az *erdő* kiterjedése az összterülethez viszonyítva nem volt jelentős. A *nád*, a *sás*, a *gyékény* – helyenként *fűzésekkel* tarkítva – az ingoványos térszínt borította. A talaj – kivéve az ármentes felszíneket – gyenge termőképességű *öntéstalaj* volt, amely elsősorban a rét- és legelőgazdálkodáshoz nyújtott elfogadható feltételeket.

3. A gazdasági élet alapvető jellemvonásai a 18. század második felétől a 19. század közepéig

A Taktaközben az egyes termelőegységek eltérő nagyságú, a természet nyújtotta keretek között mindent termelő, önmaguk minél teljesebb ellátására törekvő, piacra csak a maradékot vivő gazdaságok voltak. A gazdasági egységek sajátos termelési övezetekben, meghatározott időkeretek között gazdálkodtak. Minden taktaközi település határában – az ármentes térszíneken – műveltek kisebb-nagyobb kiterjedésű szántóföldet. Az eltérő természeti adottságok következtében azonban jelentős különbségek adódtak az egyes falvak között abban a tekintetben, hogy mekkora nagyságú, milyen talajadottságú és mennyire szétszórtan fekvő parcellákon folytatták a növénytermesztést. A Tiszához közeli települések határát az elszórtan fekvő, apró parcellák jellemezték. Összkiterjedésük a terület egyharmadát sehol sem haladta meg. A Taktaköz észak-északnyugati peremén elterülő falvak szántói összefüggő táblákat alkottak és talajadottságaik is jobbak voltak. A Tiszával határos falvak (pl. Csobaj) a *kétnyomásos*, a Harangod-peremi települések, mint pl. Taktaszada, a *háromnyomásos gazdálkodást* alkalmazták. A termésátlagokat elsősorban az időjárás és a Taktaközt átszelő folyók, erek vízjárása befolyásolta.

A vizsgált térség több mint kétharmadát elfoglaló ártéri övezetet sokoldalúan igyekeztek hasznosítani. A Tisza ártér kiterjedt legelői és kaszálói *természetes takarmánybázist* biztosítottak a Taktaközben jelentősnek mondható rideg állattartás számára. Pl. 1796-ban 28 kezes és szilajtartású tehén- és ökörorsodát, valamint gulyát, 10 ménest, 36 juhnyáját és 2 disznókondát írtak össze a hat taktaközi településen (Páll I. 1986.). Minden egyes településnek volt *állandó legelője*, gyakran több is (belső és külső legelő). A rét- és legelőhasználat gazdaságosságát, intenzitását a természeti viszonyok folytonos változásai határozták meg. Nagyobb árvizek idején a Taktaköz jelentős ré-

szén nem is lehetett legeltetni, csak a Tiszántúlon és a Hegyalján, az ott *bérbe vett* legelőkön.

Az ártéri gazdálkodást a *régi halászat* (valamint a vadászat, pákászat, csíkászat stb.) egészítette ki (Petercsák T. 1980). Az ártér hasznosítható nyersanyagaiból építkeztek, szerszámokat készítettek és kereskedtek is velük. Az egymással részben – vagy teljesen összeköttetésben álló erek, folyóvizek és tavak a *víziközlekedést* tették lehetővé (árvizek idején kizárólag vízen lehetett a külvilággal kapcsolatot tartani). A vizek bősége a *kender- és lenáztatást*, valamint e haszonnövények helyben történő feldolgozását tette lehetővé. Az összességében nem nagy kiterjedésű *ártéri erdőket* is komplex módon hasznosították (épület- és szerszámfa, tűzifa, makkoltatás stb.).

A gazdasági tevékenység centrumának tekinthető *belsőségek* az ármentes térszín peremére települtek, s a terepadoottságokhoz alkalmazkodva *halmazszerkezetű települések, illetve útifalu képét mutatták* (Petercsák T. 1980).

A 19. század közepéig alapvetően az itt felvázolt kép jellemezte a Taktaköz gazdasági életét, s azon belül a területhasznosítást. Két agrárövezet alakult ki: a Tiszát övező ármentes térszín nem összefüggő szántó, és a terület nagyobbik felét elfoglaló, szövevényes vízhálózattal rendelkező árterület magasabb részeit borító rét és legelő övezete. Az itt élő csekély számú népesség megélhetését elsősorban az óriási kiterjedésű, komplexen hasznosított ártér biztosította. *Ez a differenciált ártéri gazdálkodás a termelőerők és a termelési viszonyok korabeli színvonalán a legtokéletesebb területhasznosítást jelentette* (Frisnyák S. 1990).

4. Folyószabályozási és ármentesítő, valamint belvízlevezető munkálatok a 19. század folyamán

A folyószabályozási és ármentesítő munkálatok – a komplex jelleg folytán – több lépcsőben, térben és időben eltérő mértékben valósultak meg. A *Lányi S.* által irányított, s az 1830–40-es években végrehajtott vízrajzi térképezés, valamint *Vásárhelyi P.* szabályozási terve tette lehetővé a munkálatok megkezdését. Az 1845-ben megalakult Tiszadobi Társulat – később Alsószabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízlevezető Társulat – által vezetett munkálatok során 1846-tól a Tisza legveszélyesebb meandereit szüntették meg. A Taktaköz peremén több mint hat kanyarulatot vágtak le a szabályozás során. A Tiszaladánytól K-re kanyargó medret É–D-i irányú, a Tiszatardostól D-re elterülő mederszakaszt K–Ny-i irányú átvágással zárták el a Tiszától. A Tiszadada–Tiszadob közötti átmetszés Ókenézi régi helyének feladására kényszerítette. (Az új települést 1850 táján mérnöki tervek alapján a régi helytől 3,5 km-rel ÉK-re építették fel, ármentes területen.)

A szabályozási munkálatokat követően az árvízvédelmi töltések kiépítésére került sor. Tulajdonképpen már a 18. századi térképeken is felfedezhetünk kezdetleges gátakat. Csobaj és Taktabáj között mintegy 2 km hosszú töltést építettek, s egy ettől lényegesen rövidebb töltés is húzódott Ókenéztől ÉK-re. E gátaknak azonban csekély jelentőségük volt, elsősorban azért, mert nem alkottak összefüggő védőrendszert.

1852–59 között megépült a Tokaj–Tiszalúc közötti jobb parti töltés, majd innen tovább a Taktát övező gát egészen Mezözomborig (1859) (*Ihrig D.* 1973). Az árvízvédelmi gátak megépítése csökkentette ugyan az árvízveszélyt, de a külvizek (az É-i területekről lefutó patakok) továbbra is jelentős területeket öntöttek el. Problémát jelentett a belvizek elvezetése és a mocsarak kiszárítása is. Mindezen munkálatok szükségessé tették az állandó levezető- és övcsatornák megépítését. Ezt a hosszadalmas és bonyolult munkát a Taktaközi Belvízlevezető Társulat kezdte el. Fő feladata a külvizek, valamint a lehullott csapadékvíz elvezetése volt, sűrű csatornahálózat megteremtésével. Az 1900-as évek elejére elkészült a Takta övcsatorna. E vízfolyás Szerencs

közelében a Szerencs-patakából indul és Kesznyéntől É-ra torkollik a Sajóba. Felveszi a külvizeket (Gilip-, Harangod-, Jajhalmi-patak, Sósér) és számos belvízlevezető csatorna vizét.

A 19. század utolsó évtizedeiben megkezdett munkálatok áthúzódtak e század elejére, s 1920 körül már 180 km hosszú csatornahálózat épült ki. Ezzel alapvetően, de nem véglegesen megoldották a Taktaköz belvizeinek a levezetését és a külvizek távolfartását. Az ebben az időszakban épült csatornákat főleg az egykori folyómedrek maradványaiban vezetve alakították ki. E csatornában a rendkívül kis esés miatt a víz lassan tudott lefolyni, a csatornák medre rövid idő alatt feltöltődött, aminek messze-
menő következményei lettek a későbbiekben.

Az 1846-tól folyó munkálatok eredményeként a Taktaköz területén végül is több mint 10 000 hektár vált hasznosíthatóvá. Az elmúlt századokat jellemző bonyolult vízrajzi hálózat némileg egyszerűsödött, de fő jellemvonásait még hosszú ideig megőrizte.

5. A mezőgazdasági terület művelési szerkezetének átalakulása a 19. század második felében

A környezetátalakító munkálatok következtében a zizenős, mocsaras térszínnek egyre kisebb területre szorultak vissza, s a korábbi ártér jelentős hányadát művelés alá fogták. Az időben elhúzódo ármentesítő és belvízlevezető munkálatok késleltették ugyan az agrártermelés strukturális átalakulását, de a módosulás jelei már az 1870-es években felismerhetőek voltak. A természeti környezetben bekövetkezett változás, valamint a század utolsó évtizedeire jellemző, többé-kevésbé a Taktaközben is jelentkező társadalmi-gazdasági fejlődés a korábbi viszonyokhoz képest megváltoztatta a gazdálkodás feltételeit, lehetőségeit. A Taktaköz peremén haladó, Nyíregyházát Miskolccal összekötő vasútvonal megépítése (1859) lehetővé tette, hogy a vasútvonallal szomszédos területek bekapcsolódjanak a tágabb térséget átfogó kereskedelembe. Ez, valamint az úthálózat meginduló fejlesztése az addig alig megközelíthető taktaközi települések elszigeteltségét csökkentette. Korábban az utak rendkívüli rossz állapota nem tett lehetővé nagyobb arányú kereskedelmet. Kedvezően hatott a peremterületeken fekvő települések fejlődése is. (Tokaj, Szerencs stb.). E települések az összességében nem jelentős, de taktaközi viszonylatban fontos árufelvételeknek biztos piacot jelentettek, és árutovábbító tevékenységük is számottevő volt.

A környezeti változások, a mezőgazdasági termelés költségeinek megváltozása, a gabonakonjunktúra stb. s talán mint legfontosabb tényező a gyarapodó népesség (alig több mint 100 év alatt a népességszám két és félszeresére növekedett a vizsgált településeken) a szántóterület erőteljes növelését, a földhasznosítás gyökeres megváltozását, végső soron a gazdálkodás strukturális átrendeződését eredményezte. Az ugaros földművelési rendszer a megnövekedett igényeket már nem tudta kielégíteni. Szükségessé vált egy, a korábbinál intenzívebb földművelési rendszer bevezetése, ám ehhez a feltételek a taktaközi településeken csak korlátozott mértékben teremtdtek meg. A tőkehiány, a csekély szakértelem, valamint a régi termelési tradíciókhoz való ragaszkodás az új technikai eszközök és technológiai folyamatok elterjedését is akadályozták. *Mind-ezek ellenére a mezőgazdasági tevékenység jellege egyre inkább a szántóföldi növénytermesztés és az istállózó állattenyésztés felé toldott el, míg a Taktaközt évszázadokon át jellemző ártéri gazdálkodás lassan elsovadt.*

A 19. század második feléből származó (1865–1985), a mezőgazdasági földalap művelésági megoszlását bemutató statisztikai adatok elemzése alapján pontos képet nyerhetünk az átalakulás mértékéről.

A szántóterület kiterjedése az 1850-es években még számottevően elmaradt az országos átlagtól. A szabályozási és belvízlevezetési munkálatok csak a század utolsó

harmadában tették lehetővé az ármentes területek szántóként történő hasznosítását. Az egyes településeken differenciáltan zajlott e folyamat. A szántóterület pl. ott növekedett a legnagyobb mértékben, ahol korábban a kedvezőtlen terepadottságok következtében legkisebb volt az aránya, s ahol a vízügyi munkálatok eredményeképpen megszüntették vagy csökkentették az árvizek káros hatásait. A frissen művelés alá fogott szántóföldek általában az ármentes térszínhez kapcsolódtak, mert a belvízlevezetés még meglévő problémái miatt a mélyebben fekvő területek gyakran elvizesedtek. *A szántó növekedése Tiszaladánytól ÉNY-ra (Kengyel-tó, Ively-ér, Takta környéke stb.), valamint a Taktakenéz–Prügy vonalától Ny–ÉNy-ra elterülő, korábban nagyrészt ingoványos felszínen volt legnagyobb arányú.*

Az 1865-ös statisztika szerint Taktakenéz határában a szántó az összterületnek 18,9%-át foglalta el. 1895-re ez az arány 44,8%-ra módosult. Tiszaladányban ugyanezen időszakban 31,5%-ról 66,9%-ra nőtt a szántó területe. A többi taktaközi településen is hasonló arányeltolódások következtek be.

A rét és legelő kiterjedése 1865-ben még igen magas volt, az összterület 43%-át foglalta el. Ez az érték az akkori országos átlagot jelentősen meghaladta. E nagy kiterjedésű gyepterület legjobb adottságú, víztől már kevésbé veszélyeztetett részeit törték fel szántónak. A rét aránya így 1895-re 28,9%-ról 10,9%-ra csökkent, de még mindig meghaladta az országos átlagot (8,6%). A Tisza jobb parti, erdőfoltokkal tarkított laposait, valamint a Takta-folyót övezték a nagyobb kiterjedésű rétek. Ugyanakkor a Tiszától távolabbi területeken, ahol a szántó térhódítása a legnagyobb mértékű volt, már csak kisebb foltokat alkotott.

A legelő összterületében ilyen mértékű csökkenés nem mutatható ki, s ennek okát nem könnyű feltárni. Elképzelhető, hogy a vízrendezési munkálatok következtében felszabadult, de szántóként nem hasznosított földterület legelőként szerepelt a statisztikában. A másik lehetséges magyarázat szerint a 60-as években még réznek nyilvánított területet a nem megfelelő (vagy teljesen mellőzött) rétművelés következtében egyszerűen legelőnek minősítették át. A korabeli térképekről megállapítható, hogy a legelők egy része azokat a mélyebb fekvésű területeket foglalta el, ahol a 18. században még nagyobb kiterjedésű mocsarak borították a felszínt (Nagy Lapos, Úrbéri legelős stb.).

A lakosság étellemezésében és a kereskedelemben máshol fontos szerepet játszó *szőlő- és gyümölcsstermesztés a Taktaközben nem volt jelentős.* Az 1865-ös adatok között Csobaj nevével találunk utalást a szőlőtermesztésre, máshol nem. A homokos hátaikat, amelyek alkalmasak lettek volna a szőlő telepítésére, szántóként hasznosították. A kedvezőtlen természeti feltételek, az egyoldalú termelési struktúra, valamint a hegyaljai szőlők közelsége egyenként is elegendő okként említhető a szőlő hiányára. A taktaközi gazdák többsége egyébként járatos volt a szőlőművelésben, hiszen a hegyaljai szőlőtulajdonosok napszámosaiként a szükséges ismereteket módjukban állt megszerelni.

Az 1890-es évekre a kertekben nőtt a gyümölcsfák száma, de mennyiségükről, s az egyes fajtákról igen nehéz pontos képet alkotni. A kert és gyümölcsös aránya Prügyön volt a legmagasabb (az összterület 1,5%-a). *Összességét tekintve a Taktaközben sem a gyümölcsös (0,5%), sem pedig a szőlő (0,1%) részaránya nem érte el az országos átlagot.*

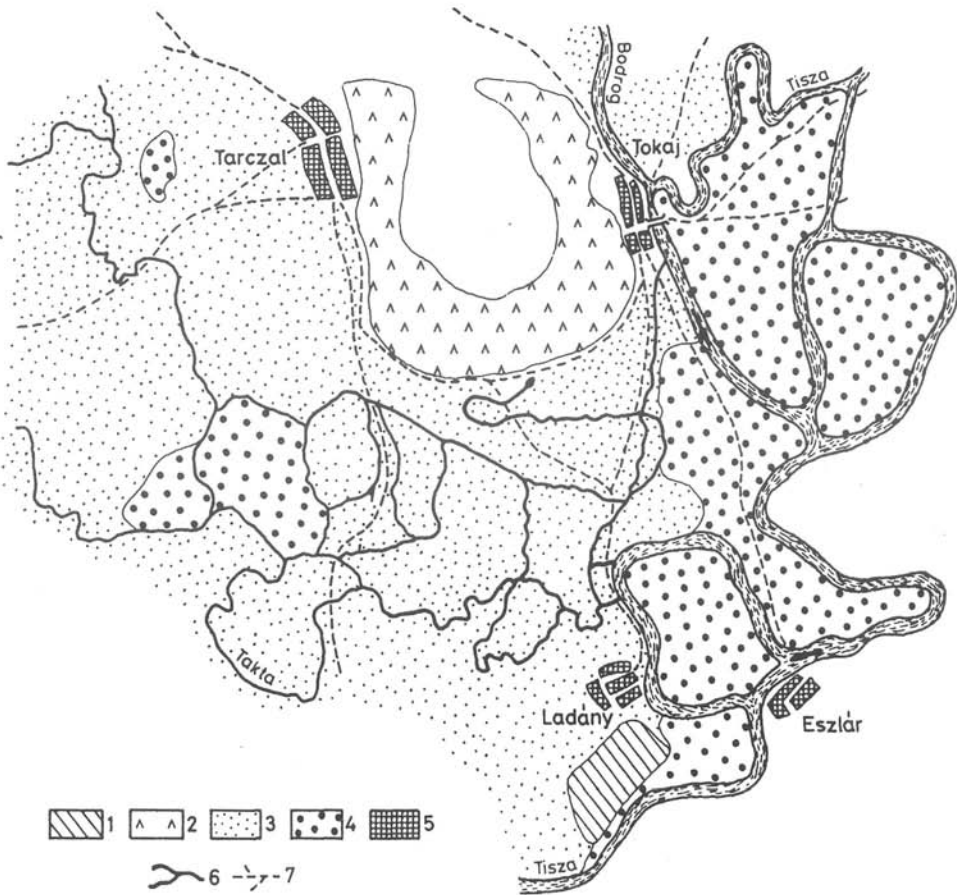
A szabályozási munkálatok során jelentős határrészekről (főleg a folyót övező ártérről) *kiirtották az erdőket* (ez történt pl. Taktakenéz határában). Ezt részben az új meder kialakítása tette szükségessé, de az egyéb munkafázisok is számottevő faanyagot igényeltek. 1865-ben Taktabáj, Tiszatardos és Tiszaladány birtokolt nagyobb erdőt. A század végére az erdő területének kiterjedésében mérsékelt növekedés következett be, s mind a hat település határában volt kisebb-nagyobb erdőfolt. A növekedés leginkább Csobaj és Taktakenéz határát érintette.

A nádas évszázadokon át fontos funkciót töltött be a lakosság életében. Jelentőségét később sem veszítette el, hiszen alapvető építőanyagként szolgált még évtizedeken keresztül. Területe azonban fokozatosan csökkent. 1865-ben még az országos átlag kétszeres volt (2,7%), de a század végére kiterjedése több mint 200 hektárral fogyatkozott meg. Nagyobb felszín már csak Prügý határában foglalt el, ahol az egykori mocsarak helyén még meglévó maradványtavak (Sámson-tó, Pap-tó, Laskodag) peremreit tarkította sással és gyékénnyel együtt.

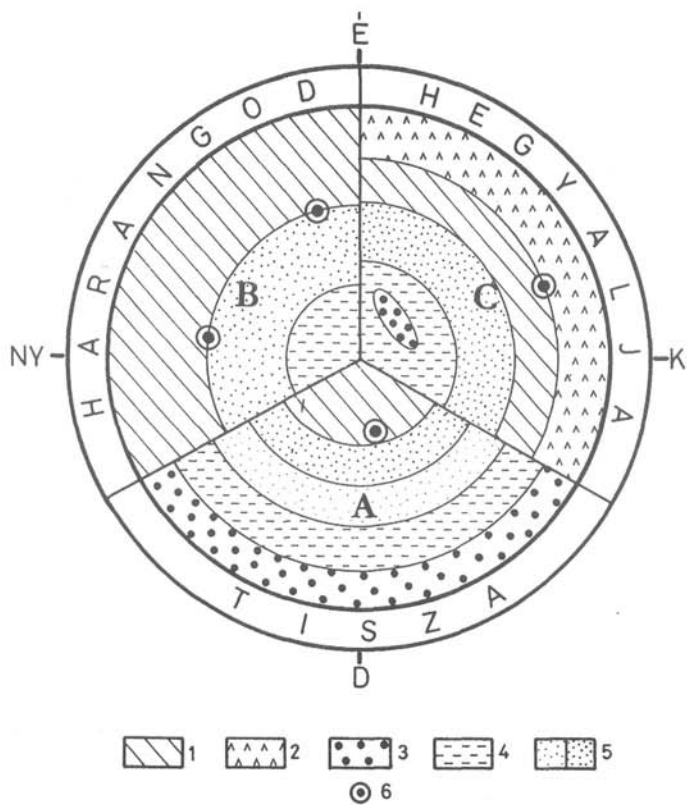
A környezetátalakító munkálatoknak köszönhetően a *nem művelt terület* aránya a szabályozás előtti állapothoz képest jelentősen csökkent, módosult a belsőségek struktúrája is. Az ólas kertekben lévő tüzelős ólak a századfordulóra elvesztették eredeti funkciójukat, s többet lakóháznak építettek át (*Petercsák T.* 1980). A tanyák is egyre nagyobb területet foglaltak el. Egy részük a szántóterület belsejébe, fontosabb dűlőút mentén települt, másik csoportjuk a szántó-, rét- és a legelő közös határában feküdt. A művelés alól kivont terület összterületből való részesedése a jelentős csökkenés ellenére is még meghaladta az 1895-ös országos átlagot.

6. Összegzés

A Taktaköz földhasznosítási szerkezetét a 19. század 60-as éveitől egy évszázadig alig változó, csekély számú népességet eltartó, a természetföldrajzi viszonyoktól függőségi viszonyban lévő *raciónalis környezetgazdálkodás* jellemezte. A 18–19. században jelentkező árvízszint-növekedés szükségessé tette a hidrológiai hálózat gyökeres átalakítását (*Frisnyák S.* 1990). Ennek következtében a tájpotenciál nagymértékben átalakult, s a társadalmi viszonyokkal egyetemben a *tájhasználat és a gazdasági térszerkezet is módosult*. A területfelhasználásban bekövetkező, az ország más régióiban is jelentkező változásokat a Taktaköz csak részben, s igen lassan követte, a fejlődést előmozdító hatások az ártér peremén mintegy „megtörtek” és csak a sajátos viszonyok engedte mértékben fejthették ki hatásukat. *Ennek ellenére az ezredfordulóra, a korábbi rideg állattartással jellemzett tájon a szántóföldi növénytermesztés lett a meghatározó*. A hidrográfiai rendszer átalakításának eredményeképpen megváltozott földhasznosítás a mezőgazdálkodás relatíve magasabb színvonalon végzett tevékenységéhez nyújtott alapot, amit az is bizonyít, hogy e kis táj a korábbi népesség közel háromszorosát volt képes eltartani.

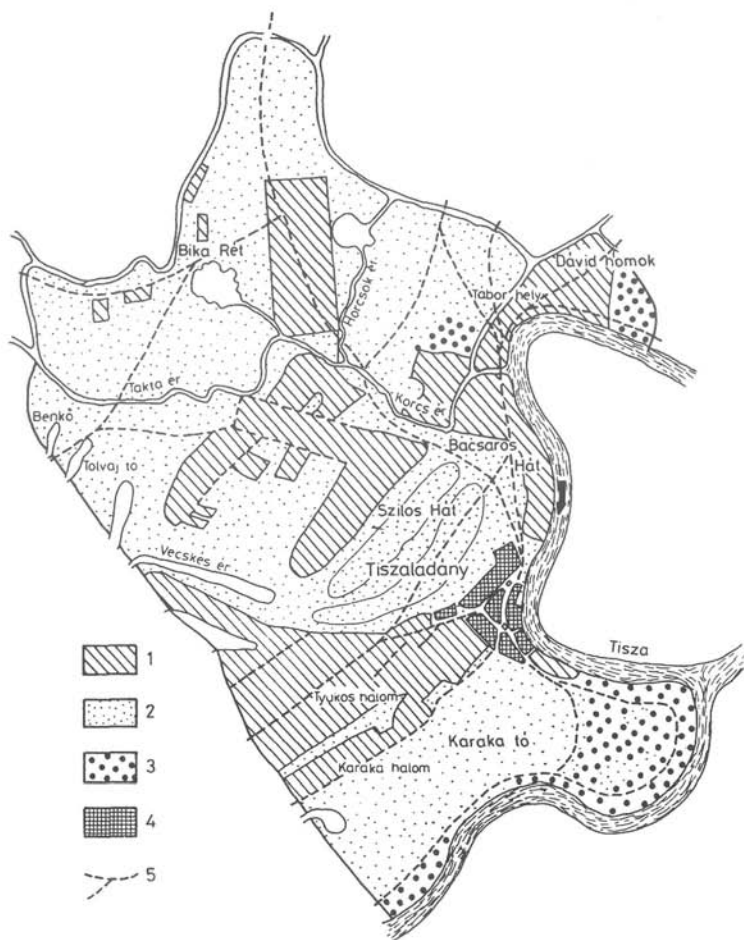

1. ábra. A Tiszaladánytól É-ra húzódó hatalmas meanderek, melyek az árvizek előidézésében feltehetően aktív szerepet játszottak (18. századi kéziratos térképtörredék alapján).
 1 = szántó, 2 = szőlő, 3 = rét, legelő, 4 = erdő, 5 = belsőség, 6 = állandó vagy időszakos vízfolyások, 7 = fontosabb út

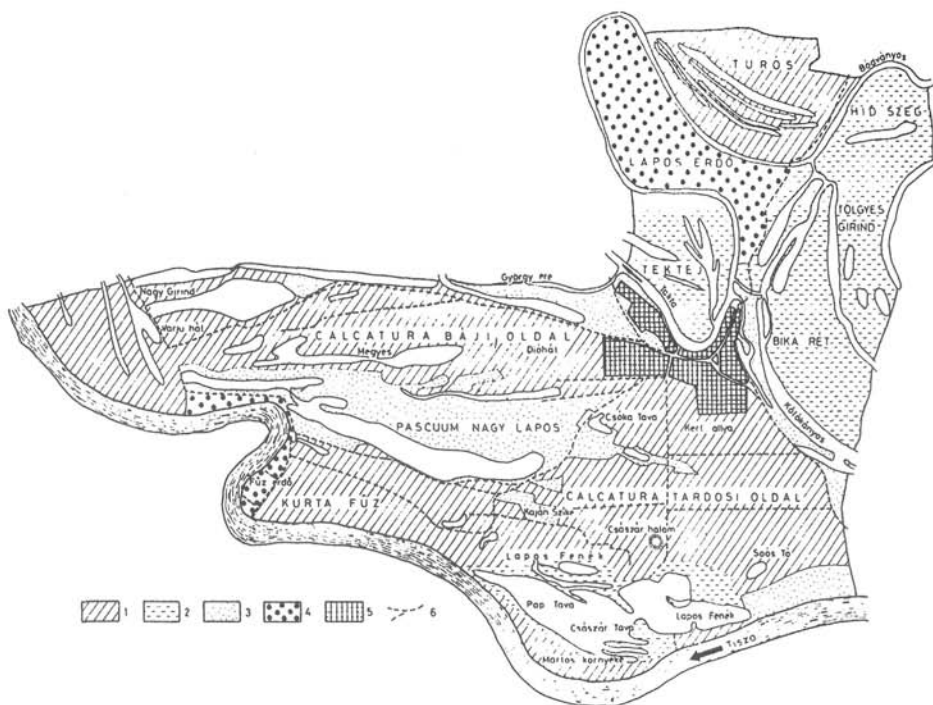

2. ábra. A Taktaköz törzsterületének (A), valamint a szomszédos természeti tájakkal (B, C) határos peremterületek földhasznosítási modellje a 18. század végén, 19. század elején.

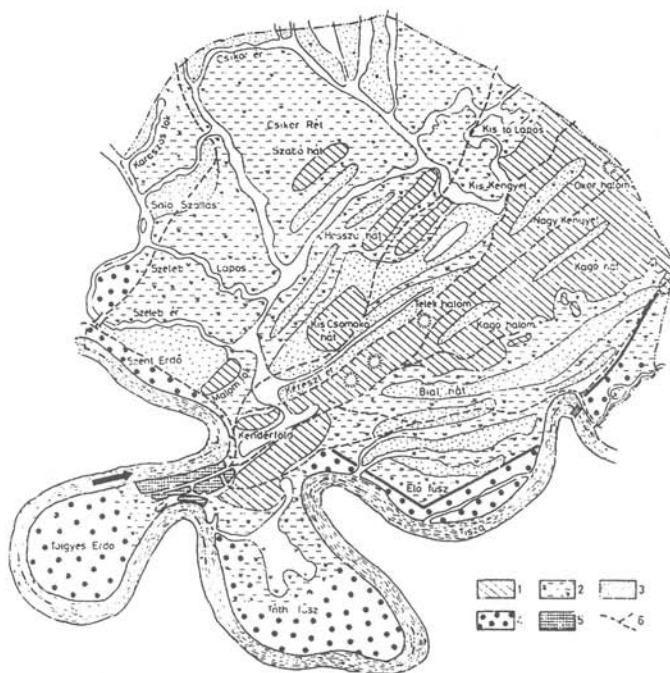
1 = szántó, 2 = szőlő, 3 = erdő, 4 = rét, 5 = időszakosan elöntött legelő, magasabb térszíni legelő, 6 = település

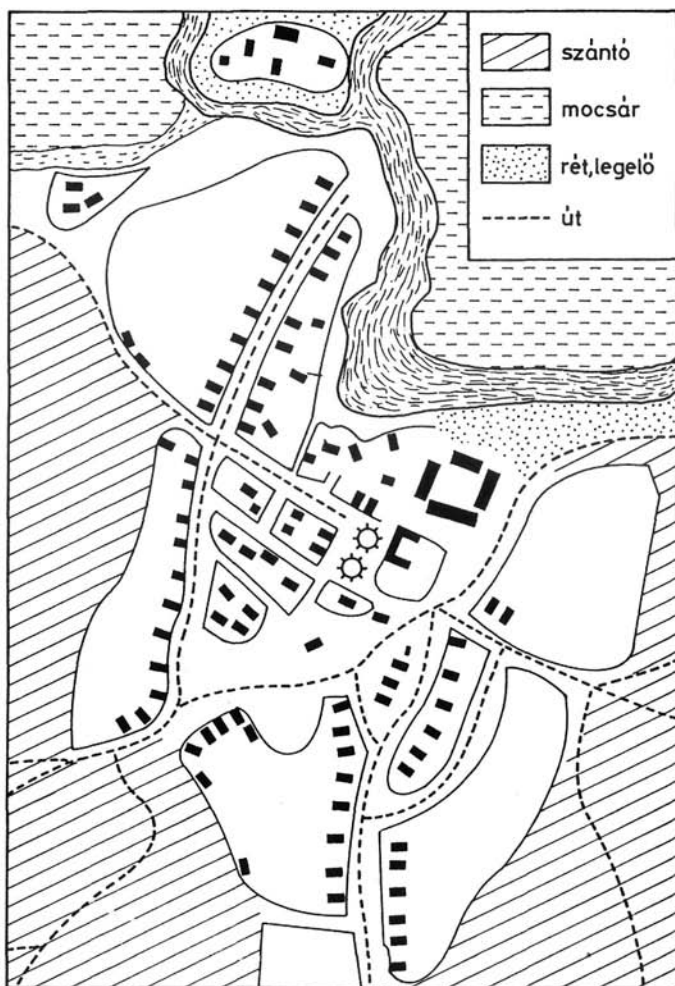
3. ábra. Tiszaladány földhasznosítása a 18. században. A térképen jól látható a határban szétszórtan fekvő, viszonylag csekély kiterjedésű szántó (Kneidinger A. 1770 körül készült kéziratot térképe alapján).
 1 = szántó, 2 = rét, legelő, 3 = erdő, 4 = belsőség, 5 = fontosabb út

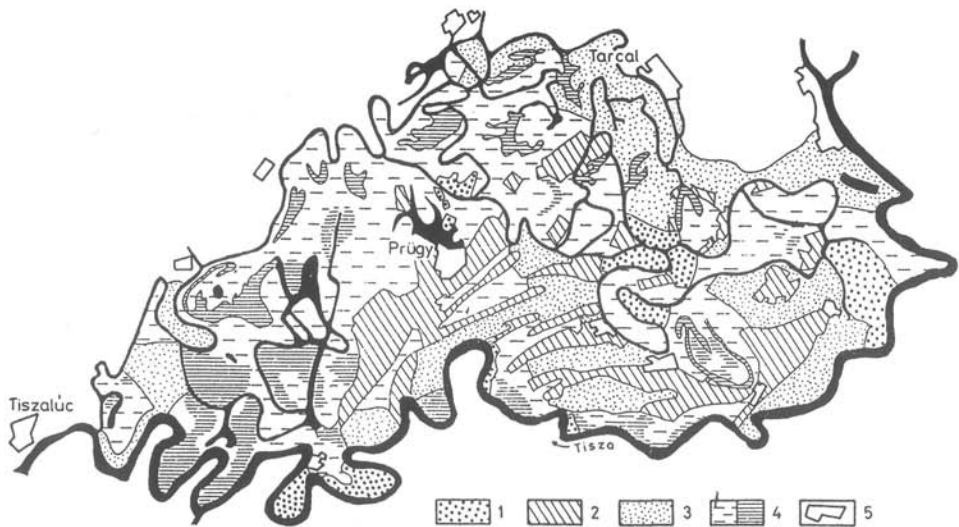
4. ábra. Csobaj földhasznosítási térképe a 19. század elején. Határában kétnyomásos gazdálkodást folytattak (Sexty A. 1817 körül készített kéziratos térképe alapján).
1 = szántó, 2 = rét, 3 = legelő, 4 = erdő, 5 = belsőség, 6 = fontosabb út

5. ábra. Ókenéz (később Taktakenéz) a 18. század második felében. A település határát túlnyomórészt gyepterület illetve vizenyős térszín borította. A térképen megfigyelhetők a Tiszából illetve a Szeleb-érből kiszakadó fokok is (Kneidinger A. 1770 körül készített kéziratos térképe alapján).
1 = szántó, 2 = vizenyős rét, 3 = legelő, 4 = erdő, 5 = belsőség, 6 = fontosabb út

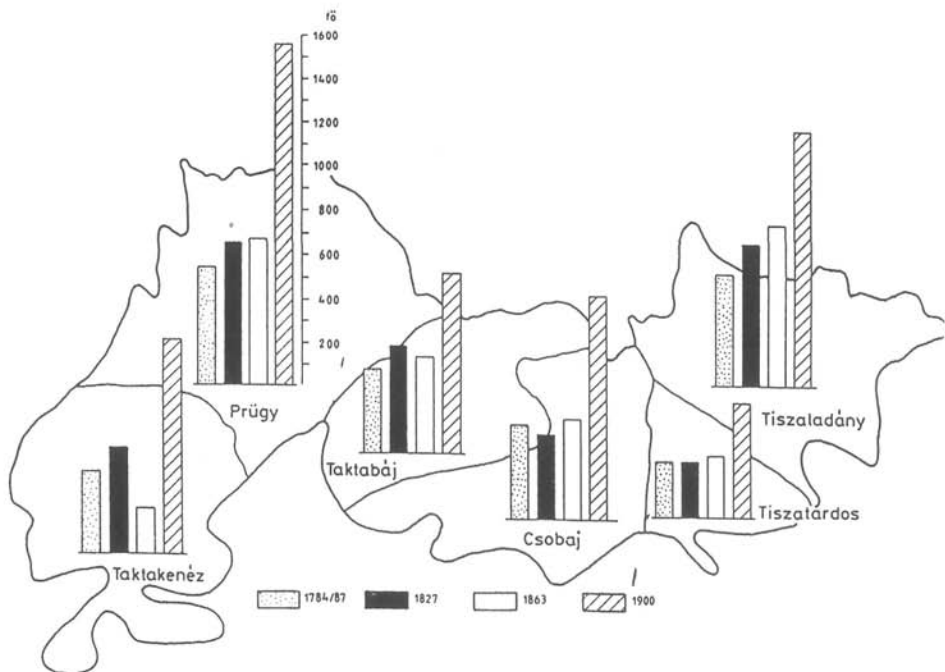

6. ábra. Prügy belsőségének 18. századi képe.
 Petercsák T. (1986) szerint a település halmaz szerkezetű
 település, szabálytalan csoportos beépítésű telkekkel
 (Az I. katonai felmérés alapján).

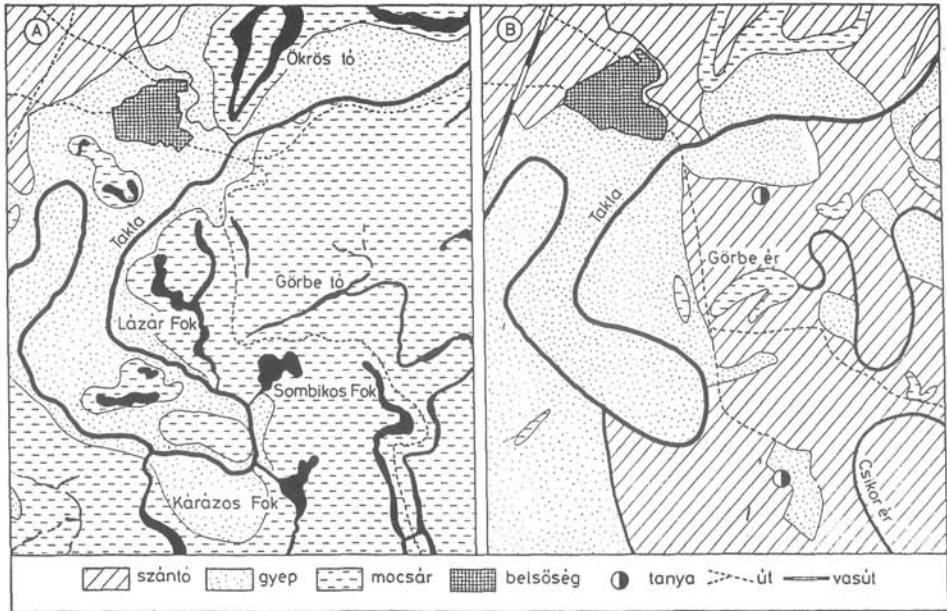
7. ábra. A Taktaköz földhasznosítási térképe a 19. század közepén
(Weiss I. térképe alapján szerk. Frisnyák S.).

1 = szántó, 2 = erdő, 3 = legelő, 4 = rét, vizenyős terület, mocsár, 5 = település

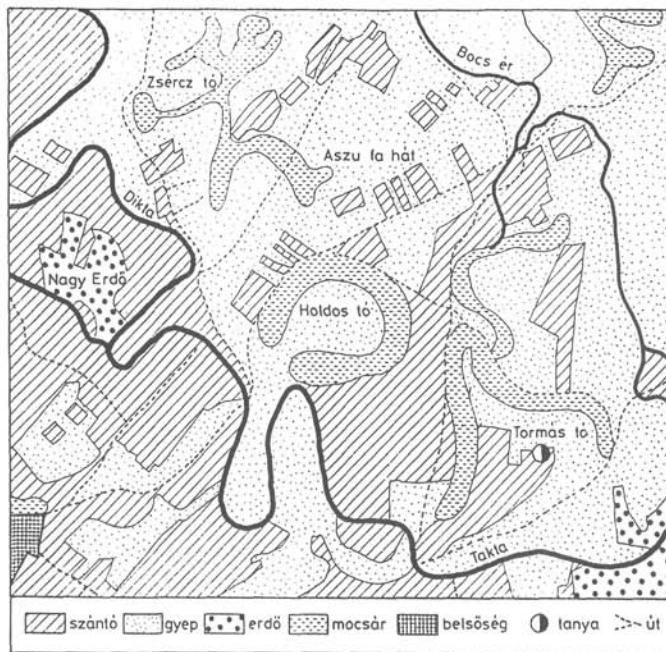

8. ábra. A vizsgált települések népesszámának alakulása 1784/87 és 1900 között

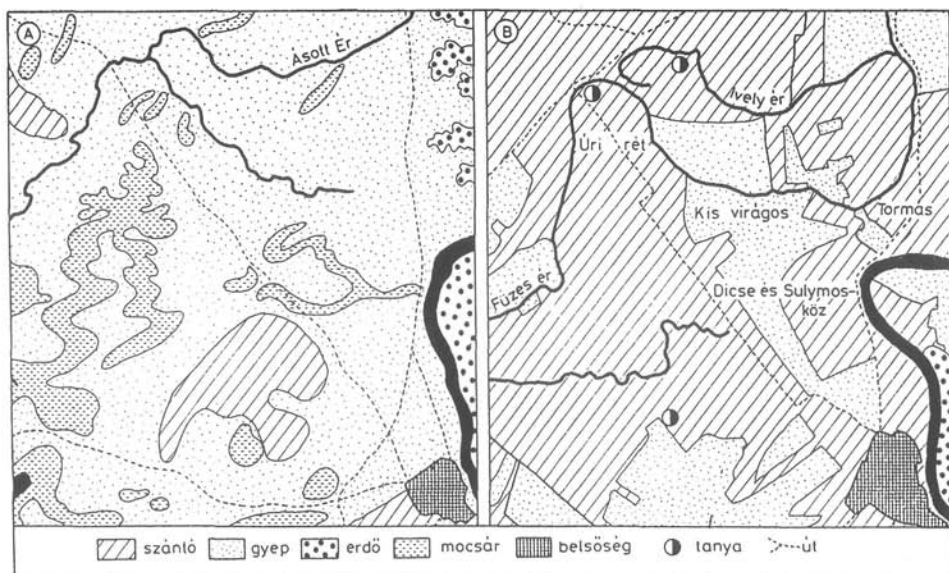

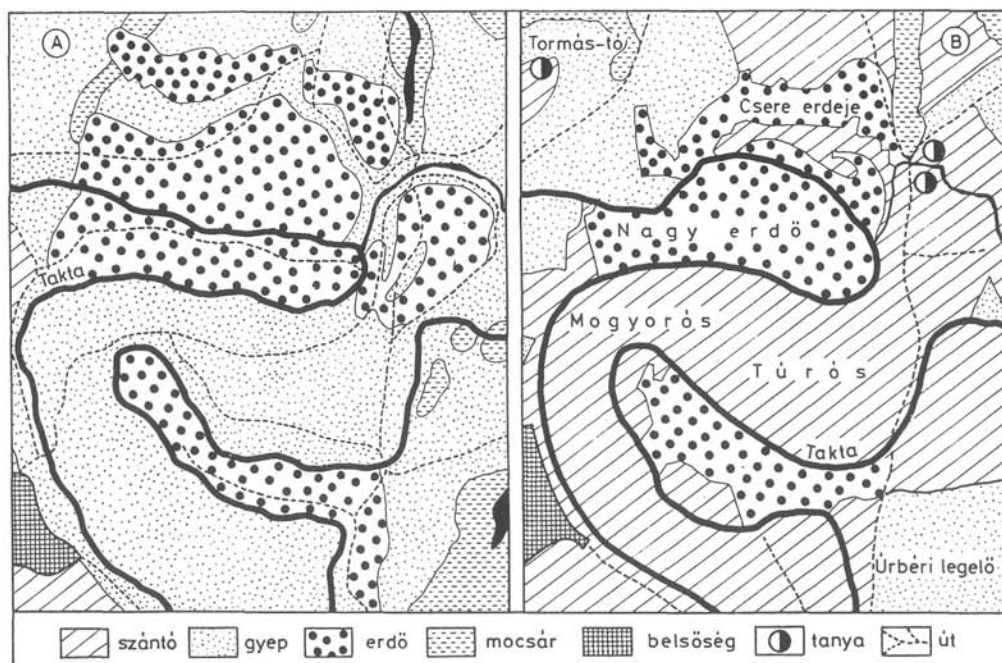
9. ábra. A Taktaharkánytól DK-re elterülő mocsárvidék 18. századi képe (A) és a szántó térhódítása a 19. század utolsó évtizedében (B).
(A 9–14. ábrák az I. és a III. katonai felmérés térképszelvényei alapján készültek)

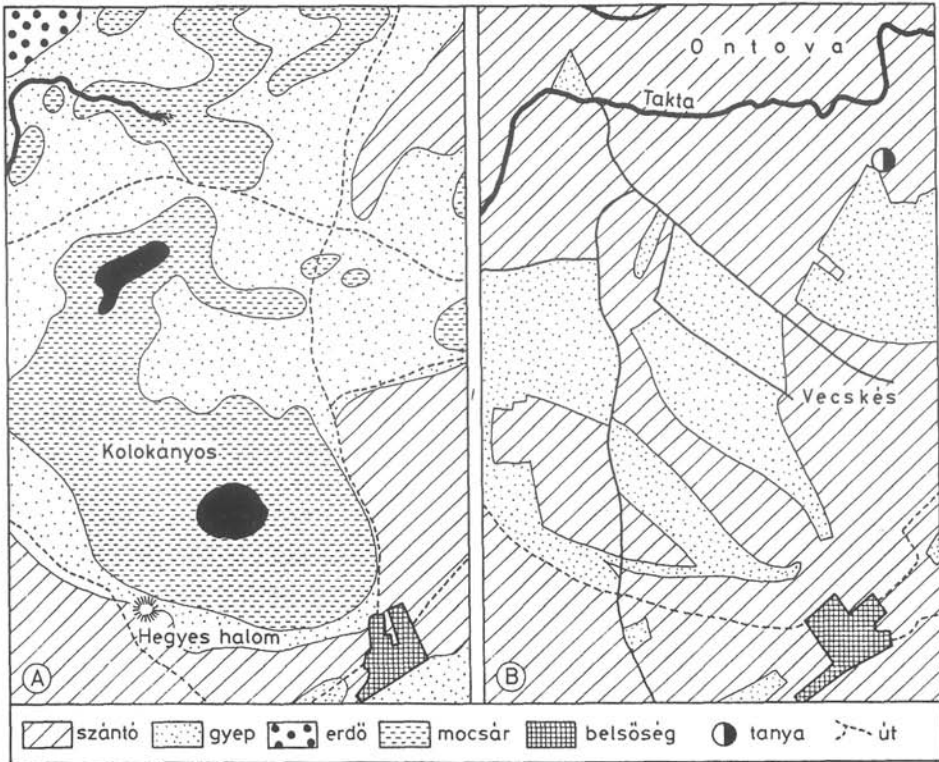
10. ábra. Frissen művelés alá vett területek Prügütől ÉK-re

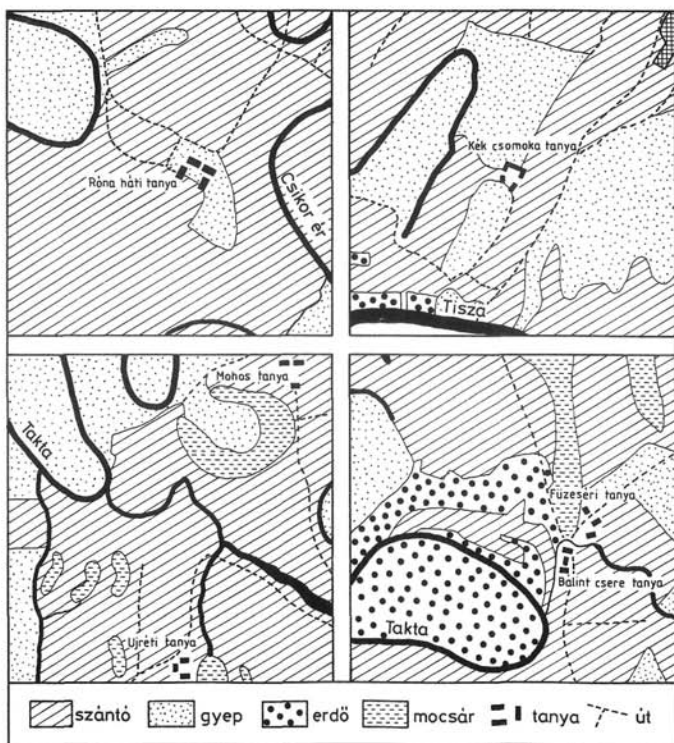
11. ábra. A Tiszaladánytól ÉNY-ra elterülő nagy kiterjedésű gyepterületek 1780 körül (A) és a szántóként történő hasznosításuk 100 évvel később (B)

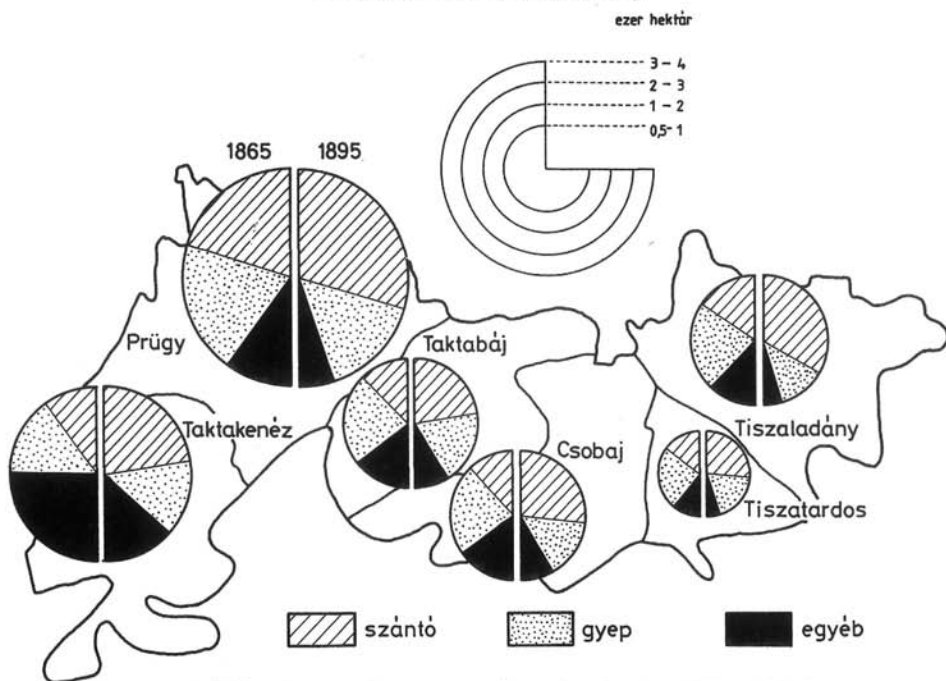
12. ábra. A Taktabáj környéki erdők 18. századi kiterjedése (A) és a környezetátalakító munkálatok nyomán megfogytakozott területük (B)

13. ábra. A 18. században még túlnyomórészt nádassal borított Kolokányos-mocsár Tiszatardostól ÉNY-ra (A) és a 100 évvel későbbi állapot (B)

14. ábra. Különböző földhasznosítási környezetben fekvő tanyák a Taktaköz területén (1880 körül)

15. ábra. A földterület műveléségi megoszlásának változása 1865 és 1895 között

IRODALOM

- Bencsik J.*
1986. Kísérlet a Taktaköz néprajzi elemzésére az egyházi anyakönyvek és a recens néprajzi anyag segítségével. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. 109–116. Miskolc.
- Berényi I.*
1980. A területhasznosítás átalakulásának főbb irányai az Alföldön. Alföldi Tanulmányok IV. 63–83. Békéscsaba
- Bél M.–Schemberger F.*
én. Szabolcs megye a XVIII. században. Latinból fordította és a bevezető tanulmányt írta *Balogh I.* (Kézirat, Nyíregyházi Állami Levéltár)
- Borsy Z.*
1969. Taktaköz. A Tiszai Alföld – Magyarország tájféldrajza. 2. 32–33. Budapest
- Dobány Z.*
1985. Adalékok a Taktaköz történeti földrajzához (Néhány taktaközi település mezőgazdasági földhasznosításának vizsgálata a 18. század második felétől a 19. század végéig.) A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 10/H. 73–89. Nyíregyháza
1987. A Taktaköz vízgazdálkodása. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 11/H. 129–137. Nyíregyháza
1987. Egy alföldi kistáj – a Taktaköz – földhasznosításának idő- és térbeli változásai. 2. Alföld-Ankét. 241–268. MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsaba.
- Frisnyák S.*
1967. Taktaközi változások. Természettudományi Közlöny 12. 546–548.
1990. Magyarország történeti földrajza. Budapest
1990. Adalékok a Bodroghöz történeti földrajzához (18–19. század). A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 12/F. 227–246. Nyíregyháza
- Gunst P.–Hoffmann T. (Szerk.)*
1976. A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Agrártörténeti Tanulmányok 4. Budapest
- Ihrig D. (Szerk.)*
1973. A magyar vízszabályozás története. Budapest
- Kiséry L.*
1962. A Taktaköz vízrajzi kérdései. Borsodi Földrajzi Évkönyv 3–4. Miskolc
- Lászlóffy W.*
1982. A Tisza (Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a Tiszai vízrendszerben). Budapest
- Páll I.*
1986. A Taktaköz néprajzi képe az 1772-es úrbéri összeírások alapján. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 24. 103–109. Miskolc
- Petercsák T.*
1980. A Taktaköz kutatása és néprajzi sajátosságai. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 18. 84–89. Miskolc
1986. Népi építkezés és lakáskultúra a Taktaközben. A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei, 24. 116–120. Miskolc
- Szirmay A.*
1803. Topographica, Politica zempléniensis. Buda
- Szn.*
1865. Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda
- Takács P.*
1987. A dadai járás parasztjainak vallomásai. 1772. A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár kiadványai II/3. Nyíregyháza
- Magyar Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970.* Földterület III. Községsoros adatok. KSH. Budapest

DIE WIRKUNG VON UMWELTGESTALTENDEN ARBEITEN AUF DIE BODENNUTZUNG EINIGER SIEDLUNGEN IN TAKTAKÖZ WÄHREND DES 19. JAHRHUNDERTS

Taktaköz heisst die am nördlichsten gelegene Kleinlandschaft im Überschwemmungsgebiet am Mittellauf der Theiss. Den überwiegenden Teil des Gebietes macht ein Flutland entlang des Flusses mit Schwemmböden und Resten von Auenwäldern aus. Von der Oberflächengestalt her ist diese Landschaft zum Grossteil Überschwemmungsgebiet und zum kleineren Teil niederes Flachland, das flutfrei bzw. leicht gewellt ist. Das Relief ist durch zahllose Teile von Flussbetten und Schuttkegelresten gekennzeichnet. Das heutige Antlitz der Landschaft hat sich während des Pleistozän-Holozän herausgebildet, wobei Wasser und Wind als entscheidende Faktoren mitspielten. Vom morphologischen Aufbau her ist die Landschaft schlicht, doch ist sie reich an Mikroformen in der Oberflächengestalt.

Die rund 300 km² grosse Kleinlandschaft stellt die Gemarkung für mehrere Siedlungen dar, doch innerhalb des Gebietes von Taktaköz selbst liegen nur sechs Siedlungen mit ihrem gesamten Verwaltungsgebiet. In der vorliegenden Arbeit geht es vor allem um eine Untersuchung eben dieser sechs Siedlungen.

Bevor die umweltgestaltenden Arbeiten in Angriff genommen wurden (1846), gab es in Taktaköz regelmässige Überschwemmungen, wobei mehr als zwei Drittel des Gebietes überschwemmt wurden. Der Anbau von Ackerfrüchten war somit nur auf den Sandrücken möglich, die sich von der nassen, ständig oder vorübergehend unter Wasser stehenden Oberfläche abhoben. Infolge dieser spezifischen naturgeographischen Gegebenheiten bildeten sich zwei *Landwirtschaftszonen heraus: einmal eine nicht zusammenhängende Ackerzone in der flutlosen Region um die Theiss und zum anderen eine Wiesen- und Weidenzone auf dem die grössere Hälfte des Gebietes ausmachenden Überschwemmungsgebiet*. In der flutfreien Region wurde *Zweifelderwirtschaft* betrieben. Hierbei waren die einzelnen Produktionseinheiten von recht unterschiedlicher Grösse, man versuchte hier, den natürlichen Gegebenheiten entsprechend alles mögliche anzubauen, um nahezu Selbstversorger sein zu können. Vermarktet wurde nur ein geringer Überschuss an Produktion. Neben dem Ackerbau kam auch der *freien Viehhaltung* eine bedeutende Rolle zu, deren natürliche Futtergrundlage durch die weiten Wiesen- und Weidenflächen gesichert war. Hinzukamen dann noch die *Weidenfischerei, die Jagd und das Sammeln von Krebsen und Schlammpeitzgern*.

Bis Mitte des 19. Jahrhunderts erhielt sich diese *rationale Umweltwirtschaft* bei. Da sich die Hochwassergrenze jedoch ständig gefährlich hob, wurde es notwendig, das hydrologische Netz grundlegend umzugestalten. Die Arbeiten zur Fluss- und Hochwasserregulierung erfolgten in mehreren Schritten und in zeitlich sowie räumlich unterschiedlichen Ausmass. Von 1846 an wurden die gefährlichsten Meander der Theiss beseitigt und dann Überschwemmungsschutzdämme errichtet. Später ging man dann daran, das Boden- und Grundwasser umzuleiten und Sümpfe trockenzulegen. Im Ergebnis all dieser Arbeiten gewann man *in Taktaköz mehr als 10 000 ha Nutzfläche*.

Den umweltgestaltenden Arbeiten war es zu verdanken, dass *sich das Landschaftspotential stark veränderte*. Um im Verein mit den gesellschaftlichen Verhältnissen wandelten sich auch die *Landschaftsnutzung und die Wirtschaftsstruktur*. Ein bedeutsamer Teil der Wiesen- und Weideflächen wurde im späteren als Ackerland genutzt, und auch der Anteil an bewirtschafteten Gebieten ging wesentlich zurück. Die in der Gebietsnutzung eingetretenen Veränderungen berührten Taktaköz jedoch nur teilweise und sehr langsam. Es hatte den Eindruck, als ob die Fortschritt betreibenden Faktoren am Rande des Flutgebietes „aufgehalten“ worden wären und ihre Wirkung nur in einem von den eigenen Verhältnissen bestimmten Umfang ausbreiten konnten. Dennoch wurde *um die Jahrtausendwende für diese Landschaft, in der früher der Ackerbau auf Überschwemmungsgebieten und die Tierhaltung in Freien charakteristisch waren, der Ackerpflanzenbau bestimmend*.

Dobány Zoltán

„AZ ÚJ GAZDÁLKODÁS” KULTÚRNÖVÉNYEK ÉS HASZONÁLLATOK AZ ALPOKTÓL ÉSZAKRA

HOFFMANN TAMÁS

Az „új gazdálkodás” fogalmát valószínűleg Angliában találták ki, majd a mezőgazdaságban ez lett az etalon mindenütt, ha meg akarták különböztetni a piacozó termelést a hagyományos, az önellátás érdekeit előtérbe helyező rendszertől. Nyilvánvaló tehát, hogy maga a rendszer elsősorban ökonómiailag írható le. Csakhogy „az új gazdálkodás” eleinte nem a piaci stratégiáktól, hanem a kultúrnövények és a tenyészállatok fajtáinak, sőt fajainak a köztermesztésbe történt illesztésétől függött. Legalábbis eleinte. Biológiai tényezőktől lehetett remélni a nagyobb hozamokat, nem pedig az üzemi méretek optimalizálásától, profiljaik rugalmas változtatásától, a termékszerkezet alkalmazkodóképességétől. Még az alkalmazott technológiáknál, a szerszámoknál, az energia- és munkagépek sokaságánál is korábban jelentkeztek ezek a növények és állatok, majd maguk után vonták a termelési módszerek átalakítását, egyszerűbben szólva azt, hogy többet, ám hatékonyabban kellett dolgozni a gazdaságokban. Aztán még sok minden következett. Rájöttek a talajerő pótlásának minden eddiginél több eredménnyel kecsegtető eljárásaira, a kémiai anyagok alkalmazására, mire eddigelé csak véletlenszerűen került sor. Ezzel „az új gazdálkodás” spekulatívává vált, a tudományos tervezés mind nagyobb szerepet játszott benne.

Mindazonáltal az „új gazdálkodás” 17–18. századi angol gyakorlata spontánul keletkezett összetevőivel régebbi keletű, hiszen az angol példa gyökerei a kontinensre vezetnek és mélyen nyúlnak a gazdálkodás középkori rétegeibe. A jobb reményekre feljogosító kultúrnövények és háziállatok növekedésével kapcsolatos tapasztalatok Hollandiából, az Alpok tájairól, sőt délről, Itáliából származnak, másrészt az Újvilágból, tehát összehasonlíthatatlanul szélesebb körből, mint amekkora spontán alkalmazásuk kísérleti terepe. Mindez határozottan figyelmeztet arra, hogy az „új gazdálkodás” révén változott meg a mezőgazdaság eddigelé érvényes regionalitása. Régebben, a hagyományos rendszerekben csaknem minden a természeti feltételekhez való alkalmazkodás sikerétől, azaz végeredményben biológiai tényezőktől függött. Az „új gazdálkodás” révén azonban új távlatok nyíltak a gazdák előtt, hiszen a mezőgazdaság a benne létrehozott szaporulattól a beszerzés és értékesítés mechanizmusáig kezdett feloldódni a világgazdaság rendszerében. És a rendszer egyre jobban tágult, napjainkra mindenestre behálózta már planétánkat.

Ezzel egyszersmind a hagyományos gazdálkodás paraszti empíriája mind jobban háttérbe szorult, nem tűnt ugyan el, de csaknem minden részletkérdésben a nemzetközi hatásokra reagálni jobban képes majorok, nagyüzemek működésének utánzására korlátozódik. Mindinkább a tőke és a tudomány határozza meg a dolgok alakulását.

Viszont az európai hagyományos munkakultúra zömmel a mezőgazdaságban szerzett tapasztalatokból alakult ki. Vegyes gazdaság ez, főként gabonatermesztésből és néhány haszonállat tartásából áll. Eredetileg nem is európai találmány. A vegyes gazdaság délnyugat-ázsiai rendszer, gyökerei az i. e. 10. évezredig nyúlnak vissza, s kontinen-

sünkön jóval később, csak az i. e. 7–6. évezred, illetve az i. sz. 1 évezred között zajlik le a diffúziója, vagyis hozzávetőleg hét-nyolc évezredet tölt ki. Nem is zökkenőmentesen. Például a gabonatermesztés alapvető ellentmondását, azt, hogy a fűfélék a legkisebb hozamú növények közé tartoznak és emiatt a cereáliák termesztéséhez viszonylag nagy földterületekre, következésképpen aránylag sok élőmunka-ráfordításra van szükség, Európában sem sikerült feloldani, sőt a gazdálkodás „elgabonásodása” csak a 16–19. században következett be. Maga a gabonatermesztés azonban mindenütt meghatározó tényezője lett a gazdálkodásnak és a lakosság életmódjának. Elsősorban az ökológiai adottságoktól függött, hogy milyen mértékben. Tudniillik a közel-keleti diffúzió nyomán Európában terjedő gazdálkodási rendszer délen még sok vonásában emlékeztetett ázsiai előzményeire, de az Alpokon átjutva egyre jobban alkalmazkodott a kontinentális klímához és az erdős környezethez. Legnagyobb szerephez végül itt jutott. A szántóföldekre, a haszonállatok alkalmi legelőire (erdőre, mezőre, pihenő, vetetlen termőföldre) alapozott gazdálkodás vetésterületét, hozamait, a mezőgazdaság egyéb ágazataihoz viszonyított súlyát tekintve Északnyugat- és Közép-Európa hagyományos gazdasági kultúrájában vált a legfontosabb élelmiszerbázissá. Meglehetősen késéssel hódította meg azonban Kelet- és Észak-Európa tereit, voltaképpen csak az elmúlt három évezredben nyomult be ide, s a technológiában, a munkaszervezetben sehol sem mutatta fel a kontinens másik felének eredményeit. Viszonylag kedvező adottságai lehettek volna a Fekete-tengertől északra húzódó sík, sztyeppei övezetben, ám itt a 17. századig csaknem minden gazdasági haladást három évezreden át maga alá rendelt a nomád állattartók parazitizmus, közelebből az a tény, hogy ezek a törzsek az állattartásból nem tudván elegendő élelemhez jutni, szükségleteiket részben a nomádok között meghúzódo parasztközösségeket kizsákmányolva és gyakorta pusztítva fedezték.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a gabonatermesztés súlya különféle okok következtében más és más volt a kontinens egyes részein, valamint az, hogy a gazdálkodás egyéb ágazataihoz mért fajsúlya Északnyugat-Európában érte el a legmagasabb értékeket, tehát ott, ahol az elő-ázsiai előzményektől leginkább eltértek természeti és történelmi adottságai.

Ami a kultúrnövényeket illeti: a búzát, az árpat, a lencsét, a lent, a bükkönyt és a borsót a pionír földművesek hozták magukkal Ázsiából, bár az is lehet, hogy vadalan-yokból nemesítettek is egyes fajtákat a Balkánon és a görög szigetvilágban. Például valószínű, hogy a Balkánon háziasították a kölest. Ezzel szemben a rozst és a zabot (mivel ezek eredetileg gyomok voltak) csak Közép- és Nyugat-Európában nemesítették, felismerve hidegtűrő tulajdonságaikat. Ennek már legalább négyezer esztendeje, de a rozst csak az elmúlt másfél évezredben, mindenekelőtt a klíma kedvezőtlenebbé válása miatt lett az első számú élelmiszernövény az Atlanti-Európában. A zab úgyszólván csak a középkorban illeszkedett be a vetésszerkezetbe, tehát abban az időben, amikor fogyóban volt a legelő. Ez idő tájt a növekvő szállítási szükségleteket kielégítendő mind több abraktakarmányt kellett betakarítaniuk. Csak ilyen előzmények után terjedt ez a két kultúra Keletre és Északra, a fenyőrégióba.

Valamennyi kultúrnövény egyházi és néhány évi termés már kimeríti a talaj táperezjét. A földműveseknek tehát új terepen kell mozogniuk, a szűz földet kell feltörniük, gyakran távolabbra is költöznek, ami a legfőbb biztosítéka a gazdálkodás terjedésének, annak, hogy a földművelés meghódítsa Európát. Élő növényeket ilyen körülmények között egyáltalában nem lehet gondolni. A pionír (neolitik) földművesek úgyszólván alig termesztettek gyümölcsöt. Vad alanyokat gyűjtögettek, amivel szervesen kiegészítették az élelmiszerbázist. Ez a rendszer később sem ment feledésbe. Jelentős gyümölcstermesztés – a mediterrán övezet kivételével, ahol az elmúlt három-négy évezred, tehát a civilizációk történetében teret nyert – csak a középkort követően alakult ki kontinensünk hagyományos gazdálkodásában.

Sajátos a tenyészállatok sorsa is. Túlnyomó többségüket Elő-Ázsiából hozták magukkal a bevándorlók. A juhok, a kecskék eleinte alkalmazkodtak az erdős-mocsaras környezethez, noha ezek kifejezetten magas fennsíkokat, csaknem száraz, füves pusztákat kedvelnek. A neolitik földművesek például a Duna völgyében reménytelen erőfeszítéseket tettek, hogy megtartsák őseik juhászati és kecsketartási hagyományait. Ekkoriban a sertést (és a szarvasmarha őst, a tulkot) még csak vadászható zsákmánynak tekintették. Csakhogy mindkét állat jóval több húst adott és jobban alkalmazkodott a környezethez, mint az eddig ismert tenyészállatok, hiszen vad alanyaik ebből a biotopból származtak. Az i. e. 3. évezredben már visszajára fordult a helyzet és ekkor a sertés meg a marha jutott többségre a tenyészállományban. A juh (és a kecske) csak délen, ahol nem voltak kiterjedt erdőségek, őrizte meg tartásának ázsiai hagyományait, transzhumáló tartása nomád emlékeket őrzött – itt-ott – napjainkig. Ezzel szemben Közép- és Nyugat-Európában a prehistóriában csak ott tűnt fel a juh, ahol már jócskán kiirtották az erdőt. Aztán később, a középkorban letarolt erdők helyén felszántott földekből – a munkaerő krízise miatt – füves mező lett, a fürtös bundájú muflon rokona újra tényezővé vált a gazdaságban. Ha valahol megnőtt a juhnyáj, a gazdasági krízisek kézzelfogható bizonyítékát szolgáltatta.

Ezeknek a haszonállatoknak a tartása Európában egészen más feladat elé állítja az embereket, mint Ázsiában. Az eurázsiai nagy hegyléc két oldalán ugyanis eltérő kép tárul elénk. A déliek történetesen, Indiában és Kínában szarvasmarhát, szamarat, kecskét, juhot, sertést és kutyát tartanak. A kultivációba bevonják a szarvasmarhát és a szamarat. Valamennyi tenyészállat takarmányozásához kedvezőek a vegetációs periódusok. A száraz évszakban elegendő szalma áll rendelkezésükre, a juh és a kecske távoli legelőkre hajtható, ahol még talál a legelőn fűvet. Tehát valamennyi állat elegendő takarmányhoz jut még télen is. Ebben a körzetben csak a sertés számára kevés az ennivaló, csak satnya fajták fejlődtek ki; a történelem sajátos teljesítménye, ha Kínában (elsősorban délen) a kevés mozgásigényű sertés lett a legfőbb haszonállat, miután minden talpalatnyi földet bevetettek az elmúlt másfél évezredben, miután az emberek minden más sarkáéhoz mérten a világnak nagyobb mértékben elszaporodtak. (Itt elfogyott a szarvasmarha is a középkorra, s a hagyományos kínai konyha a sertés mellett baromfiakat kínált.)

Európában a helyzet másképpen alakult. Itt a kontinens nagy részén, így az Alpoktól északra is, erdőkből irtott tisztásokon gazdálkodtak. Az állatok zöme a legtöbb település határában csak a középkort követően jutott füves mezőkhöz, addig az erdők aljnövényzetét legelte. A szarvasmarhák, a juhok, a kecskék testméretei jóval ennek előtte csökkentek – már a délnyugat-ázsiai tenyészkörzetekben. Végeredményben a küllemi jegyek Európában úgyszólván nem is módosultak. Az erdők aljnövényzete az Alpoktól északra és keletre még a rövid vegetációs periódus ellenére is elegendő táplálékot adott a jószágoknak. Délnyugat-Európában és a sztyeppén minden évszakban új legelőkre terelték a nyájukat, tulajdonképpen utánozták a vadállatokot, hiszen azok is a vegetáció sarjadásához és elhalásához igazítják vonulásukat.

A legelő, a természet által kínált takarmánybázis akkor bizonyult elégtelennek, amikor áttértek a tenyészállatok hasznosításában a specializációra. A marhák történetében ez egészen nyilvánvalóan felismerhető. Ezt a jószágot már Elő-Ázsiában igázták, fejték is, s ha előregedett, levágták, megették, bőrét, csontját, szaruját felhasználták ipari célra. Ez így ment évezredekken keresztül Európában is. Aztán a középkorban ezen a gyakorlaton változtattak a városi piacok követelményei szerint. A városi ember mészárszékekben húst vett, s ilyesmihez a paraszt úgyszólván sosem jutott hozzá. A marhák letaglózása és húskimérése a földesúr joga volt mindenütt, a falusi fogyasztópiac pedig jóval kisebb volt annál, hogy a mészárszék gazdaságosan működjön. De a városokba csak síkságokban bővelkedő tartományokból hajthattak vágómarhákat, jobbára az Elbától keletre húzó 300–400 km széles sávból az ettől nyugatabbra fekvő piacokra. Viszont a vidék népe megelégedett sátoros ünnepeken a borjúhússal és még

inkább a füstölt disznóhússal, meg rendszeresen a baromfiakkal. A jólét csalóka programját, mely szerint „minden polgárnak tyúk főjön fazekában” aligha kínai példák nyomán fogalmazták meg. Mégis program lett, alighanem hasonló okok miatt: a fogyó legelők és a szaporodó tömegek ellentmondásában a legolcsóbb húsétel a baromfi.

Persze szükségmegoldásokkal mindenki igyekezett úrrá lenni a nehézségeken. A marha igaereje mindenekelőtt való érték a nincs csapdájában. Csakhogy ott, ahol a marha télen nem, vagy alig talált legelőt, tavasszal már nem is tudta húzni az ekét, tejet pedig egy cseppet sem adott. A leromlott jószágoknak az éhhalál küszöbén még a szalmatetőt is lebontották, aztán feletették vele, csakhogy lábra kapjon. Mások előre látóbbaknak bizonyultak: lombot meg szénát gyűjtöttek a jószágoknak és télen etették fel a készleteket. Ezt talán az Alpokban kezdték el, mindenesetre a középkor végére már elég széles körben alkalmazták és napjainkig kitaranak mellette. Itt olyan felesleggel rendelkeztek a proteingazdag fűtakarmányból, hogy a városi piacokra vajat és sajtot szállító gazdák tehenészetek egész hálózata fejlődött ki az elmúlt fél évezredben. De ez kivételszámba ment. A szokványos megoldás: a télen éhező marha látványa mindenütt. A helyzetet csak vetett takarmányokkal tudtak segíteni, fehérjedús pillangós virágúakkal és répával. Ezek azonban kultivációt igényelnek és elfoglalják a helyet az emberi tápláléknövények elől. Végeredményben csak a célszerű vetésforgók alkalmazásával jutottak ki ebből a csapdából – az elmúlt hat-nyolc emberöltő alatt.

Valamivel kedvezőbb sorsra jutottak a lovak, bár ezek is többet szenvedtek a kelleténél – takarmányhiány miatt. Elődeiket füves mezőkön, a Kaukázus előterében szelídítették meg – talán négyezer éve – mindenesetre Elő-Ázsia civilizációs forradalmát követően. (Jobbára ekkor, vagy valamivel korábban tudták az elefántokat Indiában és a tevét Közép-Ázsiában az embernek szolgálatába állítani.) A lovak hasznosítása azonban csak mérsékelten sikerült. Egészen addig, amíg Ázsiából az elmúlt évezredben nem jutott el kontinensünkre a nyereg és a hám, sem hátalni, sem fogatolni nem nagyon lehetett őket. Inkább díszlegtek velük. Temetési menetek, katonai parádék kellékei voltak. Minthogy a sztyeppékről származnak, a lovak csak vegetálnak az erdőkben. Már a prehistorikus csontvázak figyelmeztetnek a testméretek csökkenésére. Ennek ellenkezőjét kontinensünkön csak ott tapasztalni, ahol takarmánnyal töltötték ki a növénytermesztés és az állattartás kezdettől fogva jól felismerhető hézagát. Az egész problémát végül is csak a középkorban oldották meg. Ekkor vezették be az Alpoktól északra a vetésforgókat, ami elegendő takarmányt biztosított, de csak a majorokban. Az Atlanti-Európában az abrak csaknem minden gazdaságban beilleszkedett a középkori termelési rendszerekbe. De ettől keletebbre még a modern idők hajnalán is általános volt az éjszakai legeltetés nyaranta, télen pedig a koplaló lovak sanyarú látványa.

Az „új gazdaság” mindenesetre felszámolta ezeket a problémákat. Munkával helyettesítette azt, amit addig a természet ingyen kínált. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a gazdálkodás – az elmúlt fél évezred urbanizációját megelőzően – mindenekelőtt alkalmazkodás volt a természeti feltételekhez. Ennek messzemenő, sőt hosszan tartó következményei lettek.

Az európai mezőgazdaságban termesztett növények zöme a prehistória rétegeiben honosodott meg és aránylag kevés változáson ment keresztül. Bár a mediterrán tájakon megjelentek új növények is (a füge, az olaj, később a citrusfélék), de ezeknek egyikét sem művelték az i. e. III. évezred előtt, másrészt egyik sem terjedt el a kontinens belsejében. Az agrártáj kialakulásának döntően klimatikus okai voltak. Délen évelő növények mellett a szintén elő-ázsiai eredetű cereáliák és zöldségek biztosították a betevő falatot, az Alpoktól északra azonban már zömmel csak egygyári növények váltak az agrárcivilizáció alapjává. A vad alanyokból házasított gyümölcsök és szőlőfajták jelentősége meg sem közelítette soha a déli tájakon termettek hozamait. Ennek ismét az éghajlat volt a legfőbb oka.

Az állatállomány zöme szintén a prehistóriában került délről északra. A fajokat illetően később sem lehet tudni számottevő változásokról. Az a tény azonban, hogy a XIV–XV. századtól kezdve az állatok méretei kezdenek növekedni, a tartásviszonyok javulására enged következtetni, arra, hogy a legelők és az ínségtakarmányon kívül egyre több élelmet is biztosítottak a jószágoknak. Ám ez a gyakorlat csak a XVIII–XIX. században öltött nagyobb méreteket, amikor céltudatos nemesítéssel is növelték a háziállatfajták hasznos tulajdonságait.

Ugyanakkor köztermesztésben gyorsan terjedtek az amerikai eredetű kultúrnövények. Ezek két évszázadon át dísznövények voltak csak, kuriózumok és hasznosításukra csak akkor került sor, amikor a fogyasztás szükségletei nagy nyomást gyakoroltak a gazdálkodás régies szervezetére. Az új növények beiktatása a termelési ciklusba, gyorsan repesztette szét a hagyományos gazdálkodás kereteit.¹

Németországban például a búzán és a tönkölyön kívül árpat, rozst és hajdinát termesztettek még mindenütt a középkor alkonyán. Északnyugat-Németországban – a hideg és az esők miatt – különösen kedvelték a hajdinát. Ez a régies vetésszerkezet még két évszázad múltán is sokfelé háborítatlan maradt. Nem így Angliában, ahol már a XVII. század második felének változásai miatt a búza jobb fajtáinak termesztése érdekében tett próbálkozások eredményesnek bizonyultak. Az angolok aztán a kikötővárosokból gabonát exportáltak az Északi-tenger mellékének városaiiba, tehát abba a piaci övezetbe, amelynek lakossága leginkább megérezte az árradalom fogyasztási szokásokat módosító hatását. Angliát ekkoriban „a fehér kenyér boldog honának” nevezték, Franciaországban pedig még nem volt közmondásosan fehér a kenyér (Auverne-ben például hajdinából sütötték, Dél- és Közép-Franciaországban kukoricából stb.). A lisztet mindenütt keverték a forradalom előtt és csak a XIX. század jelentős erőfeszítéseinek köszönhetjük a most már majdnem mindig a franciákhoz társított fehér búzakenyeret.

Ennek előtte azonban nagyon sokfelé vetették a kétszerest, a búza és rozsz elegyét (*méteil*, *mixtellum*). De nemcsak a franciák. Brabant szántóvetői vagy Flandria bérlői még a XVIII. században is megtartották őseik szokását és a termelés biztonsága érdekében a különféle időjáráshoz alkalmazkodó keveréket vetették földjeikbe. Hollandiában is, ahol a gazdálkodás a legnagyobb előrehaladást érte el ebben az időben, Zealand és Dél-Hollandia gazdái körében még nem ment feledésbe a régi módszer. Területenként változtak ennek a vegyes keveréknek arányai. Flandriában egy 1352-beli feljegyzés szerint fele-fele arányban kell a búzához a rozst keverni. Angliában pedig valamivel később a 3:1 aránya is előfordult és ebben a rozsz volt a túlsúlyban. Elzászban sikerrel próbálkoztak az árpa és zab keverésével (neve angolul *mancor*, franciául *manipulum*). Franciaországban ehhez még búzát is elegyítettek (*terceil*, *bladum terciarium*) vagy egyharmad búzához kétharmad árpat adtak. Hollandiában rozst kevertek három az egyhez arányban zabbal (*mancksaet*), vagy fele-fele arányban elegyítették

1. Bloch, 1939: 7–16.; Parain, 1941/I: 125–79.; Jones, 1941/I: 342–232.; Grand-Delatouche, 1950: passim.; Bloch, 1952²: passim.; Lindemans, 1952/I–II: passim.; Slicher van Bath, 1955: 169–203.; Slicher van Bath, 1960: 130–53.; Sereni, 1961: passim.; Abel, 1962: 288–90.; Duby, 1962/I: 232–36.; Slicher van Bath, 1963/a: 262. skk.; Verhulst, 1963: 63–80.; Jones, 1965: 69–86.; Kulischer, 1965³/II: 38–98.; Abel, 1966: 161–82.; Duby, 1966: 267–84.; Jones, 1966: 57–92.; Verhulst, 1966: 77–116.; Thirsk, 1967/IV: 1–112.; Verhulst, 1968: 174. skk.; Fussel, 1969: 1–9.; Duby, 1973: 240–52.; Grigg, 1974: 145–75.; Vries, 1974: passim.; Duby–Wallon, 1975/II: passim.; Jones, 1975: 327–60.; Vries, 1976: passim.; Ennen–Janssen, 1979: 145–63., 169–77., 222–24.; Vandenbroek–Bublott, 1980: passim.; Cipolla, 1981²: passim.; Hallam, 1981: passim.; Tits–Dieside, 1981: 362–81.; Tits–Dieside, 1984: 590–64.; Zumthor, 1985: passim.; Butlin, 1987: 87–103.; Wolff, é. n.: 95–116.

a rozstot árpával (*spilkoren*). Ezt sikerrel próbálták ki Franciaországban is. Viszont Angliában az árpa és a zab elegyével (*drage*) érték el ugyanazt az eredményt. A rozst és a búza keverését Magyarországon mindenütt elvégezték – még a XIX. század végén is – olyan falvakban, ahol a gabonakonjunktúrák nem éreztették termelési szerkezetet átalakító hatásukat.²

Ezek a módszerek alkalmasint nagyon régi tapasztalatokat konzerváltak. Mint-hogy minden esetben a termelés biztonságossá tétele volt a céljuk, tulajdonképpen csak kiegészítették azt a gabonatermesztők körében majdnem mindenütt szokásos gyakorlatot, hogy az azonos fajú magvakból is különböző tenyészidejű fajtákat termesztenek, ily módon is széthúzva a termelési szakaszt, az érésidőt, csökkentve a szemveszteséget.

Mindazonáltal még ez is kevésnek bizonyult. A kultiváció alacsony foka miatt még a XVIII. században is köztermesztésben volt Európa valamennyi táján a *hajdina*, ez a homályos eredetű gabonaféle, melynek neve a neolatin nyelvekben észak-afrikai eredetet sejtet. (Francia: *blé sarassin*, olasz: *grano saracino*, spanyol: *trigo morisco*). Más források szerint a XV. század végén hozták be a Szentföldről.³

Mindenesetre a XV. századi adatok azt bizonyítják, hogy Flandriában, Brabantban, Mecklenburgban, Normandiában, Hollandia északi részén és Angliában meglehetősen általánosságban vetették. Flamand neve: *boekweit* (amelyben a *weit* búzát jelent) arra utal, hogy a növény északról vagy keletről jött, mert Flandriában ennek előtte nem mondták *weit*nek a búzát. Viszont Németország nagy részén *Heidekorn* a neve, s ez a származás délkeleti eredetének vagy kontinentális útvonalának valószínűségét látszik igazolni.

Mindent egybevetve, a hajdina abban az időben került be Közép- és Atlanti-Európa gazdálkodásába, amikor a kontinensnek ezen a részén sok új szántóföldet törtek fel, a talajok még egyáltalában nem voltak kellően átalakítva, s az ellenállóbb gabonafélék termesztése jövedelmezőbbnek bizonyult, mint a megszokott és sok tekintetben már a környezethez idomult fajoké.

Jellemző erre a gazdálkodásra mindaz, amit Nyugat-Poroszországból 1820-ban egy erdőmester ír: szerinte a parasztok itt falvaik és házaik szerint birtokolt szántókon gazdálkodnak, trágyázzák azokat és művelik lehetőségeik szerint, de a távol fekvő és többnyire homokos talajú földecskéiken hagyják a fákat felnőni, 12, 15, 20 éves korukban azonban a nagyobbakat már kivágják, felgyújtják az így letarolt erdőcske maradványait, majd a hamuval borított földön három éven át rozstot és hajdinát termesztnek.

A megoldás régi hagyományokra tekint vissza. Lengyelországban is, ahol a középkorban még előtte álltak a termelés belső arányai lassú változásának, az egyes régészeti feltárások magleleteinek elemzése arra enged következtetni, hogy itt a köles nagyon jelentős gabonanövény volt mindenütt és a búzának sokféle vetették az egyszerűbb alakváltozatait, mindenekelőtt a tönkölyt és a kopaszbúzát.

Ebben a régies termelési rendszerben úgyszólván minden egyes parcella mással van bevetve, tapasztalat irányítja az embereket: mit vessenek hova, hiszen alkalmazkodniok kell az anyatermesztettséghez, egyáltalában nincsenek még abban a helyzetben, hogy érdekeiknek engedelmesskedjen minden, és a határ képe egyöntetű legyen. Másrészt a gazdálkodókat úgyszólván semmi sem kényszeríti arra, hogy a termelés egységes szervezetét alakítsák ki. A prehistória erdei tisztásain húzódo szántók jőszerével magányos tanyákhoz tartoztak, ekkoriban még ritka volt a zárt faluszerű település. Ezt a rendszert

2. Riemann, 1953: 12–13.; Dieck, 1954: 26–29.; Bath, 1963/a: 262–64.; Willerding, 1969: 188–233.; Vandenbroek, 1975: 75–138.; Bentzien, 1980: 22–23., 46., 80–82., 117., 119–20., 226.; Sandgruber, 1982/a: 134–45.

3. Lindemans, 1952/II: 117.; Mager, 1960/I: 343.; Slicher van Bath, 1963/a: 264–65.

hozták magukkal délről is, ahol – a mediterrán tájakon Európában és Fehér-Afrikában – mindmáig meg is maradt. Azonfelül fennmaradt Északnyugat-Európában is, másrészt Skandináviában és Keleten, a fenyőövben. Persze a földek mindenütt gyorsan kimerültek, hét–tízévi művelés után már sehol sem takarítottak be valamivel többet az elvetett magnál. Ekkor tehát újra pihentették a földet és egy távolabbi tisztást törtek fel, olykor pedig az erdő egy darabját irtották ki, hogy legyen mit művelniük. Ez a történet kényszerpályán zajlik és az a következménye, hogy egy-egy parasztgazdaság földjei szanaszét fekszenek, tőlük tarkállik a táj és egy idő után már senki sem ismeri ki magát, kinek, hol van a birtoka, melyik földdarab melyik gazdaság tartozéka. Skandináviában a középkorban úgy segítettek magukon, hogy időnként újraosztották egymás között a földeket (ezt a rendszert „hammarskift”-nek nevezték), beleértve még a ház telkét is, tehát a „topt”-ot.

Gabonaleletek különböző lengyel településekről.⁴

Gabonafélék	Biskupin	Bonikowo	Cieszyn	Gdansk	Gieczy	Gniezno	Kamienna	Lubon	Opole	Piotrowka	Popeszyce	Poznan	Santok	Szczecin	Wroclaw	
Hordeum tetrastichum	x	x		x	x	x			x	x		x			x	
Avena sativa	x			x		x			x		x				x	
Triticum vulgare	?	x	x	?	x	x		x	x					x	x	
Triticum compactum		x	x		x	x									x	x
Triticum dicocum									x			x				x
Secaée cereale		x	x	x	x	x		x	x	x	x	x		x	x	
Panicum Miliaceum		x	x	x	x	x	x		x		x	x	x	x	x	

Persze azokon a nagyobb tisztásokon, ahol a toptok elszaporodtak (hiszen minden egyes parasztcsaládból egy-két fiú az apai ház mellett építette fel a sajátját és természetesen a ház mellett szántotta, vetette a földjét, csak azután terjeszkedett, művelt egy-idejűleg távolabbi tisztásokat is!), ott új szabályozás lépett életbe: a „solskift”, melyben a házak mellett fekvő földek állandó birtoklásúak, de a távolabbiak még időnként, az újraosztás miatt, gazdát cserélnek. A rendszer a 14–15. századi Svédországból, Anglia nyugati grófságaiból jól ismert és jelzi a falusodás, a csoportos települések kialakulását. Ennek a rendszernek első kísérletei a Rajna és a Szajna között már a kelta időkben működtek, hogy a római korszak után átadják helyüket, a majorok szervezése révén a munkaerő-gazdálkodás és a termelés szabályozása új szolgáltatásokon alapuló rendjének. Noha a zárt falvak kertjeihez dülők csatlakoztak, a külső földek mégis megmaradtak. Úgyhogy a birtoklás, a művelés, a munkaszervezet és maguknak a kultúráknak a tömege kétféle rendszerbe tartozott. (Ezeket az állapotokat egyébként az angolok írták először le a szakirodalomban, ezért „infield – outfield” szisztémáról szokás beszélni az agrártörténeti feldolgozásokban.) Minthogy azonban a bővebben termő övezetekben, ahol nagyobb volt a népsűrűség, mindenütt megindult a falusodás, elkerülhetetlen lett, hogy az eddig különálló parcellák közeit is felszántásuk, végül a veteményeskertek folytatásában húzódó szántókból táblák, dülők keletkeztek. A határ képe a „nyílt mező” látványa lett (open field system). Itt azonban a munkálatokat ugyanúgy koordinálni kellett, mint a kultúrákat. A gabona művelése immár kényszerű szabályozás nélkül elképzelhetetlennek bizonyult. Persze a legfőbb koordinátor a földesúr volt,

4. Hensel–Lowmianski, 1964/I: 217.

akinek jól felfogott érdeke, hogy minél gazdagabb aratást takarítsanak be a parasztok. A telepített falvak gazdálkodási rendje már eleve a „nyílt mezőkön” zajlott le, olykor még a földek nagyobb tábláit is felosztották, hogy az egyikbe őszt, a másikba tavaszt vessenek, és ismét egy harmadik táblát ugarként legeltessenek. Mindazonáltal a nyílt mezők peremén mindig volt néhány erdei tisztás, amit meg lehetett művelni. A középkori szabályozás tehát nem maradt örök életű. Annál is inkább, mert a családi művelésű kis parcellák termelése, a műveléskényszer és a kollektív ellenőrzés alá nem eső birtoktestek gazdálkodása jövedelmezőbbnek bizonyult, mint a nyílt mezőké, és ez eldöntötte, hogyan haladjanak tovább. Fontos, hogy a családi parcellákon (amilyeneket a földesúr is szívesen műveltetett meg saját cselédségével, nem is egyszer a közlegelőkből kerítve el) igyekeztek olyan kultúrát előállítani, amelynek szaporulata haszonnal értékesíthető. A majorgazdaság rendszere tehát jótékonyan hatott a kultúrák fajtatisztaságára, s elősegítette a vegyes gazdaság ősrégi hagyományainak felszámolását.

Mindazonáltal ez az egész folyamat nagyon vontatottan haladt előre. Majd másfél évezred kellett ahhoz, hogy mindhárom formáció meghaladja egymást, miközben itt-ott még mindig felismerhető volt a múlt hagyatéka, az új nem váltotta fel a régit. Ami a növényeket illeti, bevezették a vetésforgót. Ezzel a talajerő-gazdálkodás új korszaka kezdődött el. A nyomásos művelés (őszi + tavaszi + ugar) helyett legalább négyféle kultúrnövényt termesztettek (pl. Norfolk-i-négyes), de voltak más kombinációk is. A dolog lényege az, hogy a termőterületet minden évben megművelték és bevetették, áttértek az örökszántó rendszerre, s ezzel megszűnt az ugar meg a parlag. A 17–19. század agrártörténete ennek a folyamatnak a jegyében zajlott le az Alpoktól északra.

A szántóművelés és a gabonatermesztés konzervatívizmusa

A gabonatermesztés, melynek meg kellett oldania Európa csaknem minden részében az élelmezés és bizonyos mértékig a takarmányozás gondjait, voltaképp nagyon csekély sikerekkel kecsegtette a termesztőket. A „sötét középkor” földesúri gazdaságának adatai valamelyest tájékoztatnak a terméseredményekről. Később az adórajstromok adatszolgáltatásai nyomán tárul elénk az a nagyon lassú és szívós igyekezet, amellyel valamit sikerült javítani a hozamokon. A hatékonyabb agrotechnikának és a nemesítők – ma még kiderítetlen – fáradozásainak egyaránt szerepe volt ebben.

Az ezredforduló táján Atlanti-Európa legjobb földesúri gazdaságaiban is csak az elvetett mag két-háromszorosát takarították be, s egészen kivételesen ritka esetben aratták le a XIII. században az elvetett mag négyszeresét. Az esetek többségében a parasztok elmaradtak még ettől az átlagtól is, be kellett érniük kétszeres hozammal, kivételesen jó termés esetén háromszorossal. A XIV. század nyugati teljesítményei határozott emelkedést mutatnak, különösen az egyházak önkezelésű gazdaságaiban. A falvakban négy-öttszörös termésre lehetett már számítani, a majorokban pedig ennek két-háromszorosára is.⁵

5. *Slicher van Bath*, 1963/a: 54. skk.; *Slicher van Bath*, 1963/b: 30–41.

A gabonaneműek hozamainak alakulása a XIII–XVIII. századi Európában⁶

A szakasz átlaghozam	3,0–3,7		
I. csoport (Anglia)		1200–1249	3,7
II. csoport (Franciaország)		1200 előtt	3,0
B szakasz átlaghozam	4,1–4,7		
I. csoport (Anglia)		1250–1499	4,7
II. csoport (Franciaország)		1300–1499	4,3
III. csoport (Németország, Skandinávia)		1500–1699	4,2
IV. csoport (Kelet-Európa)		1550–1820	4,1
C szakasz átlaghozam	6,3–7,0		
I. csoport (Anglia, Németalföld)		1500–1699	7,0
II. csoport (Franciaország, Spanyolország, Olaszország)		1500–1820	6,3
III. csoport (Németország, Skandinávia)		1700–1820	6,4
D szakasz átlaghozam	10,8 felett		
I. csoport (Anglia, Írország, Belgium, Hollandia)		1750–1820	10,6

Végeredményben ez a kettősség konzerválódott, és a rákövetkező századokban is mindenütt kimutatható Európában a nagybirtok üzemeinek gazdasági fölénye a parasztok gazdaságaival szemben. Talán csak Hollandia kivételével és a fejlődésnek az ott (XVI–XVII. században) előállt intenzív útjához hasonló változata állítható párhuzamba a holland példával, de ez Európának csak néhány urbanizáltabb vidékén tapasztalható. Ezek tehát elszigetelt esetek és noha tizenkét-tizenötösörös hozamok sem mennek ritkaságszámba, a parasztok igyekezetéből mindössze a három-négyszeres termésmennyiségre futotta csaknem mindenütt még a XVIII–XIX. századi Kelet-Európában.

A tradicionális teljesítményű területeken tehát az imént leírt biztonságos megoldásokra törekedett a szántógazdaság. Csaknem mindenütt megelégedtek azzal, hogy a barázdát szántó eke fogatolását ökrökkel oldják meg és sehol sem támadt igényük a takarmánygazdálkodásra. Bár nagyon valószínű, hogy a háromnyomásos rendszer, ami a karoling kori földesúri gazdaságokban tűnt fel először az Alpoktól északra húzódó tájakon, lehetővé tette a zab termesztését és ezzel biztosította a lótartás abraktakarmányát. (Enélkül nem vitézkedett a lovag, nem szállított árut a kereskedő, és a kedvezőtlen talajadottságú Északnyugat-Európában nem szántott a paraszt.)

Jellemző példa erre Észak-Franciaországból a királyi birtokok összeírása nyomán kibontakozó kép 810-ben.⁷

	Annappes Lille közelében	Vity Douai	Cysoing Lille	Somain Douai-tól keletre
Az összes birtokterület (erdővel és parlaggal)	2850	1855	1867	1360
Hozam (52 vagy 63 liter)				
Tönköly	2040	1080	360	372
Búza	160	–	–	–
Rozs	196	–	260	–
Árpa	2900	1900	750	1200
Zab	430	–	400	–
Bab	1	–	–	–
Borsó	12	–	–	–

6. *Slicher van Bath*, 1963/b: 16.

7. *Slicher van Bath*, 1963/a: 66.

A vetésszerkezet lényegesen módosult néhány évszázad múlva, miként ezt a XIII–XV. századi angliai példák illusztrálják.⁸

Birtok	Év	Összes terület ha-ban	Hányad				Hüvelyesek, bükköny	Egyéb
			Búza	Árpa	Zab	Rozs		
Winchester	1200	1392	39,4	14,8	45,3	–	–	–
–	1449	447	42,0	28,0	30,0	–	–	–
Westerham	(1297–1302)	48 ⁺	36,0	–	40,0	9,6	0,6	13,8
–	1345–50	48 ⁺	37,5	–	36,0	9,0	10,0	7,5
Merton College	1333/4	506	42,2	22,0	26,0	4,2	5,6	–
–	1335/6	522	38,8	26,7	20,8	3,4	9,1	1,2
Sherborn Manor	1425/6	160–180	40,6	41,5	12,9	–	5,0	–
–	1435/6	–	34,2	50,5	9,9	–	5,4	–
–	1445/6	–	25,5	70,5	4,0	–	–	–
–	1452/3	–	20,0	66,7	10,0	–	3,3	–
–	1462/3	–	29,1	59,1	11,8	–	–	–

Végeredményben a hozamok lassan emelkedtek és bővült a vetésszerkezet is, holott egyidejűleg mind kevesebb föld maradt vetetlen. Tulajdonképpen az igazi változás a talajok táperejének célszerű felhasználásán múlott, a folyamatos művelésen, ami ugyan sokáig nélkülözötte a trágyázást, de mégsem zsarolta ki a termőtereket.

Ez a gazdálkodási rendszer jellegzetesen európai teljesítmény volt és híven tükrözte azokat a változásokat, amelyek az Alpoktól északra végbementek a középkorban. A parasztok azonban éhínségek nélkül csak az ipari forradalom óta boldogulnak földjükön. A bajok abból adódtak, hogy ez a gazdálkodási rendszer nagyon konzervatív volt, a természettől függött minden és az új lassan terjedt kelet felé, csak Amerika felfedezésének idején érte el Kelet-Európa földrajzi határát.

Eredendő nehézsége valószínűleg abban rejlett, hogy a gabonaféléken kívül úgyis szólván mást nem is termeltek benne. A szarvasmarhákat főleg vonóállatnak tartották és tejet alig nyertek tőlük – megfelelő takarmányozás hiányában. (Ezzel egyszersmind elodázták az istállózat és a trágyatermelést.) Húsáért sertéseket neveltek, ezek azonban az erdőkben nőttek fel. Végül tenyésztettek lovakat is, de ezeket a jószágokat már takarmányozniuk is kellett. Szinte luxuszámba mentek: utazni lehetett rajtuk vagy harcolni. (Ennek lehetőségével a középkor földesurai szívesen éltek, még akkor is, ha nélkülözniük kellett a hön szeretett háborút.) A lovakat csak jelentős takarmánykészletek birtokában foghatták hámba, előbb a fuvarosok, majd a szántó-vető parasztok. De a ló nem javította trágyájával a földeket és abraktakarmányt kívánt. A zabot nem szívesen ették meg mindenütt az emberek, noha jelentős részt foglalt el a vetésterületből.

Ebből következően a kontinentális Európában folytatott gazdálkodás egyrészt nagyarányú beruházásokat igényelt (ezt eleve csak a földesurak valósíthatták meg majorjaikban), másrészt rendkívül munkaigényes volt. Minthogy a falvakban mindkét tekintetben hiányok mutatkoztak, a parasztok gazdálkodására a biztonságosságra törekvés említett tényei nyomták rá bélyegüket. Ebben a helyzetben nehéz meghatározni a fejlődés ismérveit. A jobb termés, amit a hozamok rendkívül lassú emelkedése legalább olyan mértékben támasztott alá, mint ahogyan véletlenszerűen lehetővé tett a

8. *Slicher van Bath*, 1963/a: 171.

kedvező időjárás, a legfőbb eredménye ennek a mechanizmusnak, de részleteiben – megfelelő botanikai tények és elemzésük hiányában – egyelőre még felderítetlen marad.

Egészen bizonyos: ebben a homályos ügyben megkülönböztetett fontosságot kell tulajdonítani annak, hogy milyen beosztásban művelik a földeket. A kora középkorban még két részre osztották a termőterületet: az egyiket téli vagy tavaszi búzát vetettek, míg a másik felét pihenni hagyták és – főleg a földesurak – azon voltak, hogy a parasztok kiirtsák a gyomokat is. Ettől a gyakorlattól a karoling korban kezdtek eltérni egyes földesúri gazdaságokban, midőn bevezették a háromnyomásos rendszert. Itt a föld egyik részét téli búzával vetették, a másikat tavaszi vetésű gabonafélének szánták (búzának vagy árpának, később zabnak) és a harmadik parcellát pihenni hagyták. Annak ellenére, hogy ezzel a módszerrel már hat év alatt négyszer lehetett aratni egy-egy parcellán (szemben a kétnyomásos művelésmódban szokásos háromszori aratással), a gazdálkodás új módja nagyon lassan terjedt. Bár a Rajna és Szajna közén, ahol először alkalmazták, még a középkorban is akadt sok olyan falu, ahol nem tértek át a háromnyomásos rendszerre, de a Loire-től északra fekvő területeken mind több nagybirtok vezette be, s innen átterjedt Belgiumba, Hollandiába, Angliába, másfelől Németországba és Dániába. Csehország és Magyarország területén a XII–XIII. században még csak kolostorok és más önkéntesű földesúri gazdaságok földjén dolgoztak ily módon, később azonban, a XIV–XV. században néhány faluba is bevezették. A kelet-európai tájakon csak jelentős késéssel került sor alkalmazására, a kolostorok elszórt középkor végi kísérletei után a XVII–XVIII. században tapasztalható nagyobb lendület, de ez sem alakította át mindenütt a falvak határát. Az egész szervezet nehézségét jól mutatja az a tény, hogy a háromnyomásos rendszer sose jutott el Nyugat-Angliába, Észak-Skandináviába vagy Dél-Franciaországba.⁹

Nagyon valószínű, hogy ennek okait nemcsak az éghajlatban kell keresni. Kétségtelenül hátráltatta az egész folyamat előrehaladását csaknem mindenütt az a tény, hogy majdnem mindig találtak még kiirtható erdőt és olyan tartalék földet, amire kiterjeszthették a gazdálkodást és elhalaszthatták az intenzív gazdálkodás bevezetését. Közép-Európában, Észak-Franciaországban és Angliában nagyon sok erdőt irtottak ki. Az újonnan elfoglalt földekre eleve megszabott feltételek közé telepítették a parasztokat. Am annak ellenére, hogy a falvak többsége tervszerű módon jött létre, a gazdálkodás módszereiben még nem alkalmaztak optimális megoldásokat, inkább olyanokat, amelyek aránylag kevés munkaráfordítást kívánnak. A technológiai haladást tehát a racionális munkaszervezés, végeredményben a parasztszalad munkaerőhiányának tényei támasztották alá.

A faluszervezetben összefogott parasztok kollektív teljesítményei intenzívebb talajművelést biztosítottak és lerövidítették a betakarításra fordított időt, annak ellenére, hogy gazdaságoként aránylag kisebb állatszámot és eszközközlést igényeltek, mint a feudális falu előtti szabadparaszti gazdálkodás.

9. *Grand-Delatouche*, 1950: 269–90.; *Bloch*, 1952²: 26–34.; *Kirbis*, 1952.; *Orwin*, 1954.; *Schröder-Lembke*, 1954: 123–33.; *Mortensen*, 1950: 17–36.; *Abel*, 1962: 16–19., 34–39., 70–76., 199–202.; *Withe*, 1962: 69–72.; *Duby*, 1962/I: 57–85., 170–202.; *Abel*, 1966: 161–82.; *Duby*, 1966: 267–84.; *Schröder-Lembke*, 1966: 285–305.; *Confino*, 1969.; *Lambert*, 1971: 19–72.; *Wailles*, 1972: 154–79.; *Baker-Bullin*, 1973.; *Steinbach*, 1974: 42–65.; *Hoffmann*, 1975: 23–72.; *Clouth*, 1977: 413–87.; *Bradley*, 1978: 265–80.; *Derville*, 1978: 1–10.; *Dodgshon*, 1978: 49–63.; *Ennen-Janssen*, 1979: 152–54., 168–78.; *Smith*, 1979: 117–97.; *Bentzien*, 1980: 21–22., 61–65., 94., 144.; *Dodgshon*, 1980: 43–79.; *Irsigler*, 1982: 173–95.; *Irsigler*, 1983/a: 216–33.; *Irsigler*, 1983/b/I: 295–311.; *Krenzlin*, 1983: 206–89.; *Sereno*, 1983: 307–16.; *Bullin*, 1987: 87–103.; *Matzat*, 1987: 129–36.

A lombohullató erdők övében a X–XV. század között bekövetkezett változások eredményeként (amelyek nagyon kevés technikai újítást kényszerítettek ki), csaknem mindenütt kétszeresére nőttek a hozamok. Ezzel a gabonatermesztés el is érte azokat a határokat, amiken túl már nem léphetnek át, ha az emberek ragaszkodnak a hagyományos termelési feltételekhez. Ragaszkodtak!

A gazdaság krízise tehát nagyon széles területen bontakozott ki Nyugat-Európában a XIII–XV. században és később fokozatosan tolódott keleti irányba. Az éhínség, a parasztlázadás voltaképpen a már megmerevedett régi termelési rend csődjét és alkalmatlanságát bizonyította. A gazdálkodás fejlődésképtelensége volt a legfőbb oka, hogy Északnyugat-Európában újra megjelent az éhínség, stagnált a mezőgazdaság, a parasztok pedig – a növekvő adók elől – kedvezőbb ajánlatokkal kecsegtető földesurakhoz menekültek vagy a városokba igyekeztek. De a termelés bajait a munkaerő fluktuációjával aligha lehetett orvosolni.¹⁰

A megoldást a termelés egész rendszerének átalakítása adta. Ez még a középkorban kezdődött el az iparosodott körzetekben az addig is termesztett kultúrák arányainak jelentős mértékű megváltoztatásával, részben pedig azoknak az új növényeknek a bevezetésével, amelyek a távoli földrészek, elsősorban Amerika felfedezése révén kerültek kontinensünkre és nagyobb termőképességükkel fedezték az itt jócskán megnövekedett szükségleteket.

A hagyományos gazdálkodás és az új kultúrák

Az Alpoktól északra húzódó területek gazdálkodása meglehetősen sok részletében különbözik a dél-európaiktól vagy az elő-ázsiaitól. A közgondolkodás és a tudományos fogalomhasználat közkeletű módon ezt szokta többnyire „sajátosan európai” gazdálkodásnak tekinteni. A legtöbb falu itt arról volt nevezetes, hogy határában aránylag sokféle növényt termesztettek és egyidejűleg az állatokból is több faj egyedét nevelték. Ez az elsősorban szántóföldekre telepített gazdálkodás nélkülözötte mindenütt az öntözőműveket és hozamait is mérsékelte a száraz gazdálkodás lehetőségei. Döntően legeltetéssel fenntartott állattartás biztosította működését egészen a XII–XIII. századi nagy gazdasági fellendülésig. A szántóföldi növénytermesztés csak a középkori jobbágyfaluban vette át vezető szerepét a népesség élelmiszer-ellátásában, döntő szerephez pedig csak a 16. században jutott. A szántógazdaságban tehát – a modern idők előtt – semmiféle szakosodás nem ment végbe. A kertgazdaság jelentősége alárendelt volt, ennél fogva minden igyekezet arra irányult, hogy a szántóföldeket miként lehet egyrészt többféle gabona termesztésére felhasználni, másrészt e területeken hogyan tudnak állatokat legeltetni a vegetációs ciklusok szüneteiben.

Az a vegyes gazdaság, amit ennek az övezetnek legsajátosabb teljesítményeként tartunk számon, jóval kevesebb növénykultúrát termesztett, mint a mediterrán agrikulúra, de ezek (a szántóföldek kalászosai: a búza, az árpa, a rozs, a zab és a konyhakertek régi kultúrái: a hüvelyesek és a zöldségfélék) együttesen mind megtalálhatók voltak valamennyi családi gazdaságban, úgyszólván a prehisztóriától csaknem a modern időkig. A kontinentális övezetben lényegesen kisebb szerepet játszottak a gyümölcskultúrák, és eltekintve a szőlő néhány közép-európai urbanizált övezetben a középkorban bekövetkezett térhódításától, a gazdálkodásban az a szakosodás, ami délen az antik piacok hatására átalakította a mezőgazdaságot, úgyszólván teljesen ismeretlen maradt.

10. *Slicher van Bath*, 1963/a: 160–70.; *Abel*, 1966: 55–96.; *Braudel*, 1967: 78–133.; *Abel*, 1974: 70–98.; *Bois*, 1976: passim.; *Wolff*, é. n.: 15–94.

Az Alpoktól északra tehát nem határolódtak el egymástól az agrártájak nagy regionális övezetei, s a fejlődés útvonala alkalmasint nem a táji szakosodás tartományaiba vezetett, hanem egy-egy település határának intenzívebb kihasználását eredményezte.

Az Alpoktól északra a prehisztória óta ismerték ugyan a szarvasmarhát és a sertést, de alig tartottak – megfelelő legelő hiányában – juhot, kecskét, és a lovat is tulajdonképpen csak a középkorban sikerült a termelés szolgálatába állítaniuk. A dél-európai gyakorlattól eltérően ez az ágazat mindenütt szoros kapcsolatban maradt a földműveléssel; az állattenyésztés színtere a szántóföld és a vele szomszédos legelő maradt, s az állatok úgyszólván nem is hagyták el a falu határát (kivéve, ha a városi vágóhídra hajtották őket). Míg délen a vándorpásztorokodás a mélyen fekvő síkok és a hegyoldalak eltérő vegetációs ciklusaihoz igazodott és ezért eredendően nomád gazdaságot valósított meg; az erdőkből irtott szántók és elhagyott parlagok legelőin kifejezetten korlátozott az állatállomány mozgása. Környezeti adottságok szolgálnak magyarázattal arra, hogy a parasztok (akik az erdőből irtott tisztásokon elsősorban földet műveltek) miért panaszkodtak mindig a legelők hiánya miatt. A haszonállatok csaknem mindenütt erdőben, zombékos réteken keresték táplálékukat, egészen ritka volt, ha jóízű legelőre leltek, vagy szénát kaszáltak nekik. Lombardiában, Németalföldön, a Rajna alsó folyása mellékén kezdődött el a takarmánygazdálkodás és az állatok testméreteinek növekedése. A Pó-völgy lecsapolásával öntözött rétekhez jutottak, ahol a XV–XVII. században évente 5–6 alkalommal is kaszálhattak szénát.¹¹ De az Alpoktól északra majdnem mindenütt stagnált az állattartás. Itt egy évezreddel korábban még őserdő volt, úgyhogy a római és a középkori gazdálkodás még csaknem mindenütt alkalmazkodni volt kénytelen a természeti feltételekhez és nem is tudta meghaladni azokat. A klímaromlásra hidegtűrő növények természetesen válaszoltak, Északnyugat-Európában a középkorban gátakat emeltek a tengerár ellen és csaknem mindenütt megsokszorozták a gazdálkodó falvakat. A melegebb periódusokban a szőlő határát északabbra tolták már a római idők óta, ám a XIII. század után már csak importtal tudták fedezni szükségleteiket. Bár az alkalmazkodás kényszere diktálta teendőiket, ám ennek ellenére megindult a gazdaság penetrációja is, míltal hatékonyabb agrotechnikát terjesztettek el Nyugat- és Közép-Európa peremvidékein.¹² A középkori „agrárforradalom” (ahogyan gyakran emlegetik) legfőbb ismérve az volt, hogy több élömunkát fordítottak a gazdaságra. Mindez elsősorban a földesúri gazdaságok íratlan szabályai szerint és a kizsákmányolás fokozásával járt, de stabilizálta a gazdálkodás magasabb teljesítményeit és javította eltartóképességét. A fejlődés lendületét eleve fékezte, hogy a változások mindenütt egy önfogyasztó rendszer keretén belül következtek be, s ezért tulajdonképpen minden egyes újítást szinte falvanként újra fel kellett találni vagy legalábbis be kellett vezetni a gazdálkodás mechanizmusába.

De a mondott nehézségek ellenére az Alpoktól északra kifejlődött száraz gazdálkodásnak – a középkorban – voltak letagadhatatlan előnyei is. Az az igyekezet, ami rendet akart teremteni a vegyes gazdaságban, elkerülhetetlenül vezetett a termelés szabályozásához, a szántóföldeken alkalmazott nyomáskényszer bevezetéséhez és a vele kapcsolatos kollektív szorgalmak érvényesítéséhez. Elsősorban a Rajna és a Szajna között, továbbá Dél-Angliában már sok falu határában osztották fel a földeket őszi és tavaszi

11. *Cipolla*, 1950: 182–283.; *Cipolla*, 1959: 15. skk.; *Miani*, 1964: 569–88.; *May*, 1969/I: 234–62.; *Dowd*, 1978: 143–60.; *Jäger*, 1987: 129–36.; *Matzat*, 1987: 129–36.
12. *Mortensen*, 1958: 17–36.; *Jones*, 1966: 57–92.; *Fussel*, 1969: 1–8.; *Harris*, 1969: 133–42.; *Titov*, 1972: 24. skk.; *Wales*, 1972: 154–79.; *Mayhew*, 1973: 22. skk.; *Hoffmann*, 1975: 23–72.; *Clouth*, 1977: 184–94.; *Withe*, 1978/a: passim.; *Hoffmann*, 1979: 289–318.; *Smith*, 1979: 177–83., 388–90.; *Irsinger*, 1983/a: 214–33.; *Irsinger*, 1983/b: 295. skk.; *Greene*, 1986: 67–141.; *Hoffmann*, 1986: 368–78.

vetésű szántókra, sőt olyan dűlőkre is, amiket ugaron hagynak. Ezzel a XIII–XIV. században – mindenekelőtt a Rajnától nyugatra, Elzászban, Normandiában, Osnabrückben, Basse-Auvergne-ben, Lorraine-ban, Würtenbergben, Sussex-ben és Kentben stb. – mélyenható változásokon ment keresztül a gazdálkodás egész szervezete, s bizonyos mértékben alkalmazott technológiája is. Mivel a „nyílt mezők”, a dűlökké csoportosult parcellák művelését több élőmunka-ráfordítással tudták elvégezni, mint a szétszórt földek kultivációját, hatékonyabban dolgoztak, kevesebb megszakítással. A termelés új szervezete bizonyos mértékben egységesebbé tette nemcsak a kultúrák művelését, hanem – botanikailag – magukat a kultúrákat is. Jóllehet a racionalizáltabb gazdálkodás és a növekvő munkaráfordítás nyomán előállított élelmiszer-mennyiség alátámasztotta a demográfiai fellendülést, a rendszernek megvoltak a korlátai is. A termelésre még mindig a kollektív szabályozás nyomta rá bélyegét, ami egyáltalában nem kedvezett a gazdaság- és háztartásvezetés rugalmasságának, esetleges alkalmazkodóképessége kifejlődésének, annak, hogy a piac követelményei szerint alakítsa termelési szerkezetét.

Erre voltaképpen csak az individuális gazdálkodás volt képes, a földesúr elkerített majorja és azok a parasztgazdaságok, amelyek, ha tagosították a falu határában a szántóföldeket, függetleníteni tudták magukat a közösségi gazdálkodás termelési köttöségeitől. Az új termelési szervezet azonban nagyon nehezen született meg. A földesúr majorja, amit rendszerint valamilyen közlegelőből kerítettek el, noha számos panaszra adott okot, eleinte még nem veszélyeztette a kollektív gazdálkodásban részt vevők érdekeit. Előnye viszont abban rejlett, hogy a nyílt mezőkön folyó gazdálkodástól függetleníthette magát a birtokos. Azokban a zűrzavaros századokban, amikor a munkaerő – jobb kondíciók reményében – elhagyta faluját és idegen földesurakhoz, idegen vidékre távozott, tehát a XIII–XV. században már megkezdődött Atlanti-Európa falvaiban a határ tagosítása, s a földek egy tagban való kimérése tovább is folyt a XVI–XVIII. század alatt. Hollandiában, Brabantban vagy Rajna-Westfáliában, Közép-Angliában, ahol kisméretű, csupán néhány gazdaságból álló falvak voltak, ez az átalakulás aránylag gyorsabban ment végbe, mint azokon a vidékeken, ahol a középkor vég nagyra duzzadt falusi agglomerációi eleve határt szabtak a rendezésnek.

Ezekben a gazdaságokban még a korábbi „nyílt mezők” termelési vívmányait is sikerrel lehetett alkalmazni. Csaknem mindenütt szívesen tartottak példálui lovat, mint-hogy a vetésszerkezetbe beiktathatták a zabot és az átlagosnál több árpát vetettek – takarmányozás céljára. Ennek viszont előnyös következményei mutatkoztak meg a fuvarozásban, az áruszállításban, másrészt csaknem valamennyi mezőgazdasági munkában. A takarmánygazdálkodás, a lótartás, az istállók igénybevétele, s mindenekelőtt a fuvarozás hovatovább arra az útra terelte a parasztokat, ami a városba visz. Ez az új rend tehát rászoktatta őket arra, hogy termékeiket a városi piacra szállítsák és ott értékesítsék.

A megoldás merőben különbözött mindattól, ami a Földközi-tenger mellékén szokásos volt az ókorban és délen helyenként még később sem ment ki a divatból. A Balkánon például még a múlt században is a legtöbb parasztot a felvásárló kereskedő uzsorázta ki, mivel a kereskedő és nem a paraszt értékesítette a mezőgazdasági termékeket a piacokon. Ezzel szemben a középkor alkonyán városi piacra igyekvő paraszt maga árulta gabonáját vagy még gyakrabban tejgazdaságának termékeit (vaját, sajtot stb.), s nagyon gyakran olyan háziipari készítményeket (főleg textíliákat), amiket a mezőgazdaság holt idényében a család le nem kötött, elsősorban női munkaereje állított elő.

Ezzel a vázlatosan érzékeltetett átalakulással az Alpoktól északra húzódó tájak gazdálkodásában egészen alapvető fordulat ment végbe. Javultak a hozamok és növekedett az eltartóképesség. A nyílt mezőkön gazdálkodó parasztnak népesedési görbéje

is emelkedett. Jóllehet a piacokért vívott küzdelem nemcsak a parasztokat állította szembe a majorok tulajdonosaival és általában a földesurakkal, de a parasztok egyes rétegei között is ellentéteket támasztott, a parasztok közül sokan szakadtak ki a kollektívizmus kötöttségeiből, kockázatot vállaltak és letagadhatatlanul többet dolgoztak, mint őseik. A középkor alkonyán voltak körzetek kontinensünkön (elsősorban mélyen fekvő alföldek Itáliában és az atlanti Európában), ahol már felszámolták az ugart, majd ugyanitt két évszázad múlva a termőföld felén már nem termett gabona, helyét ipari és takarmánynövények foglalták el.

De még a hagyományos takarmánygazdaság is növelte a tehozamokat. Közép- és Észak-Olaszországban a középkor végén már árucikk lett a parmezán sajt, Edam sajt-piacsa szintén ekkor lett híres és néhány emberöltő múltán a normandiai Camambert is márka lett.¹³

Ezzel szemben Dél-Európa megszenvedte a fókusz északra tolódását. Kalabria, Szicília még demográfiai értelemben is hanyatlott. Az Adriai-tenger partvidéke, a Liguriai-tenger öblének hegyvonulatai, a Lioni- és a Valenciai-öböl felett húzódó magaslatok gyér ligeteiket ekkor veszítették végleg el. Úgyszólván mindenütt csak kopár sziklák maradtak. A szociális helyzet is romlott, noha a kultúra városi befolyása délen mindenütt megerősödött. Ez teljesen új ideológiákat közvetített, jobbra polgári magatartásformákat kanonizált, de ez teljesen ellentétes irányú mozgás volt a munka kultúrájában tapasztaltakhoz képest, ahol végeredményben tovább konzerválódott a múlt.¹⁴ Az Alpoktól északra viszont, ahol a középkor megteremtette és általánossá tette a kollektív szolgalmak és a munkakooperációk faluközösségi szervezetét és azt a gazdasági teljesítményt, ami eleve a környezethez való igazodást tette legfőbb eredménnyé, átadta helyét az individuális gazdálkodásnak, mivel itt már a középkor alkonyán kezdett felbomlani a gazdálkodás régi szövete. A szakadásokból piaci stratégiákkal küszködő emberek emelkedtek ki, akik áruikkal, vagy ha ilyen nem volt, munkaerejükkel a városba igyekeztek.¹⁵

A kézműipar vidéki háttere – új gazdálkodási stratégiák – a parasztok új munkakultúrája

Amerika felfedezése óta meggyorsult a XIII. században lendületbe jutott városfejlődés; a polgárokat élelmezni kellett és ez teljesen másként zajlott le, mint az ókori városokban. A középkori városok többsége távol esett a tengertől, élelmiszer-ellátói

13. Festy, 1947: passim.; Cipolla, 1950: 182–203.; Miani, 1964: 569–88.; Titow, 1965: 86–102.; Abel, 1966²: 27–95.; Jones, 1966: 57–92.; Beckwict, 1967: 108–112.; Verhulst, 1968: 174–75.; Stouff, 1970: passim.; Titow, 1972: passim.; Wailes, 1972: 154–79.; Duby, 1973: 240–52.; Higounet, 1975: 171–76.; Hoffmann, 1975: 23–72.; Jones, 1975: 327–60.; Grass, 1980: 229–86.; Irsigler, 1983/b: 295–311.; Sereno, 1983: 307–16.; Langdon, 1986: passim.; Bulin, 1987: 87–103.

14. Emberger, 1930: 461–62., 705–21.; Mickwith, 1941/I: 323–43.; Darby, 1956: 186–88.; Cipolla, 1959: 256. skk.; Kayser, 1961: passim.; Judson, 1963/a: 898–99.; Judson, 1963/b: 287–89.; Herlihy, 1965: 225–44.; Klapisch-Zuber-Day, 1965: 419–59.; Abel, 1866²: 561–96.; Le Roy Ladurie, 1966: 223–30.; Grigg, 1974: 135–39.; Hoffmann, 1929: 289–318.; Smith, 1979: 4–10., 275–325.

főként parasztok voltak, mígnem az ókorban a majorok tulajdonosai, akik többnyire kereskedőből váltak földbirtokossá. A középkori arisztokrácia a pénzt kincsnek és nem tőkének hasznosította. A középkori városok jóval kisebbek voltak, mint ókori elődjeik, de összehasonlíthatatlanul nagyobb számban borították be a térképet. Lakóik egy része soha sem szakadt el a mezőgazdaságtól. Kertje, szőlője csaknem minden polgárnak volt, sokan ingatlanokba fektették tőkéjüket, ingatlanokkal spekuláltak és nem kis számban maguk is gazdálkodtak.

Emellett azonban kereskedtek és üzték az ipart. Fémeket dolgoztak fel, megmunkálták a fát, átalakították az agyagot kerámiának, mindenféle munkaeszközt és tartós használati cikket állítottak elő. Aztán számtalan – a mezőgazdaságban megtermelt – alapanyagot dolgoztak fel iparcikké. Takácsműhelyek működtek, tímárok készítették ki bőraruikat, a rostos növényeket textiliparban dolgozták fel. Ruházati iparágak egész sora működött kicsiny műhelyekben. Nyersanyagra és élelemre volt szükségük.

A technológiák java része már ismert volt. Ezek részint az ókor kézműveseinek üzemeiből, részint a középkori majorok iparcsarnokaiból hagyományozódtak át a céhek érdekvédelmével szabályozott műhelyekbe. A lényeges különbség abból adódott, hogy a céhes iparosoknak meg kellett vásárolniuk a nyersanyagot is és a munkaerőért (ha az idegen és nem családtag volt) jóval magasabb árat kellett fizetni, mint előképeiknek. Ennek ellenére jelentős ipari övezetek jöttek létre. A középkor végi Milánóban már vagy 15 000 textilipari munkás dolgozott, egy-egy flamand városban pedig két-három ezer takács stb. koncentráldott.

Bár a gazdálkodás súlya a szántóföldön volt, sőt a falusiak kalóriaszükségletét egyre inkább a gabonafogyasztással fedették, az állattartás haszna új lehetőségekkel kecsegtetett. Az istállóban tartott marha drága nyersanyagot, trágyát biztosított. Meg tudták javítani a földeket. A XVI–XVII. században Angliában, Franciaországban és Németországban ezért írtak olyan sokat a trágyázás hasznáról. A fejtegetésekből nyilvánvaló, hogy a kontinens egyharmadában a mezőgazdaság intenzív szakaszához érkezett. A gazdálkodók számára ebben a helyzetben már semmilyen lehetőség nem maradt, mint javítani a talaj termőképességét, növelni a hozamokat, hatékonyabb technológiát alkalmazva. Nem úgy, mint annak előtte, a középkorban történt, amikor új, szűzföldek kiterjesztve a művelést, megnagyobbították a kultivációt, de ezzel még sehol sem értek el magasabb hozamokat.¹⁶

A célszerűbb talajerő-gazdálkodás ugyanis végeredményben elvezet az okszerűbb vetésforgók bevezetéséhez. Ennek első lépései az urbanizált középkori övezetekből indulnak el, Észak- és Közép-Itáliából. A lucernát például – a német Konrad Heresbach szerint 1570-ben – főleg olaszok termesztik és latin szóval *medicanak* nevezik vagy *trifolionak*, de a franciák is ismerik, akik *grand trefle*-nek mondják. Mások – írja szerzőnk – közönségesen csak „szénának” ismerik vagy „burgundi szénának”, mivel hogy ezt Burgundiából hozták be északra. Németországban nemrégiben termesztik és neve „velscher Klee”. Ez a növény valamivel nagyobb növésű, mint amit a klasszikus római írók ismertetnek műveikben.

A legegyszerűbb megoldás az volt, hogy bevetették vele az ugart. Ezt már Itáliában is így tették és még inkább a XIV. századi Hollandiában, Flandriában és Brabantban.

16. Fussel, 1937: 96–116., 189–214.; Festy, 1947: passim.; Festy, 1950: passim.; Cipolla, 1950: 182–203.; Hoek, 1952: passim.; Gelder, 1953: passim.; Slicher van Bath, 1955: 169–203.; Fussel, 1959: 615–17.; Mingay, 1963: 123–33.; Miani, 1964: 569–88.; Chambers–Mingay, 1966.; La Roy Ladurie, 1966: 223–30.; Jones, 1968: 58–71.; Jones, 1970: 24–57.; Havinden, 1974: 104–34.; Vries, 1974: passim.; Jones, 1975: 327–60.; Vries, 1976: passim.; Mendels, 1984: 977–1008.; Tits–Dieuaidé, 1984: 590–610.; Butlin, 1987: 87–103.; Matzat, 1987: 129–36.; Rennes, 1987: 49–60.; Verhulst, é. n.: 89–100.

Később ugyanígy természetek karórépát is a német síkságon. Végeredményben valamennyi területen intenzívebb talajmunkával csökkentették a gyomosodást és több takarmányhoz jutva növelték a tehozamokat. Észak-Olaszországban lóherét kezdtek vetni ugyane célból és hasonló eredményre jutottak. Ugyanezekben a körzetekben a falvak határának egyik részén lent és kendert is természetek, amit ugyan eleinte sehol sem tudtak a vetésforgóba illeszteni, de a szokványos méreteknél jóval nagyobb területet foglaltak el, részben a legelők, részben a gabonaföldek rovására.

Egy másik módszer szerint (amit először Hollandiában alkalmaztak és innen vittek a XVII. századi Angliába) új vetésforgókat kísérleteztek ki. Például két évig gabonát természetek, majd egy évig ugaroltak, majd három éven át pázsitfűvetek vetettek vagy lóherét, miáltal sikerült meggátolni a hozamok zuhanását. Rájöttek ugyanis arra, hogy ezzel a vetésforgóval regenerálhatják a talaj nitrogénkészletét. Bár a módszer továbbra is a gabonatermesztést részesítette előnyben, és a takarmány csak alárendelt szerepet játszott benne, fontos vonása volt viszont az, hogy jóval több élőmunkát kívánt, mint a hagyományos paraszti gazdálkodás vagy a robotoló földesúri major. A termelés új szervezete jellegzetesen paraszti lelemény, tehát olyan vidékekről való, ahol egyrészt megszűnt a kollektív ellenőrzés a termelés felett, másrészt, ahol a városok élelmiszer-szükségletei serkentőleg hatottak a falusi gazdálkodásra. Másoldalról nézve a vidék és a mezőgazdaság a népesedés nyomásától alakult. Németalföldön a XVI. század elején már 100–125 fő/km² laksűrűségben éltek és minden második ember városlakó volt. Mindemellett az új rendszer nem egyszerűen a gabonatermesztés növelését célozta. Több takarmányhoz juttatta a gazdákat, mint korábban az erdő vagy a gyakran csak savanyú szénát adó rét, ráadásul még az ipar részére is sikerült téreiről nyersanyagot szállítani. Flandriában és Brabantban már a XIV. században ipari növényekkel egészítették ki a gabonatermesztést. Az ugarba lent vetettek, festő csülpenget vagy kendert, másutt komlót, olajat adó répamagot, esetleg arra törekedtek, hogy karórépa és lóhere termesztésével növeljék takarmánykészleteiket. Valamennyi esetben olyan vetésforgót alkalmaztak, ami jótékony hatást gyakorolt a gabona terméseredményeire. A flandriai városokban még a pöcegödörket is kimerték és a szállítmányokat szétterítették a földeken.

De a mezőgazdaság még így sem fedezte a szükségleteket. A Hanza-városok övezete volt a legnagyobb gabonafogyasztó, s nagyon korán behozatalra szorult. Amsterdam volt a kontinens legnagyobb gabonapiaca. Miután a helyi felhozatal kevésnek bizonyult, már a XV. század során és később búzát importáltak hajórakomány-számra a Keleti-tenger mellékéről meg a Baltikumból, sőt Angliából is.

Anglia, miközben gabonát exportált, behozatalra szorult (a XVIII. század óta Amerikából is!).

E változások mögött a gazdálkodás stratégiájának egészen új módja bontakozott ki, a piac követelményeihez igazodó farmeré, aki természetesen igyekezett szabadulni minden olyan kötöttségtől, ami a hagyományos gazdálkodás kollektív ellenőrzésének korlátai közé szorította vissza. Ebben igyekezetükben természetesen megint a földesurak bizonyultak elsősorban sikeresnek, akik – különösen Angliában – a leggátlástalanabb módszerekkel teremtették meg (főleg a XVII. században és azt követően) a jövedelmezőbb és racionálisabb gazdálkodás valamennyi feltételét. De a gazdálkodásnak is voltak új vonásai. A majorokban azon voltak, hogy megjavítsák a talaj termőképességét, ha már kimerítették a hagyományos módszerek adta lehetőségeket. Norfolkban, Suffolkban és Kentben a trágyázás, a vetésforgó, a meszezés és a márgázás segítségével – a XVII–XVIII. században – jóval annak előtte átalakították már a gazdálkodás egész rendszerét, hogy – a múlt században – azt tudományosan is eligazgassák. Ekkortájt, a kész helyzetben alapozták meg a talajkémia és néhány új művelési módszert is eredményesen próbáltak ki a gyakorlatban. Ezzel egyszersmind a műtrágya

bevonult a mezőgazdaság eszközkészletébe. A változás jelentősége mégsem ebben rejlett. A forradalom abból állt elő, hogy a mezőgazdaság hosszú fejlődése során először fordult elő, hogy a szerszámok, munkaeszközök, a hatékonyabb technológiák vagy a célszerűbb gazdálkodási módszerek alkalmazása helyett a talaj termőképességén az iparban előállított anyagokkal igyekeztek változtatni.

Hovatovább erre csaknem mindenütt szükség is volt Nyugat- és Közép-Európa falvaiban. A parasztek védekezése, hogy tudniillik a növekvő demográfiai nyomástól serkentve a szűzföldekre terjesszék ki a gazdálkodást, a jelek szerint a XVIII. századot követően már elérkezett lehetőségeink véges határához. Minthogy a jól bevált megoldástól már semmit sem lehetett remélni, az elmúlt kétszáz év alatt a mondott területeken csaknem mindenütt arra törekedtek, hogy a művelt területeket minél intenzívebben hasznosítva, megszüntessék az ugar és bevensenek minden talpalatnyi földet.

Hollandiában és Angliában kezdték a fehér marharéppal és folytatták a múlt század első felében Dániában, majd a század derekán és második felében csaknem egész Közép- és Nyugat-Európa valamennyi vidékén.¹⁷ Ebben a történelemben talán még ennél is nagyobb szerepet játszott a *cukorrépa*.

Ezt a növényt a XVIII. században nemesítették és a kontinentális zárlat után (amikor Európába nem tudtak importálni cukornádat vagy abból főzött cukorsűrítményt) új édességforráshoz jutottak. A mediterrán területektől eltekintve egész Európa eddig mázzal édesítette ételeit, a nádcukor tehát a XVII. században már sokfelé kezdte felváltani a hagyományos édesítőszert. A répacukor mégis újabb fejezet a történelemben. Németországban, Észak-Franciaországban és Sziléziában jelentős cukorrépa-termesztő övezetek alakultak ki és a legtöbb helyen a parasztek nagyon rövid idő alatt meggazdagodtak konjunktúráján. A cukorrépa ipari feldolgozása azonban jelentős beruházásokat tett szükségessé. Cukorgyárak építéséhez csak nagybirtokosok és bankemberek rendelkeztek tőkével. A cukorgyártás következképpen csak kivételesen (pl. Németország néhány tartományában) vált paraszti vagy falusi hagyománnyá. A paraszti alternatívát gátolta az is, hogy a cukorrépa ipari feldolgozása monopólium volt – akár a dohány.

Az ugar felszámolására irányuló kísérletek harmadik csoportjába tartoznak azok a törekvések, amelyek a takarmányul felhasználható fűfélék nemesítését eredményezték. Ezek révén szüntették meg az Atlanti-Európa nagy részén a XIX. században a vetetlenül heverő földek látványát. Ezzel egyszersmind az állattenyésztés gazdasági növekedésének újabb korszakát indították el. A változás legkorábbi jelei a XVIII. századi Angliában és Hollandiában mutatkoztak.

Már a XIX. századi Nyugat-Európában sok tényezőtől lehetett arra következtetni, hogy a gazdálkodás szerkezetének átalakulása mögött az ipar termelőerejének emelkedése húzódik meg. A város – a műtrágyától kezdve a munkagépekig – új anyagokat és eszközöket juttatott a mezőgazdaságba, másfelől soha nem ismert méretű piacot jelentett a mezőgazdasági termelvények számára. Az átalakulás irányát jól érzékeltetik az állattenyésztés terén bekövetkezett változások is. Az eddig vegyes hasznosítású szarvasmarhát most már nem munkaerőként s alkalmilag kevés tejet adó jószágként tartották, hanem kizárólag teje és szaporulata miatt tenyésztették.¹⁸ Ezt azonban csak a növényi fehérjékben dús takarmányok termesztésével érheték el.

17. *Festy*, 1950: passim.; *Slicher van Bath*, 1955: 169–203.; *Slicher van Bath*, 1960: 130–33.; *Jones*, 1967: 37 skk.; *Thirsk*, 1967: 1–112.; *Fussel*, 1970: 268–80.; *Huntemann*, 1970: passim.; *Havinden*, 1974: 104–34.; *Vries*, 1974: passim.; *Vandenbroek*, 1975: 76–138., 290–367.; *Ennen-Janssen*, 1979: 221. skk.; *Dahlman*, 1980: 146–99.; *Sandgruber*, 1982/a: 134–45.; *Wagner*, 1984: 208. skk.; *Fischer*, 1985: 76–184.; *Jacobeit*, 1985: 42–50., 124–50.; *Butlin*, 1987: 87–103.; *Renes*, 1987: 49–60.

18. *Slicher van Bath*, 1963: 239–309.; *Grigg*, 1974: 164–71.; *Bentzien*, 1980: 141–235.

A véletlen vagy szándékos nemesítés és a művelésrendszer alapvető átalakítása ugyan forradalmi újításokat eredményezett, de a teljesítmény mégis lokális érvényű események sorozata a világ mezőgazdaság-történetében. Ezzel szemben a kukorica, a burgonya vagy a dohány európai meghonosítása és penetrációja – interkontinentális távlataival – teljesen új korszakot nyit agrikultúránk történetében.

Ezeket a kultúrákat hajósok és kereskedők révén ismerték meg Európában, terjedésük legrégebbi körzetei a kikötővárosok és a kereskedelmi útvonalak mentén húzódó övezetek. Távoli világrészek botanikai ritkaságai voltak ezek a növények és idővel – a szaporodó népesség szükségleteinek megoldatlan problémái nyomására – tömegfogyasztásba kerültek.

Az Alpoktól északra valamennyi gazdálkodó rétegre és fogyasztóra kiterjedő jelentőséggel a *burgonya* bírt, miután pótolni tudta a vetésszerkezet átalakulása révén csökkent gabona elveszett tápanyagait, sőt sokszorta nagyobb hozamaival felül is múlta Európában már évezredek óta termesztett magfélék terméserejét. A burgonya ugyan a XVI. században került be Amerikából kontinensünkre, de tömegesen csak a XVIII. század derekától termesztették. A burgonya európai útjának első szakaszát kétféle törekvés határozta meg. Egyrészt a növény meghonosításában nagy szerepet játszottak a botanikus kertek kertészei. Az új disznóvényt a XVI. század második felében és a XVII. század elején honosították meg és egy darabig hasznó reménye nélkül termesztették.

A másik irányt azok a természetők képviselik, akik egyáltalában nem törekedtek arra, hogy teljes mértékben különbözzenek az amerikai gyakorlattól. A burgonya termesztésének legrégebbi hagyományai Bolívia és Kolumbia, valamint Peru magasfennsíkjain alakultak ki. Kolumbiából 1536-ban expedíciójáról visszatérő Jimenez de Quesada kíséretében levő Juan de Castellanos adott hírt először erről a növényről és a gumókkal nemsokára megismertkedtek az európai botanikusok is. Az angol John Gerard herbáriuma tartalmazza először adatait az európai botanikai irodalomban (1597-ben), minthogy közel száz éven át kísérleteztek botanikus kertekben honosításával. Miután Leidenben, Monsban, Kasselben, Frankfurt am Mainban, Drezdában, Prágában, Boroszlóban, Bécsben, Ulmban stb. kialakították a szpora gumók kontinensünk ökológiai adottságaihoz alkalmazkodó vonásait, a XVII. században új kísérletekre kerülhetett sor: növelni akarták ugyanis a burgonya gumóinak számát. Ez kifejezetten a célszerű hasznosításra utaló törekvés. Ennek előtte csak Sevilla kórházának kertészetében értek el sikert (1573-ban), ahol ugyan fogyasztási célból termesztették, de széles körben itt mégsem terjedt el.

A botanikai ritkaság penetrációja tehát végeredményben tudományos kísérletek nyomán jutott el a szántóföldekre, de nem Hispániában, hanem azokon a vidékeken, ahol már nem volt mit ennie a lakosoknak. Angliában és a Skót-felföldön például 1756 után nagyon gyorsan terjedt a burgonya kultivációja, mivel itt rendkívüli ütemben növekedett a népesség és az élelmezést nem tudták fedezni az eddig ismert gabonafélékkel.

Angliában, Skóciában és Walesben a XVIII. század második felében iparosodó körzetekben terjedt el a burgonya. Ugyanitt 1770 és 1860 között, tehát gyakorlatilag addig, amíg Amerikából és Oroszországból nem importáltak kenyérnek valót, a gabonaárak soha nem ismert rekordokat értek el. Németországban (elsősorban az északnyugati övezetben) a XVIII. század utolsó harmadában terjedt kultivációja, vagyis akkor, amikor átalakultak a művelésrendszerek, mert már elfogytak a termelésbe még bevonható szűzföldek és a gabonatermés hozamait nem lehetett a kívánt mértékben növelni. Ennek az átalakulásnak egyes szakaszait jól érzékeltetik a hollandiai Klundert adatai.

Itt 1739 előtt még nem tartozott bele a rotációba a burgonya vetése és mindössze 0,65 ha-nyi területet foglalt le. Csak 1741-től tapasztaljuk a növekedést, amikor is a vetésterület megháromszorozódott és 1756-ra a kilencszerese lett a másfél évtizeddel korábbiak.

Németországban 1771–72 ínséges éve szolgáltatta a legtöbb okot arra, hogy a parasztok meg is fogadják azok tanácsait, akik korábban hasztalan sürgették természetének széles körű terjesztését. Kurmark adatai reprezentálják a történeteket.

Itt 1756-ban	5 200 tonnát termesztettek, majd
1773-ban	19 000 tonnát, végül
1801-ben	103 000 tonnát takarítottak be.

A növény – mint neve is mutatja – rendszertani hovatartozását vagy művelésigényét tekintve teljesen félreismert volt hosszú évtizedeken át. A „potato”, ahogyan az angolok nevezték (talán a Francis Drake és mások által meghonosított kifejezéssel) eltér a kontinensen szokásos elnevezésektől. Hollandiában (aardappel), Németországban (Erdapfel, Erdbirne, Grundbirne), Franciaországban (pomme de terre) meglehetősen egységes képzetekre utaló elnevezések terjedtek el.

A burgonya a múlt században ugarveteményként vonult be az egész Atlanti-Európa területén és Németországban a parasztgazdaságok tábláira. A legtöbb helyen fejlettebb rotációk kialakulását gyorsította meg és csak a Baltikumban, valamint Kelet-Európában tartott sokáig (csaknem mindenütt az I. világháború alatti évekig) a hagyományos nyomáskényszerbe beillesztett természetének konzervatív gyakorlata. Ezekben a módszereken szinte sehol sem változtattak, kivéve Írországot, hol egyes körzetekben az egyetlen élelmisznövény lett. Mivel itt még olyan vidékeken is termesztették, ahol korábban sohasem művelték a talajokat, a burgonyatermesztés technológiáját a kézimunka szerszámaival oldották meg (a földet ásták és ugyanígy ápolták a növényt), azaz úgyszólván semmit sem hasznosítottak a szántóföldi gabonatermesztés technológiáinak évezredes hagyományaiból. Kétségtelen, hogy a burgonya termesztésével kapcsolatos átalakulás legjobban Írország paraszti gazdálkodását érintette. Itt már a múlt század derekán a gazdaságok közel fele 1–5 acre területen ültetett burgonyát, amivel sikerült is elhárítaniuk az éhínséggel fenyegető katasztrófát.

A helyzet ettől alig különbözött a kontinensen. Klee, a jeles német agrártudós azt írta (1793-ban), hogy a „burgonyát meg lehet főzni, hámozni, sóval, maradék vajjal, peccsenyezsírral megpirítani, valamilyen mártással leönteni, vajban megsütni, tojással összekeverve és köménymaggal meghintve vajon megpirítani, a legfinomabb piskóta- vagy mandulatortát lehet vele készíteni, s még számtalan elkészítési módja lehetséges, pálinkát is lehet belőle főzni, lisztnek is jó, sőt kenyérhez önmagában vagy árpával keverve alkalmas.” Ezenfelül a burgonya „kedvelt elesége a szarvasmarhának, a birkának, a sertésnek, libának, a kacsának, a tyúkoknak és hasonlóknak”.

Bár felcsillant a remény: a burgonya teljes mértékben fedezi a hiányzó élelmiszer-mennyiségeket, az optimista jóslatok nem mindenütt váltak be. Írországban 1845–46-ban és 1848-ban burgonyavész (Phytophthora infestans) pusztított, nyomában pedig a tömeges éhínség sokakat arra kényszerített, hogy a biztos koplalás helyett válasszák a bizonytalan jövőt: hajóra szállva vitorlázzanak az Újvilágba. Az Egyesült Államokba 1846–50 között 873 264 ír bevándorló érkezett és 1851–60 között is csak ennél valamivel kevesebb (649 583 fő). A burgonyavésznek tehát jelentős szerepe lehetett a történetekben. Mindenesetre Atlanti-Európa e legendásan szegény országában 1841-ben még 8 175 000 lakost tartottak nyilván, de nem egészen két emberöltő múlva, 1911-ben már ennek csak a felét, 4 400 000 főt.

Németországban, ahol a tudomány, az uralkodók és a háborúk nyomán járó éhínségek együttesen szolgáltattak érveket ahhoz, hogy a gazdálkodók meggyőződjenek a

burgonya hasznosságáról, a XVIII. század utolsó harmadában a hegyvidékeken már csaknem mindenütt elvetették gumóit az ugarba.

Persze ezeket nemcsak emberi tápláléknak természetették. Hollandiában kezdetől fogva szeszt is főztek belőle vagy feletették a sertésekkel. A szász síkságon, Sziléziában, Mecklenburgban, Pomerániában és Poroszországban, ahol Közép-Európa legnagyobb burgonyatermesztő övezetei kialakultak a XVIII. század második felében, sok szeszfőzde is működött. Egyedül Poroszországban 23 000 ilyen üzem dolgozott 1831-ben. A változás elsősorban a majorokban érzékelhető, mivel ezekben a burgonya ipari feldolgozását is meg tudták oldani, a parasztok itt lassabban reagáltak a változásokra. A burgonyatermesztés terén elért sikerek arra ösztönözték a termesztőket, hogy mind nagyobb mennyiségben vessék olyan területeken, ahol a gabona gyengén termett. Westerwald, Soling és a Harz hegyi falvaiban a vetésterület 80–100%-át foglalta el a XIX. század elejére. Ezzel szemben a Fichtelgebirge, vagy Berlin környékén csak a vetésterület 25–30%-án termesztettek burgonyát. Legkevésbé a mély alföldeket hódította meg, itt 2–5%-nyi vetésterületet foglalt le. A XIX. század első felében csaknem minden területen tájfajták alakultak ki, tehát siker koronázta a nemesítők fáradozásait és megalapozta a burgonya további terjedésének feltételeit. Ezek a változások mind az innovációk körébe utalhatók. Valamennyien a parasztok aktív részvételét látszanak igazolni önfenntartásuk gondjainak és a piaci szállításoknak megoldásában.

Annak következtében, hogy Kelet-Európában (a cári Oroszországban és Lengyelországban) az ugargazdaság felszámolása megközelítőleg egy-másfél évszázadot késett a közép-európai fejlődés tényeihez mérten, a burgonyatermesztés fellendülése a XIX. század második felére és a XX. századra esett. A változások méreteit jól érzékelteti, hogy 1935-ben a világ burgonyatermesztésének 4/5 részét Európában takarították be, s ennek több, mint hatvan százaléka Kelet-Európában termett meg; Németország, Anglia és Írország, valamint Franciaország pedig az európai termésnek csak az 1/3-át biztosította már.¹⁹

A *kukorica* (*Zea mays*) viszont a portugálok hódításai révén jutott Európába és elsősorban a kontinens déli felén terjedt el. Amerikából érkezett Európába; más vélemények szerint viszont Indiából hozták be Nyugat- és Dél-Európába. Mindenesetre a portugálok elsők voltak meghonosításában. Az Ibériai-félszigeten természetették legkorábban és később innen Franciaországba is áttérjett. A XVI. század végére már ismerték Tirolban, Burgundiában és Franche-Comté területén, sőt a Balkán-félszigeten, valamint Erdélyben. Ebben az időben azonban még jobbra csak kuriózumnak tekintették. Az élelmezésben és a takarmányozásban játszott jelentős szerepe csak a XVIII. században alakult ki, s ez később csak növekedett az ipari forradalom előtti termelési szerkezet átalakulása következtében.

Ennek oka elsősorban nagy termőképességében rejlett. Azokon a vidékeken, ahol a XVIII. században elterjedt, korábban csak gabonaféléket termesztettek. A kalászosok legfeljebb ötször-tízszer annyi magot adtak az elvetetthez képest. A kukoricacsövek százszoros termése tehát sokszorosán felülmúlta a hagyományos kultúrákat. Dél-nyugat-Franciaországban a búzával váltakozva vetették az ugarba, tehát a kétnyomásos rendszer teljesítményeit sokszorozták meg penetrációja révén. Észak-Itáliában még

19. Roze, 1898: 162–79.; Febvre, 1940: 135–40.; Salaman, 1949.; Festy, 1950: 91–95.; Vooyo, 1954: 1–5.; Gray, 1955: 357–68.; Bergman, 1967: 391–407.; Vanderbroek, 1971.; Hauser, 1973: 95–104.; Teutenberg, 1975.; Vanderbroek, 1975: 235–89.; England, 1976: 144–48.; Piroette, 1976: passim.; Kleinschmidt, 1978: 208–27.; Teutenberg, 1979: 149–54.; Sandgruber, 1982/a: 145–53.; Sandgruber, 1982/b: 163. skk.; Marinval, 1986: 247. skk.

öntözést is alkalmaztak, ami jótékonyan befolyásolta egyébként is magas termőképességét.

Európában a kukorica termesztése végül is elérte a XX. században felismerhető határait. Közép-Franciaországon át halad és kettészeli Elzász-Lotaringiát, a déli német területeket, Csehországot, Dél-Lengyelországból egy kis darabot, végül Ukrajna északi övezetét határolja. Ettől északra csak zöldtakarmánynak termesztik, ami nem régebb a múlt századnál és a mintagazdaságok tudományos felismerései nyomán terjedt el. Dél-Európában főleg a lapályok kedveznek ennek a növénynek, de a dombvidékeken is jól terem (pl. Dél-Franciaországban vagy Spanyolországban stb.). Ezekben a körzetekben, továbbá Magyarországon és Romániában termesztik a kontinens kukoricatermesztésének 4/5 részét.

A kukorica legáltalánosabban használt nevét Kolombusz fia említi már naplójában, azt állítva, hogy Haiti szigetén és Kubában a „gabonának egy maize nevű nemét” művelik, „megszáritják, pörkölik és lisztet csinálnak belőle”.

Európában azonban a legkülönbözőbb neveken ismerték meg az Újvilág egyik hírnökét. Lorraine-ben *blé de Rhodes* lett a neve, tehát gabonának hitték. A kukorica származásának útvonalát illetően a Pireneusokban pontosabban ismerték a penetráció tényeit, mert itt *blé d'Espagne* a neve. Toszkánában is a déli eredet adott nevet: *szicíliai gabona* – mondták, Provanszban pedig *barbárok gabonájának* emlegették. Az olaszok viszont sokfelé *törökbúza*nak mondták. Az oroszok is a törökből átvett névvel illették (Кыкыза), míg a törökök maguk *román gabonáról* beszéltek, viszont Franche-Comté lakói szerint ... ez a növény a *turky*.

Számos nyelvben – miként a magyarban is – neve *kukorica* (illetve ennek alakváltozata) török közvetítésre vall, vagy ahogyan a magyar nyelvjárások egy részében nevezik: *törökbúza*. Másrészt ugyancsak az erdélyi magyar nyelvjárásokban és a románban *málé* (illetve ennek román eredetije), ami a kölest jelentette eredetileg, ezzel bizonyítva, hogy a kukorica kásanövény, továbbá, hogy a nagy termőképességű, igénytelen és rövid tenyészidejű magnövényt váltotta fel.

Ezek a nyelvi tények azonban még térhódításának első szakaszához tartoznak. Ekkor a kukoricát még kertekben művelték és sehol sem jelent meg a szántóföldeken. A gazdálkodásban betöltött igazi szerepe csak akkor bontakozott ki, amikor – miként Toulouse környékén a XVI. század vége óta megfigyelhető volt, majd az Atlanti-Európa déli övezetében a XVIII. század derekától fogva több helyütt is tapasztalták – a kukoricát ugarveteményként kezdték művelni. Ezekben a vidékeken emberek is fogyasztották, aminthogy a szarvasmarhának is adták téli takarmányul. Az a gyakorlat, hogy sertésekkel etessék fel, miként ez a XIX. század második felében Magyarországon széles méreteket öltött, Dél-Európa neolatín nyelvű népeinek gazdaságában tulajdonképpen sehol sem honosodott meg, mivel itt a sertéstartás nem jutott jelentősebb szerephez.

Viszont Észak-Olaszországban, ahol a középkor végi urbanizáció következményeként sűrűn lakott mezőgazdasági ellátóövezet jött létre, a kukorica aránylag gyorsan elfoglalta a helyét a termelés új szerkezetében. A XVI. század közepén még csak herbáriumokban őrizték a kukorica ritka példányait, de 1560 körül a Pó deltájában már elkezdődött a növény tömeges termesztése. 1571-ben a kukoricát Lombardiában már szőlőben-hosszában ismerték, szántóföldeken díszlett, és a parasztok polentát főztek belőle. A velencei kereskedők el is terjesztették ezt a növényt Görögországban, Cipruson és más szigeteken a Földközi-tenger medencéjének keleti részében, ahonnan görög kalmárok vitték tovább a magokat Törökországba meg a Balkán-félszigetre. Ezekben a területeken azonban a gazdálkodás aránylag fejletlen volt, a lakosság nagy része csak kerteket művelt vagy olyan kis szántóföldeket, ahol megőrizték az ekés gazdaság antik hagyományait. A kukorica itt tehát nem a vetésforgókba illeszkedett be, hanem a

csékély gabonatermést pótolta vagy váltotta fel sokszorta nagyobb hozamai révén. Másrészt Velence és mezőgazdasági háttérére, a Pó völgye északi irányba is terjesztette a kukoricát. Az olasz–svájci határövezetben a XVI–XVII. század fordulóján jelent meg a növény és innen vitték tovább Németországba, Ausztriába, sőt Magyarország nyugati, északi részébe is.²⁰

Hasonló példával szolgál a *dohány* európai pályafutása. Ez a növény szintén amerikai eredetű, Matthias de Lobel Herbariuma (1576) bizonyítja első ízben, hogy tudnak róla kontinensünkön. Bár európaiak kezdték termesztetni nagyobb tömegben, alkalmassá azonban nem Európában, hanem az angolok Virginiában. Európában állami és egyházi tiltások akadályozták terjedését (aminthogy előállítására még ma is mindenütt állami monopólium), de végül is a természet a XVII. századi Hollandiában – megtapasztalt jövedelmezősége révén – terjedni kezdett. Aztán a dohány kultivációja Utrecht körzetéből eljutott Belgiumba, majd később (a XVIII. században) Délnyugat-Németországba. De a dohány terjedésének volt egy déli útvonala is. A mediterrán területeken és főleg Elő-Ázsián át jutott el ez a növény a Balkánra, majd onnan a Duna alföldjére. Az utóbbi területeken majdnem mindenütt török eredetű névvel illetik (ilyen a „dohány” is), de nagyobb arányú kultivációja időben elmarad a kontinens nyugati sávjának teljesítményei mögött.

Az Alpoktól északra csaknem minden nyelven a *tabak* szóval jelölik a dohányt, ami eredetileg a nyugat-indiai Tobago-szigetről kapta nevét. (Bár ezt többen tagadják és amellett érvelnek, hogy a dohánylevél szívására szolgáló csövet, a nyugat-indiai bennszülött nyelven tobagonak nevezett alkalmatosságot vitték át az európai hajósok és kereskedők a számukra ismeretlen növényre.)

Lehet, hogy szintén a kereskedők, a hajósok és utóbb a katonák (mindháromból bőség volt a XVII. században) voltak a dohány tömegfogyasztásának legfőbb propagátorai. Bár eleinte majdnem mindenütt tiltották és legfeljebb gyógyászati hasznosítását engedték meg a narkotikumnak, ám a termesztésével és értékesítésével járó tetemes haszon végül felszabadította tilalmait. A XVIII. század végére már mindenütt polgárjogot nyert a vele való foglalatuskodás.

Végeredményben a XIX. században kialakultak jellegzetes termesztési körzetei, de a megoldást, hogy miként illesszék be a meglévő termelési rendszerekbe, már korábban kikísérletezték. A Balkánon például, ahol a legjobb minőségű dohányokat termesztik, tulajdonképpen a szétszórt parcellák kertkultúrája lett ez a növény, azaz bekapcsolták abba a régi termelési rendszerbe, mely a prehisztória mélyen fekvő rétegei óta húzódott a félszigeten. Ennek ellenkezőjét nyújtja Hollandia példája, ahol ugyan szintén sokfelé kertekben termesztették, de művelői már specializált kertészek voltak (hasonlók a virágkertészekhez vagy más olyan növény kultivátoraihoz, akik már nem élelmiszernövényeket állítottak elő kis gazdaságokban). A hollandok (főleg a tengerészek) már a XVIII. században a legnyíltabban pőfékeltek és bagóztak is, ami biztos piacot jelentett a kertészeknek. Később a XIX. század második felében az itt szerzett termelési szakismeretet tovább kamatoztatták a gyarmatokon. A Délkelet-Ázsiába és a szigetekre kitelepülő holland ültetvényesek nagyon rövid idő alatt felvirágoztatták a narkotikum tömeges termesztését.

Voltak viszont olyan területek is, ahol a dohány ugarveteményként illeszkedett be a szántóföldi kultivációba – miként ez Magyarországon is történt a XIX. század első felében. Ennek ellenére itt is az volt a leggyakoribb, ha speciális monokultúra lett, átmentve a kertművelés régi és sokszor megújuló hagyományait olyan gazdálkodási

20. Emberger, 1930: 461–62., 705–21.; Stoianovich, 1951: 190–93.; Slicher van Bath, 1963/a: 266–71.; Hemardinquer, 1973/I: 227–44.; Bonnet, 1983: 412–39.

rendszerrel valószínűsítva meg, amely már nagyon kevés szállal kötődött történelmi előzményéhez: az önellátáshoz.²¹

Ipari növények és az új művelési rendszer

Mindazonáltal a kontinensen termesztett növények összetételében és főleg a kultiváció módjában a változás visszafordíthatatlan folyamatai indultak meg. *Lent* például korábban (tulajdonképpen a neolitikum óta) csak csekély mennyiségben termesztettek, rendszerint beérték azzal, hogy a település határában egy kis kertet jelöljenek ki számára. A középkor alkonyán azonban Észak-Itáliában változtattak ezen az évezredes gyakorlaton. Egyiptomból, Észak-Afrikából és Dél-Olaszországból ekkortájt már meglehetősen sok gyapotot hoztak ugyan be a városi szövőműhelyek számára, de a lentermesztés olcsóbb konkurenciát ígért; a számítások be is váltak nemcsak Itáliában. A textilipar igényei Flandriában is átalakították a vetésszerkezetet, sőt arra ösztönözték ennek a középkor végi urbanizált övezetnek gazdaságát, hogy a Baltikumból importáljanak kenyérgabonát. Itt először a háromnyomásos művelésbe kényszerítették a len vetését, majd fejlettebb rendszereket alakítottak ki. A lényeg az, hogy a növény a kertből a szántóföldre került. Ez azonban kivételes teljesítménynek számított; a legtöbb európai parasztgazdaság még a XIX. század végén is, amikor az Európán kívüli termelés fedezte az importszükségletek zömét, még mindig makacsul ragaszkodott a len és a kenderföldekhez, tulajdonképpen a régi kertekhez. Egyáltalában nem valószínű, hogy a kertben még akkor is fenntartották a technológia régi hagyományait (például kézzel tépték, nyűtték a növényt, ahelyett, hogy valamilyen szerszámmal vágták volna), amikor a szántóföldek gazdálkodása már a modernizálódás jeleit mutatta.²²

A *festőnövények* (buzér, indigó, rezeda) jóllehet csak kis körzetekben változtatták meg a termesztett növények összetételét (mindenekelőtt Dél-Hollandiában, Dél-Németországban, tehát ott, ahol a textilipar eredményesen működött), szántóföldi kultúrákká váltak. A legrégebb nyomok a XIV. századba vezetnek, Flandriába és Zealandba, de később Brabant nyugati részén és Hollandia déli övezetében is terjedt ezeknek – az emberek és állatok által egyaránt el nem fogyasztható – kultúráknak termesztése. Franciaországban a Rhone-völgyben vált be a kultiváció (elsősorban buzérral termesztettek), Németországban pedig Szilézia volt a középpontja a mondott változásoknak. A XVIII–XIX. században Zierikzee lett a festőnövények legjelentősebb európai piac-központja. Hollandiában 1861–70 között az évi termelés már meghaladta a 7,5 millió kg-ot. Később azonban a tengeren túli termelés olcsóbbnak bizonyult és a kultiváció mindenütt gyors hanyatlásnak indult. Zealandban, ahol Hollandia legjelentősebb ipari növénytermesztő körzete alakult ki, a festő buzér helyét cukorrépa foglalta el.

Év	Zealand művelt területe (ha-ban kifejezve)	
	Festőbuzér	Cukorrépa
1870	2,185	2,541
1880	91	6,149

21. *Stahl*, 1927: 145–52.; *Croesen*, 1940: 1–59.; *Böse*, 1957: 35. skk.; *Takács*, 1964: 9–14.; *Thirsk*, 1974: 76–105.; *Vanderbroek*, 1975: 451–71.; *Roessingh*, 1978.; *Sandgruber*, 1985: 210–17.; *Trost-Trumler*, 1984: 26–181.

22. *Lindemans*, 1952/II: 214–46.; *Slicher van Bath*, 1963/a: 271.; *Noilhan*, 1965: 267–68.

Egy másik festőnövényt, az *indigót* eredetileg főleg Picardiában és Normandiában termesztették, a középkorban már exportáltak belőle Angliába, de ennek véget vetett a százéves háború. Ekkor Németországból importáltak az angolok, főleg Erfurt és Jülich környékéről. Másrészt Hollandiában és Észak-Itáliában is termesztettek belőle, sőt a középkor vége felé már jelentős termőközete alakult ki Toulouse, Albi és Montauban környékén. A XVII. században azonban ezeken a területeken majdnem mindeütt beszüntették a kultivációt, mivel a gyarmatokról importált festőanyagok jóval olcsóbbnak és használhatóbbnak bizonyultak.²³

A középkorban már termesztették a *repcét* (*Brassica rapa*), hogy belőle világító- és étolajat nyerjenek. Flandriában 1358 óta bizonyítható művelése; az olajat antwerpeni kereskedők is forgalmazták ez idő tájt. Valószínűleg Hollandiából származtak ide hagyományai, s az több feltevésnél, hogy a XVI. században Hollandia északi részéből terjedt ez a növény Flandria, Brabant, Artois és Picardia tájaira. A század második felében a Rajna-vidék, Közép-Németország, Schleswig-Holstein, Lauenburg és Mecklenburg parasztjai kedvelték meg. Kelet-Közép-Európában azonban a XIX. század derekáig csak elvétve lehetett találkozni művelésével, s a paraszti gazdaságok csak a század második felében kezdték – konjunktúrájának áldásait élvezve – nagyobb mennyiségben termeszteni.

Erre a célra Hollandiában (ahonnan már a XVI. században nagyobb mennyiséget exportáltak Angliába is) kezdték bevetni a poldereket. E sikereken felbuzdulva flamand és holland agronómusok később sokat írtak a növény kultivációjának előnyeiről és azokról a módszerekről, amiket eredetileg a parasztok kísérleteztek ki.²⁴

A *komló* szintén Hollandiából indult hódító útjára. Bár ennek a növénynek kultivációját már ismerték a karoling kori Európában, a komlóval főzött sör csak a középkorban lett holland specialitás és csak ekkor alakult ki termesztésének az a széles körű paraszti gyakorlata, ami jelentőségében meghaladta a korábbi idők kolostori próbálkozásait. Heusden, Alten, Barony (Breda közelében) voltak a holland komlótermesztés legrégebbi paraszti központjai. A XVI. században a módszerek és a növényt bevezették Flandriába és Angliába, ahol délen el is terjedt: Kent-ben, Essex-ben és Surrey-ben. Németországban a harmincéves háború korában lendült csak fel kultivációja. Végül is Közép-Európában a Cseh-medence és a frankok lakta tájak váltak a komlótermesztés jellegzetes közzeteivé.

A komlótermesztés jó példa arra nézve, hogy az új növények teljes mértékben megváltoztatják a vetésszerkezetet és a kultiváció szokványos módszereit. A komlót ugyanis nem vetik ugarba, ezt a kultúrát az ugar után, istállótrágyával megjavított földön termesztették, ahol sorrendben megelőzte a búzát, a legfontosabbnak tartott kenyérnövényt.²⁵

Takarmánygazdálkodás, tejtermelés a vegyes gazdaságokban

A tejtermelés, amely sajátos gazdasági ágazattá, sőt övezetté változtatta Európa egyes részeinek vegyes mezőgazdaságát, olyan jelentőségre tett szert, hogy napjainkban az Atlanti-Európa ipari civilizációja mezőgazdaságában termelt érték 1/5-ét teszi.

23. *Slicher van Bath*, 1963/a: 272–73.; *Kriedte–Medick–Schlumbohm*, 1977: 205. skk.

24. *Abel*, 1962: 208–11.; *Slicher van Bath*, 1963/a: 270–74.; *Vandenbroek*, 1975: 414–50.

25. *Mathias*, 1952: 249–57.; *Huntemann*, 1970: 148–97.; *Corran*, 1975.; *Sandgruber*, 1982: 181–92.; *Wiegelmann*, 1982: 149. skk.; *Wagner*, 1984: 27–135.; *Fischer*, 1985: 17. skk.; *Jacobeit*, 1985: 42–50., 124–50., 186–212.; *Plümer*, 1985/III: 303–14.; *Teutenberg–Wiegelmann*, 1986: 151. skk.

ki, s Svájcban ennél is többet, meghaladja a termelt értékek 1/3-át. Az intenzív tehenészet, a sajt- és vajkészítés tulajdonképpen a városokban és néhány nagybirtokon kezdődött el, ott, ahol jelentős takarmánykészlet, például sörtörköly állt rendelkezésre. Tulajdonképpen a hagyományos mezőgazdaság és a paraszti lét epilógusa a tejgazdaság, mert megvalósításához jelentős mennyiségű tőkére van szükség. A takarmánytermesztést mindenütt gépesíteni kell (ezt a XIX. század második felében kifundált találmányokkal oldották meg) és a tej fejését is a gépekre bízni. Egyszóval a mezőgazdasági termelés valamennyi munkaigényes folyamatát fel kell váltani iparszerű termelési módszerekkel.

A tejgazdaság legfőbb jellemvonása, hogy a szarvasmarhák koncentrált tartásán alapul. Talán ez az oka annak, hogy Dél-Európában sohasem fejlődtek ki a létrejöttéhez szükséges feltételek. Az antikvitásban a görögök és a rómaiak úgyszólván nem is ismerték a tej vagy a vaj fogyasztásának előnyeit, és a tapasztalatok szerint a mediterrán Európában ennek később is csak alárendelt maradt a jelentősége, mivel itt mindig a juh és a kecske volt a jellemző haszonállat, marhát pedig csak igazás céljára tartottak. De még az Alpoktól északra is vékonyan csordogált a szarvasmarha teje, egészen addig, amíg jelentősebb takarmánymennyiséghez nem jutott. A marhát itt is igavonóként tartották és ha kiöregedett, levágták, tejhaszna tehát minimális lehetett. A friss tejet a középkori Európában alig fogyasztották; nyaranta, amikor tejhez jutottak, sajtot és vajat készítettek belőle. Egyáltalában a mezőgazdaság növekedésének normális iránya mindenütt a gabonatermesztés kiterjesztését részesítette előnyben. Ezért a tejgazdaság fellendülése csak olyan területeken volt tapasztalható, ahol kedvezőtlenek a termelési adottságok, másrészt ahol a termék értékesítésének biztos piacai vannak, tehát a városok övezetében. Hollandiában például a poldereket tekintették olyan földeknek, ahová tejgazdaságokat telepíthetnek, Svájcban és az Alpokban pedig (ahol a völgyeket művelték) a magasabban fekvő hegyoldalakon termelt jó minőségű széna, ezt ettették fel. Ennek ellenére a piackörzetekben még mindig kevés volt az évi tejhozam, s valamit tenniük kellett a változás érdekében. A középkori Angliában például számítások szerint az 540–680 litert sem igen haladta meg egy-egy tehén átlagos hozama. A középkor végén azonban a helyzet kezdett megváltozni. A városi piacok szomszédságában a parasztok vajat és sajtot készítettek, egyelőre anélkül, hogy változtattak volna a takarmányozás módján vagy a több tejet adó fajtákkal cserélték volna le állományukat. Bár Olaszországban a pillangós virágú, fehérjedús takarmánynövények termesztésével már a XIV–XV. században elkezdődött egy új fejezet történetünkben, ám északabbra, az Alpokban, elsősorban Svájcban még évszázadok múlva, helyenként napjainkban is beérik azzal, hogy állataiknak szénát kaszálnak és a korábban hasznosítatlan hegyoldalak termését télen feletetik a jószággal. Északnyugat-Európában csaknem mindenütt a lótartás középkorban megszerzett – takarmányozással és az istállózással kapcsolatos – tapasztalatait hasznosították az elmúlt három évszázadban a marhák tejhozamának növelése érdekében. Ám még itt is csak egy kicsiny hatósugarú körben lehetett felhasználni a múlt értékeit. A városi piacoktól távol eső körzetek tanyáin – Dániától Alsó-Szászországig és Brandenburgig – beérték a vágóhídra hajtható marhák tartásával, amelyeket tudniillik aligha kellett takarmányozni. Hasonló volt a helyzet Ukrajna, Lengyelország, a mai Románia és a magyar Alföld lapályain nevelt gulyákkal: ezeket szintén lábön hajtották a közép-európai városok állatvásáraitra, hogy ott eladva taglózzák őket. A marhaexport úgyszólván semmiféle beruházást nem kívánt, az állat a legelőn, szabad ég alatt nőtt fel és csak a vágóhídra hajtva javították fel karámokban – telente – szénával, amikor természetes legelőt amúgy sem talált volna. Ezt még a középkorban szokták meg és úgyszólván az ipari forradalomig ragaszkodtak hozzá.

Mindazonáltal a középkor alkonyán a városok környékén és a városokat összekötő utak mentén a mezei szorgalom terén is lassú erjedésnek indult a gazdálkodás.

A természetes takarmányok növelték a testméreteket is, nemcsak a laktációt javították meg. Az Alpokban, ahol a fű valamennyi európai legelőnél több proteint tartalmaz, kifejezetten nagy testű kérődzők fejlődtek ki. A szarvasmarhák természetesen nemcsak testméreteikkel, de takarmányigényükkel is kiemelkednek a sorból. A hegyoldalakon viszont megtermett a széna és ezt végre valaki hasznosította is. Ámbár a történet kezdeteit egyelőre nem ismerjük még. Annyi bizonyos, hogy kolostorok és nemesi majorok után polgárok építettek tehenészeteket, hogy végül az elmúlt három évszázadban a parasztok is tömegesen bekapcsolódjanak ebbe a jövedelmező vállalkozásba. De az nem világos, hogy a piaci értékesítés lehetőségén túl mi készítette őket? Elképzelhető, hogy a XVI. század után, amikor beköszöntött a „kis jégkorszak”, azaz lehűlt az éghajlat és kevesebb lett a napsütés, a parasztok csak a mélyen fekvő völgyekben tudtak szántani és aratni. Felhagytak a hegyoldalak művelésével, de a kaszálók és a legelők között megtartották istállóikat. Lehet, hogy így volt, lehet, hogy nem. A részletek még egyáltalában nem világosak. Annyi azonban bizonyos, hogy az állattartás új módszerei sehol sem ismerhetők fel délen, a Földközi-tenger mellékén, ahol a gazdálkodás sohasem lépett ki az ókorban kialakított kereteiből, sőt ez utóbbiak a középkor alkonyától kezdve mindinkább össze is zsugorodtak.

Ahogy a gazdálkodás súlypontja áttevődött Északnyugat-Európába, a tejelő marhák tartásában meglehetősen tarka, változatos kép alakult ki. Angliában szinte grófságonként más eredményeket értek el. A Hanza-városok környékén működött a piacérdekű parasztgazdaság, de a német síkság mögöttes terein lecsapolatlan mocsarak, savanyú szénát termő fenyérek csaknem a modern időkig akadályozták a jövedelmező gazdálkodás kialakítását. Ez egyelőre abban mutatkozott meg, hogy a XVII–XVIII. században úgyszólván csak a gabona ára emelkedett, az állatok kelendősége nem nőtt a piacokon. Hollandiában, ahol a városi lakosság aránya magas volt ekkor, majdnem meghaladta a vidéken élők tömegét, lassan, ám feltartóztatlanul emelkedett a húsfogyasztás. A déli tartományokban 1750 körül már évi 15 kg körül lehetett fejenként, de egybeült 7–9,5 kg-ot nem haladta meg. A kása és a sör ekkoriban alakította át a hétköznapi étrendet, ekkor vált cereáliaafogyasztóvá a vidék az Alpoktól északra. Mindenesetre a XIX. század elején a flamand városokban (Gent, Brugge, Ostende stb.) a húsfogyasztás évi 50 kg-ot is elérte már, de a vidék 15–30 kg-mal alul maradt. Ennek 80–90%-a még ezekben a körzetekben is sertés volt. Már a XVII. század végén feljegyezték a flamand parasztokról, hogy barna kenyeret esznek, hozzá vaját, zöldséget és sózott sertéshúst. A vajfogyasztás a múlt század első negyedében elérte már a 22 kg-ot. Ezzel szemben Észak-Franciaországban nem emelkedett ilyen látványosan. A XVII. század végén az évi 5–9 kg-ot sehol sem haladta meg és még a múlt század elején is alatta maradt a 15 kg-nak.

A forradalmi átalakulás színtere Anglia volt. Itt vidékenként nagyon változatos kép fogadja a szemlélőt. A teljesítmények azonban alacsonyak, akár a kontinensen. De már a XVII. századi Londonban működnek lefejtő tehenészetek, ahol csaknem megkétszerezték a hozamokat. Ezek a változások csaknem mindenütt, így itt is átalakították a parasztságot. Londont a XVIII. században a legelők és a tehenészetek gyűrűje vette már körül, a gazdaságok ugyanis nem kenyérnek valóval vagy zöldséggel, hanem tejjel látták el a lakosságot. Nemcsak szénát adtak a jószágnak, hanem télen marharepát és sörtörkölyt is, miáltal tulajdonképpen a tehenészek indították meg a gazdálkodás szerkezeti átalakulásának előbb jelzett folyamatát. A XVIII. század végére Angliában átlagosan már 1300 liter tejet adtak a tehenek, de a történetek ellenére a tejgazdaságra való áttérés Nyugat-Európa nagy részén még mindig lassan haladt előre. Bár a fűféléket és a takarmányrépa különböző változatait már Normandiától Mecklenburgig és Dániáig elég széles körben ismerték, a XVIII–XIX. század fordulóján új, jól tejelő fajtákra is szükség volt. Azonkívül a tejgazdaságra való áttérésnek nemcsak termelési akadályai

voltak, hiszen maga a termék, a tej sem volt tökéletes. Megromlott. Tehát nemcsak a vetésszerkezet átalakítása ütközött nehézségekbe, minthogy ezeket az akadályokat lassan mégiscsak el tudták hárítani. A tejet azonban egyelőre még nem tudták tartósítani, többnyire csak vajat és sajtot hozhattak forgalomba.

Angliában 1865-ben az egy főre jutó tejfogyasztás csak napi 1 dl volt, s ez az átlag a korabeli Európában a legmagasabbnak számított. A XIX. század utolsó évtizedeiben azután a vasúti szállítás és a hűtőházak ezen a téren is alapvető változásokat hoztak. Egyidejűleg mindenütt ki kellett cserélni a fajtákat olyan, télen tejelő és a takarmányt jól értékesítő egyedekre, amelyeket Európának néhány körzetében, mindenekelőtt Svájcban vagy a Fríz területeken és Hollandiában nemesítettek ki az elmúlt évszázadok spontán kísérletező gazdái.²⁶

A múlt századi Németországban a szarvasmarhák átlagsúlya csaknem megkétszereződött, miközben a tejhozamuk is megközelítőleg a duplájára nőtt.

A szarvasmarha átlagsúlya és tejhozama Németországban, 1800–1900²⁷

	Ökör		Tehén			
	sovány	kg	hizlalt	súly	kg	tej/év
1800	275		400	100		1100
1850	325		450	170		1200
1900	425		600	210		2000

A számok mögött a gazdálkodás egész rendszerének mélyreható változása húzódott meg. A fajtaváltozás, a hozamok növekedése, a takarmányozás módja és a tartásviszonyok mellett a növénytermesztés egész technológiája a parasztok anyagi érdekeltisége alakult át annak következtében, hogy az a régi gazdálkodási mód, amely eredendően az önellátásra rendezkedett be, átlépett legrégebbi hagyományainak korlátain, a mezőgazdasági termékek piaci kereslete szerint, tehát a város fogyasztási igényeihez igazodva kezdett működni. Még a parasztházak építési hagyományai is megváltoztak. Az Atlanti-Európa vidéki építészete már a XVII–XVIII. század táján kiegészült a „tejház”-nak nevezett házikóval, amit néha különállón, néha pedig a lakóházhoz illesztve építettek meg. Európa más részein sehol sem építkeztek hasonló módon. Az Alpokban, illetve Skandináviában, ahol az intenzív tejgazdaság szintén beilleszkedett a gazdálkodásba, a tejjel való foglalatosságot a nagyméretű házakban elrekesztett helyiségre korlátozták.

A juhtartás – a krízis haszonélvezői

A gazdaság átalakulásának leglátványosabb ténye a juhtartás térnyerése, maga a gyapjúkonjunktúra. A juhok legfőbb haszna ugyanis nem tejük vagy húsup, hanem a gyapjuk, ezek az állatok akkor válnak jövedelmezővé, ha a textilipar növekvő mennyiségben képes feldolgozni a gyapjút. Ehhez azonban mindenekelőtt legelőre van szükség.

26. *Fussel*, 1929: 160–89.; *Fussel*, 1937/a: 96–116.; *Finberg*, 1954: 12–14.; *Donkin*, 1962–3: 31–53.; *Grigg*, 1974: 164–71., 192–96.; *Vries*, 1974: 119–73., 214–35.; *Vries*, 1975: 205–66.; *Grass-Maier-Botcher*, 1980: 229–80.; *Sandgruber*, 1982/a: 171–81.

27. *Brunskill*, 1970: 90–99., 101–03., 107.; *Eurowyn*, 1982: 24–25., 65–77., 79–120.

A juhok Délnyugat-Ázsia hegyvidékeiről származnak, tehát a természetes biotópjuk fáatlan legelő; kontinensünkön eredetileg csak délen, a mediterrán Európában található meg a juhtenyésztés feltételei. A prehisztorikus leletek tanúsága szerint az Alpoktól északra csak ott tartottak juhot nagyobb nyájukban, ahol eredetileg sem volt erdő vagy már jelentős mértékben kiirtották azt. A tőzegjuh leletei és leszármazottainak táji változatai sík, ligetekkel ritkán tarkított tájakról valók. A német síkság savanyú legelőin változó a múlt században is ennek a fajtának a nyájait terelték a pásztorok. A Lüneburgi-síkság természetvédelmi körzeteiben napjainkban idegenforgalmi látványosság a fürtös bundájú juhnyáj. Ezeknek a juhoknak gyapja vastag szálú és meglehetősen magas zsírtartalmú, melyből nem lehet finom szövetet előállítani. Az alacsony zsírtartalmú gyapjút növesztő juhok Észak-Afrikából származnak és ezeknek ősei Kis-Ázsiából. Az aranygyapjú legendája minden bizonnyal ezekkel kapcsolatos. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a rómaiak a legjobb gyapjút Miletoszból meg Szmirnából vagy Efezoszból importálták. A fehér-afrikai juhot pedig az arabok vitték el Hispániába, ahol a középkor gazdaságában – a *mesta* révén – korszakalkotó szerepet játszottak. Ennél tovább azonban egyelőre nem jutottak. Aztán a XVII. században néhány példányt elvittek Angliába, Franciaországba és valamivel később Németországba. A kontinentális Európa gazdaságtörténetében a juhnyájak terjedése a középkor óta kríziseket jeleztek, azt, hogy a parasztek nem művelik a földet, a szántók helyén legelők terpeszkednek, ott, ahol a parasztek nemrég még látástól vakulásig túrták a földet, békés juhnyájuk legelőin pásztorok furulyáznak. Az eladott gyapjú azonban soha nem remélt jövedelmet hozott. A közlegelőkből, kaszálókból, majd szántóföldekből elkerített juhlegelőkön (elsősorban Angliában) majortulajdonosok nyájai sokasodtak, a parasztek pedig (mint ez Angliában a XVII. század óta mind több helyen megtörtént), föld nélkül maradtak. Az „elkerítés” története az ibériai juhok története. A magyarok ezt a fajtát később „selyem birkának” nevezték, megkülönböztetve a zsíros fürtű juhtól, amit régebben tartottak.

A „selyem birka”, a merino voltaképpen végigvonult kontinensünkön. A gyapjú-konjunktúrát ez a fajta tette lehetővé. Angliából és Walesből aztán elkerült egy-egy tenyészállomány az Újvilágba, Ausztráliába és Új-Zélandra, úgyhogy a mai fogalmaink szerinti „angol gyapjuszövet”, „ausztrál gyapjú” stb. egyugyanazon fajta világkarrierjének néhány állomására utal. Persze mindehhez kedvező legelőviszonyokra és klímára volt szükség. Másrészt szükség volt textiliparra, többek között elszegényedett parasztcsaládokra, nemcsak férfiakra, de nőkre és gyermekekre is, akik a gyapjút fonják, szövik és persze szükség volt arra a szállítókapacitásra is, melynek révén az áru egyre nagyobb távolságokra jut el. Maga a birkatartás csupán új lehetőségeket kínált a legelőterületek megszerzésére.

Németországban a XVIII. században már a legjövedelmezőbb állattenyésztési ágazat volt és ennek megfelelően számos üzemi formája létezett. 1. Délen és nyugaton még élt a transzhumációhoz hasonló ősi gyakorlat. 2. A földesúri birtokokon a parasztek közösségi juhtartásának különféle változatát működtették. 3. Középső terein Németországnak, valamint az Elbától keletre majorokban nevelkedtek a nyájuk, mintegy részeként a majorsági gazdaságnak. 4. Északon a parasztek a saját birtokaikon tartották nyájukat. 5. Végül sok helyütt megpróbálkozott egy-egy paraszt (olykor bérlőként) a földesúri legelőkön juhnyáját tartani. Valamennyien kizárólag legelőre alapozták működésüket és elsősorban a gyapjú ipari felhasználásának reményében vállalkoztak.

A hozamok növekedése ugyancsak mérsékeltnek bizonyult. A sziléziai Bersdorf majorságának 1751–1840 közötti adatsora jól illusztrálja a folyamatot:

	Hozam, kg		Hozam, kg
1751–60	0,77	1801–10	0,81
1761–70	0,75	1811–20	0,68
1771–80	0,80	1821–32	0,69
1781–90	0,86	1833–40	0,76
1791–1800	0,76	1841–50	0,90

Manapság megközelítőleg ezeknek az értékeknek a kétszeresét érik el ezen a tájon. Ennél persze voltak jobb eredmények is. Angliában 1610–20 táján még csak 0,58 kg értéket nyírtak le egy-egy állatról. De volt már a XVII. századi Szászországban olyan gazdaság is, ahol 1,3 kg-os átlagot értek el. A XVIII. századi Picardiában (Franciaországban) 1,5 kg-os évi hozammal számoltak. Magyarországon 1846-ban a keszthelyi Georgikonban (tehát egy mintagazdaságban) a kos 1,68 kg, az anya 0,85, az ürü pedig 1,12 kg gyapjút adott. A gödöllői Grassalkovich uradalomban 1812-ben a nyírósúly átlagosan 1,12 kg lehetett. Mindezek az adatok már az új birkafajták hasznát igazolják. Ezeknek téli tartása mindenütt épületek védelmét kívánta meg, és néha szálastakarmányt is kaptak.

Mindazonáltal a nyájnak mindenütt leelőre volt szüksége, de ott mindössze legelteni lehet, hiszen kultúrnövény kultiváció nélkül sehol sem terem. A gyapjú pedig a mezőgazdaságból az iparba vándorol, aztán a végtermék sokszoros értékkel kerül végül a fogyasztóhoz – olykor magához a paraszthoz, ugyancsak magas áron. Ez a folyamat egészen egyedi természetű a mezei szorgalom terén és alig emlékeztet az agrárkultúra ősi hagyományaira.²⁸

* * *

Mindent egybevetve az Alpoktól északra az elmúlt fél évezredben a gazdálkodás alapvetően megváltozott. A folyamat kezdetei még a középkorból erednek és zömük Észak-Olaszországból való. Hollandia, ez a java részében mesterséges agrártáj volt a központja és legsikeresebb gyakorlótere az új gazdálkodásnak. Ennek alkalmasint az volt a legfontosabb vonása, hogy minden téren növelték az élőmunka-ráfordítást, kiiktatták a vetetlenül pihenő földeket és a prehisztória óta ismert élelmiszernövények vetésterületét (miközben ezeknek a gabonaféléknek a hozamait megtöbbszörözték!) a felére csökkentve, helyükön amerikai eredetű haszonnövényeket vagy más – zömmel az iparban felhasználható – kultúrákat termesztettek. Az állattartás takarmánybázisát is emberi munkával biztosították: szántóföldekről betakarított pillangósok, répa, vagy a falvaktól és a szántóföldektől távoli kaszálókról való széna (az Alpokban és a XVIII. század óta mind több helyen Skandináviában). A gazdálkodás tehát modern, piacra forduló módszereivel csaknem teljesen szakított hagyományaival, hovatovább minden részletében eltért dél-európai vagy kelet-európai gyakorlatától. Míg az agrárkultúrát még a középkor technikai forradalmának eredményeképpen is az ökológiai adottságokhoz való tökéletesebb alkalmazkodás, a helyi feltételekhez való sikeresebb idomulás, az ezáltal megvalósított több termelés jellemezte (mely döntően a parasztok teljesítménye volt), a modern kor városoktól irányított piaci gazdasága a majorokat már konkurenként állította szembe a parasztgazdaságokkal. Az innovációk zömét ez idő tájt már nem a parasztok kezdeményezték.

28. *Fussel*, 1936: 178.; *Goubert*, 1957: 24–40.; *Jacobeit*, 1961.; *Gaál*, 1966: 305.; *Grigg*, 1966: 63–64., 118., 183–85.

Tehenenkénti tejhozam egy laktációs periódusban (literekben)

1750	Anglia	765
XVIII. sz.	Németország	1000–1400
XVIII. sz.	Furne, D.-Németalföld	6000
XVIII. sz.	Flandria	2600
XVIII. sz.	Frízföld	1600–1700
1800	Flandria	2400
1800	Anglia	1300–1500
1800	Hollandia	1000–1800
1800	Lille, Franciaország	4400
1800	Dánia	500– 700
1800	Norvégia	500
1800	Franciaország	1500–1800
1800	Svájc	2000–2200
1810	Antwerpen	4000
1810	Meuse alsó folyásának melléke	4000
1810–15	Szajna alsó folyásának melléke	1000–1500
1810–15	Loire alsó folyásának melléke	1000
1810–15	Mört	900–1400
1810–15	Calais környéke	1400–1500
1810–15	Manche	2500–3500
1810–15	Rhone torkolatvidéke	900
1810–15	Eure és Loire melléke	800–1000
1813	Emelgem, Ny.-Flandria	1000
1813	Gent környéke	3900
1813	Termonde környéke	2500
1813	Audenarde környéke	1900
1815	K.-Flandria	5000
1820	K.-Flandria	6000

(Vandenbroek, 1975. 338)

Azokon a tájakon, ahol a középkorban a közösségi gazdálkodás átalakította a határ szerkezetét, létrehozta a nehezen változó birtokviszonyokat, úgyszólván sehol sem rendelkeztek jelentős földtartalékokkal. A gazdálkodás megváltozott gyakorlatát tehát itt sehol sem lehetett szüzföldeken alkalmazni. A hagyományoktól megkötött közösségben élő parasztok életstratégiája – jobb híján – a védekezés lett. A modern gazdálkodásban részt vevő parasztok kénytelenek voltak megélni a gazdaság nagyarányú tektonikus mozgását. Számottevő tömegek rendültek meg. A gazdaság megmegújuló kríziseiben és a fellendüléssel együttjáró hullámvásában sokan mentek tönkre. A modernizáció – alternatíva hiányában – a parasztok többségét elűzte ősei földjéről. Azok azonban, akik megmaradtak, minden tekintetben megváltoztak. Szaktudásuk – aminthogy gazdaságuk – átalakult. A vegyes gazdaság néhány emberöltő alatt szakosodott gazdasággá lett, itt azt állították elő, amit el is lehetett adni. Sőt, idővel arra kellett törekedniük (a túlkínálat miatt), hogy először tisztázzák az értékesítés piaci lehetőségeit, ami botanikai és zoológiai tudásukat kiegészítette közgazdasági ismeretekkel is. Átalakult tehát szakműveltségük összetétele, miáltal megváltozott életstratégiájuk is. Korunk modern embere nemcsak a városban látta meg a napvilágot, mert megszületett falun is. Specialista lett belőle, aminthogy városban élő kortársaikra is ez a szakmásodás lett jellemző.

IRODALOM

- Abel, W.*
1966 Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Hamburg–Berlin.
- Agricoltura*
1966 Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo 22–28 aprile 1965 (= Settimane di studio del Centro Italiano Studii su l'Alto Medioevo XIII) Spoleto.
- Baker, A. R. H.–Butlin, R. A.* (ed.)
1973 Studies of Field Systems in the British Isles Cambridge.
- Beckwitt, I. K.*
1967 The Remodelling of Common Field System. *Agricultural History Review*. XV. 2.: 108–112.
- Bentzien, U.*
1980 Bauernarbeit im Feudalismus Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und – verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u. Z. bis um 1800. Berlin.
- Bergman, M.*
1967 The Potato Blight in the Netherland and its Social Consequences, 1845–1847. *International Review of Social History* XII: 391–407.
- Bloch, M.*
1939 Économie nature ou économie argent: un pseudo dilemme. *Annales d'Histoire Sociale* I: 7–16.
- Bloch, M.*
1952b Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Paris.
- Bois, G.*
1976 Crise du feodalisme. Paris.
- Bonnet, J.-Cl.*
1983 Aliments et cuisine. (= Dixhuitième siècle, 15). Paris.
- Born, M.*
1979 Acker- und Flurformen des Mittelalters nach Untersuchungen von Flurwüstungen (= Untersuchungen zur eisenzeitlichen un frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung. hrg. H. Bech–D. Denecke–H. Jankuhn. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge* Nr. 115.) Göttingen. 310–337.
- Böse, G.*
1957 Im blauen Dunst. Eine Kulturgeschichte des Rauchens Stuttgart.
- Bradley, R.*
1978 Prehistoric Field System in Britain and North-west Europe: A Review of Some recent Work. *World Archeology* 9., 265–280.
- Brewer, J. G.*
1972 Enclosures and the Open Fields: A Bibliography. London
- Brunskill, R. W.*
1970 Illustrated Handbook of Vernacular Architecture. London
- Butlin, R. A.*
1987 European Rural Transformation: Some Reflections on the Contexts of Agrarian Capitalism (= The Medievalan Early-Modern Rural Landscape of Europe under the Impact of the Commercial Economy, Ed. by H. J. Nitz). Göttingen: 87–103.
- Chambers, J. D.–Mingay, G. E.*
1966 The Agricultural Revolution 1750–1880. Batsford.
- Cipolla, C. M.*
1950 The Trends in Italian Economic History in the Later Middle Ages. *The Economic History Review*. II: 182–203.
- Cipolla, C. M.*
1959 Storia dal' economia italiano. Roma
- Cipolla, C. M.*
1965 Four Centuries of Italian Demographic Development. (= Population and History. D. V. Glass and D. E. C. Eversley eds.). London, 570–587.

- Cipolla, C. M.*
1981b Before the Industrial Revolution. European Society and Economy 1000–1700. London.
- Clouth, H. D.*
1977 Themes in the Historical Geography of France. London – New York – San Francisco.
- Confino, M.*
1969 Systèmes agraires et progrès agricole. Lassolement triennal en Russie aux XVIII–XIXe Siècles. Paris – La Haye.
- Corran, H. S.*
1975 A History of Brewing. Newton Abbot.
- Croesen, V. R.*
1940 Tabakskultuur in Nederland. Agronomisch-historisch Jaarboek. I: 1–59.
- Dahlman, C. J.*
1980 The Open Field System and Beyond. An Property Rights Analysis of an Economic Institution. Cambridge.
- De Vries, J.*
1974 The Dutch Economy in the Golden Age. 1500–1700. New Haven.
- De Vries, J.*
1976 The Economy of Europe in the Age of Crisis. 1600–1750. Cambridge.
- Deprez, P.*
1979 The Low Countries (In: European Demography and Economic Growth. Ed.: Lee, W. R.) London, 236–283.
- Derville, A.*
1978 La réduction des jachères au moyen-âge dans la Flandre wallone. Bulletin du Centre d'Études Médiévales et Dialectes de l'Université Lille III. no 1: 1–10.
- Dieck, A.*
1954 Über das Alter des Buchweizenanbaues in Nordwestdeutschland. ZAA., II: 26–29.
- Dogshon, R.*
1980 The Origin of British Field Systems. London – New York.
- Dogshon, R.*
1978 The Origin of the Two- and Three-field System in England: A new Perspective. Geographia Polonica 38: 49–63.
- Dowd, D. F.*
1978 The Economic Expansion of Lombardy, 1300–1500: A Study in Political Stimuli to Economic Change. The Journal of Economic History. XXI: 143–160.
- Duby, G.*
1958 Techniques et rendements agricoles dans les Alpes du Sud en 1338. Annales de Midi LXX: 403–413.
- Duby, G.*
1962 L'Économie Rurale et la Vie des Campagnes dans l'Occident Médiéval. Paris. I–II.
- Duby, G.*
1966 Le problème des techniques agricoles (= Agricoltura e mondo rurale in Occidente nelaltomedieovo 22–28 aprile 1965 – Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo XIII) 267–284. Spoleto.
- Duby, G.*
1973 Le problème des techniques agricoles (= Hommes et Structures du Moyen Âge). Paris – La Haye. 240–252.
- Duby, G.–Wallon, A.*
1975 Histoire de la France rurale. I. Paris.
- Emberger, L.*
1930 La végétation de la région Méditerranéenne. Revue Générale Botanique. XXXII: 461–462., 705–721.
- England, R. W.*
1976 The Cluster Potato: John Howards Achievement in Scientific Farming. Agricultural History Review. XXIV: 144–148.
- Ennen, E.–Janssen, W.*
1979 Deutsche Agrargeschichte vom Neolithikum bis zur Schwelle des Industriezeitalters.

- (= Wissenschaftliche Paperbacks 12 Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. H. Pohl.). Wiesbaden.
- Eurowyn, W.*
1982 *The Historical Farm Buildings of Wales*. Edinburgh.
- Febvre, L.*
1940 Patate et pomme de terre. *Annales d'Hist. et Sociale* II: 135–149.
- Festy, O.*
1947 *L'agriculture pendant la Révolution Française. Les conditions de productions et de récolte des céréales*. Paris.
- Festy, O.*
1950 *L'agriculture pendant la Révolution Française. L'utilisation des jachères (1789–1795)*. Paris.
- Fischer, G.*
1985 *Bierbrauen im Rheinland*. (= Führer und Schriften des Rheinischen Freilichtmuseums und Landesmuseum für Volkskunde in Kommern, XXVIII). Köln.
The Fontana Economic History of Europe. (Ed. C. M. Cipolla. Vol. I. The Middle Ages, 900–1500) 1972. London – Glasgow.
- Fussel, G. E.*
1936 *Robert Loder's Farm Accounts 1610–1920*. London.
- Fussel, G. E.*
1937 *Animal Husbandry in Eighteenth Century England*. *Agricultural History*. XI: 96–116., 189–214.
- Fussel, G. E.*
1959 *Low Countries' Influence on English Farming*. *English Historical Review*. LXXIV: 615–617.
- Fussel, G. E.*
1969 *The Classical Tradition in West European Farming – the fourteenth and fifteenth Centuries*. *Agricultural History Review*. XVII: 1–8.
- Fussel, G. E.*
1970 *Suffolk mezőgazdaság a XVII. és XVIII. században*. *Agrártörténeti Szemle*. XII: 268–280.
- Gaál, L.*
1966 *A magyar állattenyésztés múltja*. Budapest.
- Gelder, H. A.*
1953 *Enno van Nederlandse dorpen in de 16e eeuw*. Amsterdam.
- Goubert, P.*
1957 *Les techniques agricoles dans les pays picards aux XVIIe et XVIIIe siècles*. *Revue d'histoire économique et sociale*. XXXV: 24–40.
- Grand, R.–Delauche, R.*
1950 *L'Agriculture au Moyen-Âge de la fin de l'Empire Romain au XVIe siècle (= L'Agriculture à travers les âges 3.)*. Paris.
- Grass, N.–Maier-Böttcher, Fr.*
1980 *Die Almwirtschaft in der Urzeit und im Mittelalter (= Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung) II: 229–286*.
- Gray, M.*
1955 *The Highland potato famine of the 1840's*. *Economic History Review*. 2nd series VII: 357–368.
- Greene, K.*
1986 *The Archeology of the Roman Economy*. London
- Grigg, D. B.*
1974 *The Agricultural Systems of the World. An Evolutionary Approach*. (= Cambridge Geographical Studies 5.). Cambridge.
- Grigg, D.*
1966 *The Agricultural Revolution in South Lincolnshire*. Cambridge.
- Hallam H. E.*
1981 *Rural England (1066–1348)*. Sussex – New Jersey.

- Harris, D. R.*
1969 *The Ecology of Agricultural Systems.* (= Trends in Geography. Ed. by R. M. Cooke-J. H. Johnson). London - New York. 133-142.
- Hauser, A.*
1973 *Bäuerliche Wirtschaft und Ernährung in der Schweiz vom 15. bis 18. Jahrhundert.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1971-1972: 95-104.
- Havinden, M. A.*
1974 *Lime as a Means of Agricultural Improvement: the Devon Example.* (= Rural Change and Urban Growth 1500 to 1800 (C. W. Chalkin and M. A. Havinden eds.) Essays in English Regional History in Honour of W. G. Hoskins) London, 104-134.
- Hemardinquer, J. J.*
1973/I-II. *Les débuts du maïs en Méditerranée (première aperçue).* Histoire Économique du Monde Méditerranéen 1450-1650 (= Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel) Paris. I: 227-244.
- Hensel, W.-Lowmianski, H.*
1964 *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce.* I-IV. Warszawa
- Herlihy, D.*
1958 *The Agrarian Revolution in Southern France and Italy 801-1150.* Speculum. XXXIII: 23-41.
- Herlihy, D.*
1965 *Population, Plague and Social Change in Rural Pistoia.* Economic History Review XVIII: 225-244.
- Higounet, Ch.*
1975 *Lassolement triennal dans la plaine de France au XIIIe siècle.* (= Paysages et villages neufs du moyen-âge) Bordeaux: 171-176.
- Hoek, J. J. Spahr van lev.*
1952 *Geschiedenis van de Friese landbouw.* Met medew van O. Postma. Leewarden 2 d/n.
- Hoffmann R. C.*
1975 *Medieval Origins of the Common Fields.* (= European Peasants and Their Markets. Essays in Agrarian Economic History. Ed. by Parker. W. N.-Jones, E. L.) Princeton, N. J. 23-72.
- Hoffmann, T.*
1986 *Az első civilizációk és a parasztok - az agrárkultúra öröksége.* (Agrártörténeti Szemle) XXVII: 357-418.
- Hoffmann, T.*
1979 *Kertművelés és szántógazdaság a Mediterráneumban* (= Agrártörténeti Szemle - Historia Rerum Rusticarum. XXI.) 289-318.
- Huntemann, H.*
1970 *Bierproduktion und Bierverbrauch in Deutschland vom 15. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts.* Bielefeld.
- Irsigler, F.*
1982 *Die Gestaltung der Kulturlandschaft [= Wirtschaftsentwicklung und Umweltbeeinflussung (14-20 Jh.) = Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. hg. H. Kellenbenz, vol. 20]* Wiesbaden: 173-195.
- Irsigler, F.*
1983a *Intensivwirtschaft, Sonderkulturen und Gartenbau als Elemente der Kulturlandschaftsgestaltung in den Rheinlanden [13-16. Jahrh. (= Agricoltura et trasformazioni dell'ambiente: secoli XII-XVIII.)] (= Attidella 11. Settimana di Studio, Istituto F. Datini Prato)* Firenze: 214-233.
- Irsigler, F.*
1983b *Die Auflösung der Villikationsverfassung und der Übergang zum Zeitpachtsystem im Nahbereich niederrheinischer Städte während des 13-14. Jahrhunderts.* (= Die Grundherrschaft im späten Mittelalter. I-II.) (= Vorträge und Forschungen XXVII) I: 295-311. Siegmaringen.
- Jacobeit, S. W.*
1985 *Illustrierte Alltagsgeschichte des deutschen Volkes 1550-1810.* Leipzig-Jena-Berlin.

- Jacobeit, W.*
1961 Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin.
- Jarman, H.*
1976 Early Crop Agriculture in Europe. [= Origine de L'Élevage et de la Domestication. (Papers et Colloquium XX, IX Congrès) Union Internationale des Science Préhistoriques et Protohistoriques.] 116–144. Nice.
- Jäger, H.*
1987 Entwicklungsprobleme europäischer Kulturlandschaften. Eine Einführung. Darmstadt.
- Jones, E. L.*
1967 Agriculture and Economic Growth in England 1650–1815. London
- Jones, E. L.*
1968 The Agricultural Origins of Industry. Past and Present XL: 58–71.
- Jones, E. L.*
1970 English and European Agricultural Development, 1650–1750. [= Hartwell, R. M. (ed.) The Industrial Revolution] 24–57. Oxford
- Jones, E. L.*
1975 Afterword. (= European Peasants and their Markets. Essays in Agrarian Economic History. Ed. by W. N. Parker and E. L. Jones) 327–360. New Jersey.
- Jones, P. J.*
1965 The Agrarian Development of Medieval Italy. (= 2e Conférence internationale d'Histoire économique, Aix-en-Provence, 1962. Paris, 69–86.
- Jones, P. J.*
1966 L'Italia agraria nell'alto medioevo: problemi di cronologia e di continuità. (= Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo) XIII: 57–92. Spoleto
- Jones, P. J.*
1942 Medieval Agrarian Society in its Prime: Italy. (= The Cambridge Economic History of Europe. Ed. by Postan, M. M.) Cambridge. I. 340–431.
- Judson, S.*
1963a Erosion and Deposition of Italian Stream Valleys during Historic Time. Science CXL: 898–899.
- Judson, S.*
1963b Stream Changes during Historic Time in East-Central Sicily. American Journal of Archeology LXVII: 287–289.
- Kayser, B.*
1961 Recherches sur les sols et l'érosion en Italie meridionale: Lucanie. Sedes. Paris
- Kerridge, E.*
1967 The Agricultural Revolution. London.
- Kirbis, W.*
1952 Siedlungs- und Flurformen germanischer Länder, besonders Grossbritanniens, im Lichte der deutschen Siedlungsforschung. (Göttinger Geographische Abhandlungen. Heft: 10.) Göttingen
- Klapisch-Zuber, C.–Day, J.*
1965 Villages désertés et histoire économique XI au XVIII siècles. Troisième conférence internationale des historiens de l'économie. Munich. 419–459.
- Kleinschmidt, W.*
1978 Die Einführung der Kartoffel in der Pfalz und die Verbreitung von Kartoffelspeisen in der Westpfalz und in den angrenzenden Gebieten der ehemaligen Rheinprovinz. (= Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde XXIV: 208–227.
- Krenzlin, A.*
1983 Beiträge zur Kulturlandschaftsgenese in Mitteleuropa. Gesammelte Aufsätze aus vier Jahrzehnten (hrsg. Nitz, H. J.–Quirin, H.) (Erdkundliches Wissen, 63. H.) (= Geographische Zeitschrift. Beihefte.) Wiesbaden
- Kriedte, P.–Medick, H.–Schlumbohm, J.*
1977 Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus. (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte LIII: 205) Göttingen.

- Ladurie, E. Le Roy*
1966 Sur Montpellier et sa campagne au XVI et XVII siècles. *Annales*, E. S. C. XII: 223–230.
- Lambert, A. M.*
1971 *The Making of the Dutch Landscape. An Historical Geography of the Netherlands.* London-New York
- Langdon, J.*
1986 *Horses, Oxen and Technological Innovation. The Use of Draught Animals in English Farming from 1066 to 1500.* Cambridge
- Lindemans, P.*
1952/I–II. *Geschiedenis van de landbouw in België.* Antwerpen
- Lopez, R.*
1953 *The Origin of Merino Sheep.* *Jewish Social Studies: Joshua Starr Memorial.* V: 161–168.
- Mager, Fr.*
1960/I–II. *Der Wald in Altpreußen als Wirtschaftsraum.* Köln-Graz.
- Marinval, Ph.*
1986 *Alimentation végétal en France.* Paris
- Mathias, P.*
1952 *Agriculture and the Brewing and Distilling Industries in the 18th Century.* *Economic Historical Review.* 2nd Ser. 5.2: 249–257.
- Matzat, W.*
1987 *Early Mercantilistic and Agrarian Capitalistic Economy and its Impact on the Agrarian-Landscape in the Stato di Milano (West Lombardy) in the 15th to 18th Century. (= The Medieval and Early-Modern Rural Landscape of Europe under the Impact of the Commercial Economy. Ed. by H. J. Nitz.)* 129–136. Göttingen
- May, E.*
1969/I. *Ursprung und Entwicklung der frühesten Haustiere. [= H. Jankuhn (red.) Deutsche Agrargeschichte. I. Vor- und Frühgeschichte vom Neolithikum bis zur Völkerwanderungszeit.]* 234–262. Stuttgart
- Mayhew, A.*
1973 *Rural Settlement and Rural Farming in Germany.* London
- Mellaart, J.*
1967 *The Earliest Western Settlements.* Cambridge
- Mendels, F.*
1984 *Des industries rurales à la protoindustrialisation. Histoire d'un changement de perspective.* *Annales E. S. C. XXXIX:* 977–1008.
- Miani, G.*
1964 *L'économie lombarde aux XIVe et XVe siècles: Une exception à la règle?* *Annales E. S. XIX:* 569–588.
- Mickwith, G.*
1941/I. *Italy.* In: *Agrarian Life of the Middle Ages. (= Cambridge Economic History) (J. H. Clapham and E. Powereds)* 323–343. Cambridge.
- Mingay, G. E.*
1963 *The Agricultural Revolution in English History: A Reconsideration.* *Agricultural History XXVII:* 125–133.
- Mortensen, K.*
1958 *Die mittelalterliche deutsche Kulturlandschaft und ihr Verhältnis zur Gegenwart.* *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XLV:* 17–36.
- Noilhan, H.*
1965 *Histoire de l'agriculture à l'ère industrielle. (= L'Agriculture à travers les âges. Collection fondée par Emile Savoy.)* Paris
- Orvin, C. S.*
1954 *The Open Fields.* Oxford
- Parain, Ch.*
1941 *The Evolution of Agricultural Technique. (= The Cambridge Economic History of Europe. Vol. I.: The Agrarian Life of the Middle Ages.)* 124–179. Cambridge
- Parker, W. N.-Jones, E. L. (ed.)*
1975 *European Peasants and their Markets. Essays in Agrarian Economic History.* Princeton, N. J.

Pirotte, F.

1976 *La Pomme de Terre en Wallonie au XVIIIe siècle*. Collection d'études publiée par le Musée de la Vie Wallonne, no. 4. Liège

Plümer, E.

1985/XIV.: *Brauwesen und Bierhandel im spätmittelalterlichen Einbeck*. (= *Stadt im Wandel*. Hrg. von C. Meckseper) Stuttgart, III: 303–314.

Renes, J.

1987 *Urban Influences on Rural Areas: Peat-digging in the Western Part of the Dutch Province of North Brabant from the Thirteenth to the Eighteenth Century* (= *The Medieval and Early-Modern Rural Landscape of Europe under the Impact of the Commercial Economy*. Ed. by H. J. Nitz) Göttingen: 49–60.

Riemann, F. K.

1953 *Ackerbau und Viehhaltung im vorindustriellen Deutschland*. h. n.

Roessingh, H. K.

1978 *Tobacco Growing in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: A Case Study in the Innovative Spirit of Dutch Peasants*. (= *The Low Countries History Yearbook, Acta Historiae Neerlandicae XI*.)

Roze, E.

1898 *Histoire de la pomme de terre*. 162–179. Paris

Salaman, R. N.

1949 *The History and Social Influence of the Potato*. Cambridge

Sandgruber, R.

1982a *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien

Sandgruber, R.

1982b *Die Einführung der Kartoffeln in Österreich. Sozialgeschichtliche und volkskundliche Interpretation*. (= *Sozialer und kultureller Wandel in der ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts*. Hg. v. E. Hinrichs and G. Wiegmann. *Wolfenbütteler Forschungen* 19.)

Schröder-Lembke, G.

1954 *Entstehung und Verbreitung der Mehrfelderwirtschaft in Nordost-Deutschland*. ZAA. II: 123–133.

Schröder-Lembke, G.

1966 *Nebenformen der alten Dreifelderwirtschaft in Deutschland* (= *Agricultura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo. Settimane sull'alto medioevo*) XIII: 285–305.

Sereni, Emilio

1961 *Storia del paesaggio agrario italiano*. Bari

Sereno P.

1983 *Ecology and Marginal Lands: a Former Phase of Retreat of Settlement and Agricultural Limits in the Western Italian Alps*. (= B. K. Roberts–R. E. Glasscock (ed.): *Villages, Fields and Frontiers. Studies of European Rural Settlement in the Medieval Early Modern Periods*. Oxford: 307–316.

Slicher van Bath, B. H.

1955 *Agriculture in the Low Countries (ca. 1600–1800)*. *Relazioni del X congresso internazionale di scienze storiche IV.*: 169–203.

Slicher van Bath, B. H.

1960 *The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries. Britain and the Netherlands*. *Papers Delivered to the Oxford-Netherlands Conference*. London, 130–153.

Slicher van Bath, B. H.

1963a *The Agrarian History of Western Europe. A. D. 500–1850*. London

Slicher van Bath, B. H.

1963b *Yield Ratios. 810–1820*. (= A. A. G. *Bijdragen* 10) Wageningen

Smith, C. D.

1979 *Western Mediterranean Europe. A Historical Geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic*. London–New York–Toronto–Sydney–San Francisco

Stahl, G.

1927 *Die Einführung des Tabaks und der Zigarre in Europa*. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* XXVII: 145–152.

- Steinbach, Fr.*
1974 Gewann Dorf und Einzelhof. (= Historisch genetische Siedlungsfor schung Genese und Typen ländlicher Siedlungen und Flurformen. Hrg.: H. J. Nitz) Darmstadt. 42–65.
- Stoianovich, T.*
1951 The Mais. *Annales E. S. C.* VI: 190–193.
- Stouff, L.*
1970 Ravitaillement et alimentation en Provence aux XIVe et XVe siècles. Paris – La Haye.
- Teuteberg, H. J.*
1975 Zur sozialgeschichtlichen Bedeutung der Kartoffel und ihrer Eingliederung in die deutsche Volkskost. [= Ethnologische Nahrungsforschung. Vorträge des 2. Internationalen Symposiums für ethnologische Nahrungsforschung. Helsinki, 1973 (Kausatieteellinen Arkisto 26)]
- Teuteberg, H. J.*
1979 Die Rolle von Brot und Kartoffeln in den historischen Entwicklung der Narhrungsge-
wohnheiten. *Ernährungsumschau* V: 149–154.
- Teuteberg, H. J.–Wiegelmann, G.*
1986 Unsere tägliche Kost: Geschichte und regionale Prägung. (= Studien zur Geschichte
des Alltags, VI.) Münster
- Thirsk, J.*
1964 The Common Fields. Past and Present XXIX: 3–25.
- Thirsk, J.*
1967 The Farming Regions of England (= The Agrarian History of England and Wales Ed.:
J. Thirsk) Cambridge. IV: 1–112.
- Thirsk, J.*
1974 New Corps and their Diffusion: Tobacco Growing in Seventheent Century England.
(= Urban Growth and Rural Change 1500–1800. Essays in Hunour of W. G. Hoskins)
London: 76–105.
- Titow, J. Z.*
1965 Medieval England and the Open Field System. *Past.* XXXII: 86–102.
- Titow, J. Z.*
1972 Winchester Yields: A Study in Medieval Agricultural Productivity. Cambridge.
- Tits-Dieuaide, Marie-Jeanne*
1975 La formation des prix céréalières au Brabant et en Flandre au XVe siècle. Bruxelles
- Tith-Dieuaide, M. J.*
1981 L'évolution des techniques agricoles en Flandre et en Brabant du XIVe au XVIe siècle.
Annales E. S. C. no. 3.362–381.
- Tits-Dieuaide, M. J.*
1984 Les Campagnes flamandes du XIII du XVIII siècle, ou les succès d'une agriculture
traditionnelle. *Annales E. S. C.* XXXIX: 590–610.
- Trost, E.–Trumler, G.*
1984 Zur allgemeinen Erleichterung...: Eine Kultur- und Wirtschafts-geschichte des Tabaks
in Österreich. Wien
- Van Der Wee, H.–E. Van Cauwenberghe*
1978 Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries (1250–1800).
Louvain (= Centre belge d'histoire rurale, publ. no. 55.)
- Vandenbroeke, C.*
1971 Cultivation and Consumption of the Potato in the 17th and 18th Century. *Acta Historiae
Nederlandicae.*
- Vandenbroeke, C.*
1975 Agriculture et Alimentation. Gent–Leuven
- Vanderbroeke, C.–Bublöt, G.*
1980 L'Agriculture en Belgique hier et aujourd'hui (Sous la direction d'A. Verhulst et
G. Bublöt). Bruxelles
- Verhulst, Adriaan*
1963 L'économie rurale de la Flandre et la dépression économique du bas moyen-âge. *Études
Rurales* X. 68–80.

- Verhulst, A.*
1968 L'évolution du paysage rural en Flandre au Moyen-Âge. (= Beiträge zur Genese der Siedlungs- und Agrarlandschaft in Europa. Geographische Zeitschrift-Beihefte. Heft 18) Wiesbaden, 174–175.
- Verhulst, A.*
(é. n.) L'intensification et la commercialisation de l'agriculture dans les Pays-Bas méridionaux au XIIIe siècle (= La Belgique Rurale du moyen-âge à nos jours. Mélanges offerts à Jean-Jacques Hoebanx). Bruxelles, 89–100.
- Verhulst, A.*
1966 Histoire du paysage rural en Flandre de l'époque romaine au XVIIIe siècle. Bruxelles
- Verhulst, A.–Vanderbroeke, C.* (éds.)
1979 Productivité agricole en Flandre et en Brabant, XIVe–XVIIIe siècles. Publ. no 56 Centre Belge d'Histoire Rurale. Grand
- Vooyts, A. C. de*
1954 De verspreiding van de aardappeltweelt in ons land in de 18e eeuw. Geografisch Tijdschrift VII: 1–5.
- White, Jr. L.*
1962 Medieval Technology and Social Change. Oxford
- White, Jr. L.*
1978a Cultural Climates and Technological Advance in the Middle Ages. (= Medieval Religion and Technology. Collected Essays). Berkeley–Los Angeles–London
- White, Jr. L.*
1978b Medieval Religion and Technology. Collected Essays. Berkeley–Los Angeles–London
- White, Jr. L.*
1978c The Medieval Roots of Modern Technology and Science. (= Medieval Religion and Technology) Berkeley–Los Angeles–London
- Wiegelmann, G.*
1982 Der Wandel von Speisen- und Tischkultur im 18. Jahrhundert. [(= Sozialer und kultureller Wandel in der ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts. Hg. v. E. Hinrichs and G. Wiegelmann) Wolfenbütteler Forschungen 19]
- Willerding, U.*
1969/I Ursprung und Entwicklung der Kulturpflanzen in vor- und frühgeschichtlichen Zeit. (= Deutsche Agrargeschichte. I. Vor- und Frühgeschichte vom Neolithikum bis zur Völkerwanderungszeit. Von. H. Jankuhn). Stuttgart, 188–233.
- Wolff, Philippe*
(é. n.) Automne du moyen-âge ou printemps des temps nouveaux? L'économie européenne aux XIVe et XVe siècles. Paris
- Wagner, Ch.*
1984 Das grosse Buch vom Bier. Eine Kulturgeschichte der österreichischen Bierbraukunst. Wien
- Wailes, B.*
1972 Plow and Population in Temperate Europe. In: Population Growth: Anthropological Implication (Ed. Spooner, B.) Cambridge–London, 154–179.
- Zumthor, P.*
1985 Hollandia hétköznapi Rembrandt korában. Budapest

„DIE NEUE WIRTSCHAFT“ KULTURPFLANZEN UND NUTZTIERE NÖRDLICH DER ALPEN

Der im Titel gebrauchte Begriff tauchte erstmals im Englischen auf, und bis auf den heutigen Tag versteht man darunter die für den Markt organisierte Landwirtschaft. Ursprünglich handelte es sich dabei jedoch nicht um eine ökonomische Kategorie, und die mittelbaren und unmittelbaren Vorausgänge für ihre Herausbildung waren auch nicht in England zu finden.

Die Art und Weise Nutzpflanzen zu züchten und Zuchttiere zu halten hatte sich geändert. Die neue Ökonomie bedeutete also die Folge von Veränderungen in der Artenzusammensetzung. Daher verändert sich die Betriebsstruktur der Wirtschaft und nicht die in ihr angewendeten Technologien. All dies ist die Folge dessen, dass immer, weniger die Produkte hergestellt wurden, die man selber verbrauchte, sondern die, für die eine Nachfrage auf dem Markt bestand.

Dieser Prozess nahm seinen Anfang schon zu Beginn des Mittelalters, und zwar zuerst in Norditalien, in dem Gebiet zwischen Rhein und Seine sowie im heutigen Belgien und Holland, um dann mit einigen sich als nützlich erwiesenen Details auch in England Einzug zu halten. Im Laufe des 18–19. Jahrhunderts wurde er hier zu einem epocheformenden System, immer wieder in Ergänzung durch die ertragreiche Hervorhebung der einen oder anderen Kultur aus der Neuen Welt. Von hier aus nahm „die neue Wirtschaft“ ihren Weg zu den verschiedenen Kontinenten, vor allem aber zu den zurückgebliebenen Teilen Europas.

Zur Vorgeschichte ist zu sagen, dass sich im kontinentalen Europa die Arten der Kulturpflanzen und Zuchttiere sowie der Umgang mit diesen seit prähistorischen Zeiten in vielen Aspekten von der südlich der Alpen gewohnten Praxis unterschieden. Dort hingegen hatte man noch viele Traditionen der südwestlich-asiatischen Wiege der europäischen Wirtschaft beibehalten. Der Umgang mit Kulturpflanzen und Nutztieren im kontinentalen und im atlantischen Europa stellte bis hin zum Ende des Mittelalters (und stellenweise in den weniger entwickelten Landschaften) eine Anpassung an die natürlichen Gegebenheiten dar. In dem Zwiespalt von Bevölkerungsdruck und Marktanforderungen wurde diese Anpassung (die gleichzeitig das Bemühen um eine sichere Produktion zur Geltung brachte) durch eine Wirtschaft nach Nutzprinzip, das erfolgreiche Bemühen, den grösseren Nutzen zu ziehen, abgelöst. Veränderungen traten im Saatsystem ein, die Skala an Getreideprodukten erweiterte sich, die Erträge erhöhten sich, und zu den ausgesäten Pflanzen gesellten sich Futtersowie Industriepflanzen. Von ganz besonderer Bedeutung wurden hier die aus Amerika stammenden Kulturpflanzen. Unter den Zuchttieren wurde die Artenauswahl von Rindern und Schweinen, die seinerzeit in einem natürlichen Waldbiotop gelebt hatten, verbessert, und schon im Mittelalter begann man mit der Zucht von Pferden. Die Krisen während der vergangenen drei Jahrhunderte begünstigten den Fortschritt in der Schafhaltung sowie die Tendenz, die obengenannten Nutztiere nicht auf natürlichen Weiden, sondern unter künstlichen Bedingungen, das heisst, auf Futterbasis zu halten. Neben der Zucht von Zugvieh, Milchkühen und den industriellen Rohstoffe spendenden Schafen (Wolle) traten die Mastschweine immer mehr an die Stelle der bislang extensiv gehaltenen Arten.

Durch Einfluss des Marktes spezialisierte sich die Landwirtschaft und hörte schliesslich auf, als gemischte Landwirtschaft zu fungieren. Während man in früheren Zeiten so ziemlich alle Neuerungen den Landwirten zu verdanken hatte, sind es seit dem Übergang zur Marktwirtschaft nicht mehr die bäuerlichen Innovationen, die den Fortschritt bestimmen. Diese wurden mehr und mehr an die Peripherie gedrängt. Die stärksten Initiatoren waren die Meiereien und im allgemeinen die Grossbetriebe, die sich Investitionen leisten konnten und wissenschaftliche Ergebnisse sowie industrielle Neuerungen anwenden konnten.

Tamás Hoffmann

SZITOK, ÁTOK, KÁROMKODÁS RIMASZOMBATBAN A XVIII. SZÁZADBAN

ZSUPOS ZOLTÁN

Egy, a közelmúltban megjelent tanulmányban Rozsnyóról közöltem szitkokat, átkokat, káromkodásokat a XVII–XIX. századból.¹ E munkát folytatom most, amikor a Rozsnyóhoz közeli, sok vonatkozásban hasonló adottságú településről, Rimaszombatról teszem közzé egy hasonló jellegű adatgyűjtés eredményeit.

A tanulmányozott időszak itt csupán valamivel több, mint négy évtized, aminek az oka az, hogy erről a korszakról állnak rendelkezésünkre olyan jegyzőkönyvek, amelyek részletesen beszámolnak a bennünket érdeklő részletekről, s ezen forrásaink közel hasonló, egyenletes színvonalúak.² Gazdagságuk is elegendőnek tűnik ahhoz, hogy képet alkothassunk a kutatott témáról.

Korábban a teljesség igénye nélkül említettem néhány, e témába vágó értékes publikációt. Ezúttal csak azt szeretném megjegyezni, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *Szabó T. Attila* és munkatársai áldozatos munkával elkészített, eddig megjelent – s természetesen a megjelenés előtt álló – köteteiben a témánkba illő szócikkek gazdag tárházai a szitkoknak, átkoknak, káromkodásoknak.³ Mivel azonban terjedelmi okokból a felkutatott adatoknak csak töredéke került közlésre, kívánatos lenne az ide vonatkozó anyag teljes feldolgoása és közzététele.

Rimaszombathoz visszatérve, röviden néhány szó a településről. A vizsgált időszakban a túlnyomó részt magyar lakosság mellett szlovákok és németek a szabadalmas mezőváros, Kishont székhelyének lakói, vallásukra nézve főleg reformátusok, kis számban evangélikusok és katolikusok. Rimaszombatot már „a kurucz világ idejében úgy emlegették, mint olyan területet, ahol a magyar »Mi Atyánk« végződik”, tehát már abban az időben a magyar–szlovák nyelvhatáron feküdt.⁴

Noha a település határában igen eredményes földművelést folytattak, a város igazi hírnevét kézművesei és kereskedői alapozták meg, tartották fenn. Rimaszombat heti

1. *Zsupos Zoltán*: Szitkok, átkok, káromkodások Rozsnyón a XVII–XIX. században. In: *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére*. Debrecen, 1991. 365–392.
2. Itt mondok köszönetet a Rimaszombati Levéltár vezetőjének és munkatársainak a kutatásaim során tapasztalt előzékenységükért, folyamatosan megnyilvánult segítőkészségükért! Az említett levéltárban az alábbi, Rimaszombat városára vonatkozó forrásokat tanulmányoztam: *Diarium Anno 1724.*; *Liber Processualis 1727–1730.* (a továbbiakban: *Lib. Proc. 1727–1730.*); *Liber Processualis 1732–1743.* (a továbbiakban: *Lib. Proc. 1732–1743.*); *Prothoc. Pol. Juridic. Criminal. Anno 1743. (–1752)* (a továbbiakban: *Prot. Pol. 1743–1752.*) *Prothoc. Liber. 1753–1762.* (a továbbiakban: *Prot. Lib. 1753–1762.*); *Prothocolum Juridicum, Anno 1763 inchoatum. (1769-ig)* (a továbbiakban: *Prot. Jur. 1763.*)
3. *Szabó T. Attila* (gyűjt. és szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I. köt. Bukarest, 1976., II. köt. Bukarest, 1978., III. köt. Bukarest, 1982., IV. köt. Bukarest, 1984.
4. *Findura Imre*: *Rima-Szombat szabadalmas város története*. Budapest, 1894.

és országos vásárai nevezetesek voltak. Tehát ugyanúgy, mint Rozsnyón a szitkok, átkok, káromkodások más nyelvekből vagy távolabbi területek lakóitól történő átvételéhez, terjesztéséhez itt is kedvezőek voltak a feltételek.

A tájnyelvi és a jövevényszavak közül az alábbiakat emeljük ki: *bombi*: bomba,⁵ *cefre*: szajha, ringyó, semmirekellő nőszemély,⁶ *gangos*: rátartós, büszke, negédes járású,⁷ *gelyvás*: golyvás,⁸ *húros*: rendetlenül, lomposan, piszkos ócska ruhába öltözött (nőszemély),⁹ *kankós* – kankó: rövidebb vagy hosszabb szűr, dolgozó ujjas szűr, szűrdomlány, szűrbekecs,¹⁰ *loncsos*: lucskos, ronda, lompos,¹¹ *million*: millió,¹² *paszománt*: ruha díszítésére használt zsinór, zsinórdíszítés,¹³ *pernahajder*: semmirekellő, gaz kópé,¹⁴ *poronty*: fattyú, kisgyermek,¹⁵ *pribék*: elaljasodott, ártalmas ember, zsvivány, útonálló,¹⁶ *selyma* = selma: csintalan, kujon, huncut.¹⁷

A káromkodás, szitkozódás minősítésére a következő szavakat használták: *cifra*, *éktelen*, *hallatlan*, *illetlen*, *irtóztató*, *mocskos*, *rút*, *utálatos*.

A káromkodásokban – egyebek mellett – nemcsak Istent emlegetik, hanem előtűnik a hiedelemvilág számos alakja (boszorkány, ördög, csudafia, pénznéző, táltoslelkű), megjelennek a más etnikumhoz tartozók (cigány, görög, német, rác). Egy esetben a papot szidták, máshol vallási ellentétre utaló szavak hangzottak el („baszom a' Kálvinista lelkét”). Ez utóbbi háttérében valószínűleg csupán egyéni sérelem állott, de talán előrevetítette a harminc év múlva nyíltan felszínre tört vallási villongások árnyékát.¹⁸

Egy 1742-ből származó dokumentum szerint egy – a pestisért, rossz időjárásért és a föld terméketlenségéért az okok között egyebek mellett a káromkodást megnevező – országos rendeletet a városban megfelelő módosításokkal, kiegészítésekkel tették közzé, különös tekintettel a távolabbi területekre utazó kereskedőkre:

„Alkalmos esztendőktől fogva való kemény ítéleteit tapasztaljuk a Felséges Mindenható Ur Istennek pusztulásra jutandó szegény Hazánkon mind a Pestis, mind az időnek mostohasága; mind pedig a Földnek már régtől fogva nagy mértékben való terméketlensége miatt; kétségtelenül az élő Istennek szent beszédéhez való hidegség, a népnek engedetlensége, és abból származott törvénytelen és feslett élet, nevezetesen pedig az Hazában minden nemzetek felett megfeneklett Férfi és Aszszonyi, Iffjú és idősb Renden lévők között edgyaránt gyakorló Égre kiáltó káromkodás az oka melly Káromkodásnak bizonyos neveit mivel Városunk Felső Közép s alsó Lakosi által is nagy mértékben tapasztaljuk (:ha szintén eddig kemény tilalomban) tartatott légyenis:) gyakoroltatni. Arravaló nézve pro modum et formam... Statuti a modo in posterum determináltatik: hogy ennekutánna minden renden lévő Lakosink, akár Férfiak akár Aszszonyok akár Nemessék akár Nemtelenek legyének, mind úton s mind ithon magokat a Káromkodástul nevezetesen pedig attának s teremtetté(ne)k mondásától, testének s Lelkének fertelmesítésétül, annyival inkább ezeket fellyül haladó, Angyalokat és Keresztyén Embereket irtóztató, az élő Mindenható Istent

5. *Gombocz Zoltán–Melich János*: Magyar Etymologiai Szótár. I. köt. Budapest, 1914–1930. 465.

6. *Szinnyei József* (szerk.): Magyar tájszótár. I. köt. Budapest, 1893. 220.

7. *Szinnyei József* (szerk.): i. m. I. köt. 675.

8. *Szinnyei József* (szerk.): i. m. I. köt. 702.

9. *Szinnyei József* (szerk.): i. m. I. köt. 911.

10. *Szinnyei József* (szerk.): i. m. I. köt. 1035.

11. *Szinnyei József* (szerk.): i. m. I. köt. 1357.

12. A s Million német szóból. *Halász Előd*: Német–magyar szótár. II. köt. Budapest, 1983. 1336.

13. *Benkő Loránd* (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. köt. Budapest, 1976. 120.

14. A r Barenhauert német szóból. *Halász* i. m. I. köt. 279.

15. *Benkő Loránd* (szerk.): i. m. III. köt. 258.

16. *Szinnyei József* (szerk.): i. m. II. köt. 215.

17. *Szinnyei József* (szerk.): i. m. II. köt. 364.

18. *Findura* i. m. 198–203.

penig a boszszú állásra mintegy erőszakkal húzó ördögi tetemes káromkodásoktól meg tartóztassák s óltalmazták; külömben bizonyosakká tétetnek általunk s ezen publicálandó Statutum által: hogy böl dog emlékezteti Felsőes Néhai Hatodik Károly Romai Császár és Király által Városunk(na)k k(e)g(ye)lmesen engettetett s már az előttis szabados ususban lévő Privilégiumunk(na)k értelme szerint: a kik efféle gonosz és éktelen Káromkodásokkal magokat meg fertéztetik, a közönséges társaságot meg háborították és az Ecclesiát meg botránkoztatták; akár Nemessek akár Nemteleknek azok legyenek Törvényes Citatiojok p(rae)mittáltatván, Városunk Törvény Székin minden Személly válogatás nélkül meg cselekedett Káromkodások(na)k törvényes és érdemlett kemény büntetését el fogják venni.

Hogy penig ezen Szent végezésünk(ne)k a külső járásokb(an)is nagyobb és hathatósabb foganattya légyen, az Útazók irántis determináltatik: hogy ennekutánna mindenkoron Kereskedő és utazó Lakosink, ezen Keresztyén Városnak mások előttis dicsiretben lévő szokása szerint jó eleve egymásnak a Vásárookra lejendő utazás vagy készület iránt hirt adván, egy uton egy Társaságon nem penig külön, Isteni félelemmel és könyörgések(ne)k szokott idejében végben vitelivel járjanak és utazzanak, Uti Birákat és a jó rendhez meg kívántató Subjectumokat (:a kik a Káronkodókat és más Excessust az uton cselekedőket magok denarituma szerint attributa potenti facultate instantanu megis büntessék:) magok között tegyenek s rendellyenek, hogy e szerint az Isten áldását nagyobb részben magokra és kereskedésekre várhassák. Melly jó igyekezetnek tökéletesebb effectusára nézve, ... Lakosink(na)k úti Levél vagy Passus a nevezetes Vásárookra nemis fog adattatni, hanem az előtteni mód szerint in coniuvero fognak mindnyájan egy Passusban inse-
rálattani.”¹⁹

1747-ből fentmaradt két levél, melyekben a város bírója a törvényszékre idézi a káromkodókat:

„Isten álgya megh K(e)g(ye)l(me)d(e)t.

Melly sok s tetemes Isten ellen való káromkodásokat külömb külömb féle helyeken, és időkbén vitt véghez K(e)g(ye)l(me)d, el annyira hogy az káromkodás majd mint egy természeté és szokássá vált K(e)g(ye)lmebe jól reá fog emlékezni. Mivel peniglen tarthatni attúl, hogy az ollyatén irtoztató Káromkodások miatt az Úr Isten méltó haragja az egész Város ellen fel gerjedgyen, és külömb külömb féle tsapásokkal meg büntetessék: Arra való nézve hogy mind az el távoztassék, mind peniglen K(e)g(ye)lmed Isten s Ország Törvényei s Város Statutumi által nevezetessen Ar. 42. 1563. rendelt kemény büntetést érdeme szerint elvégye, K(e)g(ye)l(me)d(e)t azon meg érdemlett büntetésnek elvételére ezen folyó s-alább irt Esztendőnek jövő Martius havának 13dik s utánna következő napjaira a szokott közönséges házhoz rendeltett Törvény Székre Citálom és Certificalom. A hová K(e)g(ye)l(me)d számot tartván akkoron előttünk Suo modo megjelenen s-maga dolgaira vigyázzon, máskint vagy alkalmaztattya K(e)g(ye)l(me)d a p(rae)missákhoz magát avagy sem, én mindazonáltal a tévő lészek a dologban, amit hazánk Törvénye N. és B. Privilegialt Város Statutumuma és a köz Igasságh hozánd(na)k magokkal. Datum R. Szombath die 7. February 1747.

Jóakarója
Rima Szombath Várossa Ord. Birája
Zorkovszki Mihály

Nemzetes V(ité)zlo Literati máskint György diák István Uram(na)k eő K(e)g(ye)lmenek adassék ezen Certificatoriam.”

„Isten álgya megh K(e)g(ye)l(me)d(e)t!

Melly irtoztató káromkodásokat, nevezetessen Ördög teremtette, Kutya teremtette, tüzes teremtette, s-baszom a Lelked... még az fellyebb való 1745dik Esztendőben circa 10 mum d. Xbris vitt véghez K(e)g(ye)l(me)d arra jól reá fog emlékezni. Mivel peniglen az ollyatin Káromkodások mind Isten, mind penigh Világi Törvények által keményen tilalmaztatnak, arra való nézve

19. Rimaszombati Levéltár, Rimaszombat. Protocolon Juridic. 1739. 64.

K(e)g(ye)l(me)det, az meg érdemlett, és in Art. 42. 1563. 42. 1659. 110. 1723. annorum megjezett kemény büntetésnek azok és más Törvények Statutumok szerint való elvitelére, ezen folyó s-alább irt Esztendőnek jövő Martius Havának 13. s-utánna következő napjaira a szokott közönséges házhoz rendeltetett Törvény Székre Citáлом és Certificalom. Melly napra és helyre K(e)g(ye)l(me)d szoross számot tartván, előttem illendőképén Compereállyon és a p(rae)mit-ták(na)k helyes okát adja, máskint vagy alkalmaztattya magát K(e)g(ye)l(me)d ahoz avagy sem, én mindazonáltal a tévő lések a dologba, a mit Hazánk élő Törvénye, N. és Betsületes Város Statutumá és a köz igasság(na)k rende hozándnak magokkal. Datum Rima Szombath die 7 Febru-ary 1747.

Jó akaroja
Rima Szombath Várossa Ord. Birája
Zorkovszki Mihály²⁰

1796-ban már nem tartották elegendőnek a becstelenítő kijelentést tevők büntetését, a megszegyenítést hathatósabbnak gondolták. Elhatározták, hogy a piac közepén egy bitófát állítanak fel, ahová kiállítják az egymást becstelenítőket, fejük felé pedig egy táblára felírják bűnüket:

„Szó támadván az eránt, hogy az egymást bestelenítőkre nézve minden erő nélkül való büntetés vólna, az bestelenítő(ne)k bé-zárattatása; mellyhez képest méltó volna hathatossabb eszközökről gondólkodni,

Hogy azért az nagyon lábra kapott bestelenítés Városunkban meg-szűnnyön, edgy Bitó-Fának fel-állításá a Piac közepén meg-határozottat, a hova az egymást bestelenítő, hibájok a Fejek felett függő Táblára fel-jegyeztetvén, kiállittatnának, és ezen Bitó Fáról való gondoskodás Kis-Biró Úrra bizattatott.”²¹

Jelen munkában nem törekedtem teljességre, tehát pusztán a szótározott nyelvi formákat és a tágabb szövegekörnyezetet adom közre. A káromkodásra, szitokra, átkozódásra lehetőséget nyújtó alkalmakat, a résztvevők társadalmi helyzetét, a büntetések típusait és mértékét, s a minden téren megnyilvánuló folyamatos változásokat figyelembe vevő alaposabb elemzést több település vizsgálata után tervezem.

SZÓTÁR

adta: – *ebadta*, – *kujonadta*, – *kutyaadta*, – *láncosadta*, – *ördögadta*

adtáz: „... száma nélkül való káromkodását, attázását, teremttétézését... hallotta a' maga füleivel a' Tanú.” 1738. **30.**; „... száma nélkül való attázását... hallotta a' Fatens Asszony...” 1745. **46.**; „... öszve kutya Lelkúzott 's attázott...” 1746. **52.**

akasztófáraló: „... nevezetesen... Górbé Kutyának Akasztó Fára valónak... nevezte.” 1732. **20.**; „Katona Istvánné Asszony Molnár Andrásné formalibus akasztófára valónak... mondot-ta...” 1743. **40.**

áruóló: „Gyenes Jánost Pribéknek or Gazdának Arulónak... kiálltotta...” 1733. **23.**

baszom teremttette: „... baszom teremttette...” 1729. **5.**; „Az a' baszom teremttette Isten fel billent-tett Jesus...” 1732. **13.**; „Baszom teremttette...” 1750. **61.**

beste lélek: „... Beste Lélek Kura Fia, miért viszed el a' pincze kulcsát.” 1728. **3.**

bitang: „... Biró Uramnak sem volna olyan hatalma, hogy Bitangúl külgye reám a' Szállót.” 1764. **96.**

bolond: „Bolond. Áldozom én akkor a' mikor káromkodom.” 1729. **4.**; „Fekete Kata Asz(zony)t bolond Katának, bolond Szellőnének... mongyák...” 1742. **38.**; „Hamis a' lelked Kutya muhar nemzetsége, bolond disznó...” 1756. **77.**

20. Prot. Pol. 1743.

21. Rimaszombati Levéltár, Rimaszombat. Rima-Szombath Várossában tartott Közönséges Tanács Gyűlés Jegyző-Könyve 1796.

bolondoz: „...sőt magamat is őszve hantzfutozott, bolondozott...” 1746. 52.

boszorkány: „...Hallotta Szivos András Urat a' midőn mondotta Pádári János Ur felől, hogy boszorkány fajta.” 1728. 3.; „...hová mégy Ördög atta, Teremtette Vén kurvája, boszorkánya...” 1738. 30.

boszorkányoz: „Sipos Janosné Mathe Sophia mint Csigás Suskát mint A. boszorkánnyosza...” 1733. 21.

cefre: „...Czefrének, Ringyónak, ...kiáltotta 's mondotta volna.” 1753. 70.

cigány: „Sivány elég cigányságot cselekedett Keresztúrbán, ottis csak Czigány hunczfut az eő neve...” 1756. 81.; „Felesége pedig, hogy minden Nemes Ember ugymond Czigány és Kujon mondotta légyen...” 1763. 94.

cigányság: „Hunczfutság, Czigányság úgymond, hogy a' Boromnak az árát meg nem adgya Kós-né...” 1756. 81.; „Sivány elég cigányságot cselekedett Keresztúrbán...” 1756. 81.

cinkos: „Mostis azt mondom, Németek, Deákok, Katonák Czinkusa vagy...” 1766. 97.

csapók gyilkosa: „...nem mester ember vagy, hanem hunczfut, te Csapók gyilkosa.” 1756. 77.; „...Csapók gyilkosa, az anyád is hamis szóval élt.” 1756. 77.

csudafia: „Eb volt a' Nemzetséged, Kutya Lelkű csudafia mocskolta...” 1756. 80.

disznó: „Hamis a' lelked Kutya muhar nemzetsége, bolond disznó...” 1756. 77.; „Jőjj ki jőjj ki Te uhar muhar részeg disznó...” 1756. 77.

disznólelkű: „...nevezetesen Köldús Kutyanak Pénz nézőnek Tátos Disznó Lelkűnek... nevezte.” 1732. 20.; „Aha eb ágyából született Tár Szeker után járó Kurvája, Disznó Lelkű.” 1743. 39.

disznó terem a lelkébe: „Pih, Disznó terem a' Lelkében ki szakasztotta el az én ingemet...” 1755. 74.

disznó teremtette: „...Disznó teremtette...” 1733. 23.; „Disznó teremtettével szitta...” 1745. 44.;

„...menyki te poronty disznó Teremtette előlem...” 1750. 62.; „Mit parancsolsz te ennekem Disznó teremtette...” 1754. 73.; „Te fogatnál meg engemet baszom a' Lelkedet Disznó teremtette?” 1754. 73.; „Te... disznó teremtette...” 1759. 86.; „Disznó ördög teremtettével... őket illetvén...” 1763. 94.; „Égett bor Kortsmánkonis Disznó teremtettével... káromkodni merészlett...” 1769. 100.

dölyfös kutya: „...a' Feleségétis elveszti az I(ste)n a' nagy dölyfös gangos kutyát...” 1742. 38.

eb: – *eb ágyában lelkezett*, – *eb ágyából esett*, – *eb ágyából született*, – *eb ágyékából szakadt*, – *eb ura fakó*, – *eb volt a nemzetséged*

ebadta: „Bíró Urházi András Urat eb atta Vén Fíának... mondotta...” 1729. 4.; „...eb atta...”

1730. 7.; „...eb atnának, eb teremtettének... káromlotta és szidta...” 1730. 8.; „...adgyátok ki a'

Kenyeremet eb atták...” 1730. 9.; „...baszom a' Picsádat eb atta...” 1730. 9.; „Eb atták...” 1732.

11.; „No baszom a' jó pénzét Eb atta...” 1732. 16.; „...baszom az Anyádnak testét lelkét ebata...”

1732. 19.; „...veszsz te is eb atta...” 1732. 19.; „Szarom a' nemességedben eb atta...” 1733.

22.; „...ollyak vadtok ebatták mint Judás a' ki Kristus urúnkat el árulta...” 1733. 22.; „...baszom az Anyádat eb atta...”

1733. 22.; „...eb atta fattya...” 1733. 22.; „Baszom a' Nemzetségedet eb atta...”

1733. 22.; „Baszom az Anyát és Lelkét az ebb atta Papjának.” 1736. 28.; „...eb attával... káromkodott...”

1739. 31.; „...elég eb attázást... mondot...” 1739. 31.; „Ebatta csak olyan vagy...”

1739. 32.; „...ebattának szitta...” 1740. 35.; „...tsak egy Kujon az eb atta.” 1744. 42.;

„Tökön hízott Ló herélő ló billents Nemes embere eb atta.” 1746. 49.; „...Ebattával szitkozódik...”

1746. 53.; „...hol vagyon az az eb atta...” 1747. 54.; „...őszve vágom az ebattát...” 1748.

56.; „...valahol leg több ember lészen ott töröm vagy vágom őszve az ebattát...” 1748. 56.;

„...hunczfút eb atta...” 1748. 56.; „...ne adhasa a' kurváinak az ebatta...” 1748. 56.; „meg szüreteltem már ebattát...”

1748. 56.; „...Brada Apám az eb atta...” 1748. 56.; „Baszom a' kis Papnenak a' Pitsáját az ebattának kétszeris...”

1750. 59.; „Baszom a' Birónak a' Leányátis az eb attát...” 1750. 59.; „...eb atták mind meg ittatok e világ javát...” 1750. 60.; „...eb attával szitkozódott...”

1751. 66.; „...baszom a' Lelkedet eb atta Kurvája...” 1760. 88.; „...meg dolgoztam az eb atta Kurváját szászoris...”

1760. 88.; „Te eb atta...” 1760. 88.; „...had ugasson Anyáddal az Ebattával...” 1763. 95.

ebadta teremtette: „Baszom a' Kálvinista Lelkedet eb atta teremtette...” 1730. 8.; „...baszom az Anyádat eb atta teremtete...”

1732. 16.; „...Ördög vagy eb atta teremtete...” 1755. 76.

eb ágyában lelkezett: „Eb ágyából esett Lócsóna Aszszonyok, eb ágyékából szakatt eb ágyába lelkezett...”

1735. 27.

eb ágyából esett: „Eb ágyából esett Lócsóna Aszszonyok, eb ágyékából szakatt eb ágyába lelkezett...”

1735. 27.

eb ágyából született: „Aha eb ágyából született Tár Szeker után járó Kurvája, Disznó Lelkű.” 1743. 39.

eb ágyékából szakadt: „Eb ágyából esett Lócsóna Aszszonyok, eb ágyékából szakatt eb ágyába lelkezeth...” 1735. 27.

eblelkű: „...hol vagyon az az eb atta vagy eb Lelkű Tolvaj és Kurva Leányod Kakas Ersébeth...” 1747. 54.; „Hallotta hogy szitta Ördög vagy eb a’ Lelkével...” 1747. 54.; „Bezzeg rajta kaptalak most eb volt a’ Lelke Lélek Kurvája...” 1747. 54.

ebül őszült: „Bíró Urházi András Urat Vén Kutyanak, Ebül őszültnek... szidta légyen...” 1729. 4.; „Posonyi István Ur Varga Szabó István Urat formalibus ebül őszültnek... mondotta...” 1740. 35.; „Meg attam nékie az ebül őszültnek a’ Vén Kutyanak.” 1740. 35.

ebül őszült vén kutya: „...ebül őszült vén kutya vagy, mert engemet meg akartál ölni...” 1748. 55.; „...Ebül őszült Vén Kutyanak mondván...” 1757. 84.

eb teremtette: „...halhatta a’ Fatens Sz. Iványi Jánostúl az... eb teremtettét...” 1729. 5.; „...eb attának, eb teremtettének... káromlotta és szidta...” 1730. 8.; „...majd fel gyújtom a’ házadat eb teremtette...” 1734. 24.; „...az Ördög vagy eb teremtette...” 1746. 47.; „...eb attával, ’s ilyen Teremtettével Szalontai István szitkozódott...” 1751. 66.

eb volt a nemzetséged: „Eb volt a’ Nemzetséged, Kutya Lelkű csudafia mocskolta...” 1756. 80.
fattyú: „Baszom a’ Lelkedet Anyadat Apadat Nemzetségedet, ördög atta Fattyu Hunczfut...” 1733. 22.

fekete nyakravalós: „...bolond disznó, Kutya fekete nyakra valós Nemzetsége...” 1756. 77.; „Te muhar fekete nyakravalós Disznó, nem emberséges ember szokta viselni a fekete nyakra valót, hanem disznó ’s kutya...” 1756. 77.

fekete ördög: „Sipos Janosné Mathe Sophia mint Csigás Suskát mint A. boszorkánnyosza és Fekete Ördögnek hogy az alattis eő klme szakasztotta volna ki mondotta és kiáltotta...” 1733. 21.

féreg: „Te féreg miért imádkozol, azt sem tudgya az Isten vagyé e világon, vagy sem...” 1763. 95.
flucter: „...hunczfut flucter, meg aggot kurvája...” 1755. 76.

fonyadt kutya: „Te Pokolra való fonyat kutya majd ugy meg taszitalak...” 1753. 69.

forgós teremtette: „...a’ mit tselekedtem magam hatalmából tselekedtem a’ Forgós teremtette minden ember tsak bolondjának tart...” 1750. 64.

gangos kutya: „...a’ Feleségétis elveszti az I(ste)n a’ nagy dölfös gangos kutyát...” 1742. 38.

gazság: „Hunczfutság nem emberség, gabság hogy magok inkább bort isznak...” 1764. 96.

görbe farú: „Katona Istvánné Aszszony Molnár Andrásné formalibus... görbe farúnak mondotta...” 1743. 40.

görbe kutya: „...nevezetesen... Görbe Kutyanak Akasztó Fára valónak... nevezte.” 1732. 20.; „...ötet Bodzásiné Aszszonyom görbe Kutyanak hívja...” 1757. 83.; „Te czifre czifli görbe Kutya de meg csúfoltál...” 1761. 91.

görögök kurvája: „...Menkö Teremtette Lantzos Atta a’ ki az én Feleségemet Görögök Kurvájának mondja...” 1750. 63.

gyilkos: „Köszögi János Legényemmel edgyütt Gyilkosnak, ’s hohér fegyverére valónak...” 1754. 72.; „Jőjj ki jőjj ki Te uhar muhar részeg disznó, gyilkos...” 1756. 77.

gyilkos kutya: „Itt vagy te Köszögi régen kívántam hogy horgomra kericelek Gyilkos Kutya...” 1754. 72.

hamisan élő: „Annyát hamisan előnek mondotta...” 1755. 76.

hamis hitű: „Nyerges András Percz Istvánt Hamis hitűnek, hamis Lelkűnek kiáltván...” 1726. 1.

hamishitűz: „...huntsvutozott, hamis Lelkűzött, hamis hitűzött...” 1746. 52.

hamis lelkű: „Nyerges András Percz Istvánt Hamis hitűnek, hamis Lelkűnek kiáltván...” 1726. 1.; „Tollasi Pálné Aszszonyom Breznyai Istvánné Aszszonyomat hamis lelkűnek mondotta formalibus: Igazán hogy ti szedtéték hamis lelkűen a’ Német pénzét...” 1753. 69.; „Hamis a’ lelked Kutya muhar nemzetsége...” 1756. 77.

hamislelkűz: „...huntsvutozott, hamis Lelkűzött, hamis hitűzött...” 1746. 52.

hamis lelkiismeretű: „Te hamis még a’ lelked gonosz még a’ lelked is, hamis lelki ismeretű vér...” 1743. 41.; „Te Csesznek János... hamis Lelki esmérettel bíró ezt meredé ennékem mondani hogy hazudok...” 1756. 77.; „Szabó Albertet nem csak hamis Lelki esmérettűnek, hanem lelki gyilkosnak mondotta...” 1756. 77.

hét rőfös vas alá járó: „Hét rőfös vas alá, Tár szekér után járó Lélek kurvának agyékából születettnek...” 1743. 39.; „...hét rőfös vas alá és Tár szekér után járó ugyan duplázva Lélek Kurva.” 1743. 39.

hét sing vas alá való: „...eregy betsületedet keresni Szuhaínéhoz, a’ ki hét sing vas alá való Lélek Kurvának kiáltott.” 1743. 40.

hóhér fegyverére való: „Köszögi János Legényemmel edgyütt gyilkosnak, 's hóhér fegyverére valónak...” 1754. 72.; „...Hoher venné fejeteket, szaradna meg a' karóban a' fejetek, Hoher fegyverére valók...” 1754. 72.

húgyos: „Katona Istvánné Aszszony Molnár Andrásné formalibus akasztófára valónak, húgyosnak, ... mondotta...” 1743. 40.

huncut: „...N. Csk Gergely Ur hundsftuttal... szitkozódott volna?” 1728. 3.; „...annak sem vólt esze a' ki bé vette az hundsftutot...” 1728. 3.; „...hát hundsftut, Selyma, nem akarsz Te szántani menni?” 1728. 3.; „...hundsftut Mályinkáné...” 1730. 6.; „...nincs néked házad itt Rimaszombathban, de nékem kő házam van Hunczfut...” 1733. 22.; „...ördög atta Fattya Hunczfut...” 1733. 22.; „Hamis légy Hunczfut mind addigis, míg te azt meg nem bizonyítod, hogy én valaha káromkodtam volna.” 1740. 36.; „...Kotosné Aszszonyomat huntzfuttnak mondotta pernahajdérnek...” 1750. 63.; „...Pásztor István Urat... huntzfut mondással szidni és káromlani merészelve...” 1754. 71. „Hunczfut, Lelek Kurvátul született...” 1754. 72.; „...Hunczfut Lelek kurvannya...” 1754. 72.; „...hunczfut flucter, meg aggot kurvaja...” 1755. 76.; „...mondotta az Leányának: Hunczfut pernahajder...” 1755. 76.; „Halasiné Aszszonyom Leányát Kujon attának és Hunczfutnak... mondotta...” 1755. 76.; „...nem mester ember vagy, hanem hunczfut...” 1756. 77.; „...ottis csak Czigány hunczfut az eó neve...” 1756. 81. „...mind Hunczfut a' Nemes Ember...” 1757. 84.; „Kujon vagy hunczfut, hogy midőn a' Verbung voltál, meg nem fogtál...” 1759. 85.; „...mind addig pedig hunczfut, Spion légy, míg meg nem bizonyítod, hogy én kurva vagyok.” 1766. 97.

huncut lelkű: „Selyma, hundsftut Lelkü.” 1728. 3.

huncutnál huncutabb: „Kelle pítsa a' faszodra huntzfutnal huntzfutabb...” 1746. 52.; „...huntzfutnál huntzfutabb Lelek Kurva az Anyad...” 1746. 52.; „...hunczfutnál huntzfutabb, és tolvaj vagy nem mester ember...” 1751. 67.; „...nem kár volna tallyigára tenni, és ki tolni a' Városrúl hunczfutnál hunczfutabb.” 1754. 72.; „...az Anyadatis én tartottam alamisnával hunczfutnál hunczfutabb.” 1756. 77.

huncutoz: „...sőt magamat is őszve huntzfutozott, bolondozott...” 1746. 52.; „...huntzvutozott, hamis Lelküött...” 1746. 52.; „...huntzvutozott, hamis Lelküött...” 1746. 52.; „...hunczfutozta Túróczi Ur Cspikés V. János Uramot...” 1751. 67.

huncutság: „...hunczfútság már ez őrdög terem a' Lelkedben...” 1755. 74.; „Hunczfútság, Czigányság úgymond, hogy a' Boromnak az árát meg nem adgya Kósné...” 1756. 81.; „Hunczfútság nem emberség, gazság hogy magok inkább bort isznak...” 1764. 96.

huncut teremtette: „...hundsftut teremtette, baszom a' Lelkét.” 1729. 5.; „...ördög teremtette, hundsftut teremtette...” 1729. 5.; „Pásztor István Nagy Ferencz Urat őrdög teremtettével, hundsftut teremtettével... káromlotta és szitta.” 1734. 26.

húros kutya: „...Bodzási Gáborné Aszszonyomat Húros Kutyának és Paszomántos Kutyának kiáltotta...” 1757. 83.; „...nem félek tőle ha mind paszomántos mentéje vagyonis, Húros Kutyának mondtam.” 1757. 83.

ingyenélő: „...ingyen élőknek mondotta...” 1755. 76.

kankós kutya: „Te Csesznek János, nagy Korhely, Kankós Kutya...” 1756. 77.

koldus: „Nem tudgya Köldusnak é vagy Nyalkának mondotta...” 1728. 3.; „Te Köldus, Kutya teremtette...” 1734. 24.

koldus kutya: „...nevezetesen Köldus Kutyának... nevezte.” 1732. 20.; „Hamis a' leked... Köldus Kutya...” 1756. 77.

korhely: „Aha Selyma Lelkü, Korhely Kutya Lelkü...” 1728. 3.; „Te Csesznek János, nagy Korhely, Kankós Kutya...” 1756. 77.

kujon: „...mondotta Csapó István Ur ellen, tsak egy Kujon az eb atta.” 1744. 42.; „...száma nélkül való attázását, teremtettetését, nevezetesen Kujon, million teremtettével való káromkodásait a' Felesége ellen hallotta a' Fatens Aszszony...” 1745. 46.; „...soha sem hál az én Édes Anyám Aszszonyal az Őrdög atta, teremtette, Cujon, Spion Vargája...” 1748. 56.; „...bár maga jött volna az Őrdög teremtette Cujon Vargája...” 1748. 56.; „Se Pap se Biró sem Vice Ispán a' Kujón...” 1749. 57.; „Kujon vagy hunczfut, hogy midőn a' Verbung voltál, meg nem fogtál...” 1759. 85.; „...mind Kujon úgymond a' Nemes Ember...” 1763. 94.; „Felesége pedig, hogy minden Nemes Ember úgymond Czigány és Kujon mondotta légyen...” 1763. 94.

kujonadta: „...mondotta és mocskolta Őrdög, kujon atta...” 1755. 76.; „Halasiné Aszszonyom Leányát Kujon attának... mondotta...” 1755. 76.

kujon a lelke: „...Kelle Pítsa a' faszodra huntzfutnál huntzfutabb kujon kujon a' Lelked is Kurva...” 1746. 52.

kujon teremtette: „Te Kujon teremtette, ide ne jőj...” 1745. 46.; „... száma nélkül való... Kujon, Lántzos menkő 's million teremtettével való... káromkodásait hallotta...” 1745. 46.

kurafia: „Beste Lélek Kura Fia, miért viszed el a' pincze kulcsát...” 1728. 3.

kurva: „... fel gyujtom az házadat Te Kurva ördög teremtette...” 1734. 24.; „Te ördög teremtette Kurvája valaményi Aszszony van a' Jánosi utzán mind Kurva az ördög teremtette.” 1734. 24.; „... hova mégy Ördög atta, Teremtette Vén kurvája...” 1738. 30.; „Aha eb ágyából született Tár Szeker után járó Kurvája...” 1743. 39.; „Katona Istvánné Aszszonyom Molnár Andrásné Nagy Kurvának... mondotta és kiáltotta.” 1743. 40.; „... kujon a' Lelked is Kurva...” 1746. 52.; „... Er-sók Leányomat... kiáltotta Tolvajnak és Kurvának...” 1747. 54.; „... hol vagyon az az eb atta vagy eb Lelkü Tolvaj és Kurva Leányod Kakas Ersébeth...” 1747. 54.; „Te Kurva Kujon Ördög Teremtette Kurvája...” 1755. 76.; „... ezt pedig száma nélkül mondotta a' Leányának, ilyen Kurva amollyan Kurva...” 1755. 76.; „... „Ördög atta kurvának mindenek hallatára mondotta...” 1755. 76.; „Cseh Lászlóné Aszszonyomat Kurvának kiáltotta...” 1760. 88.; „... mind addig pedig hunczfut, Spion légy, míg meg nem bizonyítod, hogy én kurva vagyok.” 1766. 97.; – *görögök kurvája*, – *lélekkurva*, – *megaggott kurva*, – *németek kurvája*, – *rácok kurvája*

kurváz: „... egy más között rútil veszekedvén, egy mást igen őszve motskolták, ringyozták és kurvázták sok ízben...” 1749. 58.; „Perecz András, Tóth András hajadon, és menyetske két leányit őszve Kurvázta...” 1762. 93.; „... édes Attya Házára részegen menvén, ottan Kurvázta, Tolvajoz-ta...” 1767. 98.

kutya: – *dölyfős kutya*, – *fonnyadt kutya*, – *gangos kutya*, – *görbe kutya*, – *gyilkos kutya*, – *húros kutya*, – *kankós kutya*, – *koldus kutya*

kutyaadta: „Kutya attának, ebattának szitta Varga Szabó István Uramat.” 1740. 35.; „Egy kutya attának 's egy Lelek Kurvanak se légyen én reám gongya...” 1745. 43.

kutya ember: „... rossz kutya ember volt, ... 1742. 38.; „... rossz kutya embernek esett az házam...” 1742. 38.

kutya fajta: „Te Kutya fajta miért bántod az gyermeket.” 1746. 53.; „Te úgymond Kutyára ütött, Kutya fajta, Kutya nemzetségi 's több efféle...” 1746. 53.

kutya fajtája: „... CzeFREnek, Ringyónak, Kutya fajtájának, ... kiáltotta 's mondotta volna.” 1753. 70.

kutyalelkü: „A' Kutya Lelkűt ki vette ezt bé a' Tanácsban...” 1728. 3.; „Aha Selyma Lelkűk, Korhely Kutya Lelkűk...” 1728. 3.; „... baszom az Anyatokat Kutya Lelkűk.” 1732. 18.; „... őszve kutya Lelkűzött 's attázott...” 1746. 52.; „Igazán disznó módon felelt Kutya még a' Lelked Vén Kutya...” 1746. 52.; „Szar biró a' Kutya még a' Lelke...” 1746. 52.; „Eb volt a' Nemzetséged, Kutya Lelkü csudafia mocskolta...” 1756. 80.

kutya mennykő teremtette: „Ki fogna meg engemet a' kutya Menkő teremtette?” 1754. 73.; „... ördög, Kutya Ménkö teremtettével káromkodott...” 1761. 90.

kutya muhar nemzetsége: „Hamis a' lelked Kutya muhar nemzetsége...” 1756. 77.

kutya nemzetsége: „Te úgymond Kutyára ütött, Kutya fajta, Kutya nemzetségi 's több efféle...” 1746. 53.

kutya teremtette: „... szarom az orrodra, Kutya teremtette...” 1734. 24.; „Hét szekér ménkö üssön meg Kutya teremtette Ménkö teremtette...” 1734. 24.; „Te Koldus, Kutya teremtette...” 1734. 24.; „... elég eb attázást 's ördög attázást 's baszom a' lelkét mondot Tót Márton, ugy kutya teremtettétis egyszer...” 1739. 31.; „Mitsoda Biró az baszom a' Lelkét az ollyan Birónak a' Kutya teremtettének a' ki a' Szegény Lakosnak pártját nem fogja.” 1746. 47.; „... Kutya teremtettével... való káromkodásait egy néhány rendben hallotta a' Tanú.” 1746. 48.; „Baszom Lelked Kujon teremtette, Kutya teremtette...” 1759. 85.; „... baszom a' Lelkedet eb adta Kurvája, Kutya teremtette...” 1760. 88.; „... Kutya teremtette, és Baszom lelke káromkodást hogy hallott...” 1761. 90.; „Ördög, Kutya, Ménkö teremtettével... szitta...” 1763. 95.

kutyára ütött: „Te úgymond Kutyára ütött, Kutya fajta, Kutya nemzetségi 's több efféle...” 1746. 53.

láncosadta: „... Menkö Teremtette Lantzos Atta a' ki az én Feleségetem Görögök Kurvájának mondja...” 1750. 63.

láncos terem a lelkedben: „... hunczfútság már ez ördög terem a' Lelkedben Lánczos terem a' Lelkedben...” 1755. 74.

láncos teremtette: „... Lánczos teremtette...” 1730. 7.; „... Lánczos teremtette...” 1733. 23.; „Pluto, Belzabub, Ördögök most segicsetek, most tűzes teremtették, Lánczos teremtették...” 1736. 29.; „... ördögh attával, teremtettével, Lánczos teremtettével...” 1739. 34.; „... ördög attával

ördög lántzos teremtettével... karomlotta." 1744. 42.; „Jőj ki jőj ki Lantzos teremtette..." 1744. 42.; „Tüzes, Lánczos, Menydőrgős teremtette azzal együtt aki néktek szállást adott." 1756. 78.; „Jaj Lánczos teremtette, ki tette ide a' Tüzet." 1767. 99.

láncos mennykő teremtette: „Sőt ezek felett Lánczos Ménkő Teremtettévelis káromkodott..." 1729. 4.; „Hát a' Bátyám hol van a' Lánczos Ménkő teremtette..." 1730. 9.; „Az a' Lánczos ménkő teremtette, még a' Lelkedet is..." 1732. 10.; „Szarom a' Lelkedbe Te Bíró Lánczos ménkő teremtette Bírāja..." 1734. 24.; „... Te Csáti üssön meg hét szekér ménkő Lánczos ménkő teremtette..." 1734. 24.; „... Lánczos Ménkő teremtette..." 1734. 26.; „Halgas Lánczos Ménkő teremtette..." 1740. 36.; „Ördög atta, Teremtette, Lánczos Ménkő Teremtette..." 1742. 37.; „... Lántzos ménkő 's million teremtettével való... káromkodásait hallotta..." 1745. 46.; „Te dugatnál el engemet Lánczos ménkő teremtette." 1754. 73.; „Ki szakasztotta el az ingemet Baszom a' Lelkit Lánczos Ménkő teremtette?" 1755. 74.

lelki gyilkos: „Szabó Albertet nem csak hamis Lelki esméretűnek, hanem lelki gyilkosnak mondtat..." 1756. 77.

lélekkurva: „Te eb teremtette Kurvája majd fel gyújtom az házadat eb teremtette Te Lélek Kurva, Szajha..." 1734. 24.; „Lustos Lelek Kurva..." 1740. 36.; „... Tár szekér után járó Lélek kurvának agyékából születettnek..." 1743. 39.; „... Lélek kurva az Anyám (a kiis szegény már meg holt)..." 1743. 39.; „Aha Szajha Lélek Kurva, hét rőfös vas alá és Tár szekér után járó ugyan duplázza Lélek Kurva..." 1743. 39.; „... eléggé mondotta néked, hogy Palatsintás Lélek Kurva..." 1743. 39.; „... eregy betsületedet keresni Szuhainéhoz, a' ki hét sing vas alá való Lélek Kurvának kiáltott." 1743. 40.; „... egy Lelek Kurvanak se légyen én reám gongya..." 1745. 43.; „Egy Lelek Kurvának se légyen gongya az ő járására az hol tetzik neki ott jár..." 1745. 43.; „... huntzfutnál huntzfutabb Lelek Kurva az Anyad..." 1746. 52.; „Bezzeg rajta kaptalak most eb volt a' Lelke Lélek Kurvája..." 1747. 54.; „Te Cifre, czufri görbe lélek kurva... de meg csüfoltál ugymond..." 1761. 91.; „... hiszen lélek kurva az, még pedig dupla..." 1762. 93.; „... berken hordozott lélek kurva..." 1766. 97.

lélekkurvától született: „Huntzfut, Lelek Kurvától született..." 1754. 72.

lélek kurvannya: „... nem a' Lélek Kurványád gongya az..." 1735. 27.; „... Hunczfut Lelek kurvannya..." 1754. 72.

lélek kurványáz: „... edes Anyamat ki már testére nézve régen a' földbe nyugszik, őszve Lélek kurványázta..." 1746. 52.

locsonda: „Eb ágyából esett Lócsóna Aszszonyok..." 1735. 27.

lóherélő: „Tökön hízott Ló herélő ló billents Nemes embere eb atta." 1746. 49.

lóbillents: „Tökön hízott Ló herélő ló billents Nemes embere eb atta." 1746. 49.

lustos: „... nem az híres Lustos Kurványád gongya az..." 1735. 27.; „Pinka Ancsának százszor vagyis ezerszeris el mondotta szemében: Lustos Lelek Kurva..." 1740. 36.

lustos kurvannya: „... nem az híres Lustos Kurványád gongya az..." 1735. 27.

macskás kutya: „Fekete Kata Asz(szony)t bolond Katának, bolond Szellőnének, macskás kutyának... mongyák..." 1742. 38.

megaggott kurva: „... hunczfut flucter, meg aggot kurvaja..." 1755. 76.

menydőrgős teremtette: „... menydőrgős teremtette ménkő Lánczos teremtette..." 1733. 23.; „Tüzes, Lánczos, Menydőrgős teremtette azzal együtt aki néktek szállást adott." 1756. 78.

mennykő teremtette: „... Ménkő teremtette, baszom a' Lelkét..." 1729. 5.; „... Lánczos teremtette, Ménkő teremtette..." 1730. 7.; „Eregy haza ménkő teremtette..." 1732. 12.; „... miért jösz utánnam eregy meny haza ménkő teremtette..." 1732. 12.; „Nyisd meg az ajtót mennykő teremtette..." 1732. 16.; „... add meg az Ház bért a' miolta az Házamban lakol Ménékő teremtette..." 1732. 16.; „... mennykő teremtettével... szidta." 1732. 16.; „... ménkő teremtette tüzes teremtette..." 1733. 23.; „Ménkő teremtette, szarom az orrodra..." 1734. 24.; „Hét szekér ménkő üssön meg Kutya teremtette Ménkő teremtette..." 1734. 24.; „... baszom a' lelkét az Uradnak, a Ménékő teremtettének..." 1738. 30.; „... Ménkő Teremtette Lantzos Atta a' ki az én Feleségemet Görögök Kurvájának mondja..." 1750. 63.; „... Mezei János Uramat ördög attával, ménkő teremtettével..." 1751. 65.; „... Pásztor István Urat Ménkő és Ördög teremtettével, huntzfut mondással szidni és káromlani merészelné..." 1754. 71.; „Ördög Ménkő teremtettét... hogy hallott..." 1761. 90.; „... ördög, Kutya Ménkő teremtettével káromkodott..." 1761. 90.; „Mendőrgős ménkő, disznó teremtette káromkodásokat igen gyakor izben hogy hallott..." 1763. 94.; „Ördög, Kutya, Ménkő teremtettével... szitta..." 1763. 95.

million teremtette: „... száma nélkül való... Kujon, million teremtettével való káromkodásait..."

1745. 46.; „...száma nélkül való... Kujon, Lántzos menkö 's million teremtettével való... káromkodásait hallotta...” 1745. 46.

muhar Miska: „Szabó Albertet... Muhar Miskának is nevezte...” 1756. 77.

nagy gelyvás: „Katoná Istvánné Aszszony Molnár Andrásné formalibus... nagy gelyvásnak, görbe farúnak mondotta...” 1743. 40.

nagy nyelvű: „Te nagy nyelvű ved bé a' Fejedet, mert az I(ste)n a' pártában veszti a' fejedet meg szemtelen.” 1743. 41.; „...Sellyei János Ur Detsi Istvánné Aszszonyomat nagy nyelvűnek mondta...” 1746. 53.; „Azért vagyok nagy nyelvű, hogy olyan fonnyatnak mint Te alája nem fekszem...” 1746. 53.

németek kurvája: „...berken hordozott lélek kurva, dupla Németek Kurvája...” 1766. 97.

németek szajhája: „...ottan Kurváza, Tolvajozta, Németek Szajhájának kiáltotta...” 1767. 98.

nyalka: „Nem tudgya Köldusnak é vagy Nyalkának mondotta...” 1728. 3.

orgazda: „Gyenes Jánost Pribéknek or Gazdának Arulónak... kiáltotta...” 1733. 23.

ördög: „...Ördög vagy eb atta teremtette...” 1755. 76.; – *fekeete ördög*

ördögadta: „Ördög atta, ördög volt a' Lelked...” 1732. 10.; „Ördög atta, ördög teremtette...”

1732. 10.; „Baszom testedet 's Lelkedet ördög adta...” 1732. 14.; „...Ördög attával teremtettével... szidta...” 1732. 16.; „Túróczi Tamás mind a' Vejit mind a' Leánnyát ördög attával...

szidta...” 1732. 16. „Ördög atta ördög teremtette, baszom az Anyádnak testét lelkét ebatta...” 1732. 18.;

„...ördög atta ördög teremtette baszom az Anyádnak testét lelkét ebatta...” 1732. 19.;

„...ördög atta Fattya Hunczfut...” 1733. 22.; „Ördög atta ördög teremtette...” 1733. 23.; „...szarom a' Lelkedbe ördög teremtette, ördög atta.” 1734. 24.;

„Tóth Márton maga Feleségét ördög attával, baszom a' Lelkével káromlotta és száma nélkül szidta.” 1734. 25.;

„...ördög atta, ördög teremtette...” 1734. 26.;

„...eb attával, 's ördög attával káromkodott...” 1739. 31.;

„...elég eb attázást 's ördög attázást... mondot Tót Márton...” 1739. 31.;

„...mindeneket fel ültet a' Süveg árulásra ez a' Bogáthi, Ördög atta...” 1739. 32.;

„Pinka Ancsának százszor vagy ezerszeris el mondotta szemében: ...Szajha Ördög atta...” 1740. 36.;

„Száma nélkül hallotta a' Fatens Csapó Kis János Ördög attával... való káromkodását...” 1740. 36.;

„...ördög attával ördög lántzos teremtettével... káromlotta.” 1744. 42.;

„...most jő ki ördög atta Czhe mestere...” 1744. 42.;

„...ördög attával és ördög teremtettével káromlotta...” 1744. 42.;

„Ki ki Anyya a' házambúl Ördög atta...” 1745. 46.;

„...száma nélkül való Ördög attával... való... káromkodásait hallotta...” 1745. 46.;

„...száma nélkül mind ben a' házba, mind kívül az utzán ördög attával... káromlotta és szidta Lengyel András Urat...” 1746. 48.;

„Ördög attával... való káromkodásait egy néhány rendben hallotta a' Tanú.” 1746. 48.;

„...mondgya meg K(e)g(yelméne)k az Ördög atta Brada Vargájának...” 1748. 56.;

„...Ördög attával 's ördög teremtettével... káromlotta és szidta.” 1750. 60.;

„...Miskának azt mondotta halgass ördög atta 's ördög teremtette.” 1750. 62.;

„...Mezei János Uramat ördög attával, menkö teremtettével...” 1751. 65.;

„Mit halgatodzol itten ördög atta?” 1754. 73.;

„...mondotta és mocskolta Ördög, kujon atta...” 1755. 76.;

„...Ördög atta kurvának mindenek hallatára mondotta...” 1755. 76.;

„...mind Hunczfut a' Nemes Ember az ördög atta.” 1757. 84.;

„Phi ördög adta...” 1759. 87.;

„Te ördög adta azt hallottam a' Tóth Leányát el akarod venni...” 1762. 93.

ördögadta, teremtette: „Ördög atta teremtette Jószága...” 1727. 2.;

„...Ördög attával, Teremtettével káromkodott...” 1727. 2.;

„...ördög attának teremtettének szidta légyen...” 1729. 4.;

„...Ördög attával, Teremtettével... szidta légyen...” 1729. 4.;

„...ördög teremtette, adta...” 1730. 6.;

„...ördög adta, teremtette...” 1730. 8.;

„...ördög attával teremtettével...” 1730. 8.;

„...ördögh atták, teremtették...” 1732. 11.;

„...Ördög attával, teremtettével... szidta...” 1732. 16.;

„...várj ördög atta teremtette...” 1732. 17.;

„...ördög attával teremtettével... káromkodott és szitkozódott...” 1732. 18.;

„Eregy Ördög adta teremtette...” 1738. 30.;

„...hová mégy Ördög atta, Teremtette...” 1738. 30.;

„...Ördögh attával, teremtettével...” 1739. 34.;

„...Ördög atta, Teremtette...” 1742. 37.;

„...Ördög atta Teremtette káromlással káromlott...” 1748. 56.;

„...az Ördög atta Teremtette Bradáját...” 1748. 56.;

„...az Ördög atta Teremtette Vargája...” 1748. 56.;

„...Ördög atta s teremtette...” 1749. 57.;

„...az Ördög atta teremtette.” 1750. 64.;

„...ördög adta teremtettével...” 1757. 82.;

„...ördög adtával és teremtettével káromlotta...” 1757. 84.;

„...ördög adtával, teremtettével ezis szidta...” 1757. 84.;

„Te meszes ördög atta, teremtette...” 1759. 86.;

„...ördög adta, és teremtette káromkodást...” 1761. 89.;

„...ördög adta, teremtette...” 1762. 92.;

„...Baszom adta teremtettével...” 1769. 100.

ördög terem a lelkedben: „...hunczfútság már ez ördög terem a' Lelkedben Lántzos terem a Lelkedben...” 1755. 74.

ördög teremtette: „... Ördög teremtettével... káromkodott volna...” 1729. 4.; „... baszom teremtette, ördög teremtette...” 1729. 5.; „... halhatta a' Fatens Sz. Iványi Jánostúl az ördög teremtettét...” 1729. 5.; „Ördög teremtette, Lánczos teremtette...” 1730. 7.; „Ördög atta, ördög teremtette...” 1732. 10.; „... baszom a' Lelkedet ördög teremtette...” 1732. 17.; „Ördög atta ördög teremtette, baszom az Anyatokat Kutya Lelkük.” 1732. 18.; „... ördög atta ördög teremtette baszom az Anyádnak testét lelkét ebatta...” 1732. 19.; „... olyak vadtok ebatták mint Judás a' ki Kristus urúnkat el árulta ördög teremtették...” 1733. 22.; „Ördög atta ördög teremtette...” 1733. 23.; „Te Király András ördög teremtette, szarom a' Lelkedbe ördög teremtette, ördög atta.” 1734. 24.; „Ördög teremtette Köldusa, fel gyujtom a' házatad Te Kurva ördög teremtette...” 1734. 24.; „... nem félek sem Paptúl sem Bírótúl sem Tanácstúl sem Vice Ispántúl ördög teremtették.” 1734. 24.; „Te ördög teremtette Gubája...” 1734. 24.; „Te ördög teremtette Kurvája valamenyi Asszony van a' Jánosi utzán mind Kurva az ördög teremtette.” 1734. 24.; „... Bíró vagy vagy mi vagy ördög teremtette...” 1734. 24.; „... ördög atta, ördög teremtette...” 1734. 26.; „Pásztor István Nagy Ferencz Urat ördög teremtettével... káromlotta és szitta.” 1734. 26.; „Pluto, Belzabub, Ördögök most segicsetek, most... Ördög teremtették...” 1736. 29.; „Pinka Ancsának százsor vagy ezerszeris el mondotta szemében: ... Szajha Ördög atta, Ördög teremtette, Ördög teremtette 's mit csinál Annjának.” 1740. 36.; „Halgas Teis baszom a' vén Picsádat Ördög teremtette.” 1740. 36.; „Szama nélkül hallotta a' Fatens Csapó Kis János Ördög attával, ördög 's tüzes teremtettével való káronkodását...” 1740. 36.; „... ördög attával ördög lántzos teremtettével... káromlotta.” 1744. 42.; „... ördög attával és ördög teremtettével káromlotta...” 1744. 42.; „... száma nélkül való Ördög attával, ördög, Kujon, Lántzos menkő 's million teremtettével való... káronkodásait hallotta...” 1745. 46.; „Baszom a' Lelkét az Ördög teremtette Bírójának...” 1746. 47.; „... mitsoda Bíró az, az Ördög vagy eb teremtette, a' ki a' Lakosoknak pártját nem fogja...” 1746. 47.; „... ördög és tüzes teremtettével... káromlotta és szidtta Lengyel András Urat mondván: így 's amugy vágom az Ördög teremtettét...” 1746. 48.; „... bár maga jött volna az Ördög teremtette Cujon Vargája...” 1748. 56.; „... Ördög attával 's ördög teremtettével... káromlotta és szidta.” 1750. 60.; „... Miskának azt mondotta halgass ördög atta 's ördög teremtette.” 1750. 62.; „... Pásztor István Urat Ménkő és Ördög teremtettével, huntzfut mondással szidni és káromlani merészlén...” 1754. 71.; „Te Kurva Kujon Ördög Teremtette Kurvája...” 1755. 76.; „Ördög teremtette az sem jó Bíró, aki engem meg nem fogat...” 1759. 85.; „... ördög, Kuttya Ménkő teremtettével káromkodott...” 1761. 90.; „Ördög Ménkő teremtettét... hogy hallott...” 1761. 90.; „Disznó ördög teremtettével... őket illetvén...” 1763. 94.; „Ördög, Kutya, Ménkő teremtettével... szitta...” 1763. 95.

ördög ágyában termett: „... ördög ágyába termett...” 1730. 6.

ördög lelkű: „Hallotta hogy szitta Ördög vagy eb a' Lelkével...” 1747. 54.; „... bár itt volna az Ördög volt még a' Lelke...” 1748. 56.; „... a' Szöllőt el pusztította az Ördög volt a' Lelke...” 1748. 56.; „Ördög volt a' lelked, el akarjátok perleni a' 60 forintokat.” 1752. 68.

paszomántos kutya: „... Bodzási Gáborné Asszonyomat Húros Kutjának és Paszomántos Kutjának kiáltotta...” 1757. 83.

pernahajder: „... Kotosné Asszonyomat huntzfuttnak mondotta pernahajdernek...” 1750. 63.; „Hunczfut pernahajder Baszom az Anyádat...” 1755. 76.

pénznéző: „... nevezetesen Köldus Kutjának, Pénz nézőnek... nevezte.” 1732. 20.

pogány: „... hallotta a' Fatens Sz. Iványi V. Jánostúl a' midőn Görög Jánost Pogányának mondta...” 1729. 5.

pokolra való: „Baszom a' Nemzetségedet eb atta, akár Giczei vagy akar Pokolban való...” 1733. 22.; „... ingyen jutott a' pokolra való hozzá.” 1742. 38.; „Te Pokolra való fonyat kutya majd ugy meg taszitalak...” 1753. 69.

poronty: „... menyki te poronty disznó Teremtette előlem...” 1750. 62.

pribék: „Gyenes Jánost Pribéknek or Gazdának Arulónak... kiáltotta...” 1733. 23.

rácok kurvája: „Feleségemet Szivemnek nagy sérelmére Rátzok Kurvájának... merészlette kiáltani...” 1746. 51.

részeges: „Feleségemet... egy szemtelen részeges Asszonyoknak... merészlette kiáltani...” 1746. 51.; „... nincs néked egyéb embered csak Barta, és részeges Lehotaj részeges disznó...” 1756. 77.

réz teremtette: „... Réz teremtette...” 1733. 23.

ringyó: „... Czefrének, Ringyónak, ... kiáltotta 's mondotta volna.” 1753. 70.

ringyóz: „... egy más között rútl veszekedvén, egy mást igen össze motskolták, ringyozták és kurválták sok ízben...” 1749. 58.

selyma: „...N. Csík Gergely Ur hundsfttal, Selymával... szitkozódott volna?” 1728. 3.; „...hát hundsftut. Selyma, nem akarsz Te szántani menni?” 1728. 3.

selyma lelkű: „Selyma, hundsftut Lelkű.” 1728. 3.; „Aha Selyma Lelkűk, Korhely Kutya Lelkűk...” 1728. 3.

spion: „...soha sem hál az én Édes Anyám Asszoznyal az Ördög atta, teremtette, Cujon, Spion Vargája...” 1748. 56.; „...mind addig pedig hunczfut, Spion légy, míg meg nem bizonyítod, hogy én kurva vagyok.” 1766. 97.

szabad nyelvű: „...te Kotosne baszom a' szádat baszom a' hajdunésagodat szabad nyelvű vagy...” 1750. 63.

szajha: „Pinka Ancsának százsor vagy ezerszeris elmondotta szemében: ...Szajha Ördög atta...” 1740. 36.; „Aha Szajha Lélek Kurva...” 1743. 39.

szar bíró: „Szar bíró a' Kutya még a' Lelke...” 1746. 52.

szemtelen: „Eregy teis szemtelen a' dinnye földre keresd becsületedet.” 1743. 41.; „...az I(ste)n a' pártában veszti a' fejedet meg szemtelen.” „Feleségemet... egy szemtelen részeges Asszoznyanak... merészlette kiáltani...” 1746. 51.; „Nem keresi az én Feleségem a faraval mint te keresd Szemtelen, elég Gyermekeket hagytak tenéked a Rátzok Szemtelen...” 1746. 51.; „Meny ki te szemtelen hogy nem veszed észre magadat...” 1746. 51.

tatár teremtette: „Te... tatár... teremtette...” 1759. 86.

táptoslelkű: „...nevezetesen Köldús Kutjának, Pénz nézőnek Tátos Disznó Lelkűnek... nevezte.” 1732. 20.

társzekér után járó: „Hét rófös vas alá és Tár szekér után járó ugyan duplázva Lélek Kurva.” 1743. 39.; „Aha eb ágyából született Tár Szeker után járó Kurvája...” 1743. 39.; „Hét rófös vas alá, Tár szekér után járó Lélek kurvának...” 1743. 39.

teremtette: – *baszom teremtette*, – *disznó teremtette*, – *ebadta teremtette*, – *eb teremtette*, – *forgós teremtette*, – *huncut teremtette*, – *kujon teremtette*, – *kutya teremtette*, – *kutya mennykő teremtette*, – *láncos teremtette*, – *láncos mennykő teremtette*, – *mennydörgős teremtette*, – *mennykő teremtette*, – *million teremtette*, – *ördögadta teremtette*, – *ördög teremtette*, – *réz teremtette*, – *tatár teremtette*, – *tüzes láncos mennykő teremtette*, – *tüzes teremtette*, – *veszett teremtette*

teremtettéz: „...száma nélkül való káromkodását, attázását, teremtettézését... hallotta a' maga füleivel a' Tanú.” 1738. 30.; „...száma nélkül hallotta az attázást, teremtettézését...” 1740. 36.; „...száma nélkül való attázását, teremtettézését... hallotta a' Fatens Asszozny...” 1745. 46.

tolvaj: „...elloptad a' tyúkmonyomat hozd vissza tolvaj vagy...” 1745. 45.; „...Ersök Leányomat... kiáltotta Tolvajnak és Kurvának...” 1747. 54.; „...hol vagy az az eb atta vagy eb Lelkű Tolvaj és Kurva Leányod Kakas Ersébeth...” 1747. 54.; „...hunczfutnál hunczfutabb, és tolvaj vagy nem mester ember...” 1751. 67.

tolvajoz: „...édes Attya Házára részegen menvén, ottan Kurvázza, Tolvajozta...” 1767. 98.

tökön hízott: „Tökön hízott Ló herélő ló billents Nemes embere eb atta.” 1746. 49.

tüzes láncos mennykő teremtette: „Meg áll baszom a' Lelkedet Tüzes Láncos ménykő teremtette...” 1732. 13.

tüzes teremtette: „...baszom a' Lelkedet tüzes teremtette...” 1732. 18.; „...tüzes teremtette baszom az Anyádat a' Lelkedet...” 1733. 23.; „Pluto, Belzabub, Ördögök most segicsetek, most tüzes teremtették...” 1736. 29.; „Isten! tüzes teremtette Isten hol vagy?” 1736. 29.; „...Csordás Jánost formalibus Tüzes teremtettével káromlotta...” 1740. 36.; „Száma nélkül hallotta a' Fatens Csapó Kis János Ördög attával, ördög 's tüzes teremtettével való káromkodását...” 1740. 36.; „...ördög és tüzes teremtettével... káromlotta és szidta Lengyel András Urat...” 1746. 48.; „...Mezei János Uramat ördög attával, menkő teremtettével, tüzes Teremtettével...” 1751. 65.; „Tüzes, Lánczos, Menydörgős teremtette azzal együtt aki néktek szállást adott.” 1756. 78.

veszett teremtette: „...vesztet teremtette kondása...” 1732. 11.; „...meg ölöm ma a' vesztet teremtettét...” 1732. 17.; „...a' Jesus Xtus sem parancsol nékem, attúl sem félek, vesztet teremtettét fakadtál.” 1763. 94.

vékafejű: „Te eb adta, az a' Véka fejű Bíró a' te Istened, ahoz bizol...” 1760. 88.

vén bolond: „Igazán disznó módon feleltel Kutya még a' Lelked Vén Kutya, Vén bolond...” 1746. 52.

vén bűn: „Cseh Pannától száma nélkül hallotta, hogy vén bűnnek, vén németnek mondották...” 1756. 79.

vén fia: „Bíró Urházi András Urat eb atta Vén Fiának egynéhányszor mondotta...” 1729. 4.

vén kutya: „...Bíró Ur Urházi Uratis... Vén Kutjának szidta légyen...” 1729. 4.; „Posonyi István

Ur Varga Szabó István Urat formalibus ebül öszültnek, Te Vén kutyának mondotta...” 1740. 35.; „Meg attam nékie az ebül öszültnek a’ Vén Kutyának.” 1740. 35.; „...mocskolta és becstelenítette, nevezetesen pedig az Attyát ugymint Fekete Mihály Urat, Vén Kutyának...” 1742. 38.; „Igazán disznó módon feleltel Kutyá még a’ Lelked Vén Kutyá, Vén bolond...” 1746. 52.; „Annját hamisan előnek mondotta és Vén kutyának...” 1755. 76.; „Cseh Istvánné Aszszonyomat Vén Németnek, Vén Kutyának mondották...” 1756. 79.

vén loncsos: „Te Vén loncsos soha nem vóltál jó Lelki isméréti...” 1766. 97.

vén német: „Cseh Istvánné Aszszonyomat Vén Németnek, Vén Kutyának mondották...” 1756. 79.; „Cseh Pannától száma nélkül hallotta, hogy vén bűnnek, vén németnek mondották...” 1756. 79.

víz hozta, gally csapta: „Ebatta csak olyan vagy RSzombath Városában mint egy Víz hozta gally csapta.” 1739. 32.

zsvány: „Sivány elég czigányságot cselekedett Keresztúrban...” 1756. 81.

* * *

az anyád is hamis szóval élt: „Te muhar fekete nyakravalós Disznó... az anyád is hamis szóval élt.” 1756. 77.

baszom: – *baszom a gratsádat,* – *baszom a hajdúnéságot,* – *baszom a hitét,* – *baszom a leányát,* – *baszom a lelked,* – *baszom a nemzetségedet,* – *baszom a papját,* – *baszom a pénzét,* – *baszom a picsádat,* – *baszom a pinádat,* – *baszom a szádat,* – *baszom a teremtését,* – *baszom a testedet,* – *baszom az anyádat,* – *baszom az apádat.*

baszom a gratsádat: „...baszom a’ gratsádat...” 1745. 43.

baszom a hajdúnéságot: „...baszom a’ hajdúnéságot...” 1750. 63.

baszom a hitét: „...baszom az Anyádat hitit és Lelkét.” 1732. 15.

baszom a leányát: „Baszom a’ Birónak a’ Leányátis...” 1750. 59.

baszom a lelked: „...baszom az Anyádat, Lelkedet ’s minden Nemzetségedet...” 1729. 4.; „...baszom a’ Lelkét...” 1729. 5.; „Baszom a’ Lelked Ördög attá, Ördög teremtette.” 1729. 5.; „Baszom a’ Kálvinista Lelkedet...” 1730. 8.; „...baszom az Apád Lelkének a’ Lelkét...” 1730. 9.; „...baszom a’ Lelkét...” 1730. 9.; „...baszom a’ Lelkedet...” 1732. 12.; „...baszom a’ Lelkedet...” 1732. 13.; „...baszom az Anyádat hitit és Lelkét.” 1732. 15.; „...baszom a’ Lelkét...” 1732. 16.; „...baszsa az Anyákat ’s Lelkeket...” 1732. 16.; „...baszom a’ Lelkedet ördög nem volt a’ Lelked...” 1732. 17.; „...baszom a’ Lelkedet...” 1732. 17.; „Baszom a’ heted ziglen való nemzet-ségednek Lelkét...” 1732. 18.; „...baszom a’ Lelkedet...” 1732. 18.; „Baszom az Anyádat ’s a’ Lelkedet...” 1732. 19.; „...baszom az Anyádnak testét lelkét...” 1732. 19.; „Baszom a’ Lelkedet Anyádat Apádat Nemzetségedet...” 1733. 22.; „...Baszom a’ Lelkét a’ Birónakis...” 1733. 23.; „...baszom az Anyádat a’ Lelkedet...” 1733. 23.; „...baszom a’ Lelkedet...” 1734. 24.; „...baszom a’ Lelkével káromlotta...” 1734. 25.; „...baszom az Annját a’ Lelkét...” 1734. 26.; „Baszom az Anyát és Lelkét...” 1736. 28.; „...baszom a’ lelkét az Uradnak...” 1738. 30.; „...baszom a’ lelkét mondot...” 1739. 31.; „...baszom a’ Kálvinista Lelkét...” 1739. 33.; „...baszom az Annját, ’s Lelket...” 1742. 37.; „...Baszom az Anyádal, ’s Lelkével káromlotta.” 1744. 42.; „...baszom az Anyádat, ’s a’ Lelkedet...” 1744. 42.; „...baszom a’ Lelkedet...” 1745. 44.; „Baszom a’ Lelkét...” 1746. 47.; „...baszom a’ Lelkével való káromkodásait egy néhány rendben hallotta a’ Tanú.” 1746. 48.; „...baszom a’ Lelkével káromlotta és szídtta...” 1746. 48.; „...baszom a’ Lelketeket...” 1748. 56.; „...baszom a’ Lelked...” 1749. 57.; „...baszom a’ huntzfutos Lelkét...” 1750. 63.; „...baszom még a’ hét Lelkedet...” 1751. 65.; „...baszom a’ Lelkedet...” 1754. 73.; „...baszom a’ hunczfut Lelkedet...” 1755. 74.; „...baszom a’ huntzfutos Lelkét a’ ki az házamra hajintotta ezt a’ Rongyot...” 1750. 63.; „...Baszom a’ Lelkit...” 1755. 74.; „...baszom lelke káromkodásokat...” 1757. 82.; „Baszom Lelked Kujon teremtette...” 1759. 85.; „...baszom a’ lelked...” 1759. 86.; „...baszom a’ Lelkedet...” 1760. 88.; „...Baszom lelke káromkodást...” 1761. 90.; „...baszom lelke káromkodásai...” 1762. 92.; „Baszom a’ lelke, teremtette Birójának Bradának lelkét...” 1762. 92.; „...baszom a’ lelke, teremtette Birójának Bradának lelkét...” 1762. 92.; „...baszom lelkett Káromkodásokkal őket illetvén...” 1763. 94.; „...baszom a’ Lelked teremtését...” 1763. 95.; „...baszom Lelke Birójának...” 1763. 100.

baszom a nemzetségedet: „...baszom az Anyádat, Lelkedet ’s minden Nemzetségedet...” 1729.

4.; „... baszom Anyadot Apadat minden nemzetségedet.” 1733. 22.; „Baszom a' Lelkedet Anyadat Apadat Nemzetségedet...” 1733. 22.; „Baszom a' Nemzetségedet...” 1733. 22.

baszom a papját: „Baszom a' Papját.” 1736. 28.

baszom a pénzét: „No baszom a' jó pénzét...” 1732. 16.

baszom a picsádat: „... baszom a' Picsádat eb atta, basztamis...” 1730. 9.; „... baszom a' vén Picsádat...” 1740. 36.; „Baszom a' kis Papnenak a' Pitsáját...” 1750. 59.

baszom a pinádat: „... baszom a' pinádat...” 1745. 43.

baszom a szádat: „... baszom a' szádat...” 1750. 63.

baszom a teremtését: „... Kurvanyád baszom teremtését...” 1732. 18.

baszom a testedet: „Baszom testedet 's Lelkedet...” 1732. 14.; „... baszom az Anyádnak testét lelkét...” 1732. 19.

baszom az anyádat: „... baszom az Anyádat, Lelkedet 's minden Nemzetségedet...” 1729. 4.; „... baszom az Anyádat...” 1730. 7.; „... baszom az Anyádat...” 1730. 8.; „... baszom az Anyádat mit sügzs búgzs...” 1732. 10.; „... baszom az Anyádat vagy te ölsz meg, vagy én öllek meg...” 1732. 10.; „... baszom az anyátokat...” 1732. 11.; „... baszom az anyádat...” 1732. 12.; „... baszom az Anyadat hitit és Lelkedet.” 1732. 15.; „... baszom az Anyádat...” 1732. 16.; „... baszsa az Annyokat a Lelkeket...” 1732. 16.; „... baszsa mind Apját, Annyát...” 1732. 16.; „... baszom az Anyatokat...” 1732. 18.; „Baszom az Anyádat s a Lelkedet...” 1732. 19.; „... baszom az Anyádnak testét lelkét...” 1732. 19.; „... baszom az Anyádat...” 1733. 22.; „... baszom az Anyadot Apadat minden nemzetségedet.” 1733. 22.; „... baszom az Anyádat a' Lelkedet...” 1733. 23.; „... baszom az Annyát a' Lelkedet...” 1734. 26.; „... baszom az Annyát Apját 's Lelkedet...” 1734. 26.; „Baszom az Anyát és Lelkedet...” 1736. 28.; „Baszom a' Papjának az Anyát.” 1736. 28.; „... baszom az Apját 's az Annyát...” 1739. 32.; „... baszom az Annyát, 's Lelkedet...” 1742. 37.; „... Baszom az Anyádal, 's Lelkével karomlotta.” 1744. 42.; „... baszom az Anyádat, 's a' Lelkedet.” 1744. 42.; „... baszom az Anyadat...” 1745. 43.; „... baszom az Annyával valo szitkozodás...” 1745. 43.; „... Baszom az Anyádat...” 1755. 76.

baszom az apádat: „... baszsa mind Apját, Annyát...” 1732. 16.; „... baszom az Anyadot Apadat minden nemzetségedet.” 1733. 22.; „... baszom az Annyát Apját 's Lelkedet...” 1734. 26.; „... baszom az Apját 's az Annyát...” 1739. 32.

eb adós kurtának: „Eb adós Kurtának kolbász árrával, eb ura fakó...” 1745. 45.; „Koma eb adós Kurtának, elloptad a' tyúkmonyomat hozd vissza tolvaj vagy...” 1745. 45.

eb ura fakó: „Eb adós Kurtának kolbász árrával, eb ura fakó...” 1745. 45.

eb alá feküdj: „Eb alá fekügy, ebnek kellesz, bár az alá sem feküttl volna az ki alá feküttl, vesztél volna a' temető uttzában...” 1746. 53.

gonosz még a lelked is: „Te hamis még a' lelked gonosz még a' lelked is, hamis lelki isméréttü vér...” 1743. 41.

hamis légy huncut: „Hamis légy Hunczfut mind addigis, míg te azt meg nem bizonyítod, hogy én valaha káromkodtam volna.” 1740. 36.

hamis még a lelked is: „Te hamis még a' lelked gonosz még a' lelked is, hamis lelki isméréttü vér...” 1743. 41.

hóhér venné a fejeteket: „... Hoher venné fejeteket, szaradna meg a' karóban a' fejetek, Hoher fegyverére valók...” 1754. 72.

az Isten pártában veszejti a fejedet: „Te nagy nyelvű ved bé a' Fejedet, mert az I(ste)n a' pártában veszti a' fejedet meg szemtelen.” 1743. 41.; „... az Isten veszejcsen az pártában mint Mise Annot...” 1755. 76.

az Isten büntesse meg: „Az I(ste)n büntesse meg két féleképen ha magát nem, gyermekét!” 1743. 41.; „Az Isten verje meg 's büntesse meg őket egy mint András Borbély Istvánt...” 1754. 72.

az Isten égesse meg: „Az Isten a' Varastoknak még a' fundamentomat is tűzzel égesse meg.” 1755. 75.

az Isten verje meg: „Az I(ste)n verje meg Magyar Jánost, hogy engemet most illy nyomorúságomba elhajt...” 1746. 50.; „Az Isten verje meg 's büntesse meg őtet egy mint András Borbély Istvánt...” 1754. 72.

Jézus Krisztus sem parancsol nékem: „... a' Jesus Xtus sem parancsol nékem, attúl sem félek...” 1763. 94.; „... de a' Xtus Jesus sem parancsol nékem...” 1763. 94.

üsse meg a mennykő: „... üssön meg a' Ménkő...” 1729. 4.; „... üssön meg hét féle Ménkő...” 1729. 4.; „... halhatta a' Fatens Sz. Iványi Jánostúl... üsse a' tüzés Ménkő 's több efféléket...” 1729. 5.; „... üssön meg a' tüzés Lánzos Ménkő.” 1730. 6.; „Hét szekér ménkő üssön meg Kutya

teremtette Ménkö teremtette..." 1734. 24.; „Te Csáti üssön meg hét szekér ménkö..." 1734. 24.; „...Lánczos mendörgő menykövel való üttetését hallotta a' maga füleivel a' Tanú." 1738. 30.; „...olyan kő üsse meg mint a' bombi." 1740. 36.; „Üsse meg a' Lantzos menkö még a' Lelket is." 1745. 43.; „...üssön meg a' Lantzos menkü nem viszed..." 1745. 44.; „...ménkö üsse meg a' Lelkedet..." 1747. 54.; „...üssön meg a' menkö..." 1747. 54.; „...a' Feleségemet tudakozván hol vagon az az eb atta vagy eb Lelkü Tolvaj és Kurva Leányod Kakas Ersébeth, kit még menkövel is üttetett..." 1747. 54.; „Üsse meg a' Lantzos Menkö mind házatokat, tyukotokat..." 1756. 80.; „...amidőn pedig Mendörög az ég az földre lefekszik, azt szokta mondani: Üss meg már ha mersz, 's csak hamar pörben szállok úgymond az Istennel..." 1763. 94.

nem volna kár kicsapatni: „...nem kár volna benneteket ki csapatni a' Városbúl mind Gazdástúl..." 1754. 72.

nem volna kár kitolni: „...nem kár volna tallyigára tenni, és ki tolni a' Városrúl hunczfutnál hunczfutabb." 1754. 72.

ördög a lelked: „Aha ördög volt a' Lelkedek." 1728. 3.; „Ördög atta, ördög vólt a' Lelked..." 1732. 10.; „Ördög még a' Lelked, mindeneket fel ültet a' Süveg árulásra ez a' Bogáthi, Ördög atta..." 1739. 32.

az ördög szánjon meg: „Hát lopszé te mászszor ördög szányon meg." 1756. 80.

az ördög szántsa meg a lelkedet: „Ismerlek kitsoda vagy, nem kívánom soha hogy az én értemre Bíró légy ördög szántsa meg a' Lelkedet..." 1746. 50.

a pokol tüze emésze meg a lelkedet: „...Pokol tüze emésze meg a' Lelkedetis." 1748. 55.

az sem volt jó, aki teremtett: „...még a' sem volt jó a' ki teremtett..." 1729. 4.; „...még a' Teremtésed sem vólt jó sem aki Teremtett..." 1739. 34.; „...még a' teremtésed sem volt jó sem aki teremtet." 1740. 36.

az sem volt jó aki szült: „...még a' sem volt jó a' ki szült..." 1729. 4.

sem istentől, sem bírótól nem félek: „...sem az istentől, sem a' Bírótól nem félek, nem parancsol nékem senki." 1732. 13.

sohasem váltál jó lelkiismeretű: „Te Vén lontsos soha sem váltál jó Lelki ismertetű..." 1766. 97.

a szája életében szaros volt: „...a' szája életében szaros vólt, a' seggeis a' vólt utólyára..." 1742. 38.

szarom a protestálásodba: „Szarom a' P(ro)testálásodba." 1739. 32.

szarom a lelkedbe: „Te Király András ördög teremtette szarom a' Lelkedbe..." 1734. 24.; „Szarom a' Lelkedbe Te Bíró..." 1734. 24.

szarom a nemességedbe: „Szarom a' nemességedben eb atta baszom az Anyadot Apadat minden nemzetségedet." 1733. 22.

szarom a nemzetségedbe: „Szarom a' Nemzetségedben, baszom az Anyádat eb atta nincs néked házad itt Rimaszombathban, de nékem kő házam van Hunczfut..." 1733. 22.; „Szarom a' Nemzetségedben Giczés vagy akárq micsoda Ember vagy eb atta fattya..." 1733. 22.

szarom az orrodra: „Ménkö teremtette, szarom az orrodra, Kutya teremtette..." 1734. 24.

szaradjon meg karóban a feje: „...szaradna meg a' karóban a' fejetek..." 1754. 72.; „...karóban szaradjon meg a' fejünk..." 1754. 72.

a teremtésed sem volt jó: „...még a' Teremtésed sem vólt jó sem aki Teremtett..." 1739. 34.

vezz: „...vezz te is eb atta..." 1732. 19.

vesztél volna: „...vesztél volna a' temető uttzában..." 1746. 53.; „...veszett vólna Országában..." 1754. 72.

ADATTÁR

1. 1726: „Nyerges András Percz Istvánt Hamis hitűnek, hamis Lelkűnek kiáltván..." (Percz István mondta) „...Isten engem úgy segéllyen, vagy Szécsb(en) az Uti Bíró eleiben, vagy mingyárt othon a' Czéh eleiben adom ezen Te mocskos szavaidat..." (Diarium 1724. 32.)
2. 1727: „...ganéj hordásnak idején Miklavics Ur Tuba János nevű szolgája... a szőlő hegyre ganéjt szekérrel vitt vólna meg akadván az útban Ördög attával, teremtettével 's több mocskos utálatos káromkodásokkal káromkodott 's szitkozódott.”
„(Joannes Mólnár)... hallotta a' midőn Tuba János Ördög attával, Teremtettével káromkodott formalibus mondván: Ördög atta teremtette Jóságá, minthogy pedig dolgoztak, a' hörgés közbe többet káromkodási közzül a' Fatens nem observálhatott." (Lib. Proc. 1727-1730. 15.)
3. 1728: „...tavalyi bíróság. N. Csík Gergely Ur hundsfutall, Selymával és egyéb nevezetes Szitkokkal szitkozódott volna?"

„...amikor Öreg Percz István Ur a közönséges háznak udvarán meg fordúlt volna... azt mondotta volna említett Csík Gergely Ur: A Kutya Lelkűt ki vette ezt bé a Tanácsban annak sem volt esze a ki bé vette az hundsfutot, hiszen nem Tanácsbéli embernek való?”

„...mikor a Szolga Kaszát mondotta volna, hogy venni kell, mert nincsen Kasza az háznál, Csík Gergely Ur azt mondotta: hát hova a Ménköben lett, hiszen volt itt Kasza...”

„...hogy Csík Gergely Ur a Mészáros Inast meg verte és hogy mondotta nékie: Beste Lélek Kura Fia, miért viszed el a pincze kulcsát.”

„...Hallotta Szivos András Urat a midőn mondotta Pádári János Ur felől, hogy boszorkány fajta.”

„A midőn Csík Gergely Ur a Fatenst meg verte, hallotta a Fatens az e K(e)g(ye)lme szitkát illy formán: hát hundsfut, Selyma, nem akaraz Te szántani menni? melyre felelt a Fatens: Bizony nem akarok a magam Kenyerén. Arra mongya Csík Gergely Ur: Aha őrdög volt a Lelketek.”

„...midőn meg verte Csík Gergely Ur Petárkot, hallotta a mikor mondotta nékie: Selyma, hundsfut Lelkü. A Széna le szakadása alkalmatosságával hallotta a Fatens a midőn mondotta: Aha Selyma Lelkük, Korhely Kutya Lelkük, ha a pácza a kezembe volna majd a fejetekbe verném...”

„Nem tudgya Köldusnak é vagy Nyalkának mondotta Szivos András Ur e K(e)g(ye)lme...”

(Az előző évben Csík Gergely és Szivos András bírók voltak.) (Lib. Proc. 1727–1730. 105–110.)

4. 1729: „...e folyó Esztendőben Dinnye kapálás idején Városunkon lakos Kovács Pál maga tulajdon Feleségét éktelenül Istent ’s Angyalokat rettentő káromkodásokkal, nevezetesen: Őrdög teremtetével, még a sem volt jó a ki teremtett baszom az Anyádat, Lelketed ’s minden Nemzetiségedet, üssön meg hét féle Ménkö, és több efféléket káromkodott volna...”

„...szitkozódott száma nélkül, őrdög attával, teremtetével, még a sem volt jó a ki szült, üssön meg a Ménkö, baszom az Anyádat, Lelketed és minden Nemzetiségedet. Sőt közelébb Bíró Ur Urházi András Uratis egynehány izben Őrdög attával, Teremtetével, Vén Kutyanak szidta légyen...”

„Bíró Urházi András Urat Vén Kutyanak, Ebül öszültnek, őrdög attának teremtetének szidta légyen.”

„Bíró Urházi András Urat eb atta Vén Fiának egynehányszor mondotta, sőt a midőn az Ég csattogott, ...Ménkövel való káromkodásaira, által ment a Fátens Kovács Pálhoz kérvén az Isten nevében, hogy ne káromkodnék, hanem hagyná el azon szitkozódását. Arra felelt a Fatensnek: Bolond. Áldozom én akkor a mikor káromkodom. Sőt ezek felett Lánzos Ménkö Teremtetévelis káromkodott...” (Lib. Proc. 1727–1730. 212–214.)

5. 1729: „Ez előtt sok izben és száma nélkül mind úton, mind itt a Várason hallotta a Fátens Sz. Iványi V. Jánostúl a midőn káromkodott illy szókkal: hundsfut teremtette, baszom a Lelkét.”

„...hallotta a Fatens Sz. Iványi V. Jánostúl a midőn Görög Jánost Pogányynak mondotta...”

„...hallotta a Fatens Sz. Iványi Jánostúl... Ménkö teremtette, baszom a Lelkét, baszom teremtette, őrdög teremtette, hundsfut teremtette, ’s több efféléket, sőt hiti után vallya a Tanú hogy ezen káromkodások merő azon szava járása Sz. Iványi V. Jánosnak.”

„Vallya Fatens hogy ugyan azon nap látta reggel a Fatens hogy Varga János Ur a Feleségéhez a Strása háznál tüzes üszüggel vert mondván néki: baszom a Lelked Őrdög atta, Őrdög teremtette.”

„...halhatta a Fatens Sz. Iványi V. Jánostúl az őrdög teremtetét, baszom teremtetét, eb teremtetét, üsse a tüzes Ménkö ’s több efféléket...” (Lib. Proc. 1727–1730. 218–219.)

6. 1730: „(Réti Mihály) ...rútul káromkodni merészelt formalibus: hundsfut Mályinkané, téged szidlak őrdög teremtette, adta, őrdög ágyába termett, üssön meg a tüzes Lánzos Ménkö.” (Lib. Proc. 1727–1730. 243.)

7. 1730: „(Szendrei János) ...irtóztató képen káromkodni... merészelt formalibus: Őrdög teremtette, Lánzos teremtette, Ménkö teremtette, eb atta, baszom az Anyádat...” (Lib. Proc. 1727–1730. 243.)

8. 1730: „Ráhói Mihály Lakosunk Varga György Ur Legénye, Városunkbéli Kánicski Mihály nevű Iffjat, őrdög attával teremtetével, baszom az Anyádat... sőt a mi nagyobb ezekkel: Baszom a Kálvinista Lelketed őrdög atta, teremtette...”

„Baszom a Kálvinista Lelketed eb atta teremtette...”

„Káromlotta... eb attának, eb teremtetének, baszom a Kálvinista Lelketed káromlotta és szidta...” (Lib. Proc. 1727–1730. 250–252.)

9. 1730: „Sz. Péteri János Ur és mások ablakjára részegen el ment Toppai Ferencz éktelenül

káromkodott formalibus mondván: Nyissátok meg az ajtót, adgyátok ki a' Kenyeremet eb atták, eb teremtették..."

„Ezeken kívül Abonyi Aszonyom és Losonczy Ur fiacskájais ott menvén el, azokhoz is ezeket hogy mondotta hallotta tudniillik: baszom a' Picsádat eb atta, basztamis, úgy a' Gyermekeske Annyának is hasonlóképen azon szókat mondotta.”

„... kérdezte említett Toppai Ferencz a' bátyját mondván: Hát a' Bátyám hol van a' Lánzos Ménkő teremtette, baszom a' Lelkét; ugy ismét magának a' Fatensnek is mondotta: baszom az Apád Lelkének a' Lelkét, meg öllek mihelyt ki szabadulok...” (Lib. Proc. 1727–1730. 253–255.)

10. 1732: (A céh dékánját, Takács János urat a' céhmester, Borsai János úr) „... éktelenül káromlotta...”

„Ördög atta, ördög volt a' Lelked, baszom az Anyádat mit súgsz búgsz...”

„Ördög atta, ördög teremtette, baszom az Anyádat vagy te ólsz meg, vagy én öllek meg...”

„Az a' Lánzos ménkő teremtette, mégh a' Lelkedet is, mert ha néked mégyek a' fogammal is öszve téplek...” (Lib. Proc. 1732–1743. 1–2.)

11. 1732: (Fazekas András) „... ily káromkodásokkal káromkodott volna: Eb atták, ördögh atták, teremtették, baszom az anyákat veszet teremtette kondása...” (Lib. Proc. 1732–1743. 3.)

12. 1732: (Rác István) „Eregy haza ménkő teremtette, baszom a' Lelkedet, maga Feleségét káromlotta.”

„... miért jösz utánnam eregy meny haza ménkő teremtette baszom az anyádat...” (Lib. Proc. 1732–1743. 4.)

13. 1732: „Rimaszombat Városa Bérese Kovács Tamás... a' Tamasfalusi Varas Korcsmajan ektelenül káromkodott...”

„Meg áll baszom a' Lelkedet Tüzes Lánzos ménykő teremtette...”

„Az a' baszom teremtette Isten fel billentett Jesus ugy segéllyen, sem az Istentül, sem a' Bírótül nem félek, nem parancsol nékem senki.” (Lib. Proc. 1732–1743. 6.)

14. 1732: „Ballók Ferencz a' maga Bíróját Nemzetes Szabó Nagj István Uramot mocskolta és becstelenítette...”

„Baszom testedet 's Lelkedet ördög adta... szidta és káromlotta...” (Lib. Proc. 1732–1743. 9.)

15. 1732: (Csesznek Gergely mondta) „... baszom az Anyádat hitit és Lelkét.” (Lib. Proc. 1732–1743. 12.)

16. 1732: (Túróczy Tamás mondta) „Nyisd meg az ajtót ménykő teremtette...”

„... add meg az Ház bért a' miolta az Házamban lakol Ménykő teremtette baszom az Anyádat eb atta teremtette...”

„... baszom a' Lelkét...”

„Ugj mint: Ördög attával, teremtettével, ménykő teremtettével, baszsza mind Apját, Anyját... szidta.”

„No baszom a' jó pénzét Eb atta...”

„Túróczy Tamás mind a' Vejit mind a' Leányát ördög attával baszsza az Annyokat a' Lelket, ki parancsol nékie... szidta.” (Lib. Proc. 1732–1743. 21.)

17. 1732: „Városunkbéli Mészáros Márton az utza hallatára ezen 's hasonló káromkodásokkal káromlotta idősb Nyerges György Uramat, meg ölöm ma a' veszett teremtettét várj ördög atta teremtette eb atta...”

„... baszom a' Lelkedet ördög teremtette...”

„... baszom a' Lelkedet ördög nem volt a' Lelked...” (Lib. Proc. 1732–1743. 22.)

18. 1732: (Sz. Iványi G. Varga János mondta) „Baszom a' heted iziglen való nemzetségednek Lelkét, ördög attával teremtettével 's több hasonló káromkodásokkal káromkodott és szitkozódott.”

„Ördög atta ördög teremtette, baszom az Anyákat Kutya Lelkük.”

„... baszom a' Lelkedet tüzes teremtette, Kurvanyád baszom teremtését...” (Lib. Proc. 1732–1743. 26.)

19. 1732: (Török János mondta Szarvas Istvánnak) „Baszom az Anyádat 's a' Lelkedet...”

„... ördög atta ördög teremtette baszom az Anyádnak testét lelkét ebatta...”

„... veszs te is eb atta...” (Lib. Proc. 1732–1743. 28–29.)

20. 1732: „Kovács Jánosné Asszonyom ugy mint Bonta Kata nevezett Ballókné Asszonyomat és Leányát Demeter Sárát illetlenül és éktelenül mocskolta és becstelenítette.”

„... nevezetesen Köldús Kutyanak Pénz nézőnek Tátos Disznó Lelkűnek Görbe Kutyanak Akasztó Fára valónak... nevezte.” (Lib. Proc. 1732–1743. 30.)

21. 1733: „Sipos Janosné Mathe Sophia mint Csigás Suskát mint A. boszorkánnyosza és Fekete Ördögnek hogy az alattis eő klme szakasztotta volna ki mondotta és kiáltotta...” (Lib. Proc. 1732–1743. 30.)

22. 1733: (Vitarius György gombkötő mondotta) „Szarom a' nemességben eb atta baszom az Anyadat Apadat minden nemzetségedet.”

„...ollyak vadtok ebatták mint Judás a' ki Kristus urúnkat el árulta ördög teremtették...”

„Szarom a' Nemzetségben, baszom az Anyadat eb atta nincs néked házad itt Rimaszombathban, de nékem kő házam van Hunczfut...”

„Baszom a' Lelkedet Anyadat Apadat Nemzetségedet, ördög atta Fattya Hunczfut...”

„Szarom a' Nemzetségben Giczés vagy akár micsoda Ember vagy eb atta fattya...”

„Baszom a' Nemzetségedet eb atta, akár Giczei vagy akar Pokolban való nincs néked Házad Rimaszombathban de nékem kő házam van.” (Lib. Proc. 1732–1743. 34–35.)

23. 1733: „Varga Pál az Pokorági utcának kondása a' Magistratust mind peng az élő Istent éktelenül káromkodta...”

„...ördög atta ördög teremtette Lánzos teremtette Disznó teremtette Réz teremtette menkő teremtette tüzes teremtette baszom az Anyadat a' Lelkedet...”

„Ördög atta ördög teremtette menydörgös teremtette menkő Lánzos teremtette Baszom a' Lelkét a' Bírónakis nem parancsol nékem sem Pap sem Bíró...”

„Gyenes Jánost Pribéknek or Gazdának Arulónak... kiáltotta...” (Lib. Proc. 1732–1743. 44.)

24. 1734: (Papp András részegen mondta Király András bírónak és Csáti Istvánnak) „Ménkő teremtette, szarom az orrodra, Kutya teremtette, úgy Csáti István Urat: Hét szekér ménkő üssön meg Kutya teremtette Ménkő teremtette, jőj ki egy pár Puskára akár egy szál Kardra, ütött már az óra...”

„Te eb teremtette Kurvája majd fel gyújtom az házadat eb teremtette Te Lélek, Kurva, Szajha...”

„Te Király András ördög teremtette, szarom a' Lelkedbe ördög teremtette, ördög atta.”

„Ördög teremtette Köldusa, fel gyújtom az házadat Te Kurva ördög teremtette...”

„Szarom a' Lelkedbe Te Bíró Lánzos ménkő teremtette Bírája, Te Csáti üssön meg hét szekér ménkő Lánzos ménkő teremtette nem félek sem Paptúl sem Bírótúl sem Tanácstúl sem Vice Ispántúl ördög teremtették.”

„Te Köldus, Kutya teremtette...”

(Csapó Györgynek) „Te ördög teremtette Gubája...”

„Nem külömben az Annyárais mondotta: Te ördög teremtette Kurvája valamenyi Aszszony van a' Jánosi utzán mind Kurva az ördög teremtette.”

„El jött az óra, jőj ki ha ember vagy baszom a' Lelkedet Bíró vagy vagy mi vagy ördög teremtette...” (Lib. Proc. 1732–1743. 100–101.)

25. 1734: „Tóth Márton maga Feleségét ördög attával, baszom a' Lelkével káromlotta és száma nélkül szidta.” (Lib. Proc. 1732–1743. 106.)

26. 1734: „Lévai Pásztor István éktelenül és hallatlanul mindenféle káromkodásoknak ne-mével káromkodott és szitkozódott... ördög atta, ördög teremtette, Lánzos Ménkő teremtette, baszom az Annyát a' Lelkét...”

„Pásztor István Nagy Ferencz Urat ördög teremtettével, hundsút teremtettével, baszom az Annyát Apját 's Lelkét káromlotta és szitta.” (Lib. Proc. 1732–1743. 132.)

27. 1735: (Üveges Sófia mondta Bálint Kovácsné Kovács Kata és András Kovácsné Kovács Erzsébet asszonyoknak) „Eb ágyából esett Lócsóna Aszszonyok, eb ágyékából szakatt eb ágyába lelkezetth nem a' Lélek Kurvanyád gongya az; nem az hires Lustos Kurvanyád gongya az et similib. mocskolta és szitta.” (Lib. Proc. 1732–1743. 149.)

28. 1736: (Város Hajdúja, Bíró György Tiszt. Szent Györgyi Sámuel Urat) „...illetlenül és éktelenül szidta és mocskolta...”

„Baszom az Anyát és Lelkét az ebb atta Papjának.”

„Baszom a' Papját.”

„Baszom a' Papjának az Anyát.” (Lib. Proc. 1732–1743. 168.)

29. 1736: (Iffjú Pap András) „Pluto, Belzabub, Ördögök most segicsetek, most tüzes teremtették, Lánzos teremtették, Ördög teremtették és több efféle káromlódásokkal számtalan sokszor káromkodott...”

„Isten! tüzes teremtette Isten hol vagy? Miért nem segítesz?” (Lib. Proc. 1732–1743. 171.)

30. 1738: (Iffjú Pap András mondta) „Eregy Ördög atta teremtette Pápista Fia...”
 „Azon bolondságai és lármázási között száma nélkül való káromkodását, attázását, teremtetését, Lánczos mendörgő menykövel való üttetését hallotta a' maga füleivel a' Tanú.”
 „Urával az Útzán menvén, Pap András mellől, tudakozta tüle Pap András, hova mégy ördög atta, teremtette...”
 „...felelt Pap András mond meg baszom a' lelkét az Uradnak, a' Menykö teremtettének...”
 „...akik az Útzán fel 's alá mentek káromlotta, teremtettészte, attászta, a' többi között történt, hogy Michael Judith Asszony leányával erre menvén a' Templomban, eö kglmétis ilyen becstelen szokkal illetve: hová mégy Ördög atta, Teremtette Vén kurvája, boszorkánya, paráznítván lelkét...”
 „...meg öllek ilyen atta Teremtette Kurvája...” (Lib. Proc. 1732–1743. 250–254.)
31. 1739: (Tóth Márton a korcsmában) „...eb attával, 's ördög attával káromkodott, baszom a' lelkével...”
 „...elég eb attázást 's ördög attázást 's baszom a' lelkét mondot Tót Márton, ugy kutya teremtettétis egyszer...” (Lib. Proc. 1732–1743. 269–270.)
32. 1739: (Gyenes András Bogáthi Mihályt) „...mocskolta és becstelenítette...”
 „Ebatta csak olyan vagy RSzombath Városában mint egy Víz hozta gally csapta.”
 „És hogy mind Apját mind Annyát mocskolta 's eléggé szidta mondván baszom az Apját 's az Annyát...”
 „Szarom a' P(ro)testálásodba.”
 „Ördög még a' Lelked, mindeneket fel ültet a' Süveg árulásra ez a' Bogáthi, Ördög atta...” (Lib. Proc. 1732–1743. 272.)
33. 1739: „Serföző Legény Bocsák András éktelen káromkodása... mondván: baszom a' Kálvinista Lelkét az ilyen teremtettének vért ontok az éjjel.” (Lib. Proc. 1732–1743. 283.)
34. 1739: „Csapó Kis János Ördögh attával, teremtettével, Lánczos teremtettével söt... olybá tartod, mintha Isten ütnéd meg, és hogy még a Teremtésed sem volt jó sem aki Teremtett...” (káromkodott). (Lib. Proc. 1732–1743. 283.)
35. 1740: „Posonyi István Ur Varga Szabó István Urat formalibus ebül öszültnek, Te Vén kutyának mondotta...”
 „Meg attam nékie az ebül öszültnek a' Vén Kutyának.”
 „Kutya attának, ebattának szitta Varga Szabó István Uramat.” (Lib. Proc. 1732–1743. 293.)
36. 1740: (Kis János mondta Molnár Jánosnak) „Hamis légy Hunczfut mind addigis, míg te azt meg nem bizonyítod, hogy én valaha káromkodtam volna.”
 „Kis Jánostúl száma nélkül hallotta az attázást, teremtettézést, söt Csordás Jánost formalibus Tüzes teremtettével káromlotta; úgy attával 's más effélékkel hogy káronkodott eléggé...”
 „Pinka Ancsának szászor vagy ezerszer el mondotta szemében: Lustos Lelek Kurva, Szajha Ördög atta, Ördög teremtette, Ördög teremtette 's mit csinál Annyának.”
 (Martini Csapó 51 éves feleségének mondta) „Halgas Teis baszom a' vén Picsádat Ördög teremtette.”
 „Száma nélkül hallotta a' Fatens Csapó Kis János Ördög attával, ördög 's tüzes teremtettével való káromkodását, és hogy olyan kő üsse meg mint a' bombi.”
 „Halgas Lánczos Ménkö teremtette, még a' teremtésed sem volt jó sem aki teremtet.” (Lib. Proc. 1732–1743. 295–298.)
37. 1742: (Decsi Borbély István Úr műhelyében Nemzetes és Vitéztlő Koós László és Koós István, úgy Vajda László) „...irtóztatóképen káromkodott...”
 „Ördög atta, Teremtette, Lánczos Ménkö Teremtette, baszom az Annyát, 's Lelket...” (Lib. Proc. 1732–1743. 359.)
38. 1742: (Nagyváthiné asszony Szabó Mihálynét) „...mocskolta és becstelenítette, nevezetesen pedig az Attyát ugymint Fekete Mihály Urat, Vén Kutyának, Szabó Mihály Urat, rosz kutya ember volt, a' gyermek sem mőnd utánna jót, elveszet a világgrúl, a' szája életében szaros volt, a' seggeis a' volt utólyára, a' Feleségétis elveszti az I(ste)n a' nagy dölfős gangos kutyát, sajnállom míg élek, hogy ilyen rosz kutya embernek esett az házam, mert az én édes véres verejtékemből fizetett meg, ingyen jutott a' pokolra való hozzá.”
 „Fekete Kata Asz(szony)t bolond Katának, bolond Szellőnének, macskás kutyának... mongyák...” (Lib. Proc. 1732–1743. 364.)
39. 1743: (Molnár Andrásné és Molnár János mondta Nyitray Kata asszonynak) „Hét rőfös vas alá, Tár szekere után járó Lélek kurvának, agyékából születtnék... Lélek kurva az Anyám

(a' kiis szegény már meg holt), ezeken kívül más motskos illetlen betstelenséggel motskolni és gyalázní merészlettenek..."

„Aha Szajha Lélek Kurva, hét rőfös vas alá és Tár szekér után járó ugyan duplázva Lélek Kurva.”

„Eregy, eregy Szuhainéhoz, menny betsületet keresni, eléggé mondotta néked, hogy Palatsintás Lélek Kurva, keresd a' betsületet ott.”

„Aha eb ágyábúl született Tár Szeker után járó Kurvája, Disznó Lelkü.” (Prot. Pol. 1743. 39–41.)

40. 1743: „Katona Istvánné Aszszony Molnár Andrásné formalibus akasztófára valónak, húgyosnak, nagy gelyvásnak, görbe farúnak mondotta...”

„Katona Istvánné Aszszonyom Molnár Andrásné Nagy Kurvának, Akasztófára valónak, húgyosnak, gelyvásnak és görbe farunak mondotta és kiáltotta.”

„Né a' szegény emberen tölcsed a' bosszúdat né, hanem eregy betsületedet keresni Szuhainéhoz, a' ki hét sing vas alá való Lélek Kurvának kiáltott.” (Prot. Pol. 1743. 43–44.)

41. 1743: (Répás Kata asszony, Koós Márton házastársa Répás Istvánnak) „... ezen mocskos illetlen szókat szollotta és mondotta: Te hamis még a' leked gonosz még a' leked is, hamis lelki isméréti vér, meg meczedet a' torkomat, mind öcsémnek 's mind magamnak...”

„Eregy teis szemtelen a' dinnye földre keresd becsületedet.”

(Koós Mártonné mondta Répás István Sára nevű leányának) „Te nagy nyelvű ved bé a' Fejedet, mert az I(ste)n a' pártában veszti a fejedet meg szemtelen.”

„... ezen szókat mondotta gyakran irt Koós Mártonné Asz. Répás István Ur Felesége és gyermekei ellen: Az I(ste)n büntesse meg két félelépen ha magát nem, gyermekét!” (Prot. Pol. 1743. 97–99.)

42. 1744: „... valamely dolgon összekapván Mészáros Molnár János vér szerint való Battyával Jakab Mártonnal, azon Battyát a' földre le verte 's letiporta és ördög attával ördög lántzos teremtetével Baszom az Anyádal, 's Lelkével karomlotta.”

„... nagy Lármával kijöven Mészáros Molnár János az Utczára a' maga házából 's az Útzán teli torokkal kiáltotta Czhe Mester Csapó István Ur(na)k Jőj ki jőj ki Lantzos teremtette, most jőj ki ördög atta Czhe mestere baszom az Anyádat, 's a' Lelkedet.”

„... mondotta Csapó István Ur ellen, tsak egy Kujon az eb atta.”

„A' midőn a' Baranyokat meteltek volna, a' Galambosi János Ur Szürűjén hallotta a' Tanu, hogy Mészáros Molnár János Jakab Márton Urat ördög attával és ördög teremtettével karomlotta...” (Prot. Pol. 1743. 130–131.)

43. 1745: „... ezeket mondotta Geletneki Kata Molnár Katának, elne meny nalam nélkül baszom az Anyádat aratni Molnár Kata pedig ellenbe amannak vissza felelt formalibus De hogy hagylak el baszom a' gratsadat.”

„... ne bánts a' szoknyamat mivel pénzem arra inkább bants a' pinámat mert az Isten atta. Ezen kívül számtalan motskos tragár beszédei szama nélkül vagnak...”

„Amidőn aratásrúl haza jöttek vala az elmúlt napokba Bedéts Andrásné és Geletneki Kata mongya egyik estve Bedéts Andrásné Geletneki Katának: Jere a' Patakra mossuk meg a' Tszizmankat melly szavaira midőn nem akart menni amaz mongya Bedétsné gyere baszom a gratsádat más rendbe ismet baszom a' pinádat, azt is hallotta tüle a' Fatens amidőn egy nehagyszor ezt az eneket enekelte: Ne bánts a' Szoknyámat mert az pénzem ára, inkább bántsad a' pinámat mert azt Isten atta.”

„Geletneki Kata... ezen irtoztató Szavakkal szitta az edes Annyát: Üsse meg a' Lantzos menkö még a' Lelket is.”

„... ugyan szava járása a' baszom az Annyával valo szitkozodás.”

„Egy kutya attának 's egy Lelek Kurvanak se légyen én reám gongya...”

„... inti formalibus verbis Simon Andrásné Ó jó Kata betsüld meg magadat bár ne járnál annyit az Utcán; kire mondotta Geletneki Kata: Mit? Egy Lelek Kurvának se légyen gongya az ő járására az hol tetzik neki ott jár, nem hoztak én utannam fattyat mint a' te Urad után.” (Prot. Pol. 1743. 135–138.)

44. 1745: (Pásztor Sónia mondta Bábás Pálnak) „... majd meg látom ha elviszed baszom a' Lelkedet...”

„... üssön meg a' Lántzos menkü nem viszed...”

„... hát baszom a' Lelkedet néked takartam e en azt a szénát...”

„Disznó teremtettével szitta,.... (Prot. Pol. 1743. 141.)

45. 1745: (Borbély István mondta Göntzi Györgynek) „Eb adós Kurtának kolbász árrával, eb ura fako...”

„Koma ha elloptad a' tyukmonyat hozd vissza, mert ki mérem az ház helyet.”

„Koma eb adós Kurtának, elloptad a' tyúkmonyomat hozd vissza tolvaj vagy...” (Prot. Pol. 1743. 145.)

46. 1745: (Nyerges Ferenc mondta) „... száma nélkül való attázását, teremtettézését, nevezetesen Kujon, million teremtettével való káromkodásait a' Felesége ellen hallotta a Fatens Aszszony, és elől sem tudja beszélni mitsoda tzipra káromkodások(na)k Némeivel káromlotta...”

„Te Kujon teremtette, ide ne jőj, mert majd úgy meg verlek, hogy a' Jesus Christus is helybe hadgyta a' mint meg verlek.”

„... száma nélkül való Ördög attával, ördög, Kujon, Lántzos menkö 's million teremtettével való... káromkodásait hallotta...”

„Ki ki Anyja a' házambúl Ördög atta, mert Turra igazitottalak, ott van az örökséged.” (Prot. Pol. 1743. 162–163.)

47. 1746: (István Kovács mondta részegen a kocsmán) „Baszom a' Lelkét az Ördög teremtette Birájának a' ki a' szegénységnek pártját nem fogja...”

„... mitsoda Biró az, az Ördög vagy eb teremtette, a' ki a' Lakosoknak pártját nem fogja...”

„Mitsoda Biró az baszom a' Lelkét az olyan Birónak a' Kutya teremtettének a' ki a' Szegény Lakosnak pártját nem fogja.” (Prot. Pol. 1743. 179.)

48. 1746: „Zorkovszki Ferenc Úr... ki vont a' Kardot, és száma nélkül mind ben a' házba, mind kívül az utzán ördög attával, ördög és tüzes teremtettével, baszom a' Lelkével káromlotta és szidtta Lengyel András Urat mondván: így 's amugy vágom az Ördög teremtettét 's Árvát tsinálók ma...”

„Ördög attával 's Kutya teremtettével baszom a' Lelkével való káromkodásait egy néhány rendben hallotta a' Tanú.” (Prot. Pol. 1743. 183.)

49. 1746: (Bányai János mondta György Dániel Istvánnak) „Tökön hízott Ló herélő ló billents Nemes embere eb atta.” (Prot. Pol. 1743. 236.)

50. 1746: (Zólyomi Szabó István mondta Magyar János bíróra) „Az I(ste)n verje meg Magyar Jánost, hogy engemet most illy nyomorúságomba elhajt...”

„Ismerlek kitsoda vagy, nem kívánom soha hogy az én értemre Biró légy ördög szántsa meg a' Lelkedet...” (Prot. Pol. 1743. 240.)

51. 1746: (Sallai János mondta Varga Szabó András feleségének) „Feleségemet Szivemnek nagy sérelmére, Rátzok Kurvájának, egy szemtelen részeges Asszonnynak, több ehhez hasonló motskoknak nemeivel tellyes tisztatalan személynek, utza hallatara teli torokkal merészlette kiáltani...”

„Nem keresi az én Feleségem a' farával mint te keresed Szemtelen, elég Gyermekeket hagyta kenéked a' Rátzok Szemtelen...”

„Meny ki te szemtelen hogy nem veszed észre magadat, hányszor predikáltak már ki téged a' Papok a' Predikalló Székből, még sem húzod meg magad.” (Prot. Pol. 1743. 253–255.)

52. 1746: (Varga Szabó András felesége mondta Sallai Jánosnak) „... edes Anyamat ki már testére nézve régen a' földbe nyugszik, őszve Lélek kurvanyázta, sőt magamat is őszve hantzfutozott, bolondozott... maga Szemerem testével ekképpen kinalkozott ezen szokkal, Kelle pítsa a' faszodra hantzfutnal hantzfutabb...”

„... hantzfutozott, hamis Lelkűzött, hamis hitűzött sőt őszve kutya Lelkűzött 's attázott...”

„Varga Szabó Andrásné, Sallai János Urnak ezen motskosságokat szorta a' fejéhez: Igazán disznó módon feleltel Kutya még a' Lelked Vén Kutya, Vén bolond, hantzfutnál hantzfutabb Lelek Kurva az Anyad...”

„Szar bíró a' Kutya még a' Lelke Kelle Pítsa a' faszodra hantzfutnál hantzfutabb kujon kujon a' Lelked is Kurva...” (Prot. Pol. 1743. 257–258.)

53. 1746: „Detsi Istvánné Aszszonyom Sellyei János őszve szollalkoztak és Sellyei János Ur Detsi Istvánné Aszszonyomat nagy nyelvűnek mondotta volna, Detsiné Aszszony ezen szavaira: Azért vagyok nagy nyelvű, hogy olyan fonnyatnak mint Te alája nem fekszem, ezen szokra Sellyei János Ur mondotta: Ne is fekügy én alám, alája feküttél annak a' kinek illett.”

(Sellyei mondta Detsinének) „Az Anyád hasában sem voltál jó, ha jól tanítottak volna jó volnál.”

„Fekügy a' Kutya alá nem én alám, alája feküttél annak a' kinek nem kellett volna, igen elragadott a' Ló de nem tudom meddig hordoz, itthon nintsen az Urad és tsak ihaha ihaha.”

(Detsiné mondta Sellyei fiacskájának) „Te Kutya fajta miért bántod az gyermeket.”

„Te úgymond Kutyrára ütött, Kutya fajta, Kutya nemzetségi 's több efféle...”

(Sellyeiné mondta Detsinének) „...meg kellene a' Fiadat intened mikor Ebattával szitkozódik...”

(Sellyei és Detsiné mondta) „Eregy menny bé az házban ne nyelveskegy, arra az Asszony felelte: Azért vagyok nagy nyelvű, hogy alád nem fekszem olyan fonnyatnak mint Te, az kire én is azt mondtam, Eb alá fekügy, ebnek kellesz, bár az alá sem feküttél volna az ki alá feküttél, vesztél volna a' temető utzában...” (Prot. Pol. 1743. 280–282.)

54. 1747: (Zún Gergely) „...Ersók Leányomat... kiáltotta Tolvajnak és Kurvának, avval meg nem elégedvén, hanem házunkhoz által jövéen nagy furiával a' Feleségemet tudakozván hol vagyon az az eb atta vagy eb Lelkü Tolvaj és Kurva Leányod Kakas Ersébeth, kit még menkövel is üttetett...”

„Hallotta hogy szitta Ördög vagy eb a' Lelkével... és üssön meg a' menkö...”

„Bezegg rajta kaptalak most eb volt a' Lelke Lélek Kurvája, ménkö üsse meg a' Lelkedet...” (Prot. Pol. 1743. 147–149.)

55. 1748: (Detsi Istvánné mondta Szűts Mátyásnének) „...ebül öszült vén kutya vagy, mert engemet meg akartál ölni...”

„...Szűts Mátyásné mondotta volna Detsinének, kit akartam én meg ölni, 's arra mondotta Detsiné: engem, engem Pokol tüze emésze meg a' Lelkedetis.” (Prot. Pol. 1743. 330.)

56. 1748: (Lossontzi Szabó János a rimaszombati szőlőhegyen mondta Brada Istvánnak) „...Ördög atta Teremtette káromlással káromlott...”

„...Isten telyes Szent háromság úgy segillyen, mingyárt öszve törném vagy vágnám az Ördög atta Teremtette Bradáját hogy széllyel szakadozna a' Teste.”

„Feleségemet kiáltotta, hol Brada, hol az Ördög atta Teremtette Vargája, Isten Szent Háromság úgy segillyen mingyárt öszve vágom az ebattát soha ebbül az Udvarbúl ki nem mégyen, úgy hogy széllyel hull a' Teste...”

„...de Isten úgy segillyen nem tsak itt, de valahol leg több ember lészen ott töröm vagy vágom öszve az ebattát, sőt mikor a' Templomba mégyen akkor töröm öszve, és ott metélem le mentéjéről, dolmányárúl a' gombokat.”

„Hová vizitek az Anyámat? Hol Brada az Ördög atta Teremtette Vargája, mingyárt öszve vágom az Ördög attát Teremtettét, bár tsak itt találtam volna, darabonként vágtam volna a' Testét, az hozó embereketis hasonloképen öszve káromlotta és fejszével öszve akarta vagdalni...”

„Lossontzi János Mester kezdette a' motskos és szitkos beszédek; de bár itt volna az Ördög vólt még a' Lelke, hunczfút eb atta, majd meg tanítanám, a' Szöllöt el pusztította az Ördög volt a' Lelke, még mostis az Attyám gombjait viseli a' mentéjén, de mihent elő találom mingyárt le vágom a' Mentéjéről.”

„...ennek felelt Lossontzi János Mester, majd elmegyek a' Szöllejében Brada Apánk(na)k tudom hól vagyon az Muskataly szöllő és le szedem, hogy ne adhassa a' kurváinak az ebatta...”

„...meg szüreteltem már ebattát, már Brada szüreteltyen az hogy tettzik, ezek után az hegy Pásztor oda érkezvén az említett dio fa alá; szeretnem ha most jelen volna Brada Apám az eb atta meg jádzanám véle a szöllőjért...”

„A' midőn Tiszt. Praedikátor Urék és egyéb jó emberek Commendatiójára el küldötte volna a' Fatens Aszszont, fellyebb említett Brada István Uram, Feleségéhez az iránt hogy jőne házához, a' Fia akkor Lossontzi János Mester mondotta ezeket a' motskos szokat, hogy soha sem hál az én Édes Anyám Aszszonnyal az Ördög atta, teremtette, Cujon, Spion Vargája; mondgya meg K(e)gyelméne)k az Ördög atta Brada Vargájának...”

„...hová vizitek az Anyámat baszom a' Lelkedet, ha százan volnátokis agyon vágnálak benneteket, bár maga jött volna az Ördög teremtette Cujon Vargája...” (Prot. Pol. 1743. 342–346.)

57. 1749: (Nemes Bodon Ferenc részegen mondta) „Se Pap se Biró sem Vice Ispár a Kujón, 's disznó teremtette, baszom a' Lelked, Ördög atta 's teremtette...” (Prot. Pol. 1743. 352.)

58. 1749: (Ballok István és Varga Szabó Ferenc felesége) „...egy más között rúttul veszekedvén, egy mást igen öszve motskolták, ringyozták és kurvázták sok ízben...” (Prot. Pol. 1743. 353.)

59. 1750: (Ebergényi Varga István mondta Molnárné asszonyra) „Baszom a' kis Papnenak a' Pitsáját az ebattának kétszeris...”

„Baszom a' Birónak a' Leányátis az eb attát...” (Prot. Pol. 1743. 371.)

60. 1750: (Molnár Batso András ifjú Molnár Varga Pált) „... Ördög attával 's ördög teremtettével... káromlotta és szidta.”

„...eb atták mind meg ittatok e világ javát...” (Prot. Pol. 1743. 372.)

61. 1750: (Tóth György mondta) „Baszom teremtette kitsoda gyujtotta meg a' Kolyibámat...” (Prot. Pol. 1743. 373.)

62. 1750: (Szalontai János) „...mondotta Ötsé(ne)k Szalontai Miskának menyki te poronty disznó Teremtette előlem...”

„...Miskának azt mondotta halgass ördög atta 's ördög teremtette.” (Prot. Pol. 1743. 373.)

63. 1750: (Szabó András mondta Kotosnéra) „...baszom a' hunczfutos Lelkét...”

„...Kotosné Aszszonyomat hunczfuttnak mondotta pernahajdérnek...”

„...baszom a' hunczfutos Lelkét a' ki az házamra hajintotta ezt a' Rongyot Menkö Teremtette Lantzos Atta a' ki az én Feleségemet Görögök Kurvájának mondja...”

„... így szitta a' Fatens te Kotosne baszom a' szádat baszom a' hajdunésagodat szabad nyelvű vagy...” (Prot. Lib. 1743. 440–441.)

64. 1750: (ifjú Motsár János mondta) „...a' mit tselekedtem magam hatalmábúl tselekedtem a' Forgós teremtette minden ember tsak bolondjának tart, mért nem adja vissza a' Furolyamat, az Ördög atta teremtette.” (Prot. Lib. 1743. 443.)

65. 1751: (Kocsis János) „...Mezei János Uramat ördög attával, menkö teremtettével, tüzes Teremtettével baszom még az hét Lelkedet...” (Prot. Lib. 1743. 507.)

66. 1751: „...eb attával, 's ilyen Teremtettével Szalontai István szitkozódott...” (Prot. Lib. 1743. 512.)

67. 1751: (Csipkés V. János panasza Túróczi István ellen) „...hunczfutozta Túróczi Ur Csipkés V. János Uramot, es pofonis csapta, illy szokkal szólván, hunczfutnál hunczfutabb, és tolvaj vagy nem mester ember...” (Prot. Lib. 1743. 528.)

68. 1752: (Szarvas Máttyás mondta) „Ördög vólt a' lelked, el akarjátok perleni a 60 forinto-kat.” (Prot. Lib. 1743. 546.)

69. 1753: „Tollasi Pálné Aszszonyom Breznjai Istvánné Aszszonyomat hamis lelkünek mondotta formalibus: Igazán hogy ti szedtétetek hamis lelküen a' Német pénzét, és abbul gazdagodtatok meg.”

(Tollasi Pálné mondta Breznjai Istvánnénak) „Te Pokolra való fonyat kutya majd ugy meg taszítlak...” (Prot. Lib. 1753–1762. 11.)

70. 1753: (Varga Ersók Répás Csapó Pál feleségét, Répás Erzsébetet) „...Czefrének, Ringyónak, Kutya fajtájának, és hogy a' Tehene alatt hétszeris vólt volna rosz végre fejni kiáltotta 's mondotta volna.” (Prot. Lib. 1753–1762. 33.)

71. 1754: (Molnár György molnár) „...Pásztor István Urat Ménkö és Ördög teremtettével, hunczfut mondással szidni és káromlani merészeln...” (Prot. Lib. 1753–1762. 109.)

72. 1754: (Andrási Borbély Istvánt) „Köszögi János Legényemmel edgyütt Gyilkosnak, 's hohér fegyverére valónak, karóban szaradjon meg a' fejünk 's a' többi ezeken kívül más képtelen szokkal meg mocskolni ragalmazó nyelvevel merészelték...”

(ifjú Varga Szabó István mondta Andrási Borbély Istvánnak) „Hunczfut, Lelek Kurvátúl születt, veszett volna Országában...”

(ifjú Varga Szabó István mondta Köszögi Jánosnak) „Itt vagy te Köszögi régen kívántam hogy horgomra kericssek Gyilkos Kutya, nem kár vólna benneteket ki csapatni a' Városbúl mind Gazdástúl, Hoher venné fejeteket, szaradna meg a' karóban a' fejetek, Hoher fegyverére valók, Legyet sem tudtok teremteni, még is embert tudtok veszteni, ha kezembe adnának benneteket, magam adnának az Hoher kezében, az Isten szeki előtt a' Lelketek adjon számat a' fiam halálárúl; már 20 embertis el vesztettetek.”

(ifjú Varga Szabó István mondta Andrási Borbély Istvánnak) „...Hunczfut Lelek kurvannya, veszett volna Országában.”

„...nem kár vólna tallyigára tenni, és ki tolni a' Városúl hunczfutnál hunczfutabb.”

„Az Isten verje 's büntesse meg ötet ugy mint Andrási Borbély Istvánt, mert ő ölte meg a' fiat.” (Prot. Lib. 1753–1762. 119–120.)

73. 1754: (Nemes Torkovszky István mondta Nemes Bábiczky István kapitánynak) „Mit parancsolsz te ennekem Disznó teremtette, hiszen nem vagyok én tenéked Pálcza alatt.”

„Ki fogna meg engemet a' kutya Menkö teremtette?”

„Mit halgatodzol itten ördög atta?”

„Ne káromkodjon K(e)g(ye)l(me)d, mert majd el dugatom K(e)g(ye)l(me)det a' Káromkodásért: mely szokra nevezett Torkovszki István ezeket mondotta: Te dugatnál el engemet Lánzcsoz menkő teremtette.”

„Te fogatnál meg engemet baszom a' Lelkedet Disznó teremtette?” (Prot. Lib. 1753–1762. 140–141.)

74. 1755: (ifj. Perjési István mondotta nemes ifjabb Torkovszki Mihálynak) „Ki szakasztotta el az ingemet Baszom a' Lelkit Lanczos Menkő teremtette?”

„Pih, Disznó terem a' Lelkében ki szakasztotta el az én ingemet, baszom a' hunczfut lelkedet.”
„... hunczfútság már ez ördög terem a' Lelkedben Lánzcsoz terem a' Lelkedben...” (Prot. Lib. 1753–1762. 154–155.)

75. 1755: (Daznyán lakos Farkas Gergely mondta Rimaszombatban) „Az Isten az Varastoknak még a' fundamentomat is tüzzel égesse meg.” (Prot. Lib. 1753–1762. 166–167.)

76. 1755: (Gyöngyösi Pál mondta öreg Halasi Mártonnének és leányának) „Annyát hamisan előnek mondotta és Vén kutyának Leanyának pedig mondotta és mocskolta Ördög, kujon atta, hunczfut flucter, meg aggot kurvaja, ha ki peczkelnéd is magadat mégis nem masznék read.”

„Te Kurva Kujon Ördög Teremtette Kurvaja, ha katona vólnék mindjárt kette vágnálak...”
„... ezt pedig száma nélkül mondotta a' Leányának, ilyen Kurva amollyan Kurva...”

„Halasiné Aszszonyom Leányát Kujon attának és Hunczfutnak és Ördög atta kurvának mindek hallatára mondotta, ingyen élőknek mondotta...”

„... Halasiné Aszszonyom Leányát Kujon attának és Hunczfutnak és Ördög atta kurvának mindek hallatára mondotta, ingyen élőknek mondotta...”

„... mondotta az Leányak: Hunczfut pernahajder Baszom az Anyádat az Isten veszejcse az partában mint Mise Annokot...”

„... Ördög vagy eb atta teremtette...” (Prot. Lib. 1753–1762. 193–195.)

77. 1756: (Szabó Albert Mihálynak mondta Csesznek János) „Hamis a' lelked Kutya muhar nemzetsége, bolond disznó, Kutya fekete nyakra valós Nemzetsége, Köldús Kutya, az Anyádat is én tartottam alamisnával hunczfutnál hunczfutabb.”

„... nem mester ember vagy, hanem hunczfut, te Csapók gyilkosa.”
„Öjj ki öjj ki Te uhar muhar részeg disznó, gyilkos... nincs néked egyéb embered csak Barta, és részeges Lehotaj részeges disznó, egy hétigis el részegeskedel te a' falukon, 's úgy jósz haza Szent írást bújój Phariseus.”

„Te muhar fekete nyakra valós Disznó, nem emberséges ember szokta viselni a' fekete nyakra valót, hanem disznó 's kutya, Csapók gyilkosa, az anyád is hamis szóval élt.”

„Te Csesznek János, nagy Korhely, Kankós Kutya, hamis Lelki esmérettel bíró ezt meredé ennékem mondani hogy hazudok...”

„... mivel eleget kerestél Sír ásásoddal, vehecz magadnak fekete nyakra valót abbúl, 's fel köthedd.”

„Szabó Albertet nem csak hamis Lelki esméretűnek, hanem lelki gyilkosnak mondotta, mivel ugymond sok Lelkeket meg háboritasz és a' midőn Bibliát olvasol is ugymond, úccza hallatára mégis a' Tyúkokat kiáltod, és hogy Muhar Miskának is nevezte...” (Prot. Lib. 1753–1762. 207–215.)

78. 1756: (Szabó Albert Mihály mondta) „Tüzes, Lánzcsoz, Menydőrgős teremtette azzal együtt aki néktek szállást adott.” (Prot. Lib. 1753–1762. 216.)

79. 1756: (Cseh Istvánnéra mondták gyermekei) „Cseh Istvánné Aszszonyomat Vén Németnek, Vén Kutyának mondták, és hogy már nem tud el veszni afféle illetlen szókkal mocskolták...”

„Cseh Pannától száma nélkül hallotta, hogy vén bűnnek, vén németnek mondták...” (Prot. Lib. 1753–1762. 261–262.)

80. 1756: (Káposztás András mondta Bodzási Gábor inasának) „Eb volt a' Nemzetséged, Kutya Lelkü csudafia mocskolta...”

(Káposztás András mondta a feleségének) „Hát lopszé te mászszor ördög szányon meg.”
(Káposztás András mondta Bodzási Gábornénak) „Ússe meg a' Lanczos Menkő mind házatokat, tyukotokat...” (Prot. Lib. 1753–1762. 285–287.)

81. 1756: (Bodnár Pál mondta Péli Nagy Susannának) „Hunczfutság, Czigányság ugymond, hogy a' Boromnak az árát meg nem adgja Kósné, inkább adom mászszor a' Sátorbéli Czigánynak...”

„Sivány elég cigányaságot cselekedett Keresztúrban, ottis csak Czigány hunczfut az eő neve...” (Prot. Lib. 1753–1762. 318–319.)

82. 1757: „E télen Verbung alkalmatosságával Tuba Istvánnal együtt gyakran mulatván az Korcsmákon, és egyébütt őrdög adta teremtettével, úgy baszom lelke káromkodásokat hogy gyakran tőle hallott...” (Prot. Lib. 1753–1762. 348.)

83. 1757: „Káposztás Andrásné Bodzási Gáborné Aszszonyomat Húros Kutyának és Paszomántos Kutyának kiáltotta...”

„...ötet Bodzásiné Aszszonyom görbe Kutyának hívja...”

„...nem félek tőle ha mind paszamántos mentéje vagyonis, Húros Kutyának mondottam.” (Prot. Lib. 1753–1762. 353.)

84. 1757: (Fító János) „...Tolvaj Jancsikát őrdög adtával és teremtettével káromlotta, kiáltván ellene ekképen: Őld meg, őld meg az ilyen adtát, és hogy Farkas Istvánnakis... lelkít mivelte, 's őrdög adtával, teremtettével eztis szidta Ebül őszült Vén Kutyának mondván, hallotta...”

„Húzd ki a' Nemes Embertis, mert valamennyi van, mind Hunczfut a' Nemes Ember az őrdög atta.” (Prot. Lib. 1753–1762. 406–407.)

85. 1759: (Csordás András mondta) „Őrdög teremtette az sem jó Biró, aki engem meg nem fogat, 's Katonának el vitett, holott én annak való volnék.”

„Baszom Lelked Kujon teremtette, Kutya teremtette...”

„Kujon vagy hunczfut, hogy a' midőn Verbung vóltál, meg nem fogtál, holott én Katonának való volnék.” (Prot. Lib. 1753–1762. 459.)

86. 1759: (Filo Csapó János mondta György Deák Sámuelnek) „Te meszes őrdög atta, teremtette, tatár, disznó teremtette, baszom a' lelked, se papot, se várast nem szolgál...” (Prot. Lib. 1753–1762. 461.)

87. 1759: (Rác István kondás mondta) „Phi őrdög adta, azon Sertéseket bizony vagy le vágták az éjjel, vagy az Farkas ette meg.” (Prot. Lib. 1753–1762. 465.)

88. 1760: (Varga István mondta Cseh Lászlónénak) „...tudom ki vagy baszom a' Lelkedet eb adta Kurvája, Kutya teremtette.”

„...azt felelte Varga István Ur: mostis azt mondom, Én vagyok az, aki meg dolgoztam az eb adta Kurváját szászoris, én vagyok az úgy mond, mond meg a' te Istenednek, hogy ezerszeris az eb adta Kurváját meg dolgoztam.”

„Cseh Lászlóné Aszszonyomat Kurvának kiáltotta, és szűzességétis annyiszor nevezett Varga István vele vesztette ugymond el, sőt hogy száma nélkül csak egj vágás sertés orjáértis, avagy fél icze borért fertelmeskedett akar kiis említett Cseh Lászlóné Aszszonyommal...”

„Te eb adta, az a' Véka fejű Biró a' te Istened, ahöz bizol...” (Prot. Lib. 1753–1762. 590–592.)

89. 1761: (Nemes Bornemisza Istvántól) „...őrdög adta, és teremtette káromkodást hogy hallott tőle...” (Prot. Lib. 1753–1762. 606.)

90. 1761: (Szűdj Pál mondta) „...őrdög, Kuttya Ménkö teremtettével káromkodott...”

„Őrdög Ménkö teremtettét Szűdj Pál Ur szájából, úgy Kutya teremtette, és Baszom lelke káromkodást, hogy hallott...” (Prot. Lib. 1753–1762. 608.)

91. 1761: (Bodzási Gábor mondta Káposztás Andrásnének) „Te Czfire, czufri görbe lélek kurva... de meg csúfoltál ugymond...”

„Te czfire czifli görbe Kutya de meg csúfoltál...” (Prot. Lib. 1753–1762. 633.)

92. 1762: (Varga Mihály mondta) „...őrdög adta, teremtette, baszom lelke káromkodásai...”

„Baszom a' lelke, teremtette Birójának Bradának lelkét...” (Prot. Lib. 1753–1762. 714.)

93. 1762: „Perecz András, Tóth András hajadon, és menyetske két leányit őszve Kurvázza...”

„...bé jővén a' Korcsma Házban Iffjú Seregély János, mingyárt említett Perecz András így szőllította meg: Te őrdög adta azt hallottam a' Tóth Leányát el akarod venni, hiszen lélek kurva az, még pedig dupla, valamint az két menyetske leánya, úgy minden nemzettsége.” (Prot. Lib. 1753–1762. 722.)

94. 1763: (Komáromy István mondta) „Te Disznó Teremtette, de a' Xtus Jesus sem parancsol nékem...”

„Disznó őrdög teremtettével, baszom lelkett Káromkodásokkal őket illetvén, azon iszonyú, 's hallatlan káromkodásais: Disznó teremtette, a' Jesus Xtus sem parancsol nékem, attúl sem félek, veszet teremtettét fakadtál.”

„...Komáromy Istvántúl: Mendörgős menkö, disznó teremtette káromkodásokat igen gyakor izben hogy hallott...”

„Felesége pedig, hogy mind Kujon úgymond a' Nemes Ember így szóllott légyen...”
...”amidőn pedig Mendóróg az ég az földre lefekszik, azt szokta mondani: Üss meg már ha mersz, és csak hamar pörben szállok úgymond az Istennel, miért ő szeginy.”

„Felesége pedig, hogy minden Nemes Ember úgymond Czigány és Kujon mondotta légyen...” (Prot. Jur. 1763. 25–29.)

95. 1763: (Szalontai János mondta beteg feleségének) „Te féreg miért imádkozol, azt sem tudgya az Isten vagyé e világon, vagy sem, baszom a' Lelked teremtését...”

„Szalontaj János Feleségét éneklés közben gúnyolta ilyen formán: Imhol jó a' Király Kutyája, ugass már te is úgy.”

„Ördög, Kutyá, Ménkő teremtettével... szitta,... Baszom a' Lelked teremtését...”

„Két Kurva teremtette lelkedet...”

(Szalontai János mondta fiának, mikor a felesége imádkozott) „Te Jancsi menyki, hivjad a' Király Kutyáját, had ugasson Anyáddal az Ebattával...” (Prot. Jur. 1763. 82–85.)

96. 1764: (Lossonci György mondta, amikor három katonát kellett volna elszállásolnia) „Hunczfutság nem emberség, gazság hogy magok inkább bort isznak, Biró Uramnak sem volna olyan hatalma, hogy Bitangul külgye reám a' Szállót.” (Prot. Jur. 1763. 98.)

97. 1766: (ifjú Csapó Istvánné mondta Répás Juditnak) „Te Vén lontsos soha sem vóltál jó Lelki ismértű, az Uraddal sem éltél jól.”

„Mostis azt mondom, Németek, Deákok, Katonák Czinkusa vagy...”

„...berken hordozott lélek kurva, dupla Németek Kurvája...”

„Ide az én Lelkem boszszúságára ne járj az én udvaromon, mind addig pedig hunczfut, Spion légy, míg meg nem bizonyítod, hogy én kurva vagyok.” (Prot. Jur. 1763. 154.)

98. 1767: (Kocsis György Jeszenszki Zsófiát) „...édes Attya Házára részegen menvén, ottan Kurvázza, Tolvajozta, Németek Szajhájának kiáltotta...” (Prot. Jur. 1763. 212.)

99. 1767: (Szabó Juditot) „...Varga Sófi azzal ijesztette, ha Gazda aszszonyánál tovább marad, úgy megátkozza, a' földbenis meg nem marad, onnatis ki hull a Teste...”

„Jaj Lánczos teremtette, ki tette ide a' Tüzet.” (Prot. Jur. 1763. 220–225.)

100. 1769: (Torpis János) „Biránk N. Huszth András Uramot Baszom adta teremtettével még pedig illyetén... miért küld engemet a Biró pusztaságra baszom Lelke Birájának így járok én a' sárban.”

„Égett bor Kortsmánkonis Disznó teremtettével... káromkodni merészlett...” (Prot. Jur. 1763. 324.)

BESCHIMPFUNGEN, FLÜCHE UND VERFLUCHUNGEN IN RIMASZOMBAT WÄHREND DES 18. JAHRHUNDERTS

In einer kürzlich erschienenen Studie wurden die im 17–19. Jahrhundert gebräuchlichen Beschimpfungen, Flüche und Verfluchungen von Rozsnyó vorgestellt. In der vorliegenden Arbeit kann man nun die Ergebnisse einer Datensammlung zu einem ähnlichen Themenkreis lesen. Die Angaben stammen aus Rimaszombat, ganz in der Nähe von Rozsnyó.

Der untersuchte Zeitraum erstreckt sich hier auf etwas mehr als vier Jahrzehnte, da uns von diesem Zeitraum Protokolle zur Verfügung stehen, die über die diesbezüglichen Einzelheiten ausführlich berichten und in ihrem Niveau einander recht ähnlich sind. Sie sind auch reichhaltig genug, um uns ein Bild von dem hier untersuchten Thema zu vermitteln.

Während des hier untersuchten Zeitraumes war Rimaszombat ein patientierter Marktflecken mit vorwiegend ungarischer Einwohnerschaft und wenigen slowakischen und deutschen Einwohnern. Die meisten Einwohner gehörten der reformierten Kirche an, es gab auch einige Angehörige der evangelischen Kirche sowie der katholischen Kirche. Schon damals lag diese Siedlung an der ungarisch–slowakischen Sprachgrenze.

Obleich in den Gemarkungen von Rimaszombat ein ertragreicher Ackerbau betrieben wurde, beruhte der wahre Ruf der Stadt dennoch auf ihren Handwerkern und

Kaufleuten. Die Wochen- und Landesmärkte der Stadt waren allgemein bekannt. Ähnlich wie in Rozsnyó gab es auch hier günstige Bedingungen dafür, Beschimpfungen, Flüche und Verfluchungen aus anderen Sprachen und weiter entlegenen Gegenden zu übernehmen und dann zu verbreiten.

In den Flüchen kommt nicht nur der Name Gottes vor, sondern auch zahlreiche Gestalten aus der Aberglaubenwelt oder anderen Ethnika. Einerseits wurde der Pfarrer beschimpft, dann hörte man wieder Worte, die auf religiöse Unterschiede hinwiesen.

Gemäss einem Dokument aus dem Jahre 1742 wurde eine Landesverordnung herausgegeben, in der als Grund für Pestseuchen, schlechtes Wetter und unfruchtbaren Boden unter anderem auch die Flücherei angeführt wurde. Zusammen mit entsprechenden Veränderungen und Ergänzungen bezog sich diese Verordnung auch auf Rimaszombat, vor allem auf die Kaufleute, die in entferntere Gegenden reisten.

In der vorliegenden Arbeit werden die nach dem ABC geordneten sprachlichen Formen und ihr weiteres Textumfeld vorgestellt; eine gründliche Analyse ist nach der Untersuchung mehrerer Siedlungen zu erwarten.

Zoltán Zsupos

A SÁROSPATAKI „FRANCIA MALOMKŐ”

HÁLA JÓZSEF

Bevezetés

Magyarországnak talán a legrégebbi és az egyik legjelentősebb malomkőfaragó központja Sárospatak volt. A XV. századtól (adatokkal bizonyíthatóan¹⁾ művelt Megyer-hegyi-bánya (amely „... köveinek minősége, elterjedtsége révén csaknem olyan hírnevet szerzett Sárospataknak, mint a szellemi kultúra terén kollégiuma.”²⁾ a XX. század elejéig, *Egey Antal* szerint 1907-ig³ működött.⁴ E bányában a kemény, de jól faragható kvarcitból egy darabból készítették a malomköveket.⁵ A XIX. század közepén új fejezet kezdődött a sárospataki malomkőgyártás történetében: 1859-ben a Botkői-bányában, majd 1864-ben a Király-hegyi-bányában⁶ fejtett kvarcitból elkezdték a több darabból álló, ún. „francia” malomkövek készítését. A „francia modorú” malomkövek gyártása több, mint egy évszázadon át tartott, dolgozatomban ennek vázlatos történetét, a készítés technikáját és az ilyen malomkövekkel való kereskedés jelentőségét szándékozem bemutatni a vonatkozó irodalom és helyszíni adatgyűjtéseim alapján.

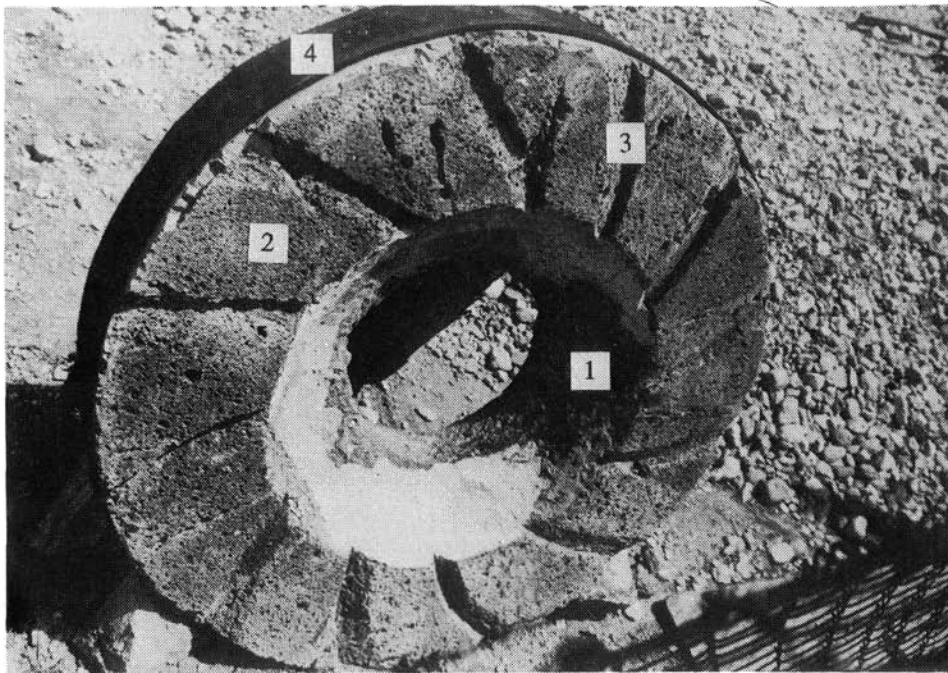
Adatközlőm Sárospatakon 1986-ben *Pásztor Gyula* (1927), 1991-ben és 1992-ben pedig *Király Sándor* (1920) volt. Szíves segítségükért mindkettőjüknek ezúton is köszönetet mondok. Különösen *Király Sándornak*, aki a malomkőkészítésben három évtizeden keresztül (1951. január 3-tól 1980. április 1-ig dolgozott *malomkőfaragóként* és 17 évig brigádvezető volt) megszerzett tudását és tapasztalatait osztotta meg velem.

1. *Gulyás J.*, 1933. 116., *Bakos J.*, 1950. 28–29., *Takács B.*, 1967. 256., *Egey A.*, 1980. 1., *Viga Gy.*, 1990. 66.
2. *Román J.*, 1963. 99.
3. *Egey A.*, 1980. 24.
4. A kb. 40–50 m mély, 150 m hosszú és 50 m széles (*Frisnyák S.*, 1985. 96.), 1 hektár 765 m² (*Fogarasi L.*, 1983. 79.) területen fekvő bányában összegyűlt csapadékvízből kis tó keletkezett. Földtani, ipartörténeti és idegenforgalmi értékeire való tekintettel *Román J.*, (1963) rendbehozását és kiépítését javasolta. A „tengerszem”-et a Borsod Megyei Tanács 1978-ban védetté, természetvédelmi területté nyilvánította (*Fogarasi L.*, 1983. 79.), amelynek környéke ma is kedvelt kirándulóhely. V. ö. még: *Lázár I.*, 1977., *Hegyi J.*, 1980., 1983., *Fogarasi L.*, 1981. 156–159.
5. A Megyer-hegyen több évszázadon keresztül folytatott malomkőkészítésről lásd pl.: *Benczúr M.*, 1847. 11., *Ballagi G.*, 1895. 183–184., *Gulyás J.*, 1933. 116., *Hanuszik J.*, é. n. [1936] 23., *Oláh J.*, 1965. 510., *Román J.*, 1965/a. 154., 156., 159., 170., 172., *Lázár I.*, 1977., *Frisnyák S.*, 1978. 119–120., 1983. 132–134., 1985. 96., *Kolaj L.*, 1981. 3., *Hegyi J.*, 1983. 10., *Hála J.*, 1985. 985–989., *Viga Gy.*, 1990. 66–67., *Hőgye I.*, 1991. 77–78., és különösen: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1898. 11–16., *Visegrádi J.*, 1909/a. 23–29., 1909/b. 23–29., *Bakos J.*, 1950. 28–32., 1951. 171–172., *Román J.*, 1963., 1965/b. 12–20., *Takács B.*, 1967., *Egey A.*, 1980. 1–26. A sárospataki malomkőkészítés történeti és néprajzi vonatkozásai további kutatásának fontosságára hívták fel a figyelmet: *Román J.*, 1965/b. 20., *Egey A.*, 1980. 25., *Hőgye I.*, 1991. 77., 78.
6. *Láczay Szabó K.*, 1864/a. 2., x. 1864. 231.

Mivel én a malomkőkészítést a gyakorlatban már nem láthattam, az adatgyűjtés során nagy segítségemre volt az 1973-ban Sárospatakon forgatott, *Faragtassunk malomkövet* című film, amelyet a rendezőtől, *Rácz Gábertől* videofelvételen megkaptam és *Király Sándorral* többször megnéztem. Ennek köszönhetően a kiváló *malomkőfaragó* pontosabban feleleveníthette emlékeit. A segítségért *Rácz Gábornak* is köszönetemet fejezem ki.

A „francia malomkő”

A „francia malomkő” (szemben az egy darabból faragott, hagyományos malomkővel) több darabból készült (1. ábra). Egy kör alakúra formált kőre azonos keménységű kövekből faragott elemeket cementáltak, ezekből képezve ki az őrlőfelületet. Ezek

1. ábra. Elkopott „francia malomkő” az üzem udvarán (Fotó: Hála József, 1991)
1. mell a szívkövön (vagy mellkövön), 2. kocka (vagy karó, karókő, káró), 3. rémés, 4. széleskarika

jobb minőségűek voltak, mint az egy kőből faragott malomkövek, amint a Vasárnapi Újság írta 1861-ben: „Ezen kövek, anyagukat t. i. tiszta *kovarcz* vagy *kovakő* képezvén, mely az angol aczélnál csak kevéssel lágyabb, azonkívül rovátkosan levén élitve, a gabonát tisztán kivetkeztetik burokja vagyis korpájából, s azt második felöntésre vastagra, aztán mindig vékonybbrá szeldelvén fel, a lisztet el nem mázolja, el nem égetik soha! Azonkívül az ily kő csak 15–20 év közben járja le magát, minthogy egy-egy hét közben csak egyszer szükségel vágást, s a vágás után is nem morzsolódik a lisztbe; és eszerint az, kerüljön bár két-három annyiba mint a közönséges kő, nemcsak véghe-

tetlen jobb, hanem aránylag olcsóbb is annál, ezért ilyen malomkő ... nélkül egy őrlőgépezet sem érdemli a »műmalom« nevet.”⁷

A magyarországi francia malomköveket gyártó üzemek megalapítása összefüggött a sebeseen forgó kövekkel őrlő, a vízi-, szél- és szárazmalmoknál hatékonyabban működő gőzmalmok számának a XIX. század közepén bekövetkezett növekedésével: „A gőzmalmoknak kemény kőzetből készült és a sebesebb forgás ellenére is erősen kopásálló, hosszabb élettartamú kövekre volt szükségük. Erre a célra az Európában egyeduralgó, a franciaországi La Fertéből származó malomkövek feleltek meg, melyeket igen kemény, sok SiO₂-t tartalmazó (elkvarcosodott), több azonos minőségű kőzetdarabból készítették.”⁸ E köveket eredetileg La Ferté sous Jouarre-ban készítették, de az irántuk világviszonylatban megnyilvánult nagy keresletnek ez a bánya nem volt képes megfelelni. Ezért hasonló minőségű köveket (La Ferté elnevezéssel) La Margay-ban, Epernonban, Noyent le Kotroir-ban és Vernot-ban is készítették.⁹

A francia malomkőgyártó központok sokáig uralták a világpiacot. A XIX. század közepén Magyarországon is megindult a „francia malomkő”-vek gyártása, amelyek hamarosan eredményesen vették fel a versenyt a Franciaországban készített kövekkel. E malomkövek gyártásának magyarországi „bölcső”-je az e tekintetben nagy hagyományokkal rendelkező Tokaji-hegységi településeken volt.

A „francia malomkő”-vek gyártásának megindulása a Tokaji-hegységben

Rájner Károlynak és Benczur Józsefnek, a nagysárosi „műmalom” részvényeseinek két társa 1855-ben Nyugat-Európába utazott a „műmalmok” őrlőberendezéseinek tanulmányozása céljából. Utazásukról gazdag tapasztalatokkal hazatérve megbízták Hazslinszky Frigyes eperjesi tanárt és geológust, hogy Magyarországon is keressen olyan kőzetet, mint amilyenekből a franciaországi malomkövek készültek. Hazslinszky bejárta az Eperjes-Tokaji-hegységet és hamarosan kiváló minőségű kőzetet (kvarcitot) talált Fony község határában, „Breczenheim herczegnő jószágán”. Rájner Károly és Benczur József (néhány más vállalkozóval társulva) 1858 tavaszán rakatták össze Pesten az első magyarországi „francia malomkő”-vet, amelyet a Haggemacker-féle malomban próbáltak ki. Mivel a próba sikerrel járt, még ugyanabban az évben megalapították Fonyon az első magyarországi „francia malomkő” gyárat (2. ábra).¹⁰ Az üzemet a „Kelepce szőlő alján” építették fel, amelynek közelében a kvarcit mintegy 10 holdnyi területen volt megtalálható.¹¹

Fonyon az 1860-as évek elején 30 „helybeli ügyes magyar ember” dolgozott egy francia „művezető mester” irányításával. Akkor már 40 magyarországi és külföldi (pl. ogyesszai) malomban őrltek fonyi kövekkel.¹² Korponay János írta 1866-ban: „Fony község határában egy társulat a kovarcz-képletből jeles francia modorú malomköveket fejtetvén és gyártatván, készítményei nemcsak a hazában, hanem a mellék tartományokban is ismertekké lőnek.”¹³

A fonyi üzemet „egy műmalmi vállalkozó társulat” az 1860-as évek közepén Miskolcra telepítette át.¹⁴

7. Vasárnapi Újság 1861. 40.

8. Egey A., 1980. 27.

9. Pallas Lexikon 1897. 253.

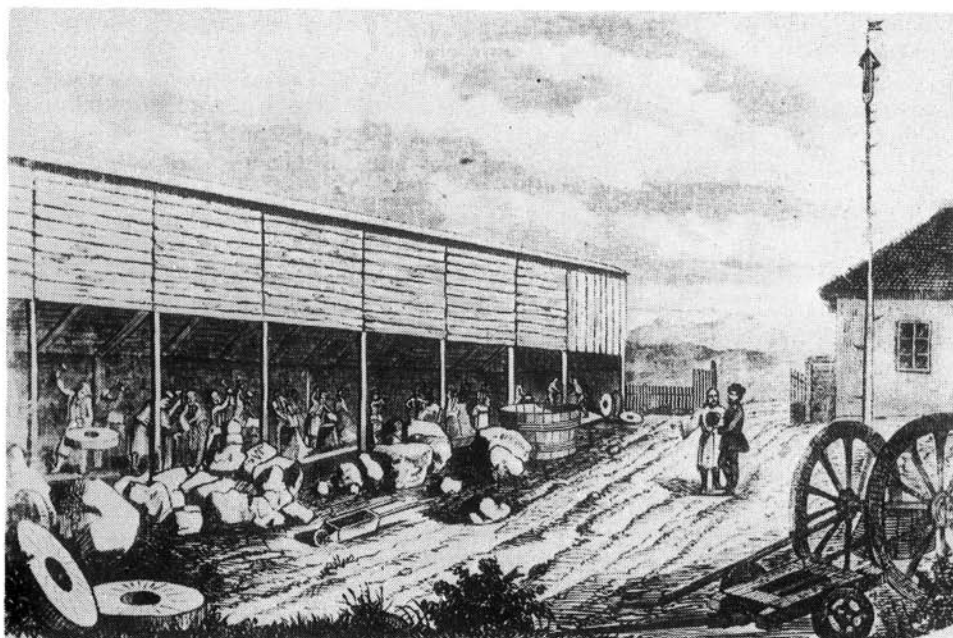
10. Vasárnapi Újság 1861. 40–41.

11. Szabó J., 1866. 233.

12. Vasárnapi Újság 1861. 41.

13. Korponay J., 1866. 308.

14. – rd – 1866. 482.

2. ábra. A fonyi malomkőgyár 1861-ben (Vasárnapi Újság, 1861. 40.)

Az 1860-as évek első felében hasonló üzemek kezdték meg működésüket Rátkán (Miskolci Múmalom és Malomkő Rt.) és erdőbényei kvarcitra alapozva Szegilongon (Kassai Múalmi Rt., Hegyaljai Malomkő és Ásvány-termény Gyártársulat)¹⁵ is. A legnagyobb eredményt és hírnevet a Sárospatakon alapított üzem érte el.

A „francia malomkő” gyártása Sárospatakon

A „francia malomkő” készítésének megindítása Sárospatakon *Láczy Szabó Károly* nevéhez fűződik. A *Láczy Szabó* család régi idők óta jelentős szerepet játszott a helyi malomkőiparban. A XVIII. században bányarészük volt a Megyer-hegyen, 1728-ban *Láczy Szabó Pál* volt a „Bányász Gazda”.¹⁶ *Láczy Szabó Károly* a Megyer-hegyi-bánya egyik részbirtokosa volt és elismert szaktekintélynek számított a malomkőgyártásban. Feltehetően a fonyi üzem sikeres működése vezette arra a gondolatra, hogy Sárospatakon is hasonlót alapítson.¹⁷

Láczy Szabó Károly 1854. február 7-től 1866. február 7-ig a Megyer-hegyi-bánya haszonbérletje volt.¹⁸ A francia malomkövek gyártását 1859-ben¹⁹ a Botkó nevű dombon megnyitott²⁰ bánya kvarcitjából kezdte meg és a közeli Kiskút nevű határrészen hamarosan egy üzemet is felépíttetett.²¹

15. *Kubinyi L.*, 1864. 1., *Oláh D.*, 1864. 1., – rd – 1866. 482.

16. *Visegrádi J.*, 1909/a. 23., 1909/b. 23., *Egey A.*, 1980. 3–4.

17. *Egey A.*, 1980. 27., 28.

18. *Vasárnapi Újság* 1866. 148., *Egey A.*, 1980. 21–27.

19. *Láczy Szabó K.*, 1864/a. 2.

20. *Schafarzik F.*, 1904. 367., *Egey A.*, 1980. 1., 29.

21. *Takács B.*, 1967. 257.

Az üzemben kezdetben francia munkásokat is alkalmazott, később helybeliekkel dolgoztatott.²² A sárospataki *malomkőfaragók* szakszókincseben napjainkig fennmaradtak francia eredetű szavak, mint pl. a *karó*, vagy *káró* (carreau: 'kocka'²³), a *pijós* (pioche: 'csákány'²⁴) és a *rémés*.²⁵ Megjegyzem, hogy német eredetű kifejezéseket is használnak. Ilyen pl. a *srégmás* (Schrägmass: 'állítható ferdemérő'²⁶).

A botkói nagy keménységű kőből készített malomkövekkel *Láczy Szabó Károly* nagy sikereket ért el, amint írta egy helyen: „... annyira czélt értem, hogy azok a francia kovaköveket nélkülözhetőkké tették, azoknak árát megtörték, s már hatvan embert foglalatostkodtatván, egy évben csak Triest vidékére 42 követ adtam el, köveim kivitele Franciaország határáig eljutott, sőt már Svécziában is örölnek.”²⁷

Egy „francia modorú” sárospataki malomkővet egy olyan alföldi malomba vittek kipróbálni, amely addig eredeti francia kövekkel őrlött. Erről „... mind az őrlést, mind a kopást tekintőleg az alföldi gőzmalmi tulajdonos nemcsak a megelegedését nyilvánította, de szintén oda nyilatkozott, hogy a Sárospatak vidéki malomkővet, ha a francia fölé nem helyezi is, de azzal legalább is egyenértékűnek elismeri, s így a francia követ teljesen nélkülözhetőnek most már tapasztalásból állíthatja.”²⁸ Hasonlóan jó vélemények érkeztek máshonnan is, amelyek közül *gr. Andrássy Aladár* mint „gyakorlati s illetékes tekintély” (akinek levelei malmában próbálták ki a sárospataki malomkővet) *Láczy Szabó Károlynak* írt sorait idézem: „Az ön által [...] legközelebb mivelés alá vett malomkőbányából 1860. febr. havában vevék egy pár malom-követ egy pár elvásott francia kő helyébe. Négy hónapi pályázás alatt a többi francia köveimmel, mely utóbbiakat személyesen Párisban vásároltam, meggyőződtem s főmolnárom elismeré, miként tökéletesen olyan jól oszlatja és készíti vele a darát, mint a francziákkal, élességét nem veszi hamarább, előnye pedig: hogy magasabb a kőréteg, s így sokkal tartósabb a francziánál. Értésemre esett, hogy vállalatjában méltatlanságokkal kell küzdenie, kötelességemnek tartom részint kegyed buzdítására, részint a közönség felvilágosítására kijelenteni és elismerni, miként vállalatjával igen nagy hasznára volt számomnak, kövei olcsósága által; olcsóságra ti. sokkal fölülmúlja a francziákat, mineműségre pedig tökéletesen egyaránt áll. [...] Gróf Andrássy Aladár.”²⁹

Malomköveivel *Láczy Szabó Károly* az 1862. évi londoni világkiállításon „első rendű érmet” nyert,³⁰ és más kiállításokon (pl. Bécsben, Prágában, valamint Szegeden, Székesfehérváron stb.)³¹ is nagy sikerrel szerepelt.

Láczy Szabó Károly 1864-ben a Király-hegyen³² „egy hasonlíthatatlan szépségű kovafaj”-t fedezett fel, „... melynél malomkőnek tökéletesebbet a világ még nem mutatott fel.” A kőzetet így jellemezte: „Ez egy kékes-fehér, tiszta, száraz, lépes, ritkás és faraghatóbb, mint az eddig használt vad kemény kovafajok; mindazáltal lépeességénél és porosításánál fogva az élit tovább tartja. – Fő tulajdona az, hogy nem csupán száraz őrlésre alkalmas, de nedvesített élet-őrlésnél is az élit 8–10 nap megtartja, többet s

22. *Gulyás J.*, 1933. 116., *Bakos J.*, 1950. 29., 1951. 172., *Takács B.*, 1967. 257., *Egey A.*, 1980. 33.

23. *Szabó J.*, 1866. 284., *Eckhardt S.*, 1973. I. 294.

24. *Eckhardt S.*, 1973. II. 1437.

25. *Takács B.*, (1967. 257.) szerint francia eredetű szó.

26. *Halász E.*, 1980. 1726.

27. *Láczy Szabó K.*, 1864/a. 2., 1864/b. 518.

28. r. 1. 1860. 93–94.

29. *Falusi Gazda* 1861. 29.

30. *Árjegyzéke...* 1864. 257., *Láczy Szabó K.*, 1869. 3. Az érem képe látható pl.: *Árjegyzéke...* 1864. 257., *Vasárnapi Újság* 1869. 180. Az érem leírása: *Vasárnapi Újság* 1862. 334.

31. *Egey A.*, 1980. 33.

32. *Egey A.*, 1980. 1., 29.

ÁRJEYZÉKE

magyar kovamalom-köveknek

LÁCZAY SZABÓ KÁROLY

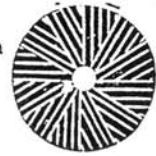
sárospataki gyárában

francia módra készítették, melyek az 1862-iki londoni világkiállításon első rendű érem megnyerésével tüntették ki, melyek most egy

legujabb felfedezett hasonlíthatatlan szépségű

Kovafajból,

melynek malomkönek tökéletesebbet a világ még nem mutatott fel.

Es egy fekete-fehér, tiszta, száraz, lépcs, ritkán és fargathatóbb, mint az eddig ismert volt kőanyagok: mindenféle lépcsővel és porcsintással fogva az első legjobb magyaráz. — Fő tulajdonsága az, hogy nem csupán száraz őrlésre alkalmas, de nedvesített állapotban is az első 8-10 nap magyaráz, többet a széküli őrlés, mint más kő. Győzősebb, a zsákokot megtölti, rozso-őrésre, melyhez még alkalmasok a kő nincs felfedezve, az felülmúlhatatlan: — nem csupán gőz- és műmalomra alkalmas, de mindenféle kisebb, vízi-, száraz- és szélmalomokra is; különösen szélmalomokra, mert kemény, mégis engedékeny, könnyen élesíthető, ritkán kell élesíteni, és mindenféle nagyságban készíthető.

A megrendelésnek minden pár kőre 50 forint előrelvél behűlésére által történnek, a többi rész utólagosan fizetendő. A kő nagysága jobban vagy balra, forgás, és a kösszélyek közege tehető.

de hogy annak látszik, mikor fedeztetek fel, annak híre az akkor komolyan tűnik el, és azóta az mindig felelős, virágok, a maga nemében jószág, és a hozzá hasonlót fedezni még valóságban használatos volt.

A kövek ára darabszáma itt helyben osztrák értékben:

Szárazság, kővelik:	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46
forint:	40	42	44	46	48	50	52	54	56	58	60
Szárazság, kővelik:	47	48	49	50	51	52	53	54			
forint:	52	54	56	58	60	62	64	66	68	70	72

Ezen árjegyzék listára kifizetett 12 kővelik magas kőre kerülnek, emellett a mennyi kővelikét magasabb a kő. Ára anyai 3 forinttal emelkedik; alacsony, a mennyi kővelikét alacsonyabb, anyai 2 forinttal kevesedik.

Helyben, a kővelikben vásárlás számára megmarad az eddigi szokás, miként a darabok kifizetett kővelikéi alkalmasságát el.

Megrendelésnek mind a két rendbeli kővelikre nézve elfogadják BUDA. Blom János gézmalom-tulajdonos urát, — PESTEN: Vidéki István ut. gyárában, ha megtekintés végett kővelikéi alkalmasságát is látnak. — Kelt Sárospatakon, jún. 3-án 1864.

619 (1-8)

Láczaý Szabó Károly.

A kövek ára párszámra itt helyben osztrák értékben:

Szárazság, kővelik:	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48
Párszámra forint:	180	196	206	210	220	226	240	246	256	260	276	280	286
Szárazság, kővelik:	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	
Párszámra forint:	270	300	316	326	336	346	356	366	376	386	396	406	416

Árjegyzéke a sárospataki közönséges malomköveknek, melyeknek ajánlására annyit hozhatok fel, hogy a történelmi vagy kővelikéi alkalmasságát is látnak. — Kelt Sárospatakon, jún. 3-án 1864.

3. ábra. Láczaý Szabó Károly készítményeinek árjegyzéke a Vasárnapi Újságban 1864-ben (Árjegyzéke... 1864. 257.)

szébb lisztet őröl, mint más kő, győzősebb, a zsákokot megtölti, rozso-őrésre, melyhez még alkalmasok a kő nincs felfedezve, ez felülmúlhatatlan; — nem csupán gőz- és műmalomra alkalmas, de mindenféle kisebb vízi-, száraz- és szélmalomokra is; különösen szélmalomokra, mert kemény, mégis engedékeny, könnyen élesíthető, ritkán kell élesíteni, és mindenféle nagyságban készíthető.³³

A király-hegyi kőből 1864. március 29-én készítették az első malomkővet.³⁴ Láczaý Szabó Károly még ugyanabban az évben hirdetésekkel adott fel a különféle lapokban (3. ábra).³⁵ Már kezdetben több ilyen követ eladott és hamarosan megérkeztek címére az első dicséretes vélemények (pl. Tóth József kecskeméti és Koller Antal sárkányi gőzmalomtulajdonostól) is, amelyek hatására Láczaý Szabó Károly kijelentette: „Noha tehát a régi készítésű jó hirben álló kővelikéi alkalmasságát is szolgálhatok; mindazonáltal kinyilatkoztatom, hogy jövőre, kővelikéi üzletemnek főbb részét inkább a gőz- és minden egyéb malomokra parasztoz és rozso-őrésre alkalmas kővelikéi alkalmasságát képezendik, mint melyek amazoknál nagyobb ritkaságuk mellett versenytől nem tarthatók, mert azok egyedül Sárospatakról kaphatók tökéletes eredetiségükben, melyek még azzal az előnnyel is bírnak, hogy ezekben mindenféle őrlembeli képesség feltalálván, mellettök többféle követ nem szükséges tartani.”³⁶

33. Árjegyzéke... 1864. 257.

34. x. 1864. 231.

35. Pl. a Vasárnapi Újságban: Árjegyzéke... 1864. 257.

36. Láczaý Szabó K., 1864/a. 2., 1864/b. 518-519.

A király-hegyi kvarcitból készített malomkövekről a következőket olvashatjuk a Vasárnapi Újságban:

„A szükség hozta magával oly kovafaj felkeresését, a melyből készült malomkövek mind száraz, mind nedves gabona őrlésére egyaránt alkalmasak legyenek, és egyik őrlésből a másikba a molnár minden kár nélkül átfordithassa. [...] ezen ujonnan felfedezett kovából készült sárospataki kovamalomkövek a francia köveknek eléje léptek, mert ámbár el kell ismerni, hogy a száraz őrlésre alkalmas kovamalomkövek feltalálásáért a francziáké a dicsőség; de a kovamalomköveknek oda tökéletesítése, hogy azok mind száraz, mind nedvesített gabona őrlésére alkalmasok legyenek, ez magyar, különösen pedig a sárospataki malomkövek dicsősége.”³⁷

Láczy Szabó Károly az 1860-as évek közepén „... minden, a [sárospataki] határban lévő kova-anyagot, mely egy pár száz hold területen kifogyhatatlan mennyiségben és különböző változatosságban létezik, örök szerződésileg jól rendbeszedett gyárához [...]” megszerezte.³⁸ Kielezett küzdelmet folytatott a francziák „e nembeli régi és gazdag tőkékre támaszkodó iparágával”,³⁹ többnyire sikerrel. Mivel a sárospataki kövek az eredeti francia malomkövekhez képest nagyon olcsók voltak (egynegyedébe, egyötödébe kerültek, mint a Franciaországban gyártottak⁴⁰), „... Magyarországról, de sőt az osztrák örökös tartományokból is kiszorítottak.”⁴¹ A francziák válaszul leszállították az árakat, amint *Láczy Szabó Károly* írta: „... oly nagyságú köveket, melyeknek párját én helyben 810 forintért adtam, ők, Franciaországból Pestre szállítva, most [1869-ben] 270 forintért árulják.”⁴²

Mindezek ellenére vállalkozása eredményesen működött, olyannyira, hogy üzemenek „folytonos nagyobbitására” volt szükség.⁴³ 1869-ben Sáros-pataki Kovamalomkö-gyári Egylet néven⁴⁴ részvénytársaságot alapított, amelyről a következőket írta: „... nehogy ezen, már ilyen szép virágzásnak indult, a maga nemében egyetlenegy és nélkülözhetetlen hazai vállalat, utódaimnak akár tehetetlensége, akár egyet nem értése miatt mulandóságnak legyen kitéve: elhatároztam, hogy ennek birtoklását egy részvényes társulattal megosztom; melyre szerencsés valék Pesten egy társulatot megnyerni, mely ezen üzletet, értékét részvényekre osztva, százezer forintért megvette. Ennélfogva az üzlet ezután nem az én cégem alatt, hanem a részvénytársulaté alatt fogja folytatni működését, melynek főigazgatása Pesten fog székelni. A helybeli gyári felügyeletek pedig, minthogy a részvényeknek egy részét megtartottam, mellyel én is részvényes tag maradtam, az igazgatóság reám ruházta...”⁴⁵

A részvénytársaság (amelynek alapszabályait Sárospatakon adták ki 1872-ben⁴⁶) megalakulásakor 7-7-féle méretben a következő típusú malomköveket kínálta az érdeklődőknek: „Az I-ső osztályu sáros-pataki kövek keményebb fajúak lévén, nagy előnyvel használatnak gőz- és műmalomokban fehérőrlésre; már első fellépésöknél a francia kova-malomkövekkel versenyre keltek és ezek roppant árát tetemesen leszállították, és a mellett, hogy a francia kövekkel egy sorba helyezhetők, sőt ezeket némely tekintetben, különösen tartósságra nézve, felülműlják, ezeknél tetemesen olcsóbbak

37. x. 1864. 231.

38. x. 1864. 231.

39. – rd – 1866. 483.

40. – rd – 1866. 483., *Láczy Szabó K.*, 1869. 3.

41. *Láczy Szabó K.*, 1869. 3.

42. *Láczy Szabó K.*, 1869. 3.

43. *Láczy Szabó K.*, 1869. 3.

44. Vasárnapi Újság 1869. 180.

45. *Láczy Szabó K.*, 1869. 3.

46. *Bakos J.*, 1950. 32.

Láczy Szabó Károly ur kova-malomkö-gyára Sáros-Patakon, melynek készítményei a Londoni világgkiállításon jutalom-érmét nyertek, átmon egy részvénytársaság birtokába

Sáros-pataki kovamalomkö-gyári egyesület

czíme alatt:

Már Láczy Szabó Károly ur koroláb alatt évről-évre annyira fokozódott kelendőse ezen franczia modorban készített malomköveknek, hogy azok, a kik malomkö-szükségletüket ezen gyárból fedették, újabb megrendeléseket mindig ugyanazon minőségű követek kívántak, a melyeket már előbb nyertek, mely körülmény azok kitűnő voltáról és hasznavehetőségéről a legkétségtelenebb bizonyítványt nyújtja.

A részvény-társaság, mely Láczy Szabó Károly urat a gyár további vezetésével is megbízta, — különösen oda fog törekedni, hogy a legkelendőbb átmérőjű kövekből mindig néhány pár a gyárban készletben legyen, hogy a beérkező megrendelések azonnal teljesíthessenek.

A kövek kétféle minőségűek, minélfogva két osztályra osztatnak.

A I-ső osztályú sáros-pataki kövek keményebb fajuk lévén, nagy olónnyal használatnak gőz- és műmalmoknál fehérlésre; már első fellépésükön a franczia kova-malomkövekkel versenyre keltek és ezek roppant árat tetemesen leszállították, és a mellett, hogy a franczia kövekkel egy sorba helyezhetők, sőt ezeket némely tekintetben, különösen tartósságra nézve, felülmulják, ezeknél tetemesen olcsóbbak is.

A II-ik osztályú sáros-pataki kövek különösen a száraz és sima vagy paraszatos őrlésre valók, és mindennemű gőz- és műmalmoknál, vízi, szél és szárazmalmoknál alkalmasak. Ezen különös erőpédű rejtes kovafaj egyedül csak a sáros-pataki határban jön elő és az abból készült malomra és őrlés nemere szükségeltetik és melyik osztályból legyen a kö.

A megrendelések vagy Penten Gubits és Roth uraknál, Széchenyi-utca 3-dik szám alatt, vagy Sáros-Patakon „A sáros-pataki kova-malomkö-gyári egyesület” czíme alatt levél útján történhetnek. — A kövek csak készpénz fizetés vagy utánvét mellett kúldotnak el a kikötött időben. — Pest, 1869. március havában.

A legkelendőbb malomkövek ára helyben Sáros-Patakon, páráként osztárk értéken.

	I-ső osztályukból:						
Átméret:	36"	38"	40"	42"	44"	46"	48"
Ár:	160 ft.	170 ft.	180 ft.	190 ft.	200 ft.	210 ft.	220 ft.
	II-ik osztályukból:						
Átméret:	30"	38"	40"	42"	44"	46"	48"
Ár:	120 ft.	130 ft.	140 ft.	150 ft.	160 ft.	170 ft.	180 ft.

A felső kövek rendes magassága 12", az aljkö 10", ezenfelül minden hüvelyk 2 ft. 70 krral számítatik; alacsonyabbág tekintetbe nem vétetik.

A megrendelések minden pár köre 50 forint előpénz beklüldése mellett, még pedig néhány héttel előbb, mintsem a kövek szükségeltotnok történnék, egyttal pontosan meghatározandó a kö nagysága, a lyuk bősége, a lyuk bősége, valamint az irány, vajjon jobbra vagy balra léssen forgásuk, végre miféle malomra és őrlés nemere szükségeltetik és melyik osztályból legyen a kö.

A megrendelések vagy Penten Gubits és Roth uraknál, Széchenyi-utca 3-dik szám alatt, vagy Sáros-Patakon „A sáros-pataki kova-malomkö-gyári egyesület” czíme alatt levél útján történhetnek. — A kövek csak készpénz fizetés vagy utánvét mellett kúldotnak el a kikötött időben. — Pest, 1869. március havában.

478 (9-18)

Az igazgatóság.

4. ábra. A Sáros-pataki Kovamalomkö-Gyári Egyesület hirdetése a Vasárnapi Újságban 1869-ben (Vasárnapi Újság, 1869. 180.)

is. A II-ik osztályú sáros-pataki kövek különösen száraz és sima vagy paraszatos őrlésre valók, és mindennemű gőz- és műmalmoknál, vízi-, szél- és szárazmalmoknál alkalmasak. Ezen különös szépségű sejtes kovafaj egyedül csak a sáros-pataki határban jön elő és az abból készült malomkövek mindennemű gabonafajok őrlésére kitűnők és győzősek. — Főelőnyük pedig, a mi a legnagyobb ritkaság az, hogy rozs őrlésre párjuk nincsen; — végre a szesz és pálinka gyárakban a kukoricza őrlésre igen keresettek.⁴⁷ (4. ábra).

Az 1870-es években (valószínűleg 1873-ban) „... a gyárat a bányákkal Brzorád J. Rezső moxyorosi (tatai-szénmedencei) szénbányatulajdonos vette bérbe. Az 1873-ban kiadott árjegyzékből arra lehet következtetni, hogy a bányák és a gyár vezetése Láczy Szabó Károly módoszerével történt. A köveket nemcsak a jó minőségű lisztek előállítására, hanem a vegyipar szükségleteire is készítették, a szeszgyártásban kukorica és rozs őrlésére, cement, festékanyag, csont és agyag őrlésére is használták. A bérlő a sáros-pataki malomkövek jó hírért fenntartotta, képviselőt az országban növelte és külföldre is kiterjesztette [...], a megrendelések megszorodtak. Később Sáros-patakon telepedett le (ahol neve előbb *Brozorádra* módosult, melyet majd *Bozorádyra* változtatott. A család tagjai és utódai lettek a bányák és a gyár vezetői.⁴⁸

47. Vasárnapi Újság 1869. 180.

48. Egey A., 1980. 34.

5. ábra. Dobmalom béléskő faragása tőkén
(Fotó: Birinyi József, 1991)

Az üzem a XIX. század utolsó évtizedeiben is eredményesen működött,⁴⁹ bár a korábbi 400–500 malomkövel szemben, már csak 200–300-t gyártottak évente.⁵⁰ A Sárospataki Malomkőgyár Egylet készítményeivel a millenniumi kiállításon is képviseltette magát.⁵¹ A bányákat és az üzemet a XX. század elején *Brozorád Rezső* vezette⁵² és az egylet vezetői az 1930-as években is a *Brozorád* család tagjai voltak.⁵³ A két világháború közötti időszakban az üzemben átlagosan harmincan dolgoztak és évente kb. 300 malomkövet készítettek.⁵⁴

Ebben az időszakban „Az acélhengerekkel őrlő malmok térhódítása és általános elterjedése most már erősen érezte hatását.” Ennek ellenére „A francia és a hazai kovamalomkövek a malomipar kedveltjei voltak még a negyvenes években is, mivel mindennemű őrlési célokra megfeleltek.” A sárospataki üzem „Még 1944-ben is szállított megrendelésre műmalomba vegyes őrlésre kovamalomkövet.”⁵⁵

Az egylet utolsó vezetője *Baksy István* volt, aki az államosítás után is az üzemben dolgozott és onnan is ment nyugdíjba.

Az üzemet 1949 végén, 1950 elején államosították. 1949-től a Zempléni Ásványbánya Vállalathoz, 1954-től az Országos Érc- és Ásványbányászati Vállalat Hegyaljai Ásványbánya és Előkészítő Művéhez, majd 1968-tól az Országos Érc- és Ásványbányák

49. Egey A., 1980. 34-35.

50. Ballagi G., 1895. 184.

51. Mattekovits S., 1898. 31.

52. Schafarzik F., 1904. 367.

53. Gulyás J., 1933. 116.

54. Egey A., 1980. 35.

55. Egey A., 1980. 36.

Hegyaljai Műveihez tartozott.⁵⁶ 1980. január 1-jétől az Épületkerámiaiipari Vállalat (Budapest) kezelésében van⁵⁷ és jelenleg Épületkerámiaiipari Vállalat Burkolóanyagok Gyára Sárospataki Kvarcit Üzeme néven működik.

A munkások száma az 1950–1960-as években 8–10, az 1970-es években 6–8 fő volt, ma csupán 4–5-en dolgoznak az üzemben. Az 1950–1960-as években kb. 150 db, az 1970-es években pedig 6–10 db malomkövet gyártottak. Az utolsó malomkövet 1979-ben készítették és ennek következtében ugyanakkor megszűnt a termelés a Király-hegyi-bányában is. Jelenleg a Botkői-bányában fejtett kvarcitból *dobmalom bélésköveket* faragnak (5. ábra).

A malomkőgyár és a munkások

Az üzem ma is ott áll, ahová *Láczay Szabó Károly* a múlt században építtette. Az udvaron két *faragószín* van, mindkettőben 5-5 *fülke* található (6. ábra). Eredetileg csak egy (cseréppel fedett, féltetés) *faragószín* volt, a másik később épült, hasonlóképpen később építették át az eredeti színt nyeregteretűre. A *fülkéket* az 1970-es években (balesetvédelmi okokból) deszkákkal választották el egymástól.

A malomkőfaragás a szín alatt történt, az egyéb munkálatok az udvaron, ill. a *téli műhelyben* folytak. Az üzemhez tartozott egy *istálló* (ebben a kőszállításra használt lovakat tartották) és ma is tartozik egy *kovácműhely*.

A munkások (a *kőbányászok*, a *malomkőfaragók*, a *kovács* és a *fogatos*) mindig sárospatakiak voltak. A *kőbányászok* a kő kitermelését, a *malomkőfaragók* pedig a malomkövek faragását és összeállítását végezték egy *brigadéros* (brigádvezető) irányításával. Az ő felettese az *üzemvezető* volt (7. ábra). A *kovács* feladatai közé a szerszámok karbantartása és javítása (élezés, edzés stb.), valamint a malomkő, a szekér és a lovak *vasalása* tartozott. A szerszámokat minden második nap élezni kellett. Minden munkás mindegyik szerszámából több példánnyal rendelkezett. A szerszámnyélnek valót (*koronaakác*, *cseresznyefa*, *somfa*, ez utóbbit tartották a legjobbnak) mindenki saját magának szerezte be és a nyelet is maga készítette. A faanyagot a nyél készítése előtt tűz fölött meg kellett *pergálni* (pörkölni), hogy tartósabb legyen és lejjön a héja. A *fogatos* feladata a bányából való kőszállítás, a malomköveknek a vasútállomásra való szállítása és a lovak gondozása volt.

A bányászkodást és a kőfaragást az idősebbektől tanulták meg, ipariskolába nem jártak. Általában a *malomkőfaragók* is a bányában kezdték a tanulást: „Akkor az volt a szokás, hogy a gyerekeket először fölküldték a bányába, hogy ott hasítsák a követ. Ha a nagyját már megtanulták, akkor megpróbálkozhattak a finomabb munkával is, itt lent, a kőfaragó műhelyben. Csakhogy nem mindenkit engedtek le... [...] A bányában, ahogy a nagyobb darabokat hasogatták, a művezető figyelte a gyerekeket. Akinek biztos keze volt, akinek ott hasadt a kő, ahol akarta, azt leküldte a műhelybe. Főnt, ha valakinek érzéke volt, megtanulhatta, hogyan álljon rá a keze a kalapácsra, a vésőre. Ha nem volt érzéke, soha életében nem tudott megbarátkozni a kővel.”⁵⁸

A *kőbányászok* és a *malomkőfaragók* munkájukat főfoglalkozásként végezték, földjük általában nem volt, legfeljebb néhányuknak egy-egy kis darab szőlője. Az év minden szakában dolgoztak, régen általában 10, az államosítás után 8 órát naponta. Fizetésüket teljesítményük alapján kapták. A *malomkőfaragók brigádban* dolgoztak, a bérből egyenlő arányban részesültek, de a *normát* mindenkinek mindennap teljesíteni kellett. A *brigadéros* a többiek fizetésénél 10 százalékkal többet kapott.

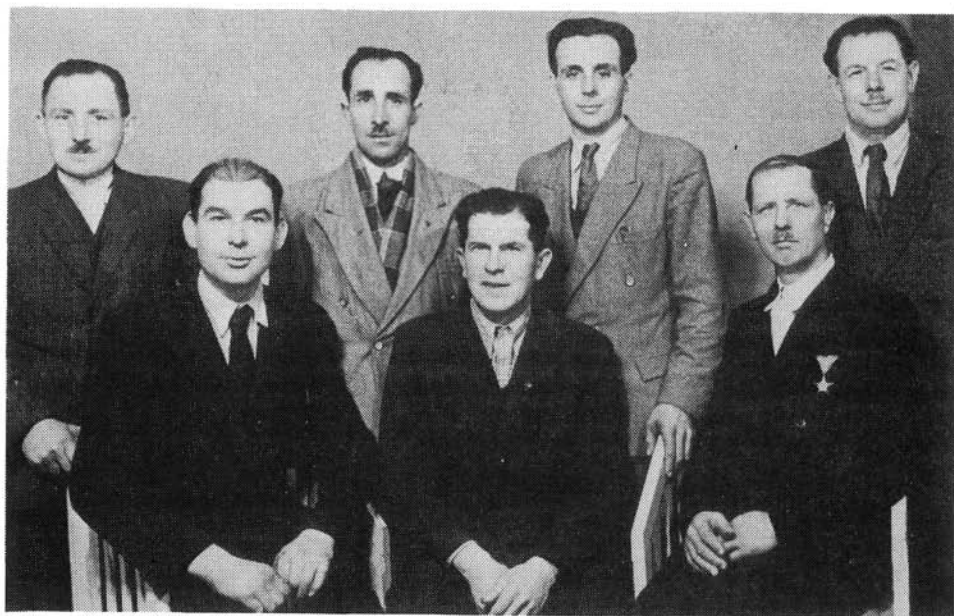
56. *Mátyás E.*, 1983. 42. és 43. oldalai között lévő táblázat.

57. *Egey A.*, 1980. 37.

58. *Lipp T.*, 1978. 124–125.

6. ábra. Az egyik faragószín a fülkéekkel (Fotó: Hála József, 1991)

7. ábra. A sárospataki üzem vezetője és a malomkőfaragók 1955-ben
(Reprodukción a Király Sándor tulajdonában lévő fényképről) Balról jobbra: Sánta József, Szabó Béla,
Frickel József, Bartus László (üzemvezető), Király Sándor, Ferencz Ferenc, Gudics József

Az 1970-es években a *malomkőfaragók* munkáját megpróbálták Nyugat-Európában (pl. Belgiumban) beszerzett gépekkel segíteni, de mivel azok a kemény kvarcit faragásához nem bizonyultak megfelelőnek, az üzem munkásai 1979-ig kézi erővel és eszközökkel dolgoztak és a *dobmalom béléskövet* készítőik így dolgoznak ma is.

A „francia” malomkövek készítése

A kő kitermelése

Bár a kő kitermeléséhez már a két világháború közötti időszakban használtak robbanóanyagot,⁵⁹ a bányászkodás az 1950-es évek végéig elsősorban kézi erővel és eszközökkel történt. Az 1930-as években *kézifúróval* készítettek lyukat a robbanóanyagban (lőpornak), 1950-től kompresszor és *légfúrók* segítettek ezt a munkát.

A kötömböket a 15–20 m magas sziklafalból *bontották ki*. 5 kg-os *bunkóval* ütött nagy (kb. 30 cm hosszú) *vasékekkel* a sziklafal felőli részén *meghúzták* (a kő *háta mögül ékeltek*) és amikor ott repedések keletkeztek (*megindult a kő*), *csapófákkal*, *vassínekkel*, ill. *vasrudakkal* (*stangákkal*, vagy *stanglikkal*) feszítették ki és döntötték le azokat a földre. (A kötömb felett álltak és maguk felé húzták a nevezett eszközöket.)

A kötömböket a bányaudvaron *hasogatták fel* (a kő nagyságától függően) 3-4-5 *vasékekkel*, amelyeket *bunkóval* ütöttek. Az ékek helyét (a kb. 10 cm mélységű, V alakú mélyedést) *spiccszeggel* és *kézikalapáccsal* készítették el. A *vasékek* mellé (mindkét oldalra) 1-1 *pléhet* (vékony vaslemez) tettek úgy, hogy az ékek alsó részei ne érjenek a vájat aljára („Mert ha odaért, nem volt feszítő képessége.”). Az ékekre egymás után ütöttek a *bunkóval*, „Úgy, hogy egyformán húzzon.” Amikor egy *pukkanás* hallatszott, elrepedt a kő.

A *szívkőnek* és a *kockáknak* való köveket nagyjából kiformázták (az utóbbiakat kb. 30×30 cm, 40×40 cm méretűre), faragásuk az üzemben, a *telepen* történt. A *szívkövet* a múltban a bányában faragták ki (többek között ennek minősége döntötte el, hogy valaki a bányából az üzembe kerülhessen *malomkőfaragónak*⁶⁰), de az utóbbi évtizedekben ezeket is a *telepen* készítették.

A *meddőanyagot* emberi erővel mozgatott, sínen járó *csillével* szállították a *hányóra*.

A kő szállítása a bányából az üzembe

A követ a bányából az üzembe *hámmal* befogott két ló által vontatott, kb. 3 m hosszú, erős, vastengelyes *szekérral* szállították. Ugyanazt a járművet használták oldalak nélkül és oldalakkal is. Az oldal nélküli *szekérré* hosszanti irányban 1-1 *terhelőt* (gerendát) tettek, ezzel szállították a *szívkőnek* való követ. A kb. 50 cm magas oldalakkal és elől-hátul *súberrel* ellátott (*dürgőnek* is nevezett) *szekérral* a *kockáknak* való köveket szállították. Ilyenkor a jármű közepén át volt kötve egy *átkötőlánccal*.

Mivel a Király-hegyi-bányától az üzemig végig lejtett az út, a *szekeret* fékezni kellett: az egyik hátsó kerekét *megkötötték láncsal*.

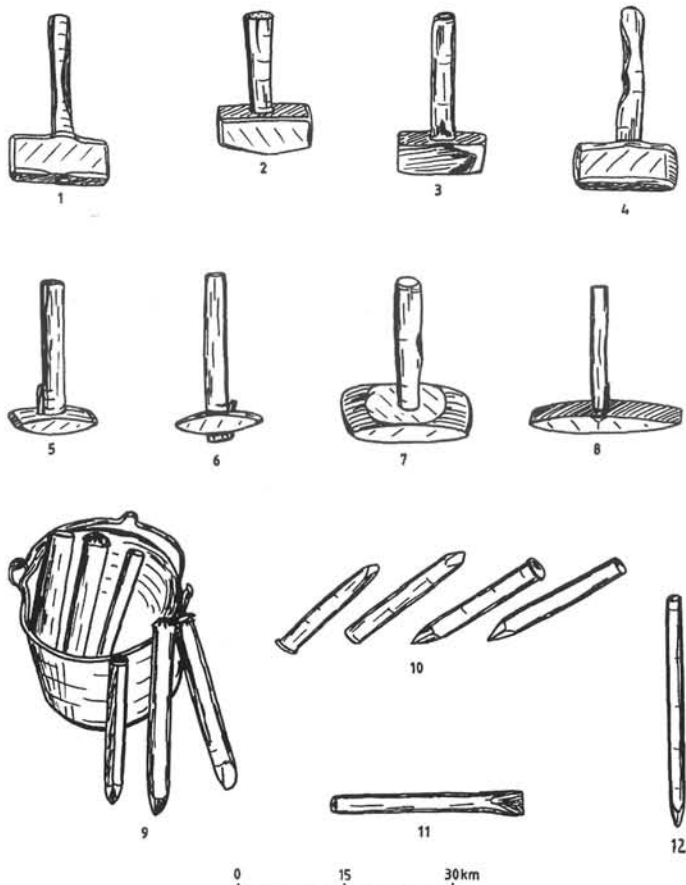
A rakodás és a szállítás a *fogatos* feladata volt. A nagyméretű kövek rakodásánál a többiek segítettek neki. Ő a szállítás közben nem közepén, hanem a *szekér* jobb oldalán (lábait jobb oldalt a járműről lefogatva) ült.

A kőszállítás a Király-hegyi-bánya művelésének befejezéséig (1979) *szekérral* történt.

59. Egey A., 1980. 35.

60. Lipp T., 1978. 124–125., Egey A., 1980. 35.

8. ábra. A malomkőfaragók eszközei
 (Hála József fényképfelvételei alapján rajzolta: Pentelényi Antal, 1992)
 1-4.: kézikalapácsok, 5-8.: pijósok, 9-10., 12.: spiccszegek,
 11.: laposvéső

A malomkő faragása és összeállítása

Az *üzemvezető* a megrendelés alapján megadta a készítendő malomkő méreteit (vastagság, átmérő), valamint a *rémések* számát, mélységét és irányát. A *malomkőfaragók* ennek alapján dolgoztak.

A malomköveket mindig *párosával* csinálták, egy *aljkövet* és egy *forgókövet* készítettek. Az utóbbi valamivel vastagabb volt, mint az előbbi. Mindkét kő ugyanúgy készült, azzal a különbséggel, hogy a *forgókő*be ún. *egyensúlyozó dobozokat* is helyeztek (lásd alább).

A bányában nagyjából méretre formázott kövekből az üzemben először a *szívkövet* (más néven *mellkövet*) faragták ki (1. ábra 1.). Ez a *kockáknál* puhább kőből is készülhetett, mert az őrlésben nem vett részt. A malomkő teljes átmérője (amit mindig collban adtak meg és mértek) határozta meg a *szívkő átméretét* (átmérőjét). Pl. egy *harminchatos* (36 coll átmérőjű) malomkő *szívkő*ve 21 coll, egy *harmincnnyolcasé* 23

coll, egy negyvenkettesé 26 coll, egy negyvennyolcasé 31 coll, egy ötvenkettesé 36 coll volt.

A *szívkő* kifaragása előtt gondosan megvizsgálták, hogy *egészséges-e* a kő. Előfordult, hogy *pázmák* (vékony erecskék) voltak benne, vagy a bányában *megnyomódott*, s ha ezeket nem vették észre, esetleg több órás, vagy napos munkájuk is kárba veszhett: „Amikor már éppen elkészülnek egy *szívkővel* [...], s a véső éle véletlenül beleszalad egy [...] *pázmába*, a láthatatlan repedés mentén kettészakadhat a kő. [...] Gyakran előfordul, hogy a bányában robbantáskor *megnyomódik* egy kicsit. Ez annyit jelent, hogy a légnyomás *beleszorítja* egy gödörbe, vagy *nekinyomja* egy másik, nagy kődarabnak. Ilyenkor *megnyomódik* a kő szerkezete. Ezt nem lehet észrevenni, sem a hang, sem a törési felület nem árul el semmit. Aztán amikor már éppen készen lenne egy *szívkő*, akkor üt még néhányat az ember, s egyszerre csak *szétesik* az egész.”⁶¹

A *szívkőnek* szánt követ az udvaron 40-50 fokos szögben *nekitámasztották* 3 *kockának* és *spiccszeggel*, valamint *kézikalapács-csal* (*félkézkalapács-csal*) (8. ábra 1-4., 9-10., 12.) egy sima, egyenletes lapot faragtak rá, vagyis *ledurvázták*. Időnként (lapjával) *rátették* a kb. 1,2–1,5 m hosszú, fából készült *pászítót*, alánéztek, így ellenőrizték, hogy hol kell még a kőből *lefaragni* („Ha *végigfeküdt* rajta, jó volt.”).

Ezután *lefektették*, *rátették* 3 *kockára* (hogy ne kelljen nagyon *lehajolni*) és *pijóssal* (8. ábra 5–8.) folytatták a faragást (*besimították*). A *pászítóval* való ellenőrzést a további munkamozzanatoknál is gyakran *elvégezték*, ugyanúgy, mint a *köztörmelék* és a *por* *leseprését*.

Mivel itt-ott még ezután is *maradhettek* rajta *görcsök*, vagy *szemcsék*, *dörzskövel* (egy, a *szívkőnél* keményebb *kvarcitdarabbal*) *végigsúrolták*, úgy hogy a lap teljesen *sima* és *egyenletes* legyen. Ha nagy *görcs* maradt rajta, *pijóssal* még *megvágják*.

E munkamozzanatot a kör *megrájozása* követte. Ezt fából, vagy vasból készült *körzővel* (*cirkalommal*) (9. ábra 13.) *csinálták*. *Colstokkal* *beállították* a kör *sugarát*, majd (többször *próbalgatva*) *megkeresték* a kör *középpontját*. Ott a *körző* *hegyével* egy *kis lyukat* *csináltak* és *belehelyezték* a *hegyet*. A *jobb kezükkel* a *körző* *másik szárához* *odafogtak* egy *piros festékbe* (ezt *porfestékből vízzel* egy *dobozban keverték ki*) *mártott tollut* (*libatollat*) és *ezzel rajzolták* meg a *kört*.

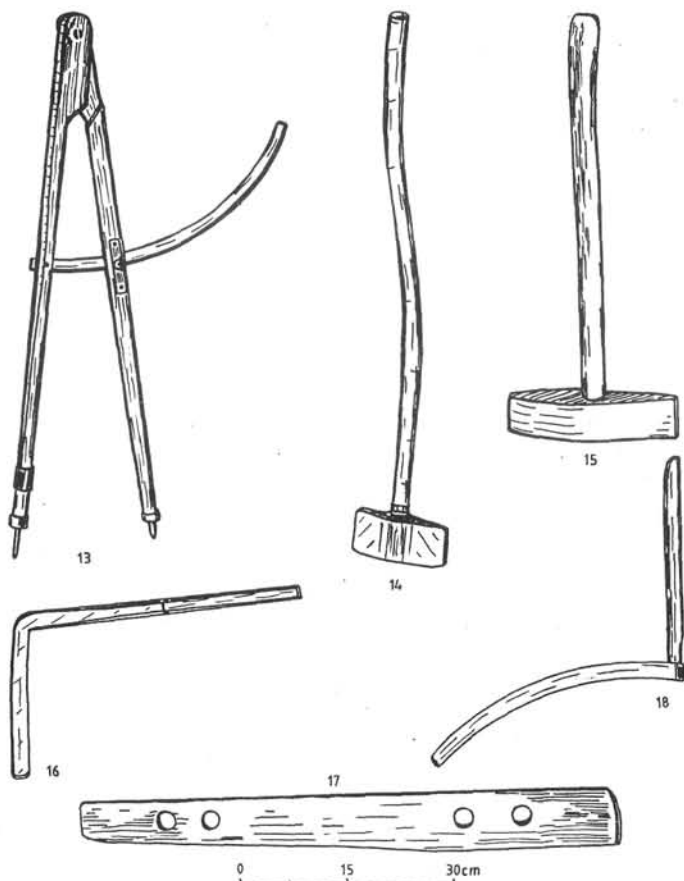
Ezután a *megrájozt* kör *mentén laposvésővel* (8. ábra 11.) és *kézikalapács-csal levágták* a kő *szélét*, majd a *faragást spiccszeggel* és *kézikalapács-csal* folytatták, *végül pijóssal* *fejezték* be. Ezt a *munkát vinkli* (vagy *derékszög*) (9. ábra 16.) *után kellett végezni*.

A kő *hátluját* nem *kellett megfaragni*, mert ez a *része* a *betonnal érintkezett* (lásd *alább*).

A *kockák* (*karók*, *karókövek*, *kárók*) (1. ábra 2.) *faragása és felragasztása* a *szín alatt*, a *fülkében* történt. Először a *brigadéros* az udvaron lévő *kóhalomból* *gondosan kiválogatta* (*összeosztályozta*) az *egyforma minőségű* (a bányában már *nagyjából megfaragott*, kb. 30×30 cm, 40×40 cm *nagyságú*) *köveket*. Az *egyenletes őrlés* és *kopás* érdekében *vigyázni* *kellett* arra, hogy a *kiválogatott köveknek* *egyforma legyen a keménysége* és a *lukacsossága*. A *lukacsosság* *szerint sűrű* és *ritka* *követ* *különböztettek* meg. Az *előbbiből aljkövet*, az *utóbbiból forgókövet* *készítettek*. A *brigadéros* általában már *szemre* *meg tudta különböztetni* a *köveket*, de *súlyuk* és *hangjuk* (*ráütött pl. pijóssal*) *alapján következtetett* a *minőségre*. A *kis keménységű kő* *könnyebb* volt és *tompább hangot* *adott*, mint a *keményebb*.

A *kifaragott szívkövet* a *fülkében* lévő, 80–90 cm *magas*, *földbe rögzített akácfa*, vagy *tölgyfa tőkéhez* *kitámasztott nagy kődarabokból álló tőke* (5. ábra) *mellett helyezték* el. A *tőke jobb oldalán* („*Úgy esett kézre az embernek.*”) *állították* fel úgy, hogy

61. Lipp t., 1978. 119., 125.

9. ábra. A malomkőfaragók eszközei
 (Hála József fényképfelvételei alapján rajzolta: Pentelényi Antal, 1992)
 13.: körző (vagy cirkalom), 14–15.: maszlik, 16.: vinkli
 (vagy derékszög), 17.: módli, 18.: srégmás

két oldalról 1-1 háromélű faékkal becsapolták (kitámasztották). Ha a fülke földje egyenetlen volt, esetleg alá tettek egy-két sifradarabot (kőzettörmeléket) is, hogy a szívők egyenesen álljon.

A tőke mellett elhelyeztek (a készítendő malomkő átmérőjétől függően) 12–16 db kockának való követ.

A kocka faragása az őrlőfelület (az összeállítás után az őrlőlapot adó) sima lapjának elkészítésével kezdődött. Ezután a vasból készített srégmás (9. ábra 18.) meghajlított részét a szívőkhöz illesztették, az egyenes része mentén pedig piros festékbe mártott tolluval megjelölték a készítendő és a szívőkre felpróbált kocka alakját. Először csak a két oldalát és a talpát (a szívőkhöz illeszkedő részét) jelölték meg. A srégmással való bejelölést minden egyes kockánál elvégezték. Ez biztosította a pontos illeszkedést, hogy a kockák pászoljanak egymáshoz. Az oldalakat vinkli után faragták: a durváját maszlival (9. ábra 15.) letörték, leütötték, a szélét laposvésővel végigvágták, majd spicc-

szeggel leszegelték, végül pijóssal simára faragták. A laposvésőt és a spiccszeget kézika-lapács-csal ütötték.

Ezt követte a kocka felső részének elkészítése. A követ ismét a szívköre helyezték (felpróbálták), majd erre a célra (fából) készült (a különféle malomkövek különböző sugarai szerint) lyukakkal ellátott módli (9. ábra 17.) segítségével kijelölték a kő külső körívét. A szívkö közepén véstek egy kb. 10 cm mély lyukat, amelybe cementtel egy vascsapot rögzítettek. A módlin kiválasztották a malomkö sugarának megfelelő lyukat, ezt a vascsapra (mint egy tengelyre) illesztették, az eszköz felső részéhez fogták a piros festékbe mártott tollut és megjelölték a körívét. Ezt a felületet is vinkli után (a fentiekben leírt módon) faragták ki. Minden kockának egyforma magasnak kellett lennie, szélességük különböző méretű lehetett.

Ezután a kockák felragasztása következett, amelyet pléhtálban vízzel kikevert 500-as cementtel végeztek. A felragasztás előtt a kockákat leöntötték vízzel, hogy a száraz kő ne rántsa ki a cementből a nedvességet. Az első kockát a talpánál felragasztották a szívköre, s amíg a cement megkötött, megfaragták a következőt. A következő kockáknak mindig a bal oldalát és a talpát kenték be cementtel és így illesztették az előző kockához, ill. a szívköhöz. Egy-egy kocka felragasztásakor ellenőrizni kellett a pászítóval, hogy azok egy síkban vannak-e („Hogy nem dől-e a kocka hanyatt.”). A kockák a szívkönél kb. 1 cm-el szélesebbek voltak, ezeket a részeket a vasalás után faragták le azokról.

Egy ember egy nap alatt 3 kockát tudott kifaragni és rögzíteni a szívköhöz, így a felragasztással 4-5 nap alatt készültek el. Az utolsó kocka elhelyezése után 2-3 napig hagyták kötni a cementet.

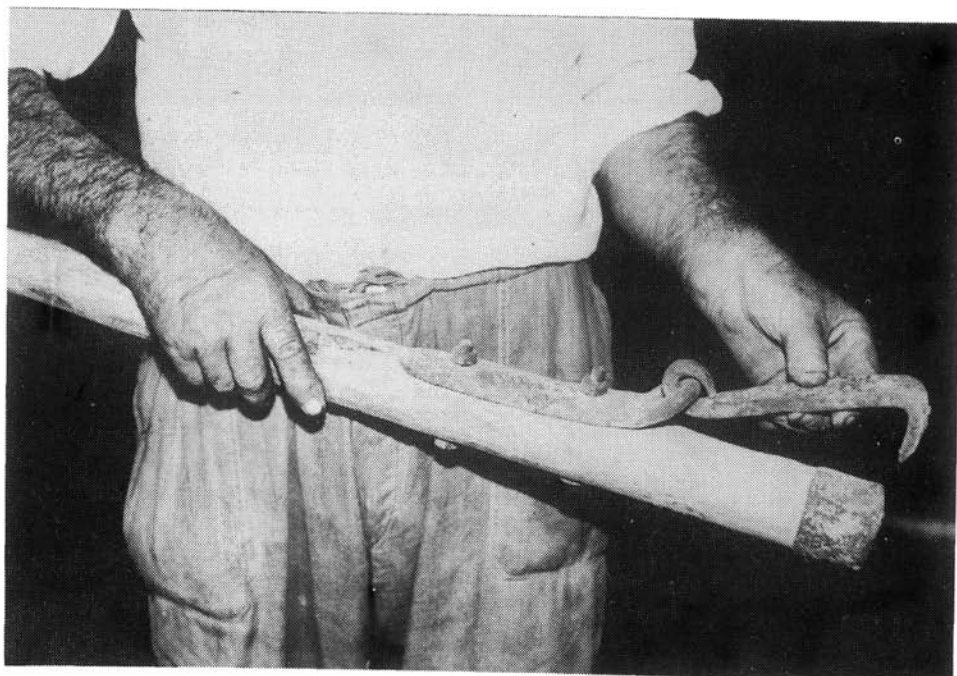
Ezután a malomkö vasalása (10–12. ábra) következett, amelyet a szín alatt, vagy az udvaron a kovács végzett 2-3 ember segítségével. Ez 2, kb. 2 cm széles és kb. 0,5 cm vastag (régen összeszegecselt, az utóbbi évtizedekben összehegesztett), a kovács által készített vaskarikával történt. A malomköfaragók piros festékkel megjelölték a karikák helyét. A kovács a műhelyből fogóval hozta ki a megtüzesített karikákat. Segítői ráfhúzóval (10. ábra) rákapatták a köre, miközben ő kalapács-csal körbeütögte azokat (11. ábra). Ezt követően kalapács-csal és karikahajtóval ütötték a karikákat addig, amíg a kijelölt helyre nem kerültek (12. ábra). Ha a malomkö őrlés közben elkopott, az első karikát levették róla és addig használhatták, amíg a kopás a második karikát el nem érte. Azt már nem lehetett levenni róla.

A vasalás után a szívkö közepén lévő lyukat mélyítették ki a megrendelő által megadott átmérő alapján. Először a körző külső szárához fogott, piros festékbe mártott tollal megrajzolták a kört, majd spiccszeggel és kézikalapács-csal kivésték a lyukat.

Ezután a mell elkészítése, vagyis a mellezés következett. A mell mélységét (3–6 cm) a megrendelő adta meg, amelyet a már kimélyített középső lyukban (collstok segítségével) mértek ki és piros festékkel jelölték meg. A faragást nulláról (vagyis a kocka talpától) kezdték meg és a lyukban lévő jegyzésig (bejelölésig) haladtak. E munkamozzanatot először spiccszeggel és kézikalapács-csal, majd pijóssal végezték.

Ezután a malomkö hűtését és az őrlmény kifelé sodródását elősegítő réméseket (1. ábra 3.) faragták ki. Ilyeneket csak akkor vágta a malomköre, ha a megrendelők kérték. Nem minden esetben kérték, volt hogy ezeket a malomban a kőfaragók, vagy a kőfaragáshoz is értő molnárok készítették el.⁶² Mindig a megrendelő szabta meg, hogy

62. Bálint S., (1962. 90.) írta, hogy a szegedi paprikamalomban a kőfaragást képzett kőfaragók végezték. „A kőfaragást egyébként a főmolnárok irányították, akik közül sokan maguk is tudtak faragni és a végső simításokat mindig ők végezték el.” A molnárok kőfaragó munkájáról lásd pl.: Kiss L., 1935. 80., 81., Nagy Gy., 1956. 104–105., Selmeczi Kovács A., 1970. 325–326., 339.

10. ábra. A ráfhúzó (Fotó: Birinyi József, 1991)

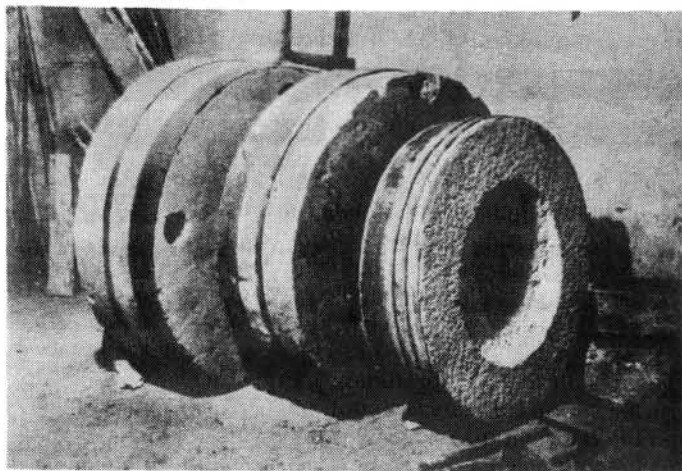

11. ábra. A malomkő vasalása ráfhúzóval és kalapáccsal (Rácz Gábor, 1973)

12. ábra. Vasalás kalapáccsal és karikahajtóval (Rácz Gábor, 1973.)

hány (16–21, általában 18–19) rémés legyen a kövön. A kő külső peremén először egy rémés helyét jelölték be, majd innen kiindulva, a körzővel többször próbálgatva a kerületet annyi szakaszra osztották, ahány rémés kellett a kőre. Ezután egy ívelt famódlí segítségével, piros festékkel a kockákon megjelölték a rémések helyeit (ezek irányait az szabta meg, hogy a megrendelő jobbra forgó, vagy balra forgó malomkövet kért-e). A kb. 3 cm széles vajatokat pijóssal készítették el úgy, hogy a mélyítést a kocka talpánál

13. ábra. Kész malomkövek az üzemben, a bal oldalin láthatók az egyensúlyozó dobozok (Takács Béla, 1967. 259.)

14. ábra. Sáropataki kövel ellátott kézimalom a komlóscai tájház bejárata előtt (Fotó: Hála József, 1992.)

kezdték (itt volt e legmélyebb) és a felső részén fejezték be (ott *kijött nullára*). A *rémések* egymás mellett lévő két *kockát* is keresztezhettek. Amikor a kő elkopott, a *molnár*ok vágta rá újabb *réméseket*.

A malomkőkészítés utolsó munkamozzanata a *tetejezés* volt, amit az udvaron, vagy a *téli műhelyben* végeztek. A könek az örlőfelülettel ellentétes részére egy *széles pléhkérg*et helyeztek és megtöltötték azt betonnal, ami a *szívkő* és a *kockák* faragatlan részeivel érintkezett. Ez adta meg a malomkő teljes (a megrendelő által megadott) vastagságát (30–40 cm). A középső lyukba is egy *pléhkérg*et tettek, hogy a beton ne tömjé be azt. A *forgókőbe* (a betonba), egymástól egyenlő távolságra 4 (fedőkkel ellátott, bádognál készült) *egyensúlyozó doboz*t (13. ábra) helyeztek, amelybe, ha valahol *ütött, billegett*, nem egyformán *szaladt* a kő, a molnár^{ok} súlyt (pl. ólmot) tettek, vagyis *kiegyensúlyozták* a malomkövet. A *pléhkérg*eket a *tetejezést* követő napon eltávolították a malomköről. A külső *pléhkérg* helyére egy 15-20 cm széles lemezből összehajtogatott, vagy összehajtogatott *széleskarikát* (1. ábra 4.) tettek. Ez valamivel szélesebb volt, mint a betonnál készített rész („Kicsit rákapott a köre is.”). A *kovács* által (hidegen) szorosan a malomkőre illesztett *széleskarika* megakadályozta, hogy a beton elváljon a kötől.

A malomkő minőségéért elsősorban az a *malomkőfaragó* volt a felelős, aki készítette. Ezért minden kőre piros festékkel egy azonosító számot írtak, hogy reklamáció esetén a hibát elkövető személyt felelősségre lehessen vonni. A minőségért a *brigadéros* is felelősséggel tartozott. Faragás közben rendszeresen ellenőrizte a munkát és a kész malomkövet *ő vette be (át) a malomkőfaragóktól*.

A *malomkőfaragók* az utóbbi évtizedekben botkői kőből ásványórlésre használt ún. *öntött malomköveket* is készítettek. Ezeknek *szívköviük* nem volt, hanem egy bádognál formába helyezték a köveket és kiöntötték betonnal. A *forgókőbe* ezeknél a malomköveknél is tettek *egyensúlyozó doboz*okat.

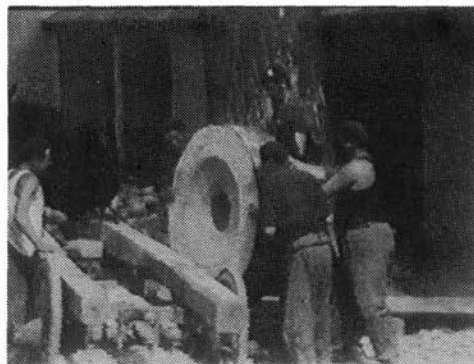
A *malomkőfaragók* (részben az üzemben, részben otthon) *malmocskákba* (kézimalmokba) (14. ábra), ill. *villanydaráló*kba való (20–40 cm átmérőjű és 10–15 cm vastag) köveket is faragtak.⁶³

A malomkövek szállítása a vasútállomásra

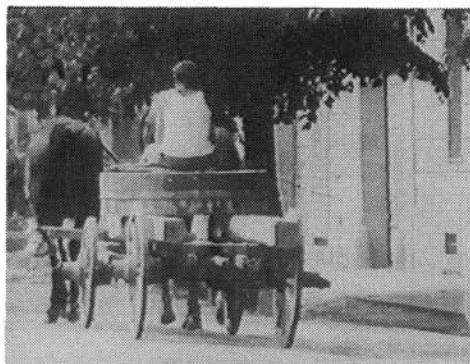
A malomköveket a vasút megépítése óta tehervonattal szállították el Sárospatakról. A vasútállomásra ugyanazzal a *szekérr*el vitték, mint amelyekkel a bányából szállították a követ az üzembe. Az oldal nélküli *szekéren* hosszanti irányban 1-1 *terhelő* (gerenda) volt elhelyezve, erre tettek 1, vagy 2 malomkövet.

A malomkő felrakását 4-5 ember végezte (15. ábra). A *szekér* mellé egy kis (néhány erős deszkából készült) *hidat* tettek. Erre rágurították a követ, majd rádöntötték a közelebb lévő *terhelőre*. Ezután *csapófákkal szedték át* a másik *terhelőre* úgy, hogy a

63. A XIX. század elején Sárospatakon kvarcitból készült „krompli morskó” is, amelyről a Tudományos Gyűjtemény így számolt be: „Sáros Nagy Patak Városában N. Körösi Szakácsi István Ácsmester olly együgyű, ’s ócsó örlőt gondolt ki, mellyen akármelly 10–12 esztendő gyermek is két óra alatt fél Pozsonyi mérő kromplit lisztszerűvé morskolhat. Legfőlebb is 6–8 garasba telik; 50 esztendőig is eltart; malomkő neméből, jelesen ama kőből, mellyet a Pataki Kő-Vágásban ingyen is kaphatni, készült. Ezen eszköz a T. Zemplén Vármegye vizgáltatására kiállotta a próbát; S. Patak városától pedig közhasznúságáért megjutalmaztatott. E’ krompli morskolat minden vízzel elegyítés nélkül legalkalmasabb arra, hogy a gabona liszttel együtt jó ízu kenyér sülljön belőle. A Pataki Tudós Hazafiak kérettetnek e’ találmánynak bővebb esmértetése végett.” (Tudományos Gyűjtemény 1817. 116–117.). Idézte és kommentálta: Zsoldos B., 1928.

15. ábra. Malomkő felrakása a szekérre
(Rácz Gábor, 1973.)

16. ábra. Malomkő szállítása a vasútállomásra
szekérrel (Rácz Gábor, 1973.)

súly egyenletesen osztódjék el. *Negyvenkettes* és annál kisebb malomkőből *egy párat*, nagyobbakból *egyet* tettek fel egyszerre a *szekérre* (16. ábra). Az utóbbiakból *egy párat* két fordulóval vittek ki a vasútállomásra. A lerakodás is *csapófák* segítségével történt.

A malomkövek értékesítése

A *Láczy Szabó Károly* idejében készült malomkövek iránt (amint ez a fentiekből is kiderült) Magyarországon és külföldön egyaránt nagy volt a kereslet. Különösen az Alföldre került belőlük sok (pl. 1866-ban Nyíregyháza 25 szárazmalmából 11-ben sáros-pataki „francia malomkő”-ekkel őröltek és a további 14-et is ilyenekkel tervezték felszerelni⁶⁴), de az ország más területein lévő malmokban is nagy számban használták. *Láczy Szabó* nagy hangsúlyt helyezett a reklámra, számos országos és vidéki lapban megjelentette árjegyzékeit és hirdetéseit⁶⁵ (3., 17. ábra).

A malomköveket nemcsak a készítés helyén lehetett megvásárolni, hanem az értékesítést nagyban segítették a hazai és külföldi lerakatok is. Pl. 1864-ben Pesten *Vidats István* gépgyárában, Budán pedig *Blum János* gőzmalomtulajdonosnál lehetett sárospataki „francia malomkő”-vet vásárolni (3. ábra).⁶⁶

A kövek Franciaország határáig⁶⁷ és Morvaországba⁶⁸ is eljutottak és *Láczy Szabó Károlynak* lerakatai voltak pl. Bécsben és Krakkóban⁶⁹ is.

A Sárospataki Kovamalomkőgyár Egyletnek 1869-ben Pesten *Gubitz és Roth* „uraknál” volt lerakata (4. ábra).⁷⁰ Az egylet *Brzorád J. Rezső* vezetése idejében is sok malomkövet adott el Magyarországon, többek között Budapesten (*Geitner és Rausch*), Aradon (*J. Eckel* gépgyáros), Szegeden (*Pálfy* testvérek gépgyára), Temesváron

64. – rd – 1866. 483.

65. Pl. *Falusi Gazda* 1861. 29., *Árjegyzéke*... 1864. 257., *Vasárnapi Újság* 1865. 59., 1866. 148., *Legujabb... árjegyzéke*... 1867.

66. *Árjegyzéke*... 1864. 257.

67. *Láczy Szabó K.*, 1864/a. 2., 1864/b. 518.

68. *Falusi Gazda* 1861. 29.

69. *Egey A.*, 1980. 33.

70. *Vasárnapi Újság* 1869. 180.

17. ábra. A Sárospataki Malomkőgyár Egylet árjegyzéke 1867-ből (Legujabb... árjegyzéke..., 1867)

Legujabb
alábbszállított
ÁRJEGYZÉKE
A Magyar

KÖVŐMALOMKŐVEKNEK,
LÁCZAY SZABÓ KÁROLY
sárospataki gyárában
francia mődra készülnök.

Ezek a legújabbalétek minden iparüzletben, melyekre megjelölték, első kibételekre részesültek n. m. Londonban, Párizsban és Bécsben. A részletekért nyitottak az újlagat készülnök, a a kövek folyamatosan készülnök még bizonyos árra, hogy a kövek jök.

A kövek két osztályba sorozandók, n. m.:
I. Osztályba a keskenyebb kövek, melyek főleg építés és csapó-gépek számára valóak.
II. Osztályba az egyszerűbbek, illetve az erősebb kövek, amelyek a részletek számára valóak, és mindenféle munkára alkalmasok.

A kövek ára helyben Sárospatakon osztrák értékben.

Átmérő	I. osztály			II. osztály			Átmérő	I. osztály			II. osztály		
	10 Ám	12 Ám	14 Ám	10 Ám	12 Ám	14 Ám		10 Ám	12 Ám	14 Ám	10 Ám	12 Ám	14 Ám
25	160	87	73	120	65	55	19	225	122	103	155	87	58
37	165	89	76	125	67	58	30	230	125	105	160	90	60
38	170	92	78	130	70	60	41	235	127	108	165	93	63
39	175	95	80	135	72	62	52	240	130	110	170	95	65
40	180	98	82	140	75	65	63	245	132	112	175	98	68
41	185	100	85	145	77	68	74	250	135	115	180	100	70
42	190	102	87	150	80	70	85	255	138	118	185	103	73
43	195	105	90	155	82	73	96	260	140	120	190	105	75
44	200	108	92	160	85	75	107	265	142	122	195	108	78
45	205	111	95	165	87	78	118	270	145	125	200	110	80
46	210	114	98	170	90	80	129	275	148	128	205	113	83
47	215	118	100	175	92	83	140	280	150	130	210	115	85
48	220	119	101	180	95	85							

(Grünbaum Lajos gépraktára)⁷¹ (18. ábra) és Nagyszébenben, valamint külföldön (Stanislaw, Milano).⁷²

Az 1880-as években Budapesten *Fehér Miklós* ügynök árusított sárospataki „francia malomkő”-veket⁷³ (19. ábra). Az 1890-es években 200–300 malomkövet készítettek évente (korábban 400–500 darabot), amelyek 80 százalékát Magyarországon, 20 százalékát pedig az osztrák tartományokban, Oroszországban, Németországban, Olaszországban, Svájcban, Szerbiában és Romániában értékesítették.⁷⁴

A két világháború közötti időszakban Magyarországon kívül pl. Bulgáriába, Lengyelországba, Oroszországba és Németországba szállítottak Sárospatakról malomkőveket.⁷⁵

Az államosítást követő évtizedekben a sárospataki malomkővek legnagyobb vásárlói a nagy alföldi paprikamalomok (Szeged, Kalocsa), valamint a herendi és a pécsi porcelángyárak és termelőszövetkezetek voltak.⁷⁶ *Bálint Sándor* is azt írta, hogy a szegedi paprikamalomba főleg Sárospatakról (valamint Alsószolcáról és Nagymuzsalyból) szállították a malomkőveket.⁷⁷ A paprikamalomokban különösen beváltak a sárospataki kövek. Azt tartották, hogy: „A király-hegyi kő *megpirítja* a paprikát, kiszárítja, más lesz az íze, mint amit a fémhengerek között örölnek.”⁷⁸ A paprikamalomok képviselői gyakran felkeresték a sárospataki üzemet és a *malomkőbányászoknak* ajándékba

71. Vasárnapi Újság 1875. 271.

72. Egey A., 1980. 34.

73. Vasárnapi Újság 1883. 66.

74. Ballagi G., 1895. 184.

75. Hanuszik J., é. n. [1936]. 24.

76. Takács B., 1967. 260., Egey A., 1980. 36.

77. Bálint S., 1962. 90.

78. Lipp T., 1978. 118.

A sárospataki kovamalomkövek

a legjobb malomkövek a világon,
mert laposórlésben, rozs- és kukoricaórlésben és
darálásban

még a legjobb franczia köveket is felülmulják,

a mit számtalan bizonyítványok által bebizonyíthatok. Miután aratáskor többnyire nagyon el-
vagyok halmozva megrendelésekkel, úgy hogy akkor ezeket többnyire csak 3-4 hónap alatt
feldolgozhatom, úgy kérem a nagyon tisztelt közönséget, a megrendeléseket minél előbb megtenni,
mert még most abban a helyzetben vagyok, ezeknek pontosan megfelelhetni.

Megrendelések elfogadtatnak:

- 1) Magában a sárospataki kovamalomkö-gyárban Sárospatakon (posta-
vasuti és távírdai állomás)
- 2) Budapesten **GEITNER & RAUSCH** uraknál a főraktárobban.
- 3) Aradon **J. Eckel** gépgyáros urnál. 7 9 (2 - 12)
- 4) Szegeden **Pálffy** testvérek gépgyáros uraknál.
- 5) Temesvárott **Grünbaum Lajos** urnál, gépraktárában, és még több rakta-
raimban, valamint magamnál is.

Mogyorós. u. p. Nyerges-Ujjalu. **Brzorád J. Rezső.**

18. ábra. A Sárospataki Malomkögyár Egylet hirdetése a Vasárnapi Újságban 1875-ben
(Vasárnapi Újság, 1875. 271.)

FEHÉR MIKLÓS

BUDAPEST,

VEZÉRÜGYNÖKE A LEGNAGYOBB MEZŐGAZDASÁGI GÉPGYÁRAKNAK

ajánlja düstertalmu raktárát

egyes, kettős és hármas szilár-
dan álló örlő malmokból, fran-
czia vagy elsőrendű sárospataki
kövekkel, daráló malmok, cső-
veskukoricza-daralók, kukori-
cza-morzsolók kézi és gőzerőre,
szállítható vagy szilárdan állók;
szecska és répvágókból stb. stb.
ismert kitűnő minőségben és a legolcsóbb áron.

RAKTÁR:
Üllői út 25. sz. „Köztelek”.

Magyarországi üzletek kívánatra legyen és bérmentse.
Minekutána a m. k. államvasutak gépgyárában
készült gőzeséplő-készletek már is igen élénk
kérésre mutatkozik, sőt már több megrendelés
is történtek, bátor vagyok a n. é. gazdaközön-
ségét saját érdekében figyelmeztetni és kérem, megren-
deléseikkel engem minél előbb szerencsésíteni, hogy
azoknak ideje korán eljert lehessenek. N. 11

19. ábra. Fehér Miklós ügynök hirdetése a Vasárnapi Újságban 1883-ban
(Vasárnapi Újság, 1883. 66.)

adott pirosaprikával fejezték ki megelégedésüket. A malomköveket a termelőszövetkezetekben állati eledelek (pl. kukorica, árpa) őrlésére használták fel, ugyanúgy, mint pl. a nagytétényi disznóhizlaldában is. Ebben az időszakban a kereslet visszaesése következtében az export lecsökkent, csupán Csehszlovákiába, Bulgáriába és a Német Demokratikus Köztársaságba szállítottak malomköveket.⁷⁹

A *malmocskák*ba való köveket helyben és a környékbeli településeken értékesítették (14. ábra).

A jelenleg gyártott *bélésköveket* (5. ábra) elsősorban a budapesti Épületkerámiaipari Vállalatnál és hasonló gyárakban használják fel ásványi anyagokat őrlő *dobmal-mok bélelésére*.

Összefoglalás

A sárospataki malomkőkészítésre vonatkozó legrégebbi adatokat a XV. századból ismerjük. A híres malomkőfaragó központban a város határában nagy mennyiségben előforduló, kiváló minőségű kvarcitból, a XIX. század közepéig a Megyer-hegyen lévő bányában egy darabból faragott malomköveket készítettek. A helyi malomkőiparban régi idők óta vezető szerepet játszó *Lácza Szabó* család egyik tagja, *Lácza Szabó Károly* a XIX. század közepén az előbb említettnél is jobb minőségű kvarcitváltozatokat fedezett fel és (feltehetően az 1858-ban Fonyon megalapított első ilyen magyarországi üzem példájából is indíttatást kapva) ezekből 1859-ben (Botkó) és 1864-ben (Király-hegy) megkezdte a több darabból összeállított ún. „francia malomkö”-vek gyártását, amelyek készítése céljából hamarosan egy üzemet is létesített.

E készítményeivel Magyarországon és külföldön egyaránt nagy sikereket aratott és eredményesen vette fel a versenyt a világpiacon akkor egyeduralgó franciaországi (La Ferté stb.) malomkőkészítő központokkal. A Sárospatakon gyártott, vízi-, szél-, száraz- és gőzmalmokban búza, rozs, kukorica, ásványi anyagok stb. őrlésére egyaránt használható „francia malomkö” a kezdetben *Lácza Szabó Károly*, majd a *Brzorád (Brozorád)* család tagjai által irányított Sárospataki Kovamalomkőgyár Egylet nevű részvénytársaság megalapítása (1869) után is kelendő árucikk volt a magyarországi és az európai piacon. Az üzemben az államosítás (1949–1950) után elsősorban a magyarországi paprikamalmok részére készítettek „francia malomkö”-veket, legutoljára 1979-ben. Jelenleg kerámiaipari gyárakban alkalmazott, ásványi anyagokat őrlő *dobmal-mok*ba való *bélésköveket* faragnak.

Lácza Szabó Károly üzemében kezdetben francia munkásokat is alkalmazott, később helybeliek készítették a malomköveket. A kő kitermelése és a malomkövek faragása, ill. összeállítása a legutóbbi időszakig kézi erővel és eszközökkel, hagyományos technikával folyt. 1979-ig a bányában fejtett követ két ló által vontatott szekérral szállították az üzembe és ugyanazzal az eszközzel vitték a kész malomköveket a vasútállomásra is.

79. Takács B., 1967. 260., Hegyi J., 1983. 10.

IRODALOM

Árjegyzéke...

1864. *Árjegyzéke azon magyar kovamalom-köveknek, melyek Lácza Szabó Károly sárospataki gyárában francia módra készítettnek...* Vasárnapi Újság, XI. 26. sz. 257.

Bakos József

1950. *A pataki múlt hétköznapjai. Adalékok Sárospatak gazdaságtörténelméhez.* A Sárospataki Református Gimnázium Néprajzi Szemináriumának Kiadványai, 2. Sárospatak

Bakos József

1951. *Miscellanea Ethnographica et Oeconomica.* Ethnographia, LXXII. 171–176.

Bálint Sándor

1962. *A szegedi paprika.* Budapest

Ballagi Géza

1895. *Zemplén megye.* In: *Megyei monográfiák.* II. 143–220. Budapest

Benczúr Miklós

1847. *Sárospatak.* Honderú, V. év első fele. 9–11.

Eckhardt Sándor

1973³. *Francia–magyar szótár.* I–II. Budapest

Egey Antal

1980. *Malomkőbányászat Sárospatakon.* Kézirat. Országos Érc- és Ásványbányászati Múzeum (Rudabánya) és a Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Levéltár (Sárospatak). 46 p. + ábrák.

Falusi Gazda

1861. *Magyar kova-malomkőgyár Sárospatakon.* Falusi Gazda, V. 4. sz. 29.

Fogarasi László

1981. *Legérdekesebb kis tavaink.* Budapest

Fogarasi László

1983. *Hazánk kis tavai, tárolói.* Budapest

Frisnyák Sándor (Szerk.)

1978. *Zempléni-hegység. Turistakalauz.* Miskolc

Frisnyák Sándor

1983². *Zempléni-hegység. Turistakalauz.* Miskolc

Frisnyák Sándor

1985. *Történeti földrajz. A Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18–19. századi földrajza.* Nyíregyháza

Gyulyás József

1933. *Sárospatak.* In: *Ladányi Miksa (Szerk.): Sárospatak és vidéke.* 9–143. Budapest

Hála, József

1985. *Trades and Popular Crafts utilizing Mineral Resources in the Carpathian Basin.* In: *Hála, József (ed.): Neogene Mineral Resources in the Carpathian Basin. Historical Studies on their Utilization.* 577–622. Budapest

Halász Előd

1980⁶. *Német–magyar szótár.* I–II. Budapest

Hanusz József

é. n. [1936] *Sárospatak természeti kincsei.* In: *Szathmáry Ferenc (Szerk.): Hűségesek szívek.* 22–25. Budapest

Hegyi József

1980. *Ezt látni kell! Tengszem a Zempléni-hegységben.* Népszabadság, XXXVIII. 204. sz. 8.

Hegyi József

1983. *Egy ősi mesterség.* Észak-Magyarország, XXXIX. 167. sz. 10.

Högye István

1991. *Két sárospataki manufaktúra.* In: *Németh Györgyi (Szerk.): Manufaktúrák Magyarországon.* I. Kiegészítő kötet. 76–78. Miskolc

Kiss Lajos

1935. *A szuszimalom.* Néprajzi Értesítő, XXVII. 77–84.

- Kolaj László*
1981. *Kihal az ősi mesterség? Kvarcbányászok a Botkón.* Észak-Magyarország, XXXVII. 83. sz. 3.
- Korponay János*
1866. *Abauj vármegye monographiája.* I. Kassa
- Kubinyi Lajos*
1864. *A kassai műalmi és hegyaljai malomkőgyár társulat.* A Hon, II. 157. sz. 1.
- Láczay Szabó Károly*
1864/a. *A sárospataki kova malomkőgyártásnak legujabb, megbecsülhetetlen vívmányai.* Pesti Napló, XV. 268. (4431.) sz. 2.
- Láczay Szabó Károly*
1864/b. *A sárospataki kova-malomkő legujabb vívmányai.* Vasárnapi Újság, XI. 48. sz. 518–519.
- Láczay Szabó Károly*
1869. *A sáros-pataki malomkőgyár ügyében.* Pesti Napló (esti kiadás), XX. 48. sz. 3.
- Lázár István*
1977. *A sárospataki „tengerszem”.* Élet és Tudomány, XXXII. 19. sz. 595–596.
- Legujabb... árjegyzéke...*
1867. *Legujabb alábbi szállított árjegyzéke a magyar kova-malomköveknek...* Egyházkerületi Adattár, Sárospatak. *Egey Antal* (1980) tanulmányának melléklete.
- Lipp Tamás*
1978. *Szívkö.* In: *A nagy titok.* 118–131. Budapest
- Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*
1898. *Sárospataki malomkőbányászok szabályai.* Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, V. 11–16.
- Matlekovits Sándor* (Szerk.)
1898. *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye.* VII. Budapest
- Mátyás Ernő*
1983. *A Tokaji-hegységi ásványi nyersanyagok földtani kutatásának és bányászatának története.* Kézirat. Magyar Állami Földtani Intézet, Tudománytörténeti Gyűjtemény (Budapest). 95 p. + mellékletek.
- Nagy Gyula*
1956. *Az utolsó működő szárazmalom.* Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 83–118.
- Oláh Dani*
1864. *A hegyaljai malomkő és ásvány-termény gyár-társulat.* Pesti Napló, XV. 192. (4355.) sz. 1.
- Oláh József*
1965. *A sárospataki és a regéci uradalmak ipari üzemei a XIX. század első felében.* Agrártörténeti Szemle, VII. 4. sz. 506–516.
- Pallas Lexikon*
1897. *A Pallas Nagy Lexikona.* XII. Budapest
- rd –
1866. *Malomkő-iparunk.* Vasárnapi Újság, XIII. 40. sz. 483.
- r. 1.
1860. *Vidéki tudósítások. Sárospatak, január 30-kán.* Magyar Gazda, 6. sz. febr. 7. 93–94.
- Román János*
1963. *Néhány szó a sárospataki megyeri malomkőbányáról.* Borsodi Szemle, VII. 2. sz. 98–102.
- Román János*
1965/a. *Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban.* A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma Forráskiadványai, 2. Sárospatak
- Román János*
1965/b. *Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának szakmái és mesterségei a XVI–XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára.* Történelmi Évkönyv (Miskolc), 9–91.

Schafarzik Ferenc

1904. *A Magyar Korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése.* Budapest
Selmeczi Kovács Attila

1970. *Hagyományos berendezésű vízimalom a Bene patakon.* Az Egri Múzeum Évkönyve,
VII. 321–340.

Szabó József

1866. Tokaj-Hegyalja és környékének földtani viszonyai. Matematikai és Természettudo-
mányi Közlemények, IV. 226–303.

Takács Béla

1967. *A sárospataki malomkőgyártás.* Az Élet és Tudomány Tudományos Kalendáriuma,
256–260.

Tudományos Gyűjtemény

1817. *Találmányok.* Tudományos Gyűjtemény, I. 116–118.

x

1864. *Uj jeles malomkövek.* Vasárnapi Újság, XI. 24. sz. 231.

Vasárnapi Újság

1861. *A fonyi francia malomkőgyár.* Vasárnapi Újság, VIII. 4. sz. 40–41.

Vasárnapi Újság

1862. *A londoni kiállításon osztogatott érem.* Vasárnapi Újság, IX. 28. sz. 334.

Vasárnapi Újság

1865. *A sárospataki közönséges malomköveknek ára...* Vasárnapi Újság, XII. 5. sz. 59.

Vasárnapi Újság

1866. *Hirdetés. A sárospataki malomkő-bányabirtokosok...* Vasárnapi Újság, XIII. 12. sz.
148.

Vasárnapi Újság

1869. *Sáros-pataki kovalomkő-gyári egyesület.* Vasárnapi Újság, XVI. 13. sz. 180.

Vasárnapi Újság

1875. *A sárospataki kovamalomkövek...* Vasárnapi Újság, XXII. 17. sz. 271.

Vasárnapi Újság

1883. *Fehér Miklós Budapest, vezérügnőke a legnagyobb mezőgazdasági gépgyáraknak.* Va-
sárnapi Újság, XXX. 4. sz. 66.

Viga Gyula

1990. *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Debrecen–Miskolc

Visegrádi János

1909/a. *Zemplénnvármegyei céhlevelek.* Sátoraljaújhely

Visegrádi János

1909/b. *Zemplénnvármegyei céhlevelek.* A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló Sátoraljaúj-
helyi Róm. Kath. Főgimnázium Értesítője az 1908–1909-ik tanévről. 3–29. Sátoraljaúj-
hely

Zsoldos Benő

1928. *Pataki találmányok.* Sárospatak (újság), 43. sz. 2.

FILM

Rác Gábor (rendezte)

1973. *Faragassunk malomkövet.* Forgatókönyv: Lázár István. Operatőr: Becsy Zoltán. Szak-
tanácsadó: Takács Béla. Zenei szerkesztő: Herczeg László. Fővilágosító: Schmidt Ist-
ván. Vágó: Farkas Éva. Gyártásvezető: Papp Ferenc. Magyar Televízió, Budapest

ADATKÖZLŐK

Király Sándor (1920), Pásztor Gyula (1927).

DER „FRANZÖSISCHE MÜHLSTEIN“ VON SÁROSPATAK

Angaben über die Fertigung von Mühlsteinen in Sárospatak sind uns schon aus dem 15. Jahrhundert bekannt. In diesem für die Fertigung von Mühlsteinen so bekannten Zentrum wurden aus dem unweit der Stadt vorkommenden, ausgezeichneten Quarzit bis hin zur Mitte des 19. Jahrhunderts in dem Steinbruch auf dem Megyer-Berg Mühlsteine in einem Stück geschnitten. Károly Láczy Szabó, ein Glied der Familie Láczy Szabó, die schon seit langen Jahren in der dortigen Mühlsteinfertigung eine führende Rolle einnahm, entdeckte Mitte des vergangenen Jahrhunderts Quarzite, deren Qualität höher lagen als die der schon erwähnten. Im Jahre 1858 hatte man in Fony den ersten derartigen Betrieb in Ungarn gegründet, und angeregt durch dies Beispiel, machte sich Károly Láczy Szabó im Jahre 1859 in Botkó und 1864 in Királyhegy daran, aus diesem Stein sog. „französische Mühlsteine“, das heisst, aus meheeren Teilen zusammengesetzte Steine, anzufertigen. Zu diesem Zweck gründete er einen Betrieb.

Mit seinen Produkten erntete er sowohl in Ungarn als auch im Ausland grossen Erfolg und konnte voller Hoffnung in Wettbewerb zu den Mühlsteinzentren in Frankreich (La Ferté usw.) treten, die bis dahin den Weltmarkt beherrschten. Die in Sárospatak hergestellten „französischen Mühlstein“ konnten in Wasser-, Wind-, Trocken- und Dampfmühlen gleibbermassen zur Zerkleinerung von Weizen, Roggen, Mais, Mineralien usw. eingesetzt werden. So zählten sie auf dem ungarischen wie auch auf dem europäischen Markt zu begehrten Warenartikeln des im Anfang von der Familie des Károly Láczy Szabó, und dann von der Familie Brzorád (Brozorád) geleiteten Betriebes, selbst dann noch, als dieser 1869 in eine Aktiengesellschaft unter dem Namen Kieselmühlsteinfabrik-Vereinigung Sárospatak umgewandelt worden war. Nach der Verstaatlichung dieses Betriebes 1949–50 wurden hier vor allem für die ungarischen Paprikamühlen die „französischen Mühlsteine“ hergestellt, zuletzt 1979. Jetzt werden hier Mühlsteine für Trommelmühlen hergestellt, die man vor allem in der Keramikindustrie zur Zerkleinerung von Mineralien einsetzt.

In dem Betrieb von Károly Láczy Szabó waren anfangs auch französische Arbeiter angestellt, später fertigten dann ortsansässige Arbeiter die Mühlsteine. Der Steinabbau und das Schneiden der Mühlsteine bzw. ihr Zusammensetzen erfolgten bis in die letzte Zeit mit manueller Kraft und Geräten nach herkömmlichen Techniken. Bis 1979 wurden die im Bruch gewonnenen Steine noch von zwei Pferden auf einem Wagen in den Betrieb transportiert. Und auch die fertigen Mühlsteine brachte man dann auf die gleiche Weise zum Verladen an die Bahnstation.

In seiner Arbeit stellt der Verfasser zuerst den „französischen Mühlstein“ und dann die Geschichte seiner Herstellung in Ungarn vor. Danach berichtet er über die Arbeiter in dem Betrieb von Sárospatak, er geht auf den Steinbruch, die Fertigung von Mühlsteinen und ihre Vermarktung ein. Hierzu wurden Fachliteratur und eigene Datensammlungen an Ort und Stelle genutzt.

József Hála

A NÉPI „TUDOMÁNYOSSÁG” TERMÉSZETE

NAGY OLGA

Lehet-e népi tudományosságról, akárcsak idézőjelben is, beszélni? Mert ha a népköltészet – sajátos esztétikumánál fogva – a magas művészet megtermékenyítőjeként is első helyet vívott ki magának az emberiség kultúrájában, a népi tudományosság olyan szélsőséges értékeket egyesít, mint például a népi *empíria* és az a „tudomány”, mely évezredek át mint bűbájosság, varázslás, „ördögi tudomány” élt a népben. Ez az őstudás azonban, amely ma már a nép szemében is mindinkább a babonáság pejoratív gyűjtőfogalommal jelölhető, valamikor az emberiség első kísérlete volt a világmindenség megismerésére. S bármennyire paradoxonnak tűnik, valahol találkozik a legmodernebb tudomány célkitűzéseivel: a világot nemcsak *megismerni* akarta, hanem *hatalmába keríteni* is. A kései utódok eme tiszteletével beszél Maxim Gorkij is a valamikori varázslásokról, amelyek arra szolgáltak, hogy általuk az ember két és négy lábú ellenségei ellen védekezzék, és a ráolvasás fegyverével győzze le azokat.¹

Másfelől gondoljunk arra, hogy az elmúlt századok tudományossága is számos „babonával” terhelt: például a régi orvosi eljárások, amikor minden baj ellen eret vágtak vagy kőpölyöztek: a homeopata és „allopata” elméletekre stb. támaszkodtak.

Talán nem érdektelen itt idézni Heliodorosz: *Sorsüldözött szerelmesek* című antik regényéből Kaluszürosz egyiptomi pap vélekedését, aki az „igazi egyiptomi bölcsességet” (tehát tudományt) így határozza meg: „Ez a bölcsesség az ég felé fordul, az istennel foglalkozik, tőlük kapja magasabbrendű hatalmát. Figyeli a csillagok mozgását, előre tud mindenről, amit a jövő méhe rejt.”²

Ennek ellenére az antik kultúrában már beszélhetünk egyfajta tudományosságról, noha mai civilizációnk csúcspontjairól nevezhetnénk „áltudománynak” is, miként Childe is nevezi, ám nem vonhatjuk kétségbe azt a már kialakult rendszerszerűséget, mely például a suméroknál a mértant, csillagászatot, orvostudományt jellemezte, vagy az egyiptomiaknál és mezopotámiaiaknál szintén külön tudományként fejlődő teológiát, csillagjósolást, madárjósolást.³

Ilyen megközelítésben már nem hat olyan meglepően Lévi-Strauss felfogása – melyre Paul Ricoeur is utal. Eszerint a természeti népek gondolkodásmódjának is (a szembesítés miatt nevezük mitológikus gondolkodásnak) – szerinte – a logikus gondolkodáshoz viszonyítva nem *prelogikus jellegük a döntő*, hanem épp ellenkezőleg: „homológ” jellegük, mivel szerinte, ez is képes „homologikus viszonyokat teremteni a természeti és társadalmi viszonyok között”, miként ezt híres munkájában, a *Pensée sauvage*-ban kifejti.⁴ Ez a gondolkodásmód is kitermelte a tudományosság különböző

1. *Maxim Gorkij: Irodalmi tanulmányok.* Bp. 1950.

2. *Héliodorosz: Sorsüldözött szerelmesek.* Bp. 1976., 102.

3. *Childe Gordon: A civilizáció bölcsője.* Bp. 1959.

4. *Lévi-Strauss Claude: Pensée sauvage.* Bp.

ágait: mint földrajzi, meteorológiai, botanikai, társadalmi, vallási, zoológiai, filozófiai stb. terén ekvivalens megfelelőjét. Ezt a gondolatot Lévi-Strauss több ízben is megismétli, hangsúlyozva egyrészt a természeti népek gondolkodásmódjában fellelhető *rendszerességet, rendszerűséget*, ami egész egységes világlátásukat áthatja: másrészt pedig, amikor ezt a mitologikus gondolkodásmódot értékes, *sajátosan* logikus gondolkodásmódnak tartja. Úgy megvan benne a „rendszerelés logikája”, mely igaz hogy kettős: „nemcsak intellektuális, de affektív természetű”.

Függetlenül attól, hogy ebben a megállapításban van némi túlzás, szempontja az ugyanis, hogy egy kultúrát *belülről, önmaga funkcionáltságából* kell megítélni, rendkívül figyelemre méltó, melyet nem mellőzhetünk a jelen számbavétel és vizsgálat során.

A fenti sorok csupán azt akarják jelezni, hogy amikor a népi tudományosságról beszélünk, ne legyünk kizárólagosak, hanem próbáljuk meg mi is a népi kultúrában való sajátos szerepét vizsgálni. Ugyanakkor azt se feledjük, hogy a népi kultúrán belül is kitermelődött az évszázadok során egy *rendszerjellegű tudásállag*, mely egységesen meghatározza világlátását. Ez arra figyelmeztet, hogy a népi tudományosságot más oldalról, mégpedig abból kiindulva határozzuk meg, hogy egy *bizonyos kultúrszinten*, egy adott közösség számára képes funkcióját teljesíteni; megszervezni a közösség életét, segíteni a világ megismerésében, sőt a jelenségekre való ráhatásban. Márpedig a népi kultúra amíg ép, nincs felbomlóban, teljesíti ezt a funkcióját. Hiszen ha „a kultúra – miként ezt Childe megfogalmazza –, reagálás valamely adott környezetre, s magában foglalja azokat a kialakult fogásokat, módszereket, amelyekkel az ember kielégítheti a sajátos éghajlati viszonyok által létrehívott szükségleteit”, akkor a népi kultúra is egy zárt közösségi életben belül teljesíti ezt a szerepét. (S ebben nem csekély szerep jut a népi tudományosságnak.)⁵

Az önmaga törvényszerűségei szerinti vizsgálat tehát szükségszerű. Ez viszont arra kötelez, hogy elhagyva a sarkítással járó szembesítést, a továbbiakban már a népi kultúra egészen belüli funkcionáltság vizsgálatával folytassuk. Jegyezzük meg, hogy itt statikusan, egy népi kultúra s azon belül a népi tudományosság olyan modelljére gondolunk, amelyet munkahipotézisként használhatunk, s amely így egyelőre eltekint az *élő és állandóan alakuló népi kultúra*, valamint az egyes népi közösségeken belüli változó jegyeiktől.

A tapasztalat és a gyakorlat szerepe

Az embert már az ősidőkben is *tapasztalata* tanítja meg arra, hogy például a sikeres vadászat érdekében, a mágia mellett, eredményes kiismerni az állatok, halak bűvőhegyeit, természetüket; a küzdelem fortélyait, és minél hatékonyabb halász- és vadászszközöket kell készíteni. Ezért elfogadhatjuk G. Childe megállapítását, aki említett művében az őskori civilizáció olyan technikai kultúrát teremtett, amelyet mai tudásunk csúcspontjaira is bámulhatunk.

Már e rövid felvázolásból sem nehéz kikövetkeztetni azt, hogy az emberi tapasztalás korrigálja az előzőleg mágikus tudást, mindinkább közeledik a reális tudáshoz. Ennek ellenére ki tudja hány száz vagy hány ezer évig él a kettő egymás mellett.

Hovatovább az idő mégis a tapasztalatok útján szerzett ismereteknek kedvez, és észrevétlenül vagy alig érzékelve hullnak ki az ősbibb elemek. Ez a folyamat ugyanúgy ment végbe, mint a mai időkben is, csak hogy míg azelőtt lassúbb ütemben, később már egy tudatos felülről jövő ráhatás következtében mindig gyorsabb ütemben. Eszerint, (hogy a magam gyűjtéséből vett példával éljek) az a havadi vagy paniti parasztember,

5. Childe i. m.

aki már a két háború közt és azután még inkább tanult, olvasott, gazdatanfolyamokon vett részt, vetőgépet kezelte, egyszerűen elhagyta a bal kézzel való vetés rítusát, s ezt mindinkább szégyellte is. S ha a szivós néprajzi gyűjtés e falvakban az öregektől még rekonstruálhatja is ezt a babonát, ez már passzív emlék.

A paraszti tudás legjelentősebb és legszámottevőbb állagát is az az anyag teszi ki, amely a termeléshez közvetlenül kapcsolódik. Vagyis azok az ismeretek, melyek a parasztot hozzásegítették ahhoz, hogy önálló földművesként szervezze meg az életét. Gyakran elhangzott az, hogy a régi paraszt egymagában volt gazdamérnök és egymagában földműves: maga tervezte meg minden napját, tavaszi, nyári, őszi, téli programját. Kiismerte földjeinek természetét, maga határozta meg, hogy hova, mit vet és milyen sorrendben. A vetéstől az aratásig a számtalan munkafázist mind számon tartotta, és reális ismereteket örökített meg a családban gyermekeire.

Ezt a számottevő és jelentős ismeretanyagot – még akkor is, ha ebbe olykor még mágikus színezetű indítékok, rítusok és cselekvések is vegyültek –, már komplex ismeretanyagként tartjuk számon. Hiszen például a nagyállattartás külön kiterjedt ismeretanyagot igényel; a mezőgazdálkodás újból: a vetéstől az aratásig mi mindent kellett tudni! Más szakosított tudásanyagot igényelt például a gyümölcsstermesztés, és más azon belül a szőlőtermesztés és így tovább, hogy a komplex paraszti tudásanyagból csak néhányat említsek.

A fentiek alapján azt is kimondhatjuk, hogy ez a fajta tudás *gyakorlati* jellegű, mely lényegét tekintve éppúgy jellemző az ősi, a természeti népekre és a paraszti kultúrára.

(Eszerint egyetérthetünk G. Childevel, aki az ősi kultúrában „gyakorlati tudományról” beszél, melyet megkülönböztet a magas tudomány „egzaktságától”, mely szerinte a suméroknál azzal ért véget, hogy megkezdődött az írásbeliség, s így „a sumér írástudók elszakadtak a műhelyben alkalmazott gyakorlati tudományoktól.”⁶

Valami hasonlót fogalmazott meg Lévi-Strauss ezúttal a természeti népek kultúráját illetően, amikor azt „barkácsoló módszerek” nevezi, mivel szünet nélkül gyártott struktúrák alapján halad előre.⁷

Hadd emlékeztessünk arra is, hogy ez a tapasztalás, melyet a nép a gyakorlatban szerez, szüntelenül *korrigálja* a hagyományos ismeretanyagot, egyben pedig integrálja (integrálhatja) a magas kultúrából származó ismereteket is. Hiszen ne feledjük, a népi kultúrában is immár évszázadok óta többé-kevésbé belejátszik az írásbeliség. (Hadd utaljak itt arra, hogy – a kívülről jövő hatásokkal szembeni viszonyulásukban – aszerint, hogy a hagyományörzés –, illetve a hagyománytól való elszakadás a domináns jelleg, különbségek adódnak.

Azt se feledjük, hogy ez a népi tudás, mely szigorúan az élet fentartására, az ehhez kapcsolódó hasznos ismeretekre szorítkozik –, nem juthat el az általánosításig.

Természethez közelálló gondolkodásmód

Ha a népi tudás természetét a gyakorlattal és a tapasztalattal kezdtem, akkor azzal kell folytatnom, hogy e népi tudásnak a magas tudományossággal szemben is kiváló erőssége az otthonosság, melyet a természettel való élés, a természettől függő életmód alakított ki. S ahogyan a modern ember mindinkább kiszakad a természetből, a paraszti tudásnak eme még rekonstruálható természete nagyon is számottevő.

Erre a sajátos tudásra, melyet oly ösztönösen, oly spontánul alakított ki, hogy tán nem is tudatosult benne, szinte második természete szerint élte át, számos gyönyörű

6. Uo. 10.

7. Idézi Ricoeur, Paul: *Struktúra és hermeneutika* című tanulmányában. Helikon 1976. 4. sz. 956.

adataink vannak. Beszélhetnék a magam tapasztalatáról is, melyet Havadon, egy társadalomnéprajzi monográfia készítés közben szereztem,⁸ melyet más-más kontextusban gyakran idéztem, hogy a havadi Mihály Gyula számára a csillagok oly közeliek, s a mindennapi életébe játszanak bele. Hiszen apja mindig így költötte fel hajnalban: „Fiam, kelj fel, mert a Göncölszekér rúdja épp az istálló felett van. Meg kell etetni a marhákat.” S noha adatközlőm olvasott ember volt, valamikor szaktanfolyamokon vett részt, mélységesen hitt abban, hogy a holdváltozás, a gabona vetése és fejlődése között szoros kapcsolat van. De hadd utaljak arra is, hogy az ég és a csillagok „házasítva” vannak: l. a Tejutat, Göncölszereket, Fiastyúkot. A Vacsoracsillag jelzi a vacsorálás idejét, a Hajnalsillag pedig a reggeli felkelést, és így tovább.

Nem halmozom a példákat, de mindenképpen utalnék Gazda Klára gyönyörű, és a maga nemében páratlan kötetére, ahol sajátos monográfiában többek között a természet ismeretének és szerzetetének olyan gyönyörű példáit idézi. S mivel a kötet a „gyermekvilág” monográfiája, példái arra szorítkoznak, hogy a gyermekek játék közben csodálatos természetszeretetre tesznek szert. Egy játék közben szerzett természetismeretről van szó. Íme, csak néhány ilyen idézet: „Az ásványi anyagok, a vadon termő növények, egyes állatok a gyermekeknek mint kész játék, vagy annak anyaga szolgáltak. A sár, a homok, a kavics, víz mind szerepet játszanak játékaikban.”

Utánzó játékaik anyagi kellékeit a természet szolgáltatta: növény szárak, levelek, amelyekből jósolgattak, ágak, kövek, amelyekkel elrekesztették a patakat, s úgy fürödtek benne. Ártok ástak a vízparton, kutat ástak a homokba, a beszakadt vízpartba házat vájtak, amelyet a kislányok maguk készítette bútorokkal rendeztek be.⁹

Hasonló, immár saját gyermekkori élményéről Horváth István írói falurajzában így számol be: „Játékot kínált télen a hó, nyáron az egész nagy természet növényeivel, állataival, még az utca porával is, amelyből a fiúk buglyákat, a lányok meg házakat, szobákat szabtak ki, és rendeztek el virágosan.” Majd: „Lemetszett ágából vagy vesszőből játékok valóságos tárháza került ki: a tavaszi fűzfavesszőből sípot lehet készíteni, de használható suhintónak a sárga golyóhoz, a bodzafaágából ki lehet tolni a puha belet, így készült a bodzapuska, a kökénybokor ágából íjat lehet hajlítani, a nyíl pedig a nádból készül hozzá.”¹⁰

A fenti példák arra utalnak, hogy a parasztember a természet közelségét már gyermekkoraiban ügyszólván játék közben szerzi meg. S hogy ez milyen jelentős dolog, egész gondolkodás-kialakulása szempontjából, azt Erdei Ferenc ilyen szépen és találóan fejezte ki. „A falusi környezet egy egész világ, amelyben a gyermek tud tájékozódni, s nemcsak szavakat, hanem összefüggéseket és jelentéseket tanul meg. Mindent ért a gyermek, ami körülötte van, mert nincsenek olyan összefüggések, amelyek meghaladnák felfogóképességét. Mivel lassúbb az élet tempója, mint a rohanó városé, a gyermek mélyebb élményeket kap, melyek egész lelkivilágát megragadják.”¹¹

S mintha Erdei Ferenc eme szép szavait illusztrálná, a száki Kocsis Rózsi gyermekkori vallomásából – melyet én gondoztam – az világlik ki, hogy a gyermeklányka a szerelmet az egész *természeti világot átfogó kozmikus érzésként* éli meg. Íme:

„Ott zajlik mellettünk a szerelem, egyetérzünk a természet születésével. Akarva nem akarva látjuk a világ növekedését. Mindennap látsz valamit, amit ott dédelgatsz, melengetsz a szívedben. (...) A tojásból nincsen csirke, ha nincs kakas. A disznócsor-

8. *Havad tegnap és ma* címen több szerző közreműködésével készült falumonográfia, amelyet a diktatúra éveiben visszautasítottak.

9. *Gazda Klára: Gyermekvilág* Eszterneken. Néprajzi monográfia. Bukarest, 1980.

10. *Horváth István: Magyarózdí toronyalja*. Írói falurajz. Kolozsvár, 1971. 92.

11. *Erdei Ferenc: A magyar falu*. Bp. 1974.

dában ott futkos a kan, s este, ha jön a tehéncorda, köztük van a bika. (...)
A libacsordában ott a gúnár, az az ember, a férfi. Kakas Dani hogy motyog a tyúkoknak...
A természet karjaiban nőttünk fel mi, falusi gyermekek..."¹²

A természetközelség, a bensőséges kapcsolat révén a paraszt ember – ami a gyógynövények hasznát illeti – sajátos tudást sajátított el. Ezt modern korunkban mindinkább értékeljük. S ne feledjük, minél inkább eltávolodik a modern ember a természettől – már pedig ez modern korunk ismert rákfenéje –, annál inkább értékessé válik a még rekonstruálható népi tudás. Ezt ismerték fel a hatvanas és hetvenes években a Marosvásárhelyi Orvostudományi Intézet professzorai, akik kérdőívet adtak diákjaik kezébe, hogy felgyűjtsék a gyógynövényekkel kapcsolatos népi tudást. (Ugyancsak Marosvásárhelyen a professzor bevitetett egy híres paraszti „szakembert”, aki a csonttörést és a lábficamot gyógyítóta, messze földön híres volt, s ez az ember ott a diákok előtt mutatta be tudását.)

Még egy példa: amikor Havadon a hetvenes években falumonográfia készítését kezdtük meg, a helyi orvos, dr. Zielmann Jenő a marosvásárhelyi tanszékhez fordult tanácsért, és Spilmann professzor több olyan forrásmunkát adott a kezébe, mely már a népi gyógyítással volt kapcsolatos.¹³ Ezt a magatartást, melyet nem dicsérhetünk eléggé, valójában modernnek nevezhetjük, hiszen éppen napjainkban mind ismertebbeké válnak az ősi gyógymódok éppen úgy, miként a keleti kultúrák gyógymódjai.

Az alábbi adatok, melyek a „várható időjárással” kapcsolatosak, amolyan népi meteorológiai előrejelzések, jól illusztrálják azt a természetközelséget, amely még a közelmúlt magángazdáját jellemezte. Hiszen azok a megfigyelések, tapasztalatok, melyek az égitestekkel, valamint az állatok viselkedésével kapcsolatosak, csakis a természetben benne élő ember számára hordoznak jelzéseket. Íme:

a) *A nappal kapcsolatos előrejelzések:*

- Ha napkeltekor veresen süt a nap, eső lesz.
- Ha a nap felhőkben tér nyugovóra, eső lesz.
- Ha estefelé a hegyek tetején visszaeső a nap, szép idő lesz.

b) *A holddal kapcsolatos előrejelzések:*

- Ha a hold homályosan jó fel, eső lesz.
- Ha a holdnak udvara van, eső lesz.
- Ha a holdsarló végei lecsüngnek, eső lesz.
- Ha a hold tisztán jó fel, szép idő lesz.

c) *A csillagokkal kapcsolatos előrejelzések:*

- Ha éjjel az égen sűrű a csillagzat, eső lesz.
- Ha csillagtalan, borús az ég, eső lesz.
- Ha az égen gyér a csillagzat, jó idő lesz.
- Tisztán látni a Hadak útját, szép idő lesz.

d) *Jósoltak az ég színéből is:*

- Estefelé, ha piros az ég alja, akkor szélfúvás lesz.
- Ha szivárvány van az égen, akkor helyreáll az idő, nem lesz több eső.

e) *Az állatok viselkedésével kapcsolatos előrejelzések:*

- Ha a verebek fürödnek a porban, eső lesz.
- Ha a fecskék a rét fölött alant szállnak, eső lesz.
- Ha a kakasok gyakran kukorékolnak, eső lesz.

12. Kocsis Rózsi: Megszépiült szegénység. Vallomás a gyermekkorról. Bukarest, 1988.

13. Fenti adatokat l. a *Havad tegnap és ma*. Falumonográfia című kötet egyik fejezete alapján.
Szerzője: Zillmann Jenő.

- Ha a kosárból kihajtott juhok bőgne, rossz időt jelent.
- Ha a juhok összebújnak, rossz időt jelent.
- Ha a hangyák megindulnak, eső lesz.
- A majorság azelőtt való napon későn ül el, rossz idő lesz.
- Az állatokat nagyon támadják a nagy legyek, eső lesz.¹⁴

Szakosodott népi tudás

Arról a népi tudásról, amelyről az előbbieken szoltunk, s melynek alaptermészetét „gyakorlatiasságában” jelöltük meg, a továbbiakban már úgy kell szólnunk, mint „szakosodott” tudásról, hiszen az asszonyi – illetve férfiúi tudás és gyakorlat jól elhatárolt munkákat, illetve az ehhez fűződő ismeretanyagot szűkségetelt.

A hetvenes években, amikor a havadi falumonográfiához szükséges adatokat több éven keresztül gyűjtöttük, elemeztük és rendszereztük, hamar kitűnt, hogy e tudásanyag jó része mennyire szétválasztható, illetve szétválasztandó *férfiúi*, illetve *asszonyi* foglalkozásokra, illetve az ezekhez kapcsolódó tudásanyagra. Eszerint: a mezőgazdálkodás, a juhtenyésztés, a nagyállattartás, gyümölcsstermesztés úgyszólván sajátosan férfiúi munka. (Ebbe természetesen az asszony, sőt a gyermek is besegíthet, például a kapálásnál, aratásnál.) Ezek a munkák szaktudást igényelnek. S bár ez a tudás az idők során változott – miként a bevezető sorokban erre már utaltam –, hovatovább mindinkább a tapasztalatból leszűrt ismeretek vették át a szerepet.

Másfelől egész sor olyan tudásról beszélhetünk, mely csak szigorúan az asszonyi munkával kapcsolatos. Ilyen a család élelmezése, a ruházkodás, kisállattartás, kertészkedés. S ha a férfiak munkájába az asszony gyakran besegített, az előbbieket – kivételes esetektől eltekintve: például a kendernyűvés, kendermosás – kizárólag női munkák voltak.

S hogy a szakosodás mennyire jellemző a paraszti tudásra, azt tán a legjobban érzékelteti az a tény, hogy a gyermek a családban a szakosodás útján veszi birtokba az ismereteket. Más szóval a fiúk az apjuktól, a lányok pedig az anyjuktól sajátítják el azt a tudást, mely a későbbiek során önállósul. S ezt kétféleképpen is biztosították: először úgy, hogy már kicsi koruktól „befogták őket” a munkába: egy 8–10 éves fiú szántáskor már mehetett az ökrök előtt. A leánygyermek pedig segédkezhetett az anyjának, természetesen azt szövéskor a csörlésnél. Másfelől már kicsi korban bizonyos munkákat önállóan kellett elvégezniök. Ilyen volt például a lányoknak a *pipék* őrzése, a fiúknak a bárányok, vagy a tehén őrzése. A leánygyermek pedig még külön is be volt avatva a háztartási munkákba, valamint a kisebb testvér gondozásába. Ez a munkabetanítás – ha így nevezhetnénk – egyszerre volt *felelősségre* és *munkára, szorgalomra* való nevelés.¹⁵

A továbbiakban hadd beszéljünk külön a férfi, illetve az asszonyi tudásról.

Férfiakra szakosított tudás

a) A férfi foglalkozások közül fontos helyen állt a *földművelés*. Hogy ennek mennyi csínja van: kezdve azon, hogy melyik földbe mit ajánlatos vetni és mit nem; hogyan kell az egyes növények alá trágyázni, s azt hogyan ajánlatos szétszórni. Aztán a szántástól, a boronáláson át a vetésig hányféle munka várt a férfi emberre, akinek a család

14. Jelzett falumonográfiában saját fejezetemből való adatok.

15. E kérdéssel l. bővebben: *Nagy Olga: A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák. Bp. 1987. 88–115.*

többi tagjai csak keze alá dolgoztak. Itt nemcsak az ismeretek lenyűgözően sokfélék, de az ehhez tartozó eszközök és azok használati módja. S míg az elvetett búzából aratásra érett kalász lesz, a szántástól a boronálásig, vetésig, gyomlálásig mennyiféle munka, mennyiféle tudás és tapasztalat szükséges. Aztán az aratástól a begyűjtésig, cséplésig mi mindent kell tudni, hányféle műveletet kell elvégezni. Akkor még nem szóltam a kukorica vagy a takarmánynövények termesztéséről...

Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a Maros és Nyárad mentén a férfiak modern mezőgazdasági ismereteket tanultak, sajátítottak el és integráltak hagyományos kultúrájukba. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) a modern vetés-forgóra, a vetőgépekkel való vetésre szaktanfolyamokon tanították a fiatalokat. (A közös gazdaságban nem vették igénybe az ő kipróbált tapasztalatukat. Így például olyan földbe vetettek ezt vagy azt, ahol már – tapasztalataik szerint – nem terem meg.¹⁶)

b) *A gyümölcsstermesztés* is fontos ága a mezőgazdaságnak.

A havadi vizsgálat folytán kiderült, hogy erről már 350 évre visszamenőleg vannak adatok, a falu erre specializálta magát. Hogy hányféle almafajtát tartottak számon, és azok gondozását, permetezését, a hernyók elleni gondozást, oltást, mind nehéz lenne felsorolni.¹⁷

c) *A nagyállattartás* fontos ága a mezőgazdasági szakmának. Ehhez nemcsak az állatfajtákat kellett ismerni aszerint, hogy melyik jó igavonó, melyik jó tejelő. De tudni kellett a megtermékenyítés, a borjuzás minden gondját. Aztán ehhez a tudáshoz az állatok etetése, takarmánynövények termesztése, legeltetés éppúgy hozzátartozott.¹⁸

(E rövid, csupán felvázolt adatok után hadd jegyezzük meg még, e férfimunkák kapcsán azoknak az intézményeknek a hatását, melyek modern mezőgazdasági ismereteket nyújtottak a falvaknak. Hadd említem meg, a Székelyföldi Kirendeltség – később az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület [EMGE] felvilágosító munkáját. Ennek köszönhetően a férfiak komoly mezőgazdasági szakképzésben részesültek. Telente tanfolyamokra jártak: a jelzett egyesületek hozzásegítették az embereket a modern mezőgazdasághoz. Levéltári adatok bizonyítják, hogy a Székely Kirendeltség például már az első világháború előtt gondoskodott Erdélyben 300 szimentháli svájci tehén behozataláról, a fajta meghonosodásához. Az EMGE például megszervezte a Gazdaköröket, melyeknek vetőgépeik voltak, nemes vetőmagot szerzett, és így tovább.)¹⁹

Asszonyok tudása

Egy kedves széki tréfa, melye: *Az asszony becsülete* címen Győri Klára mondott el, irónikus, szatirikus célzattal csúfolja ki a férfiúi gögőt, mely az asszonyi munkát semmire sem becsüli. Történetünk férfihőse ugyanis egyszer azt vágja oda asszonyának:

„Könnyű neked, én egész nap a mezőn gürcölök, te meg csak itthon...” A pontok és az elhallgatás azt akarta kifejezni, hogy amit az asszony tesz, nem sokat ér. Nos, történetünk hősnője megunta, hogy ura annyiszor hányta szemére az „otthoni ülést”, megmérgeződött, és azt vágta oda az emberének: „Na, állj csak meg! Megyek én a mezőre, te meg maradj itthon!” S úgy is történt. A történet nem szól arról, hogy az asszony hogyan állta meg a helyét a mezőn, de arról igen, hogy az egy szuszra elmondott asszonyi utasításokból mi lett. Mert mit kellett volna tennie az otthonmaradt férjnek?

16. Adatok a jelzett falumonográfia *Földművelés* című fejezetéből. Szerző: Nagy Ödön.

17. A gyümölcsstermesztésről a jelzett monográfiában külön fejezet van.

18. *Nagy állattartás* címen ugyancsak a havadi monográfiában Székely Ferenc külön fejezete.

19. *Nagy Olga*: Merre tart a falu. Utak esélyek. Korunk, 1951., 6. sz. 681–689.

„A kotló meg van ültetve. Vigyázz, szállítsd le, etesd meg, itasd meg, mert különben mind összetöri a tojást... A másik kotló is ott a csirkékkel. Ügyelj, nehogy elvigye őket az ülü... Kenyeret is sütni kell, a vaját is ki kell köpülni...”

A poén: mindebből semmit sem sikerült elvégeznie a férfinak. E tréfa csupán arra akar emlékeztetni, mennyire nem lebecsülendő a parasztasszonyi tudás.²⁰

S miként az alábbiakból kiderült, még csak nem is hangzott el minden asszonyi teendő. Idéztem ezt a történetet bevezetésként, mielőtt a szerteágazó asszonyi munkáról, illetve az ehhez fűződő asszonyi tudásról beszámolnék.

(Előljáróban hadd jegyezzem még meg, hogy az asszonyok eme ismeretei sokkal hagyományosabbak, mint a férfiak tudása. Ez nemcsak a már fent említett körülménnyel kapcsolatos, hogy ugyanis már az említett tudományos ismereteket terjesztő egyesületek figyelme a férfiakra korlátozódott, hanem azt hiszem attól is van, hogy a nők sokkal fogékonyabbak az ösztöni, tehát az öröklött, a régi tudás iránt. Vagyis szellemükben konzervatívak.

a) Kezdjük talán az *ételmezéssel*. A család táplálkozásáról a maga teljességében az asszonyok gondoskodnak. Ehhez hozzátartozik a főzés, sütés. Noha paraszti étkezési kultúra mindössze néhány hagyományos ételre korlátozódik, az asszonyok ezeknek nagy mesterei. Gondolok itt a tyúkhúslevesre, töltöttkáposztára, a laskatészták gyúrására, kenyérsütésre, hogy csak néhányat említsek. Emlékeztessünk a lakodalmas főzésre, melyet a parasztasszonyok látnak el.

b) A *tartósítás, konzerválás* is az ő dolguk, még akkor is, ha ehhez bizonyos munkafázisokban segítséget kapnak. Ide tartoznak a mindenféle szárítások. Havadon igen fejlett volt a gyümölcs és a zöldség aszalása, gyümölcsből való ecet készítése, savanyúkáposzta eltevése és így tovább. E felsorolás csak a munka jelentőségére utal, de nem a teljesség igényével. Említsem meg – a főzés alapvető fűszereit – az ánizst, tárkonyt, petrezselymet, kaprot, csombortot, majoránát.²¹

c) Asszonyi munka a *kisállattartás* is, melynek számtalan apró csínyja-bínja az ültetéstől a gondozásig, a betegség elhárításáig, a betegségek gyógyításáig és így tovább mind az asszonynak a tudása. Hogy ez is milyen komplex tudás, elég ha arra utalok, hogy mi mindent tud az asszony (persze gyakran mágikus indítékokkal vegyesen), mikor ültessen és hogyan? Hogyan gondozza, tanítsa meg enni az aprójószágokat. Mitől kell óvni azokat? Milyen szárnyas ragadozóktól és hogyan? Milyen legyen a ketrec és így tovább.²²

d) Nem kell sok szót vesztegetnem a *fonó-szövő asszony* jelentőségére. Elég ha csak arra utalok: a régi parasztasszony maga látta el az egész családot ruhaneművel. Az alsóneműtől a felsőig (gyapjúból, a kenderből és gyapotból), a függönyök, ágyterítők, abroszok, ágyneműk és zsákok, a ház díszítésére készült szőttesek mind külön-külön szakma, melyet azonban a múltbeli asszony mind ismert. Más kérdés, hogy ez a tudás az évek során feleslegessé válva, hogyan szegényedett el.

S hogy a család ruházkodása milyen szerteágazó és önmagában is differenciált tudást igényelt, hadd soroljam fel a monográfia *Ruházkodás* című fejezetéből, hányféle darabot szőttek az asszonyok. Íme: edénytörlő, hosszúkendő, abrosz, félabrosz, takaró, konyhakötény, átalvető, tarisznya, zsák, lepedő, takaró, derékalkja, párna, csak néhány felsorolás konyha- és ágyneműből.²³

20. Nagy Olga: *Paraszt dekameron*. Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből, Bp. 1977. 194–196.

21. A jelzett falumonográfiában az *Ételmezés* külön fejezetet képez. Szerző: Gegesi László János.

22. A *kisállattartás* külön fejezet ugyanott, szintén Gegesi László Jánostól.

23. Egyes falvakban, például a Maros megyei Mezőpaniton a szövés kollektív tudás, sőt művészetként fejlődött.

S hogy a fonás, szövés – másképpen szólva a család ruházkodása – milyen alapvető asszonyi kiválóságnak számított, hadd utaljak arra, hogy Kalotaszegen még a közel-múltban is, Széken pedig a két világháború között, a menyasszonyi hozomány megsemlélése a násznép által külön attrakciónak számított.

Hadd jegyezzem meg, hogy a negyvenéves diktatúra, mely a város és falu közötti különbség megszűnésének jelszavával a falut mélységesen lenézte, egyes falvakban hozzájárult ahhoz, hogy megvessék a különféle háziszőtttest, s inkább gyári holmit szerezzenek be. Ez azonban inkább kivétel volt. A már idézett Mezőpaniton például a fonás-szövés magasrangú kollektív tudás maradt.²⁴

A népi tudás perspektívái

Már az előbbiekből kitűnt, hogy a paraszti tudás szigorúan a *létfenntartás gyakorlati célját* szolgálta. Ebből egyenesen következik az a konklúzió, hogy a falu óhatatlan átalakulása miatt a jövőben erre a tudásra a falunak nem lesz szüksége. Gondolok itt például a földművelésre, állattenyésztésre, nagyállattartásra, amelyet – nem vitás – a jövőben a modern mezőgazdálkodás ismeretei szerint kell végezni. És erre az útra – miként már említettem – már több falu is rátért.

Az sem vitás, hogy például ma már a parasztasszonynak nem kell minden ruhafélét: ágyneműt, fehérneműt, felső ruhát stb. magának előteremtenie, hiszen ott van a gyári holmi. A hagyományos tudás azonban, mely az egyszerű szövőszék segítségével állította elő termékeit – továbbra sem épül le teljesen. Inkább azt mondhatnók, *specializálódik*, és eljuthat egy olyan tökélyre, mely már-már művészi szintet képvisel. Gondolok itt például a „csíki festékesnek” nevezett, gyönyörű geometriai alakzatokból álló padlószőnyegekre, melyek a paraszti életben is igényt teljesítettek: egy-egy lány keletgyéjének fontos kellékévé, a paraszti házban a nagyszoba vagy „tiszta” szoba fontos darabjaivá váltak. Hiszen itt tartották a lakodalmat, keresztelőt, fogadta a lány a „vizitába” jövő legényt. Ugyanúgy a falra akasztott cseréptányérok, kancsók stb. mindinkább nem a létszükségletek kielégítését célozták, hanem egy belső, ösztönös művészi igényt teljesítettek.²⁵

De nemcsak a falunak, hanem – paradox módon – a mindinkább technicizált modern városnak is fontos igénye, hogy az egyhangú és monoton gyári holmikból kialakított otthonát ezekkel a paraszti termékekkel tegye otthonosabbá, kedvesebbé. Egy-egy szőnyeg, egy falra tett kancsó, vagy tányér megtöri az egyhangúságot.

Ez a városról is származó igény élteti azokat a híressé vált hagyományos mesterségeket: fazekasságot, asszonyi szövést, hímzést.

Persze ez a jelenség, mely korunkat mindinkább jellemzi, nemcsak spontánul alakult ki. A hatvanas, hetvenes években Erdélyben olyan szövetkezet alakult Csíkszeredában, mely gondoskodott a népi termékek, pl. a szőttések, kerámiák eladásáról még külföldön is. Ugyancsak a hatvanas-hetvenes években egy csodálatos mozgalom indult el, mely a falu népművészetének reneszánszát eredményezte. Bandi Dezső, aki a marosvásárhelyi autonóm tartomány alkotóházának szakembere volt, járva a falvakat, a még élő hagyományt felkutatva, az egyes falvakban meghirdette az egyes szakmák mesterségeik felelevenítését. Így Mezőféleiben a már halódó *gyékényszövést* újból kö-

24. Itt a „népművészetek” kategóriájába tartozó paraszti szövést egyfajta „tudásként” tartjuk számon, hiszen olyan paraszti technikai fogásokat, gyakorlatot feltételez, amely beletartozik a jelen tudományon belül elemzett – a népi tapasztaláson alapuló „tudomány” kategóriájába.

25. Hogy a mesterségbeli tudás hogyan alakulhat át művészetté egy-egy kiváló művész alkatú egyén által, azt jól érzékeltethetik a különféle mesterségeken belüli híres mesterek munkái.

zösségi szakmává tette; más falvakban az asszonyokat ösztönözte *szóttések szövésére*, ugyanúgy a *fafaragókat*, *kerámikusokat* is segítette, tanáccsal ellátta. Bandi Dezső a népi hagyomány alapján motívumokat is javasolt az egyes közösségeknek, amelyekről kiderült, hogy hova tovább integrálódtak, élni kezdtek a közösség gyakorlatában. Ez ösztönözte őket új elemek bekapcsolására is.

Hova tovább mindinkább kiemelkedtek azok az egyéni tehetségek, akik azt a valamikori hagyományos tudást mindinkább hivatásként, mesterségként folytatták. Így aztán voltak híres hímző- és szövőasszonyok, sajátos stílust kialakító gyékényszövők, népi keramikusok, és így tovább.

ZUR NATUR DER VOLKSTÜMLICHEN „WISSENSCHAFTLICHKEIT“

In der vorliegenden Studie wird jener Frage nachgegangen, ob von einer volkstümlichen Wissenschaftlichkeit gesprochen werden darf, wenn eben dieser Begriff dermaßen extreme, weit voneinander entfernte Begriffe vereint, wie zum Beispiel die volkstümliche *Empirie*, oder aber jene Wissenschaft, die über Jahrtausende hinweg in der *Magie*, in der *Zauberei* und in der *Verwünschung* ihre Verkörperung gefunden hat. Das heisst, man versuchte, nicht allein die Welt *kennenzulernen*, sondern auch – in gewissem Sinne – *sie in die eigene Macht zu bekommen*.

Angefangen von der Antike verfolgt der Autor hier die Veränderungen in der Wissenschaftlichkeit, wobei er den Angaben zur Volkskunde bzw. zur Folkloristik besondere Aufmerksamkeit schenkt. Hier untersucht man die Rolle von Erfahrung und Praxis, die der Natur nahestehende Denkweise, das spezialisierte Volkswissen anhand der mit der männlichen bzw. weiblichen Tätigkeit verbundenen Züge, indem auch immer wieder die Perspektiven dessen beleuchtet werden.

Olga Nagy

NÉPRAJZI JEGYZETEK KAZINCBARCIKÁRÓL (Különös tekintettel az életmód és az árucserre folyamataira)

VIGA GYULA

Kazincbarcika, vagyis az e néven egyesült *Alsó- és Felsőbarcika*, *Sajókazinc* (1899-ig Kazinc) és *Berente* tradicionális kultúrájának, gazdaságnéprajzának felvázolása sajátos feladatot jelent a népelet kutatója számára. * Első pillanatban – a város mai arculatát látva – talán megoldhatatlannak tűnt, hiszen a hagyományos életmód átalakulását kevés helyen kísérte a településkép olyan radikális megváltozása, mint éppen itt, s a tradicionális kultúra keretei és jelenségei talán kevés helyen kerültek szembe ilyen élesen az új gazdasági és politikai rend elképzeléseivel, mint fiatal Sajó-völgyi városunk esetében. Mindez azonban – éppen a fentiekből eredően – sajátos lehetőséget is jelent a néprajzi vizsgálódáshoz. Jelen tanulmány – elsősorban a hagyományos gazdálkodás és az árucsererekapcsolatok területén – éppen ennek a gyors átalakulásnak, s tradicionális tevékenységi formáknak a rétegződését próbálja felvázolni, elsősorban a javak cseréje, a táji kapcsolatok vonatkozásában, az etnoökológia lehetőségeinek figyelembevételével. Ennek során a recens adatgyűjtés eredményeit is fel kellett használni a rendelkezésre álló, meglehetősen szűkös forrásanyag mellett. Hangsúlyoznom kell, hogy munkám, nem a modern értelemben vett „városi néprajz” szempontjait követi, hanem kifejezetten a hagyományos kultúra egykori vonásaira, ill. azok felbomlására, eltűnésének okaira próbál választ keresni.

A néprajz hagyományos vizsgálati módszere Kazincbarcika kutatásában a további egy-két évtizedben is számottevő eredményeket hozhatna, s a sajátos jelenségek mellett a tradicionális kultúra átalakulásának, számos általános trendjének leírására is alkalmas lenne, pl. az életmód, a mentalitás, az identitás vonatkozásaiban. Mindezek nem csupán az etnográfia, ill. a társadalomtudományok számára szolgálnának lényeges tanulságokkal, hanem olykor választ adhatnának a mai társadalom, az emberi kapcsolatok számos ellentmondása, feszültsége kialakulásának ma még gyakran megválaszolatlan kérdéseire, s megváltoztathatatlanak tűnő jelenségeire is. Ez azonban nem jelen dolgozat témája. Magam csupán arra vállalkozom, hogy a néprajzi vizsgálatok számára törvényszerű kereteket szabó *tér és idő* koordinátarendszerében vázoljam a népelet, elsősorban az életmód és ennek kapcsán a gazdasági, kulturális érintkezések, a táji és társadalmi munkamegosztás módosulásait, a kapcsolatok alakulását.

Amint arra *Frisnyák Sándor* által szerkesztett gazdaságföldrajzi monográfia vizsgálati eredményei rámutattak, Kazincbarcika földrajzi helyzete, fekvése egyaránt tükrözője a lokális fejlődési lehetőségeknek, a nagytáj általános jellemzőinek, valamint tükrözik az utóbbi táji kapcsolatait is.¹ A Sajó vízjárta alluviuma a *rét- és legelőgazdál-*

*A tanulmány 1988–89-ben készült, egy tervezett Kazincbarcika-monográfia fejezeteként.

1. *Frisnyák Sándor* (szerk.): *Kazincbarcika földrajza*. Kazincbarcika 1979. 7.

kodás hagyományos térszíne, ami az ígás- és hízóállatok tartását biztosítja, megteremt-
vén a hagyományos *paraszi gazdálkodás* egyik ágazatának lehetőségeit. Az ármentes
teraszok és a Tardona-völgy a *szántóföldi növénytermesztés* bázisai (elsősorban kenyér-
gabona, de más gazdasági növények is), ami az élelmiszertermelés, az önellátás és
mezőgazdasági reprodukció elengedhetetlen feltétele. A dombok alacsonyabb lejtői a
nagy hagyományú *szőlészet* és a *gyümölcstermesztés* térszínei, s az életmód egésze
szempontjából nagy jelentőségű az *erdő*.²

A 18. században – az urbáriumok alapján – a Sajó-völgy termékeny medencéjére
általánosan jellemző mezőgazdálkodású jobbágyfalvak húzódnak itt, igen közel egy-
máshoz, melyek életmódjában a szántóföldi növénytermesztés, a nagyállattartás, vala-
mint a nagy múltú szőlészet bír meghatározó jelentőséggel. Két természeti adottsággal
szemben egészen a múlt század utolsó harmadáig folyamatos harcot folytat az itt élő
ember. Az egyik az *erdő*, amelytől folyamatosan igyekszik elhódítani a termékeny völgy
mind nagyobb területét,³ elvégezve ezzel a domb- és hegyvidéki zóna „kolonizálásának”
legutolsó feladatát,⁴ valamint a szeszélyes *Sajó*, melynek áradásai igen gyakran veszé-
lyeztetik az emberi munka gyümölcsét. *Berente* urbárium (1770) a település káros
fogyatkozásaként említi, hogy „az Sajónak gyakorta való áradásával Rétyeinkben
kiváltképpen, és az nagy Zapor essők által meredekebb szőlő Hegyeinkben sok károkat
sz szenvedünk.”⁵ A vasúti töltés megépítéséig a víz gyakran pusztította Barcikát is.⁶
Fényes Elek Barcikáról feljegyzí, hogy „a Sajó árjaitól sokat szenved, úgy annyira,
hogy áradások alkalmával, csolnakon kell az utcákon járni.”⁷ *Papp Lajos*, a falu „mo-
nográfusa” 1936-ban így fogalmaz: „Itt 8–10 évvel ezelőtt még a lapályokon csak május-
június hónapban lehetett szántani, addig pedig a békák sokasága fülsiketítő lármát
csapott estétől reggelig... Mikor még a vasút nem épült fel, addig a víz sokszor előntötte
Barcikát annyira, hogy lóháton, vagy csónakon... közlekedtek a lakosok... A síkságon
80–100 évvel ezelőtt a Sajóig rétek, mezők terültek el, amelyen ménesek, szarvasmar-
hák legeltek, ma pedig nagyrészen szántóföld.”⁸

Az egymáshoz nagyon közel fekvő, de településszerkezetileg soha nem érintkező
falvak⁹ számára, a lényegében hasonló földrajzi helyzet ellenére, nem voltak azonosak
a termelési feltételek. Egyértelműen tájékoztatnak erről bennünket az urbáriumok
(1770) 4. kérdőpontjaira adott válaszok, amelyek a települések különös *hasznait* és
kárait veszik számba. Kazinc urbárium szerint: „A rétek szénát Barmainknak az kik
marháival szolgálunk elegendőt, az szántó földek pedig magunk élelmére elegendő
termést adnak.”¹⁰ Lényegesen hátrányosabb helyzetet tükröz Barcika urbárium:
„...káros fogyatkozásai azok, hogy helységünknek határa Lapalyos helyen Lévén, az
Árvizek miat sem szántó földeinknek, sem réteinknek, s barom legelő mezeinknek s
malmunknak is hasznát nem véhetjük. Külömben határunk szűk volta miat, kevés
marhaink számokra, s legeltetésekre más szomszéd külső határokat exarendalunk,
Szőlőink határunkon szintén, Erdőnk is kevés volta miat el pusztult nem külömben

2. *Frisnyák* i. m. 273.

3. *Frisnyák* i. m. 136.

4. *Ikvai Nándor*: Ökologie und agrokultur. Ethnographica et folkloristica Carpathica 5-6. Debrecen 1988. 87–98.

5. Borsod Megyei Állami Levéltár (továbbiakban BMÁL.) Acta Politica (továbbiakban Acta Pol.) XXII. I. 324.

6. *Bakoss János*: Barcika község monographiája – 1936. Kézirat: Ethnológiai Adattár (továbbiakban EA.) 4830. 2.

7. *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest 1851. I. 92.

8. *Papp Lajos*: Barcika község monografiája – 1936. Kézirat: EA. 4831. 1.

9. *Frisnyák* i. m. 155.

10. BMÁL. Acta Pol. XXII. I. 337.

Nemelylek Lakossaink közül semmit nem szánthatván külső határokrul keresik élelmeket.”¹¹

A mezőgazdálkodás szerencsés feltételeiről ad számot Berente urbáriuma: „Helységünk hasznai igavonó barmaink és csordánk elegendő legelő Mezője, kevés trágyázással szántó földjeink bő termése, Szőlő Hegyeink jó termékenysége, helyben boraink könnyő el adathatása, tűzi és épületre való fánk az Uraság engedelmiből ingyen – Miskolczi piacznak 1 1/2 Mélföldnyire való léte, mind helyben mind Miskolczon vagy nem különben körül belől lévő Szőlős helységben két kezi munkánk által pénz keresésre könnyű alkalmatosságunk...”¹² Berentéről Fényes Elek is feljegyzi, hogy „termékeiből kereskedésre is juttat”.¹³

Az említett adatok tájékoztatnak falvaink külső kapcsolatairól is, s jelzik azt, hogy a bizonyára homogén tevékenységi formák ellenére az egyes települések megtartó ereje, az önellátás foka különböző volt, s lényeges eltérések voltak a jobbágynépesség gazdasági differenciálódásában is. A megélhetést a külső, de közeli munkavállalások segítették, s fontos adalék a más határon való legelőbérlet is.

A paraszti tevékenységet a zsákmányoló gazdálkodás egyes elemei egészíthették ki, mint pl. az 1920-as évekig jelentős halászat. A *Sajó, Hótt-Sajó és a Töltés-árok* halfogása ekkor már csak 1-2 halásznak adott állandó kenyeret, valószínűleg korábban is inkább kiegészítő tevékenységnek számíthatott csupán.¹⁴ Hasonlóan kiegészítő tevékenységet jelenthetett az ártéri és erdei gyűjtögetés, amelyek nyomaikban ugyancsak a II. világháborúig éltek.¹⁵

A múlt század utolsó harmadában a vasútépítés és a bányászat megindulása „ki-egylenlítettte” falvaink gazdálkodásának feltételeit: részben az ármentesítéssel, részben pedig a munkaerő egy részének elszívásával. A gazdálkodás jellegében – recens módzerekkel – nem ragadhatók meg lényegesebb eltérések, s nincs lehetőség arra, hogy a továbbiakban az egyes településrészek helyzetét – e vonatkozásban – külön tárgyaljuk. A gazdálkodás jellegéről adatközlőm így fogalmaz: „Alsóbarcika, Felsőbarcika, Kazinc meg Berente lakói egyformán gazdálkodtak. Nemigen volt különbség az életükben! Berentének meg Kazincnak volt a legjobb határja, a barcikai már egy kicsit talán rongyabb volt, de itt is megéltek belőle az emberek. Már a családok zöme ebből élt, aki nem, az a bányába, vasútra járt dolgozni. A 30-as években 3-4 család volt állandóan bányász Barcikáról, 4-5 vasutas, a többinek volt annyi földje, hogy megélt belőle. A kisebb földűek persze aratást vállaltak mellette a helyi gazdánál meg az uradalomban.”¹⁶

A gazdálkodás, s az életmód domináns jegyeinek egyezése mellett természetesen később is számos eltérő jegy ragadható meg az elődtelepülések gazdasági életében és népességfejlődésében.¹⁷ De talán még az egyes falvak falurészei között is, amint erre *Bakoss János*, Barcika másik „monográfusa” utal 1936-ban: „A három helyre, egymástól mintegy 800 méter távolságban épített s ötfelé húzó községben éles elválasztás állapítható meg, úgy az építkezés, foglalkozás, mint az életmód tekintetében. Található itt zsúpfedelű, vertfalú, égrenyíló kunyhótól az emeletes házig mindenféle épület.”¹⁸

11. BMÁL. Acta Pol. XXII. I. 74.

12. BMÁL. Acta Pol. XXII. I. 324.

13. *Fényes* i. m. I. 121.

14. *Marjalaki Kiss Lajos*: A Sajó népi halászata. Néprajzi Értesítő XVIII. (1931) 110–124.; *Böhm Emil–Gőz Béla–Veress Elek*: Sajókazinc monográfiája – 1936. Kézirat: EA. 4822.

15. *Vö. Bakoss* i. m. 2–3.

16. Saját gyűjtés (továbbiakban Sgy.): Szűcs István 70 éves

17. *Frisnyák* i. m. 120.

18. *Bakoss* i. m. 3.

Ez azonban már a múlt század utolsó harmadában bekövetkezett Sajó-völgyi változások következménye, amelyekről – a tradicionális kultúra egészére gyakorolt – erőteljes hatásuk miatt röviden szólnunk kell.

A Sajó-völgy mezőgazdálkodó térszíne a középkortól kezdve ellátta az itt élő népességet és – a belső migráció és kiegyenlítődés révén – nem kényszerítette más területeken való munkavállalásra. Sőt, adataink azt jelzik, hogy a nagy jelentőségű szőlőkultúra alkalmanként más területek népességének munkaerőfeleslegét is felszívta. A 18. században a gömöriek igen kedvelt kapások voltak a borsodi szőlőkben, s Miskolc szőlőhegyei mellett – pl. a ragályiak – *Sajószentpéteren* vállaltak napszámos munkát.¹⁹ *Sajókazinc* urbáriuma (1770) szerint a település hasznai között említhető: „Mind itt, mind más körül belől lévő Promontoriumokban kapállás által Pénz keresésnek könyű Mogyá.”²⁰

A jobbágyfelszabadítást követően a paraszti birtokstruktúra átalakulása szinte egybeesett a borsodi iparvidék nagyütemű fejlődésének második szakaszával, s a vasút majd a herbolyai, sajókazinci és ádámvölgyi bányák megnyitása nemcsak folyamatosan felszívta az agrárszegénység jelentős részét, hanem a két világháború közötti időszakban már – a Heimlich-, Schwartz-, Hegedűs-féle bányaüzemek – olykor munkaerőhiánnyal küzdöttek.²¹

A bányában való munkavállalás azonban nem jelentett szakítást a paraszti munkával. A bányászok jelentős hányada csak az év egy részében dolgozott a széntermelésben, a nagyobb mezőgazdasági munkák idején rendszeresen elhagyta munkahelyét. 1899-ben a Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara írja: „Bányáink ideiglenes munkásokra vannak szorítva, kik helyüket folyton változtatják és a munkából a tavaszi mezőgazdasági munkálatok megindultával kilépnek.”²² Mindez jól kitapintható még a két világháború közötti időszakban is. Tanulságos ebből a szempontból néhány statisztikai adat bemutatása.

A II. világháborúba való belépés előtt (1941. I. 1.) a különböző birtokkategóriák megoszlása Kazincbarcika összesítésében a következő képet mutatta. (Mellette az 1949-es adatok).²³

Népesség csoport	1941.		1949.	
	Összes	Kereső	Összes	Kereső
1 kat. hold alatt	67	42	22	13
1–5 kat. hold	199	119	181	100
5–10 kat. hold	156	72	249	175
10–20 kat. hold	163	79	193	120
20–100 kat. hold	119	60	74	75
100 kat. hold fölött	6	2	–	–

19. *Ila Bálint*: Gömör megye I. Budapest 1976. 400.; *Havassy Péter*: A palóc centrum falvainak gazdasága és társadalmi a XVIII. században, 99. (Sajtó alatt a Palóc-monográfia I. kötetében). Ezúton mondok köszönetet Havassy Péternek, hogy kéziratban levő tanulmányát munkámhoz felhasználhattam.

20. BMÁL. Acta Pol. XXII. I. 337.

21. *Papp Attila*: Ismerkedjünk Kazincbarcikával. Kazincbarcika 1974. 13.

22. *Varga Gáborné* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc 1970. 59.

23. *Varga G.-né* i. m. 284.

A számadatok jól kirajzolják részben azt a kisközségi réteget, amely a bányákban, vasútnál vállal munkát, s mellette a családtagjaival kis birtokát műveli, valamint azt a számottevő gazdagparaszti réteget is, amelyik a nagy munkák, főleg az aratás idején rendszeresen *kepéseket*, aratókat foglalkoztat. Ugyanebből a szegényebb rétegből kerültek ki a nagybirtokok munkásai is.

Kazincon több nagygazda volt, aki *kepést* tartott, mint Barcikán, de a helybeliek nem kényszerültek el máshová a kenyérnek való gabona megszerzésére. Búzát általában 10., árpát a 9. keresztért aratták. A helyi Lichstein uradalomba évente 60–80 pár *kepés* jött aratni *Tardonáról* és *Sajóivánkáról* is. „Apám *kepései* 10. keresztért arattak, árpából 9. kereszt volt az övék. Ezek helybeli aratók voltak, főleg bányászok. Minden gazdának volt biztos embere. De az mind felépítkezett! 6 gazda volt, aki *kepéseket* foglalkoztatott. Meg volt a Lichstein-birtok, ott 60–98 pár *tardonai kepés* dolgozott. Itt a bányászok arattak. A bányatulajdonos szívesen engedte őket nyáron, örült, ha a munkásai kenyérhez jutnak! Ha esett mentek a sihtára, ha nem, jöttek aratni: első volt a kenyér. 24–25 q terményt minden pár *kepésnek* vittem a *gépítés* után, meg 4–5 szeker kukoricát, szeker krumplit. Némelyiknek volt 1–1,5 hold földje is, de tehenet mind tartott. Kaszált részibe takarmányt, vagy utakat kibérelt és azon legeltetett. De minden talpalattnyi hely meg volt dolgozva, nem volt ugar, mint máma! 26–28-ban FAKSZ-os házakban mind felépítkezett. Ezek a *kepések* más munkára is jöttek: kaszáláskor, kapáláskor.”²⁴

A bányamunka és a vasutasság nem csupán a népesség egy részének felszívásával bontotta meg a tradicionális paraszti tevékenység és a paraszti műveltség korábbi formáját, hanem annak mentén erőteljes bevándorlás, népességnövekedés is megindult, ami különösen hangsúlyossá tette a foglalkozási struktúra átalakulását.²⁵

Aktív keresők népgazdasági áganként (%)

Év	Össz. fő.	Ipar	Építő- ipar	Mező- gazd.	Száll. hírközl.	Kereske- delem	Egyéb
1930	1 433	44,1	44,1	36,9	6,4	1,7	10,9
1949	1 759	56,7	1,3	26,8	7,6	1,6	6,0
1960	6 749	62,3	6,5	8,7	5,8	5,4	11,3
1970	12 194	60,3	6,4	5,0	5,5	6,0	16,8

A fentiek mellett véglegesen megpecsételte a paraszti népesség sorsát a szántóföldek területének csökkenése, a termőterületek beépítése.²⁶ (Termelőszövetkezet soha nem alakult Kazincbarcikán.)

24. Sgy. Barczikay István 68 éves

25. *Frisnyák* i. m. 134.

26. *Varga G.-né* i. m. 284. Vö. még: Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Budapest 1970. Községsoros adatok.

A határ művelési ágak szerint

Év	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Össz.
1895	3130	176	8	510	450	1900	2	6381
1935	2955	163	87	366	530	1871	–	6310
1965	1344	222	163	113	245	2005	–	6376

A megmaradt mezőgazdasági terület jelentős része *kertté, városellátó övezetté* alakult.²⁷

Jól tükrözik a paraszti tevékenységi forma hanyatlását az állatstatistikák változásai is.²⁸

Az állatállomány összetétele

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh
1895	959	1654	302	700
1935	740	1114	367	550
1953	452	701	226	211
1960	520	1622	335	109
1966	431	1248	264	176

A hagyományos paraszti kultúra változása szempontjából – a gazdálkodás feltételeinek átalakulása mellett – legnagyobb hatása az új népesség betelepülésének volt. A felszabadulás után a népesség többsége már az ország különböző területeiről bevándoroltakból tevődött ki, s a gyorsan, dinamikusan fejlődő város lakossága nagy területekről bevándorolt. Az ország majd minden területéről költöztek ide, de legtöbben Borsod-Abaúj-Zemplén megye fejletlen gazdasági régióiból (Csereháttól a Bodroghözig) és Szabolcs-Szatmár megyéből.²⁹ A tevékenységi formák átrendeződése mellett ez is meghatározó a tradicionális kultúra szempontjából, hiszen a betelepülők magukkal hozták szokásaikat, egyéni és közösségi magatartásformáikat, de még nyelvüket és gesztusaikat is, ami összességében rendkívül sajátos, heterogén, olykor ellentmondásoktól sem mentes kultúrát eredményezett.³⁰ Hogy már a két világháború közötti időszakban sem gondolhatunk homogén paraszti kultúrára, azt jól jelzik a már idézett monográfus, Bakoss János Barcikáról írt szavai: „Földműves, iparos, vasutas és bányász lakosság partikuláris életét a levante-, polg. lövész és tűzoltó egyesületek összhangba aligha hozhatják.”³¹ Mindezt az elmúlt három évtizedben tovább színezte a bejáró munkásság, valamint az új, városi funkciók hatása.³²

A fentiekén kívül, az ismertetett átalakulásnak volt még egy, jelen tanulmány szempontjából talán legfontosabb hatása: a gazdasági-társadalmi munkamegosztás, a

27. *Frisnyák* i. m. 150.

28. *Varga G.-né* i. m. 284.

29. *Frisnyák* i. m. 120.

30. *Frisnyák* i. m. 151.

31. *Bakoss* i. m. 3.

32. *Frisnyák* i. m. 172–175. passim

termelés és fogyasztás belső arányai, s a gazdasági kapcsolatok korábbi kereteinek átrendeződése. Az alábbiakban ezeknek részletesebb figyelmet szentelek.

A fentebb bemutatott, az aktív keresők népgazdasági áganként való megoszlását reprezentáló táblázat önmagában is figyelmeztet arra, hogy a két világháború között a mezőgazdasági népesség száma az egyéb foglalkozásúak száma alá csökken. A foglalkozási differenciálódás, a gazdasági munkamegosztás erősödése magában hordozza az erőteljes belső élelmiszerpiac, helyi szükséglet igényét. Recens adatgyűjtéseim egyértelműen megerősítik, hogy falvainkból élelmiszer – leszámítva az uradalmak és a nagygazdák terménykereskedőknek nagy tételben eladott gabonáját, valamint a káposztát – lényegében nem került külső piacra. De igazából még helyi, állandó hetipiacok sem működtek az 1950-es évekig, mert a termények, tej és tejtermékek, zöldség, gyümölcs, baromfi, vagyis a hetipiacok állandó áruai már háztól elkelték, ill. a gazdák házakhoz hordva értékesítették. „Hetipiac nem volt a faluban (Barcika). Kedden meg pénteken *Szentpéteren* volt, de innen nem igen jártak be. Nem vittek innen semmit eladni! Megvettek volna itt mindent helyben a háztól. A bányatelepen megvették a tejet, zöldséget, az állomásnál volt a vasutas kolónia meg a villanytelep, ott mindent megvettek volna, ami csak termelt! Főleg házhoz jöttek a dolgokért, csak kevés házhoz hordták ki a parasztok a tejet.”³³ „Piac az 1950-es évektől van, mióta a város elkezdett kiépülni. Azelőtt a villanytelep volt, meg a MÁV kolónia, a parasztasszonyok oda vitték házhoz a holmit. Hordtak házhoz tejet is, de volt aki a házhoz járt a tejért.”³⁴ „Nem volt itt piac a háború előtt, nem kellett. Mennyi dolgozó nép volt itt erre a 20–30 *termelőre*? Házhoz jártak a tejért, zöldségért, uborkáért, gyümölcsért. A vasutasok, villanytelepiek, bányászok mind tőlünk vitték el a portékát. Volt néha, hogy 20–30 házhoz mi magunk elhordtuk a tejet. Ki volt mérve mindenkinek, s minden elsején fizettek érte.”³⁵

Berentére – közelsége miatt – nagyobb vonzást gyakorolt a sajószentpéteri piac,³⁶ ám mezőgazdasági termelvényeinek zöme ugyancsak helyben talált vásárlóra.

A helyi piactartás jelentősége akkor nőtt meg, amikor a létszámában felduzzadt, városiasodó települést a helyi őstermelők már nem voltak képesek ellátni, s a város mind több környező települést vont be a javak cseréjébe.

A lakosság élelmiszerellátásában – a helyi kiskerttulajdonosok megnövekedett jelentősége ellenére – fontos szerepet kaptak Sajószentpéter, Múcsony, Sajókaza, Vadna, Dubicsány, ill. a Bán- és a Tardona-völgy falvai, ám az 1964-ben átadott új piac sem oldotta meg egészében a népesség ellátását.³⁷

Természetesen következmény, hogy az 1930–40-es évek jelentős gazdasági felemelkedést jelentettek a középparaszti réteg számára, ami után érthetővé válik, hogy a felszabadulást követően, különösen a kuláklisztázás, az erőszakos beszolgáltatás, majd a művelhető földterületek elvesztése komoly feszültségek kiváltója, majd a hagyományos paraszti létforma végső felszámolódásának elindítója lett. Érdemes itt talán közölni egy idős parasztember véleményét: „Az 1930-as években Barcikán nagyon jó volt a megélhetés. Itt volt a vasútállomás, itt volt a kis erőmű, ami Sáta meg Ormos felé adta az áramot. Itt voltak azoknak a dolgozói, akiknek kellett az élelem. 8–10 fillér volt

33. Sgy. Szűcs István 70 éves

34. Sgy. Nagy Béla 58 éves

35. Sgy. Barczikay István 68 éves

36. *Csikvári Antal* (szerk.): Borsod vármegye. (Borsod, Gömör és Kishont K. E. E. vármegyék). Budapest 1939. 17.

37. *Frisnyák* i. m. 150. 289.

egy tojás, 10–12 fillér 1 liter tej, 16–20 forint volt 1 q búza, 100 forint egy fejőstehén, egy borjú 18–20 pengő, egy öltöny ruha 6–8 pengő. *A gazdálkodók urasan éltek!* Apám-nak is sok földje volt, 40 hold, abból Rákosi 30 holdat elvett ingyen!” Hasonló „interjú-részleteket” közölhetnénk, de jelen tanulmánynak nem ez a célja. Az azonban nyilvánvaló, hogy mint minden „új” születése, e „szocialista” város létrejötte is ütött nehezen gyógyuló sebeket.

Mint a fenti adatok jelzik, a hagyományos mezőgazdasági termelés, valamint a bányász- és ipari munkás rétegek a két világháború között, rövid időre sajátos „önellátást” valósítottak meg. Kiszolgálták ezt természetesen egy erősödő bolthálózat is, ahol az iparcikk mellett pékek, hentesek, élelmiszerüzletek, korcsmák és vendéglők sajátos „kisvárosi” ellátást biztosítottak. A korai pénzgazdálkodás, az orvosi, gyógyszerügyi, szülésznői ellátottság, a különböző iparos- és gazdakörök, önképző körök, vallási egyesületek, a vasutas és bányász kultúrházak, az iskolák, a mozi erőteljes polgárosodást indítottak el, melynek eredményeként falvaink gazdálkodásban, viseletben (csak Barcikán 3 szabó volt a 30-as években), mentalitásban lényegesen előtte jártak a környező bükki, ill. Sajó-völgyi településeknek.

A helyi boltok már a két világháború között vonzották a környező falvak népét, majd a II. világháború után a kereskedelmi és egyéb városfunkciók szélesedésével Kazincbarcika vonzáskörzete – Miskolc és Ózd között elfoglalt sajátos helyzetének eredményeként – lényegében állandósult.³⁸ Ennek szerveződése és keretei azonban már semmiben sem emlékeztetnek a tradicionális gazdálkodás szerkezetére, táji kapcsolataira. Ugyanakkor a negyedik X-hez közeledő város még képtelen volt megteremteni azt a gazdasági-kulturális elkülönülést, sajátos arculatot, amire természetesen más városainknak olykor évszázadok álltak rendelkezésére.³⁹

Az egyre erőteljesebbé váló belső piac mellett, különösen a hagyományos paraszti termelés korábbi szakaszaiban, a gazdaság szempontjából is meghatározó volt a külső árucserkapcsolatok rendje. Ennek kereteit a földrajzi adottságok és az azokhoz igazodó termelési rendszerek és tevékenységi formák együttesen lényegében behatárolta. Kazincbarcika földrajzi helyzete jelzi kapcsolatainak főbb irányait is,⁴⁰ bár a gazdasági kapcsolatok iránya és kiterjedése szűkebb, mint a táji érintkezéseké. Településünk eltérő adottságú tájak találkozásánál helyezkedik el, ami önmagában is jelentős felszíni energiákat hordoz. Ezeknek a tájakkal a találkozási pontja a hagyományos népi kultúra sajátos kontaktzónáját alkotja, ami nem egyszerűen választóvonalat, sokkal inkább sokszínűséget jelent.⁴¹ A legfőbb kereskedelmi utat a Sajó-völgy nyitja, amely Miskolc és az Alföld felé biztosít kapcsolatokat, s – főleg Trianon előtt – a Gömöri medence, ill. a történeti Gömör, főleg *Rozsnyó* és *Rimaszombat* felé.⁴²

A természetes útvonalat biztosító Sajó-völgy különböző jellegű és gazdaságú tájakat kapcsolt össze, sokszínű tevékenységi formák, sőt eltérő nemzetiségek között teremtetett kapcsolatokat, ill. teremtette meg a kapcsolatok lehetőségét.⁴³ A Sajó-völgyet már a múlt század középső harmadától sajátos kettősség jellemezte e tevékenységi formák vonatkozásában. A jó minőségű szántóföld és a kiterjedt állattartást biztosító rétek és legelők mellett ez a vidék korán iparosodott, sűrű településhálózattal rendelke-

38. *Frisnyák* i. m. 150.

39. *Andor Mihály–Hidy Péter*: Város-szövevény. Kazincbarcika felfejtése. Budapest é.n. (1986) 8.

40. *Frisnyák* i. m. 5.

41. *Paládi-Kovács Attila*: Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. *Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula* (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc 1984. 61–73.

42. *Frisnyák* i. m. 5–6.

43. *Frisnyák* i. m. 137.

zett, népessége korán polgárosodott, s a 19–20. század fordulójától kezdve általánosan együtt élt települése in a mezőgazdasági és az ipari foglalkoztatás.⁴⁴

A *Tardona-patak* és az Eger felé utat nyitó *Bánpatak* völgye a Bükk felé biztosít kapcsolatot, vele szemben nyílik a Sajó-völgyre a *Szuha-völgy*, ami a Sajó-Bódva közötti dombvidék kijárata.⁴⁵

Természetesen a különböző tájkapcsolatok nem egyforma minőségű gazdasági kapcsolatok hordozói, még a Sajó-völgy egyes szakaszai is eltérő jelentőséggel bírnak. Már Berente idézett urbáriuma (1770) is jelzi a miskolci piac fontosságát. Az 1828-as összeírás adatai a Kazincbarcikát alkotó falvakat Miskolc tiszta piackörzetéhez sorolják, de nem kizárt természetesen, hogy bizonyos vonatkozásokban érvényesülhetett Rimaszombat és Rozsnyó közelsége is.⁴⁶ Az I. világháborút követő határmódosítások a Sajó-völgy felső szakaszával tartott kapcsolatokat végképp lezárták, de hozzájárult ehhez Ózd vonzáskörzetének sajátossága is: az iparvárost körülvevő mezőgazdasági népesség termékeit szívtá fel. Mindezt a következő módon fogalmazta meg adatközlőm: „A falu régen teljesen Miskolchoz kapcsolódott, állandóan oda jártak be az emberek. Ózd felé nem volt érdemes nekünk menni, azt Putnok, Sajóvelezd, Dubicsány, Hét ellátta, azok nyomták a piacot, oda nekünk kár is volt elmenni! A miskolci Búza tér volt a fő piac, még Diósgyőrbe sem nagyon mentünk ki. Régen a Sajó-völgyön nem volt nagy forgalom az országúton. Ózd felé a nagy forgalom inkább vonaton ment, az úton kevésbé.”⁴⁷

Hangsúlyoznunk kell, hogy a határmódosítások előtt bizonyára jelentős volt a Felvidék felé mutató kapcsolat, ám főleg a 23 km távolságra fekvő Miskolc felé irányultak falvaink kapcsolatai, ahová még a várossá válást követően is sokáig bejártak a boltokba is.⁴⁸ A Sajó-völgyön ezen kívül *Sajószentpéter* vásárai voltak jelentősek falvaink árucseréjében, gazdasági életében (lásd alább).

Századunkban – a hagyományos tevékenységi formák rendjében – nem volt igazán jelentős a Bükk településeivel meglévő kapcsolat sem, s még inkább kívül estek a paraszti árucserre érdeklődési körén a Szuha-völgy falvai. A fogatos gazdák csak ritkán kapcsolódtak be a Bükk fájának szállításába, inkább a bükki falvak népessége kereste fel alkalmanként termékeivel településeinket. Rendszeresen megjelentek fedett szeke-reikkel *Bükkszentkereszt* és *Répáshuta* szlovák meszesei,⁴⁹ akik mellett e tájon csupán kis jelentőséggel bírtak az *Aggtelek* környéki mészfuvarosok.⁵⁰ Faeszközöket, főleg villát, gereblyét, jármot, fakanalat, üstbe való kavarót a Tardona-völgyön hoztak árulni: *Dédes*, *Mályinka*, *Nagyvisnyó* felől.⁵¹ Olykor megjelentek falvainkban a tardonai gombaárusok, akik a vasúti kolónián vagy a villanytelepen adták el portékájukat, ám ez alkalmoszerű kereskedelmet jelentett csupán. A bükki kapcsolatok szükségességének legfőbb okát abban kell látnunk, hogy a két világháború között jól felszerelt boltokkal rendelkező, meglehetősen polgárosult falvaink nem szorultak rá a Bükk-vidék népes-

44. *Dobrossy István–Fügedi Márta*: Termelés és életmód. Debrecen 1983. 25.

45. *Frisnyák* i. m. 5–6.

46. *Bácskai Vera–Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest 1984. 45. skk. valamint térképlap

47. Sgy. Barczikay István 68 éves

48. *Frisnyák* i. m. 150.

49. *Viga Gyula*: A Bükk hegység szlovák meszesecinek kereskedőútjai az Alföldre. *Ethnographia* XCI. (1980) 252–258.

50. *Molnár Ágnes*: Az égetett mész értékesítése Aggteleken. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. (1983–1984) 132–138.

51. *Viga Gyula*: Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Miskolc 1986. 89–105.

sége által kínált nyersanyagokra és termékekre. Egyre inkább élelmiszerek behozatalára volt szükség, s így kaptak később fontos szerepet a Szuha-völgy falvai, elsősorban Múcsony, bár e terület – bányász népessége révén – ugyancsak összetett gazdasági struktúrával rendelkezett.

A vásárok, az árucserre szervezett alkalmi elsősorban az állatkereskedelem szempontjából bírtak jelentőséggel. A paraszti üzemekben az állatállomány mobilizálható tőkét jelentett, a parasztember abból „pénzelt”, az állatok nevelése, tartása pedig a gazdálkodás egyik meghatározó szférája volt. Falvainkban a szarvasmarha, ló- és sertéstartás volt jelentős, a juhászat csak az uradalmakban divott.⁵² A II. világháborúig a legelőterület elegendő volt, s bőséggel megtermett a széna is; ez utóbbiból időnként eladásra is jutott. Hazajáró *csordájuk* volt, Kazincnak kintháló *gulyája* is, valamint egész évben kijáró *sertésnyájaik*.⁵³ Állatvásárba *Sajószentpéterre*, *Miskolcra*, *Dédestapolcsányba*, *Putnokra*, *Szendrőbe*, *Edelénybe* jártak, de a legfontosabb a miskolci vásár volt. Nagy jelentősége volt Sajószentpéter évi öt vásárának is.⁵⁴ amelyek a gazdasági év nagy fordulójához igazodtak. Így beszél erről barczikai adatközlőm: „Szentpéteren olyan vásárok voltak, hogy fel akart billenni Szentpéter! 1500 darab marha meg 3–4000 darab sertés volt egy-egy nagyvásárban! Olyan magyar ökrök voltak, hogy egy-egy pár megvolt 15–16 mázsa! Kondó környékéről ezek a *lassú emberek*, kis földjük volt, azok mind ökröt tartottak. Olyan ökrökkel jöttek be a vásárra, hogy a miskolci meg egyéb mészárosok nem győztek válogatni belőle!”⁵⁵ A vásárba főleg a maguk nevelte, bejáromolt tinókat vitték a jobb gazdáik, vagy a vágni való jószágot. Ez utóbbit a nagy miskolci vágóhidak felvásárlói helyben is keresték: a faluban kötöttek üzletet, a felvásárló fizetett, majd a vágóhíd *hajcsárjai* lábbon hajtották a jószágot Miskolcra.

Egészen más kereskedőkörzetet figyelhetünk meg a lovak vásárlásával kapcsolatosan. A lovakat általában alföldi vásárokon szerezték be. *Nyíregyháza*, *Debrecen*, *Fehérgyarmat*, *Jászárokszállás*, *Heves*, *Kápolna*, *Tiszafüred*, *Ónod* voltak a lovak beszerzési helyei, vagyis az *Alvidék*, Szabolcstól Szolnok megyéig. E vonatkozásban a mai Észak-Magyarország és az Alföld között nagy hagyományú kapcsolatrendszer figyelhető meg, amelyet kazincbarczikai adatok is igazolnak. Bár kupecsedő állatkereskedő réteg falvainkban nem alakult ki, de volt néhány szegényebb ember, aki alkalmanként olcsón vett meg gyengébb lovakat, majd némiképp feljavítva adta tovább, vagy csikókat vásárolt, s azokat 1-2 évig tartva, majd betörve adta el némi haszonnal.

Az 1930-as években még Miskolcra és Szentpéterre vitték értékesíteni a sertéseket is, amelyekből egy-két darabot még a szegényebb családok is hizlaltak eladásra. A disznókat a szekérderékben, kikötve vagy ládába zárva vitték a vásárba. Később a sertések általában már háztól, helyben is elkeltek.

Az új város felépítése megváltoztatta az állattartás korábbi jelentőségét. Az 1950-es években megszűnt a sertésnyáj legelője, s az *olon tartás* megnehezítette a korábbi haszonvétel lehetőségét. De különösen visszavetette a *kézből való étetés* a ló- és szarvas-

52. Korábban jelentős volt a Sajó-völgy juhászata, s hogy falvainkban is számottevő lehetett, azt igazolják pl. Fényes Elek *Berentéről* írott sorai: „A lakosok az állattenyésztéssel is foglalatoskodnak, s igavonó a szarvasmarhákon kívül, legelőjük szép számú juhokat táplál.” *Fényes i. m.* I. 121. A kérdésről összefoglalóan: *Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása.* Debrecen 1965.

53. Nyár végéig *nagynyáj* járt a legelőre, majd miután az állatok többségét *hízóba* fogták, csak az anyadisznók maradtak a nyájban. A makkoltatás gyakorlatának emléke nem él falvainkban.

54. *Gergely-napi* (március 12.), *Szent György-napi* (április 24.), *Péter-Pál* (június 29.), *Mihály-napi* (szeptember 29.) és *Miklós-napi* (december 6.).

55. Sgy. Barczikay István 68 éves

marhatartást. Igaz, ezek a változások egybeestek a paraszti létforma általános, az ország egész területén lezajló átalakulásával, felbomlásával.

A növénytermesztés produktumai – mint már jeleztem – többségükben helyben találtak vásárlóra. A nagygazdák a gabonát olykor a sajoszentpéteri zsidó terménykereskedőnek adták el a két háború között. A falu azonban – több Sajó-völgyi településhez hasonlóan – elsősorban a *káposztáról* volt híres. Barcikáról Papp Lajos (1936) a következőket írja: „A lakosok ezelőtt inkább az állattenyésztésre, most pedig a földművelésre és termelésre is fektették a fő súlyt. Ma itt legjövedelmezőbb a *káposzta* termelés, amelynek jövedelme 1-2 hold földön – kedvező időjárás esetén – fedezi az adót és a ruházatot. (Kiemelés tőlem. V. Gy.) A határban belterjes gazdálkodás folyik, kedvező fekvése miatt a lakosság a vasúton és jó köves úton közlekedve könnyen tudja értékesíteni terményeit Miskolcon vagy más községekben.”⁵⁶ A barcikai káposzta főleg Miskolcon volt keresett cikk.⁵⁷ Érdemes itt idéznünk két adatközlő, egykori nagygazda vélekedését is: „A falu régen a káposztáról volt híres! Annyi termett, hogy el lehetett volna rekeszteni vele a Sajót! Szekéren hordtuk be Miskolcra. Szerdán, pénteken, néha hétfőn is vittük a káposztát a Búza térre. Ha volt olyan kofa, aki kérte, akkor még szombaton is bementünk vele a piacra. Szép *barinkai káposztát* termeltünk.”⁵⁸ „A falu híres volt a káposztáról, volt akinek 2-3 vagon is termett egy-egy évben. Főleg *Miskolcra* vitték eladni, piacra. Szekérrel nem jártak faluzni a káposztával! De a pénteki piacon a Búza téren volt néha 20 barcikai szekér is! Egyesek próbálkoztak a *mákkal* is: volt hogy besikerült, volt hogy nem.”⁵⁹

Kétségtelen, hogy a termékeny Sajó-menti területeken boltgárkertészet-szerű, intenzív kertkultúra kezdett kialakulni az 1930-as években,⁶⁰ ez azonban nem jelentette a hagyományos mezőgazdálkodás termékszerkezetének átalakulását. A paraszti üzemek többsége továbbra is szemtermelő és állattartó gazdaság maradt, amelyeknek inkább csak gazdasági megerősödését, piaci alkalmazkodását jelentette a káposzta és – kisebb mértékben – a zöldségtermelés.

A fentebb már idézett berentei urbárium a falu hasznai között említi a szőlőhegyek jó termését, valamint a bor helyben történő, könnyű eladhatóságát. Kazinc urbárium (1770) a település hasznaként hasonlólt sorol: „Helységünknek hasznai Határunkban lévő Szöllőnek középszerű termése, annak könnyen való eladása.”⁶¹ Mindkét urbárium Szent György-napig (április 24.) engedi meg a jobbágyoknak a bor árulását. Fényes Elek szerint Berente „szőlőhegye is első osztálybeli borral szolgál”,⁶² Kazincon is van „Bor bőven”.⁶³ Sajnos, a filoxéra nem kerülte el ezt a területet sem, s a nagy hagyományú Sajó-völgyi szőlészetet tönkre tette. Az elpusztult szőlőket később igyekeztek pótolni, de a korábbi szintre soha nem jutott a bortermelés. Az 1930-as években nagyjából fele volt direkttermő a szőlőnek, a másik fele pedig oltvány. Ma már a zalagyöngye a legtöbb. A fentiektől függetlenül, borból mindig önellátó volt a település, de más területen nem kapott piacot. A borkultúra nagy hagyományairól máig tanúskodik a háromszáznál több, ma is meglévő pince.⁶⁴

56. Papp i. m. (kézirat – 1936) 1–2.

57. Bakoss i. m. 2.

58. Sgy. Barczikay István 68 éves

59. A *mák* termesztéséhez: Frisnyák i. m. 278.; Dobrossy-Fügedi i. m. 72–73.

60. Böhm–Gööz–Veress i. m. 9.; Frisnyák i. m. 273–274.

61. BMÁL. Acta Pol. XXII. I. 337.

62. Fényes i. m. I. 121.

63. Fényes i. m. I. 189.

64. Frisnyák i. m. 282.

Megtermett a gyümölcs a pálinkának is, főleg a szilvát szedték össze erre a célra. A pálinkát a háború előtt Sajókazincon főzték egyes környező falvak lakói is.

Nagy hagyománya volt falvainkban a kendertermesztésnek és -feldolgozásnak.⁶⁵ „A két háború közt az asszonyok még mind szóttek-fontak. A *szátyfa egész télen dübögött*, főleg ahol fiatal, eladó lány volt! A végvásznakat bevitték *Miskolcra*, s ott adták el.”⁶⁶

Nincs lehetőségem arra, hogy valamennyi, falvainkból kimenő és oda beérkező anyagfajta és áruféleség útját nyomon kövessem, kapcsolatait feltárjam. Utalni kell azonban még – a népi építézet anyaghasználatának lokális kötődései miatt – az építőanyagok beszerzésére, mert falvaink a két világháború között e vonatkozásban is a polgárosodás sajátos „átmeneti” jellegét képviselik. Az első világháború után általános, két sor téglá egy sor vályog faltechnikát az 1930-as években a téglafal váltja fel. Amíg korábban lényeges szerepe volt az építkezésben a cigányok által helyben, a Sajó-parton vert vályognak, addigi helyét a *Mályiból*, ritkábban *Putnok*ról vásárolt téglá vette át. (Kisebb tégláégető üzem helyben is volt a Lichstein-birtokon.) A faanyag nagyobb része helyben kikerült az erdőből, de szerepet kaptak az építőanyag-ellátásban Sajószentpéter és Miskolc fatelepei is.

Jelentős haszna származott a gazdák egy részének a két világháború között a *szén* értékesítéséből is. A bányák éves termeléséből 5-6% juttatást (*terraneumot*) kaptak azok a gazdák, akik földje alatt a bányafejtések húzódtak. Ennek egy részét a gazdák pénzben kapták meg, gyakran az adójukba utalva, ill. beszámítva, más részét szénben kapták. 40 holdas adatközlőmnek volt olyan éve, amikor 2,5 vagon szenet kapott a bányüzemtől. Néhány fogatos gazda ezt a szenet *Miskolcra* hordta be eladni. Olyanok is voltak, akik pénzért vették meg a szenet, s Miskolcon jelentős haszonnal tudták eladni. (Az 1930-as években 2,30–2,70 pengő volt egy mázsa szén, ez Miskolcon már 4–4,50 pengőt ért.) Miskolcon a szenet a *Tetemvárnál* adták el, ahol nagy fapiac is működött. A vevő előleget adott, megmondta, hogy a fuvaros hová vigye a tüzelőt, s a vételár többi részét a lepakolásnál fizette ki. De ha már Diósgyőrbe kellett elvinni a rakományt, akkor több fuvardíjat kértek érte.

Bár a Sajó-völgyi vasútvonal 1875–1881 között történt kiépítése (Miskolc–Ózd vonal 1872-ben, Kazincbarcika–Rudabánya 1912-ben) rendkívül jelentős hatást gyakorolt a régió gazdasági életére, s új lehetőségeket teremtett az iparfejlődés, a társadalmi munkamegosztás, nem utolsósorban a Felvidék–Alföld nagytáji kapcsolatai számára,⁶⁷ a paraszti áru szállításában nem kapott a vasút lényeges szerepet. Természetesen a foglalkozási struktúrára, infrastruktúrára, nyersanyagtermelésre és -feldolgozásra gyakorolt hatása közvetve befolyásolta a tradicionális kultúra egészét, legfőképpen az életmódstratégiák formálásával. A mezőgazdálkodás termelési folyamatait kiszolgáló lovas-, ökrös- és tehénfogatok bonyolították a távolsági szállítást is, önálló fuvarosréteg falvainkban nem alakult ki. Csak a II. világháborút követően váltott ipart néhány fogatos, de elsősorban a városon belüli szállítás bonyolítására (TÜZÉP, szénosztályozó, boltok stb.). A bányák és ipartelepek általában saját, alkalmazott fuvarosságot foglalkoztattak,⁶⁸ a jelentős hagyományú Sajó-völgyi fuvarozásban – Trianont követően – a barci-

65. Berente 1770-es urbáriuma szerint a jobbágycsaládok a kenderföld után 1 *zsákot* és 2 *darab fonalat* voltak kötelesek adni földesuruknak. BMÁL. Acta Pol. XXII. I. 324.

66. Sgy. Barczikay István 68 éves.; A Borsod megyei vászonkereskedelemhez: *Dobrossy István–Fügedi Márta: A kendermunkákhoz kapcsolódó árucseré Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Balassa Iván–Újváry Zoltán* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen 1982. 395–405.

67. *Frisnyák* i. m. 141., 154., 301.

68. Vö.: *Sárközi Zoltán: A Vasgyár és a szénbányászat tájtalalkító hatása és a település fejlődése. Berend T. Iván* (szerk.): Az Ózdi Kohászati Üzemek története. Ózd 1980. 93.

kai, sajkókazincsi és berentei fogatosok nem kaptak különösebb szerepet. Alkalmanként – főleg télen – a Bükkből fát fafuvaroztak ugyan az állomásokra, ám a hegyekből való fuvarozás nehéz munka volt, ami sajátos jártasságot igényelt, s meglehetősen igénybe vette a fogatolt állatokat is. A bükk fáját főleg *Massa*, *Bükkszentkereszt*, *Dédestapolcsány* és *Nagyvisnyó* fuvarosai szállították a Tardonai-völgyön a kazai és a barcikai állomásra.

A fuvarosréteg hiánya több okkal is magyarázható. A tehetősebb gazdák fogatai számára a mezőgazdálkodás az év jelentős részében elfoglaltságot jelentett. Rendszeresen végeztek fogatos munkát a kisföldű szegénység számára, akik – igás állatok hiányában – ledolgozással, gyalogmunkával, *segítség*gel viszonyították azt. A nagygazdák szántották kepeik földjét, s ők hordták be azok termését is. A szegényebbek egészen a II. világháborúig elsősorban tehenet jármoltak, ami nem is tette alkalmassá fogataikat a távolsági fuvarozásra. A II. világháború előtt már jobbra *pirostarka* marhát tartottak, de néhány pár nagyszarvú *magyar marha* is megérte a háború kezdetét. Mint korábban utaltam rá, a mezőgazdasági termékekből termelt felesleg – leszámítva a káposztát – nem is igényelt olyan tömegű áruszállítást, amit a parasztok ne lettek volna képesek ellátni.

A lófogatós gazdák főleg *lipicai* és *nónius* lovakat kerestek, ritkább volt a *sodrott* és a nagy testű *gidráner*. Csikót általában csak egy-két *jó gazda* nevelt; azt tartották, hogy a csikónak „túl sok abrak kell”.

Falvainkban mindig két állatot fogatoltak, egylovas szekér ritkán fordult elő. (A lovat ilyenkor is egy rúdhoz kötötték.) Az ökrös, ill. tehénfogatok jármait a Bükkből, *Dédestapolcsány* és *Eger* környékéről hozták árulni falvainkba. (Egyes járom is csak elvétve fordult elő, a II. világháború után.) A gazdák rövid szekereket használtak, gyakran fonott *oldalkassal*, faros kasokat ezen a vidéken nem alkalmaztak. A szekéren a szálas rakományt *rudalló kötéllal* rögzítették. Dombos, partos terepen a szekeret *élesbe-* vagy *simába kötött*, láncolt kerékkel fékeztek.⁶⁹

A fogatok mellett jelentős szerep jutott – főleg az asszonyok révén – a hátalásnak, a cipekedésnek is a kereskedelemében, ill. a szállításban. Mégis úgy tűnik – elsősorban a piacok fentebb jelzett alakulása miatt –, ez a fajta gyalogos teherhordás, ami pl. a Bükk falvaiból a piacok felé, vagy a környező falvak felől az 1950–60-as években jellemző volt, a helyi szállásban nem kapott igazán nagy szerepet. Az ismertetett feltételek miatt az itteni asszonyok számára ismeretlen volt a 10–15 km-es gyaloglás, hátalás a piacokra, ami az északi hegy- és dombvidéken általánosan a paraszti gazdálkodás kísérője, s jelentős kereseti forrása. Mindez a korai polgárosodásnak, helyi kereskedelmi hálózatnak a következménye elsősorban.

A Sajó-völgy, s így településeink jelentős átmenő forgalmára Fényes Elek is felhívta a figyelmet. Jelzi, hogy: „A zsidóság a faluszéli az országút melletti korcsma s mézsárszék házakban keresi élelmét.”⁷⁰ Kazincon pedig több kocsmáról é. három vendégfogadóról szól.⁷¹ (A múlt században is jelentős a zsidó kereskedő réteg, volt zsinagógájuk is a településen.) De a két világháború között is számos korcsma és vendéglő volt az utak mentén, melyek – a helybeliek mellett – az úton levőket is várták. Barcikán híres volt a *Móckáj* nevű kocsmá (Móritz nevű tulajdonosa nevéből). Nagy forgalmat bonyolított az állomásnál levő *Zöldbab* vendéglő, különösen az utasok jóvoltából. Sok vendéget fogadott a *Filléres* vendéglő, a *Selmeci-féle* korcsma, közel hozzá a *Róth kocsmá* és a *Veres pendel*. Egymáshoz közel voltak *Eckstein* (boltos is), *Kiss József*, *Klein*, *Ungár*, valamint *Schwartz* kocsmája. Híres volt a Felsőbarcikától nem messze,

71. Fényes i. m. I. 189.

69. A jobb oldali ló *rudas*, a bal oldali *nyerges*. Hajtó szavak: *Hozzád! Tüled! Hó! Gyí! Curikk!*

70. Fényes i. m. I. 92.

az országúton álló nagy kő korcsma, amelynek *Szarvas* volt a tulajdonosa, s ahol – a helyi hagyományok szerint – *Sobri Jóska* neve volt belevésve a mestergerendába(!). Ennek udvarán nagy fedett *állás* is volt, ahová éjszakára beálltak a hosszabb úton levők. A leghíresebb *állás* azonban Sajószentpéteren volt, az ún. Mogyorós-udvaron, ami a Sajó-völgy forgalmában rendkívül nagy szerepet játszott.

Az említett korcsmák, vendéglők, állások nem csupán a helyi „szolgáltatás”, ellátás szempontjából voltak jelentősek, hanem a tradicionális kultúra egészét tekintve is. A helybeliek, az eltérő foglalkozásúak, gyakran különböző helyről származók számos ismeretet, információt itt adtak át egymásnak. S hasonlóan, találkozási alkalom, a kultúra átadásának-átvételének lehetősége volt ez a távolabbi tájakról érkezők vonatkozásában is.

A Sajó vízimalmai (Berente,⁷² Kazinc⁷³ és Barcika⁷⁴) általában helyben ellátták az őrlés munkáját, de falvaink lakói alkalmanként *Kállóba*, *Kurityánba*, *Szentpéterre*, *Kazára* mentek malomba, máskor a szomszédos falvak jártak gabonájukkal az itteni őrlő üzemekbe.

Mint hazánk valamennyi településén, falvaink árucseréjének is jellegzetes alakjai voltak az időnként meg-megjelenő *vándorárusok*. A *meszesekről*, *faeszköz-árusokról* másutt már tettem említést. Nyár végén rendszeresen felszekereztek a Sajó-völgyön a hevesi *dinnyések*. Főleg Hortból és Csányból jöttek, s gyakran gabonáért cserélték portékájukat. Vadnárról és Sajószentpéterről *bolgár kertészek* hozták árulni paprikájukat, paradicsomukat. A bányatelepeken alkalmanként szőlőt, gyümölcsöt árultak szekeres gyümölcsárusok. Eger felől jöttek a vándor *cserepesek*, akik gabonáért adták cserébe a tejesköcsögöket, virágcserepeket, baromfiitatókat. (Meglepő, hogy az Alföldig lejáró gömői vándorfazekasok emlékére nem bukkantam gyűjtésem során.) Sokan emlékeznek a *portékás zsidóra*, aki vasért, rongyért, csontért, edényeket, virágcserepeket, gyerekjátékokat adott cserébe. A II. világháború után vándorcigányok vették át ezt a szerepet.⁷⁵ Az idős adatközlők emlékezetében még elevenen él a *piócás*, aki üvegekbe számolta sajátos áruját.

Jellegzetes alakja volt a régi kereskedelemnek a *bosnyák*, akire ugyancsak jól emlékeznek még az idősebb adatközlők. Volt, aki csak a vásárokon látta, mások szerint falvainkban is meg-megjelent. Nagy „tálca” volt a nyakába akasztva, telerakva nadrágszíjakkal, borotvával, ollókkal, tűvel, késekkel, bicskákkal, s néha görbebotokat is cipelt magával.⁷⁶

Rendszeresen látogatták településeinket *vándor herélők*, akik a malacokat herélték, de voltak köztük, akik a lovak és bikák ivartalanítását is el tudták végezni. (A II. világháború után ezt már állatorvosra bízta.) Megjelent Bánhorvátiból is egy herélő ember, aki az állatgyógyításhoz is kitűnően értett. Azt tartották róla, hogy képes elűzni

72. BMÁL. Acta Pol. XXII. I. 324.

73. BMÁL. Acta Pol. XXII. I. 337.

74. BMÁL. Acta Pol. XXII. I. 74.

75. *Bodgál Ferenc* gyűjtése szerint a Sajó-parton az 1910-es 20-as évektől mintegy 30 fős cigány csoport élt, akik még 1960-ban is fűrókészítéssel foglalkoztak, de hivatalosan, engedéllyel rendelkező csont- és bőrkereskedők voltak. (EA. 6309. 8.)

76. A putnoki vásárok bosnyákjáról: *Faggyas István*: Bosnyák árusok a putnoki vásárokon. *Balassa Iván–Újváry Zoltán* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen 1982. 427–430.; A kérdésről összegzően: *Dankó Imre*: Wandernde Händler aus Bosnien. Ethnographica et folkloristica Carpathica 2. Debrecen 1981. 81–88.

a háztól a patkányokat is.⁷⁷ Barcikán jól ismert állatgyógyító volt Tóth József, akit a szomszédos falvakba is elhívtak a gazdák, hogy a jószágaikat meggyógyítsa.

* * *

Ha a fentieket összegezzük, akkor Kazincbarcika hagyományos műveltségéről és annak gazdasági kapcsolatairól jellegzetes kettősség állapítható meg. Jellemzője egy sajátos Sajó-völgyi kultúra, a táji feltételekhez való alkalmazkodás általános trendje, de jellemzője a polgárosodásnak, átalakulásnak a sokszínűsége is, ami az előbbieket egyre inkább megbontotta. A *sajóvölgyiség* meghatározott szerepét a táji munkamegosztás szövetében erőteljes belső differenciálódás váltotta fel, ill. alakította, ami már nem a táji, hanem a társadalmi munkamegosztás szempontjait érvényesítette elsősorban. Segítette és gyorsította ezt a folyamatot a népességszám gyors növekedése, a beköltözők nagy száma, ami fél évszázad alatt megtízszerezte a népességet, valamint az ezzel együtt járó generációváltás: Kazincbarcika ma hazánk egyik „legfiatalabb” városa – a népesség átlagos életkorát tekintve.

A paraszti kultúra gyors átalakulásánál figyelembe kell természetesen vennünk azt is, hogy ez a folyamat országosan lezajló történésekkel esett egybe, ami hazánk más területein is megbontotta a paraszti létforma tradicionális kereteit. Itt azonban ennek a folyamatban igen korai előzményei voltak, amint erre fentebb már rámutattam. Mégis, él ma a városban egy kis létszámú, idős generáció, akik egyfajta folyamatosságot képviselnek az egykori paraszti világ és a mai „szocialista” város között. (Életútjuk vizsgálata igen tanulságos szociológiai eredményeket hozhatna!) Bár falvaink között már az I. világháborút követően sem voltak különösebb ellentétek, s gyakori volt az összeházasodás is, ami bizonyára a lényegében homogén vallási összetételnek is eredménye, a *barcikaiság*, *berenteiség* lényegében máig nem oldódott fel az összetartozás elfogadásában. Pedig a három falu fiataljai a két világháború között is jó kapcsolatban voltak, együtt jártak templomba vasárnap (Barcika és Kazinc reformátusai), s talán az is jellemző, hogy nem bukkantam semmiféle falucsúfoló nyomára, ami a szomszédos település népét, ill. azok másságát, különállóságát hangsúlyozná. „Úgy éltek egymáshoz szorulva a falvak, mint embernek az ujjai!” – fogalmaz egy adatközlőm,⁷⁸ s ennél pontosabbat talán nem is lehet mondani.

Bár az új város felépülése egy csomó idős embert is bekényszerített a panelházakba – nem kevés indulatot, feszültséget kiváltva –, kis területeken megmaradt a korábbi falutelepülések egy-egy házsora (pl. Alsó-Barcika), s gyakran megőrződtek a korábbi szomszédosági, rokonai kapcsolatok is ezeken a helyeken. A tősgyökeres lakosság közé itt csak néhány család költözött, az utód nélkül kihalt idősök helyére. Bár – főleg 1956 után – számuk lecsökkent, napjainkban újra sokan járnak templomba, s az elmúlt

77. Barcikay István 68 éves adatközlő kerek történetet mondott el erről a tevékenységről: „Egy esztendőben annyi patkány volt, hogy az udvaron úgy szaladgált, mint az *aprólék!* Az ól fala tele volt lyukkal! Jött az öreg Csuzi bácsi, a herélő Bánhorvátiból, azt mondja, hogy ő elúzi a patkányt, ha megfizetjük. Bement az ólba, belülről betámasztotta az ajtót. Hogy mit csinált, azt nem hagyta nézni! 15–20 percig motoszkált az ólban, kijött, azt mondta, hogy mostmár kéri a pénzt meg egy pohár bort. (Anyám 100 pengőt ígért neki, ha a patkányokat elúzi!) Azt mondta, hogy menjek ki az állomás felé, s nézzem meg, hogy mennek-e már a patkányok! Szaladtam, kis gyerek voltam! A patkányok úgy masíroztak az úton, mint a hadsereg! Elküldte őket máshová! Hogy a nyavajába csinálta, ma sem tudom? Nekünk egy patkány nem maradt a háznál.” Sgy. 1988. A főregüzés hiedelméről általában: Magyar néprajzi lexikon 2. Budapest 1979. 144–145.

78. Sgy. Nagy Béla 58 éves

években növekedett a vallás összetartó ereje. (Magam nem vizsgáltam e népszokások változását, eltűnését, de annyi biztos, hogy a II. világháború után pár évig még jártak betlehemesek Barcikán!)

A gyors változásokra az emberek – korábbi helyzetük és mentalitásuk függvényében – különböző módon reagálnak, más-más módon ítélik meg azokat. A legnagyobb válságot az idős generációban a mezőgazdálkodás lehetőségeinek lecsökkenése okozta. „A városodás itt a mezőgazdaságot megtaposta! Nem tudtunk gazdálkodni tovább! Megvettem a traktort, nem engedtek ki velem az országútra, el kellett adni!” – mondja egyik adatközlőm.⁷⁹ Mások egyszerűen csodálják a felgyorsult élettempót: „Az én időmben itt még bicikli is alig volt! Biciklin csak a vasutasok meg a bányászok jártak, a gazdálkodó emberek soha.” Ám az idős barcikaiak nem ezeket a változásokat szánják leginkább. Befejezésként újra nem kívánok pontosabban fogalmazni náluk: „A városiasodás az emberek gondolkodását is megváltoztatta! Kivették belőle a régi szokást, hagyományokat... Addig vasárnap templom után elmentünk a sógoréknál, barátoknál, bárhová. Most ez már nincs: leül mindenki a tévé elé! A régen összekötött rokonságot a tévé szétmargolta! De azért ez még mindig egy kis külön falu a város szélén!”⁸⁰

ETHNOGRAPHISCHE AUFZEICHNUNGEN ÜBER KAZINCBARCIKA (besonders hinsichtlich der Abläufe in der Lebensweise und im Warenaustausch)

Für den Forscher des Volkslebens bedeutet es eine ganz spezielle Aufgabe, die traditionelle Kultur und vor allem die Wirtschaftsethnographie eines Ortes wie *Kazincbarcika* zu untersuchen. Hierbei handelt es sich um ein ganz spezifisches Produkt der wirtschaftlichen Entwicklung in Ungarn nach dem zweiten Weltkrieg, nämlich um eine sogenannte sozialistische Stadt, die aus den Ortschaften *Alsó- und Felsőbarcika*, *Sajókazinc* und *Berente* zusammengelegt worden war. Grundlage hierfür war die Grossindustrie – hier in erster Linie die chemische Industrie – in ihrer regionalen Entwicklung. Im Zuge dieser verschwanden die einstigen Dorfsiedlungen nahezu spurlos von der Landkarte, und einher damit veränderte sich auch die gesamte Lebensweise des Ortes, seine Gesamtantlitz. Mit der vorliegenden Studie will der Autor nicht Kritik üben an der Praxis der ungarischen Wirtschaft während der vergangenen Jahrzehnte, sondern vielmehr eine Untersuchung anstellen, in welcher Art und Weise – gemessen an Mittel- und Osteuropa – sich am Rande einer modernen Industriestadt einzelne Elemente der herkömmlichen Lebensweise erhalten haben, und wie die Tendenzen dieses Wandels auszuwerten sind.

Aufgrund der Forschungen in den Jahren 1988/89 konnte in der herkömmlichen Kultur von Kazincbarcika und in ihren wirtschaftlichen Beziehungen ein ganz spezifischer Zwiespalt festgestellt werden. Charakteristisch für diesen sind die spezifische Kultur im Tal der Sajó, die Anpassung an die Bedingungen in einem Flusstal, das gleichzeitig den Übergang zwischen Tiefebene und Hügellandschaft darstellt, sowie die Anpassung an landschaftliche Gegebenheiten, andererseits aber auch die Verbürgerlichung, die Vielfalt des Wandels in der Kultur, wodurch der Rahmen der ersteren

79. Sgy. 1988.

80. B. I. adatközlő. Sgy. 1988.

Erscheinung immer mehr gesprengt wurde. Der rapide Bevölkerungszuwachs beschleunigte den Wandlungsprozess nur noch. Ständig nahm die Zahl der Neuansiedler zu, und es kam zu einem Generationswechsel. Natürlich hatte die starke Auswirkungen auf die gesellschaftlichen Abläufe, und veränderte das frühere Antlitz der Kultur von Grund auf. In der Studie werden die Einzelheiten dessen aufgeschlüsselt, um somit anhand eines lokalen Beispiels zahlreiche allgemeine Züge beim Wandel der traditionellen Kultur in Ungarn zu beleuchten.

Gyula Viga

TARTALOM

S. KOÓS JUDIT: Újabb őskori emlékek a miskolci múzeumban	5
B. HELLEBRANDT MAGDOLNA: Kelta temető feltárása Bodroghalom-Medvetanyán	15
K. VÉGH KATALIN: A kistokaji honfoglalás kori temető	53
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Honfoglalás kori nyeregmaradványok Karosról	105
NOVÁKI GYULA: A borsodi földvár sánca	125
T. NÉMETH ANNAMÁRIA–NÉMETH GÁBOR: A szikszói református egyház úrasztali edényei	147
TAKÁCS PÉTER–UDVARI ISTVÁN: Adalékok a Szepes megyei vásárok és a vásározó Szepes megyeiek 18. század végi történetéhez	171
FARAGÓ TAMÁS: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században ..	181
TÓTH PÉTER: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén	205
BENCSIK JÁNOS: Tokaj adófizetői. A háztartások, családi üzemek és a város kölcsönhatása (1816–1821)	217
OROSZ GYÖRGY: „Add nekik a te szent nevedet”. Zarándok-énekesek és énekes vándorkoldusok a Kijevi Ruszban	235
CSAPLÁROS ISTVÁN: A magyar szabadságharc bukása és a januári lengyel felkelés kitörése között	257
KILIÁN ISTVÁN: Szűcs Sámuelnek, Miskolc helytörténészének élete és naplója	293
DOBROSSY ISTVÁN: A cukrászdák története, cukrászok és más „édes”-mesterségek Miskolcon	329
KŐHEGYI MIHÁLY: Chernel István levelei Herman Ottóhoz	359
TARCAI BÉLA: A miskolci fotográfia múltjából: egy polgárcsalád a századfordulón	375
DOBÁNY ZOLTÁN: A környezetátalakító munkálatok hatása a taktaközi települések 19. századi földhasznosítására	395
HOFFMANN TAMÁS: „Az új gazdálkodás”. Kultúrnövények és haszonállatok az Alpoktól északra	415
ZSUPOS ZOLTÁN: Szitok, átok, káromkodás Rimaszombaton a XVIII. században	457
HÁLA JÓZSEF: A sárospataki „francia malomkő”	485
NAGY OLGA: A népi „tudományosság” természete	513
VIGA GYULA: Néprajzi jegyzetek Kazincbarcikáról (Különös tekintettel az életmód és az árucserre folyamataira)	523

INHALT

JUDIT S. KOÓS: Neuere prähistorische Gegenstände im Museum zu Miskolc .	5
MAGDOLNA B. HELLEBRANDT: Die Aufdeckung von keltischen Friedhöfen in Bodroghalom-Medvetanya	15
KATALIN K. VÉGH: Bestattungsort aus der Zeit der Landnahme in Kistokaj .	53
LÁSZLÓ RÉVÉSZ: Überreste von Sätteln aus der Zeit der Landnahme, gefunden in Karos	105
GYULA NOVÁKI: Die Erdburgschanze von Borsod	125
ANNAMÁRIA T. NÉMETH-GÁBOR NÉMETH: Abendmahlsgefäße aus der reformierten Kirche zu Szikszó	147
PÉTER TAKÁCS-ISTVÁN UDVARI: Beiträge zur Geschichte der Märkte sowie der markttreibenden Zinsleute im Komitat Szepes gegen Ende des 18. Jahrhunderts	171
TAMÁS FARAGÓ: Städtliche Mortalität in dem 18–20. Jahrhundert in Ungarn	181
PÉTER TÓTH: Zigeuner in Miskolc in der Mitte des 18. Jahrhunderts	205
JÁNOS BENCSIK: Die Steuerzahler von Tokaj. Die Wechselwirkung zwischen Haushaltungen, Familienbetrieben und der Stadt (1816–1821)	217
GYÖRGY OROSZ: „Gib ihnen deinen heiligen Namen“ Pilger-Sänger und singende Wanderbettler in der Kiewer Rus'	235
ISTVÁN CSAPLÁROS: Zwischen der Niederlage des ungarischen Völkerfrühlings und dem Januaraufstand von 1863.	257
ISTVÁN KILIÁN: Das Tagebuch von Samuel Szűcs	293
ISTVÁN DOBROSSY: Die Geschichte der Konditoreien und anderer Süßgewerben in Miskolc	329
MIHÁLY KÓHEGYI: Die Briefe von István Chernel an Ottó Herman	359
BÉLA TARCAI: Aus der Geschichte der Fotografie in Miskolc: Eine Bürgerfamilie um die Jahrhundertwende	375
ZOLTÁN DOBÁNY: Die Wirkung von umweltgestaltenden Arbeiten auf die Bodennutzung einiger Siedlungen in Taktaköz während des 19. Jahrhunderts	395
TAMÁS HOFFMANN: „Die neue Wirtschaft“. Kulturpfalzen und Nutztiere nördlich der Alpen	415
ZOLTÁN ZSUPOS: Beschimpfungen, Flüche und Verfluchungen in Rimaszombat während des 18. Jahrhunderts	457
JÓZSEF HÁLA: Der „französische Mühlstein“ von Sárospatak	485
OLGA NAGY: Zur Natur der volkstümlichen „Wissenschaftlichkeit“	513
GYULA VIGA: Ethnographische Aufzeichnungen über Kazincbarcika (Besonders hinsichtlich der Abläufe in der Lebensweise und im Warenaustausch) ..	523

150,- Ft

1992.

